This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

WIDENER
HN NQIB W
Digitized by Google

710.16

SIGILL: COLL: HARVARD: CANTAB: NOV: ANGL: 1650.

CHRISTO ET ECCLESIAE

BOUGHT WITH

THE GIFT OF

WILLIAM GRAY,

OF BOSTON, MASS.

(Class of 1829).

Nov. 15, 1861.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTHECA

PATRUM ECCLESIASTICORUM

LATINORUM SELECTA.

AD OPTIMORUM LIBRORUM FIDEM EDITA

CURANTE

E. G. GERSDORF

PH. D. AA. M. SER. DUCI SAX. ALT. A CONS. AUL. BIBL. UNIV.

LITT. LIPS. PRAEF. PRIM.

VOL. X.

FIRMIANI LACTANTII OPERA.

PARS I.

LIPSIAE

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

1842.

Digitized by Google

FIRMIANI LACTANTII

O P E R A.

AD

OPTIMORUM LIBRORUM FIDEM EMENDAVIT

ET CUM

SELECTA LECTIONUM VARIETATE

EDIDIT

O. FRIDOLINUS FRITZSCHE

THEOL. D. ET IN ACADEMIA TURICENSI PROF. PUBL. ORD.

PARS I.

INSTITUTIONUM DIV. L. V PRIORES.

LIPSIAE

EX OFFICINA BERNHARDI TAUCHNITZ.

1842.

Digitized by Google

C 710.16

$1.32.
(2 pt in 1 vol.)
Gray Fund,
Nov. 15, 1861

35/28
27

Digitized by Google

PRAEFATIO.

*Firmianus Lactantius**), *qui Ciceronis felicissimus exstitit imitator, non solum sermonis castitate et elegantia orationisque flumine, sed, qua erat summa eruditione, rerum etiam copia et varietate inter reliquos ecclesiae latinae scriptores maxime eminuit, eoque factum est, ut, quamvis doctrinam eius non satis esse sanam viros pios haud lateret, nunquam tamen prorsus negligeretur. Sed maxime iis seculis eo delectati sunt, quibus antiquarum literarum studia magno cum nisu repetebant, et deinde vero tamdiu magni eum esse habitum, quamdiu linguae latinae honos suus staret, innumerae, quae prodierunt testes sunt eius editiones. Itaque in eo legendo atque emendando cum tam multi tamque eruditi viri versati sint, novum editorem iis, quae priores diligenter contulissent et docte ac subtiliter observassent recte usum integritatem ei atque puritatem súam facile crederes restituturum. Quae sententia ut non prorsus vana sit, ita tamen temperanda est, ut in hoc campo is tantum aliquo cum successu decurrere possit, qui et summam diligentiam ac prudentiam adhibuerit et cum scriptore interiorem contraxerit familiaritatem. Nam Lactantii libros scriptos si primum respicis, magna quidem eorum exstat copia, sed plerique omnes seculis XIV et XV exarati sunt eorumque haec est ratio, ut vix ac ne vix quidem in certos quosdam ordines dispescere eos possis, cum singuli ex singulis per-*

---

*) **Quae nomina Lactantio fuerint, aegre dixeris. Secutus sum plerosque libros scriptos; reliquorum haec potissimum est discrepantia, ut alii inverso ordine exhibeant L. F., quidam nomina praemittant Lucius Coelius vel L. Caecilius. Est haec res alicuius momenti.**

Digitized by Google

mira varietate exscripti esse videantur. Quid, quod ne unus quidem cum aetate tum probitate ita excellit, ut ducem primarium eum sequi liceat? Nonnullae autem corruptelae, quae omnes ll. adhuc collatos pervaserunt, argumento sunt, ex uno quidem eos fonte fluxisse, sed de eo, cuius memoria dudum esset exstincta, vario modo deinceps eos deflexisse. Accedit deinde, quod v. d. in libris describendis et conferendis) non eam, quam par erat, accurationem adhibuerunt. Praeterea non integram lectionis varietatem, sed plerumque eas tantummodo lectiones enotarunt, quae alicuius momenti esse viderentur. Quare cdd. auctoritatem nisi rationibus undique subductis iusta trutina metiri didiceris, vae miserum Lactantium nobis exhibebis. De cdd. autem ipsis a v. d. adhibitis non est huius loci ea repetere, quae in ll. infra l. Bünemannus (praef.) et Lengletius (I. p. XXVII ss.) fuse exposuerunt. Venio ad libros editos. Horum iis, qui seculo post inventam artem typographicam primo prodierunt, codicis auctoritas tribuenda est, ii vero, qui deinde sunt emissi varias cdd. lectiones ac v. d. coniecturas exhibent et docent, quas v. d. probaverint et in quibus offenderint. Editiones igitur qui in auxilium non vocaret, inepti ei viri nomen haud recusandum esset. Verumtamen hoc ipsum, praeterquam quod laboris est ac taedii plenum, duplicem habet cautionem, unam, ut ne earum consensu, qui in locis corruptis haud raro maximus esse solet, imponi tibi patiaris, alteram, ne lectione vel paucis ll. firmata, vel a v. d. ingeniose excogitata, quae primo obtutu facilitate se commendet, praeceps decipiare. Omnino edd. eadem, quae cdd. varia est ratio, nisi quod, cum altera alteram accuratius exscriberet, magis conveniunt. In universum duplicem continent textus recensionem; altera admodum constans edd. vett. est, altera magis vaga earum, quae inde a sec. XVI medio prodierunt. Sed Bünemannus et Lengletius multa novarunt. Ceterum singulae edd. vett. cum peculiares prorsus lectiones praebent, dubium interdum est, utrum libri fide nitantur, an editor suum ingenium secutus sit. De singulis edd., quas recen-*

---

*) Hoc multis ll. observasse mihi videor. De Lengletii fide eo derogatur, quod cum edd. lectiones refert sexcenties peccat.

sere paene infinitum est, accuratius exposuerunt J. A. Fabricius (bibl. lat. III. p. 394 ss. I. p. 730 s.), Bünem. l. l., Lengletius l. l. I. p. XXXVII ss. et Ebertus (Allg. Bibliogr. Lex.)

His delibatis, quibus ego subsidiis instructus hanc Lactantii recognitionem aggressus sim paucis dicam. Editionibus, quae mihi praesto erant, religiose usus sum. Erant autem hae: 1) „Romae 1474. f. em. per Angelum Cneum Sabinum poetam laureatum)." Liber prorsus egregius. 2) „Ven. 1478. f. impendio providorum virorum Joh. de Colonia Johannisque Manthen de Gheretzem sociorum." Habet nonnulla peculiaria. 3) „Ven. 1490. f. per mag. Theodor. de Ragazonibus de Asula." 4) „Ven. 1497. f. per Sim. Bevilaquam papiensem." Hae duae edd. prorsus conveniunt, nisi quod haec typothètae erroribus scatet. 5) „Ven. 1502. f. arte et impensis J. Tacuini. Cur. J. Petr. Valerianus." 6) „Parisius 1513. Jehan Petit. 4. Cùm Egidii delphi Theologi doctoris annotamentis probatissimis." Praebet peculiares quasdam lectiones, sed interdum editorem coniecturas suas recepisse manifestum est. 7) „Ven. 1515. Aldus. 8. Cur. J. Bapt. Egnatius." 8) „Bas. 1521. ex off. Andr. Cratandri 4." Haec Aldinam paucissimis ll. exceptis sequitur. 9) „Lugd. 1541. ap. Seb. Gryphium 8." Haec, ut sequentes, a prioribus illis octo, quae cum in notis dixi edd. vett. fere consentiunt, in multis recedit. 10) „Bas. 1563 per Henr. Petri. f. Access. Xysti Betuleii Augustani commentaria." De hac iniquius v. d. . Habet nonnullas lectiones aliis incognitas, quas v. d. coniectura recepisse non puto. 11) „Antv. 1570. ap. viduam et heredes J. Stelsii. 12." 12) „Lugd. B. 1652. cum notis Ant. Thysii 8." 13) „Lugd. B. 1660. cum selectis variorum commentariis op. et stud.*

***) In fine haec leguntur memoria digna: „Praesens Lactantii Firmiani praeclarum opus alma in urbe Roma totius mundi regina et dignissima imperatrice, quae sicut caeteris urbibus dignitate praeest, ita ingeniosis viris est referta: non attramento plumali calamo neque stilo aereo: sed artificiosa quadam adinventione imprimendi seu caracterizandi sic effigiatum ad dei laudem industriaeque est consumatum. per Vdalricum Gallum Alamanum et Symonem Nicolai de Luca. anno domini MCCCCLXXIIII. die vero XII mensis Februarii. Pontificatu vero Sixti divina providentia papae quarti anno eius tertio."**

Digitized by Google

Servat. Gallaei. 8.“ 14) *„Lips.* 1715. *rec. et inlustr. J. Ge. Walchius. 8.“ De hac ed. acerbius Bünem. . Editor, tum admodum iuvenis, diligentiam et eruditionem probavit et non pauca recepit, quae frugi sunt.* 15) *„Gott.* 1736. *ed. Chr. A. Heumannus. 8.“ Laudanda est opera, quam v. d. in conferendis quibusdam edd. locavit, sed bene evenit, quod integrum Cellarii textum retinuit, nec innumeris suis coniecturis Lactantium corrupit. Est enim tumultuarium prorsus et temerarium eius emendandi studium, cum sibi persuasisset, scriptorem nescio quot glossematis esse auctum. Hac opinione, in qua alii etiam v. d. versantur, nihil ego vidi futilius.* 16) *„Lips.* 1739. *rec. et notis instr. J. Ludolph. Bünemann. 8.“ Omnium optima ed.. B. Lactantio familiariter utebatur.* 17) *„Par.* 1748. 4. 2 *T. Ed. noviss. ad* 80 *et amplius mss. cdd. editosque* 40 *collata et emendata atque notis uberioribus illustrata. Cui manum primam adhib. J. Bt. le Brun, Rothomagensis* († 1731.) *extremam imposuit Nic. Lenglet Dufresnoy, Presbyter ac Theologus Parisiensis.“ Liber propter largam lectionum variantium copiam utilissimus, sed edd. in arte critica factitanda non satis erant exercitati.*

Egregia sane haec sunt subsidia, sed minus me iuvissent, nisi nonnullos ll. scriptos nondum collatos, nec infimae notae in auxilium vocare potuissem. Ita vero factum est, ut multa, quae me aut prorsus fugissent, aut quae probabili tantum coniectura assecutus essem, iam perviderem et ad lectiones varr. quidam cumulus accederet. De his ll. haec habe. 1) *Codex est membranaceus, formae maximae et constat foliis* 150. *Quaevis pagina in duas columnas divisa est. Praemissis testimoniis Augustini et Hieronymi de L. libris sequuntur „F. L. div. institutionum adversus gentes ll. septem“ deinde „octavus liber de ira dei.“ In fine: „Pro ecclesia de Camberone.“ De abbatia Camberone dioecesis Cameracensis v. Sammarthanorum Gallia christ. T. IV. p.* 212 *s. (Lut. Par.* 1656. *f.) F. L. Keller, Antecessor Tur., ante aliquot annos Insulae (Lille) hunc codicem (Kell.) sibi comparavit, cuius conferendi amplam mihi dedit copiam collegae egregii humanitas. Liber, qui meo iudicio seculo XV non est antiquior, admodum eleganter et accurate scriptus est literis minusculis, sed grandioribus nec nisi pauca in*

Digitized by Google

eo deprehenduntur scripturae compendia. Loca graeca fere omnia literis graecis, sed rudibus et lectu difficillimis scripta sunt, ita vero, ut plerumque singulis literis graecis latinae suprascriptae sint. Horum locorum una vel etiam duae adiectae sunt translationes latinae. L. de ira d. c. 18. desunt v. quem iam verberibus — ne verberentur; sibi fuisse dominum — ad nocendum et dicere, quia — subiacet cogitare, ut in Lips. 2 et Reim., sed ut in Goth. vacuum spatium est relictum. Hic illic loca Augustini et Hugonis inserta sunt. Non est dubium, quin hic codex optimis Lactantii libris adnumerandus sit, quamquam textus, quem continet, temporum et correctorum iniurias neutiquam effugit. Sic praebet lectiones, quae praeterea tantum in c. Emman. vel in Bon. ant. leguntur; sed horum ille docti et audacis, hic, qui quamvis antiquissimus non tanti est, quanti vulgo volunt, minus circumspecti lectoris manum expertus est. Omnino maxime convenit cum egregia ed. Rom 1474. *et cum cod. Reim.* 2) *Bas. F., qui asservatur in bibl. Basiliensi* ([*O*] *I.* 10.) *est chartaceus, formae maximae. Continet prioribus* 192 *foliis, quorum alia manu undecim priora, alia sequentia scripta sunt, Lactantii institt. libros septem et nonnulla ex l. de opificio. Praeterea insunt in eo Bernardi de consideratione l.* 1 — 5. (204—233.), *quaedam Petrarchae et Augustini* (—264.) *et recentior manus adiecit varia opuscula saec. XV et XVI. Lactantii libros initio saec. XV scriptos esse arbitror; literae lectu non admodum sunt difficiles nec multa per compendium exarata. In margine notata sunt capitula et argumenta. Loco verborum graecorum vacuum spatium est relictum, sed addita est interpretatio latina. Libri varia est indoles. Priores Lactantii libros si respicis, optimis libris hunc codicem accensuerim. L.* 3 *et* 7 *negligenter exarati sunt.* 3) *Bas. G. est alter L. cod. Basiliensis* (*A. IV.* 21.), *chartaceus, forma maxima et constat* 292 *foliis. Continet L. F. institutionum libros novem. Desunt v.* (*l.* 5. *c.* 17. *sub f.*) *quia malum est nocere — —* (*c.* 18. *med.*) *mercedem suam deo iudice. Scripsisse hunc librum Johannem Burkardi capellanum capellae S. Antonii de monasterio Grandisvallis,* (*ob a.* 1461, *v. Urbis Bas. epitaphia et inscriptiones* —

cura et lab. J. Grossi. Bas. 1625. 8. *p.* 237.), *et quidem octo priores ll. a.* 1446 *mensibus Mai. et Jun. et l. nonum a.* 1441 *ex subscriptionibus intelligitur. Sed v. d. et negligenter et pessime literas scripsit, Graeca cum addita literis latinis scripta sunt, cum omissa sunt adiecta est versio latina, vel etiam duae. Libri auctoritas non spernenda quidem, nec tamen magni facienda est. Prioribus ll. plerumque cum Kell., deinde cum Bas. F. convenit. Hos duos cdd. quod accurate conferre potuerim, Basiliensium summae, qua nitent, humanitati debeo.* 4) *De duobus L. cdd. Bernensibus v. J. R. Sinner catal. cdd. msscr. bibl. Bern. T. I. p.* 104 *s. Horum nonnisi alterum (N.* 298.) *l. institutionum primo accurate perlustrare potui. Incipit: Ita fit, ut ad — (c.* 3.), *deinde deest c.* 5. *fere integrum (nem testes citemus — ligi potest, nisi mens solita). Locorum graecorum duae fere adiectae sunt interpretationes latinae, sed graeca ipsa non leguntur. Liber pulchre, sed negligenter scriptus est et tam vitiose, ut scriba latine nescisse videatur. Textus, quem expressit, melioris est notae, quamquam hic illic v. quidam d. parum circumspectam correctionem adhibuit*).*

His igitur libris et assidua adiutus lectione Lactantii, ad quem me non nudius demum tertius contuleram, ita textum emendare studui, ut neque viri nimium timidi, neque temerarii novatoris in reprehensionem incurrerem. Praeterea, quoad per huius bibliothecae institutum fieri poterat, selectam lectionis varietatem subieci, quam lectoribus iucundam fore confido. Lectionum autem praecipuarum eum habui, quantum potui, delectum, ut modo eas notarem, quae quamvis respuendae librorum tamen fere

---

*) Multi praeterea habentur Lactantii codices, qui aut plane non, aut certe ex parte tantum collati sunt. Cf. Gust. Haenelii Catalogi librr. msscr. — Lips. 1830. 4. multis ll., L. carmen de Phoenice ed. Ad. Martini. Lunaeb. 1825. 8. p. 18 — 27.; de c. Regiomontano v. Reimari de vita et scriptis J. A. Fabricii commentarius p. 328. et Struve l. infra l. I. p. 2 ss., de c. Vratislav. H. Jul. Alt de dualismo Lactantiano. Vratisl. 1839. 8. p. 27. Cod. Argentoratensis, ut me per literas docuit J. G. Baum, Prof. Arg., vir mihi coniunctissimus, sub finem saec. XV admodum negligenter et inscite scriptus est nec nisi gregariis libris videtur adnumerandus. Continet foliis 123 institutionum libros septem. Graeca non habet.

Digitized by Google

omnium sunt, modo eas, quarum prope eadem, quae receptarum est fides et bonitas, modo eas, quae non tam a librorum auctoritate, quam ab interna indole commendationem habent. Denique nonnullas addidi, quae cum de libri, cuius fide nituntur, ratione te edoceant, tum ad textus intellectum faciant. Loca graeca a Lactantio allata cum priores editores valde neglexissent, intacta non reliqui. In quibus emendandis multum me adiuvit C. L. Struvii diligentia, qui novem libellis scholasticis (Fragmenta graeca quotquot apud L. reperiuntur —. Regim. 1817 — 1825. 8.) *docte ea illustravit. Non pauca egregie correxit, in aliis sane ab eo discedendum fuit.*

Ceterum in meis votis est, ut haec mea qualiscunque opera quoquo tandem modo ad antiquitatem ecclesiae latinae penitius noscendam aliquid conferat; vereor enim, ne v. d. cognitione illarum antiquarum rerum nimium sibi placeant. Cum Lactantium, Arnobium et alios huius generis scriptores curatius pertractaverint, tum demum, ut ego quidem arbitror, historiae haereticorum medii aevi, densis illi tenebris obtectae aliqua lux affulgebit.

Altera huius libri pars, quae reliqua scripta, quae Lactantio vulgo tribuuntur, continebit, ut quam primum hanc excipiat curabo.

Scr. Turici d. XXVI m. Aug. MDCCCXLII.

O. F. Fritzsche.

Digitized by Google

LACTANTII FIRMIANI
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER I.

DE FALSA RELIGIONE.

1. Magno et excellenti ingenio viri, cum se doctrinae penitus dedidissent, quidquid laboris poterat impendi, contemtis omnibus et privatis et publicis actionibus, ad inquirendae veritatis studium contulerunt, existimantes, multo esse praeclarius, humanarum divinarumque rerum investigare ac scire rationem, quam struendis opibus, aut cumulandis honoribus inhaerere. Quibus rebus, quoniam fragiles terrenaeque sunt, et ad solius corporis pertinent cultum, nemo melior, nemo iustior effici potest. Erant illi quidem veritatis cognitione dignissimi, quam scire tantopere cupiverunt, atque ita, ut eam rebus omnibus anteponerent. Nam et abiecisse quosdam res familiares suas, et renuntiasse universis voluptatibus constat, ut solam nudamque virtutem nudi expeditique sequerentur, tantumque apud eos virtutis nomen et auctoritas valuit, ut in ipsa esse summi boni praemium praedicarent. Sed neque adepti sunt id, quod volebant, et operam simul atque industriam perdiderunt, quia veritas, id est arcanum summi dei, qui fecit omnia, ingenio ac propriis sensibus non potest comprehendi; alioqui nihil inter deum hominemque distaret, si consilia et dispositiones illius maiestatis aeternae cogitatio assequeretur humana. Quod quia fieri non potuit, ut homini per seipsum ratio divina notesceret, non est passus hominem deus lumen sapientiae requirentem diutius errare, ac sine ullo laboris effectu vagari per tenebras inextricabiles; aperuit oculos eius aliquando, et notionem veritatis munus suum fecit, ut et humanam sapientiam nullam esse monstraret, et erranti ac vago viam consequendae immortalitatis ostenderet. Verum quoniam pauci utuntur hoc coelesti beneficio ac munere, quod obvoluta in obscuro

Digitized by Google

veritas latet; eaque vel contemtui doctis est, quia idoneis assertoribus eget, vel odio indoctis, ob insitam sibi austeritatem, quam natura hominum, proclivis in vitia pati non potest: nam quia virtutibus amaritudo permixta est, vitia vero voluptate condita sunt; illa offensi, hac deliniti feruntur in praeceps, et bonorum specie falsi, mala pro bonis amplectuntur: succurrendum esse his erroribus credidi, ut et docti ad veram sapientiam dirigantur, et indocti ad veram religionem. Quae professio multo melior, utilior, gloriosior putanda est, quam illa oratoria, in qua diu versati, non ad virtutem, sed plane ad argutam malitiam iuvenes erudiebamus. Multo quippe nunc rectius de praeceptis coelestibus disseremus, quibus ad cultum verae maiestatis mentes hominum instruere possimus. Nec tam de rebus humanis bene meretur, qui scientiam bene dicendi affert, quam qui pie atque innocenter docet vivere. Idcirco apud Graecos maiore in gloria philosophi, quam oratores fuerunt. Illi enim recte vivendi doctores sunt existimati, quod est longe praestabilius, quoniam bene dicere, ad paucos pertinet, bene autem vivere, ad omnes. Multum tamen nobis exercitatio illa fictarum litium contulit, ut nunc maiore copia et facultate dicendi causam veritatis peroremus. Quae licet possit sine eloquentia defendi, ut est a multis saepe defensa, tamen claritate ac nitore sermonis illustranda, et quodammodo disserenda est, ut potentius in animos influat et vi sua instructa, et luce orationis ornata. De religione itaque nobis rebusque divinis instituitur disputatio. Nam si quidam maximi oratores, professionis suae quasi veterani, decursis operibus actionum suarum, postremo se philosophiae tradiderunt, eamque sibi requiem laborum iustissimam putaverunt, si animos suos in earum rerum, quae inveniri non poterant, inquisitione torquerent, ut non tam otium sibi, quam negotium quaesisse videantur, et quidem multo molestius, quam in quo fuerant ante versati: quanto iustius ego me ad illam piam, veram, divinamque sapientiam, quasi ad portum aliquem tutissimum, conferam, in qua omnia dictu prona sunt, auditu suavia, facilia intellectu, honesta susceptu? Et, si quidam prudentes et arbitri aequitatis institutiones civilis iuris compositas ediderunt, quibus civium dissidentium lites contentionesque sopirent: quanto melius nos et rectius divinas institutiones literis per-

Digitized by Google

sequemur; in quibus non de stillicidiis, aut aquis arcendis, aut de manu conserenda, sed de spe, de vita, de salute, de immortalitate, de deo loquemur, ut superstitiones mortiferas, erroresque turpissimos sopiamus [1])?

Omissis ergo terrenae huiusce philosophiae auctoribus, nihil certi afferentibus, aggrediamur viam rectam, quos equidem, si putarem satis idoneos ad bene vivendum duces esse, et ipse sequerer, et alios, ut sequerentur, hortarer. Sed cum inter se magna concertatione dissideant, secumque ipsi plerumque discordent, apparet, eorum iter nequaquam esse directum: siquidem sibi quisque, ut est libitum, proprias vias impresserunt, confusionemque magnam inquirentibus veritatem reliquerunt. Nobis autem, qui sacramentum verae religionis accepimus, cum sit veritas re-

1) Hoc loco addunt editiones, excepta Iunt., haec: „Quod opus nunc nominis tui auspicio inchoamus, Constantine imperator maxime, qui primus Romanorum principum, repudiatis erroribus, maiestatem dei singularis ac veri et cognovisti et honorasti. Nam cum ille dies felicissimus orbi terrarum illuxisset, quo te deus summus ad beatum imperii culmen evexit, salutarem universis, et optabilem principatum praeclaro initio auspicatus es, cum eversam sublatamque iustitiam reducens, teterrimum aliorum facinus expiasti. Pro quo facto dabit tibi deus felicitatem, virtutem, diuturnitatem, ut eadem iustitia, qua iuvenis exorsus es, gubernaculum reipublicae etiam senex teneas, tuisque liberis, ut ipse a patre accepisti, tutelam Romani nominis tradas. Nam malis, qui adhuc adversus iustos in aliis terrarum partibus saeviunt, quanto serius, tanto vehementius idem omnipotens mercedem sceleris exsolvet, quia ut est erga pios indulgentissimus pater, sic adversus impios rectissimus iudex. Cuius religionem cultumque divinum cupiens defendere, quem potius appellem, quem alloquar, nisi eum, per quem rebus humanis iustitia et sapientia restituta est?“ Hic ex iis est locis, quibus oratio ad Constantinum M. convertitur quaeque omnia admodum dubiae sunt fidei. Leguntur quidem in haud paucis cdd. et cum genus dicendi Lactantio non indignum sit, existimant fere v. d. duce Steph. Baluzio, Lactantium institutiones suas tristi quidem tempore (a. 302) scripsisse, sed laetiore deinde (c. a. 321) eas emendatas atque auctas ad imperatorem misisse. Haec sententia cuiusmodi sit hic quidem non licet disquirere; sed ea loca textu movere placuit et in margine collocare. Ille autem, quem attuli, abest a 2 Bon. 7 Vatic. 4 Reg. 4 Colb. Navar. Vict. Christ. Emman. Rohan. Sangerm. 1 Clarom. Brun. Lips. pr. Gat. Tornaes. Kell. Bass. F. G.

Digitized by Google

velata divinitus, cum doctorem sapientiae, ducemque veritatis deum sequamur, universos sine ullo discrimine vel sexus, vel aetatis ad coeleste pabulum convocamus. Nullus enim suavior animo cibus est, quam cognitio veritatis, cui asserendae atque illustrandae septem volumina destinavimus: quamvis ea res infiniti paene sit operis, et immensi, ut, si quis haec dilatare atque exsequi plenissime velit, tanta illi rerum copia exuberet, ut nec libri modum, nec finem reperiat oratio. Sed nos idcirco breviter omnia colligemus, quod ea, quae allaturi sumus, tam clara sunt et lucida, ut magis mirum esse videatur, tam obscuram videri hominibus veritatem, et iis praecipue, qui sapientes vulgo putantur: vel quod tantummodo instituendi nobis homines erunt, hoc est, ab errore, quo sunt implicati, ad rectiorem viam revocandi. Quod si fuerimus, ut spero, assecuti, mittemus eos ad ipsum doctrinae uberrimum ac plenissimum fontem, cuius haustu atque potu conceptam visceribus sitim sedent ardoremque restinguant; eruntque illis omnia facilia, prona, manifesta: modo ne pigeat, ad percipiendam sapientiae disciplinam, legendi, vel audiendi patientiam commodare. Multi enim, superstitionibus vanis pertinaciter inhaerentes, obdurant se contra manifestam veritatem, non tam de suis religionibus, quas praeferunt, bene meriti, quam de se male: qui cum habeant iter rectum, devios sequuntur anfractus; planum deserunt, ut per praecipitium labantur; lucem relinquunt, ut in tenebris caeci ac debiles iaceant. His consulendum est, ne contra se pugnent, velintque se tandem ab inveteratis erroribus liberari: quod utique facient, si, quare sint nati, aliquando perviderint. Haec enim pravitatis est causa, ignoratio sui: quam si quis cognita veritate discusserit, sciet, quo referenda, et quemadmodum sibi vita degenda sit. Cuius scientiae summam breviter circumscribo, ut neque religio ulla sine sapientia suscipienda sit, nec ulla sine religione probanda sapientia.

2. Suscepto igitur illustrandae veritatis officio, non putavi adeo necessarium ab illa quaestione principium sumere, quae videtur prima esse natura: sitne providentia, quae rebus omnibus consulat, an fortuitu vel facta sint omnia, vel gerantur[1]). Cuius sententiae auctor est De-

1) Sic cdd. Cauc. Reim. Rob. Sangerm. Kell. Bass. F. G., edd. Subl. Rost. al. Vulgo: regantur.

mocritus, confirmator Epicurus. Sed et antea Protagoras, qui deos in dubium vocavit; et postea Diagoras, qui exclusit; et alii nonnulli, qui non putaverunt deos esse; quid aliud effecerunt, nisi ut nulla esse providentia putaretur? Quos tamen et ceteri philosophi, ac maxime Stoici acerrime retuderunt, docentes, nec fieri mundum sine divina ratione potuisse, nec constare, nisi summa ratione regeretur. Sed et M. Tullius, quamvis academicae disciplinae defensor esset, de providentia gubernatrice rerum et multa et saepe disseruit, Stoicorum argumenta confirmans, et nova ipse afferens plurima: quod facit tum in omnibus philosophiae suae libris, tum maxime in iis, qui sunt de natura deorum. Nec difficile sane fuit, paucorum hominum prave sentientium redarguere mendacia testimonio populorum atque gentium, in hac una re non dissidentium. Nemo est enim tam rudis, tam feris moribus, qui non, oculos suos in coelum tollens, tametsi nesciat, cuius dei providentia regatur hoc omne, quod cernitur, aliquam tamen esse intelligat ex ipsa rerum magnitudine, motu, dispositione, constantia, utilitate, pulchritudine, temperatione; nec posse fieri, quin id, quod mirabili ratione constat, consilio maiori aliquo sit instructum. Et nobis utique facillimum est, exsequi hanc partem quamlibet copiose. Sed quia multum inter philosophos agitata res est, et providentiam tollentibus satis responsum videtur ab hominibus argutis et eloquentibus, et de sollertia divinae providentiae per totum hoc opus, quod suscepimus, sparsim dicere nos necesse est: omittamus in praesenti hanc quaestionem, quae cum ceteris sic cohaeret, ut nihil a nobis videatur disseri posse, ut non simul de providentia disseratur.

3. Sit ergo nostri operis exordium quaestio illa consequens ac secunda: utrum potestate unius dei mundus regatur, anne multorum? Nemo, qui quidem sapiat, rationemque secum putet, non unum esse intelligat, qui et condiderit omnia, et eadem, qua condidit, virtute moderetur. Quid enim multis opus est ad mundi regimen sustinendum? Nisi forte arbitramur[1]), si plures sint, minus habere sin-

---

1) Sic scripsi ex c. Reim. et Bas. F.; Kell. Bas. G. Goth. arbitrabimur, reliqui et edd. arbitremur. Pari modo restitui c. 13 ab in. nisi f. a. existimat ex Bass. F. G. Kell. Bern. A. Lips. tert. Reim. Edd.: existimet.

Digitized by Google

gulos nervorum atque virium; quod quidem faciunt ii, qui esse multos volunt, quia necesse est imbecilles esse: siquidem singuli, sine auxilio reliquorum, tantae molis gubernaculum sustinere non possent. Deus autem, qui est aeterna mens, ex omni utique parte perfectae consummataeque virtutis est. Quod si verum est, unus sit necesse est. Potestas enim, vel virtus absoluta retinet suam propriam firmitatem. Id autem solidum existimandum est, cui nihil decedere, id perfectum, cui nihil possit accedere. Quis dubitet potentissimum esse regem, qui totius orbis habeat imperium? Neque immerito: cum illius sint, quae ubique sunt omnia: cum ad eum solum omnes undique copiae congerantur. At si plures partiantur orbem, minus certe opum, minus virium singuli habebunt, cum intra praescriptam portionem se quisque contineat. Eodem modo etiam dii, si plures sint, minus valebunt, aliis tantundem in se habentibus. Virtutis autem perfecta natura in eo potest esse [1]), in quo totum est, quam in eo, in quo pars exigua de toto est. Deus vero, si perfectus est [2]), ut esse debet, non potest esse nisi unus, ut in eo sint omnia. Deorum igitur virtutes ac potestates infirmiores sint necesse est, quia tantum singulis deerit, quantum in ceteris fuerit: ita quanto plures, tanto minores erunt. Quid? quod summa illa rerum potestas ac divina vis ne semel quidem dividi potest? Quidquid enim capit divisionem, et interitum capiat necesse est; si autem interitus procul est a deo, quia incorruptibilis est et aeternus, consequens est, ut dividi potestas divina non possit. Deus ergo unus est, si nihil esse aliud potest, quod tantundem capiat potestatis; et ii tamen, qui multos esse arbitrantur, officia inter se dicunt esse partitos. De quibus omnibus suo loco disputabimus. Illud interim, quod ad praesentem locum pertinet, teneo: si partiti sunt inter se officia, eodem revolvitur res, ut ex iis quili-

---

1) Ita legitur in Bas. F. 1 Guelph. Goth. Viteb. Lips. Reim. in t. et in edd. saec. XV; in eo potius est Kell. Bas. G. Emman. Christ. 1 Guelph. Reim. in m.; perfectior n. potest esse in eo Roh. Ms. S. Germ. Vulgo ediderunt: perfecta n. non potest esse nisi in eo in quo t. e. non in. 2) Quod vulgo adiicitur: „quia (al. nam) perfectus est" non dubito, quin vetus quidem, sed ieiunum viri d. sit additamentum. Non habetur in Kell. Goth. Lips. tert.; quia est Bas. G.

Digitized by Google

bet sufficere omnibus nequeat. Perfectus igitur non erit, qui, cessantibus ceteris, non potest omnia gubernare. Ita fit, ut ad regendum mundum unius perfecta virtute opus[1]) sit, quam imbecillitate multorum. Qui autem putat, hanc tantam magnitudinem non posse ab uno regi, fallitur, neque quanta sit vis ac potestas divinae maiestatis intelligit, si existimat, singularem deum, qui facere mundum potuit, eundem regere non posse, quem fecit. At si concipiat animo, quanta sit divini huius operis immensitas, cum antea nihil esset, tamen virtute atque consilio dei ex nihilo esse conflatam, quod opus nisi ab uno inchoari perficique non potuit: iam intelliget, multo facilius esse ab uno regi, quod est ab uno constitutum. Dicat fortasse aliquis, ne fabricari quidem tam immensum opus mundi, nisi a pluribus potuisse: quamlibet multos, quamlibet magnos faciat, quidquid in multis magnitudinis, potestatis, virtutis, maiestatisque posuerit, id totum in unum confero et in uno esse dico; ut tantum in eo sit istarum rerum, quantum nec cogitari, nec dici potest. Qua in re quoniam et sensu deficimus et verbis; quia neque tantam intelligentiae lucem pectus humanum, neque explanationem tantarum rerum capit lingua mortalis: id ipsum intelligere nos oportet ac dicere. Video rursus, quid e contrario dici possit. Tales esse illos plures, qualem nos volumus unum. At hoc fieri nullo pacto potest, quoniam singulorum potestas progredi longius non valebit, occurrentibus sibi potestatibus ceterorum. Necesse est enim, ut suos quisque limites aut transgredi nequeat, aut si transgressus fuerit, suis alterum finibus pellat. Non vident, qui deos multos esse credunt, fieri posse, ut aliquid diversum velint, ex qua re disceptatio inter eos et certamen oriatur: sicut Homerus bellantes inter se deos finxit, cum alii Troiam capi vellent, alii repugnarent. Unius igitur arbitrio mundum regi, necesse est. Nisi enim singularum partium potestas ad unam providentiam referatur, non poterit summa ipsa constare, unoquoque nihil curante amplius, quam quod ad eum proprie pertinet: sicut ne res quidem militaris, nisi unum habeat

---

1) V. magis ante opus delevi auctoritate edd. Bass. F. G. Kell. Bern. A. Goth. Reim. Lips. 2. 3. et edd. Subl. Ven. 1471. Rom. 1474. Rost.

Digitized by Google

ducem atque rectorem. Quodsi in uno exercitu tot fuerint imperatores, quot legiones, quot cohortes, quot cunei, quot alae, primum nec instrui poterit acies, unoquoque periculum recusante; nec regi facile, aut temperari, quod suis propriis consiliis utantur omnes, quorum diversitate plus noceant, quam prosint: sic in hoc rerum naturae imperio, nisi unus fuerit, ad quem totius summae cura referatur, universa solventur et corruent. Dicere autem, multorum arbitrio regi mundum, tale est, quale si quis affirmet, in uno corpore multas esse mentes; quoniam multa et varia sunt ministeria membrorum, ut singulos corporis sensus singulae mentes regere credantur; item multi affectus, quibus commoveri solemus vel ad iram, vel ad cupiditatem, vel ad laetitiam, vel ad metum, vel ad miserationem, ut in his omnibus totidem mentes putentur operari: quod si quis profecto dicat, ne ipsam quidem, quae una est, habere videatur. Quodsi in uno corpore tantarum rerum gubernationem mens una possidet, et universis simul intenta est; cur aliquis existimet, mundum non posse ab uno regi, a pluribus posse? Quod quia intelligunt isti assertores deorum, ita eos praeesse singulis rebus ac partibus dicunt, ut tamen unus sit rector eximius. Iam ergo ceteri dii non erunt, sed satellites ac ministri, quos ille unus maximus et potens omnium his officiis praefecerit, et ipsi eius imperio ac nutibus servient. Si universi pares non sunt, non igitur dii omnes sunt; nec enim potest hoc idem esse, quod servit, et quod dominatur. Nam si deus nomen est summae potestatis, incorruptibilis esse debet, perfectus, impassibilis, nulli rei subiectus. Ergo dii non sunt, quos parere uni maximo deo necessitas cogit. Sed quia non frustra falluntur, qui hoc ita [1]) putant, causam huius erroris paulo post aperiemus. Nunc unitatem divinae potestatis testimoniis comprobemus.

4. Prophetae, qui fuerunt admodum multi, unum deum praedicant, unum loquuntur: quippe qui unius dei spiritu pleni, quae futura essent, pari et consona voce praedixerunt. At enim veritatis expertes non putant his esse credendum. Illas enim non divinas, sed humanas voces fuisse aiunt. Videlicet quia de uno deo praeconium fa-

---

1) V. esse addunt Lips. pr. Bern. A.

Digitized by Google

ciant, aut insani, aut fallaces fuerunt. Atqui impleta esse implerique quotidie illorum vaticinia videmus: et in unam sententiam congruens divinatio docet, non fuisse furiosos. Quis enim mentis emotae non modo futura praecinere, sed etiam cohaerentia loqui possit? Num ergo fallaces erant, qui talia loquebantur? Quid ab his tam longe alienum, quam ratio fallendi, cum ceteros ab omni fraude cohiberent? Idcirco enim a deo mittebantur, ut et praecones essent maiestatis eius, et correctores pravitatis humanae. Praeterea voluntas fingendi ac mentiendi eorum est, qui opes appetunt, qui lucra desiderant, quae res procul ab illis sanctis viris abfuit. Ita enim delegato sibi officio functi sunt, ut derelictis omnibus ad tutelam vitae necessariis, non modo in futurum, sed ne in diem quidem laborarent, contenti extemporali cibo, quem deus subministrasset: et hi non modo quaestum nullum habuerunt, sed etiam cruciatus atque mortem. Amara sunt enim vitiosis ac male viventibus praecepta iustitiae. Itaque ii, quorum peccata et arguebantur et prohibebantur, excruciatos eos acerbissime necaverunt. Ergo a quibus abfuit studium lucri, abfuit etiam voluntas et causa fallendi. Quid? quod aliqui eorum principes, aut etiam reges fuerunt, in quos cadere non potest suspicio cupiditatis ac fraudis, et tamen praeconium dei singularis eadem, qua ceteri, divinatione fecerunt?

5. Sed omittamus sane testimonia prophetarum, ne minus idonea probatio videatur esse de his, quibus [1]) omnino non creditur. Veniamus ad auctores, et eos ipsos ad probationem veri testes citemus, quibus contra nos uti solent, poetas dico ac philosophos. Ex his unum deum probemus necesse est: non quod illi habuerint cognitam veritatem, sed quod veritatis ipsius tanta vis est, ut nemo possit esse tam caecus, qui non videat ingerentem se oculis divinam claritatem. Poetae igitur, quamvis deos carminibus ornaverint et eorum res gestas amplificaverint summis laudibus, saepissime tamen confitentur, spiritu vel mente una contineri regique omnia. Orpheus, qui est vetustissimus poetarum et aequalis ipsorum deorum, siquidem traditur inter

1) Sic teste Lengletio omnes prope Mss. (?) de quibus his Angl. Christ. Reim. Lips. sec. Kell. Bass. F. G.; Subl. Rom. 1474. Ven. 1471—78. 97. 1502. Rost. Betul. al. quibus ab his Ald. al. ab his quibus Lugd. 1541. Gall. al.

Digitized by Google

Argonautas cum Tyndaridis et Hercule navigasse, deum verum et magnum πρωτόγονον [1]) appellat, quod ante ipsum nihil sit genitum, sed ab ipso sint cuncta generata: eundem etiam φάνητα nominat, quod, cum adhuc nihil esset, primus ex infinito apparuerit et exstiterit. Cuius originem atque naturam quia concipere animo non poterat, ex aere immenso natum esse dixit: πρωτόγονος φαέθων περιμήκεος ἠέρος υἱός. Aliud enim amplius quod diceret non habebat. Hunc ait esse omnium deorum parentem, quorum causa coelum condiderit, liberisque prospexerit, ut haberent habitaculum sedemque communem: ἔκτισεν ἀθανάτοις δόμον ἄφθιτον [2]). Natura igitur et ratione ducente, intellexit esse praestantissimam potestatem coeli ac terrae conditricem. Non poterat enim dicere Iovem esse principem rerum, qui erat Saturno genitus, neque ipsum Saturnum, qui coelo natus ferebatur; coelum autem tamquam deum primum constituere non audebat, quod videbat elementum esse mundi, quod ipsum eguerit auctore. Haec eum ratio perduxit ad deum illum primogenitum, cui assignat et tribuit principatum. Homerus nihil nobis dare potuit, quod pertineat ad veritatem, qui humana potius, quam divina conscripsit. Potuit Hesiodus, qui deorum generationem unius libri opere complexus est; sed tamen nihil dedit, non a deo conditore sumens exordium, sed a chao, quod est rudis inordinataeque materiae confusa congeries: cum explanare ante debuerit, chaos ipsum unde, quando, quomodo esse, aut constare coepisset. Nimirum sicut ab aliquo artifice disposita, ordinata, effecta sunt omnia, sic ipsam materiam fictam esse ab aliquo necesse est. Quis igitur hanc, nisi deus, fecit, cuius potestati subiacent omnia? Sed refugit hoc ille, dum horret incognitam veritatem. Non enim Musarum instinctu, sicut videri volebat, in He-

---

1) V. i. e. primogenitum sunt glossema, quod in Bas. F. Kell. recte in m. legitur, sed male permultorum libr. textum invasit. Abest a Roh. Sang. Bas. G. — Omnino graeca a L. allata iam antiquo ut videtur tempore a v. d. vario modo latine reddita sunt. In cdd. et edd. saec. XV et XVI una aut etiam duae interpretationes fere leguntur, modo in m. modo textui subiectae. L. quidem graeca tantum attulit, quamquam fieri potuit, ut hic illic verbum aliquod de consilio interpretaretur. Hoc ubi fecerit per cdd. indolem haud ita facile erueris. 2) Orphic. ed. Herm. p. 465.

Digitized by Google

licone carmen illud effudit, sed meditatus venerat ac paratus. Nostrorum primus Maro non longe fuit a veritate, cuius de summo deo, quem mentem ac spiritum nominavit, haec verba sunt[1]):

Principio coelum ac terras, camposque liquentis,
Lucentemque globum Lunae, Titaniaque astra
Spiritus intus alit, totamque infusa per artus
Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

Ac ne quis forte ignoraret, quisnam esset ille spiritus, qui tantum haberet potestatis, declaravit alio loco[2]), dicens:

Deum namque ire per omnis
Terrasque, tractusque maris, coelumque profundum;
Hinc pecudes, armenta, viros, genus omne ferarum,
Quemque sibi tenuis nascentem arcessere vitas.

Ovidius quoque in principio praeclari operis sine ulla nominis dissimulatione a deo, quem fabricatorem mundi, quem rerum opificem vocat, mundum fatetur instructum. Quod si vel Orpheus, vel hi nostri, quae natura ducente senserunt, in perpetuum defendissent, eandem, quam nos sequimur, doctrinam comprehensa veritate tenuissent. Sed hactenus de poetis. Ad philosophos veniamus, quorum gravior est auctoritas certiusque iudicium, quia non rebus commentitiis, sed investigandae veritati studuisse creduntur. Thales Milesius, qui unus e septem sapientum numero fuit quique primus omnium quaesisse de causis naturalibus traditur, aquam esse dixit, ex qua nata sint[3]) omnia; deum autem esse mentem, quae ex aqua cuncta formaverit. Ita materiam rerum posuit in humore, principium causamque nascendi constituit in deo. Pythagoras ita definivit, quid esset deus: animus, per universas mundi partes omnemque naturam commeans atque diffusus, ex quo omnia, quae nascuntur, animalia vitam capiunt. Anaxagoras deum esse dixit infinitam mentem, quae per seipsam moveatur; Antisthenes multos quidem esse populares deos, unum tamen naturalem, id est, summae totius artificem. Cleanthes et Anaximenes aethera dicunt esse summum deum, cui opinioni poeta noster assensit[4])

---

1) Aen. 6, 724 ss. 2) Georg. 4, 221 ss. 3) Sic solus quod sciam c. Reim. et edd. Rost. Ven. 1478 utraque Betul. Bün. Lengl. Reliqui: sunt. 4) Virgil. Georg. 2, 325 ss.

Digitized by Google

Tum pater omnipotens fecundis imbribus Aether
Coniugis in gremium laetae descendit, et omnes
Magnus alit, magno permixtus corpore, fetus.

Chrysippus naturalem vim divina ratione praeditam, interdum divinam necessitatem deum nuncupat; item Zeno naturalem divinamque legem. Horum omnium sententia, quamvis sit incerta, eodem tamen spectat, ut providentiam unam esse consentiant. Sive enim natura, sive aether, sive ratio, sive mens, sive fatalis necessitas, sive divina lex, sive quid aliud dixeris; idem est, quod a nobis dicitur deus. Nec obstat appellationum diversitas, cum ipsa significatione ad unum omnia revolvantur. Aristoteles, quamvis secum ipse dissideat ac repugnantia sibi et dicat et sentiat, in summum tamen unam mentem mundo praeesse testatur. Plato, qui omnium sapientissimus iudicatur, monarchiam plane aperteque defendit, nec aethera, aut rationem, aut naturam, sed, ut est, deum nominat: ab eo mundum hunc perfectum atque mirabilem esse fabricatum. Quem Cicero secutus atque imitatus in plurimis, frequenter deum confitetur, ac supremum vocat in iis libris, quos de legibus scripsit; ab eoque regi mundum argumentatur, cum disputat de natura deorum, hoc modo: nihil est praestantius deo: ab eo igitur mundum regi necesse est. Nulli igitur est naturae obediens, aut subiectus deus: omnem ergo regit ipse naturam [1]). Quid autem sit deus, in Consolatione definit [2]): Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens. Annaeus quoque Seneca, qui ex Romanis vel acerrimus Stoicus fuit, quam saepe summum deum merita laude prosequitur! Nam cum de immatura morte dissereret: non intelligis, inquit, auctoritatem ac maiestatem iudicis tui, rectoris orbis terrarum, coelique et deorum omnium deum [3]), a quo ista numina, quae singula adoramus et colimus, suspensa sunt. Item in Exhortationibus: Hic, cum prima fundamenta molis pulcherrimae iaceret, et hoc ordiretur, quo neque maius quidquam novit natura, nec

1) Cic. de nat. d. 2, 30. 2) Cic. Tusc. I, 27. 3) Sic exhibent Kell. Bass. F. G. Bern. A. Lips. Goth. Rom. (edd. Rom. 1474. Ven. 78. 90.) verissime, cum alii dei alii rectorem prave correxerint. Sen. op. ed. Bouillet V. p. 388. rector is — deus.

Digitized by Google

melius; ut omnia sub ducibus suis irent, quamvis ipse per totum se corpus intenderat, tamen ministros regni sui deus[1]) genuit. Et quam multa alia de deo nostris similia locutus est, quae nunc differo, quod aliis locis opportuniora sunt. Nunc satis est demonstrare, summo ingenio viros attigisse veritatem ac paene tenuisse, nisi eos retrorsus infucata[2]) pravis opinionibus consuetudo rapuisset, qua et deos alios esse opinabantur, et ea, quae in usum hominis deus fecit, tamquam sensu praedita essent, pro diis habenda et colenda credebant.

6. Nunc ad divina testimonia transeamus; sed prius unum proferam, quod est simile divino, et ob nimiam vetustatem, et quod is, quem nominabo, ex hominibus in deos relatus est. Apud Ciceronem[3]) C. Cotta pontifex disputans contra Stoicos de religionibus et de varietate opinionum, quae solent esse de diis, ut more Academicorum omnia faceret incerta, quinque fuisse Mercurios ait, et enumeratis per ordinem quatuor, quintum fuisse eum, a quo sit Argus occisus, ob eamque causam in Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges ac literas tradidisse. Hunc Aegyptii Thoyth appellant, a quo apud eos primus anni sui mensis, id est September, nomen accepit. Idem oppidum condidit, quod etiam nunc graece vocatur *Ἑρμόπολις*; et Pheneatae colunt eum religiose. Qui tametsi homo fuit, antiquissimus tamen et instructissimus omni genere doctrinae, adeo ut ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen imponeret. Hic scripsit libros, et quidem multos, ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus maiestatem summi ac singularis dei asserit, iisdemque nominibus appellat, quibus nos, deum et patrem; ac ne quis nomen eius requireret, *ἀνώνυμον* esse dixit, eo quod nominis proprietate non egeat, ob ipsam scilicet unitatem. Ipsius haec verba sunt: *ὁ δὲ θεὸς εἷς, ὁ δὲ εἷς ὀνόματος οὐ προσδέεται· ἔστι γὰρ ὁ ὢν ἀνώνυμος.* Deo igitur nomen non est, quia solus est: nec opus est proprio vocabulo, nisi cum discrimen exigit multitudo, ut unamquamque personam sua nota et appellatione designes. Deo au-

---

1) Ita Kell. Bas. G. Bern A. Vulgo legitur **deos**; v. infra c. 7.
2) Sic fere cdd. et edd.; **fucata** 1 Bon. 3 Reg. 1 Colb. Brun., Ald. al.; **infatuata** cod. Gronov. et 1 Clarom. a pr. m., quae lectio viris d. non tantopere placere debebat. 3) De nat. d. 3, 22.

tem, quia semper unus est, proprium nomen est deus. Superest de responsis carminibusque sacris testimonia, quae sunt multo certiora, proferre. Nam fortasse ii, contra quos agimus, nec poetis putent esse credendum, tanquam vana fingentibus, nec philosophis, quod errare potuerint, quia et ipsi homines fuerint. M. Varro, quo nemo unquam doctior, ne apud Graecos quidem, vixit, in libris rerum divinarum, quos ad C. Caesarem pontificem maximum scripsit, cum de quindecimviris loqueretur, Sibyllinos libros ait non fuisse unius Sibyllae; sed appellari uno nomine Sibyllinos, quod omnes feminae vates Sibyllae sint a veteribus nuncupatae vel ab unius Delphidis nomine, vel a consiliis deorum enuntiandis. Σιούς enim deos, non θεούς, et consilium non βουλήν, sed βυλήν appellabant Aeolico genere sermonis. Itaque Sibyllam dictam esse quasi σιοβυλήν. Ceterum Sibyllas decem numero fuisse: easque omnes enumeravit sub auctoribus, qui de singulis scriptitaverint[1]). Primam fuisse de Persis, cuius mentionem fecerit Nicanor, qui res gestas Alexandri Macedonis scripsit: secundam Libyssam, cuius meminerit Euripides in Lamiae prologo: tertiam Delphida, de qua Chrysippus loquitur in eo libro, quem de divinatione composuit: quartam Cimmeriam in Italia, quam Naevius in libris belli Punici, Piso in annalibus nominat: quintam Erythraeam, quam Apollodorus Erythraeus affirmat suam fuisse civem, eamque Graiis, Ilium petentibus, vaticinatam, et perituram esse Troiam, et Homerum mendacia scripturum: sextam Samiam, de qua scribit Eratosthenes in antiquis annalibus Samiorum reperisse se scriptum: septimam Cumanam, nomine Amaltheam, quae ab aliis Herophile, vel Demophile, nominatur, eamque novem libros attulisse ad regem Tarquinium Priscum, ac pro eis trecentos philippeos postulasse, regemque aspernatum pretii magnitudinem[2]), derisisse mulieris insaniam. Illam in conspectu regis tres combussisse, ac pro reliquis idem pretium poposcisse; Tarquinium multo magis mulierem insanire putasse. Quae denuo tribus aliis exustis, cum in eodem pretio perseveraret, motum esse regem, ac resi-

1) Ita fere edd. (edd. Bet. et Lengl.) Scriptitaverunt Tax. 2 Colb. 1 Clarom. et, ut est in edd., forma contracta Colb. a sec. m. 1 Clarom. Bern. A. 2) Magnitudine Bas. F. Kell.

Digitized by Google

duos trecentis aureis emisse: quorum postea numerus sit auctus, Capitolio refecto, quod ex omnibus civitatibus et Italicis, et Graecis, et praecipue Erythraeis coacti allatique sunt Romam, cuiuscumque Sibyllae nomine fuerunt: octavam Hellespontiam, in agro Troiano natam, vico Marmesso, circa oppidum Gergitium; quam scribit Heraclides Ponticus Solonis et Cyri fuisse temporibus: nonam Phrygiam, quae vaticinata sit Ancyrae: decimam Tiburtem, nomine Albuneam, quae Tiburi colitur[1]) ut dea, iuxta ripas amnis Anienis, cuius in gurgite simulacrum eius inventum esse dicitur, tenens in manu librum: cuius sortes senatus in Capitolium transtulerit[2]). Harum omnium Sibyllarum carmina et feruntur et habentur, praeterquam Cumaeae, cuius libri a Romanis occuluntur, nec eos ab ullo, nisi a quindecimviris inspici fas habent. Et sunt singularum singuli libri, qui, quia Sibyllae nomine inscribuntur, unius esse creduntur, suntque confusi, nec discerni, ac suum cuique assignari potest, nisi Erythraeae, quae et nomen suum verum carmini inseruit, et Erythraeam se nominat, ubi praelocuta est, cum esset orta Babylone. Sed et nos confuse Sibyllam dicemus, sicubi testimoniis earum fuerit abutendum. Omnes igitur hae Sibyllae unum deum praedicant, maxime tamen Erythraea, quae celebrior inter ceteras ac nobilior habetur: siquidem Fenestella, diligentissimus scriptor, de quindecimviris dicens, ait, restituto Capitolio, retulisse ad senatum C. Curionem Cos., ut legati Erythras mitterentur, qui carmina Sibyllae conquisita Romam deportarent; itaque missos esse P. Gabinium, M. Otacilium, L. Valerium, qui descriptos a privatis versus circa mille Romam deportarunt. Idem supra ostendimus dixisse Varronem. In iis ergo versibus, quos Romam legati attulerunt, de uno deo haec sunt testimonia:

εἷς θεός, ὃς μόνος ἄρχει, ὑπερμεγέθης ἀγένητος.

Hunc esse solum deum summum, qui coelum fecerit, luminibusque distinxerit.

---

1) Colatur Kell. Bas. G. Bern. A.; Bün. 2) V. cuius sortes (al. male sacra) s. i. c. transt. (nonnulli abst.) quamquam in multis cdd. et edd. desiderantur, genuina sunt. Habentur in Mss. Iun. Marm. Iani Guilielmi 4 Reg. Goth. Viteb.; Ms. Gat. attulit.

Digitized by Google

ἀλλὰ θεὸς μόνος εἷς πανυπέρτατος, ὃς πεποίηκεν
οὐρανὸν ἠέλιόν τε καὶ ἀστέρας, ἠδὲ σελήνην,
καρποφόρον γαῖάν τε καὶ ὕδατος οἴδματα πόντου.

Qui quoniam solus sit aedificator mundi et artifex rerum, vel quibus constat, vel quae in eo sunt, solum coli oportere testatur.

αὐτὸν τὸν μόνον ὄντα σέβεσθ' ἡγήτορα κόσμου,
ὃς μόνος εἰς αἰῶνα καὶ ἐξ αἰῶνος ἐτύχθη.

Item alia Sibylla, quaecunque est, cum perferre se ad homines dei vocem diceret, sic ait:

μοῦνος γὰρ θεός εἰμι καὶ οὐκ ἔστιν θεὸς ἄλλος[1]).

Exsequerer nunc testimonia ceterarum, nisi et haec sufficerent, et illa opportunioribus locis reservarem. Sed cum defendamus causam veritatis apud eos, qui, aberrantes a veritate, falsis religionibus serviunt, quod genus probationis adversus eos magis adhibere debemus, quam ut eos deorum suorum testimoniis revincamus?

7. Apollo enim, quem praeter ceteros divinum maximeque fatidicum existimant, Colophone respondens, quo Delphis credo migraverat amoenitate Asiae ductus, quaerenti cuidam, quis esset, aut quid esset omnino deus, respondit viginti et uno versibus, quorum hoc principium est:

αὐτοφυής, ἀδίδακτος, ἀμήτωρ, ἀστυφέλικτος,
οὔνομα μηδὲ λόγῳ χωρούμενον, ἐν πυρὶ ναίων,
τοῦτο θεός, μικρὰ δὲ θεοῦ μερὶς ἄγγελοι ἡμεῖς.

Numquid potes suspicari de Iove esse dictum, qui et matrem habuit, et nomen? Quid? quod Mercurius ille ter maximus, cuius supra feci mentionem, non modo ἀμήτορα, ut Apollo, sed ἀπάτορα quoque appellat deum, quod origo illi non sit aliunde. Nec enim potest ab ullo esse generatus, qui ipse universa generavit. Satis, ut opinor, et argumentis docui, et testibus confirmavi, quod per se satis clarum est, unum esse regem mundi, unum patrem, unum deum. Sed fortasse quaerat aliquis a nobis idem illud, quod apud Ciceronem quaerit Hortensius: Si deus unus est, quae esse beata solitudo queat? Tamquam nos, quia unum dicimus, desertum ac solitarium esse dicamus. Habet enim ministros, quos vocamus nuntios. Et est illud verum, quod dixisse in Exhortationibus Senecam supra re-

1) Orac. Sibyll. ed. Gall. p 13. 27. 22. 750.

tuli: genuisse regni sui ministros deum. Verum hi neque dii sunt, neque deos se vocari, aut coli volunt, quippe qui nihil praeter iussum ac voluntatem dei faciant. Nec tamen illi sunt, qui vulgo coluntur, quorum et exiguus et certus est numerus. Quodsi cultores deorum eos ipsos se colere putant, quos summi dei ministros appellamus, nihil est, quod nobis faciant invidiam, qui unum deum dicamus, multos negemus. Si eos multitudo delectat, non duodecim dicimus, aut trecentos sexaginta quinque, ut Orpheus, sed innumerabiles esse. Arguimus errores eorum in diversum, qui tam paucos putant. Sciant tamen, quo nomine appellari debeant, ne deum verum violent, cuius nomen exponunt, dum pluribus tribuunt. Credant Apollini suo, qui eodem illo responso ut Iovi principatum, sic etiam ceteris diis abstulit nomen. Tertius enim versus ostendit, dei ministros, non deos, verum angelos appellari oportere. De se quidem ille mentitus est, qui, cum sit e numero daemonum, angelis se dei aggregavit: denique in aliis responsis, daemonem se esse confessus est. Nam cum interrogaretur, quomodo sibi supplicari vellet, ita respondit:

πάνσοφε, παντοδίδακτε, πολύστροφε[1]), *κέκλυθι δαῖμον.*

Item rursus, cum precem in Apollinem Sminthium rogatus expromeret, ab hoc versu exorsus est:

ἁρμονίη κόσμοιο, φαεσφόρε, πάνσοφε[2]) *δαῖμον.*

Quid ergo superest, nisi ut sua confessione verberibus veri dei ac poenae subiaceat sempiternae? Nam in alio responso ita dixit:

δαίμονες οἳ φοιτῶσι περὶ χθόνα καὶ περὶ πόντον
ἀκάματοι[3]) *δάμνανται ὑπαὶ μάστιγι θεοῖο.*

De utrisque generibus in secundo libro disseremus. Interim nobis satis est, quod, dum honorari se vult et in coelo collocari, confessus est, id quod res habet, quomodo sint appellandi, qui deo semper assistunt. Retrahant ergo se homines ab erroribus, et abiectis religionibus pravis, parentem suum dominumque cognoscant, cuius nec virtus

---

1) Vulgo *ἐνοιλόστροφε*, quod graecum non est. V. d. varia tentarunt, decepti interpretatione vulgari q u i p e r c u n c t a v e r s a r i s; paulo melius Bas. G. al. loco c u n c t a m u l t a, Bern. A. m u l t i s m o t i b u s. Secutus sum Kell. Regiom. Vratisl. 2) Restitui ex Kell. Regiom. Vratisl. (Bern. A. Bas. G.); edd. *καὶ σοφέ*. 3) Malim *ἀκαμάτου*.

aestimari potest, nec magnitudo perspici, nec principium comprehendi. Cum ad illum mentis humanae intentio, et acumen, et memoria pervenerit, quasi subductis et consummatis omnibus viis, subsistit, haeret, deficit; nec est aliquid ulterius, quo progredi possit. Verum quia fieri non potest, quin id, quod sit, aliquando esse coeperit, consequens est, ut quando nihil ante illum fuit, ipse ante omnia ex seipso sit procreatus; ideoque ab Apolline *αὐτοφυής*, a Sibylla *αὐτογενής*, et *ἀγένητος*, et *ἀποίητος* nominatur, quod Seneca homo acutus in Exhortationibus vidit: Nos, inquit, aliunde pendemus. Itaque ad aliquem respicimus, cui, quod est optimum in nobis, debeamus. Alius nos edidit, alius instruxit: deus ipse se fecit.

8. His igitur tot ac tantis testibus comprobatur, unius dei potestate ac providentia mundum gubernari, cuius vim maiestatemque tantam esse dicit in Timaeo Plato [1]), ut eam neque mente concipere, neque verbis enarrare quisquam possit ob nimiam et inaestimabilem potestatem. Dubitet vero aliquis, an quidquam difficile, aut impossibile sit deo, qui tanta tamque mirifica opera providentia excogitavit, virtute constituit, ratione perfecit; nunc autem spiritu sustentet, potestate moderetur, inexcogitabilis, ineffabilis, et nulli alii satis notus quam sibi? Unde mihi de tanta maiestate saepius cogitanti, qui deos colunt, interdum videri solent tam caeci, tam incogitabiles, tam excordes, tam non multum mutis animalibus differentes, qui credant, eos, qui geniti sunt maris ac feminae coitu, aliquid maiestatis divinaeque virtutis habere potuisse, cum Sibylla Erythraea dicat:

οὐ δύνατ' ἀνδρὸς
ἐκ μηρῶν μήτρας τε θεὸς τετυπωμένος εἶναι [2]).

Quod si est verum, sicuti est, apparet, Herculem, Apollinem, Liberum, Mercurium Iovemque ipsum cum ceteris homines fuisse, quando sunt ex duobus sexibus nati. Quid est autem a deo tam remotum, quam id opus, quod ipse ad propagandam sobolem mortalibus tribuit, et quod sine substantia corporali nullum potest esse? Dii ergo si sunt immortales et aeterni, quid opus est altero sexu [3]), cum

1) Ed. Steph. p. 28. 2) Or. Sib. ed. Gall. p. 26 s. 3) Permultos l. mssr. et edd. ieiunum additamentum invasit: sexu nimirum ut generent (al. generentur); ipsa progenie quid opus est cum. Abest a Bon. aut. Nav. 2 Brun.

Digitized by Google

successione non egeant, qui semper sunt futuri? Nam profecto in hominibus ceterisque animantibus diversitas sexus, et coitio, et generatio nullam habet aliam rationem, nisi ut omnia genera viventium, quando sunt conditione mortalitatis obitura, mutua possint successione servari. Deo autem, qui est sempiternus, neque alter sexus, neque successio necessaria est. Dicet aliquis: ut habeat vel ministros, vel in quos ipse possit dominari. Quid igitur opus est sexu femineo, cum deus, qui est omnipotens [1]), sine usu et opera feminae possit filios procreare? Nam si quibusdam minutis animalibus id praestitit, ut sibi e foliis natos et suavibus herbis ore legant [2]), cur existimet aliquis, ipsum deum, nisi ex permixtione sexus alterius, non posse generare? Illos igitur, quos imperiti et insipientes tanquam deos et nuncupant et adorant, nemo est tam inconsideratus, qui non intelligat fuisse mortales. Quomodo ergo, inquiet aliquis, dii crediti sunt? Nimirum quia reges maximi ac potentissimi fuerunt, ob merita virtutum suarum, aut munerum, aut artium repertarum, cum cari fuissent iis, quibus imperitaverant, in memoriam sunt consecrati. Quod si quis dubitet, res eorum gestas et facta consideret, quae universa tam poetae, quam historici veteres prodiderunt.

9. Hercules, qui ob virtutem clarissimus et quasi Africanus inter deos habetur, nonne orbem terrae, quem peragrasse ac purgasse narratur, stupris, libidinibus, adulteriis inquinavit? Nec mirum, cum esset adulterio genitus Alcmenae. Quid tandem potuit in eo esse divini, qui suis ipse vitiis mancipatus, et mares, et feminas contra omnes leges infamia, dedecore, flagitio affecit? Sed ne illa quidem, quae magna et mirabilia gessit, talia iudicanda sunt, ut virtutibus divinis tribuenda videantur. Quid enim tam magnificum, si leonem aprumque superavit? si aves deiecit sagittis? si regium stabulum egessit? si viraginem [3]) vicit cingulumque detraxit? si equos feroces cum domino interemit? Opera sunt ista fortis viri, hominis tamen. Illa enim, quae vicit, fragilia et mortalia fuerunt. Nulla est enim, quod ait orator [4]), tanta vis, quae non ferro ac viribus

1) Omnipotens ut vocatur Christ. Emm. Goth. Lipps. Reim. Cauc. Ultr. Pal. Iun. Bern. A. Kell. Bass. F. G. et edd. vett. 2) Virg. Georg. 4, 200. 3) Sic 3 Reg. 1 Colb. Brun. Reim. Goth. Bern. A. Reliqui ut edd. vet. virginem. 4) Cic. pro Marcello c. 3.

Digitized by Google

debilitari frangique possit. At animum vincere, iracundiam cohibere fortissimi est, quae ille nec fecit unquam, nec potuit. Haec qui faciat, non ego eum cum summis viris comparo, sed simillimum deo iudico. Vellem adiecisset de libidine, luxuria, cupiditate, insolentia, ut virtutem eius impleret, quem deo similem iudicabat. Non enim fortior putandus est, qui leonem, quam qui violentam, in seipso inclusam feram superat iracundiam: aut qui rapacissimas volucres deiicit, quam qui cupiditates avidissimas coercet: aut qui Amazonem bellatricem, quam qui libidinem vincit, pudoris ac famae debellatricem: aut qui fimum de stabulo, quam qui vitia de corde suo egerit, quae magis sunt perniciosa, quia domestica et propria mala sunt, quam illa, quae et vitari poterant, et caveri. Ex quo fit, ut ille solus vir fortis debeat iudicari, qui temperans et moderatus est, et iustus. Quodsi cogitet aliquis, quae sint dei opera, iam haec omnia, quae mirantur homines ineptissimi, ridicula iudicabit. Illa enim non divinis virtutibus, quas ignorant, sed infirmitate suarum virium metiuntur. Nam illud quidem nemo negabit, Herculem non Eurystheo tantum servisse regi, quod aliquatenus honestum videri potest, sed etiam impudicae mulieri Omphalae, quae illum, vestibus suis indutum, sedere ad pedes suos iubebat pensa facientem. Detestabilis turpitudo! sed tanti erat voluptas. Quid tu, inquiet aliquis, poetisne credendum putas? Quidni putem? Non enim Lucilius ista narrat, aut Lucianus, qui diis et hominibus non pepercit, sed hi potissimum, qui deorum laudes canebant. Quibus igitur credemus, si fidem laudantibus non habemus? Qui hos mentiri putat, proferat alios, quibus credamus, auctores, qui nos doceant, qui sint isti dii; quomodo, unde orti; quae sit vis eorum, qui numerus, quae potestas; quid in iis admirabile, quid cultu dignum, quod denique certius veriusque mysterium. Nullos dabit. Credamus igitur istis, qui non ut reprehenderent sunt locuti, sed ut praedicarent. Navigavit ergo cum Argonautis expugnavitque Troiam, iratus Laomedonti ob negatam sibi pro filiae salute mercedem. Unde, quo tempore fuerit, apparet. Idem, furore atque insania percitus, uxorem suam cum liberis interemit. Hunc homines deum putant? Sed Philocteta, eius heres, non putavit, qui facem supposuit arsuro; qui artus eius et nervos cremari ac dif-

Digitized by Google

fluere vidit; qui ossa eius ac cineres in Oeteo monte sepelivit, pro quo munere sagittas eius accepit.

10. Aesculapius et ipse non sine flagitio Apollinis natus, quid fecit aliud divinis honoribus dignum, nisi quod sanavit Hippolytum? Mortem sane habuit clariorem, quod a deo meruit fulminari. Hunc Tarquitius de illustribus viris disserens, ait incertis parentibus natum, expositum et a venatoribus inventum, canino lacte nutritum, Chironi traditum, didicisse medicinam: fuisse autem Messenium, sed Epidauri moratum. Tullius [1]) etiam Cynosuris ait sepultum. Quid Apollo, pater eius? Nonne ob amorem, quo flagrabat, turpissime gregem pavit alienum et muros Laomedonti exstruxit, cum Neptuno mercede conductus, quae illi negari potuit impune: ab eoque primo rex perfidus, quidquid cum diis pepigisset, didicit abnegare? Idem formosum puerum et dum amat, violavit; et dum ludit, occidit. Homicida Mars, et per gratiam caedis crimine ab Atheniensibus liberatus, ne videretur nimis ferus et immanis, adulterium cum Venere commisit. Castor et Pollux, dum alienas sponsas rapiunt, esse gemini desierunt. Nam livore iniuriae concitatus Idas alterum gladio transverberavit, et eosdem poetae alternis vivere, alternis mori narrant, ut iam sint non deorum tantum, sed omnium mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet. Hos tamen Homerus ambos simpliciter, non ut poetae solent, mortuos esse testatur. Nam cum faceret in muris assidentem Priamo Helenam cunctos Graeciae principes recognoscere, solos autem se fratres suos requirere, subiecit orationi eius huiusmodi versum:

ὣς φάτο· τοὺς δ' ἤδη κατέχεν φυσίζοος αἶα [2]).

Fur ac nebulo Mercurius, quid ad famam sui reliquit, nisi memoriam fraudum suarum? Coelo scilicet dignus, quia palaestram docuit et lyram primus invenit. Liberum patrem necesse est in senatu deorum summae auctoritatis primaeque esse sententiae, quia praeter Iovem solus omnium triumphavit, exercitum duxit, Indos debellavit. Sed invictus ille imperator Indicus maximus ab amore ac libidine

---

1) De nat. d. 3, 22. 2) Il. 3, 243. Sed nescio an non latine scripserit L.: haec (al. sic) ait: ast illos retinebat terra sepultos.

Digitized by Google

turpissime victus est. Delatus enim Cretam cum semiviro comitatu, nactus est impudicam mulierem in litore: ac fiducia victoriae Indicae vir esse voluit, ne nimium mollis videretur: atque illam patris proditricem, fratris interemtricem, ab alio relictam et repudiatam in coniugium sibi vindicavit, et Liberam fecit, et cum ea pariter asscendit in coelum. Quid horum omnium pater Iupiter, qui in solenni precatione Optimus Maximus nominatur? Nonne a prima sua pueritia impius ac paene parricida deprehenditur, cum patrem regno expulit ac fugavit, nec exspectavit mortem decrepiti senis, cupiditate regnandi? Et cum paternum solium per vim, per arma cepisset, bello est a Titanibus lacessitus, quod humano generi principium fuit malorum: quibus victis et pace in perpetuum comparata, reliquam suam vitam in stupris adulteriisque consumsit. Omitto virgines, quas imminuit. Id enim tolerabile iudicari solet. Amphitryonem ac Tyndarum praeterire non possum, quorum domos dedecore atque infamia plenissimas reddidit. Illud vero summae impietatis ac sceleris, quod regium puerum rapuit ad stuprum. Parum enim videbatur, si in expugnanda feminarum pudicitia maculosus esset ac turpis, nisi etiam sexui suo faceret iniuriam: hoc est verum adulterium, quod fit contra naturam. Haec qui fecit, viderimus, an maximus, certe optimus non est; quod nomen a corruptoribus, ab adulteris, ab incestis abest, nisi forte nos erramus homines, qui talia facientes sceleratos vocamus ac perditos, omnibusque poenis dignissimos iudicamus. Stultus autem M. Tullius, qui C. Verri adulteria obiecit: eadem enim Iupiter, quem colebat, admisit: qui P. Clodio sororis incestum; at illi Optimo Maximo eadem fuit et soror et coniux.

11. Quis est igitur tam excors, qui hunc in coelo regnare putet, qui ne in terra quidem debuit? Non insulse quidam poeta triumphum Cupidinis scripsit, quo in libro non modo potentissimum deorum Cupidinem, sed etiam victorem facit. Enumeratis enim amoribus singulorum, quibus in potestatem Cupidinis ditionemque venissent, instruit pompam, in qua Iupiter cum ceteris diis ante currum triumphantis ducitur catenatus. Eleganter id quidem a poeta figuratum, sed tamen non multum distat a vero. Qui enim virtutis est expers, qui cupiditate ac libidinibus malis vin-

Digitized by Google

citur, non Cupidini, ut ille finxit, sed morti subiectus est sempiternae. Sed omittamus de moribus dicere; rem consideremus, ut intelligant homines, in quibus miseri versentur erroribus. Regnare in coelo Iovem vulgus existimat. Id et doctis pariter et indoctis persuasum est, quod et religio ipsa, et precationes, et hymni, et delubra, et simulacra demonstrant. Eundem tamen Saturno et Rhea genitum confitentur. Quomodo potest deus videri, aut[1]), ut ait poeta, hominum rerumque repertor[2]), ante cuius ortum infinita hominum milia fuerunt? Eorum scilicet, qui Saturno regnante vixerunt, et priores luce, quam Iupiter, sunt potiti. Video alium deum regem fuisse primis temporibus, alium consequentibus. Potest ergo fieri, ut alius sit postea futurus. Si enim prius regnum mutatum est, cur desperemus, etiam posterius posse mutari? Nisi forte Saturnus generare potuit fortiorem, Iupiter non potest. Atqui divinum imperium aut semper immutabile est; aut, si est mutabile, quod fieri non potest, semper utique mutabile est. Potest ergo Iupiter regnum amittere, sicut pater eius amisit. Ita plane. Nam cum idem neque virginibus, neque maritatis unquam pepercisset, abstinuit se tamen una Thetide, quod responsum fuit, maiorem patre suo futurum, quisquis ex illa natus esset. Et primum imprudentia in eo non dei[3]), cui nisi Themis futura dixisset, ipse nesciret; si autem divinus non sit, ne deus quidem sit, unde ipsa divinitas nominatur, ut ab homine humanitas. Deinde conscientia imbecillitatis; qui timuit utique maiorem. Quod qui facit, scit profecto non esse se maximum, quandoquidem potest aliquid maius exsistere. Idem per Stygiam paludem sanctissime iurat:

Una superstitio superis quae reddita divis[4]).

Quae est ista superstitio? aut a quo reddita? Est ergo aliqua potestas maxima, quae peierantes deos puniat? Quae tanta formido est paludis infernae, si sunt immortales? quid metuunt eam, quam visuri non sunt, nisi quos mori

---

1) Additur credi in c. Bon. ant.; edd. Thomas. Thys. Gall. al.
2) Virg. Aen. 12, 829. 3) Ita plerique ut videtur cdd. (v. c. Kell. Bern. A, dei scientia Bass. F. G. Reim.) et edd., ac ferri potest. Sunt vero etiam cdd. haud spernendi et edd., in quibus est: Et pr. in eo prudentia (al. providentia) non dei. Coniecto: E. p. in eo prudentia non divina est. 4) Virg. Aen. 12, 817.

Digitized by Google

necesse est? Quid igitur homines oculos suos in coelum tollunt? quid per superos deierant, cum ipsi superi ad inferos revolvantur ibique habeant, quod venerentur et adorent? Illud vero quale est, esse fata, quibus dii omnes et ipse Iupiter pareat? Si Parcarum tanta vis est, ut plus possint, quam coelestes universi, quamque ipse rector ac dominus, cur non illae potius regnare dicantur, quarum legibus et statutis parere omnes deos necessitas cogit? Nunc cui dubium est, quin is, qui alicui rei obsequitur, maximus non sit? Nam si sit, non accipiat fata, sed faciat. Nunc ad illud, quod omiseram, redeo. In una itaque sola fuit continentior, cum eam deperiret; non virtute aliqua, sed metu successoris. Quae formido utique eius est, qui sit et mortalis, et imbecillus, et nihili: quippe qui potuit et tunc, cum nasceretur, exstingui, sicut frater eius ante genitus exstinctus est, qui si vivere potuisset, nunquam minori concessisset imperium. Ipse autem furto servatus furtimque nutritus, ζεὺς sive ζῆν appellatus est; non, ut isti putant, a fervore coelestis ignis, vel quod vitae sit dator et animantibus inspiret animas, quae virtus solius dei est: quam enim possit inspirare animam, qui ipse accepit aliunde? sed quod primus ex liberis Saturni maribus vixerit. Potuerunt igitur homines alium deum habere rectorem, si Saturnus non fuisset ab uxore delusus. At enim poetae ista finxerunt. Errat, quisquis hoc putat. Illi enim de hominibus loquebantur, sed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, deos esse dixerunt. Itaque illa potius ficta sunt, quae tanquam de diis, non illa, quae tanquam de hominibus sunt locuti: quod clarum fiet exemplo, quod inferemus. Danaën violaturus, aureos nummos largiter in sinum eius infudit. Haec stupri merces fuit. At poetae, qui quasi de deo loquebantur, ne auctoritatem creditae maiestatis infringerent, finxerunt, ipsum in aureo imbre delapsum eadem figura, qua imbres ferreos dicunt, cum multitudinem telorum sagittarumque describunt. Rapuisse dicitur in aquila Catamitum: poeticus color est. Sed aut per legionem rapuit, cuius insigne aquila est; aut navis, in qua est impositus, tutelam habuit in aquila figuratam, sicut taurum, cum rapuit et transvexit Europam. Eodem modo convertisse in bovem traditur Io, Inachi filiam, quae ut iram Iunonis effugeret, ut erat iam setis

obsita, iam bos[1]), tranasse dicitur mare, in Aegyptumque venisse, atque ibi, recepta pristina specie, dea facta, quae nunc Isis vocatur. Quo igitur argumento probari potest, nec Europam in tauro sedisse, nec Io factam bovem? Quod certus dies habetur in fastis, quo Isidis navigium celebratur: quae res docet, non tranasse illam, sed navigasse. Igitur qui sapere sibi videntur, quia intelligunt, vivum terrenumque corpus in coelo esse non posse, totam Ganymedeam fabulam pro falso repudiant, nec sentiunt, in terra id esse factum, quia res ac libido ipsa terrena est. Non ergo res ipsas gestas finxerunt poetae, quod si facerent, essent vanissimi: sed rebus gestis addiderunt quendam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, sed ornare cupientes. Hinc homines decipiuntur, maxime quod, dum haec omnia ficta esse arbitrantur a poetis, colunt, quod ignorant. Nesciunt enim, qui sit poeticae licentiae modus, quousque progredi fingendo liceat: cum officium poetae in eo sit, ut ea, quae vere gesta sunt, in alias species obliquis figurationibus cum decore aliquo conversa traducat. Totum autem, quod referas, fingere, id est ineptum esse et mendacem potius, quam poetam. Sed finxerint ista, quae fabulosa creduntur; num etiam illa, quae de diis feminis deorumque connubiis dicta sunt? Cur igitur sic figurantur, sic coluntur? Nisi forte non tantum poetae, sed pictores etiam fictoresque imaginum mentiuntur. Si enim hic est Iupiter, qui a vobis dicitur deus, si non is est, qui ex Saturno et Ope natus est, non oportuit nisi solius simulacrum in templis omnibus collocari. Quid sibi mulierum effigies volunt? quid sexus infirmus? In quem si cecidit Iupiter, eum vero ipsi lapides hominem fatebuntur. Mentitos aiunt esse poetas; et his tamen credunt; imo vero non esse mentitos, re ipsa probant. Ita enim deorum simulacra confingunt, ut ex ipsa diversitate sexus appareat, vera esse, quae dicunt poetae. Nam quod aliud argumentum habet imago Catamiti et effigies aquilae, cum ante pedes Iovis ponuntur in templis et cum ipso pariter adorantur, nisi ut nefandi sceleris ac stupri memoria maneat in aeternum? Nihil igitur a poetis in totum fictum est, aliquid fortasse traductum et obliqua figuratione obscuratum, quo

1) Virg. Aen. 7, 790.

Digitized by Google

veritas involuta tegeretur; sicut illud de sortitione regnorum. Aiunt enim, Iovi coelum obtigisse, Neptuno mare, inferna Plutoni. Cur non terra potius in sortem tertiam venit? Nisi quod in terra gesta res est. Ergo illud in vero est, quod regnum orbis ita partiti sortitique sunt, ut orientis imperium Iovi cederet, Plutoni, cui cognomen Agesilao fuit, pars occidentis obtingeret: eo quod plaga orientis, ex qua lux mortalibus datur, superior, occidentis autem inferior esse videatur. Sic veritatem mendacio velaverunt, ut veritas ipsa persuasioni publicae nihil derogaret. De Neptuni sorte manifestum est, cuius regnum tale fuisse dicimus, quale M. Antonii[1]) fuit infinitum illud imperium, cui totius orae maritimae potestatem senatus decreverat, ut praedones persequeretur ac mare omne pacaret. Sic Neptuno maritima omnia cum insulis obvenerunt. Quomodo id probari potest? Nimirum veteres historiae docent. Antiquus auctor Euhemerus, qui fuit ex civitate Messene, res gestas Iovis et ceterorum, qui dii putantur, collegit, historiamque contexuit ex titulis et inscriptionibus sacris, quae in antiquissimis templis habebantur, maximeque in fano Iovis Triphylii, ubi auream columnam positam esse ab ipso Iove titulus indicabat, in qua columna gesta sua perscripsit, ut monimentum esset posteris rerum suarum. Hanc historiam et interpretatus est Ennius[2]), et secutus, cuius haec verba sunt: ubi Iupiter Neptuno imperium dat maris, ut insulis omnibus, et quae secus mare loca essent, omnibus regnaret. Vera sunt ergo, quae loquuntur poetae, sed obtentu aliquo specieque velata. Potest et mons Olympus figuram poetis dedisse, ut Iovem dicerent coeli regnum esse sortitum, quod Olympus ambiguum nomen est et montis et coeli. In Olympo autem Iovem habitasse, docet eadem historia, quae dicit: Ea tempestate Iupiter in monte Olympo maximam partem vitae colebat, et eo ad eum in ius veniebant, si quae res in controversia erant. Item: Si quis quid novi invenerat, quod ad vitam humanam utile esset, eo veniebat atque Iovi ostende-

---

1) Quale Pompeii Bon. ant. 1 Vat. 1 Reg. 1 Colb. 1 Sorb., edd. Tornaes. 1579. Soubron. Gen. 1613. Walch. Lectionem vulgarem defendunt v. d. l. Vellei. Pat. 2, 31. Cic. in Verr. 2, 3. 3, 91.
2) Huius historiae fragmenta ex Lact. collecta v. in l. Ennii fragm. acc. Fr. Hesselio p. 315 ss.

Digitized by Google

bat[1]). Multa in hunc modum poetae transferunt, non ut in deos mentiantur, quos colunt, sed ut figuris versicoloribus venustatem ac leporem carminibus suis addant. Qui autem non intelligunt, quomodo, aut quare quidque figuretur, poetas velut mendaces et sacrilegos insequuntur. Hoc errore decepti etiam philosophi, quod ea, quae de Iove feruntur, minime in deum convenire videbantur, duos Ioves fecerunt, unum naturalem, alterum fabulosum. Viderunt ex parte, quod erat verum, eum scilicet, de quo poetae loquuntur, hominem fuisse: in illo autem naturali Iove, vulgari consuetudine religionis inducti, erraverunt, quod in deum nomen hominis transtulerunt, qui, ut supra diximus, quia solus est, non indiget nomine. Iovem autem illum esse, qui sit ex Ope Saturnoque natus, negari non potest. Vana igitur persuasio est eorum, qui nomen Iovis summo deo tribuunt. Solent enim quidam errores suos hac excusatione defendere, qui convicti de uno deo, cum id negare non possunt, ipsum se colere affirmant, verum hoc sibi placere, ut Iupiter nominetur. Quo quid absurdius? Iupiter enim sine contubernio coniugis filiaeque coli non solet. Unde qui sit, apparet: nec fas est id nomen eo transferri, ubi nec Minerva est ulla, nec Iuno. Quid? quod huius nominis proprietas non divinam vim exprimit, sed humanam. Iovem enim, Iunonemque a iuvando esse dictos, Cicero[2]) interpretatur. Et Iupiter, quasi iuvans pater dicitur; quod nomen in deum minime congruit, quia iuvare hominis est, opis aliquid conferentis in eum, qui sit alienus, et exigui beneficii. Nemo sic deum precatur, ut se adiuvet, sed ut servet, ut vitam salutemque tribuat: quod multo plus ac maius est, quam iuvare. Et quoniam de patre loquimur, nullus pater dicitur filios iuvare, cum eos generat, aut educat. Illud enim levius est, quam ut eo verbo magnitudo paterni beneficii exprimatur. Quanto id magis inconveniens est deo, qui verus est pater; per quem sumus, et cuius toti sumus; a quo fingimur, animamur, illuminamur; qui nobis vitam impertit, salutem tribuit, victum multiplicem subministrat. Non intelligit beneficia divina, qui se iuvari tantummodo a deo putat. Ergo

---

1) Eo veniebant — ostendebant Bass. F. G. Kell. Bern. A.
2) De nat. deor. 2, 25. s.

Digitized by Google

non imperitus modo, sed etiam impius est, qui nomine Iovis virtutem summae potestatis imminuit. Quare si Iovem et ex rebus gestis, et ex moribus hominem fuisse, in terraque regnasse deprehendimus, superest, ut mortem quoque eius investigemus. Ennius in sacra historia, descriptis omnibus, quae in vita sua gessit, ad ultimum sic ait: Deinde Iupiter, postquam quinquies terras circuivit, omnibusque amicis atque cognatis suis imperia divisit, reliquitque hominibus leges, mores, frumentaque paravit, multaque alia bona fecit, immortali gloria memoriaque affectus, sempiterna monimenta suis reliquit: aetate pessum aeta[1]), in Creta vitam commutavit, et ad deos abiit: eumque Curetes filii sui curaverunt, decoraveruntque eum, et sepulcrum eius est in Creta in oppido Cnosso: et dicitur Vesta hanc urbem creavisse: in quo sepulcro eius est inscriptum antiquis literis Graecis: *ZANKPONOY*, id est Latine: Iupiter Saturni. Hoc certe non poetae tradunt, sed antiquarum rerum scriptores, quae adeo vera sunt, ut ea Sibyllinis versibus confirmentur, qui sunt tales:

δαίμονας ἀψύχους νεκύων εἴδωλα καμόντων,
ὧν Κρήτη καύχημα τάφους ἡ δύσμορος ἕξει[2]).

Cicero de natura deorum[3]), cum tres Ioves a theologis enumerari[4]) diceret, ait, tertium fuisse Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. Quomodo igitur potest deus alibi esse vivus, alibi mortuus; alibi habere templum, alibi sepulcrum? Sciant ergo Romani, Capitolium suum, id est summum caput religionum publicarum, nihil esse aliud, quam inane monimentum. Veniamus nunc ad eius patrem, qui ante regnavit, et qui fortasse plus habebat in se, quod ex coitu tantorum elementorum genitus esse dicatur. Videamus, quid in eo fuerit deo dignum: in primis illud, quod aureum saeculum narratur habuisse, quod iustitia sub eo fuerit in terra. Teneo aliquid in hoc, quod in eius filio non fuit. Quid enim tam conveniens deo, quam iustum regimen ac pium saeculum? Sed cum eadem ratione natum esse cogito, non possum putare deum summum, quo videam esse aliquid antiquius,

---

1) Ita plerique cdd.; al. pessumata; al. (ut Bas. F.) persummata. 2) Or. Sib. ed. Gall. p. 684. 3) L. 3. c. 21. 4) Numerari Bon. Tax. Pen. nominari permultae edd.

Digitized by Google

coelum scilicet atque terram. At ego deum quaero, ultra quem nihil sit omnino; qui fons, et origo sit rerum. Hic sit necesse est, qui coelum ipsum condidit, terramque fundavit. Saturnus autem si ex his natus est, ut putatur; quemadmodum potest deus esse principalis, qui aliis ortum suum debet? aut quis praefuit mundo, priusquam Saturnus gigneretur? 'Sed hoc poeticum est, ut dicebam paulo ante, figmentum. Nec enim fieri poterat, ut elementa insensibilia, tantoque intervallo separata, in unum coirent, ac filium procrearent; aut is, qui natus esset, non potissimum genitoribus similis exsisteret, sed eam formam gereret, quam parentes sui non habebant. Quaeramus ergo, quid veritatis sub hac figura lateat. Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur [1]), sic argumentatus est: Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque venisset, Coeli filium dictum, quod soleamus eos, quorum virtutem miremur, aut eos, qui repentine [2]) advenerint, de coelo cecidisse, dicere: terrae autem, quod ignotis parentibus natos, terrae filios nominemus. Sunt haec quidem similia veri, non tamen vera: quia constat etiam tunc, cum regnaret, ita esse habitum. Potuit sic argumentari: Saturnum, cum potentissimus rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam nomina eorum coelo terraeque indidisse, cum haec prius aliis vocabulis appellarentur: qua ratione et montibus et fluminibus nomina scimus imposita. Neque enim, cum dicunt poetae de progenie Atlantis, aut Inachi fluminis, id potissimum dicunt, homines ex rebus sensu carentibus potuisse generari; sed eos utique significant, qui nati sunt ex iis hominibus, qui vel vivi, vel mortui nomina montibus, aut fluminibus indiderunt. Nam id apud veteres, maximeque Graecos fuit usitatum. Sic maria eorum traxisse nomina accepimus, qui deciderant in ea, ut Aegaeum, Icarium, Hellespontum: et in Latio Aventinus vocabulum monti dedit, in quo sepultus est: Tiberinus vel Tibris amni, quo mersus est. Non ergo mirandum, si nomina eorum coelo terraeque attributa essent, qui reges genuerant potentissimos. Apparet ergo, non ex coelo natum esse, quod fieri non potest, sed ex eo homine, cui

---

1) C. 22. 2) Repentino Angl. Lips. tert. Goth. Ultr. Cauc. Bern. A., edd. rec.

Digitized by Google

nomen Urano fuit: quod esse verum, Trismegistus auctor est, qui cum diceret, admodum paucos exstitisse, in quibus esset perfecta doctrina, in his Uranum, Saturnum, Mercurium nominavit, cognatos suos. Haec ille quia ignoravit, alio traduxit historiam: qui quomodo argumentari potuerit, ostendi. Nunc dicam, quomodo, ubi, a quo sit hoc factum; non enim Saturnus hoc, sed Iupiter fecit. In sacra historia sic Ennius tradit: Deinde Pan eum deducit in montem, qui vocatur coeli stela[1]). Postquam eo asscendit, contemplatus est late terras, ibique in eo monte aram creat Coelo; primusque in ea ara Iupiter sacrificavit: in eo loco suspexit in coelum, quod nunc nos nominamus, idque, quod supra mundum erat, quod aether vocabatur, de sui avi nomine coelo nomen indidit: idque Iupiter, quod aether vocatur, placans[2]), primus coelum nominavit; eamque[3]) hostiam, quam ibi sacravit, totam adolevit. Nec hic tantum sacrificasse Iupiter invenitur. Caesar quoque in Arato refert[4]), Aglaosthenem dicere, Iovem, cum ex insula Naxo adversus Titanas proficisceretur, et sacrificium faceret in litore, aquilam ei in auspicium advolasse, quam victor bono omine acceptam tutelae suae subiugarit. Sacra vero historia etiam ante consedisse illi aquilam in capite, atque ei regnum portendisse, testatur. Cui ergo sacrificare Iupiter potuit, nisi Coelo avo, quem dicit Euhemerus in Oceania mortuum, et in oppido Aulatia sepultum?

12. Quoniam revelavimus mysteria poetarum, ac Saturni parentes invenimus, ad virtutes eius et facta redeamus. Iustus in regno fuit. Primum ex hoc ipso iam deus non est, quod fuit: deinde quod ne iustus quidem fuit, sed impius non modo in filios, quos necavit, verum etiam in patrem, cuius dicitur abscidisse genitalia, quod forsitan vere acciderit. Sed homines respectu elementi, quod dicitur coelum, totam fabulam explodunt tanquam ineptissime fictam, quam tamen Stoici, ut solent, ad rationem physicam conantur traducere, quorum sententiam Cicero, de natura deorum[5]) disserens, posuit. Coelestem, inquit, al-

---

1) Cdd. fere omnes: Pan eum vel Panaeum. Stela Ciacconii est coniectura viris d. probata. Cdd. stella. 2) Al. precans. 3) Al. terraeque. 4) Cf. Barthi advers. 1. c. 15. 5) 2, 24.

tissimam aetheream que naturam, id est igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. Quae ratio in Vestam potuit convenire, si mas diceretur. Idcirco enim virginem putant Vestam, quia ignis inviolabile sit elementum, nihilque nasci possit ex eo, quippe qui omnia, quae arripuerit, absumat. Ovidius in Fastis 1):

Nec tu aliud Vestam, quam vivam intellige flammam;
Nataque de flamma corpora nulla vides.
Iure igitur virgo est, quae semina nulla remittit,
Nec capit, et comites virginitatis amat.

Vulcano quoque id potuit asscribi, qui quidem putatur ignis, et tamen eum poetae non absciderunt. Potuit et Soli, in quo est natura et causa gignentium. Nam sine Solis igneo calore neque nasci quidquam, neque augeri potest: ut nulli alii elemento magis opus sit genitalibus, quam calori, cuius fotu concipiuntur, nascuntur, sustentantur omnia. Postremo etiamsi ita sit, ut volunt, qui magis abscissum esse Coelum putemus, quam omnino sine genitalibus natum? Nam si per se gignit, non indigebat utique genitalibus, cum Saturnum ipsum procrearet; si vero habuit, et a filio abscissa sunt, ortus rerum, et natura omnis interisset. Quid? quod ipsi Saturno non divinum modo sensum, sed humanum quoque adimunt, cum affirmant, eum esse Saturnum, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum continet, eumque graece id ipsum nomen habere. *Κρόνος* enim dicitur, quod est idem, quod *χρόνος*, id est, spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturetur annis. Haec Ciceronis verba sunt 2), exponentis sententiam Stoicorum, quae quam vana sit, cuivis intelligere promtissimum est. Si enim Saturnus Coeli est filius, quomodo potuit aut Tempus e Coelo gigni, aut Coelum a Tempore abscidi, aut postea Tempus imperio spoliari a filio Iove? Aut quomodo Iupiter natus est ex Tempore? Aut quibus annis saturari possit aeternitas, cui nullus est finis?

13. Si ergo vanae sunt istae rationes philosophorum, quid superest, nisi ut vere factum esse credamus, id est, hominem ab homine abscissum? Nisi forte aliquis existimat, deum fuisse, qui timuit coheredem: cum, si quid divinita-

---

1) 6, 291 ss. 2) De nat. deor. 2 25.

tis habuisset, non patris genitalia debuerit amputare, sed propria, ne Iupiter nasceretur, qui eum regni possessione privavit. Idem, sororem suam Rheam, quam latine Opem dicimus, cum haberet uxorem, responso vetitus esse dicitur, mares liberos educare: quod futurum esset, ut a filio pelleretur. Quam rem metuens, natos sibi filios non utique devorabat, ut ferunt fabulae, sed necabat; quamquam scriptum sit in historia sacra, Saturnum et Opem, ceterosque tunc homines humanam carnem solitos esitare, verum primum Iovem, leges hominibus moresque condentem, edicto prohibuisse, ne liceret eo cibo vesci. Quod si verum est, quae potest in eo fuisse iustitia? Sed fictum sane putemus, Saturnum filios devorasse, modo cum aliqua ratione: num idcirco, quod ait vulgus, comedisse filios suos eum, qui extulerit, sepulturaeque mandaverit? Ops autem cum Iovem peperisset, subtraxit infantem, eumque nutriendum furtim misit in Cretam. Rursum mprudentiam reprehendam necesse est. Cur enim responsum ab alio potius accepit? Cur in coelo constitutus, quae gerebantur [1]) in terra, non videbat? Cur eum Corybantes cymbalis fefellerunt? Postremo cur exstitit vis aliqua maior, quae illius vinceret potestatem? Nimirum senex a iuvene facile victus est, ac spoliatus imperio. Fugit igitur expulsus, et in Italiam navigio venit, cum errasset diu; sicut Ovidius in Fastorum libris [2]) refert:

Causa ratis superest. Tuscum rate venit ad amnem
Ante pererrato falcifer orbe deus.

Hunc errantem atque inopem Ianus excepit: cuius rei argumenta sunt nummi veteres, in quibus est cum duplici fronte Ianus, et in altera parte navis, sicut idem poeta [3]) subiecit:

At bona posteritas puppim formavit in aere,
Hospitis adventum testificata dei.

Omnes ergo non tantum poetae, sed historiarum quoque ac rerum antiquarum scriptores, hominem fuisse consentiunt, qui res eius in Italia gestas memoriae prodiderunt. Graeci, Diodorus, et Thallus: Latini, Nepos, et Cassius, et Varro. Nam cum agresti quodam more in Italia viveretur,

---

1) Quae gerebantur om. Bass. F. G. Kell. Bern. A., edd. Rom. 1474. Ven. 1478. 90. 97. 1502. 2) L. 1. vs. 233 s. 3) Fast. 1, 239 s.

Digitized by Google

Is genus indocile ac dispersum montibus altis
Composuit, legesque dedit, Latiumque vocari
Maluit, his quoniam latuisset tutus in oris [1]).

Censetne aliquis deum esse, qui pulsus est, qui fugit, qui latuit? Nemo tam stultus est. Qui enim fugit, aut latet, et vim et mortem timeat necesse est. Orpheus, qui temporibus eius fuit recentior, aperte Saturnum in terra et apud homines regnasse commemorat:

πρώτιστος μὲν ἄναξεν ἐπιχθονίων Κρόνος ἀνδρῶν·
ἐκ δὲ Κρόνου γένετ' αὐτὸς ἄναξ μέγας εὐρυόπα Ζεύς [2]).

Item Maro noster [3]):

Aureus hanc vitam in terris Saturnus agebat.

et alio loco [4]):

Aurea quae perhibent, illo sub rege fuere
Saecula: sic placida populos in pace regebat.

Neque superius dixit, in coelo egisse vitam; neque inferius, superos in pace rexisse. Unde apparet, illum regem fuisse terrenum; quod alibi apertius [5]) declarat:

Aurea condet
Saecula qui rursus Latio, regnata per arva
Saturno quondam.

Ennius quidem in Euhemero non primum dicit regnasse Saturnum, sed Uranum patrem. Initio, inquit, primus in terris imperium summum Coelus habuit. Is id regnum una cum fratribus suis instituit atque paravit. Non magna dissensio, siquidem maximorum auctorum de filio ac patre dubitatio est. Sed tamen utrumque fieri potest, ut et primus Uranus eminere inter ceteros potentia coeperit, et principatum habere, non regnum; postea Saturnus maiores sibi opes comparaverit, ac regium nomen assciverit.

14. Nunc, quoniam ab iis, quae retulimus, aliquantulum sacra historia dissentit, aperiamus ea, quae veris literis continentur, ne poetarum ineptias in accusandis religionibus sequi ac probare videamur. Haec Ennii verba sunt: Exin Saturnus uxorem duxit Opem. Titan, qui maior natu erat, postulat, ut ipse regnaret. Ibi Vesta mater eorum, et sorores Ceres atque Ops, suadent Saturno, uti de regno non concedat fratri. Ibi Titan, qui facie [6]) de-

1) Virg. Aen. 8, 321 ss. 2) Orph. ed. Herm. p. 500. 3) Georg. 2, 538. 4) Aen. 8, 324 s. 5) Aen. 6, 793 s. 6) Facile 2 Reg. 1 Brun. Goth. Lips. tert. Bass. F. G.

Digitized by Google

terior esset, quam Saturnus, idcirco, et quod videbat, matrem atque sorores suas operam dare, uti Saturnus regnaret, concessit ei, ut is regnaret. Itaque pactus est cum Saturno, uti, si quid liberum virilis sexus ei natum esset, ne quid educaret. Id eius rei causa fecit, uti ad suos gnatos regnum rediret. Tum Saturno filius qui primus natus est, eum necaverunt. Deinde posterius nati sunt gemini, Iupiter atque Iuno. Tum Iunonem Saturno in conspectum dedere, atque Iovem clam abscondunt, dantque eum Vestae educandum, celantes Saturnum. Item Neptunum clam Saturno Ops parit, eumque clanculum abscondit. Ad eundem modum tertio partu Ops parit geminos, Plutonem et Glaucam. Pluton latine est Dispiter[1]), alii Orcum vocant. Ibi Glaucam filiam Saturno ostendunt, ac filium Plutonem celant atque abscondunt. Deinde Glauca parva emoritur. Haec, ut scripta sunt, Iovis fratrumque eius stirps atque cognatio. In hunc modum nobis ex sacra scriptione traditum est. Item paulo post haec infert: Deinde Titan, postquam rescivit Saturno filios procreatos atque educatos esse clam, seducit secum filios suos, qui Titani vocantur, fratremque suum Saturnum atque Opem comprehendit, eosque muro circumegit, et custodiam iis apponit. Haec historia quam vera sit, docet Sibylla Erythraea, eadem fere dicens; nisi quod in paucis, quae ad rem non attinent, discrepat. Liberatur ergo Iupiter summi sceleris crimine, quod patrem vinxisse compedibus perhibetur. Id enim Titan patruus fecit, quod ille contra pactionem iusque iurandum mares liberos sustulisset. Reliqua historia sic contexitur: Iovem adultum, cum audisset, patrem atque matrem custodiis circumseptos, atque in vincula coniectos, venisse cum magna Cretensium multitudine, Titanumque ac filios eius pugnando vicisse, parentes vinculis exemisse, patri regnum reddidisse, atque ita in Cretam remeasse. Post haec deinde Saturno datam sortem, ut caveret, ne filius eum regno expelleret: illum elevandae sortis, atque effugiendi periculi gratia insidiatum Iovi, ut eum necaret: Iovem cognitis insidiis regnum sibi denuo vindicasse, ac fugasse Saturnum, qui cum iactatus esset

---

1) Sic Guelph. pap. 1 Clarom. Bern. A., Dispater Cauc. Reg. Put.; rel. Diespiter, quod Iovis est cognomen.

per omnes terras, persequentibus armatis, quos ad eum comprehendendum, vel necandum Iupiter miserat, vix in Italia locum, in quo lateret, invenit.

15. Quibus ex rebus cum constet illos homines fuisse, non est obscurum, qua ratione dii coeperint nominari. Si enim nulli reges ante Saturnum, vel Uranum fuerunt propter hominum raritatem, qui agrestem vitam sine ullo rectore vivebant, non est dubium, quin illis temporibus homines regem ipsum, totamque gentem summis laudibus ac novis honoribus mactare[1]) coeperint, ut etiam deos appellarent, sive ob miraculum virtutis: hoc vere putabant rudes adhuc et simplices: sive, ut fieri solet, in adulationem praesentis potentiae, sive ob beneficia, quibus erant ad humanitatem compositi. Deinde ipsi reges, cum cari fuissent iis, quorum vitam composuerant, magnum sui desiderium mortui reliquerunt. Itaque homines eorum simulacra finxerunt, ut haberent aliquod ex imaginum contemplatione solatium; progressique longius per amorem memoriam defunctorum colere coeperunt, ut et gratiam referre benemeritis viderentur, et successores eorum allicerent ad bene imperandi cupiditatem. Quod Cicero de Natura deorum[2]) docet, dicens: Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in coelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor, hinc Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber. Et alio loco[3]): Atque in plerisque civitatibus intelligi potest, acuendae virtutis gratia, aut quo libentius reipublicae causa periculum adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Hac scilicet ratione Romani Caesares suos consecraverunt, et Mauri suos reges. Sic paulatim religiones esse coeperunt, dum illi primi, qui eos noverant, eo ritu suos liberos ac nepotes, deinde omnes posteros imbuerunt. Et hi tamen summi reges ob celebritatem nominis in provinciis omnibus colebantur. Privatim vero singuli populi gentis aut urbis suae conditores, seu viri fortitudine insignes erant, seu feminae castitate mirabiles, summa veneratione coluerunt, ut Aegyptii Isidem, Mauri Iubam, Macedones Cabirum, Poeni Uranum, Latini Faunum, Sabini Sancum, Romani Quiri-

1) Cdd. et edd. iactare. 2) 2, 24. 3) 3, 19.

Digitized by Google

num. Eodem utique modo Athenae Minervam, Samos Iunonem, Paphos Venerem, Vulcanum Lemnos, Liberum Naxos, Apollinem Delos [1]). Sic per populos atque regiones varia sacra suscepta sunt, dum grati homines esse in suos principes cupiunt et, quos alios honores vita carentibus deferant, invenire non possunt. Praeterea pietas eorum, qui successerant, plurimum contulit ad errorem: qui, ut divina stirpe nati viderentur, divinos honores parentibus detulerunt, deferrique iusserunt. An potest aliquis dubitare, quomodo religiones deorum sint institutae, cum apud Maronem [2]) legat Aeneae verba sociis imperantis:

Nunc pateras libate Iovi, precibusque vocate
Anchisen genitorem.

Cui non tantum immortalitatem, verum etiam ventorum tribuit potestatem:

Poscamus [3]) ventos, atque haec me sacra quotannis
Urbe velit posita templis sibi ferre dicatis.

Idem scilicet de Iove Liber, et Pan, et Mercurius, et Apollo fecerunt; ac postea de his ipsis successores eorum. Accesserunt etiam poetae, et, compositis ad voluptatem carminibus, in coelum eos sustulerunt: sicut faciunt, qui apud reges, etiam malos, panegyricis mendacibus adulantur. Quod malum a Graecis ortum est, quorum levitas, instructa dicendi facultate et copia, incredibile est, quantas mendaciorum nebulas excitaverit. Itaque admirati eos, et susceperunt primi sacra illorum, et universis gentibus tradiderunt. Ob hanc vanitatem Sibylla sic eos increpat:

Ἑλλὰς δὴ τί πέποιθάς ἐπ' ἀνδράσιν ἡγεμόνεσσι;
Πρός τί τε δῶρα μάταια καταφθιμένοις ἀνατίθης,
θύεις τ' εἰδώλοις; τίς σοι πλάνον ἐν φρεσὶ θῆκε
ταῦτα τελεῖν προλιπόντα θεοῦ μεγάλοιο πρόσωπον [4]).

---

1) Sic Goth. Ball. Bern. A. et complures alii; multi vero summa, ut videtur, constantia (Rom. 1474.) Delphos. Edd. Delphi. 2) Aen. 7, 133 s. 3) Virg. Aen. 5, 59 s. 4) Or. sib. ed. Gall. p. 444. Sic restitui ex Reg. Put. Cauc. 3 Reg. Regiom. et (ni fallor) Kell.; v. et. or. sib. Iidem praebent *καταφθιμένοισι πορίζεις*, sed *ἀνατίθης* magis placet. Vulgo legebatur: *εἰδώλοις τίς τοι πλάνην βάλεν ἐν νῷ | ὥς τέ σε τάδε ποιεῖν μεγάλοιο θεοῖο προσώπου | λειπομένου.* „Fuit graece satis doctus homo, qui cum praeter initium cetera in suo codice legere nequiret, latinam interpretationem ad verbum secutus ipse graece vertit.“ Struve.

Digitized by Google

M. Tullius, qui non tantum perfectus orator, sed etiam philosophus fuit, siquidem solus exstitit Platonis imitator, in eo libro, quo se ipse de morte filiae consolatus est, non dubitavit dicere, deos, qui publice colerentur, homines fuisse. Quod ipsius testimonium eo debet gravissimum iudicari, quod et augurale habuit sacerdotium, et eosdem se colere venerarique testatur. Itaque intra paucos versiculos duas res nobis dedit. Nam dum imaginem filiae eodem se modo consecraturum esse profiteretur, quo illi a veteribus sunt consecrati, et illos mortuos esse docuit, et originem vanae superstitionis ostendit. Cum vero, inquit, et mares et feminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima delubra veneremur, assentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Quod si ullum unquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi progenies, aut Amphitryonis, aut Tyndari in coelum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum coetu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Fortasse dicat aliquis, prae nimio luctu delirasse Ciceronem. Atqui omnis illa oratio, et doctrina, et exemplis, et ipso loquendi genere perfecta, non aegri, sed constantis animi ac iudicii fuit, et haec ipsa sententia nullum praefert indicium doloris. Neque enim puto, illum tam varie, tam copiose, tam ornate scribere potuisse, nisi luctum eius et ratio ipsa, et consolatio amicorum, et temporis longitudo mitigasset. Quid? quod idem dicit in libris de Republica, idem de Gloria. Nam de Legibus[1]), quo in opere, Platonem secutus, leges voluit ponere, quibus putaret usuram esse iustam et sapientem civitatem, de religione ita sanxit: Divos, et eos, qui coelestes semper habiti sunt, colunto; et illos, quos in coelo merita locaverunt, Herculem, Liberum, Aesculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum. Item in Tusculanis[2]), cum diceret totum paene coelum humano genere completum: Si vero, inquit, scrutari vetera, et ex illis ea, quae scriptores Graeciae prodide-

1) 2, 8. 2) 1, 13.

Digitized by Google

runt, eruere coner, ipsi illi maiorum gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in coelum reperientur. Quaere, quorum demonstrantur sepulcra in Graecia; reminiscere, quoniam es initiatus, quae tradantur mysteriis: tum denique, quam hoc late pateat, intelliges. Testatus est videlicet Attici conscientiam, ex ipsis mysteriis intelligi posse, quod omnes illi homines fuerint, qui coluntur: et cum de Hercule, Libero, Aesculapio, Castore, Polluce, incunctanter fateretur, de Apolline ac Iove patribus eorum, item de Neptuno, Vulcano, Marte, Mercurio, quos maiorum gentium deos appellavit, timuit aperte confiteri. Et idcirco ait, late hoc patere, ut idem de Iove ceterisque antiquioribus diis intelligamus, quorum memoriam si eadem ratione veteres consecraverunt, qua se imaginem nomenque filiae consecraturum esse dicit, ignosci moerentibus potest, credentibus non potest. Quis enim tam demens, qui consensu et placito innumerabilium stultorum aperiri coelum mortuis arbitretur? aut aliquem, quod ipse non habeat, dare alteri posse? Apud Romanos deus Iulius, quia hoc scelerato homini placuit Antonio; deus Quirinus, quia hoc pastoribus visum est: cum alter gemini fratris exstiterit, alter patriae parricida. Quodsi consul non fuisset Antonius, C. Caesar pro suis in rempublicam meritis etiam defuncti hominis honore caruisset, et quidem consilio Pisonis soceri, et L. Caesaris propinqui, qui vetabant funus fieri, et Dolabellae consulis, qui columnam in foro, id est, titulum 1) eius evertit, ac forum expiavit. Nam Romulum desiderio suis fuisse, declarat Ennius, apud quem populus, amissum regem dolens, haec loquitur 2):

O Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem di genuerunt?
Tu produxisti nos intra luminis oras.
O pater, o genitor, o sanguen dis oriundum.

Ob hoc desiderium facilius creditum est Iulio Proculo mentienti, qui subornatus a patribus est, ut nuntiaret plebi, vidisse se regem humano habitu augustiorem; eumque man-

---

1) Sic 2 Colb. 1 Clar., Bas. F. (i. e. in t. ut Ven. 1478.) et edd. fere omnes. Bet. Cell. Lengl. et multi cdd. tumulum. 2) Ennii fragm. acc. Fr. Hesselio p. 38., Cic. de rep. 1, 41. Romule die restitui ex Cicerone; cdd. et edd. L. pessime Rom. dic o aut Rom. dic (ut cdd. mei).

Digitized by Google

dasse ad populum, ut sibi delubrum fieret, se deum esse, et Quirinum vocari [1]). Quo facto et ipsi populo persuasit, Romulum ad deos abisse, et senatum suspicione caedis regiae liberavit.

16. Poteram iis, quae retuli, esse contentus, sed supersunt adhuc multa suscepto operi necessaria. Nam quamvis, ipso religionum capite destructo, universa sustulerim, libet tamen prosequi cetera, et redarguere plenius inveteratam persuasionem, ut tandem homines suorum pudeat ac poeniteat errorum. Magnum hoc opus, et homine dignum:

Relligionum animos nodis exsolvere pergo,

ut ait Lucretius [2]), qui quidem hoc efficere non poterat, quia nihil veri afferebat. Nostrum est hoc officium, qui et verum deum asserimus, et falsos refutamus. Illi ergo, qui poetas finxisse de diis fabulas opinantur, et deas feminas et esse credunt et colunt, revolvuntur imprudentes ad id, quod negaverant, coire illos ac parere. Nec enim fieri potest, quin duo sexus generandi causa sint instituti. Recepta vero sexuum diversitate, non intelligunt consequens esse, ut concipiant, quod in deum cadere non potest. Sed sit, ut isti putant; nam et Iovis esse filios dicunt, et ceterorum deorum. Nascuntur ergo, et quotidie quidem dii novi, nec enim vincuntur ab hominibus fecunditate. Igitur deorum innumerabilium plena sunt omnia, nullo scilicet moriente. Nam cum hominum vis incredibilis, numerus sit inaestimabilis, quos tamen, sicuti nascuntur, mori necesse est, quid deorum esse tandem putemus, qui tot saeculis nati sunt, immortalesque manserunt? Cur ergo tam pauci coluntur? Nisi forte arbitramur, non generandi causa, sed tantummodo capiendae voluptatis, duos esse sexus deorum, et ea exercere, quae homunculos et facere et pati pudet. Cum vero dicantur aliqui ex aliquibus nati, consequens est, ut semper nascantur, siquidem aliquando sunt nati: vel, si aliquando nasci desierunt, scire nos convenit, cur, aut quando desierint. Non illepide Seneca in libris moralis philosophiae: quid ergo est, inquit, quare apud poetas salacissimus Iupiter desierit liberos tollere? Utrum sexagenarius factus est, et illi lex Papia fibulam imposuit? an im-

---

1) Cic. de leg. 1, 1. 2) 1, 931.

Digitized by Google

petravit ius trium liberorum? An tandem illi venit in mentem: ab alio exspectes, alteri quod feceris? et timet, ne quis sibi faciat, quod ipse Saturno? At isti, qui deos asserunt, videant, quomodo respondeant huic argumento, quod inferemus: Si duo sunt sexus deorum, sequitur concubitus: si coeunt, et domos habeant necesse est. Nec enim carent virtute ac pudore, ut hoc promiscue, aut in propatulo faciant, sicut muta facere videmus animalia. Si domos habent, consequens est, ut et urbes habeant, et quidem auctore Nasone, qui ait[1]):

Plebs habitat diversa locis; a[2]) fronte potentes
Coelicolae, clarique suos posuere penates.

Si habent urbes, et agros igitur habebunt. Iam, quis non videat, quae sequantur? Arare illos, et colere: quod quidem[3]) victus causa fit. Ergo mortales sunt. Quod argumentum retroversum idem valet. Si enim agros non habent, ne urbes quidem: si urbes non habent, ne domos quidem: si domibus carent, ergo et concubitu: si concubitus ab his abest, et sexus igitur femineus. In diis autem videmus, et feminas esse; ergo dii non sunt. Dissolvat hoc argumentum, si quis potest. Ita enim res rem sequitur, ut haec ultima necesse sit confiteri. Sed ne illud quidem dissolvet aliquis: ex duobus sexibus alter fortior est, alter infirmior. Robustiores enim mares sunt, feminae imbecilliores. Imbecillitas autem non cadit in deum; ergo nec femineus sexus. Huic additur superioris argumenti extrema illa conclusio: ut dii non sint, quoniam in diis et feminae sunt.

17. Ob has rationes Stoici alioversus deos interpretantur, et quia non pervident, quid sit in vero, conantur eos cum rerum naturalium ratione coniungere. Quos Cicero secutus, de diis ac religionibus eorum hanc sententiam tulit[4]): Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commentitios ac fictos deos? Quae res genuit falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones paene aniles. Et formae enim nobis deorum, et aetates, et vestitus, ornatusque noti

---

1) Metam. 1, 173. 2) Sic Bas. G., Bet. Lugd. 1541. Antw. 1570. Vulgo: hac. 3) Quidem om. Bass. F. G. Kell. Bern. A., Ven. 1478. 4) De nat. deor. 2, 28.

Digitized by Google

sunt: genera praeterea, coniugia, cognationes omnes, omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae. Quid planius, quid verius dici potest? Romanae philosophiae princeps, et amplissimo sacerdotio praeditus, commentitios ac fictos deos redarguit [1]), quorum cultus superstitiones paene aniles esse testatur: falsis opinionibus, erroribusque turbulentis implicatos esse homines queritur. Nam totus liber tertius de Natura deorum omnes funditus religiones evertit ac delet. Quid ergo a nobis exspectatur amplius? Num eloquentia superare possumus Ciceronem? Minime id quidem; sed fiducia illi defuit ignoranti veritatem, quod ipse simpliciter in eodem opere [2]) confitetur. Ait enim, facilius posse se dicere, quid non sit, quam quid sit; hoc est, falsa se intelligere, vera nescire. Clarum est igitur, homines fuisse illos, qui dii putantur, et eorum memoriam post mortem esse consecratam. Ideo etiam [3]) aetates diversae sunt, et certae imagines singulorum, quod in eo habitu, et aetate simulacra eorum configurata sunt, in qua quemque mors deprehendit. Consideremus, si placet, aerumnas infelicium deorum. Isis filium perdidit, Ceres filiam; expulsa, et per orbem terrae iactata Latona, vix insulam parvam, in qua pareret, invenit. Deum mater et amavit formosum adolescentem, et eundem cum pellice deprehensum, exsectis virilibus, semivirum reddidit, et ideo nunc sacra eius a Gallis sacerdotibus celebrantur. Iuno pellices acerrime persecuta est, quia parere ipsa non potuit ex fratre. Insulam Samum scribit Varro prius Partheniam nominatam, quod ibi Iuno adoleverit, ibique etiam Iovi nupserit. Itaque nobilissimum et antiquissimum templum eius est Sami, et simulacrum in habitu nubentis figuratum, et sacra eius anniversaria nuptiarum ritu celebrantur. Si ergo adolevit, si fuit virgo primo, postea mulier, hominem fuisse, qui non intelligit, pecudem se fatetur. Quid loquar obscenitatem Veneris, omnium libidinibus prostitutae, non deorum tantum, sed et hominum? Haec enim ex famoso Martis stupro genuit Harmoniam, ex Mercurio Hermaphroditum, qui est natus androgynus, ex Iove Cupidinem, ex

---

1) Arguit Regii 4 Colb. Cauc. 2 Brun. Bern. A. Kell. Bas. G., Tornaes. Walch. Lengl. 2) De nat. d. 1, 21. 3) Et Bass. F. G. Bern. A. Kell.

Digitized by Google

Anchise Aeneam, ex Bute Erycen; ex Adone quidem nullum potuit, qui etiamtum puer ab apro ictus occisus est: quae prima, ut in historia sacra continetur, artem meretriciam instituit, auctorque mulieribus in Cypro fuit, uti vulgato [1]) corpore quaestum facerent: quod idcirco imperavit, ne sola praeter alias mulieres impudica, et virorum appetens videretur. Etiamne haec habet aliquid numinis, cuius plura numerantur adulteria, quam partus? Sed ne illae quidem virgines illibatam castitatem servare potuerunt. Unde enim putemus Ericthonium esse natum? An ex terra, ut poetae videri volunt? At res ipsa clamat. Nam cum Vulcanus diis arma fecisset, eique Iupiter optionem dedisset praemii quod vellet postulandi, iurassetque, ut solebat, per infernam paludem, se nihil negaturum: tum faber claudus Minervae nuptias postulavit. Hic Iupiter O. M. tanta religione constrictus, abnuere non potuit: Minervam tamen monuit repugnare, pudicitiamque defendere. Tum in illa colluctatione Vulcanum in terram profudisse aiunt semen, unde sit Erichthonius natus: idque illi nomen impositum ἀπὸ τῆς ἔριδος καὶ χθονός, id est, ex certamine atque humo. Cur igitur virgo eum puerum, cum dracone conclusum et obsignatum, tribus virginibus Cecropidis commendavit? Evidens, ut opinor, incestum, quod nullo modo possit colorari. Altera cum paene amatorem suum perdidisset, qui erat turbatis distractus equis [2]), praestantissimum medicum Asclepium curando iuveni advocavit, eumque sanatum

secretis [3]) alma recondit
Sedibus, et nymphae Egeriae, nemorique relegat:
Solus ubi in silvis Italis, ignobilis aevum
Exigeret, versoque ubi nomine Virbius esset.

Quid sibi vult haec tam diligens, tam sollicita curatio? quid secretae sedes? quid relegatio vel tam longe, vel ad mulierem, vel in solitudinem? quid deinde nominis commutatio? postremo, quid equorum tam pertinax abominatio? Quid significant haec omnia, nisi conscientiam stupri, et amorem minime virginalem? Erat plane, cur tantum laborem pro tam fideli iuvene susciperet, qui amanti novercae obsequium pernegarat.

1) Sic 2 Brun. Bas. G. v. c. 20 et 6, 23. Reliqui vulgo. Ceterum Rom. 1474. Rost. aliaeque edd. vett. vulgo corporum. 2) Virg. Aen. 7, 767. 3) Virg. Aen. 7, 774 ss.

Digitized by Google

18. Hoc loco refellendi sunt etiam ii, qui deos ex hominibus esse factos, non tantum fatentur, sed ut eos laudent, etiam gloriantur; aut virtutis gratia, ut Herculem, aut munerum, ut Cererem ac Liberum, aut artium repertarum, ut Aesculapium ac Minervam. Haec vero quam inepta sint, quamque non digna, propter quae homines inexpiabili se scelere contaminent, hostesque deo vero fiant, quo contemto, mortuorum sacra suscipiunt, ex singulis rebus ostendam. Virtutem esse dicunt, quae hominem tollat in coelum; non illam, de qua philosophi disserunt, quae posita est in bonis animi, sed hanc corporalem, quae dicitur fortitudo, quae, quoniam praecipua in Hercule fuit, immortalitatem meruisse creditur. Quis tam stulte ineptus est, ut corporis vires divinum, vel etiam humanum bonum iudicet, cum sint et maiores pecudibus attributae, et uno morbo saepe frangantur, vel ipsa senectute minuantur[1]) et corruant? Itaque idem ille, cum deformari ulceribus toros suos cerneret, nec sanari[2]) se voluit, nec senem fieri, ne quando seipso minor aut deformior videretur. Hunc e rogo, quo vivum se ipse combusserat, asscendisse in coelum putaverunt: eaque ipsa, quae stultissime admirati sunt, simulacris et imaginibus expressa et consecrata posuerunt. ut in perpetuum vanitatis illorum monimenta perstarent, qui ob necem bestiarum deos fieri credidissent. Sed haec Graecorum fortasse culpa sit, qui res levissimas pro maximis semper habuerunt. Quid nostri, num sapientiores? qui athleticam quidem virtutem contemnunt, quia nihil obest, sed regiam, quia late solet nocere, sic admirantur, ut fortes ac bellicosos duces in deorum coetu locari arbitrentur; nec esse ullam aliam ad immortalitatem viam, quam exercitus ducere, aliena vastare, urbes delere, oppida excidere, liberos populos aut trucidare, aut subiicere servituti. Videlicet quo plures homines afflixerint, spoliaverint, occiderint, eo se nobiliores et clariores putant, et inanis gloriae specie capti, sceleribus suis nomen virtutis imponunt. Iam mallem, ut a ferarum caedibus deos sibi fingerent, quam immortalitatem tam cruentam probarent. Si quis unum

---

1) Inseruit h. l. ex „quibusdam Mss.“ Gronovius v. ad extremum morte terminentur. Habentur etiam in Bern. A. 2) Sanum Bon. ant.

hominem iugulaverit, pro contaminato ac nefario habetur, nec ad terrenum hoc domicilium deorum admitti eum fas putant. Ille autem, qui infinita hominum milia trucidaverit, cruore campos inundaverit, flumina infecerit, non modo in templum, sed etiam in coelum admittitur. Apud Ennium sic loquitur Africanus:

Si fas endo plagas coelestum asscendere cuiquam est,
Mi soli coeli maxima porta patet[1]).

Scilicet quia magnam partem generis humani exstinxit ac perdidit. O quantis in tenebris, Africane, versatus es! vel potius o poeta, qui per caedes et sanguinem patere hominibus in coelum asscensum putaveris! Cui vanitati etiam Cicero assensit. Est vero, inquit, Africane: nam et Herculi eadem ista porta patuit. Tanquam ipse plane, cum id fieret, ianitor fuerit in coelo. Equidem statuere non possum, dolendumne potius, an ridendum putem, cum videam, graves et doctos, et, ut sibi videntur, sapientes viros in tam miserandis errorum fluctibus volutari. Si haec est virtus, quae nos immortales facit, mori quidem malim, quam exitio esse quamplurimis. Si aliter immortalitas parari non potest, nisi per sanguinem, quid fiet, si omnes in concordiam consenserint? Quod certe fieri poterit[2]), si, pernicioso et impio furore proiecto, innocentes esse ac iusti velint. Num igitur nemo erit coelo dignus? num peribit virtus, quia hominibus in homines saevire non dabitur? Sed isti, qui eversiones urbium populorumque summam gloriam computant, otium publicum non ferent; rapient, saevient, et iniuriis insolenter illatis, humanae societatis foedus irrumpent, ut habere hostem possint, quem sceleratius deleant, quam lacessierint. Nunc ad reliqua pergamus. Nomen deorum Cereri ac Libero traditio munerum fecit. Possum divinis docere literis, vinum atque fruges ante progeniem Coeli atque Saturni fuisse in usu hominum, sed ab

---

1) Ennii fragm. acc. Fr. Hesselio p. 162., Senec. ep. 108. Magna est cdd. et edd. in his vss. discrepantia, ego haec noto. Priora quatuor verba ut exhibui inesse dicuntur in cdd. Salmas. 1 Lips. Pal. Ultr. Reg. Put.; reliqui cdd. in universum ita diversi sunt, ut alii praebeant: si faciendo pl. c. asc. (nonnulli coelestium, ut Kell. Bas. G.) alii: si fas cedendo coelestia Scandere (ut Bas. F.). Escendere solus habet Gronovius. 2) Potest Bass. F. G. Kell. Bern. A, Ven. 1478. Betul.

Digitized by Google

his sane inventa esse fingamus. Num potest plus aut maius videri, collegisse fruges, hisque fractis, panem facere docuisse, aut uvas de vitibus lectas expressisse, vinumque fecisse, quam fruges ipsas, aut vites generasse ac protulisse de terra? Reliquerit haec sane deus humanis ingeniis eruenda: tamen fieri non potest, quin ipsius sint omnia, qui et sapientiam tribuit homini, ut inveniret, et illa ipsa, quae possent inveniri. Artes quoque suis inventoribus immortalitatem peperisse dicuntur, ut Aesculapio medicina, Vulcano fabrica. Colamus igitur et illos, qui fullonicam sutrinamque[1]) docuerunt. Cur autem figulinae repertori honos non habetur? an quia isti divites vasa Samia contemnunt? Sunt et aliae artes, quarum repertores humanae vitae plurimum profuerunt. Cur non et illis attributa sunt templa? Sed nimirum Minerva est, quae omnes reperit: ideoque illi opifices supplicant. Ergo ab his sordibus Minerva asscendit in coelum. Est vero, cur quisquam derelinquat eum, qui terram cum animantibus, coelum cum astris et luminibus exorsus est, ut eam veneretur, quae telam docuit ordiri. Quid ille, qui vulnera in corporibus sanare docuit? num potest esse praestantior, quam qui corpora ipsa formavit? sentiendi ac vivendi rationem dedit? herbas denique ipsas, et cetera, quibus medendi ars constat, excogitavit ac protulit?

19. At enim dicet aliquis, et huic summo, qui fecit omnia, et illis, qui partim profuerunt, suam venerationem esse tribuendam. Primum nec factum est unquam, ut qui hos coluit, etiam deum coluerit; neque fieri potest, quoniam, si honos idem tribuitur aliis, ipse omnino non colitur, cuius religio est, illum esse unum ac solum deum credere. Clamat summus poeta[2]), eos omnes, qui inventas vitam excoluere per artes, apud inferos esse, ipsumque illum repertorem medicinae talis et artis ad Stygias undas fulmine esse detrusum: ut intelligamus, quantum valeat pater omnipotens, qui etiam deos fulminibus exstinguat. Sed homines ingeniosi hanc secum habebant fortasse rationem: quia deus fulminari non potest, apparet non esse factum; imo vero, quia factum est, apparet hominem fuisse, non

1) Sutrinamve Bass. F. G Kell. Bern. A. 2) Virg. Aen. 7, 772. s.

Digitized by Google

deum. Mendacium enim poetarum non in facto est, sed in nomine; metuebant enim malum, si contra publicam persuasionem faterentur, quod erat verum. Quodsi hoc constat inter ipsos, ex hominibus deos factos, cur ergo non credunt poetis, si quando illorum fugas, et vulnera, et mortes, et bella, et adulteria describunt? Quibus de rebus intelligi datur, non potuisse ullo pacto fieri deos: quia ne homines quidem probi fuerunt, eaque in vita sua gesserunt, quae mortem pariunt sempiternam.

20. Venio nunc ad proprias Romanorum religiones, quoniam de communibus dixi. Romuli nutrix Lupa honoribus est affecta divinis. Et ferrem, si animal ipsum fuisset, cuius figuram gerit. Sed auctor est Livius [1]), Larentinae esse simulacrum, et quidem non corporis, sed mentis ac morum. Fuit enim Faustuli uxor, et propter vulgati corporis vilitatem, lupa inter pastores, id est, meretrix nuncupata est; unde etiam lupanar dicitur. Exemplum scilicet Atheniensium in ea figuranda Romani secuti sunt, apud quos meretrix quaedam nomine Leaena, cum tyrannum occidisset, quia nefas erat simulacrum constitui meretricis in templo, animalis effigiem posuerunt, cuius nomen gerebat. Itaque ut illi monimentum ex nomine, sic isti ex professione fecerunt. Huius nomini etiam dies festus dicatus est, et Larentinalia constituta. Nec hanc solam Romani meretricem colunt, sed Faulam quoque, quam Herculis scortum fuisse, Verrius scribit. Iam quanta ista immortalitas putanda est, quam etiam meretrices assequuntur? Flora, cum magnas opes ex arte meretricia quaesivisset, populum scripsit haeredem, certamque pecuniam reliquit, cuius ex annuo foenore suus natalis dies celebraretur editione ludorum, quos appellant Floralia. Quod quia senatui flagitiosum videbatur, ab ipso nomine argumentum sumi placuit, ut pudendae rei quaedam dignitas adderetur. Deam finxerunt esse, quae floribus praesit, eamque oportere placari, ut fruges cum arboribus ac [2]) vitibus bene prospereque florescerent. Eum colorem secutus in Fastis poeta [3]), non ignobilem nympham fuisse narravit, quae sit Chloris vocitata, eamque Zephyro nuptam, quasi dotis loco id ac-

---

1) 1, 4. 2) Sic Bas. G., Betul. Reliqui: aut. 3) Ovid. Fast. 5, 195 ss.

Digitized by Google

cepisse muneris a marito, ut haberet omnium florum potestatem. Honeste quidem ista dicuntur, sed inhoneste turpiterque creduntur: nec debent, cum veritas quaeritur, huiusmodi nos velamenta decipere. Celebrantur ergo illi ludi cum omni lascivia, convenienter memoriae meretricis. Nam praeter verborum licentiam, quibus obscenitas omnis effunditur, exuuntur etiam vestibus populo flagitante meretrices, quae tunc mimarum funguntur officio, et in conspectu populi usque ad satietatem impudicorum luminum cum pudendis motibus detinentur. Cloacinae simulacrum, in cloaca maxima repertum, Tatius consecravit, et quia cuius esset effigies ignorabat, ex loco illi nomen imposuit. Pavorem Palloremque Tullus Hostilius figuravit et coluit. Quid de hoc dicam, nisi dignum fuisse, qui semper deos suos, sicut optari solet, praesentes haberet? Ab hoc illud M. Marcelli de consecratione Honoris atque Virtutis honestate nominum differt, re congruit. Eadem vanitate Mentem quoque inter deos collocavit senatus, quam profecto si habuisset, eiusmodi sacra nunquam suscepisset. Magnum Cicero audaxque consilium suscepisse Graeciam dicit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in gymnasiis consecrasset; adulatus est videlicet Attico, et irrisit hominem familiarem. Non enim illud magnum, aut omnino consilium dicendum fuit, sed impudicorum hominum perdita et deplorata nequitia, qui liberos suos, quos erudire ad honesta deberent, prostituerunt libidini iuventutis: a quibus flagitiorum deos, et in illis potissimum locis, ubi nuda corpora corruptorum luminibus patent, et in illa coli aetate voluerunt, quae simplex et improvida prius irretiri, et in laqueos potest cadere, quam cavere. Quid mirum, si ab hac gente universa flagitia manarunt, apud quam ipsa vitia religiosa sunt, eaque non modo non vitantur, verum etiam coluntur? Et ideo huic sententiae, tanquam Graecos prudentia vinceret, adiecit: Virtutes enim oportere, non vitia consecrari [1]). Quod si recipis, o M. Tulli, non vides, fore, ut irrumpant vitia cum virtutibus, quia mala bonis adhaerent, et in animis hominum potentiora sunt? Quae si vetas consecrari, respondebit tibi illa eadem Graecia, se alios deos colere, ut prosint, alios, ne noceant. Haec

1) Cic. d. legg. 2, 11.

Digitized by Google

enim semper excusatio est eorum, qui mala sua pro diis habent, ut Romani Rubiginem ac Febrem. Si ergo vitia consecranda non sunt, in quo tibi assentior, ne virtutes quidem. Non enim per se sapiunt, aut sentiunt: neque intra parietes, aut aediculas luto factas, sed intra pectus collocandae sunt, et interius comprehendendae, ne sint falsae, si extra hominem fuerint collocatae. Itaque praeclaram illam legem tuam derideo, quam ponis his verbis [1]): ast olla, propter quae datur homini asscensus in coelum, mentem, virtutem, pietatem, fidem, earumque laudum delubra sunto. Atqui haec separari ab homine non possunt. Si enim colenda sunt, in homine ipso sint necesse est. Si autem sunt extra hominem, quid opus est ea colere, quibus careas? Virtus enim colenda est, non imago virtutis; et colenda est, non sacrificio aliquo, aut thure, aut precatione solenni, sed voluntate sola atque proposito. Nam quid est aliud colere virtutem, nisi eam comprehendere animo et tenere? Quod unusquisque simul ac coepit velle, consequitur. Hic solus virtutis est cultus: nam religio et veneratio nulla alia nisi unius dei tenenda est. Quid igitur opus est, o vir sapientissime, supervacuis exstructionibus loca occupare, quae possint humanis usibus cedere? quid sacerdotes constituere, vana et insensibilia culturos? quid immolare victimas? quid tantos sumtus vel fingendis, vel colendis imaginibus impendere? Firmius et incorruptius templum est pectus humanum: hoc potius ornetur, hoc veris illis numinibus impleatur. Has ergo falsas consecrationes sequitur, quod necesse est. Qui enim virtutes sic colunt, id est, qui umbras atque imagines virtutum consectantur, ea ipsa, quae vera sunt, tenere non possunt. Itaque nulla in quoquam virtus est, vitiis ubique dominantibus; nulla fides, omnia pro se unoquoque rapiente; nulla pietas, nec consanguineis, nec parentibus parcente avaritia, et cupiditate in venena et in ferrum ruente; nulla pax, nulla concordia, publice bellis saevientibus, privatim vero inimicitiis usque ad sanguinem furentibus; nulla pudicitia, libidinibus effrenatis omnem sexum et omnes corporis partes contaminantibus. Nec tamen desinunt ea colere, quae fugiunt et oderunt. Colunt enim thure ac summis digitis,

1) Cic. de legg. 2, 8.

Digitized by Google

quae sensibus intimis horrere debuerunt: qui error omnis ex illius principalis ac summi boni ignoratione descendit. Urbe a Gallis occupata, obsessi in Capitolio Romani, cum ex mulierum capillis tormenta fecissent, aedem Veneri Calvae consecrarunt. Non igitur intelligunt, quam vanae sint religiones, vel ex eo ipso, quod eas his ineptiis cavillantur. A Laeedaemoniis fortasse didicerant, deos sibi ex eventis fingere; qui cum Messenios obsiderent, et illi furtim, deceptis obsessoribus, egressi, ad diripiendam Lacedaemonem cucurrissent, a Spartanis mulieribus fusi fugatique sunt. Cognitis autem dolis hostium, Lacedaemonii sequebantur. His armatae mulieres obviam longius exierunt, quae cum viros suos cernerent parare se ad pugnam, quod putarent Messenios esse, corpora sua nudaverunt. At illi uxoribus cognitis, et asspectu in libidinem concitati, sicut erant, armati permixti sunt; utique promiscue, nec enim vacabat discernere, sicuti iuvenes, ab iisdem antea missi, cum virginibus, ex quibus sunt Parthenii nati [1]). Propter huius facti memoriam aedem Veneri armatae simulacrumque posuerunt; quod tametsi ex causa turpi venit, tamen honestius videtur, armatam Venerem consecrasse, quam calvam. Eodem tempore Iovi quoque Pistori ara posita est, quod eos in quiete monuisset, ut ex omni frumento, quod habebant, panem facerent, et in hostium castra iactarent; eoque facto, soluta esset obsidio, desperantibus Gallis, inopia subigi posse Romanos. Quae ista religionum derisio est? Si earum defensor essem, quid tam graviter queri possem, quam deorum numen in tantum venisse contemtum, ut turpissimis nominibus ludibrio habeatur? Quis non rideat Fornacem deam? vel potius doctos viros celebrandis Fornacalibus operari? Quis, cum audiat deam Mutam, tenere risum queat? Hanc esse dicunt, ex qua sint Lares nati, et ipsam Laram nominant, vel Larundam. Quid praestare colenti potest, quae loqui non potest? Colitur et Caca, quae Herculi fecit indicium de furto boum, divinitatem consecuta, quia prodidit fratrem: et Cunina, quae infantes in cunis tuetur, ac fascinum submovet:

1) Sicuti Kell. Bas. G. (corrupte Bern. A), Betul. Quamquam si malueris plerosque cdd. sequi licet et scribere: discernere. Sic i.; sed ante admissi cum vel ante missi admixti cum quisquiliae. Partheniae 1 Bon. 3 Reg. 3 Colb. 2 Brun.

Digitized by Google

et Sterculius[1]), qui stercorandi agri rationem primus induxit: et Mutunus[2]), in cuius sinu pudondo nubentes praesident, ut illarum pudicitiam prior deus delibasse videatur: et mille alia portenta, ut iam vaniores, qui haec colenda susceperint, quam Aegyptios esse dicamus, qui monstruosa et ridicula quaedam simulacra venerantur. Et haec tamen habent aliquam imaginem. Quid, qui lapidem colunt informem atque rudem, cui nomen est Terminus? Hic est, quem pro Iove Saturnus dicitur devorasse; nec immerito illi honos tribuitur. Nam cum Tarquinius Capitolium facere vellet, atque in eo loco multorum deorum sacella essent, consuluit eos per auguria, utrum Iovi cederent; et cedentibus ceteris, solus Terminus mansit. Unde illum poeta[3]) Capitoli immobile saxum vocat. Iam ex hoc ipso quam magnus Iupiter invenitur, cui non cessit lapis, ea fortasse fiducia, quod illum de paternis faucibus liberaverat. Facto itaque Capitolio, supra ipsum Terminum foramen est in tecto relictum, ut, quia non cesserat, libero coelo frueretur; quo ne ipsi quidem fruebantur, qui lapidem frui putaverunt. Et huic ergo publice supplicatur, quasi custodi finium deo, qui non tantum lapis, sed etiam stipes interdum est. Quid de iis dicam, qui colunt talia, nisi ipsos potissimum lapides ac stipites esse?

21. Diximus de diis ipsis, qui coluntur: nunc de sacris ac mysteriis eorum pauca dicenda sunt. Apud Cyprios humanam hostiam Iovi Teucrus immolavit; idque sacrificium posteris tradidit, quod est nuper, Hadriano imperante, sublatum. Erat lex apud Tauros, inhumanam et feram gentem, uti Dianae hospites immolarentur; et id sacrificium multis temporibus celebratum est. Galli Esum atque Teutatem humano cruore placabant. Ne Latini quidem huius immanitatis expertes fuerunt, siquidem Latialis Iupiter etiamnunc sanguine colitur humano. Quid ab his boni precantur, qui sic sacrificant? Aut quid tales dii hominibus praestare possunt, quorum poenis propitiantur? Sed de Barbaris non est adeo mirandum, quorum religio cum moribus congruit. Nostri vero, qui semper mansue-

---

1) Cdd. magnopere variant. Alii (ut Bass. F. G. Kell.) Sterculus, al. Stercutus (v. Plin. h. n. 17, 9.), al. (ut Bern. A.) Stercutius. 2) Al. Mutinus, al. (ut Kell. Bas. F. et licet corrupte Bas. G. Bern. A.) Tutinus. 3) Virg. Aen. 9, 448.

Digitized by Google

tudinis et humanitatis sibi gloriam vindicarunt, nonne sacrilegis his sacris immaniores reperiuntur? Hi enim potius scelerati sunt habendi, qui, cum sint liberalium disciplinarum studiis expoliti, ab humanitate desciscunt, quam qui rudes et imperiti ad mala facinora bonorum ignoratione labuntur. Apparet tamen, antiquum esse hunc immolandorum hominum ritum, siquidem Saturnus in Latio eodem genere sacrificii cultus est, non quidem ut homo ad aram immolaretur, sed uti in Tiberim de ponte Milvio mitteretur. Quod ex responso quodam factitatum, Varro auctor est, cuius responsi ultimus versus est talis:

καὶ κεφαλὰς Ἀΐδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα [1]).

Quod quia videtur ambiguum, et fax illi, et homo iaci solet. Verum id genus sacrificii ab Hercule, cum ex Hispania rediret, dicitur esse sublatum, ritu tamen permanente, ut pro veris hominibus imagines iacerentur ex scirpo, ut Ovidius in Fastis [2]) docet:

Donec in haec venit Tirynthius arva, quotannis
　　Tristia Leucadio sacra peracta modo.
Illum stramineos in aquam misisse Quirites:
　　Herculis exemplo corpora falsa iaci [3]).

Haec sacra Vestales virgines faciunt, ut ait idem [4]):

Tum quoque priscorum virgo simulacra virorum
　　Mittere roboreo scirpea ponte solet.

Nam de infantibus, qui eidem Saturno immolabantur propter odium Iovis, quid dicam, non invenio. Tam barbaros, tam immanes fuisse homines, ut parricidium suum, id est, tetrum atque exsecrabile humano generi facinus, sacrificium vocarent: cum teneras atque innocentes animas, quae maxime est aetas parentibus dulcior, sine ullo respectu pietatis exstinguerent, immanitatemque omnium bestiarum, quae tamen fetus suos amant, feritate superarent! O dementiam insanabilem! Quid illis isti dii amplius facere possent, si essent iratissimi, quam faciunt propitii, cum suos cultores parricidiis inquinant, orbitatibus mactant, humanis sensibus spoliant? Quid potest esse his hominibus

---

1) Dionys. Hal. 1, 19. Macrob. Sat. 1, 7. Steph. Byzant. s. v. *Ἀβοριγῖνες*. *Ἀΐδῃ* restitui ex plerisque cdd. ut Vratisl. Kell. Bern. A (Diti). Edd. *Κρονίδῃ*. 2) 5, 629 ss. 3) Cdd. et edd. Lact. iace. 4) Ov. Fast. 5, 621 s.

Digitized by Google

sancti? Aut quid in profanis locis facient[1]), qui inter aras deorum summa scelera committunt? Pescennius Festus in libris historiarum per saturam refert, Carthaginienses Saturno humanas hostias solitos immolare, et cum victi essent ab Agathocle rege Siculorum, iratum sibi deum putavisse; itaque, ut diligentius piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolasse.

Tantum[2]) relligio potuit suadere malorum,
Quae peperit saepe scelerosa atque impia facta!

Cui ergo dementissimi homines illo sacrificio consulebant, cum tantam partem civitatis occiderent, quantam fortasse ne Agathocles quidem victor occiderat? Ab isto genere sacrorum non minoris insaniae iudicanda sunt publica illa sacra, quorum alia sunt matris deum, in quibus homines suis ipsis virilibus litant; amputato enim sexu nec viros se, nec feminas faciunt: alia Virtutis, quam eandem Bellonam vocant, in quibus ipsi sacerdotes non alieno, sed suo cruore sacrificant. Sectis namque humeris, et utraque manu districtos gladios exserentes, currunt, efferuntur, insaniunt. Optime igitur Quintilianus in Fanatico: Istud, inquit, si deus cogit, iratus est. Etiamne haec sacra sunt? Nonne satius est pecudum more vivere, quam deos tam impios, tam profanos, tam sanguinarios colere? Sed unde isti errores et haec tanta flagitia manaverint, suo loco disseremus. Interim videamus et cetera, quae carent scelere, ne studio insectandi videamur eligere peiora. Isidis Aegyptia sacra sunt, quatenus filium parvulum vel perdiderit, vel invenerit. Nam primo sacerdotes eius deglabrato corpore pectora sua tundunt; lamentantur, sicut ipsa, cum perdidit, fecerat. Deinde puer producitur quasi inventus, et in laetitiam luctus ille mutatur. Ideo Lucanus[3]):

— nunquamque satis quaesitus Osiris.

Semper enim perdunt, semper et inveniunt. Refertur ergo in sacris imago rei, quae vere gesta est, quae profecto, si quid sapimus, declarat, mortalem mulierem fuisse, ac paene orbam, nisi unicum reperisset. Quod illum ipsum poetam minime fugit, apud quem Pompeius adolescens, morte patris audita, haec loquitur[4]):

---

1) Faciant Bass. F. G. Kell. Bern. A. Goth. Lips. sec. Reim.
2) Lucret. 1, 102. 84. 3) Imo Ovid. Metam. 9, 692. 4) Lucan. 9, 158 s.

Digitized by Google

Evolvam busto iam numen gentibus Isim;
Et tectum lino [1]) spargam per vulgus Osirim.

Hic est Osiris, quem Serapim vel Serapidem vulgus appellat. Solent enim mortuis consecratis nomina immutari; credo, ne quis eos putet homines fuisse. Nam et Romulus post mortem Quirinus factus est; et Leda Nemesis; et Circe Marica; et Ino, postquam se praecipitavit, Leucothea; materque Matuta, et Melicertes filius eius, Palaemon, atque Portunnus. Sacra vero Cereris Eleusinae non sunt his dissimilia. Nam sicut ibi Osiris puer planctu matris inquiritur, ita hic ad incestum patrui matrimonium rapta Proserpina; quam quia facibus ex Aetnae vertice accensis quaesisse in Sicilia Ceres dicitur, idcirco sacra eius ardentium taedarum iactatione celebrantur. Apud Lampsacum Priapo litabilis victima est asellus, cuius sacrificii ratio in Fastis haec redditur. Cum dii omnes ad festum matris magnae convenissent, epulisque satiati noctem lusibus ducerent, quievisse humi Vestam, somnumque cepisse: ibi Priapum somno eius ac pudicitiae insidiatum; sed illam intempestivo clamore aselli, quo Silenus vehebatur, excitatam, libidinem vero insidiatoris esse deceptam. Hac de causa Lampsacenos asellum Priapo, quasi in ultionem, mactare consuevisse; apud Romanos vero eundem Vestalibus sacris in honorem pudicitiae conservatae panibus coronari. Quid turpius, quid flagitiosius, quam si Vesta beneficio asini virgo est? At poeta fabulam finxit. Num ergo illud est verius, quod referunt ii, qui φαινόμενα conscripserunt, cum de duabus Cancri stellis loquuntur, quas Graeci ὄνους vocant, asellos fuisse, qui Liberum patrem transvexerint, cum amnem transire non posset; quorum alteri hoc praemium dederit, ut humana voce loqueretur: itaque inter eum Priapumque ortum esse certamen de obsceni magnitudine: Priapum victum et iratum interemisse victorem. Hoc vero multo magis ineptum est; sed poetis licet, quidquid velint. Non excutio tam deforme mysterium, nec Priapum denudo, ne quid appareat risu dignum. Finxerunt haec sane poetae, sed necesse est, alicuius maioris turpitudinis tegendae gratia ficta sint. Quae sit ergo quaeramus. At

---

1) Lino 3 Reg. Balliol. Bas. G. et in Luc., rel. cdd. et edd. ligno.

Digitized by Google

ea profecto manifesta est. Nam sicut Lunae taurus mactatur, quia similiter habet cornua, et

Placat [1]) equo Persis radiis Hyperiona cinctum,
Ne detur celeri victima tarda deo:

ita in hoc quia magnitudo membri virilis enormis est, non potuit ei monstro aptior victima reperiri, quam quae ipsum, cui mactatur, posset imitari. Apud Lindum, quod est oppidum Rhodi, Herculis sacra sunt, quorum a ceteris longe diversus est ritus; siquidem non εὐφημίᾳ, ut Graeci appellant, sed maledictis et exsecratione celebrantur: eaque pro violatis habent, si quando inter solennes ritus vel imprudenti alicui exciderit bonum verbum. Cuius rei haec ratio redditur, si tamen ulla esse in rebus vanissimis potest. Hercules, cum eo delatus esset, famemque pateretur, aratorem quendam conspexit [2]) operantem, ab eoque petere coepit, ut sibi unum bovem venderet. Enimvero ille negavit fieri posse, quia spes sua omnis colendae terrae duobus illis iuvencis niteretur. Hercules solita violentia usus, quia unum accipere non potuit, utrumque sustulit. At ille infelix, cum boves suos mactari videret, iniuriam suam maledictis ultus est, quod homini eleganti et urbano gratissimum fuit. Nam dum comitibus suis epulas apparat, dumque alienos boves devorat, illum sibi amarissime conviciantem cum risu et cachinnis audiebat. Sed postquam Herculi divinos honores ob admirationem virtutis deferri placuit, a civibus ara ei posita est, quam de facto βούζυγον nominavit, ad quam duo iuncti boves immolarentur, sicut illi, quos abstulerat aratori: eumque ipsum sibi constituit sacerdotem, ac praecepit, ut iisdem maledictis semper in celebrandis sacrificiis uteretur, quod negaret, se unquam epulatum esse iucundius. Haec iam non sacra sunt, sed sacrilegia, in quibus id sanctum dicitur, quod in aliis si fiat, etiam severissime vindicatur. Ipsius autem Cretici Iovis sacra quid aliud, quam quomodo sit aut subtractus patri, aut nutritus, ostendunt? Capella est Amaltheae nymphae, quae uberibus suis aluit infantem, de qua Germanicus Caesar in Arataeo carmine sic ait [3]):

---

1) Ovid. Fast. 1, 385. s. 2) Sic Bass. F. G. Kell. Bern. A. Reim., Betul. Vulgo: aspexit. 3) Ed. Orell. vs. 165 ss.

Digitized by Google

Illa putatur
Nutrix esse Iovis; si vere Iupiter infans
Ubera Cretaeae mulsit fidissima caprae,
Sidere quae claro gratum testatur alumnum.

Huius capellae corio usum esse pro scuto Iovem contra Titanas dimicantem, Musaeus auctor est, unde a poetis *αἰγίοχος* nominatur. Ita quidquid est gestum in abscondendo puero, id ipsum per imaginem geritur in sacris. Sed et matris eius mysterium idem continet, quod Ovidius exponit in Fastis [1]):

Ardua iam dudum resonat tinnitibus Ide,
Tutus ut infanti vagiat ore puer.
Pars clypeos sudibus, galeas pars tundit inanes:
Hoc Curetes habent, hoc Corybantes opus.
Res latuit, priscique manent imitamina facti;
Aera deae comites raucaque terga movent.
Cymbala pro galeis, pro scutis tympana pulsant:
Tibia dat Phrygios, ut dedit ante, modos.

Hanc totam opinionem, quasi a poetis fictam, Salustius respuit, voluitque ingeniose interpretari, cur altores Iovis dicantur Curetes fuisse, et sic ait: Quia principes divini intelligendi fuerunt, vetustatem, ut cetera, in maius componentem, altores Iovis celebravisse. Quantum erraverit homo eruditus, iam res ipsa declarat. Si enim princeps est Iupiter et deorum et religionum; si ante illum dii nulli colebantur vulgo, quia nondum nati fuerant, qui coluntur; apparet, Curetes ex diverso principes fuisse divini non intelligendi, per quos error omnis inductus est, et dei veri memoria sublata. Ex ipsis itaque mysteriis et caerimoniis intelligere debuerunt, hominibus se mortuis supplicare. Non igitur exigo, ut aliquis poetarum fictionibus credat. Qui hos mentiri putat, pontificum ipsorum scripta consideret, et quidquid est literarum ad sacra pertinentium revolvat: plura fortasse, quam nos afferimus, inveniet, ex quibus intelligat, inania, inepta, commentitia esse omnia, quae pro sanctis habentur. Si quis autem percepta sapientia deposuerit errorem, profecto ridebit ineptias hominum paene dementium; illos dico, qui vel inhonesto saltatu tripudiant, vel qui nudi, uncti, coronati, aut personati, aut

1) 4, 207 ss.

Digitized by Google

luto obliti currunt. Quid de scutis iam vetustate putridis dicam? Quae cum portant, deos ipsos se gestare humeris suis arbitrantur. Nam Furius Bibaculus inter praecipua pietatis exempla numeratur, qui cum praetor esset, tamen lictoribus praeeuntibus ancile portavit, cum haberet magistratus beneficio muneris eius vacationem. Non ergo ille Furius, sed plane furiosus fuit, qui praeturam hoc ministerio se putavit ornare. Merito igitur, cum haec a viris non imperitis ac rudibus fiant, Lucretius[1]) exclamat:

O stultas hominum mentes, o pectora coeca!
Qualibus in tenebris vitae, quantisque periclis
Degitur hoc aevi, quodcunque est!

Quis haec ludibria non rideat, qui habeat aliquid sanitatis, cum videat, homines velut mente captos ea serio facere, quae si quis faciat in lusu, nimis lascivus et ineptus esse videatur?

22. Harum vanitatum apud Romanos auctor et constitutor Sabinus ille rex fuit, qui maxime animos hominum rudes atque imperitos novis superstitionibus implicavit; quod ut faceret aliqua cum auctoritate, simulavit cum dea Egeria nocturnos se habere congressus. Erat quaedam spelunca peropaca in nemore Aricino, unde rivus perenni fonte manabat. Huc se remotis arbitris inferre consueverat, ut mentiri posset, monitu deae coniugis ea sacra populo se tradere, quae acceptissima diis essent. Videlicet astutiam Minois voluit imitari, qui se in antrum Iovis recondebat, et ibi diu moratus, leges, tanquam sibi a Iove traditas, afferebat, ut homines ad parendum non modo imperio, sed etiam religione constringeret. Nec difficile sane fuit persuadere pastoribus. Itaque pontifices, flamines, salios, augures creavit; deos per familias descripsit: sic novi populi feroces animos mitigavit, et ad studia pacis a rebus bellicis avocavit. Sed cum alios falleret, seipsum tamen non fefellit. Nam post annos plurimos, Cornelio et Bebio consulibus in agro scribae Petilii sub Ianiculo arcae duae lapideae sunt repertae a fossoribus, quarum in altera corpus Numae fuit, in altera septem Latini libri de iure pontificio, item Graeci totidem de disciplina sapientiae scripti, quibus religiones, non eas modo, quas ipse instituerat, sed omnes

1) 2, 14 ss.

Digitized by Google

praeterea dissolvit. Qua re ad senatum delata, decretum est, ut hi libri abolerentur. Ita eos Q. Petilius praetor urbanus in concione populi concremavit. Insipienter id quidem; quid enim profuit, libros esse combustos, cum hoc ipsum, quod sunt ideo combusti, quia religionibus derogabant, memoriae sit traditum? Nemo ergo tunc in senatu non stultissimus; potuerunt enim et libri aboleri, et res tamen in memoriam non exire. Ita dum volunt etiam posteris approbare, quanta pietate defenderint religiones, auctoritatem religionum ipsarum testando minuerunt. Sed ut Pompilius apud Romanos institutor ineptarum religionum fuit, sic ante Pompilium Faunus in Latio, qui et Saturno avo nefaria sacra constituit, et Picum patrem inter deos honoravit, et sororem suam Fatuam Faunam, eandemque coniugem, consecravit; quam Gabius Bassus Fatuam nominatam tradit, quod mulieribus fata canere consuevisset, ut Faunus viris. Eandem Varro scribit tantae pudicitiae fuisse, ut nemo eam, quoad vixerit, praeter virum suum mas viderit, nec nomen eius audierit. Idcirco illi mulieres in operto sacrificant, et Bonam deam nominant. Et Sext. Clodius in eo libro, quem graece scripsit, refert, Fauni hanc uxorem fuisse, quae quia contra morem decusque regium clam vini ollam [1]) ebiberat, et ebria facta erat, virgis myrteis a viro usque ad mortem caesa [2]). Postea vero cum eum facti sui poeniteret, et desiderium eius ferre non posset, divinum illi honorem detulisse. Idcirco in sacris eius obvolutam vini amphoram poni. Reliquit ergo posteris Faunus quoque non parum erroris, quem tamen prudentes quique perspiciunt. Nam Lucilius eorum stultitiam, qui simulacra deos putant esse, deridet his versibus [3]):

Terriculas Lamias, Fauni quas Pompiliique
Instituere Numae, tremit has; hic omnia ponit.
Ut pueri infantes credunt signa omnia ahena
Vivere, et esse homines: sic isti omnia ficta
Vera putant; credunt signis cor inesse in ahenis.
Pergula pictorum, veri nihil: omnia ficta.

---

1) Obbam coni. Meursius Crit. Arn. 5, 6. 2) Caesam Bass. F. G. Kell. Lipss. 2. 3. Goth., edd. s. XV. 3) Luc. reliqu. ed. Dousa p. 142. terriculas Reim., c. Taurin. Epit. c. 22. Vulgo terricolas.

Poeta quidem stultos homines infantibus comparavit. At ego multo imprudentiores esse dico. Illi enim simulacra homines putant esse, hi deos: illos aetas facit putare, quod non est, hos stultitia: illi utique brevi desinunt falli, horum vanitas et durat semper et crescit. Sacra Liberi patris primus Orpheus induxit in Graeciam, primusque celebravit in monte Boeotiae Thebis, ubi Liber natus est, proximo, qui cum frequenter citharae cantu personaret, Cithaeron appellatus est. Ea sacra etiamnunc Orphica nominantur, in quibus ipse postea dilaceratus et carptus est; et fuit per eadem fere tempora, quibus Faunus. Sed quis aetate praecesserit, dubitari potest, siquidem per eosdem annos Latinus Priamusque regnaverunt; item patres eorum Faunus et Laomedon, quo regnante, Orpheus cum Argonautis ad Iliensium litus accessit. Procedamus igitur ulterius, et quaeramus, quis omnino colendorum deorum primus auctor exstiterit. Didymus in libris ἐξηγήσεως πινδαρικῆς ait, Melissea Cretensium regem primum diis sacrificasse, ac ritus novos sacrorumque pompas introduxisse. Huius duas fuisse filias, Amaltheam et Melissam, quae Iovem puerum caprino lacte ac melle nutrierunt. Unde poetica illa fabula originem sumsit, advolasse apes, atque os pueri melle complesse. Melissam vero a patre primam sacerdotem Matri magnae constitutam; unde adhuc eiusdem Matris antistites Melissae nuncupantur. Historia vero sacra testatur, ipsum Iovem, postquam rerum potitus sit, in tantam insolentiam venisse, ut ipse sibi fana multis in locis constitueret. Nam cum terras circuiret, ut in quamque regionem venerat, reges principesve populorum hospitio sibi et amicitia copulabat: et cum a quoque digrederetur, iubebat sibi fanum creari hospitis sui nomine; quasi ita[1]) posset amicitiae et foederis memoria conservari. Sic constituta sunt templa Iovi Atabyrio, Iovi Labrandeo. Atabyrius enim et Labrandeus hospites eius atque adiutores in bello fuerunt. Item Iovi Laprio[2]), Iovi Molioni, Iovi Casio, et quae sunt in eundem modum. Quod ille astutissime excogitavit, ut et sibi honorem divinum, et hospitibus suis perpetuum nomen acquireret cum religione coniunctum. Gau-

1) Quasi ut Bass. F. G. Kell. Bern. A., Ven. 1478. 2) Labrio Bon. ant. Bern. A et 7 alii cdd.

Digitized by Google

debant ergo illi, et huic imperio eius libenter obsequebantur, et nominis sui gratia ritus annuos et festa celebrabant. Simile quiddam in Sicilia fecit Aeneas, cum conditae urbi Acestae hospitis nomen imposuit, ut eam postmodum laetus ac libens Acestes diligeret, augeret, ornaret. Hoc modo religionem cultus sui per orbem terrae Iupiter seminavit, et exemplum ceteris ad imitandum dedit. Sive igitur a Melisseo, sicut Didymus tradidit, colendorum deorum ritus effluxit, sive ab ipso quoque Iove, ut Euhemerus; de tempore tamen constat, quando dii coli coeperint. Melisseus quidem multum antecessit aetate, quippe qui educaverit Iovem pro nepote. Et idcirco fieri potest, ut vel ante, vel adhuc puero Iove, deos colere instituerit, id est alumni sui matrem, et aviam Tellurem, quae fuit Urani coniux, patremque Saturnum: et ipse hoc exemplo atque instituto Iovem ad tantam superbiam provexerit, ut postea sibi divinos honores auderet assumere.

23. Nunc, quoniam vanarum superstitionum originem deprehendimus, superest, ut etiam tempora colligamus, per quae fuerint illi, quorum memoria colitur. Theophilus in libro de temporibus ad Autolycum scripto[1]) ait, in historia sua Thallum dicere, quod Belus, quem Babylonii et Assyrii colunt, antiquior Troiano bello fuisse inveniatur CCCXXII annis: Belum autem Saturno aequalem fuisse, et utrumque uno tempore adolevisse. Quod adeo verum est, ut ratione ipsa colligi possit. Nam et Agamemnon, qui gessit bellum Troicum, Iovis abnepos fuit, et Achilles, Aiaxque pronepotes; et Ulysses eodem gradu proximus: Priamus quidem longa serie. Sed auctores quidam tradunt, Dardanum et Iasium Coriti filios fuisse, non Iovis. Nec enim, si ita fuisset, ad usus impudicos Ganymedem, pronepotem suum, habere potuisset. Itaque parentibus illorum, quos supra nominavi, si congruenter[2]) annos dividas, numerus consentiet. Ab excidio autem Troianae urbis colliguntur anni MCCCCLXX. Ex hac temporum ratione manifestum est, ante annos non amplius quam MDCCC natum esse Saturnum, qui et[3]) sator omnium deorum fuit. Non ergo

---

1) L. 3. ed. Col. 1686. p. 139. 2) Sic „msc. 10 rec." Bas. F., edd. Reliqui: congruentes. 3) et om. Bas. F. G. Kell. Bern. A. Lipss. 2. 3. Reim.

isti glorientur sacrorum vetustate, quorum et origo, et ratio, et tempora deprehensa sunt. Restant adhuc aliqua, quae ad arguendas religiones falsas plurimum valeant, sed iam finem facere libro decrevi, ne modum excedat. Ea enim plenius sunt exsequenda, ut omnibus refutatis, quae veritati videntur obstare, homines, qui bonorum ignorantia vagantur incerti, ad religionem veram possimus imbuere. Primus autem sapientiae gradus est, falsa intelligere; secundus, vera cognoscere. Ergo apud quem haec prima institutio nostra profecerit, qua falsa deteximus, excitabitur ad veri cognitionem, qua nulla est homini iucundior voluptas, et erit iam sapientia coelestis disciplinae dignus, qui ad cognoscenda cetera libens ac paratus accesserit.

LACTANTII FIRMIANI
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER II.
DE ORIGINE ERRORIS.

1. Quamquam primo libro religiones deorum falsas esse monstraverim; quod ii, quorum varios dissimilesque cultus per universam terram consensus hominum stulta persuasione suscepit, mortales fuerint, functique vita divinae necessitati morte concesserint: tamen, ne qua dubitatio relinquatur, hic secundus liber fontem ipsum patefaciet errorum, causasque omnes explicabit, quibus decepti homines, et primitus deos esse crediderint, et postmodum inveterata persuasione in susceptis pravissime religionibus perseveraverint. Gestio enim[1]), convictis inanibus et hominum impia vanitate detecta, singularis dei asserere maiestatem, suscipiens utilius et maius officium revocandi homines a pravis itineribus, et in gratiam secum ipsos reducendi, ne se, ut quidam philosophi faciunt, tantopere despiciant, neve

1) V. Constantine imperator, quae in edd. recent. h. l. adduntur, a multis iisque optimis cdd. absunt. Leguntur in 2 Reg. 7 Vatic. Lipss. 2. 3. Balliol. Marm.

Digitized by Google

se infirmos, et supervacuos, et nihili, et frustra omnino natos putent, quae opinio plerosque ad vitia compellit. Nam dum existimant, nulli deo nos esse curae, aut post mortem nihil futuros, totos se libidinibus addicunt, et, dum licere sibi putant, hauriendis voluptatibus sitienter incumbunt, per quas imprudentes in laqueos mortis incurrunt. Ignorant enim, quae sit hominis ratio; quam si tenere vellent, in primis deum suum agnoscerent, virtutem iustitiamque sequerentur, terrenis figmentis animas suas non substernerent, mortiferas libidinum suavitates non appeterent, denique seipsos magni aestimarent, atque intelligerent, plus esse in homine, quam videtur, cuius vim conditionemque non aliter posse retineri, nisi cultum veri parentis sui, deposita pravitate, susceperint. Equidem, sicut oportet, de summa rerum saepenumero cogitans, admirari soleo, maiestatem dei singularis, quae continet regitque omnia, in tantam venisse oblivionem, ut, quae sola coli debeat, sola potissimum negligatur: homines autem ipsos ad tantam caecitatem esse deductos, ut vero ac vivo deo mortuos anteferant, terrenos autem in terraque sepultos ei, qui fundator ipsius terrae fuit. Et tamen huic impietati hominum posset venia concedi, si omnino ab ignorantia divini nominis veniret hic error; cum vero ipsos deorum cultores saepe videamus deum summum et confiteri, et praedicare, quam sibi veniam sperare possint impietatis suae, qui non agnoscunt cultum eius, quem prorsus ignorari ab homine fas non est? Nam et cum iurant, et cum optant, et cum gratias agunt, non Iovem, aut deos multos, sed deum nominant: adeo ipsa veritas, cogente natura, etiam ab invitis pectoribus erumpit. Quod quidem non faciunt in prosperis rebus. Nam tum maxime deus ex memoria hominum elabitur, cum beneficiis eius fruentes, honorem dare divinae indulgentiae debent[1]). At vero si qua necessitas gravis presserit, tunc deum recordantur; si belli terror infremuerit, si morborum pestifera vis incubuerit, si alimenta frugibus longa siccitas denegaverit, si saeva tempestas, si grando ingruerit, ad deum confugitur, a deo petitur auxilium, deus, ut subveniat, oratur. Si quis in mari vento saeviente iactatur, hunc invocat: si quis aliqua vi afflicta-

1) Deberent Bas. F., Ald. et edd. ss.

tur, hunc potius implorat: si quis ad extremam mendicandi necessitatem deductus, victum precibus exposcit, deum solum obtestatur, et per eius divinum atque unicum nomen hominum sibi misericordiam quaerit. Nunquam igitur dei meminerunt, nisi dum in malis sunt; postquam metus deseruit, et pericula recesserunt, tum vero alacres ad deorum templa concurrunt; his libant, his sacrificant, hos coronant. Deo autem, quem in ipsa necessitate imploraverant, ne verbo quidem gratias agunt. Adeo ex rerum prosperitate luxuria, ex luxuria vero, ut vitia omnia, sic impietas adversus deum nascitur. Quanam istud ex causa fieri putemus, nisi esse aliquam perversam potestatem, quae veritatis sit semper inimica, quae humanis erroribus gaudeat, cui unum ac perpetuum sit opus, offundere tenebras, et hominum caecare mentes, ne lucem videant, ne denique in coelum asspiciant, ac naturam corporis sui servent [1]). Nam cum ceterae animantes pronis corporibus in humum spectent, quia rationem ac sapientiam non acceperunt, nobis autem status rectus, sublimis vultus ab artifice deo datus sit, apparet, istas religiones deorum non esse rationis humanae, quia curvant coeleste animal ad veneranda terrena. Parens enim noster ille unus et solus, cum fingeret hominem, id est, animal intelligens et rationis capax, eum vero ex humo sublevatum, ad contemplationem sui artificis erexit. Quod optime ingeniosus poeta [2]) signavit:

Pronaque cum spectent animalia cetera terram,
Os homini sublime dedit, coelumque videre
Iussit, et erectos ad sidera tollere vultus.

Hinc utique *ἄνθρωπον* Graeci appellaverunt, quod sursum spectet. Ipsi ergo sibi renuntiant, seque hominum nomine abdicant, qui non sursum asspiciunt, sed deorsum: nisi forte idipsum, quod recti sumus, sine causa homini attributum putant. Spectare nos coelum deus voluit, utique non frustra. Nam et aves, et ex mutis paene omnia coelum vident; sed nobis proprie datum est, coelum rigidis ac stantibus intueri, ut religionem ibi quaeramus, ut deum, cuius sedes illa est, quoniam oculis non possumus, animo

---

1) Adiiciunt 1 Bon. 1 Clarom., Thom. al. cuius originem suo loco narrabimus; nunc fallacias arguamus. 2) Ov. Metam. 1, 84 ss.

Digitized by Google

contemplemur: quod profecto non facit, qui aes, aut lapidem, quae sunt terrena, veneratur. Est autem pravissimum, cum ratio corporis recta sit, quod est temporale, ipsum vero animum, qui sit aeternus, humilem fieri: cum figura et status nihil aliud significent, nisi mentem hominis eo spectare oportere, quo vultum, et animum tam rectum esse debere, quam corpus, ut id, cui dominari debet, imitetur. Verum homines et nominis sui, et rationis obliti, oculos suos ab alto deiiciunt, soloque defigunt, ac timent opera digitorum suorum, quasi vero quidquam esse possit artifice suo maius.

2. Quae igitur amentia est, aut ea fingere, quae ipsi postmodum timeant, aut timere, quae finxerunt? Non ipsa, inquiunt, timemus, sed eos, ad quorum imaginem ficta, et quorum nominibus consecrata sunt. Nempe ideo timetis, quod eos esse in coelo arbitramini; neque enim, si dii sunt, aliter fieri potest. Cur igitur oculos in coelum non tollitis et advocatis eorum nominibus, in aperto sacrificia celebratis? Cur ad parietes, et ligna, et lapides potissimum, quam illo spectatis, ubi eos esse creditis? Quid sibi templa, quid arae volunt? Quid denique ipsa simulacra, quae aut mortuorum, aut absentium monimenta sunt? Nam omnino fingendarum similitudinum ratio idcirco ab hominibus inventa est, ut posset eorum memoria retineri, qui vel morte subtracti, vel absentia fuerant separati. Deos igitur in quorum numero reponemus? Si in mortuorum, quis tam stultus, ut colat? Si in absentium; colendi ergo non sunt, si nec vident, quae facimus, nec audiunt, quae precamur. Si autem dii absentes esse non possunt, qui, quoniam divini sunt, in quacunque mundi parte fuerint, vident et audiunt universa; supervacua ergo sunt simulacra, illis ubique praesentibus, cum satis sit, audientium nomina precibus advocare. At enim praesentes non nisi ad imagines suas adsunt. Ita plane: quemadmodum vulgus existimat, mortuorum animas circa tumulos et corporum suorum reliquias oberrare. Sed tamen postquam deus ille praesto esse coepit, iam simulacro eius opus non est. Quaero enim, si quis imaginem hominis peregre constituti contempletur saepius, ut ex ea solatium capiat absentis, num idem sanus esse videatur, si, eo reverso atque praesente, in contemplanda imagine perseveret, eaque potius, quam ipsius ho-

Digitized by Google

minis asspectu, frui velit? Minime profecto. Et tamen hominis imago necessaria tum videtur, cum procul abest, supervacua futura, cum praesto est: dei autem, cuius numen ac spiritus ubique diffusus abesse nunquam potest, semper utique imago supervacua est. Sed verentur, ne omnis* eorum religio inanis sit et vana, si nihil in praesenti videant, quod adorent: et ideo simulacra constituunt, quae, quia mortuorum sunt imagines, similia mortuis sunt: omni enim sensu carent. Dei autem in aeternum viventis vivum et sensibile debet esse simulacrum; quod si a similitudine id nomen accepit, qui possunt ista simulacra deo similia iudicari, quae nec sentiunt, nec moventur? Itaque simulacrum dei non illud est, quod digitis hominis ex lapide, aut aere, aliave materia fabricatur, sed ipse homo, quoniam et sentit, et movetur, et multas magnasque actiones habet. Nec intelligunt homines ineptissimi, quod si sentire simulacra et moveri possent, ultro adoratura hominem fuissent, a quo sunt expolita: quae essent aut incultus et horridus lapis, aut materia informis et rudis, nisi fuissent ab homine formata. Homo igitur illorum quasi parens putandus est, per cuius manus nata sunt, per quem speciem, figuram, pulchritudinem habere coeperunt. Et ideo melior est, qui fecit, quam illa, quae facta sunt: et tamen factorem ipsum nemo suspicit aut veretur: quae fecit, timet, tanquam plus possit esse in opere, quam in opifice. Recte igitur Seneca in libris moralibus: Simulacra, inquit, deorum venerantur, illis supplicant genu posito, illa adorant, illis per totum assident diem, aut asstant, illis stipem iaciunt, victimas caedunt; et cum haec tantopere suspiciant, fabros, qui illa fecere, contemnunt. Quid inter se tam contrarium, quam statuarium despicere, statuam adorare, et eum ne in convictum quidem admittere, qui tibi deos faciat? Quam ergo vim, quam potestatem habere possunt, cum ipse, qui fecit illa, non habeat? Sed ne haec quidem dare his potuit, quae habebat, videre, audire, loqui, moveri. Quisquamne igitur tam ineptus est, ut putet aliquid esse in simulacro dei, in quo ne hominis quidem quidquam est praeter umbram? Sed haec nemo considerat: infecti sunt enim persuasione, ac mentes eorum penitus succum [1])

---

1) Al., ut Bas. F. Kell., fucum.

Digitized by Google

stultitiae perbiberunt. Adorant ergo insensibilia, qui sentiunt; irrationabilia, qui sapiunt; exanima, qui vivunt; terrena, qui oriuntur e coelo. Iuvat igitur, velut in aliqua sublimi specula constitutum, unde universi exaudire possint, Persianum illud[1]) proclamare:

O curvae in terras animae et coelestium inanes!

Coelum potius intuemini, ad cuius spectaculum vos excitavit ille artifex vester, deus. Ille vobis sublimem vultum dedit, vos in terram curvamini: vos altas mentes, et ad parentem suum cum corporibus suis erectas, ad inferiora deprimitis, tanquam vos poeniteat, non quadrupedes esse natos. Fas non est, coeleste animal cum terrenis, in terramque vergentibus coaequari. Quid vos beneficiis coelestibus orbatis pronique in humum vestra sponte procumbitis? Humi enim miseri volutamini, cum deorsum quaeritis, quod in sublimi quaerere debuistis. Nam ista mortalium digitorum ludicra et fragilia figmenta, ex quolibet materiae genere formata, quid aliud sunt nisi terra, ex qua nata sunt? Quid ergo rebus inferioribus subiacetis? Quid capitibus vestris terram superponitis? Cum enim vos terrae submittitis, humilioresque facitis, ipsi vos ultro ad inferos mergitis, ad mortemque damnatis, quia nihil est terra inferius et humilius, nisi mors et inferi. Quae si effugere velletis, subiectam pedibus vestris terram contemneretis, corporis statu salvo, quod idcirco rectum accepistis, quo oculos atque mentem cum eo, qui fecit, conferre possetis[2]). Contemnere autem et calcare terram, nihil aliud est, quam simulacra non adorare, quia de terra ficta sunt: item divitias non concupiscere, voluptates corporis spernere, quia opes et corpus ipsum, cuius hospitio utimur, terra est. Vivum colite, ut vivatis; moriatur enim necesse est, qui se suamque animam mortuis adiudicavit.

3. Sed quid prodest ad vulgus et ad homines imperitos hoc modo concionari, cum videamus etiam doctos ac prudentes viros, cum religionum intelligant vanitatem, nihilominus tamen in iis ipsis, quae damnant, colendis, nescio qua pravitate perstare? Intelligebat Cicero, falsa esse,

1) Sat. 2, 61. Sunt nonnulli cdd. et edd. (ut Tornaes., Lugd. 1541., Bet.), in quibus illi, qui sequitur, vs. 1 sat. 1. O curas hominum! o quantum est in rebus inane! praemissus est.
2) Possitis „Reg. Put. 2 Bon. Tax. aliique.“ Lengl.

Digitized by Google

quae homines adorarent. Nam cum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent, ait tamen, non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat. Quid de eo facias, qui, cum errare se sentiat, ultro ipse in[1]) lapides impingat, ut populus omnis offendat? ipse sibi oculos eruat, ut omnes caeci sint? qui nec de aliis bene mereatur, quos patitur errare, nec de se ipso, qui alienis accedit erroribus? nec utitur tandem sapientiae suae bono, ut factis impleat, quod mente percepit, sed prudens et sciens pedem laqueo inserit, ut simul cum ceteris, quos liberare ut prudentior debuit, et ipse capiatur? Quin potius, si quid tibi, Cicero, virtutis est, experire populum facere sapientem. Digna res est, ubi omnes eloquentiae tuae vires exseras[2]). Non enim verendum est, ne te[3]) in tam bona causa deficiat oratio, qui saepe etiam malas copiose ac fortiter defendisti. Sed nimirum Socratis carcerem times, ideoque patrocinium veritatis suscipere non audes. At mortem, ut sapiens, contemnere debuisti. Et erat multo pulchrius, ut ob benedicta potius, quam ob maledicta morereris: nec plus tibi laudis Philippicae afferre potuerunt, quam discussus error humani generis, et mentes hominum ad sanitatem tua disputatione revocatae. Sed concedamus timiditati, quae in sapiente esse non debet; quid ergo ipse in eodem versaris errore? Video, te terrena et manufacta venerari: vana esse intelligis, et tamen eadem facis, quae faciunt ipsi[4]), quos ipse stultissimos confiteris. Quid igitur profuit, vidisse te veritatem, quam nec defensurus esses, nec secuturus? Si libenter errant etiam ii, qui errare se sentiunt, quanto magis vulgus indoctum, quod pompis inanibus gaudet, animisque puerilibus spectat omnia, oblectatur frivolis, et specie simulacrorum capitur, nec ponderare secum unamquamque rem potest, ut intelligat, nihil colendum esse, quod oculis mortalibus cernitur, quia mortale sit necesse est. Nec mirandum est, si deum non videant, cum ipsi ne hominem quidem videant, quem videre se credunt. Hoc enim, quod oculis subiectum est, non homo, sed hominis receptaculum

---

1) Ultro se ipse in 2 Lipss., ultro se in Reim. 2) Exerceas Lips 1., Par. 1513. 3) Tibi Emm. Cant. Ultr. Iun., edd. vett. 4) Ii Goth. Kell. Bas. G.

Digitized by Google

est: cuius qualitas et figura non ex lineamentis vasculi, quo continetur, sed ex factis et moribus pervidetur. Qui ergo colunt simulacra, corpora sunt hominibus carentia, quia se corporalibus dediderunt, nec vident plus aliquid mente, quam corpore, cum sit animi officium, ea subtilius cernere, quae acies corporalis non potest intueri. Quos homines idem ille philosophus ac poeta graviter accusat, tanquam humiles et abiectos, qui contra naturae suae rationem ad veneranda se terrena prosternant. Ait enim[1]):

Et faciunt animos humiles formidine divum,
Depressosque premunt ad terram.

Aliud quidem ille, cum haec diceret, sentiebat; nihil utique esse colendum, quia dii humana non curent. Denique alio loco religiones et cultus deorum inane esse officium confitetur[2]):

Nec pietas ulla est, velatum saepe videri
Vertier ad lapidem, atque omnes accedere ad aras:
Nec procumbere humi prostratum, et pandere palmas
Ante deum delubra, nec aras sanguine multo
Spargere quadrupedum, nec votis nectere vota.

Quae profecto si cassa sunt, non oportet sublimes et excelsos animos avocari atque in terram premi, sed nihil aliud, quam coelestia cogitare. Impugnatae sunt ergo a prudentioribus falsae religiones, quia sentiebant esse falsas: sed non est inducta vera, quia qualis, aut ubi esset, ignorabant. Itaque sic habuerunt, tanquam nulla esset omnino, quia veram non poterant invenire: et eo modo inciderunt in errorem multo maiorem, quam illi, qui falsam tenebant. Nam isti fragilium cultores, quamvis sint inepti, quia coelestia constituunt in rebus corruptibilibus atque terrenis, aliquid tamen sapientiae retinent, et habere veniam possunt, quia summum hominis officium etsi non re ipsa, tamen proposito tenent: siquidem hominum atque mutorum vel solum vel certe maximum in religione discrimen est. Hi vero quanto fuerunt sapientiores, quod intellexerunt falsae religionis errorem, tanto facti sunt stultiores, quod esse aliquam veram non putaverunt. Itaque quoniam facilius est, de alienis iudicare, quam de suis: dum aliorum praecipitium vident[3]), non prospexerunt, quid ante

1) Lucret. 6, 52 s. 2) 5, 1197 ss. 3) Viderent Bass. F. G. Kell.

Digitized by Google

suos pedes esset. In utraque igitur parte et summa stultitia invenitur, et odor quidam sapientiae, ut possis dubitare, quos dicas potissimum stultiores; illosne, qui falsam religionem suscipiunt, an eos, qui nullam. Sed, ut dixi, venia concedi potest imperitis, et qui se sapientes non esse fateantur: his vero non potest, qui sapientiam professi, stultitiam potius exhibent. Non sum equidem tam iniquus, ut eos putem divinare potuisse, ut veritatem per seipsos invenirent, quod fieri ego non posse confiteor, sed hoc ab his exigo, quod ratione ipsa praestare potuerunt. Facerent enim prudentius, si et intelligerent, esse aliquam veram religionem[1]), et falsis impugnatis, aperte pronuntiàrent, eam, quae vera esset, ab hominibus non teneri. Sed moverit eos fortasse illud, quod si qua vera esset religio, exsereret se ac vindicaret, nec pateretur esse aliud quidquam. Videre enim nullo modo poterant, quare, aut a quo, et quemadmodum religio vera opprimeretur, quod est divini sacramenti et coelestis arcani; id vero, nisi doceatur, aliquis scire nullo pacto potest. Summa rei haec est: imperiti et insipientes falsas religiones pro veris habent, quia neque veram sciunt, neque falsam intelligunt: prudentiores vero, quia veram nesciunt, aut in iis, quas falsas esse intelligunt, perseverant, ut aliquid tenere videantur, aut omnino nihil colunt, ne incidant in errorem: cum id ipsum maximi sit erroris, vitam pecudum sub figura hominis imitari. Falsum vero intelligere, est quidem sapientiae, sed humanae: ultra hunc gradum procedi ab homine non potest; itaque multi philosophorum religiones, ut docui, sustulerunt: verum autem scire, divinae est sapientiae; homo autem per se ipsum pervenire ad hanc scientiam non potest, nisi doceatur a deo. Philosophi quod summum fuit humanae sapientiae assecuti sunt, ut intelligerent, quid non sit: illud assequi nequiverunt, ut dicerent, quid sit. Nota Ciceronis vox est[2]): Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. Quod quia vires humanae conditionis excedit, eius officii facultas nobis est attributa, quibus tradidit deus scientiam veritatis, cui explicandae

---

1) Sic „Mss. Vatic. Ultr.," Ald. al. Sed v. religionem omm. plerique cdd., ut Bass. F. G. Kell., et edd. vett. V. veram abest a 2 Bon. Cauc., Thomas. Is. al. 2) De nat. deor. 1, 32.

Digitized by Google

quatuor posteriores libri servient. Nunc interim falsa, ut coepimus, detegamus.

4. Quid igitur maiestatis possunt habere simulacra, quae fuerunt in homunculi potestate, vel ut aliud fierent, vel ut omnino non fierent? Idcirco apud Horatium[1]) Priapus ita loquitur:

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
Cum faber incertus, scamnum faceretne Priapum,
Maluit esse deum. Deus inde ego, furum aviumque
Maxima formido.

Quis non sit tanto hoc custode securus? Fures enim tam stulti sunt, ut Priapi tentiginem timeant, cum aves ipsae, quas terrore falcis, aut inguinis abigi existimant, simulacris fabrefactis, id est, hominum plane similibus, insideant, nidificent, inquinent. Sed Flaccus, ut satirici carminis scriptor, derisit hominum vanitatem: verum ii, qui faciunt, seriam se facere rem opinantur. Denique poeta maximus, homo in ceteris prudens, in hoc solo non poetice, sed aniliter desipuit, cum in illis emendatissimis libris[2]) etiam fieri hoc iubet:

Et custos furum atque avium cum falce saligna
Hellespontiaci servet tutela Priapi.

Adorant ergo mortalia, aut[3]) a mortalibus facta: frangi enim, cremari, perire possunt. Nam et tectis vetustate labentibus saepe comminui solent, et consumta incendio, dilabuntur in cinerem, et plerumque, nisi sua illis magnitudo subvenerit, aut custodia diligens sepserit, in praedam furibus cedunt. Quae igitur insania est, ea timere, pro[4]) quibus aut ruinae, aut ignes, aut furta timeantur? quae vanitas, aliquam ab his sperare tutelam, quae tueri semetipsa non possunt? quae perversitas, ad eorum praesidia decurrere, quae ipsa, cum violantur, inulta sunt, nisi a colentibus vindicentur? Ubi ergo veritas est? ubi nulla vis adhiberi potest religioni; ubi nihil, quod violari possit, apparet; ubi sacrilegium fieri non potest. Quidquid autem oculis manibusque subiectum est, id vero, quia fragile est, ab omni ratione immortalitatis est alienum. Frustra igitur

1) Sat. 1, 8, 1 ss. 2) Virg. Georg. 4, 110 s. 3) Aut Lips. 2. Reim., edd. vett. Vulgo: ut. 4) V. pro abest ab uno Gronovii cod.

Digitized by Google

homines auro, ebore, gemmis deos excolunt et exornant, quasi vero ex his rebus ullam possint capere voluptatem. Quis usus est pretiosorum munerum nihil sentientibus? An ille, qui mortuis? Pari enim ratione defunctorum corpora, odoribus ac pretiosis vestibus illita et convoluta humi condunt, qua deos honorant, qui neque, cum fierent, sentiebant, neque, cum coluntur, sciunt; nec enim sensum consecratione sumserunt. Non placebat Persio, quod aurea vasa templis inferantur, supervacuum putanti, esse inter religiones, quod non sanctitatis, sed avaritiae sit instrumentum. Illa enim satius est deo, quem recte colas, inferre pro munere

> Compositum ius fasque animo [1]), sanctosque recessus
> Mentis, et incoctum generoso pectus honesto.

Egregie, sapienterque sensit. Verum illud ridicule subdidit: hoc esse aurum in templis, quod sint [2]) Veneri donatae a virgine puppae, quas ille ob minutiem fortasse contemserit. Non videbat enim, simulacra ipsa et effigies deorum, Polycleti, et Euphranoris, et Phidiae manu ex auro atque ebore perfectas, nihil aliud esse, quam grandes puppas, non a virginibus, quarum lusibus venia dari potest, sed a barbatis hominibus consecratas. Merito igitur etiam senum stultitiam Seneca deridet. Non, inquit, bis pueri sumus, ut vulgo dicitur, sed semper. Verum hoc interest, quod maiora nos ludimus. Ergo his ludicris, et ornatis, et grandibus puppis et unguenta, et thura, et odores inferunt: his opimas et pingues hostias immolant, quibus est quidem os, sed carens officio dentium: his peplos et indumenta pretiosa, quibus usus velaminis nullus est: his aurum et argentum consecrant, quae tam non habent qui accipiunt, quam qui illa donarunt. Nec immerito Dionysius Siciliae tyrannus, post victoriam Graecia potitus, deos tales contemsit, spoliavit, illusit; siquidem sacrilegia sua iocularibus etiam dictis prosequebatur. Nam cum Iovi Olympio aureum amiculum detraxisset, laneum iussit imponi, dicens, aestate esse grave aureum, hieme frigidum, laneum vero utrique tempori aptum. Idem auream barbam detrahens Aesculapio, incongruens et iniquum esse ait, cum Apollo

---

1) Pers. Sat. 2, 73 s. animo Bas. F. G. Kell., animi edd.
2) Pers. Sat. 2, 70.

pater eius imberbis esset adhuc ac laevis, priorem filium, quam patrem, barbatum videri. Item pateras, et exuvias, et parva quaedam sigilla, quae simulacrorum protentis manibus tenebantur, detrahebat, et accipere se illa, non auferre, dicebat; perquam enim stultum esse et ingratum, nolle accipere ab his ultro porrigentibus, a quibus bona sibi homines precarentur. Haec ille fecit impune, quia rex et victor fuit: quin etiam secuta est eum solita felicitas; vixit enim usque ad senectutem, regnumque per manus filio tradidit. In eo igitur, quia homines sacrilegia vindicare non poterant, oportuit deos ipsos sui vindices esse. At si humilis quid tale commiserit, huic praesto sunt flagella, ignes, eculei, cruces, et quidquid excogitare iratis ac furentibus licet. Sed, cum puniunt deprehensos in sacrilegio, ipsi de deorum suorum potestate diffidunt. Cur enim non ipsis potissimum relinquant ulciscendi sui locum, si eos posse aliquid arbitrantur? Quin etiam putant illorum numine accidisse, ut praedones rerum sacrarum comprehensi tenerentur: et saeviunt non tam ira, quam metu, ne, si deorum iniuriam non vindicaverint, ipsos expetant poenae; incredibili scilicet vanitate, qui nocituros sibi deos putent ob aliena scelera, qui ipsis, a quibus violati spoliatique sunt, per seipsos nihil nocere potuerunt. At enim saepe ipsi quoque in sacrilegos vindicaverunt. Potest id vel casu accidisse, quod aliquando, non semper; sed tamen paulo post, quomodo id acciderit, ostendam. Nunc interim quaero, cur illi tot ac tanta sacrilegia in Dionysio non vindicaverint, qui non furtim, sed palam deos ludibrio habuit? Cur hunc tam potentem sacrilegum a templis, a caerimoniis, ab imaginibus suis non arcuerunt? Cur etiam, sacris rebus ablatis, prospere navigavit? Quod ioco ipse testatus est, ut solebat. Videtisne, inquit comitibus suis naufragium timentibus, quam prospera sacrilegis navigatio ab ipsis diis immortalibus tribuatur? Sed hic fortasse a Platone didicerat, deos nihil esse. Quid C. Verres, quem Tullius accusator eius eidem Dionysio, et Phalaridi, et tyrannis omnibus comparat, nonne omnem Siciliam compilavit, sublatis deorum simulacris ornamentisque fanorum? Otiosum est persequi singula; unum libet commemorare, in quo accusator omnibus eloquentiae viribus, omni denique conatu vocis et corporis deploravit de Ce-

rere[1]) Catinensi, vel Hennensi[2]): quarum alterius tanta fuit religio, ut adire templi eius secreta penetralia viris nefas esset, alterius antiquitas tanta, ut omnes historiae loquantur, ipsam deam fruges in Hennae solo primum reperisse, filiamque eius virginem ex eodem loco raptam. Denique Gracchanis temporibus, turbata republica et seditionibus et ostentis, cum repertum esset in carminibus Sibyllinis, antiquissimam Cererem debere placari, legati sunt Hennam missi. Haec igitur Ceres, vel religiosissima, quam videre maribus ne adorandi quidem gratia licebat, vel antiquissima, quam senatus populusque Romanus sacrificiis donisque placaverat, ex arcanis et vetustis penetralibus a C. Verre, immissis latronibus servis, impune sublata est. Idem vero, cum affirmaret, se a Siculis, ut causam provinciae susciperet, oratum, his usus est verbis[3]): Sese iam ne deos quidem in suis urbibus, ad quos confugerent, habere, quod eorum simulacra sanctissima C. Verres ex delubris religiosissimis sustulisset: quasi vero si Verres ex urbibus delubrisque sustulerat, de coelo quoque sustulisset[4]). Unde apparet, istos deos nihil habere in se amplius, quam materiam, de qua sunt fabricati. Nec immerito ad te, M. Tulli, hoc est, ad hominem Siculi confugerunt, quoniam triennio sunt experti, deos illos nihil valere: essent enim stultissimi, si ad eos ob defendendas iniurias hominum confugissent, qui C. Verri nec pro seipsis irati esse potuerunt. At enim Verres ob haec facinora damnatus est. Non ergo dii vindicaverunt, sed Ciceronis industria, qua vel defensores eius oppressit, vel gratiae restitit. Quid, quod apud ipsum Verrem non fuit illa damnatio, sed vacatio, ut, quemadmodum Dionysio, deorum spolia gestanti, dii immortales bonam dederant navigationem, sic etiam Verri bonam quietem tribuisse videantur, in qua sacrilegiis suis tranquille frui posset. Nam frementibus postea bellis civilibus, sub obtentu damnationis ab omni periculo et metu remotus, aliorum graves casus et miserabiles exitus audiebat; et qui cecidisse solus universis stantibus videbatur, is vero universis cadentibus solus stetit, donec

---

1) V. vel adiiciunt Bass. F. G. Kell., Rom. 1474. Ven. 1478, Bet. 2) V. Cic. in Verr. 4, 45 et 49. 3) Cic. divin. in Q. Caecilium c. 1. 4) Cdd. et edd. vet.: sustulerat.

Digitized by Google

illum et opibus sacrilegio partis, et vita satiatum ac senectute confectum proscriptio triumviralis auferret, eadem scilicet, quae Tullium violatae deorum maiestatis ultorem. Quin etiam felix in eo ipso fuit, quod ante suam mortem crudelissimum exitum sui accusatoris audivit; diis videlicet providentibus, ut sacrilegus ac praedo ille religionum suarum non ante moreretur, quam solatium de ultione cepisset.

5. Quanto igitur rectius est, omissis insensibilibus et vanis, oculos eo tendere, ubi sedes, ubi habitatio est dei veri; qui terram stabili firmitate suspendit; qui coelum distinxit astris fulgentibus; qui solem rebus humanis clarissimum ac singulare lumen in argumentum suae unicae maiestatis accendit, terris autem maria circumfudit, flumina sempiterno lapsu fluere praecepit.

Iussit[1]) et extendi campos, subsidere valles,
Fronde tegi silvas, lapidosos surgere montes.

Quae utique omnia non Iupiter fecit, qui ante annos mille septingentos natus est, sed

Ille opifex rerum, mundi melioris origo,

qui vocatur deus, cuius principium, quoniam non potest comprehendi, ne quaeri debet quidem. Satis est homini ad plenam perfectamque prudentiam, si deum esse intelligat. Cuius intelligentiae vis et summa haec est, ut suspiciat et honorificet communem parentem generis humani, et rerum mirabilium fabricatorem. Unde quidam hebetis obtusique cordis elementa, quae et facta sunt, et carent sensu, tanquam deos adorant. Qui cum dei opera mirarentur, id est coelum cum variis luminibus, terram cum campis et montibus, maria cum fluminibus, et stagnis, et fontibus, earum rerum admiratione obstupefacti, et ipsius artificis obliti, quem videre non poterant, eius opera venerari et colere coeperunt, nec unquam intelligere quiverunt, quanto maior quantoque mirabilior sit, qui illa fecit ex nihilo. Quae cum videant divinis legibus obsequentia, commodis atque usibus hominis perpetua necessitate famulari, tamen illa deos existimant esse; ingrati adversus beneficia divina, qui deo et patri indulgentissimo sua sibi opera praetulerunt. Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant, cum etiam philosophi Stoicae disciplinae in

1) Ovid. Metam. 1, 43 s. 79.

Digitized by Google

eadem sint opinione, ut omnia coelestia, quae moventur, in deorum numero habenda esse censeant? Siquidem Lucilius Stoicus apud Ciceronem[1]) sic loquitur: Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam in tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possum intelligere sine mente, ratione, consilio; quae cum in sideribus esse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Item paulo superius: Restat, inquit, ut motus astrorum sit voluntarius; quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nos vero, et quidem constanter negamus, ac vos, o philosophi, non solum indoctos et impios, verum etiam caecos, ineptos delirosque probamus, qui ignorantiam imperitorum vanitate vicistis. Illi enim solem et lunam, vos etiam sidera deos putatis. Tradite igitur nobis stellarum mysteria, ut aras et templa singulis erigamus; ut sciamus, quo quamque ritu, quo die colamus, quibus nominibus, quibus precibus advocemus: nisi forte nullo discrimine tam innumerabiles, tam minutos deos acervatim colere debemus. Quid, quod argumentum illud, quo colligunt, universa coelestia deos esse, in contrarium valet. Nam si deos esse idcirco opinantur, quia certos et rationabiles cursus habent, errant. Ex hoc enim apparet deos non esse, quod exorbitare illis a praestitutis itineribus non licet. Ceterum si dii essent, huc atque illuc passim sine ulla necessitate ferrentur, sicut animantes in terra, quarum quia liberae sunt voluntates, huc atque illuc vagantur, ut libuit, et quo quamque mens duxerit, eo fertur. Non est igitur astrorum motus voluntarius, sed necessarius, quia praestitutis legibus officiisque deserviunt. Sed cum disputaret de cursibus siderum, quos ex ipsa rerum ac temporum congruentia intelligebat non esse fortuitos, existimavit, voluntarios esse, tanquam non possent tam disposite, tam ordinate moveri, nisi sensus illis inesset officii sui sciens. O quam difficilis est ignorantibus veritas, et quam facilis scientibus. Si motus, inquit, astrorum fortuiti non sunt, nihil aliud restat, nisi ut voluntarii sint; imo vero, ut non esse fortuitos manifestum est, ita nec voluntarios. Quomodo igitur in conficiendis itineribus constantiam suam servant? Nimirum

1) De nat. deor. 2, 21 et 16.

Digitized by Google

deus universi artifex sic illa disposuit, sic machinatus est, ut per spatia coeli divina et admirabili ratione decurrerent ad efficiendas succedentium sibi temporum varietates. An Archimedes Siculus concavo aere similitudinem mundi ac figuram potuit machinari, in quo ita solem lunamque composuit, ut inaequales motus et coelestibus similes conversionibus singulis quasi diebus efficerent, et non modo accessus solis ét recessus, vel incrementa diminutionesque lunae, verum etiam stellarum, vel inerrantium, vel vagarum, dispares cursus orbis ille, dum vertitur, exhiberet? Deus ergo illa vera non potuit machinari et efficere, quae potuit solertia hominis imitatione simulare? Utrumne igitur Stoicus, si astrorum figuras in illo aere pictas effictasque vidisset, suo illa consilio moveri diceret, ac non potius artificis ingenio? Inest ergo sideribus ratio, ad peragendos meatus suos apta; sed dei est illa ratio, qui et fecit, et regit omnia, non ipsorum siderum, quae moventur. Nam si solem stare voluisset, perpetuus utique dies esset. Item, si motus astra non haberent, quis dubitat, sempiternam noctem futuram fuisse. Sed ut diei ac noctis vices essent, moveri ea voluit; et tam varie moveri, ut non modo lucis ac tenebrarum mutuae vicissitudines fierent, quibus laboris et quietis alterna spatia constarent; sed etiam frigoris et caloris, ut diversorum temporum vis ac potestas vel generandis, vel maturandis frugibus conveniret. Quam sollertiam divinae potestatis in machinandis itineribus astrorum quia philosophi non videbant, animalia esse sidera putaverunt; tanquam pedibus et sponte, non divina ratione, procederent. Cur autem illa excogitaverit deus, quis non intelligit? Scilicet ne solis lumine decedente, nimium caeca nox tetris atque horrentibus tenebris ingravesceret, noceretque viventibus. Itaque et coelum simul mira varietate distinxit, et tenebras ipsas multis minutisque luminibus temperavit. Quanto igitur Naso prudentius, quam illi, qui sapientiae studere se putant, qui sentit a deo lumina illa, ut horrorem tenebrarum depellerent, instituta. Is eum librum, quo *φαινομενα* breviter comprehendit, his tribus versibus terminavit:

> Tot numero, talique deus simulacra figura
> Imposuit coelo, perque atras sparsa tenebras
> Clara pruinosae iussit dare lumina nocti.

Digitized by Google

Quodsi fieri non potest, ut stellae dii sint, ergo ne sol quidem ac luna dii esse possunt, quoniam luminibus astrorum non ratione differunt, sed magnitudine. Quodsi hi dii non sunt, ergo ne coelum quidem, in quo illa omnia continentur. Simili[1]) modo si terra, quam calcamus, quam subigimus et colimus ad victum, deus non est, ne campi quidem ac montes dii erunt; sed si hi non sunt, ergo ne tellus quidem universa deus videri potest. Item si aqua, quae servit animantibus ad usum bibendi, aut lavandi, deus non est, ne fontes quidem, ex quibus aqua profluit. Si fontes non sunt, ne flumina quidem, quae de fontibus colliguntur. Si flumina quoque dii non sunt, ergo et mare, quod ex fluminibus constat, deus haberi non potest. Quodsi neque coelum, neque terra, neque mare, quae mundi partes sunt, dii esse possunt, ergo ne mundus quidem totus deus est, quem iidem ipsi Stoici et animantem, et sapientem esse contendunt, et propterea deum. In quo tam inconstantes fuerunt, ut nihil dictum sit ab his, quod non ab iisdem fuerit eversum. Sic enim argumentantur: Fieri non posse, ut sensu careat, quod sensibilia ex se generat. Mundus autem generat hominem, qui est sensu praeditus; ergo et ipsum sensibilem esse. Item, sine sensu esse non posse, cuius pars habeat sensum; igitur quia homo sensibilis est, etiam mundo, cuius pars homo est, inesse sensum. Propositiones quidem verae sunt, et sensibile esse, quod sensu praeditum gignat, et habere sensum, cuius pars sensu aucta sit; sed assumtiones falsae, quibus argumenta concludunt, quia neque mundus generat hominem, neque homo mundi pars est. Nam hominem a principio idem deus fecit, qui et mundum: et non est mundi pars homo, sicut corporis membrum; potest enim mundus esse sine homine, sicut urbs, et domus. Atqui ut domus unius hominis habitaculum est, et urbs unius populi, sic et mundus domicilium totius generis humani: et aliud est, quod incolitur, aliud, quod incolit. Sed illi, dum student id, quod falso susceperant, confirmare, et sensibilem esse mundum, et deum, argumentorum suorum consequentia non viderunt. Nam

---

1) Quae usque ad finem huius cap. sequuntur recentiores nonnulli edd. cap. 5. adiecerunt; vulgo efficiunt cap. 6 et liber in 20 capp. dividitur.

Digitized by Google

si mundi pars est homo, et sensibilis est mundus, quia homo sentit: ergo quia mortalis est homo, mortalis sit et mundus necesse est; nec tantum mortalis, sed et omnibus morbis passionibusque subiectus. Et e contrario, si deus est mundus, et partes eius utique immortales sunt: ergo et homo deus est, quia pars est, ut dicitis, mundi. Si homo: ergo et iumenta, et pecudes, et cetera genera bestiarum, et avium, et piscium; quoniam et illa eodem modo sentiunt, et mundi partes sunt. At hoc tolerabile est; nam et haec colunt Aegyptii. Sed res eo pervenit, ut et ranae, et culices, et formicae dii esse videantur, quia et ipsis inest sensus, et partes mundi sunt. Ita semper argumenta ex falso petita ineptos et absurdos exitus habent. Quid, quod iidem ipsi aiunt, deorum et hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum. Ergo mundus nec deus est, nec animans, si constructus est; animans enim non construitur, sed nascitur: et si est aedificatus, sic utique tanquam domus, tanquam navis. Est ergo aliquis artifex mundi deus; et seorsum erit mundus, qui factus est, seorsum ille, qui fecit. Iam illud quam repugnans et absurdum, quod cum coelestes ignes ceteraque mundi elementa deos esse affirment, item mundum ipsum deum dicunt. Quomodo potest ex deorum multorum acervo unus deus confici? Si astra dii sunt, mundus ergo non deus, sed domicilium deorum est. Si vero mundus deus est, ergo omnia illa, quae sunt in eo, dii non sunt, sed dei membra, quae utique sola dei[1]) nomen accipere non possunt. Nec enim recte quis dixerit, membra hominis unius multos homines esse; sed tamen non est similis comparatio animalis et mundi. Animal enim quia sensu praeditum est, etiam membra eius habent sensum, nec, nisi a corpore divulsa, brutescunt. Cuius igitur rei similitudinem gerit mundus? Nimirum ipsi docent, cum factum esse non diffitentur, ut esset diis et hominibus quasi communis domus. Si ergo est constructus, ut domus, nec ipse deus est, nec elementa, quae sunt partes eius; quia neque domus habere dominium sui potest, neque illa, de quibus domus constat. Non tantum igitur veritate, sed etiam verbis suis revincuntur. Sicut enim domus, in usum habitandi facta, per se nihil

1) Utique solidi 2 Reg. 2 Colb. 2 Clarom. Lips. 3. Bas. F., Subl. Rost. Vulgo edd.: u. solius dei.

sentit, dominoque subiecta est, qui eam fecit, aut incolit: ita mundus, per se nihil sentiens, factori deo subiacet, qui eum in usum sui fecit.

6. Duplici ergo ratione peccatur ab insipientibus: primum, quod elementa, id est, dei opera deo praeferunt, deinde, quod elementorum ipsorum figuras humana specie comprehensas colunt. Nam solis lunaeque simulacra humanum in modum formant; item ignis, et terrae, et maris, quae illi Vulcanum, Vestam, Neptunum vocant; nec elementis ipsis in aperto litant. Tanta homines imaginum cupiditas tenet, ut iam viliora ducantur illa, quae vera sunt; auro scilicet, et gemmis, et ebore delectantur. Horum pulchritudo ac nitor praestringit oculos, nec ullam religionem putant, ubicunque illa non fulserint. Itaque sub obtentu deorum avaritia et cupiditas colitur. Credunt enim deos amare quidquid ipsi concupiscunt; quidquid est, propter quod furta, et latrocinia, et homicidia quotidie saeviunt; propter quod bella per totum orbem populos urbesque subvertunt. Consecrant ergo diis manubias et rapinas suas, quos certe necesse est imbecillos esse, ac summae virtutis expertes, si subiecti sunt cupiditatibus. Cur enim coelestes eos putemus, si desiderant aliquid de terra? vel beatos, si aliqua re indigent? vel incorruptos, si voluptati habent ea, in quibus appetendis cupiditas hominum non immerito damnatur? Veniunt igitur ad deos non tam religionis gratia, quae nulla potest esse in rebus male partis et corruptibilibus, quam ut aurum oculis hauriant, nitorem levigati marmoris, aut eboris asspiciant; ut insignes lapillis et coloribus vestes, vel distincta gemmis fulgentibus pocula insatiabili contemplatione contrectent. Et quanto fuerint ornatiora templa, et pulchriora simulacra, tanto plus maiestatis habere creduntur; adeo religio eorum nihil aliud est, quam quod cupiditas humana miratur. Hae sunt religiones, quas sibi a maioribus suis traditas pertinacissime tueri ac defendere perseverant: nec considerant, quales sint, sed ex hoc probatas atque veras esse confidunt, quod eas veteres tradiderunt, tantaque est auctoritas vetustatis, ut inquirere in eam scelus esse dicatur. Itaque creditur ei passim, tanquam cognitae veritati. Denique apud Ciceronem [1]

1) De nat. deor. 3, 2.

sic dicit Cotta Lucilio: Habes Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat. Fac nunc ego intelligam, quid tu sentias; a te enim philosopho rationem religionis accipere debeo: maioribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, rationis est credere. Si credis, cur ergo rationem requiris, quae potest efficere, ne credas? Si vero [1]) rationem requiris, et quaerendam putas, ergo non credis; ideo enim quaeris, ut eam sequaris, cum inveneris. Docet ecce te ratio, non esse veras religiones deorum: quid facies? maioresne potius, an rationem sequeris? Quae quidem tibi non ab alio insinuata, sed a te ipso inventa et electa [2]) est, cum omnes religiones radicitus eruisti. Si rationem mavis, discedere te necesse est ab institutis et auctoritate maiorum, quoniam id solum rectum est, quod ratio praescribit: sin autem pietas maiores sequi suadet, fatere igitur et stultos illos fuisse, qui excogitatis contra rationem religionibus servierunt, et te ineptum, qui id colas, quod falsum esse conviceris [3]). Sed tamen quoniam nobis tantopere maiorum nomen opponitur, videamus tandem, qui fuerint maiores illi, a quorum auctoritate discedi, nefas ducitur [4]). Romulus, urbem conditurus, pastores, inter quos adoleverat, convocavit, cumque is numerus condendae urbi parum idoneus videretur, constituit asylum. Eo passim confugerunt ex finitimis locis pessimi quique sine ullo conditionis discrimine. Ita conflavit ex his omnibus populum, legitque in senatum eos, qui aetate anteibant, et patres appellavit, quorum consilio gereret omnia. De quo senatu Propertius [5]) elegiarum scriptor haec loquitur:

Buccina cogebat priscos ad verba Quirites:
 Centum illi in prato saepe senatus erat.
Curia, praetexto quae nunc nitet alta senatu,
 Pellitos habuit, rustica corda, patres [6]).

Hi sunt patres, quorum decretis eruditi ac prudentes viri devotissime serviant, idque verum ac immutabile omnis po-

1) Sin Kell. Bas. G., Bet. si edd. vett. 2) Elata 2 Bon. Tax. Pal. Cauc. Emm. Christ. Ball. Lips. 1. Goth. Kell. Bas. G., Bet. 3) Sic 1 Bon. 5 Vatic. Cauc. Ultr. Kell. Bas. G. al. Convinceris Bas. F. multique exhibent cdd. et edd. vett. 4) Dicitur Bas. F. Kell., Ven. 1478. 5) Eleg. I. 5. (4) 1. vs. 11 ss. 6) Hic verss. ordo est in cdd. et edd. vett.; in edd. rec. et in Propertio prius hemistichium posteriori loco legitur. Vs. 3 Bass. F. G. Kell. ut edd. vett. nunc quae.

steritas iudicet, quod centum pelliti senes statutum esse voluerunt: quos tamen, ut in primo libro[1]) dictum est, Pompilius illexit, ut vera esse crederent sacra, quae ipse tradebat. Est vero, quod illorum auctoritas tanti habeatur a posteris, quos nemo, cum viverent, neque summus, neque infimus affinitate dignos iudicavit.

7. Quare oportet, in ea re maxime, in qua vitae ratio versatur, sibi quemque confidere, suoque iudicio ac propriis sensibus niti ad investigandam et perpendendam veritatem, quam credentem alienis erroribus decipi, tanquam ipsum rationis expertem. Dedit omnibus deus pro virili portione sapientiam, ut et inaudita investigare possent, et audita perpendere. Nec, quia nos illi temporibus antecesserunt, sapientia quoque antecesserunt, quae si omnibus aequaliter datur, occupari ab antecedentibus non potest. Illibabilis est tanquam lux et claritas solis, quia ut sol oculorum, sic sapientia lumen est cordis humani. Quare cum sapere, id est, veritatem quaerere, omnibus sit innatum, sapientiam sibi adimunt, qui sine ullo iudicio inventa maiorum probant, et ab aliis pecudum more ducuntur. Sed hoc eos fallit, quod maiorum nomine posito, non putant fieri posse, ut aut ipsi plus sapiant, quia minores vocantur, aut illi desipuerint, quia maiores nominantur. Quid ergo impedit, quin ab ipsis sumamus exemplum; ut quomodo illi, quae falsa invenerant, posteris tradiderunt, sic nos, qui verum invenimus, posteris meliora tradamus? Superest ingens quaestio, cuius disputatio non ab ingenio, sed a scientia venit; quae pluribus explicanda erit, ne quid omnino dubium relinquatur. Nam fortasse aliquis ad illa confugiat, quae a multis et non dubiis traduntur auctoribus: eos ipsos, quos docuimus deos non esse, maiestatem suam persaepe ostendisse et prodigiis, et somniis, et auguriis, et oraculis. Et sane multa enumerari possunt digna miraculo; in primis illud, quod Accius Navius summus augur, cum Tarquinium Priscum commoneret, ut nihil novi facere inciperet, nisi prius esset inauguratus, eique rex, artis eius elevans fidem, diceret, ut consultis avibus renuntiaret sibi, utrumne fieri posset id, quod ipse animo concepisset, affirmaretque Navius, posse: cape igitur hanc, inquit, cotem,

---

1) c. 22.

Digitized by Google

eamque novacula disiice [1]). At ille incunctanter accepit, ac secuit. Deinde illud, quod Castor et Pollux bello Latino apud lacum Iuturnae visi sunt equorum sudorem abluentes, cum aedes eorum, quae iuncta fonti erat, sua sponte patuisset. Iidem bello Macedonico equis albis insidentes P. Vatieno Romam nocte venienti se obtulisse dicuntur, nuntiantes, eo die regem Persen victum atque captum; quod paucis post diebus literae Paulli verum fuisse docuerunt. Illud etiam mirabile, quod simulacrum Fortunae muliebris non semel locutum esse traditur; item Iunonis Monetae, cum captis Veiis unus ex militibus ad eam transferendam missus, iocabundus ac ludens interrogaret, utrumne Romam migrare vellet: respondit, velle. Claudia quoque proponitur in exemplum miraculi. Nam cum ex libris Sibyllinis Idaea mater esset accita, et in vado Tiberini fluminis navis, qua vehebatur, haesisset, nec ulla vi commoveretur, Claudiam ferunt, quae semper impudica esset habita ob nimios corporis cultus, deam submissis genibus orasse, ut, si se castam iudicaret, suum cingulum sequeretur; ita navim, quae ab omni iuventute non valuit commoveri, ab una muliere esse commotam. Illud aeque mirum, quod lue saeviente, Aesculapius Epidauro accitus, urbem Romam diuturna pestilentia liberasse perhibetur. Sacrilegi quoque numerari possunt, quorum praesentibus poenis iniuriam suam dii vindicasse creduntur. Appius Claudius censor, cum adversus responsum ad servos publicos sacra Herculis transtulisset, luminibus orbatus est; et Potitiorum gens, quae prodidit, intra unius anni tempus exstincta est. Item censor Fulvius, cum ex Iunonis Laciniae templo marmoreas tegulas abstulisset, quibus aedem Fortunae equestris, quam Romae fecerat, tegeret, et mente captus est, et amissis duobus filiis in Illyrico militantibus, summo animi moerore consumtus est. Praefectus etiam M. Antonii Turullius, cum apud Coos, everso Aesculapii luco, classem fecisset, eodem postea loco a militibus Caesaris est interfectus. His exemplis adiungitur Pyrrhus, qui sublata ex

1) Cdd. fere omnes: dissice et saepe in l. mscr. pro disiicere legitur disicere vel dissicere; v. et. 3, 17. Dissicere latinum verbum fuisse non credo. Sed v. interpretes ad Plaut. Curcul. 3, 54. Ov. Metam. 11, 386. Cic. pro Coelio c. 16. — Bas. G. et (a sec. m.) F., Bet. disseca, Emman. incide (v. c. 16.)

thesauro Proserpinae Locrensis pecunia, naufragium fecit, ac vicinis deae litoribus illisus est, ut nihil, praeter eam pecuniam, incolume reperiretur. Ceres quoque Milesia multum sibi apud homines venerationis adiecit. Nam cum ab Alexandro capta civitas esset, ac milites ad eam spoliandam irrupissent, omnium oculos repente obiectus fulgor ignis exstinxit. Reperiuntur etiam somnia, quae vim deorum videantur ostendere. Tiberio namque Attinio, homini plebeio, per quietem obversatus esse Iupiter dicitur, et praecepisse, ut consulibus et senatui nuntiaret, ludis Circensibus proximis praesultorem sibi displicuisse, quod Antronius Maximus quidam diverberatum servum sub furca medio circo ad supplicium duxerat, ideoque ludos instaurari oportere. Quod cum ille neglexisset, eodem die filium perdidisse, ipse autem gravi morbo esse correptus; et cum rursus eandem imaginem cerneret quaerentem, satisne poenarum pro neglecto imperio pependisset, lectica delatus ad consules et omni re in senatu exposita, recepisse corporis firmitatem, suisque pedibus domum redisse. Illud quoque somnium non minoris fuit admirationis, quo Caesar Augustus dicitur esse servatus. Nam cum bello civili Brutiano implicitus gravi morbo, abstinere proelio statuisset, medico eius Artorio Minervae species obversata est, monens, ne propter corporis imbecillitatem castris se contineret Caesar. Itaque in aciem lectica perlatus est, et eodem die a Bruto castra capta sunt. Multa praeterea exempla similia possunt proferri, sed vereor, ne, si fuero in propositione rerum contrariarum diutius immoratus, aut oblitus esse propositi videar, aut crimen loquacitatis incurram.

8. Exponam igitur omnium istorum rationem, quo facilius res difficiles et obscurae intelligantur, et has omnes simulati numinis praestigias revelabo, quibus inducti homines, a veritatis via longius recesserunt. Sed repetam longe altius, ut si quis ad legendum expers veri et ignarus accesserit, instruatur atque intelligat, quod tandem sit caput horum et causa malorum[1]), et lumine accepto, suos ac totius generis humani perspiciat errores[2]). Cum esset deus ad

1) Virg. Aen. 11, 361. 2) Hoc loco in plerisque edd. haec adduntur verba: „Sicut mater sine exemplo genuit auctorem suum, sic ineffabiliter pater credendus est genuisse coaeternum. De matre natus est, qui ante iam

excogitandum providentissimus, ad faciendum solertissimus, antequam ordiretur hoc opus mundi[1]), quoniam pleni et consummati boni fons in ipso erat, sicut est semper, ut ab eo bonum[2]) tanquam rivus oriretur, longeque proflueret, produxit similem sui spiritum, qui esset virtutibus dei patris praeditus. Quomodo autem id voluerit[3]), in quarto docere conabimur libro. Deinde fecit alterum, in quo indoles divinae stirpis non permansit. Itaque suapte invidia tanquam veneno infectus est, et ex bono ad malum transcendit, suoque arbitrio, quod illi a deo liberum datum fuerat, contrarium sibi nomen asscivit. Unde apparet, cunctorum malorum fontem esse livorem. Invidit enim illi antecessori suo, qui deo patri perseverando cum probatus, tum etiam carus est. Hunc ergo ex bono per se malum effectum Graeci *διάβολον* appellant, nos criminatorem vocamus, quod crimina, in quae ipse illicit, ad deum deferat[4]). Exorsus

---

fuit: de patre, qui aliquando non fuit (al. non defuit). Hoc fides credat, intelligentia non requirat, ne aut non inventum putet incredibile, aut repertum non credat singulare." Sed leguntur in paucis tantum (10 teste Lengletio; sunt in Lips. 2. Reim. Kell. Bas. G.) iisque rec. cdd. eaque hic quidem alieno loco essent posita. Omnino haec et alia huius generis (v. i.) meo iudicio posteriori tempore a v. quodam docto adiecta sunt, qui Lactantii libris delectaretur, cum doctrina sibi cum Lactantio multis modis conveniret.

1) Interserunt nonnullae edd., sed asteriscis notata haec: „fecit in principio bonum et malum. Id plane quid sit apertius explicabo, ne quis me ita loqui arbitretur, ut poetae solent, qui res incorporales quibusdam figuris quasi visibilibus comprehendunt, cum praeter ipsum nihil adhuc esset." Habentur in quibusd. cdd. rec., Goth. Reim. Marm. 2) Bono Cauc. 2 Reg. Goth., edd. pleraeque; bonus Reg. Put. Ultr. Clarom. Brun. Kell. 3) Id fecerit, cum solus esset 3 Reg. Balliol. Goth., Lugd. 1541. Antw. 1570. Bün. 4) Adiiciuntur hoc loco in quibusdam cdd. (2 Reg., quorum alter antiquissimus est, Marm. Balliol. Goth.) et edd. (Lugd. 1541. Bet. Antw. 1570) haec: „Cur autem iustus deus talem voluerit esse, quantum sensus nostri mediocritas poterit, explanare conabor. Fabricaturus deus hunc mundum, qui constaret ex (al. in) rebus inter se contrariis atque discordibus, constituit ante diversa, fecitque ante omnia duos fontes rerum sibi adversantium, inter seque pugnantium; illos videlicet duos spiritus, rectum atque pravum, quorum alter est deo tanquam dextra, alter tanquam sinistra, ut in eorum essent potestate contraria illa, quorum mixtura et temperatione mundus,

6*

igitur deus fabricam mundi, illum primum et maximum filium praefecit operi universo, eoque simul et consiliatore usus est, et artifice in excogitandis, ornandis[1]) perficiendisque rebus, quoniam is et providentia, et ratione, et potestate perfectus est; de quo nunc parcius, quod alio loco et virtus eius, et nomen, et ratio enarranda nobis

et quae in eo sunt, universa constarent. Item facturus hominem, cui virtutem ad vivendum proponeret, per quam immortalitatem assequeretur, bonum et malum fecit, ut posset esse virtus; quae nisi malis agitetur, aut vim suam perdet, aut omnino non erit. Nam ut opulentia bonum videatur, acerbitas egestatis facit; et gratiam lucis commendat obscuritas tenebrarum; valetudinis et sanitatis voluptas ex morbo ac dolore cognoscitur: ita bonum sine malo in hac vita esse non potest. Et utrumque, licet contrarium sit, tamen ita cohaeret, ut alterum si tollas, utrumque sustuleris; nam neque bonum comprehendi ac percipi potest sine declinatione ac fuga mali, nec malum caveri ac vinci sine auxilio comprehensi ac percepti boni. Necesse igitur fuerat et malum fieri, ut bonum fieret. Et quoniam fas non erat, ut a deo proficisceretur malum: neque enim contra se ipse faciet: illum constituit malorum inventorem; quem cum faceret, dedit illi ad mala excogitanda ingenium et astutiam, ut in eo esset et voluntas prava, et perfecta nequitia, et ab eo contraria virtutibus suis voluit oriri, eumque secum contendere, utrumne ipse plus bonorum daret, an ille plus malorum. Sed rursus quoniam deo summo repugnari non potest, bonorum suorum potestatem illi ultori (fort. leg. alteri) assignavit, quem supra bonum ac perfectum esse diximus. Ita duos ad certamen composuit et instruxit, sed eorum alterum dilexit, ut bonum filium, alterum abdicavit, ut malum. Postea autem multos genuit alios operum suorum ministros, quos Graeci ἀγγέλους nominant; et illos unius, sed repugnantis naturae, qualis duorum. Sed pars illa corruptibilis non utique statim corrupta est in ortus sui principio, sed post compositum ordinatumque mundum, sicut mox docebimus, a substantiae coelestis vigore perversa voluntate descivit. Ceterum in principio pares universi aequa conditione apud deum fuere, et idcirco angeli omnes, quorum principes erant illi duo. Cum autem deus ex his duobus alterum bono praeposuisset, alterum malo, exorsus est fabricam mundi, omnibus his, quos creaverat ministrantibus et per certa officia dispositis."

1) Ordinandis Bon. ant. Goth.

Digitized by Google

erit. Nemo quaerat, ex quibus ista materiis tam magna, tam mirifica opera deus fecerit; omnia enim fecit ex nihilo. Nec audiendi sunt poetae, qui aiunt, chaos in principio fuisse, id est, confusionem rerum atque elementorum; postea vero deum diremisse omnem illam congeriem, singulisque rebus ex confuso acervo separatis, in ordinemque descriptis [1]), instruxisse mundum pariter et ornasse. Quibus facile est respondere potestatem dei non intelligentibus, quem credant nihil efficere posse, nisi ex materia subiacente ac parata: in quo errore etiam philosophi fuerunt. Nam Cicero de natura deorum disputans, sic ait: Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam, sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera: sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quodsi non est a deo materia facta, ne terra quidem, et aqua, et aer, et ignis a deo factus est. O quam multa sunt vitia in his decem versibus. Primum, quod is, qui in aliis disputationibus et libris fere omnibus providentiae fuerit assertor, et qui acerrimis argumentis impugnaverit eos, qui providentiam non esse dixerunt, idem nunc quasi proditor aliquis, aut transfuga, providentiam conatus est tollere. In quo si contradicere velis, nec cogitatione opus est, nec labore: sua illi dicta recitanda sunt; nec enim poterit ab ullo Cicero, quam a Cicerone vehementius refutari. Sed concedamus hoc mori et instituto Academicorum, ut liceat hominibus valde liberis dicere ac sentire quae velint; sententias ipsas [2]) consideremus. Non est, inquit, probabile, materiam rerum a deo factam. Quibus hoc argumentis doces? Nihil enim dixisti, quare hoc non sit probabile. Itaque mihi e contrario vel maxime probabile videtur, nec tamen temere videtur, cogitanti, plus esse aliquid in deo, quem profecto ad imbecillitatem hominis redigis, cui [3]) nihil aliud, quam opificium concedis. Quo igitur ab homine divina illa vis differet, si ut homo, sic etiam deus ope in-

---

1) Digestis Bon. ant. 1 Clarom., Is. 2) Sic 4 Reg. Goth. 1 Clarom., Cell. Vulgo: ipsius. 3) Cum Bas. F.

diget aliena? Indiget autem, si nihil moliri potest, nisi ab altero illi materia ministretur. Quod si fit, imperfectae utique virtutis est, et erit iam potentior iudicandus materiae institutor. Quo igitur nomine appellabitur, qui potentia deum vincit? Siquidem maius est, propria facere, quam aliena disponere. Si autem fieri non potest, ut sit potentius deo quidquam, quem necesse est perfectae esse virtutis, potestatis, rationis: idem igitur materiae fictor est, qui et rerum ex materia constantium. Neque enim, deo non faciente et invito, esse aliquid aut potuit, aut debuit. Sed probabile est, inquit, materiam rerum habere et habuisse vim et naturam suam. Quam vim potuit habere, nullo dante? quam naturam, nullo generante? Si habuit vim, ab aliquo eam sumsit. A quo autem sumere, nisi a deo potuit? Si habuit naturam, quae utique a nascendo dicitur, nata est. A quo autem nisi a deo potuit procreari? Natura enim, qua dicitis orta esse omnia, si consilium non habet, efficere nihil potest; si autem generandi et faciendi potens est, habet ergo consilium, et propterea deus sit necesse est. Nec alio nomine appellari potest ea vis, in qua inest et providentia excogitandi, et solertia potestasque faciendi. Melius igitur Seneca omnium Stoicorum acutissimus, qui vidit, nil aliud esse naturam, quam deum. Ergo, inquit, deum non laudabimus, cui naturalis est virtus? nec enim illam didicit ex ullo. Imo laudabimus; quamvis enim naturalis illi sit, sibi illam dedit, quoniam deus ipse natura est. Cum igitur ortum rerum tribuis naturae, ac detrahis deo, in eodem luto haesitans, versura solvis[1]). A quo enim fieri negas, ab eodem plane fieri mutato nomine confiteris. Sequitur ineptissima comparatio: Ut faber, inquit, cum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed utitur ea, quae sit parata, fictorque item cera: sic isti providentiae divinae materiam esse praesto oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Imo vero non oportuit; erit enim deus minoris potestatis, si ex parato facit, quod est hominis. Faber sine ligno nihil aedificabit, quia lignum ipsum facere non potest; non posse autem,

---

1) Ita Bet. Bün. Perperam msscr. et edd. versuram s. Sunt (ut Kell. Bas. G., Lugd. 1541) qui adiiciant Geta, v. 7, 2. et Terent. Phorm. 5, 2. 15 s.

Digitized by Google

imbecillitatis est humanae. Deus vero facit sibi ipse materiam, quia potest. Posse enim, dei est: nam si non potest, deus non est. Homo facit ex eo, quod est, quia per mortalitatem imbecillis est, per imbecillitatem definitae ac modicae potestatis: deus autem facit ex eo, quod non est, quia per aeternitatem fortis est, per fortitudinem potestatis immensae, quae fine ac modo caret, sicut vita factoris. Quid ergo mirum, si facturus mundum deus, prius materiam, de qua faceret, praeparavit, et praeparavit [1]) ex eo, quod non erat? quia nefas est, deum aliunde aliquid mutuari, cum in ipso, vel ex ipso sint omnia. Nam si est aliquid ante illum, et si factum est quidquam non ab ipso, iam et potestatem dei, et nomen amittet. At enim materia nunquam facta est, sicut deus, qui ex materia fecit hunc mundum. Duo igitur constituuntur aeterna, et quidem inter se contraria, quod fieri sine discordia et pernicie non potest. Collidant enim necesse est ea, quorum vis et ratio diversa est. Sic utraque aeterna esse non poterunt si repugnant, quia superare alterum necesse est. Ergo fieri non potest, quin aeterni natura sit simplex, ut inde omnia, velut ex fonte, descenderint. Itaque aut deus ex materia ortus est, aut materia ex deo. Quid horum sit verius, facile est intelligi. Ex his enim duobus alterum sensibile est, alterum caret sensu. Potestas faciendi aliquid non potest esse, nisi in eo, quod sentit, quod sapit, quod cogitat, quod movetur. Nec incipi, aut fieri, aut consummari quidquam potest, nisi fuerit ratione provisum, et quemadmodum fiat ante quam est, et quemadmodum constet, postquam fuerit effectum. Denique is facit aliquid, qui habet voluntatem ad faciendum, et manus ad id, quod voluit, implendum. Quod autem insensibile est, iners et torpidum semper iacet; nihil inde oriri potest, ubi nullus est motus voluntarius. Nam si omne animal ratione constat, certe nasci non potest ex eo, quod ratione praeditum non est; nec aliunde accipi potest id, quod ibi, unde petitur, non est. Nec tamen commoveat aliquem, quod animalia quaedam de terra nasci videntur. Haec enim non terra per se gignit, sed spiritus dei, sine quo nihil gigni-

---

1) V. et praeparavit, quae in edd. vett. non leguntur, recepimus cum Thomas. al. ex 2 Bon. Vaticc. Tax. Pen. Kell. Bas. G.

Digitized by Google

tur. Non ergo deus ex materia: quia sensu praeditum ex insensibili, sapiens ex bruto, impatibile de patibili, expers corporis de corporali nunquam potest oriri: sed materia potius ex deo est. Quidquid enim est solido et contrectabili corpore, accipit externam vim. Quod accipit vim, dissolubile est; quod dissolvitur, interit; quod interit, ortum sit necesse est; quod ortum est, habuit fontem, unde oriretur, id est, factorem aliquem sentientem, providum, peritumque faciendi. Is est profecto, nec ullus alius quam deus. Qui quoniam sensu, ratione, providentia, potestate, virtute praeditus est, et animantia, et inanima creare et efficere potest, quia tenet, quomodo sit quidque faciendum. Materia vero semper fuisse non potest, quia mutationem non caperet, si fuisset. Quod enim semper fuit, semper esse non desinit; et unde abfuit principium, abesse hinc etiam finem necesse est. Quin etiam facilius est, ut id, quod habuit initium, fine careat, quam ut habeat finem, quod initio caruit. Materia ergo si facta non est, nec fieri ex ea quidquam potest. Si fieri ex ea non potest, ne materia quidem erit. Materia enim est, ex qua fit aliquid. Omne autem, ex quo fit, quia recepit opificis manum, destruitur, et aliud esse incipit. Ergo quoniam finem habuit materia tum, cum factus est ex ea mundus, et initium quoque habuit. Nam quod destruitur, aedificatum est; quod solvitur, alligatum; quod finitur, inceptum. Si ergo ex commutatione ac fine materia colligitur habuisse principium, a quo alio fieri, nisi a deo, potuit? Solus igitur deus est, qui factus non est, et idcirco destruere alia potest, ipse destrui non potest. Permanebit semper in eo, quod fuit, quia non est aliunde generatus, nec ortus, nec nativitas eius ex aliqua alia re pendet, quae illum mutata dissolvat. Ex seipso est, ut in primo[1]) diximus libro; et ideo talis est, qualem esse se voluit; impassibilis, immutabilis, incorruptus, beatus, aeternus. Iam vero illa conclusio, qua sententiam terminavit Tullius, multo absurdior. Quodsi materia, inquit, a deo non est facta, ne terra quidem, et aqua, et aer, et ignis a deo factus est. Quam callide periculum praetervolavit! Sic enim superius illud assumsit, tanquam probatione non indigeret, cum id multo esset in-

1) c. 7.

Digitized by Google

certius, quam illud, propter quod assumtum est. Si non est, inquit, a deo facta materia, nec mundus a deo factus est. Ex falso maluit colligere, quod falsum est, quam ex vero, quod verum. Et cum debeant incerta de certis probari, hic probationem sumsit ex incerto, ad evertendum, quod erat certum. Nam divina providentia effectum esse mundum, ut taceam de Trismegisto, qui hoc praedicat; taceam de carminibus Sibyllarum, quae idem nuntiant; taceam de prophetis, qui opus mundi, ac opificium dei uno spiritu ac pari voce testantur: etiam inter philosophos paene universos convenit; id enim Pythagoraei, Stoici, Peripatetici, quae sunt principes omnium disciplinae[1]). Denique a primis illis septem sapientibus ad Socratem usque ac[2]) Platonem pro confesso et indubitato habitum est, donec unus multis post saeculis exstitit delirus Epicurus, qui auderet negare id, quod est evidentissimum, studio scilicet inveniendi nova, ut nomine suo constitueret disciplinam. Et quia nihil novi potuit reperire: ut tamen dissentire a ceteris videretur, vetera voluit evertere. In quo illum circumlatrantes philosophi omnes coarguerunt. Certius est igitur, mundum providentia instructum, quam materiam providentia conglobatam. Quare non oportuit putare, idcirco mundum non esse divina providentia factum, quia materia eius divina providentia facta non sit: sed quia mundus divina providentia sit effectus, etiam materiam factam esse divinitus. Credibilius est enim, materiam potius a deo factam, quia deus potest omnia, quam mundum a deo non esse factum, quia sine mente, ratione, consilio nihil fieri potest. Verum haec non Ciceronis est culpa, sed sectae. Cum enim suscepisset disputationem, qua deorum naturam tolleret, de qua philosophi garriebant, omnem divinitatem ignorantia veri putavit esse tollendam. Itaque deos potuit tollere, quia non erant; cum autem providentiam divinam, quae est in uno deo, conaretur evertere, quia contra veritatem niti coeperat, deficientibus argumentis, in hanc foveam necessario decidit, unde se extricare

---

1) Ita plerique edd., ut videtur, 2 Bon. 8 Reg. al., sed sunt, ut Bass. F. G. Kell., qui cum edd. vett. principales exhibeant. Nonnulli praebent qui, quod fere est in edd. vett. Alii: qui sunt principes omnis disciplinae. 2) Sic 3 Reg. Vulgo: (uti edd. vett.) a Socrate usque ad.

Digitized by Google

non posset. Hic ergo illum teneo haerentem, teneo defixum, quoniam Lucilius, qui contra disserebat, obmutuit. Hic est ergo cardo rerum; hic vertuntur omnia. Explicet se Cotta, si potest, ex hac voragine; proferat argumenta, quibus doceat, semper fuisse materiam, quam nulla providentia effecerit; ostendat, quomodo quidquam ponderosum et grave aut esse potuerit sine auctore, aut immutari valuerit, ac desierit esse, quod semper fuit, ut inciperet esse, quod nunquam fuit. Quae si docuerit, tum demum assentiar, ne mundum quidem divina providentia constitutum; et tamen sic assentiar, ut aliis illum laqueis teneam. Eodem enim, quo nolet, revolvetur, ut dicat, et materiam, de qua mundus est, et mundum, qui de materia est, natura exstitisse: cum ego ipsam naturam deum esse contendam. Nec enim potest facere mirabilia, id est maxima ratione constantia, nisi qui habet mentem, providentiam, potestatem. Ita fiet, ut deus fecerit omnia, nec quidquam esse possit omnino, quod non originem a deo traxerit. At idem, quoties Epicureus est, et non vult a deo factum esse mundum, quaerere solet, quibus manibus, quibus machinis, quibus vectibus, qua molitione hoc tantum opus fecerit. Videret fortasse, si eo tempore potuisset[1]) esse, quo deus fecit. Sed ne perspiceret homo dei opera, noluit eum inducere in hunc mundum, nisi perfectis omnibus. Sed ne induci quidem poterat; quomodo enim subsisteret, cum fabricaretur desuper coelum, terraque subter fundaretur, cum fortasse humida vel nimiis rigoribus torporata[2]) concrescerent, vel igneis caloribus incocta et solidata durescerent? Aut quomodo viveret, sole[3]) nondum instituto, nec frugibus, aut animalibus natis? Itaque necesse fuit hominem postremo fieri, cum iam mundo ceterisque rebus manus summa esset imposita. Denique sanctae literae docent, hominem fuisse ultimum dei opus, et sic inductum fuisse in hunc mundum, quasi in domum iam paratam et instructam; illius enim causa facta sunt omnia. Idem etiam poetae fatentur. Ovidius[4]) perfecto iam mundo, et universis animalibus figuratis, hoc addidit:

---

1) Videres — potuisses Kell. Bas. G. Emman. al. 2) Cdd. et edd. vett. corporata. 3) Solo 1 Bon. 1 Clarom., Thom. 4) Metam. 1, 76 ss.

Digitized by Google

Sanctius his animal, mentisque capacius altae
Deerat adhuc, et quod dominari in cetera posset;
Natus homo est.

Adeo nefas existimandum est, ea scrutari, quae deus voluit esse celata. Verum ille non audiendi, aut discendi studio requirebat, sed refellendi, quia confidebat, neminem id posse dicere. Quasi vero ex hoc putandum sit, non esse haec divinitus facta, quia, quomodo facta sint, non potest perviderí. An tu, si educatus in domo fabrefacta et ornata, nullam unquam fabricam vidisses, domum illam putasses non ab homine esse aedificatam, quia, quomodo aedificetur, ignorares? Idem profecto de domo quaereres, quod nunc de mundo requiris: quibus manibus, quibus ferramentis homo tanta esset opera molitus; maxime si saxa ingentia, immensa caementa, vastas columnas, opus totum sublime et excelsum videres. Nonne haec tibi humanarum virium modum viderentur excedere, quia illa non tam viribus, quam ratione atque artificio facta esse nescires? Quodsi homo, in quo nihil perfectum est, tamen plus efficit ratione, quam vires eius exiguae patiantur, quid est, cur incredibile tibi esse videatur, cum mundus dicitur factus a deo, in quo, quia perfectus est, nec sapientia potest habere terminum, nec fortitudo mensuram? Opera ipsius videntur oculis; quomodo autem illa fecerit, ne mente quidem videtur, quia, ut Hermes ait, mortale immortali, temporale perpetuo, corruptibile incorrupto propinquare non potest, id est, propius accedere, et intelligentia subsequi. Et ideo terrenum adhuc animal rerum coelestium perspectionem non capit, quia corpore quasi custodia septum tenetur, quominus soluto ac libero sensu cernat omnia. Sciat igitur, quam inepte faciat, qui res inenarrabiles quaerit. Hoc est enim modum conditionis suae transgredi, nec intelligere, quousque homini liceat accedere. Denique cum aperiret homini veritatem deus, ea sola scire nos voluit, quae interfuit hominem scire ad vitam consequendam: quae vero ad curiosam et profanam cupiditatem pertinebant, reticuit, ut arcana essent. Quid ergo quaeris, quae nec potes scire, nec si scias, beatior fias? Perfecta est in homine sapientia, si et deum esse unum, et ab ipso esse facta universa, cognoscat.

9. Nunc, quoniam refutavimus eos, qui de mundo,

et de factore eius deo aliter sentiunt, quam veritas habet, ad divinam mundi fabricam revertamur, de qua in arcanis sanctae religionis literis traditur. Fecit igitur deus primum omnium coelum, et in sublime suspendit, quod esset sedes ipsius dei conditoris. Deinde terram fundavit, ac coelo subdidit, quam homo cum ceteris animalium generibus incoleret. Eam voluit humore circumflui, et contineri. Suum vero habitaculum distinxit claris luminibus, et implevit; sole scilicet, lunaeque orbe fulgenti, et astrorum micantium splendentibus signis adornavit: tenebras autem, quod est his contrarium, constituit in terra. Nihil enim per se continet luminis, nisi accipiat a[1]) coelo, in quo posuit lucem perennem, et superos, et vitam perpetuam, et contra in terra tenebras, et inferos, et mortem. Tanto enim haec ab illis superioribus distant, quantum mala a bonis, et vitia a virtutibus. Ipsius quoque terrae binas partes contrarias inter se, diversasque constituit, orientem scilicet occidentemque. Ex quibus oriens deo accensetur, quia ipse luminis fons, et illustrator est rerum, et quod oriri nos faciat ad vitam sempiternam; occidens autem conturbatae illi pravaeque menti asscribitur, quod lumen abscondat, quod tenebras semper inducat, et quod homines faciat occidere atque interire peccatis. Nam sicut lux orientis est, in luce autem vitae ratio versatur; sic occidentis tenebrae sunt, in tenebris autem mors et interitus continetur. Deinde alteras partes eadem ratione dimensus est, meridiem ac septentrionem, quae partes illis duabus societate iunguntur. Ea enim, quae est solis calore flagrantior, proxima est, et cohaeret orienti; at illa, quae frigoribus et perpetuo gelu torpet, eiusdem est, cuius extremus occasus. Nam sicut contrariae sunt lumini tenebrae, ita frigus calori. Ut igitur calor lumini est proximus, sic meridies orienti: ut frigus tenebris, ita plaga est septentrionis occasui. Quibus singulis partibus suum tempus attribuit, ver scilicet orienti, aestatem meridianae plagae, occidentis autumnus est, septentrionis hiems. In his quoque duabus partibus, meridiana et septentrionali, figura vitae et mortis continetur, quia vita in calore est, mors in frigore. Sicut autem calor ex igne est, ita frigus ex aqua.

1) e Bas. F. Kell., de Bas. G.

Digitized by Google

Secundum harum partium dimensionem diem quoque fecit ac noctem, quae[1]) spatia et orbes temporum perpetuos ac volubiles, quos vocamus annos, alterna per vices successione conficiant. Dies, quem primus oriens subministrat, dei sit necesse est, ut omnia, quaecunque meliora sunt; nox autem, quam occidens extremus inducit, eius scilicet, quem dei esse aemulum diximus. Quae duo etiam in hoc praescius futurorum deus fecit, ut ex iis et verae religionis, et falsarum superstitionum imago quaedam ostenderetur. Nam sicut sol, qui oritur in diem, licet sit unus, unde solem esse appellatum Cicero[2]) vult videri, quod obscuratis sideribus, solus appareat, tamen quia verum, ac perfectae plenitudinis lumen est, et calore potissimo[3]), et fulgore clarissimo illustrat omnia: ita in deo, licet sit unus, et maiestas, et virtus, et claritudo perfecta est. Nox autem, quam pravo illi antitheo dicimus attributam, eius ipsius multas et varias religiones per similitudinem demonstrat. Quamvis enim stellae innumerabiles micare ac radiare videantur, tamen, quia non sunt plena et solida lumina, nec caloris praeferunt quidquam, nec tenebras multitudine sua vincunt. Duo igitur illa principalia inveniuntur, quae diversam et contrariam sibi habent potestatem: calor et humor, quae mirabiliter deus ad sustentanda et gignenda omnia excogitavit. Nam cum virtus dei sit in calore et igni, nisi ardorem vimque eius admixta humoris ac frigoris materia temperasset, nec nasci quidquam, nec cohaerere potuisset; quin statim conflagratione interiret, quidquid esse coepisset. Unde et philosophi quidam et poetae discordi concordia mundum constare dixerunt, sed rationem penitus non videbant. Heraclitus ex igne nata esse omnia dixit; Thales Milesius ex aqua. Uterque vidit aliquid, sed erravit tamen uterque, quod alterutrum si solum fuisset, neque aqua nasci ex igne potuisset, neque rursus ignis ex aqua; sed est verius, simul ex utroque permixto cuncta generari. Ignis quidem permisceri cum aqua non potest, quia sunt utraque inimica, et si cominus venerint, alterutrum, quod superaverit, conficiat alterum necesse est; sed eorum substantiae permisceri possunt. Substantia ignis, calor est; aquae, humor. Recte igitur Ovidius[4]):

1) Qui Bas. F, al., Lugd. 1541 al. 2) De nat. deor. 2, 27.
3) Potentissimo 1 Bon. 3 Reg. Pal. Lips. 1. 4) Metam. 1, 430 ss.

Digitized by Google

Quippe ubi temperiem sumsere humorque calorque,
Concipiunt, et ab his oriuntur cuncta duobus.
Cumque sit ignis aquae pugnax, vapor humidus omnes
Res creat, et discors concordia foetibus apta est.

Alterum enim quasi masculinum elementum est, alterum quasi femininum; alterum activum, alterum patibile. Ideoque a veteribus institutum est, ut sacramento ignis et aquae nuptiarum foedera sanciantur, quod foetus animantium calore et humore corporentur, atque animentur ad vitam. Cum enim constet omne animal ex anima et corpore, materia corporis in humore est, animae in calore; quod ex avium foetibus datur scire, quos crassi humoris plenos, nisi opifex calor foverit, nec humor potest corporari, nec corpus animari. Exsulibus quoque ignis et aqua interdici solebat; adhuc enim videbatur nefas, quamvis malos, tamen homines, supplicio capitis afficere. Interdicto igitur usu earum rerum, quibus vita hominum constat, perinde habebatur, ac si esset, qui eam sententiam exceperat, morte multatus. Adeo ista duo elementa prima sunt habita, ut nec ortum hominis, nec sine his vitam crediderint posse constare. Horum alterum nobis commune cum ceteris animantibus est, alterum soli homini datum. Nos enim, quoniam coeleste atque immortale animal sumus, igne utimur, qui nobis in argumentum immortalitatis datus est, quoniam ignis e coelo est; cuius natura, quia mobilis est, et sursum nititur, vitae continet rationem. Cetera vero animalia, quoniam tota sunt mortalia, tantummodo aqua utuntur, quod est elementum corporale atque terrenum. Cuius natura, quia mobilis est, ac deorsum vergens, figuram mortis ostendit. Ideo pecudes neque in coelum suspiciunt, neque religiones[1]) sentiunt, quoniam ab his usus ignis alienus est. Unde autem, vel quomodo deus haec duo principalia, ignem et aquam, vel accenderit, vel eliquaverit, solus scire potest, qui fecit.

10. Consummato igitur mundo, animalia varii generis, dissimilibus formis, et magna et minora ut fierent, imperavit. Et facta sunt bina, id est, diversi sexus singula, ex quorum foetibus et aer, et terra, et maria completa sunt: deditque his omnibus generatim deus alimenta de

1) Religionem Goth. Kell. Bas. G., Bün.

Digitized by Google

terra, ut usui esse hominibus possent, alia nimirum ad cibos, alia vero ad vestitum [1]); quae autem magnarum sunt virium, ut in excolenda terra iuvarent, unde dicta sunt iumenta. Ita rebus omnibus mirabili descriptione compositis, regnum sibi aeternum parare constituit, et innumerabiles animas procreare, quibus immortalitatem daret. Tum fecit ipse sibi simulacrum sensibile atque intelligens, id est, ad imaginis suae formam, qua nihil potest esse perfectius; hominem figuravit ex limo terrae, unde homo nuncupatus est, quod sit fictus ex humo. Denique Plato [2]) humanam formam *θεοειδῆ* esse ait, et Sibylla, quae dicit:

εἰκὼν εἴς ἄνθρωπος ἐμή, λόγον ὀρθὸν ἔχουσα [3]).

De hac hominis fictione poetae quoque, quamvis corrupte, tamen non aliter tradiderunt: namque hominem de luto a Prometheo factum esse dixerunt. Res eos non fefellit, sed nomen artificis. Nullas enim literas veritatis attigerant, sed quae, prophetarum vaticinio tradita, in sacrario dei continebantur, ea de fabulis et obscura opinione collecta et depravata, ut veritas a vulgo solet variis sermonibus dissipata corrumpi, nullo non addente aliquid ad quod audierat [4]), carminibus suis comprehenderunt; et hoc quidem inepte, quod tam mirabile, tamque divinum opificium homini dederunt. Quid enim opus fuit, hominem de luto fingi, cum posset eadem ratione generari, qua ipse Prometheus ex Iapeto natus est? Qui si fuit homo, generare hominem potuit, facere non potuit; de diis autem illum non fuisse, poena eius in Caucaso monte declarat. Sed neque patrem ipsius Iapetum, patruumque Titana quisquam deos nuncupavit, quia regni sublimitas penes Saturnum solum fuit, per quam divinos honores cum omnibus suis posteris consecutus est. Multis argumentis hoc figmentum poetarum coargui potest. Factum esse diluvium ad perdendam tollendamque ex orbe terrae malitiam, constat inter omnes. Idem enim et philosophi, et poetae, scriptoresque rerum antiquarum loquuntur, in eoque maxime cum prophetarum sermone consentiunt. Si ergo cataclysmus ideo factus est, ut malitia, quae per nimiam multitudinem increverat, per-

---

1) Alii, ut Bas. F. G. Kell., et edd. ad vestimentum.
2) De republ. 6. p. 501. 3) Ed. Gall. p. 754. *εἷς* v. Regiom. Vulgo: *ἔστ'*. 4) Al.: audierant.

Digitized by Google

deretur, quomodo fictor hominis Prometheus fuit, cuius filium Deucalionem iidem ipsi ob iustitiam solum esse dicunt servatum? Quomodo unus gradus, et una progenies orbem terrae tam celeriter potuit hominibus implere? Sed videlicet hoc quoque sic corruperunt, ut illud superius; cum ignorarent, et quo tempore cataclysmus sit factus in terra, et quis ob iustitiam meruerit, genere humano pereunte, salvari, et quomodo, aut cum quibus servatus sit: quae omnia propheticae literae docent. Apparet ergo falsum esse, quod de opificio Promethei narrant. Verum quia poetas dixeram non omnino mentiri solere, sed figuris involvere et obscurare, quae dicant, non dico esse mentitos, sed primum omnium Promethea simulacrum hominis formasse de molli ac pingui luto, ab eoque primo natam esse artem statuas et simulacra fingendi, siquidem Iovis temporibus fuit, quibus primum templa constitui, et novi deorum cultus esse coeperunt. Sic veritas fucata mendacio est, et illud, quod a deo factum ferebatur, homini, qui opus divinum imitatus est, coepit asscribi. Ceterum fictio veri ac vivi hominis e limo, dei est. Quod Hermes quoque tradit, qui non tantum hominem ad imaginem dei factum esse dixit a deo, sed etiam illud explanare tentavit, quam subtili ratione singula quaeque in corpore hominis membra formaverit, cum eorum nihil sit, quod non tantundem ad usus necessitatem, quantum ad pulchritudinem valeat. Id vero etiam Stoici, cum de providentia disserunt, facere conantur; et secutus eos Tullius pluribus quidem locis: sed tamen materiam tam copiosam et uberem strictim contingit, quam ego nunc idcirco praetereo, quia nuper proprium de ea re librum ad Demetrianum auditorem meum scripsi. Illud hoc loco praeterire non possum, quod errantes quidam philosophi aiunt, homines, ceteraque animalia sine ullo artifice orta esse de terra; unde illud Virgilianum[1]) est:

Virumque
Terrea progenies duris caput extulit arvis.

Et ii maxime in ea fuerunt sententia, qui esse providentiam negant. Nam Stoici animantium fabricam divinae solertiae tribuunt. Aristoteles autem labore se ac molestia libera-

1) Georg. 2, 341.

Digitized by Google

vit, dicens, semper fuisse mundum, itaque et humanum genus, et cetera, quae in eo sunt, initium non habere, sed fuisse semper, ac semper fore. Sed cum videamus, singula quaeque animalia, quae ante non fuerant, incipere esse, et esse desinere, necesse est, totum genus aliquando esse coepisse, et aliquando desiturum esse, quia coeperit. Omnia enim tribus temporibus contineri necesse est, praeterito, praesenti, futuro. Praeteriti est origo, praesentis substantia, futuri dissolutio. Quae omnia in singulis hominibus apparent: incipimus enim, cum nascimur; et sumus, cum vivimus; et desinimus, cum interimus. Unde etiam tres Parcas esse voluerunt: unam, quae vitam hominis [1]) ordiatur: alteram, quae contexat: tertiam, quae rumpat ac finiat. In toto autem genere hominum quia solum praesens tempus apparet, ex eo tamen et praeteritum, id est origo colligitur, et futurum, id est dissolutio. Nam quoniam est, apparet aliquando coepisse: esse enim nulla res sine exordio potest: et quia coepit, apparet, quandoque desiturum; nec enim potest id totum esse immortale, quod ex mortalibus constat. Nam sicut universi per singulos interimus, fieri potest, ut aliquo casu omnes simul, vel sterilitate terrarum, quae accidere particulatim solet, vel pestilentia ubique diffusa, quae singulas urbes atque regiones plerumque populatur, vel incendio in orbem misso, quale iam fuisse sub Phaethonte dicitur, vel diluvio aquarum, quale sub Deucalione traditur, cum praeter unum hominem genus omne deletum est. Quod diluvium si casu accidit, profecto potuit accidere, ut et ille unus, qui superfuit, interiret. Si autem divinae providentiae nutu, quod negari non potest, ad reparandos homines reservatus est, apparet, in dei potestate esse vel vitam, vel interitum generis humani. Quod si potest occidere in totum, quia per partes occidit, apparet, aliquando esse ortum: et fragilitas ut initium, sic declarat et terminum. Quae si vera sunt, non poterit defendere Aristoteles, quominus habuerit et mundus ipse principium. Quod si Aristoteli Plato et Epicurus extorquent, et Platoni, et Aristoteli, qui semper fore mundum putaverunt, licet sint eloquentes, ingratis tamen idem Epicurus eripiet, quia sequitur, ut habeat et finem. Sed haec in

1) Al.: hominibus.

ultimo libro pluribus; nunc ad hominis originem recurramus.

11. Aiunt, certis conversionibus coeli, et astrorum motibus maturitatem quandam exstitisse animalium serendorum: itaque terram novam semen genitale retinentem, folliculos ex se quosdam in uterorum similitudinem protulisse, de quibus Lucretius [1]):

Crescebant uteri terrae radicibus apti.

eosque, cum maturassent [2]), natura cogente ruptos animalia tenera profudisse. Deinde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse, eoque alimento animantes esse nutritos. Quomodo igitur vim frigoris, aut [3]) caloris ferre, aut vitare potuerunt, aut omnino nasci, cum sol exureret, frigus asstringeret? Non erat, inquiunt, in principio mundi hiems, nec aestas, sed perpetua temperies et ver aequabile. Cur ergo nihil horum fieri etiam nunc videmus? Quia semel fieri necessarium fuit, ut animalia nascerentur; postquam vero esse coeperunt, concessa his facultate generandi, et terra parere desiit, et temporis conditio mutata est. O quam facile est, mendacia redarguere! Primum, quod nihil potest esse in hoc mundo, quod non sic permaneat, ut coepit. Nec enim sol, et luna, et astra tunc non erant, aut cum essent, meatus non habebant, ac non divina moderatio, quae cursus eorum temperat et gubernat, cum ipsis simul coeperat [4]). Deinde, quod si ita sit, ut dicunt, providentiam esse necesse esse; et in id ipsum incidunt, quod maxime fugiunt. Nondum enim natis animalibus, aliquis utique providit, ut nascerentur, ne orbis terrae desertus atque incultus horreret. Ut autem de terra sine officio parentum nasci possent, necesse est magna ratione esse provisum; deinde ut humor ille concretus de terra in varias imagines corporum fingeretur; item ut e folliculis, quibus tegebantur, accepta vivendi sentiendique ratione, tanquam ex alvo matrum profunderentur, mira inextricabilisque [5]) provisio est. Sed putemus, id quo-

1) 5, 806. terra 2 Reg. 4 Colb. Brun. Kell. Bas. G., Rom. 1474. Ven. 90. 97.; alii, ut Bas. F., terram. 2) Maturuissent Ultr. Bas. G. 3) Vel Bass. F. G. Kell. 4) Cdd. et edd. coeperit. Paulo ante vulgo: aut non div. Sed ac n. d. praebent Reim. Lips. 3. Kell. Bas. G., Bet. Lengl. at n. d. Bas. F. 5) Al., ut Bas. F., inexplicabilisque.

Digitized by Google

que casu accidisse, illa certe, quae sequuntur, fortuita esse non possunt: ut terra continuo lacte manaret, ut aeris temperies esset aequalis. Quae si constat idcirco esse facta, ut animalia recens edita vel haberent alimentum, vel non haberent periculum, necesse est, ut aliquis divina, nescio qua, ratione providerit. Quis autem potest providere, nisi deus? Videamus tamen, an id ipsum, quod dictitant, fieri potuerit: ut homines nascerentur e terra. Si consideret aliquis, quamdiu, et quibus modis educetur infans, intelliget profecto, non potuisse terrigenas illos pueros sine ullo educatore nutriri. Fuit enim necesse, quam pluribus mensibus iacere proiectos, donec confirmatis nervis movere se, locumque mutare possent: quod vix intra unius anni spatium fieri potest. Iam vide, utrumne infans eodem modo, et eodem loco, quo est effusus, iacere per multos menses valuerit, ac non et humore illo terrae, quem[1]) alimenti gratia ministrabat, et sui corporis purgamentis in unum mixtis obrutus, corruptusque moreretur? Itaque nullo modo fieri potest, quin ab aliquo fuerit educatus; nisi forte animalia omnia non tenera nata sunt, sed excreta, quod ut dicerent, nunquam illis venit in mentem. Omnis igitur illa ratio impossibilis, et vana est: si tamen ratio dici potest, qua id agitur, ut nulla sit ratio. Qui enim dicit, omnia sua sponte esse nata, nihilque divinae providentiae tribuit, hic profecto rationem non asserit, sed evertit. Quodsi neque fieri quidquam sine ratione, neque nasci potest, apparet, divinam esse providentiam, cuius est proprium, quod dicitur ratio. Deus igitur rerum omnium machinator fecit hominem. Quod Cicero, quamvis expers coelestium literarum, vidit tamen; qui libro de legibus primo[2]) hoc idem tradidit, quod prophetae, cuius verba subieci: Animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus hominem, praeclara quadam conditione generatum esse a supremo deo; solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, cum cetera sint omnia expertia. Videsne hominem, quamvis longe a veritatis notitia remotum, tamen, quoniam imaginem sapientiae tuebatur, intel-

---

1) Sic 3 Reg. 1 Colb. 2 Brun., Lengl. Vulgo: quod. Bas. G. Kell. qui al. gratiam 2) c. 7.

lexisse, non nisi a deo hominem potuisse generari? Sed tamen divinis opus est testimoniis, ne minus humana sufficiant. Sibylla hominem dei opus esse testatur:

Ὃς μόνος ἐστὶ θεὸς κτίστης ἀκράτητος ὑπάρχων,
αὐτὸς δ' ἐστήριξε τύπον μορφῆς μερόπων τε[1])
αὐτὸς ἔμιξε φύσιν πάντων γενετῆς βιότοιο.

Eadem sanctae literae continent. Deus ergo veri patris officio functus est; ipse corpus effinxit, ipse animam, qua spiramus, infudit; illius est totum, quidquid sumus. Quomodo id fecerit, si nos oporteret scire, docuisset, sicut docuit cetera, quae cognitionem nobis et pristini erroris, et veri luminis attulerunt.

12. Cum ergo marem ad similitudinem suam primum finxisset, tum etiam feminam configuravit ad ipsius hominis effigiem, ut duo inter se permixti sexus propagare sobolem possent, et omnem terram multitudine opplere. In ipsius autem hominis fictione illarum duarum materiarum[2]), quas inter se diximus esse contrarias, ignis et aquae conclusit perfecitque rationem. Ficto enim corpore, spiravit ei animam de vitali fonte spiritus sui, qui est perennis, ut ipsius mundi, ex contrariis constantis elementis, similitudinem gereret. Constat enim ex anima et corpore, id est, quasi e coelo et terra; quandoquidem anima, qua vivimus, velut e coelo oritur a deo, corpus e terra, cuius e limo diximus esse formatum. Empedocles, quem nescias, utrumne inter poetas, an inter philosophos numeres, quia de rerum natura versibus scripsit, ut apud Romanos Lucretius et Varro, quatuor elementa constituit, id est, ignem, aerem, aquam, et terram; fortasse Trismegistum secutus, qui nostra corpora ex his quatuor elementis constituta esse dixit a deo: habere namque in se aliquid ignis, aliquid aeris, aliquid aquae, aliquid terrae; et neque ignem esse, neque aerem, neque aquam, neque terram. Quae quidem falsa non sunt; nam terrae ratio in carne est, humoris, in sanguine, aeris, in spiritu, ignis, in calore vitali. Sed neque sanguis a corpore secerni potest, sicut humor a terra, neque calor vitalis a spiritu, sicut ignis ab aere; adeo rerum omnium duo sola reperiuntur elementa, quorum omnis ratio

---

1) Ed. Gall. p. 36. 318. Struvius coni. μερόπεσσι. 2) Materierum Lips. 2. 3. Goth. Bas. F., Ven. 1502. al.

Digitized by Google

in nostri corporis fictione conclusa est. Ex rebus igitur diversis ac repugnantibus homo factus est, sicut ipse mundus ex luce ac tenebris, ex vita et morte: quae duo inter se pugnare in homine praecepit, ut si anima superaverit, quae ex deo oritur, sit immortalis, et in perpetua luce versetur; si autem corpus vicerit animam, ditionique subiecerit, sit in tenebris sempiternis, et in morte. Cuius non ea vis est, ut iniustas animas exstinguat omnino, sed ut puniat in aeternum. Eam poenam secundam mortem nominamus, quae est et ipsa perpetua, sicut et immortalitas. Primam sic definimus: Mors est naturae animantium dissolutio; vel ita: Mors est corporis animaeque seductio. Secundam vero sic: Mors est aeterni doloris perpessio; vel ita: Mors est animarum pro meritis ad aeterna supplicia damnatio. Haec mutas pecudes non attingit, quarum animae non ex deo constantes, sed ex communi aere, morte solvuntur. In hac igitur societate coeli atque terrae, quorum effigies in homine expressa est, superiorem partem tenent ea, quae sunt dei, anima scilicet, quae dominium corporis habet; inferiorem autem ea, quae sunt diaboli, corpus utique, quod, quia terrenum est, animae debet esse subiectum, sicut terra coelo. Est enim quasi vasculum, quo tanquam domicilio temporali spiritus hic coelestis utatur. Utriusque officia sunt, ut hoc, quod est ex coelo et deo, imperet, illud vero, quod ex terra est et diabolo, serviat. Quod quidem non fugit hominem nequam Salustium [1]), qui ait: Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur. Recte, si ita vixisset, ut locutus est. Servivit enim foedissimis voluptatibus, suamque ipse sententiam vitae pravitate dissolvit. Quodsi anima ignis est, ut ostendimus, in coelum debet eniti, sicuti ignis, ne exstinguatur, hoc est, ad immortalitatem, quae in coelo est; et sicut ardere ac vivere non potest ignis, nisi aliqua pingui materia teneatur, in qua habeat alimentum: sic animae materia et cibus est sola iustitia, qua tenetur ad vitam. Post haec deus hominem, qua exposui ratione generatum, posuit in Paradiso, id est, in horto fecundissimo et amoenissimo: quem in partibus orientis omni genere ligni arborumque consevit,

1) Catil. 1.

ut ex earum variis fructibus aleretur; expersque omnium laborum deo patri summa devotione serviret. Tum dedit ei certa mandata, quae si observasset, immortalis maneret, si transcendisset, morte afficeretur. Id autem praeceptum fuit, ut ex arbore una, quae erat in medio Paradisi, non gustaret, in qua posuerat intelligentiam boni et mali. Tum criminator ille invidens operibus dei, omnes fallacias et calliditates suas ad decipiendum hominem intendit, ut ei adimeret immortalitatem. Et primo mulierem dolo illexit, ut vetitum cibum sumeret: et per eam ipsi quoque homini persuasit, ut transcenderet dei legem. Percepta igitur scientia boni et mali, pudere eum nuditatis suae coepit, absconditque se a facie dei, quod antea non solebat. Tum deus, sententia in peccatores lata[1]), eiecit hominem de Paradiso, ut victum sibi labore conquireret, ipsumque Paradisum igni circumvallavit, ne homo posset accedere, donec summum iudicium faciat in terra, et iustos viros cultores suos in eundem locum revocet morte sublata: sicut sacrae voces docent, et Sibylla Erythraea, cum dicit:

Οἱ δὲ θεὸν τιμῶντες ἀληθινὸν ἀέναόν τε,
ζωὴν κληρονομοῦσι τὸν αἰῶνος χρόνον αὐτοὶ
οἰκοῦντες παραδείσου ὁμῶς ἐριθηλέα κῆπον[2]).

Verum haec, quoniam extrema sunt, in[3]) extrema operis huius parte tractabimus. Nunc ea, quae prima sunt, explicemus. Mors itaque secuta est hominem secundum dei sententiam; quod etiam Sibylla in carmine suo docet, dicens:

Ἄνθρωπον πλασθέντα θεοῦ παλάμαις αὐταῖσιν
ὃν πεπλάνηκεν ὄφις δολίως ἐπὶ μοῖραν ἀνελθεῖν
τοῦ θανάτου γνῶσίν τε λαβεῖν ἀγαθοῦ τε κακοῦ τε[4]).

Sic facta est vita hominis temporalis, sed tamen longa, quae in mille annos propagaretur. Quod divinis literis proditum, et per omnium scientiam publicatum cum Varro non ignoraret, argumentari nixus est, cur putarentur antiqui mille annos victitasse. Ait enim, apud Aegyptios pro annis menses haberi, ut non solis per XII signa circuitus faciat annum, sed luna, quae orbem illum signiferum XXX dierum spatio lustrat. Quod argumentum perspicue falsum

---

1) Al., ut Bas. F. Kell., data. 2) Cf. Theophil. ad Autol. p. 114. 3) Al. cdd., ut Bass. F. G. Kell., et edd.: tota in. 4) Ed. Gall. p. 733. 45.

Digitized by Google

est. Nemo enim tunc millesimum annum transgressus est; nunc vero qui ad centesimum perveniunt, quod fit saepissime, mille certe ac ducentis mensibus vivunt. Et auctores idonei tradunt, ad cxx annos perveniri solere. Sed quia ignorabat Varro, cur, aut quando vita hominis esset diminuta, ipse diminuit, cum sciret mille et quadringentis mensibus posse vivere hominem.

13. Deus autem postea, cum videret orbem terrae malitia et sceleribus oppletum, statuit humanum genus diluvio perdere: sed tamen ad multitudinem reparandam delegit unum, quod corruptis omnibus singulare iustitiae supererat exemplum. Hic cum sexcentorum esset annorum, fabricavit arcam, sicut praeceperat ei deus, in qua ipse cum coniuge, ac tribus filiis, totidemque nuribus reservatus est, cum aqua universos montes altissimos operuisset. Deinde orbe siccato, exsecratus iniustitiam prioris saeculi deus, ne rursus longitudo vitae causa esset excogitandorum malorum, paulatim per singulas progenies diminuit hominis aetatem, atque in centum et xx annis metam collocavit, quam transgredi non liceret. Ille vero, cum egressus esset ex arca, sicut sanctae literae docent, terram studiose coluit, ac vineam sua manu sevit. Unde arguuntur, qui auctorem vini Liberum putant. Ille enim non modo Liberum, sed etiam Saturnum atque Uranum multis antecessit aetatibus. Qua ex vinea cum primum fructum cepisset, laetus factus, bibit usque ad ebrietatem, iacuitque nudus. Quod cum vidisset unus ex filiis, cui nomen fuit Cham, non texit patris nuditatem, sed egressus, etiam fratribus indicavit. At illi sumto pallio, intraverunt aversis vultibus, patremque texerunt. Quae cum facta recognovisset pater, abdicavit atque expulit filium. At ille profugus in eius terrae parte consedit, quae nunc Arabia nominatur; eaque terra de nomine eius Chanaan dicta est, et posteri eius Chananaei. Haec fuit prima gens, quae deum ignoravit, quoniam princeps eius et conditor cultum dei a patre non accepit, maledictus ab eo: itaque ignorantiam divinitatis minoribus suis reliquit. Ab hac gente proximi quique populi multitudine increscente fluxerunt. Ipsius autem patris posteri Hebraei dicti, penes quos religio dei resedit. Sed et ab his postea multiplicato in immensum numero, cum eos angustiae locorum suorum capere non possent, tum

Digitized by Google

adolescentes vel missi a parentibus, vel sua sponte, cum rerum penuria cogeret, profugi ad quaerendas sibi novas sedes, huc atque illuc dispersi, omnes insulas et orbem totum repleverunt; et a stirpe sanctae radicis avulsi, novos sibi mores atque instituta pro arbitrio condiderunt. Sed omnium primi qui Aegyptum occupaverunt[1]), coelestia suspicere atque adorare coeperunt. Et quia neque domiciliis tegebantur propter aeris qualitatem, nec ullis in ea regione nubibus subtexitur coelum, cursus siderum et defectus notaverunt, dum ea saepe venerantes, curiosius atque liberius intuerentur. Postea deinde portentificas animalium figuras, quas colerent, commenti sunt, quibusdam prodigiis inducti, quorum mox auctores aperiemus. Ceteri autem, qui per terram dispersi fuerunt, admirantes elementa mundi, coelum, solem, terram, mare, sine ullis imaginibus ac templis venerabantur, et his sacrificia in aperto celebrabant, donec processu temporum potentissimis regibus templa et simulacra fecerunt, eaque victimis et odoribus colere instituerunt: sic aberrantes a notitia dei gentes esse coeperunt. Errant igitur, qui deorum cultus ab exordio rerum fuisse contendunt, et priorem esse gentilitatem, quam dei religionem, quam putant posterius inventam, quia fontem atque originem veritatis ignorant. Nunc ad principium mundi revertamur.

14. Cum ergo numerus hominum coepisset increscere, providens deus, ne fraudibus suis diabolus, cui ab initio dederat terrae potestatem, vel corrumperet homines, vel disperderet, quod in exordio[2]) fecerat, misit angelos ad tutelam cultumque generis humani: quibus[3]) praecepit ante omnia, ne terrae contagione maculati, substantiae coelestis amitterent dignitatem. Scilicet id eos facere prohibuit, quod sciebat esse facturos, ut veniam sperare non possent. Itaque illos cum hominibus commorantes dominator ille terrae fallacissimus consuetudine ipsa paulatim ad vitia pellexit, et mulierum congressibus inquinavit. Tum in coelum ob peccata, quibus se immerserant, non recepti, ceciderunt in terram. Sic eos diabolus ex angelis dei

---

1) Occupaverant Bass. F. G. Kell. 2) Alii addunt rerum. 3) Nonnulli libri msscr. et edd. (Lugd. 1541. al.) interserunt hoc l. haec: quia liberum arbitrium erat datum.

Digitized by Google

suos fecit satellites ac ministros. Qui autem sunt ex his procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, sed mediam quandam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti, sicut in coelum parentes eorum. Ita duo genera daemonum facta sunt, unum coeleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum, quae geruntur, auctores, quorum idem diabolus est princeps. Unde Trismegistus illum δαιμονιάρχην vocat. Daemonas autem grammatici dictos aiunt, quasi δαήμονας, id est peritos, ac rerum scios; hos enim putant deos esse. Sciunt illi quidem futura multa, sed non omnia, quippe quibus penitus consilium dei scire non liceat: et ideo solent responsa in ambiguos exitus temperare. Eos poetae et sciunt esse daemonas, et loquuntur. Hesiodus ita tradit:

Οἱ[1]) *μὲν δαίμονές εἰσι Διὸς μεγάλου διὰ βουλὰς,*
ἐσθλοὶ, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων.

Quod idcirco dictum est, quoniam custodes eos humano generi deus miserat; sed et ipsi, cum sint perditores hominum, custodes tamen se videri volunt, ut ipsi colantur, et deus non colatur. Philosophi quoque de his disserunt. Nam Plato etiam naturas eorum in Symposio exprimere conatus est. Et Socrates esse circa se assiduum daemona loquebatur, qui puero sibi adhaesisset, cuius nutu et arbitrio sua vita regeretur. Magorum quoque ars omnis ac potentia horum asspirationibus constat, a quibus invocati, visus hominum praestigiis occaecantibus fallunt, ut non videant ea, quae sunt, et videre se putent illa, quae non sunt. Hi, ut dico, spiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur, et solatium perditionis suae perdendis hominibus operantur. Itaque omnia insidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent; adhaerent enim singulis hominibus, et omnes ostiatim domos occupant, ac sibi geniorum nomen assumunt: sic enim latino sermone daemonas interpretantur. Hos in suis penetralibus consecrant, his quotidie merum[2]) profundunt, et scientes daemonas venerantur, quasi terrestres deos, et quasi depulsores malorum, quae ipsi faciunt et irrogant. Qui, quoniam spiritus sunt tenues et incomprehensibiles, insinuant se corpori-

---

1) Op. et D. 1, 121 s. Al.: *τοί.* 2) Voc. merum abest a libris mssc r. et edd. vett. Legitur in Ald. al.

Digitized by Google

bus hominum, et occulte in visceribus operati valetudinem vitiant, morbos citant, somniis animos terrent, mentes furoribus quatiunt, ut homines his malis cogant ad eorum auxilia decurrere.

15. Quarum omnium fallaciarum ratio expertibus veritatis obscura est. Prodesse enim eos putant, cum nocere desinunt, qui nihil aliud possunt, quam nocere. Dicat fortasse aliquis, colendos esse ergo, ne noceant, siquidem possunt nocere. Nocent illi quidem, sed iis, a quibus timentur, quos manus dei potens et excelsa non protegit, qui profani sunt a sacramento veritatis. Iustos autem, id est cultores dei metuunt, cuius nomine adiurati, de corporibus excedunt: quorum verbis, tanquam flagris verberati, non modo daemonas esse se confitentur, sed etiam nomina sua edunt, illa, quae in templis adorantur; quod plerumque coram cultoribus suis faciunt, non utique in opprobrium religionis, sed honoris sui, quia nec deo, per quem adiurantur, nec iustis, quorum voce torquentur, mentiri possunt. Itaque maximis saepe ululatibus editis verberari se, et ardere, et iam iamque exire proclamant: tantum habet dei cognitio, ac iustitia potestatis! Cui ergo nocere possunt, nisi iis, quos habent in sua potestate? Denique affirmat eos Hermes, qui cognoverint deum, non tantum ab incursibus daemonum tutos esse, verum etiam ne fato quidem teneri. *Μία*[1]), inquit, *φυλακὴ εὐσέβεια. εὐσεβοῦς γὰρ ἀνθρώπου οὔτε δαίμων κακὸς, οὔτε εἱμαρμένη κρατεῖ. Θεὸς γὰρ ῥύεται τὸν εὐσεβῆ ἐκ παντὸς κακοῦ. τὸ γὰρ ἓν καὶ μόνον ἐν ἀνθρώποις ἐστὶν ἀγαθὸν εὐσέβεια.* Quid sit autem *εὐσέβεια*, alio loco his verbis testatur, dicens: *ἡ γὰρ εὐσέβεια γνῶσίς ἐστι τοῦ Θεοῦ.* Asclepius quoque auditor eius, eandem sententiam latius explicavit in illo sermone perfecto, quem scripsit ad regem. Uterque vero daemonas esse affirmat inimicos et vexatores hominum, quos ideo Trismegistus *ἀγγέλους πονηρούς* appellat; adeo non ignoravit, ex coelestibus depravatos terrenos esse coepisse.

16. Eorum inventa sunt astrologia, et aruspicina, et auguratio, et ipsa, quae dicuntur oracula, et necromantia, et ars magica, et quidquid praeterea malorum exercent

1) Cf. Cyrill. c. Iulian. 4. p. 130.

homines vel palam, vel occulte; quae omnia per se falsa sunt, ut Sibylla Erythraea testatur[1]):

ἐπεὶ πλάνα πάντα τάδ' ἐστὶν,
ὅσσαπερ ἄφρονες ἄνδρες ἐρευνῶσι κατὰ ἦμαρ.

Sed iidem ipsi auctores praesentia sua faciunt, ut vera esse credantur. Ita hominum credulitatem mentita divinitate deludunt, quod illis verum aperire non expedit. Hi sunt, qui imagines et simulacra fingere docuerunt; qui, ut hominum mentes a cultu veri dei averterent, effictos mortuorum regum vultus et ornatos exquisita pulchritudine statui consecrarique fecerunt, et illorum sibi nomina, quasi personas aliquas induerunt. Sed eos magi, et ii, quos vere maleficos vulgus appellat, cum artes suas exsecrabiles exercent, veris suis nominibus cient, illis coelestibus, quae in literis sanctis leguntur. Hi porro incesti ac vagi spiritus, ut turbent omnia, et errores humanis pectoribus offundant, serunt ac miscent falsa cum veris. Ipsi enim coelestes multos esse finxerunt, unumque omnium regem Iovem; eo quod multi sunt in coelo spiritus angelorum, et unus dominus ac parens omnium deus: sed veritatem, mentitis nominibus involutam, ex oculis abstulerunt. Nam deus, ut principio docui, neque nomine, cum solus sit, eget: neque angeli, cum sint immortales, dici se deos aut patiuntur, aut volunt; quorum unum solumque officium est servire nutibus dei, nec omnino quidquam, nisi iussu facere. Sic enim mundum regi a deo dicimus, ut a rectore provinciam: cuius apparitores nemo socios esse in regenda provincia dixerit, quamvis illorum ministerio res geratur. Et hi tamen possunt aliquid praeter iussa rectoris, per ipsius ignorantiam, quae est conditionis humanae: ille autem praeses mundi, et rector universi, qui scit omnia, cuius divinis oculis nihil septum est, solus habet rerum omnium cum filio suo potestatem; nec est in angelis quidquam, nisi parendi necessitas. Itaque nullum sibi honorem tribui volunt, quorum honor in deo est: illi autem, qui desciverunt a dei ministerio, quia sunt veritatis inimici, et praevaricatores dei, nomen sibi et cultum deorum vindicare conantur: non quo ullum honorem desiderent; quis enim perditis honor est? nec ut deo noceant, cui noceri non potest, sed ut

---

1) Ed. Gall. p. 363.

Digitized by Google

hominibus: quos nituntur a cultu et notitia verae maiestatis avertere, ne immortalitatem possint adipisci, quam ipsi sua nequitia perdiderunt. Offundunt itaque tenebras, et veritatem caligine obducunt, ne dominum, ne patrem suum norint: et ut illiciant, facile in templis se occulunt, et sacrificiis omnibus praesto adsunt, eduntque saepe prodigia, quibus obstupefacti homines, fidem commodent simulacris divinitatis ac numinis. Inde est, quod ab augure lapis novacula incisus est; quod Iuno Veiensis migrare se Romam velle respondit; quod Fortuna muliebris periculum denuntiavit; quod Claudiae manum navis secuta est; quod in sacrilegos et Iuno nudata, et Locrensis Proserpina, et Ceres Milesia vindicavit; et Hercules de Appio, et Iupiter de Atinio, et Minerva de Caesare: hinc, quod serpens urbem Romam pestilentia liberavit Epidauro arcessitus. Nam illuc δαιμονιάρχης ipse in figura sua sine ulla dissimulatione perlatus est; siquidem legati, ad eam rem missi, draconem secum mirae magnitudinis advexerunt. In oraculis autem vel maxime fallunt, quorum praestigias profani a veritate intelligere non possunt: ideoque ab illis attribui putant et imperia, et victorias, et opes, et eventus prosperos rerum; denique ipsorum nutu saepe rempublicam periculis imminentibus liberatam: quae pericula et responsis denuntiaverunt, et sacrificiis placati, averterunt[1]). Sed omnia ista fallaciae sunt. Nam cum dispositiones dei praesentiant, quippe qui ministri eius fuerunt, interponunt se in his rebus, ut quaecunque a deo vel facta sunt, vel fiunt, ipsi potissimum facere, aut fecisse videantur: et quoties alicui populo, vel urbi secundum dei statutum boni quid impendet, illi se id facturos vel prodigiis, vel somniis, vel oraculis pollicentur, si sibi templa, si honores, si sacrificia tribuantur. Quibus datis, cum illud acciderit, quod necesse est, summam sibi pariunt venerationem. Hinc templa devoventur, et novae imagines consecrantur; mactantur greges hostiarum, sed cum haec facta sunt, nihilominus tamen et vita, et salus eorum, qui haec fecerint, immolantur. Quoties autem pericula impendent, ob aliquam se ineptam et levem causam profitentur iratos: sicut Iuno Var-

---

1) Goth. Kell. denuntiaverint — averterint, Reim. Bas. F averterint.

Digitized by Google

roni, quod formosum puerum in tensa Iovis ad exuvias tenendas collocarat, et ob hanc causam Romanum nomen apud Cannas paene deletum est. Quodsi Iuno alterum Ganymedem verebatur, cur iuventus Romana luit poenas? Vel si dii tantummodo duces curant, ceteram multitudinem negligunt, cur Varro solus evasit, qui hoc fecit, et Paullus, qui nihil meruit, occisus est? Videlicet nil tunc Romanis accidit fatis Iunonis iniquae [1]), cum Hannibal duos exercitus populi Romani et astu et virtute confecit. Nam Iuno audere non poterat, aut Carthaginem defendere, ubi arma eius et currus fuit [2]), aut Romanis nocere, quia

Progeniem — Troiano a sanguine duci
Audierat, Tyrias olim quae verteret arces.

Sed illorum sunt isti lusus, qui sub nominibus mortuorum delitescentes, viventibus plagas tendunt. Itaque sive illud periculum, quod imminet, vitari potest, videri volunt id placati avertisse; sive non potest, id agunt, ut propter illorum contemtum accidisse videatur. Ita sibi apud homines, qui eos nesciunt, auctoritatem ac timorem pariunt. Hac versutia, et his artibus notitiam veri ac singularis dei apud omnes gentes inveteraverunt. Suis enim vitiis perditi, saeviunt et grassantur, ut perdant. Idcirco etiam humanas hostias excogitaverunt ipsi hostes humani generis, ut quam multas devorarent animas.

17. Dicet aliquis: cur ergo deus haec fieri patitur, nec tam malis succurrit erroribus? Ut mala cum bonis pugnent: ut vitia sint adversa virtutibus: ut habeat alios, quos puniat; alios, quos honoret. Ultimis enim temporibus statuit de vivis ac mortuis iudicare, de quo iudicio mihi erit in ultimo libro disputatio. Differt ergo, donec veniat temporum finis, quo effundat iram suam in potestate ac virtute coelesti, sicut

— Vatum praedicta piorum
Terribili monitu horrificant [3]).

Nunc autem patitur homines errare, et adversum se quoque impios esse, ipse iustus, et mitis, et patiens. Nec enim fieri potest, ut non is, in quo perfecta sit virtus, sit etiam perfecta patientia. Unde quidam putant, ne irasci

---

1) Virg. Aen. 8, 292. 2) Virg. Aen. 1, 16 ss. 3) Virg. Aen. 4, 464 s.

quidem deum omnino, quod affectibus, qui sunt perturbationes animi, subiectus non sit: quia fragile est omne animal, quod afficitur et commovetur. Quae persuasio veritatem atque religionem funditus tollit. Sed seponatur interim nobis hic locus de ira dei disserendi, quod et uberior est materia, et opere proprio latius exsequenda. Illos ergo nequissimos spiritus quisquis veneratus fuerit ac secutus, neque coelo, neque luce potietur, quae sunt dei: sed in illa decidet, quae in distributione rerum attributa esse ipsi malorum principi disputavimus, in tenebras scilicet, et inferos, et supplicium sempiternum. Docui, religiones deorum triplici modo vanas esse: uno, quod simulacra ista, quae coluntur, effigies sint hominum mortuorum esse[1]) autem perversum et incongruens, ut simulacrum hominis a simulacro dei colatur; colit enim quod est deterius et imbecillius. Tum inexpiabile facinus esse, deserere viventem, ut defunctorum monimentis servias, qui nec vitam, nec lucem dare cuiquam possunt, qua ipsi carent: nec esse alium quenquam deum, praeter unum, cuius iudicio ac potestati omnis anima subiecta sit. Altero, quod ipsae imagines sacrae, quibus inanissimi[2]) homines serviunt, omni sensu carent[3]), quoniam terra sint. Quis autem non intelligat, nefas esse, rectum animal curvari, ut adoret terram? Quae idcirco pedibus nostris subiecta est, ut calcanda nobis, non adoranda sit, qui sumus ideo excitati ex ea, statumque sublimem praeter ceteras animantes accepimus, ut non revolvamur deorsum, nec hunc coelestem vultum proiiciamus ad terram, sed oculos eo dirigamus, quo illos naturae suae conditio direxit, nihilque aliud adoremus, nihil colamus, nisi solius artificis parentisque nostri unicum numen, qui propterea hominem rigidum figuravit, ut sciamus, nos ad superna et coelestia provocari. Tertio, quod spiritus, qui praesunt ipsis religionibus, condemnati et abiecti a deo, per terram volutentur: qui non tantum nihil praestare cultoribus suis possint, quoniam rerum potestas penes unum est, verum etiam mortiferis eos illecebris et erroribus perdant, quoniam hoc illis quotidianum sit opus, tenebras hominibus obducere, ne quaeratur ab illis verus

---

1) Est Kell. Bas. G., edd. 2) Vanissimi Reim. 1 Colb. Bas. G., Ald. Bet. al. 3) Careant Goth. Kell., Bün.

deus. Non igitur colendi sunt, quia sententiae dei subiacent. Est enim piaculum maximum, addicere se potestati eorum, quibus, si iustitiam sequare, potentior esse possis, et eos adiuratione divini nominis expellere ac fugare. Quodsi apparet, religiones istas tot modis esse vanas, quibus docui, manifestum est eos, qui vel mortuis supplicant, vel terram venerantur, vel spiritibus impuris animas suas mancipant, rationem hominum non tenere, eosque impietatis ac sceleris sui supplicia pensuros, qui rebelles adversus parentem generis humani deum, susceptis inexpiabilibus sacris, fas omne violaverunt[1]).

18. Quicunque igitur sacramentum hominis tueri, rationemque naturae suae nititur obtinere, ipse se ab humo suscitet, et erecta mente oculos suos tendat in coelum; non sub pedibus quaerat deum, nec a vestigiis suis eruat, quod adoret: quia quidquid homini subiacet, infra hominem sit necesse est: sed quaerat in sublimi, quaerat in summo: quia nihil potest homine maius esse, nisi quod fuerit supra hominem; deus autem maior est homine, supra ergo, non infra est, nec in ima potius, sed in summa regione quaerendus est. Quare non est dubium, quin religio nulla sit, ubicunque simulacrum est. Nam si religio ex divinis rebus est, divini autem nihil est, nisi in coelestibus rebus; carent ergo religione simulacra, quia nihil potest esse coeleste in ea re, quae fit ex terra. Quod quidem de nomine ipso apparere sapienti potest. Quidquid enim simulatur, id falsum sit necesse est; nec potest unquam veri nomen accipere, quod veritatem fuco et imitatione mentitur. Si autem omnis imitatio, non res potissimum seria, sed quasi ludus ac iocus est, non religio in simulacris, sed mimus religionis est. Praeferendum est igitur falsis omnibus verum; calcanda terrena, ut coelestia consequamur. Ita enim res se habet, ut quisquis animam suam, cuius origo de coelo est, ad inferna et ima prostraverit, eo cadat, quo se ipse deiecerit. Ideoque oportet rationis ac status sui memorem non nisi ad superna niti semper ac tendere. Quod qui fecerit, hic plane sapiens, hic iustus, hic homo, hic denique coelo dignus iudicabitur, quem suus parens non humilem, nec ad terram more quadrupedum abie-

---

1) Al., ut Bas. F., violaverint.

Digitized by Google

ctum, sed stantem potius, ac rectum, sicut eum fecit, agnoverit.

19. Peracta est igitur, ni fallor, magna et difficilis suscepti operis portio; et maiestate coelesti suggerente nobis dicendi facultatem, inveteratos depulimus errores. Nunc vero maior nobis ac difficilior cum philosophis proposita luctatio est, quorum summa doctrina et eloquentia, quasi moles aliqua, mihi opponitur. Nam ut illic multitudine, ac prope consensu omnium gentium premebamur, ita hic auctoritate praestantium omni genere laudis virorum. Quis autem nesciat, plus esse momenti in paucioribus doctis, quam in pluribus imperitis? Sed non est desperandum, istos quoque de sententia, deo ac veritate ducibus, posse depelli, nec tam pertinaces fore arbitror, ut clarissimum solem sanis ac patentibus oculis videre se negent. Modo illud verum sit, quod ipsi solent profiteri, studio investigandae veritatis se teneri, efficiam profecto, ut quaesitam veritatem diu, et aliquando inventam esse credant, et humanis ingeniis inveniri non potuisse fateantur.

LACTANTII FIRMIANI
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER III.
DE FALSA SAPIENTIA.

1. Vellem mihi, quoniam veritas in obscuro latere adhuc existimatur, vel errore atque imperitia vulgi, variis et ineptis superstitionibus servientis, vel philosophis pravitate ingeniorum turbantibus eam potius, quam illustrantibus, etsi non qualis in M. Tullio fuit, quia praecipua et admirabilis fuit, aliquam tamen proximam eloquentiae contingere facultatem, ut quantum veritas vi sua propria valeat, tantum ingenii quoque viribus nixa, exsereret se aliquando, et discussis convictisque tam publicis, quam eorum, qui sapientes putantur, erroribus, humano generi clarissimum lumen inferret. Quod quidem duabus ex causis fieri vellem; vel quod magis possent credere homines ornatae

Digitized by Google

veritati, qui etiam mendacio credunt, capti orationis ornatu, lenocinioque verborum; vel certe, ut ipsi philosophi suis armis potissimum, quibus placere sibi et confidere solent, opprimerentur a nobis. Sed quoniam deus hanc voluit rei esse naturam, ut simplex et nuda veritas esset luculentior, quia satis ornata per se est, ideoque ornamentis extrinsecus additis fucata corrumpitur, mendacium vero specie placet[1]) aliena, quia per se corruptum vanescit ac diffluit, nisi ornatu aliunde quaesito circumlitum fuerit ac politum: aequo animo fero, ingenium mihi mediocre esse concessum. Verum ego non eloquentiae, sed veritatis fiducia suscepi hoc opus, maius fortasse, quam ut possit meis viribus sustineri: quod tamen, etiamsi ego defecerim, deo, cuius est hoc munus, adiuvante, veritas ipsa complebit. Etenim cum sciam, maximos quosque oratores a causidicis mediocribus saepe victos, quod tanta est potentia veritatis, ut seipsam, quamvis in rebus exiguis, sua claritate defendat: cur hanc ego in maxima causa ab ingeniosis quidem illis ac disertis viris, sed tamen falsa dicentibus, oppressum iri putem, ac non illa, si minus oratione nostra, quae de tenui fonte admodum exilis emanat, lumine tamen suo clara et illustris appareat? Nec, si philosophi doctrina literarum mirabiles exstiterunt, ego etiam illis scientiam veri cognitionemque concesserim, quam nemo cogitando, aut disputando assequi potest. Neque ego[2]) nunc reprehendo eorum studium, qui veritatem scire voluerunt, quia naturam hominis deus veri adipiscendi cupientissimam fecit: sed id arguo, id revinco, quod honestam illorum et optimam voluntatem non sit secutus effectus, quia neque quid esset verum ipsum sciebant, neque quomodo, aut ubi, aut qua mente quaerendum. Ita dum succurrere humanis erroribus cupiunt, ipsi se in plagas et errores maximos induerunt[3]). Ad hoc igitur me opus coarguendi philosophiam susceptae materiae ordo ipse deduxit. Nam cum error omnis aut ex religione falsa oriatur, aut ex sapientia, in eo convincendo necesse est utrumque subvertere. Cum enim sit nobis divinis literis traditum, cogitationes philoso-

---

1) Placeret 1 Bon. 2 Reg. 1 Colb. 1 Brun. Pal. Lips. 1. 2) Al. l. mssc., ut Bass. F. G. Kell., et plerique ed. neque enim. 3) Davisii (ad Cic. de divin. 2, 17.) est emendatio, a Bün. merito recepta. Libri: induxerunt.

Digitized by Google

phorum stultas esse, id ipsum re et argumentis docendum est, ne quis honesto sapientiae nomine inductus, aut inanis eloquentiae splendore deceptus, humanis malit quam divinis credere. Quae quidem tradita sunt breviter ac nude. Nec enim decebat aliter, ut, cum deus ad hominem loqueretur, argumentis assereret suas voces, tanquam fides ei non haberetur; sed, ut oportuit, est locutus, quasi rerum omnium maximus iudex, cuius est non argumentari, sed pronuntiare. Verum ipse, ut deus; nos autem, cum ad res singulas testimonia divinae vocis habeamus, profecto monstrabimus, quanto certioribus argumentis possint vera defendi, cum etiam falsa sic defendantur, ut vera soleant videri. Quare non est, quod philosophis tantum honoris habeamus, ut[1]) eorum eloquentiam pertimescamus. Loqui enim bene potuerunt, ut homines eruditi, vere autem loqui nullo modo, quia veritatem non didicerant ab eo, qui eius potens esset. Nec sane magnum aliquid efficiemus, quod illos ignorantiae redarguemus, quam ipsi saepissime confitentur. In eo solo quoniam eis non creditur, in quo solo credi debuit, conabor ostendere, nunquam illos tam veridicos fuisse, quam cum sententiam de sua ignoratione dixerunt.

2. Nunc, quoniam duobus prioribus libris religionum falsitas demonstrata est, nec non origo ipsa totius erroris exposita, huius libri munus est, philosophiam quoque ostendere, quam inanis et falsa sit, ut omni errore sublato, veritas patefacta clarescat. Ordiamur itaque a communi philosophiae nomine, ut ipso capite destructo, facilior nobis aditus pateat ad excidendum omne corpus: si tamen potest corpus vocari, cuius partes ac membra discordent, nec ulla compage inter se cohaereant, sed quasi disiecta et dissipata, palpitare potius, quam vivere videantur. Philosophia est, ut nomen indicat, ipsique definiunt, studium sapientiae. Unde igitur probem magis philosophiam non esse sapientiam, quam ex ipsius nominis significatione? Qui enim sapientiae studet, utique nondum sapit, sed, ut sapere possit, studet. In ceteris artibus studium quid efficiat, et quo tendat, apparet; quas cum discendo aliquis assecutus est, iam non studiosus artificii, sed artifex nominatur. At enim verecundiae causa studiosos se sapientiae, non sapientes

1) Al., ut Bass. F. G. Kell., Lugd. 1541. aut; Bet. aut etiam.

Digitized by Google

vocaverunt. Imo vero Pythagoras, qui hoc primus nomen invenit, cum paulo plus saperet, quam illi priores, qui se sapientes putaverunt, intellexit, nullo humano studio posse ad sapientiam perveniri; et ideo non oportere incomprehensae atque imperfectae rei perfectum nomen imponi. Itaque cum ab eo quaereretur, quemnam se profiteretur, respondit, philosophum, id est, quaesitorem sapientiae. Si ergo philosophia sapientiam quaerit, nec ipsa sapientia est, quia necesse est aliud esse, quod quaerit, aliud, quod quaeritur: nec quaesitio ipsa recta est, quia nihil potest invenire. Ego vero ne studiosos quidem sapientiae philosophos esse concesserim, quia illo studio ad sapientiam non pervenitur. Nam si facultas inveniendae veritatis huic studio subiaceret, et si esset id studium tanquam iter ad sapientiam, aliquando esset inventa. Cum vero tot temporibus, tot ingeniis in eius inquisitione contritis, non sit comprehensa, apparet, nullam ibi esse sapientiam. Non ergo sapientiae student, qui philosophantur, sed ipsi studere se putant, quia illud, quod quaerunt, ubi, aut quale sit, nesciunt. Sive igitur sapientiae student, sive non student, sapientes non sunt, quia nunquam reperiri potest, quod aut non recte quaeritur, aut omnino non quaeritur. Videamus tamen id ipsum, possitne hoc studio reperiri aliquid, an nihil.

3. Duabus rebus videtur philosophia constare, scientia et opinatione, nec ulla re alia. Scientia venire ab ingenio non potest, nec cogitatione comprehendi, quia in seipso habere propriam scientiam, non hominis, sed dei est. Mortalis autem natura non capit scientiam, nisi quae veniat extrinsecus. Ideirco enim oculos, et aures, et ceteros sensus patefecit in corpore divina solertia, ut per eos aditus scientia perveniret[1]) ad mentem. Nam causas naturalium rerum disquirere, aut scire velle: sol utrumne tantus, quantus videtur, an multis partibus maior sit, quam omnis haec terra: item, luna globosa sit, an concava: et stellae utrumne adhaereant coelo, an per aerem libero cursu ferantur: coelum ipsum qua magnitudine, qua materia constet; utrum quietum sit et immobile, an incredibili celeritate volvatur: quanta sit terrae crassitudo, aut quibus fun-

1) Al.: permanaret.

Digitized by Google

damentis librata et suspensa sit: haec, inquam, disputando et coniecturis velle comprehendere, tale est profecto, quale si disserere velimus, qualem esse arbitremur cuiuspiam remotissimae gentis urbem, quam nunquam vidimus, cuiusque nihil aliud, quam nomen audivimus. Si nobis in ea re scientiam vindicemus, quae non potest sciri, nonne insanire videamur, qui affirmare id audeamus, in quo revinci possimus? Quanto magis, qui naturalia, quae sciri ab homine non possunt, scire se putant, furiosi dementesque sunt iudicandi? Recte ergo Socrates, et eum secuti Academici scientiam sustulerunt, quae non disputantis, sed divinantis est. Superest, ut opinatio in philosophia sola sit; nam unde abest scientia, id totum possidet opinatio. Id enim opinatur quisque, quod nescit. Illi autem, qui de rebus naturalibus disputant, opinantur ita esse, ut disputant. Nesciunt igitur veritatem, quoniam scientia certi est, opinatio incerti. Redeamus ad superius illud exemplum. Age, opinemur de statu et qualitate urbis illius, quae nobis rebus omnibus praeter nomen ignota est. Verisimile est, in plano sitam, lapideis moenibus, aedificiis sublimibus, viis pluribus, magnificis ornatisque delubris. Describamus, si placet, mores habitumque civium. Sed cum haec dixerimus, alius contraria disputabit; et cum hic quoque peroraverit, surget et tertius, et alii deinceps, et opinabuntur multo disparia, quam nos sumus opinati. Quid ergo erit ex omnibus verius? Fortasse nihil. At omnia sunt dicta, quae in rerum naturam cadunt, ut necesse sit aliquid eorum esse verum. At nescietur, quis verum dixerit. Potest fieri, ut omnes ex parte aliqua erraverint, ex parte attigerint veritatem. Stulti ergo sumus, si hoc disputatione quaeramus; potest enim supervenire aliquis, qui opiniones nostras derideat, nosque pro insanis habeat, qui velimus id, quod nescimus [1]), quale sit, opinari. Verum non opus est longe posita conquirere, unde nemo fortasse veniat, qui nos redarguat. Age, opinemur, quid nunc in foro geratur, quid in curia. Longum est id quoque. Dicamus, interposito uno pariete quid fiat; nemo potest id scire, nisi qui audierit, aut viderit. Nullus igitur audet id dicere, quia statim non verbis, sed re ipsa praesenti refutabitur. Atqui hoc idem

1) Kell. Bas. G., Bet.: nesciamus.

Digitized by Google

faciunt philosophi, qui disputant, in coelo quid agatur, sed eo se id impune facere arbitrantur, quia nullus exsistit, qui errores eorum coarguat. Quodsi existimarent, descensurum esse aliquem, qui eos delirare ac mentiri doceret, nunquam quidquam de iis rebus, quas scire non possunt, disputarent. Nec tamen ideo felicior putanda est eorum impudentia et audacia, quia non redarguuntur; redarguit enim deus, cui soli veritas nota est, licet connivere videatur, eamque hominum sapientiam pro summa stultitia computat.

4. Recte igitur Zeno ac Stoici opinationem repudiarunt. Opinari enim te scire, quod nescias, non est sapientis, sed temerarii potius ac stulti. Ergo, si neque sciri quidquam potest, ut Socrates docuit, nec opinari oportet, ut Zeno, tota philosophia sublata est. Quid, quod non tantum ab his duobus evertitur, qui philosophiae principes fuerunt, sed ab omnibus, ut iam videatur iampridem suis armis esse confecta? In multas sectas philosophia divisa est, et omnes varia sentiunt. In qua ponimus veritatem? In omnibus certe non potest. Designemus quamlibet: nempe in ceteris omnibus sapientia non erit. Transeamus ad singulas: eodem modo, quidquid uni dabimus, ceteris auferemus. Unaquaeque enim secta omnes alias evertit, ut se suaque confirmet, nec ulli alteri sapere concedit, ne se desipere fateatur; sed sicut alias tollit, sic ipsa quoque ab aliis tollitur omnibus. Nihilominus enim philosophi sunt, qui eam stultitiae accusant. Quamcunque laudaveris, veramque dixeris, a philosophis vituperatur, ut falsa. Credemusne igitur uni se suamque doctrinam laudanti, an multis unius alterius ignorantiam culpantibus? Rectius sit necesse est, quod plurimi sentiunt, quam quod unus. Nemo enim potest de se recte iudicare, quod nobilis poeta[1]) testatur. Ita enim comparatam esse hominum naturam omnium, aliena ut melius videant et diiudicent, quam sua. Cum igitur omnia incerta sint, aut omnibus credendum est, aut nemini. Si nemini, sapientes ergo non sunt, quia singuli sapientes esse se putant; si omnibus, aeque non sunt sapientes, quia singuli ab omnibus esse negantur sapientes. Pereunt igitur universi hoc modo, et tanquam sparti illi

1) Terent. Heautontim. 3, 1. 97 s.

Digitized by Google

poetarum, sic se invicem iugulant, ut nemo ex omnibus restet; quod eo fit, quia gladium habent, scutum non habent. Si ergo singulae sectae multarum sectarum iudicio stultitiae convincuntur, omnes igitur vanae atque inanes reperiuntur; ita seipsam philosophia consumit et conficit. Quod cum intelligeret Arcesilas Academiae conditor, reprehensiones omnium inter se collegit, confessionemque ignorantiae clarorum philosophorum, armavitque se adversus omnes. Ita constituit novam non philosophandi philosophiam. Eo igitur auctore duo philosophiae genera esse coeperunt: unum, illud vetus, quod scientiam sibi vindicat: alterum, novum repugnans, quod eam detrahit. In his duobus generibus video dissidium, et quasi civile bellum. Sapientiam, quae distrahi non potest, in qua parte ponemus? Si natura rerum sciri potest, haec tironum caterva interibit; si non potest, veterani conficientur; si pares fuerint, nihilominus peribit dux omnium philosophia, quia distracta est: nihil enim potest sine interitu suo sibi esse contrarium. Si autem, ut docui, nulla in homine potest esse interna et propria scientia ob fragilitatem conditionis humanae, Arcesilae manus vincit. Sed ne ipsa quidem stabit, quia non potest omnino nihil sciri.

5. Sunt enim multa, quae scire nos natura ipsa, et usus frequens, et vitae necessitas cogit. Itaque pereundum est, nisi scias, quae ad vitam sunt utilia, ut appetas, quae periculosa, ut fugias et vites. Praeterea multa sunt, quae usus invenit. Nam solis ac lunae varii cursus, et meatus siderum, et ratio temporum deprehensa est, et natura corporum a medicis, herbarumque vires, et ab agricolis natura terrarum, nec non imbrium futurorum ac tempestatum signa collecta sunt; nulla denique ars est, quae non scientia constet. Debuit ergo Arcesilas, si quid saperet, distinguere, quae sciri possent, quaeve nesciri. Sed si id fecisset, ipse se in populum redegisset. Nam vulgus interdum plus sapit, quia tantum, quantum opus est sapit. A quo si quaeras, utrum sciat aliquid, an nihil, dicet se scire, quae sciat, fatebitur se [1]) nescire, quae nesciat. Recte ergo aliorum sustulit disciplinas, sed non recte fundavit suam. Ignoratio enim rerum omnium non potest esse

1) V. se omm. Bass. F. G. Kell.

Digitized by Google

sapientia, cuius est scire proprium. Ita cum philosophos expugnaverit, ac docuerit, eos nihil scire, ipse quoque nomen philosophi perdidit, quia doctrina eius est, nihil scire. Nam qui alios reprehendit, quod nesciant, ipse debet sciens esse; cum autem nihil sciat, quae perversitas, quaeve insolentia est, ob id ipsum se philosophum constituere, propter quod ceteros tollat? Possunt enim sic respondere: si nihil nos scire convincis, et ideo non esse sapientes, quia nihil sciamus; ergo ne tu quidem es sapiens, quia te quoque confiteris nihil scire. Quid ergo promovit Arcesilas, nisi quod confectis omnibus philosophis, se quoque ipsum eodem mucrone transfixit?

6. Nusquamne igitur sapientia est? Imo vero inter ipsos fuit, sed nemo vidit. Alii putaverunt, sciri posse omnia; hi sapientes utique non fuerunt. Alii nihil; ne hi quidem sapientes fuerunt: illi, quia plus homini dederunt; hi, quia minus: utrisque in utramque partem modus defuit. Ubi ergo sapientia est? Ut neque omnia scire te putes, quod est dei; neque omnia nescire, quod pecudis. Est enim aliquid medium, quod sit hominis, id est scientia cum ignoratione coniuncta et temperata. Scientia in nobis ab animo est, qui oritur e coelo; ignoratio a corpore, quod est e terra: unde nobis et cum deo, et cum animalibus est aliqua communitas. Ita quoniam ex his duobus constamus elementis, quorum alterum luce praeditum est, alterum tenebris, pars nobis data est scientiae, pars ignorantiae. Per hunc quasi pontem transire sine cadendi periculo licet; nam illi omnes, qui se in alteram partem inclinaverunt, aut dextro, aut sinistro versus ceciderunt. Utraque autem pars quomodo erraverit, dicam. Academici contra physicos ex rebus obscuris argumentati sunt, nullam esse scientiam, et exemplis paucarum rerum incomprehensibilium contenti, amplexi sunt ignorantiam; tanquam scientiam totam sustulissent, quia in parte sustulerant. Physici contra ex iis, quae aperta sunt, argumentum trahebant, omnia [1]) sciri posse, contentique perspicuis, retinebant scientiam; tanquam totam defendissent, quia ex parte defenderant. Itaque neque hi clara, neque illi obscura viderunt: sed utrique, dum solam scientiam consertis manibus vel reti-

---

1) V. omnia omm. Bass. F. G. Kell.

nent, vel eripiunt, non viderunt, in medio constitutam fore[1]), quae illos ad sapientiam transmitteret. Verum Arcesilas ignorantiae magister, cum Zenoni obtrectaret principi Stoicorum, ut totam philosophiam everteret, auctore Socrate suscepit hanc sententiam, ut affirmaret nihil sciri posse. Itaque coarguit existimationem philosophorum, qui putassent ingeniis suis erutam esse atque inventam veritatem. Videlicet, quia mortalis fuerat illa sapientia, paucisque ante temporibus instituta, ad summum iam incrementum pervenerat, ut iam necessario consenesceret ac periret, repente exstitit academia tanquam senectus philosophiae, quae illam conficeret iam deflorescentem. Recteque vidit Arcesilas, arrogantes, vel potius stultos esse, qui putent, scientiam veritatis coniectura posse comprehendi. Sed tamen falsa dicentem redarguere non potest, nisi qui scierit ante, quid sit verum. Quod Arcesilas veritate non cognita facere conatus, introduxit genus philosophiae *ἀσύστατον*, quod latine instabile, sive inconstans possumus dicere. Ut enim nihil[2]) sciendum sit, aliquid sciri, necesse est; nam si omnino nihil scias, id ipsum, nihil sciri posse, tolletur. Itaque qui velut sententiae loco pronuntiat, nihil sciri, tanquam perceptum profitetur et cognitum; ergo aliquid sciri potest. Huic simile est illud, quod in scholis proponi solet in asystati generis exemplum: somniasse quendam, ne somniis crederet. Si enim crediderit, tum sequitur, ut credendum non sit; si autem non crediderit, tunc sequitur, ut credendum sit. Ita si nihil sciri potest, necesse est, id ipsum sciri, quod nihil sciatur; si autem scitur, posse nihil[3]) sciri, falsum est ergo, quod dicitur, nihil posse sciri. Sic inducitur dogma sibi ipsi repugnans, seque dissolvens. Sed homo versutus ceteris philosophis voluit scientiam eripere, ut eam domi absconderet. Nam sibi illam profecto non adimit, qui aliquid affirmat, ut ceteris adimat: sed nihil agit; apparet enim, ac furem suum prodit. Quanto faceret sapientius ac verius, si exceptione facta, diceret, causas rationesque duntaxat rerum coelestium, seu naturalium, quia sunt abditae, nec sciri posse, quia nullus doceat, nec quaeri oportere, quia inveniri quaerendo non

---

1) Emm. Goth. Kell.: forem. 2) Addunt 1 Reg. 1 Clarom., Bet. al.: sciri posse. 3) Bass. F. G. Kell.: non posse.

possint. Qua exceptione interposita, et physicos admonuisset, ne quaererent ea, quae modum excederent cogitationis humanae; et se ipsum calumniae invidia liberasset; et nobis certe dedisset aliquid, quod sequeremur. Nunc autem cum ab aliis sequendis nos retraxerit, ne velimus plus scire, quam possumus, non minus a se quoque ipso retraxit. Quis enim velit laborare, ne quidquam sciat? aut eiusmodi suscipere doctrinam, ut etiam communem scientiam perdat? Quae si doctrina est, scientia constet necesse est; si non est, quis tam stultus, ut discendum id putet, in quo aut nihil discitur, aut etiam dediscitur? Quare si neque omnia sciri possunt, quod physici putaverunt, neque nihil, quod academici, philosophia omnis exstincta est.

7. Transeamus nunc ad alteram philosophiae partem, quam ipsi moralem vocant, in qua totius philosophiae ratio continetur, siquidem in illa physica sola oblectatio est, in hac etiam utilitas. Et quoniam in disponendo vitae statu, formandisque moribus, periculo maiori peccatur, maiorem diligentiam necesse est adhiberi, ut sciamus, quomodo nos oporteat vivere. Illic enim potest venia concedi, quia sive aliquid dicunt, nihil prosunt, sive delirant, nihil nocent; hic vero nullus dissidio, nullus errori est locus. Unum sentire omnes oportet, ipsamque philosophiam uno quasi ore praecipere, quia si quid fuerit erratum, vita omnis evertitur. In illa priori parte ut periculi minus, ita plus difficultatis est, quod obscura rerum ratio cogit diversa et varia sentire; hic ut plus periculi est, ita minus difficultatis, quod ipse usus rerum et quotidiana experimenta possunt docere, quid sit verius et melius. Videamus ergo, utrumne consentiant, aut quid nobis afferant, quo rectius vita degatur. Non necesse est omnia circuire: unum eligamus, ac potissimum, quod est summum ac principale, in quo totius sapientiae cardo versatur. Epicurus summum bonum in voluptate animi esse censet: Aristippus in voluptate corporis. Callipho et Dinomachus[1]) honestatem cum voluptate iunxerunt, Diodorus cum privatione doloris. Summum[2]) bonum posuit Hieronymus in non dolendo, Peripatetici autem in bonis animi, et corporis, et fortunae.

---

1) Adiiciunt cdd. et edd. v. Cyrenaici. Abest a Goth. 3 Reg.
2) Ita nonnulli l. msscr. et edd. Vulgo: D. in priv. d. summum.

Digitized by Google

Herilli summum bonum est scientia: Zenonis, cum natura congruenter vivere: quorundam Stoicorum, virtutem sequi. Aristoteles in honestate ac virtute summum bonum collocavit. Hae sunt fere omnium sententiae. In tanta diversitate quem sequimur? cui credimus? Par est in omnibus auctoritas. Si eligere possumus, quod est melius, iam non est philosophia nobis necessaria, quia sapientes iam sumus, qui de sapientium sententiis iudicemus. Cum vero discendae sapientiae causa veniamus, quid[1]) possumus iudicare, qui nondum sapere coeperimus, maxime cum praesto adsit academicus, qui nos pallio retrahat ac vetet cuiquam credere, nec tamen afferat ipse, quod sequamur?

8. Quid ergo superest, nisi ut omissis litigatoribus furiosis ac pertinacibus, veniamus ad iudicem, illum scilicet datorem simplicis et quietae sapientiae, qui[2]) non tantum formare nos ac inducere in viam possit, verum etiam de controversiis istorum ferre sententiam? Hic nos docet, quid sit hominis verum ac summum bonum, de quo prius quam dicere incipio, illae omnes sententiae sunt refellendae, ut appareat, neminem illorum fuisse sapientem. Cum de officio hominis agatur, oportet summum summi animalis bonum in eo constitui, quod commune cum ceteris animalibus esse non possit. Sed ut feris dentes, armentis cornua, volucribus pennae, propria sunt, sic homini aliquid suum debet asscribi, sine quo rationem suae conditionis amittat. Nam quod vivendi, aut generandi causa datum est omnibus, est quidem bonum naturale, summum tamen non est, nisi quod est unicuique generi proprium. Sapiens ergo non fuit, qui summum bonum credidit animi voluptatem, quoniam sive illa securitas, sive gaudium est, communis est omnibus. Aristippo ne respondendum quidem duco, quem corporis semper voluptatem tuentem[3]), nihilque aliud quam ventri et Veneri servientem, nemini dubium est, hominem non fuisse; sic enim vixit, ut nihil inter eum pecudemque distaret, nisi unum, quod loquebatur. Quodsi asino, aut sui, aut cani facultas loquendi tribuatur, quaerasque ab his, quid sibi velint, cum feminas tam rabide consectantur, ut

---

1) Al.: qui. 2) In plerisque, ut videtur, cdd. (Bas. F. Kell.) legitur: quae et paulo post Haec nos. Edd. vett.: qui — Haec nos. Non displicet. 3) Al.: quem in corp. s. voluptates ruentem.

Digitized by Google

vix divelli queant, cibos etiam potumque negligant; cur aut alios mares violenter abigant, aut ne victi quidem absistant, sed a fortioribus saepe contriti, eo magis insectentur; cur nec imbres, nec frigóra pertimescant, laborem suscipiant, periculum non recusent: quid aliud respondebunt, nisi summum bonum esse corporis voluptatem? Eam se appetere, ut afficiantur suavissimis sensibus; eosque esse tanti, ut assequendorum causa, nec laborem sibi ullum, nec vulnera, nec mortem ipsam recusandam putent. Ab hisne igitur praecepta vivendi petemus, qui hoc idem sentiunt, quod animae rationis expertes? Aiunt Cyrenaici, virtutem ipsam ex eo esse laudandam, quod sit efficiens voluptatis. Non erro ergo [1]), inquit obscenus canis, aut sus ille lutulentus: nam ideo cum adversario summa virium contentione depugno, ut virtus mea pariat mihi voluptatem, cuius expers sim necesse est, si victus abscessero. Ab his ergo sapere discemus, quos a pecudibus ac belluis non sententia, sed lingua discernit? Privationem doloris summum bonum putare, non plane Peripateticorum, aut Stoicorum, sed clinicorum philosophorum est. Quis enim non intelligat, ab aegrotis, et in aliquo dolore positis esse hoc disputatum? Quid tam ridiculum, quam id habere pro summo bono, quod medicus possit dare? Dolendum est ergo, ut fruamur bono, et quidem graviter ac saepe, ut sit postea, non dolere, iucundius. Miserrimus est igitur, qui nunquam doluit, quia bono caret; quem nos felicissimum putabamus, quia malo caruit. Ab hac vanitate non longe abfuit, qui, omnino nihil dolere, summum bonum dixit. Nam praeter quod omne animal doloris est fugiens, quis potest sibi hoc bonum praestare, quod nobis ut eveniat, nihil aliud possumus quam optare? Summum autem bonum non potest efficere quenquam beatum, nisi semper fuerit in ipsius potestate; hoc autem non virtus homini, non doctrina, non labor, sed natura ipsa cunctis animantibus praestat. Qui voluptatem cum honestate iunxerunt, communionem hanc effugere voluerunt, sed effecerunt repugnans bonum, quoniam qui voluptati deditus est, honestate careat necesse est, qui hone-

---

1) Ita recte, meo iudicio, legitur in ed. Rom. 1474. Ven. 90. In ll. msscr. et edd. quisquiliae, cuiusmodi haec sunt: Non vero (Kell. Bas. G.); Verum ergo; Verum (Bas. F.); Verum est.

Digitized by Google

stati studet, voluptate. Peripateticorum bonum nimium multiplex, et exceptis animi bonis, quae ipsa quae sint, magna contentio est, commune cum belluis potest videri. Nam corporis bona, id est, incolumitas, indolentia, valetudo, non minus sunt mutis, quam homini necessaria; ac nescio, an etiam magis, quia homo et medelis, et ministeriis sublevari potest, muta non possunt. Item, quae appellant fortunae bona; nam sicut homini opibus ad vitam tuendam, sic illis praeda et pabulis est opus. Ita inducendo bonum, quod non sit in hominis potestate, totum hominem alienae ditioni subiugaverunt. Audiamus etiam Zenonem; nam is interdum virtutem somniat. Summum, inquit, est bonum, cum natura consentanee vivere. Belluarum igitur nobis more vivendum est. Nam quae abesse debent ab homine, in his omnia deprehenduntur: voluptates appetunt, metuunt, fallunt, insidiantur, occidunt, et, quod ad rem maxime attinet, deum nesciunt. Quid ergo me docet, ut vivam secundum naturam, quae ipsa in deterius prona est, et quibusdam blandimentis lenioribus in vitia praecipitat? Vel si aliam mutorum, aliam hominis dicit esse naturam, quod homo ad virtutem sit genitus, nonnihil dicit; sed tamen non erit definitio summi boni, quia nullum est animal, quod non secundum naturam suam vivat. Qui scientiam summum bonum fecit, aliquid homini proprium dedit, sed scientiam alterius rei gratia homines appetunt, non propter ipsam. Quis enim scire contentus est, non expetens aliquem fructum scientiae? Artes ideo discuntur, ut exerceantur; exercentur autem vel ad subsidia vitae, vel ad voluptatem, vel ad gloriam. Non est igitur summum bonum quod non propter se expetitur. Quid ergo interest, utrum scientiam summum bonum putemus, an illa ipsa, quae scientia ex se parit, id est, victum, gloriam, voluptatem? Quae non sunt homini propria, et ideo ne summa quidem bona; nam voluptatis et victus appetentia non homini solum, sed etiam mutis inest. Quid cupiditas gloriae? Nonne in equis deprehenditur, cum victores exsultant, victi dolent?

Tantus[1]) amor laudum, tantae est victoria curae.

Nec immerito summus poeta experiendum esse ait,

Et quis cuique dolor victo, quae gloria palmae.

---

1) Virg. Georg. 3, 112. 102.

Digitized by Google

Quodsi ea, quae parit scientia, communia sunt cum aliis animalibus, non est ergo summum bonum scientia. Praeterea non mediocre huius definitionis est vitium, quod scientia nuda ponitur. Incipient enim beati omnes videri, qui artem aliquam scierint, imo vero qui et res malas scierint, ut tam beatus sit, qui venena didicerit temperare, quam qui mederi. Quaero igitur, ad quam rem scientia referenda sit. Si ad causas rerum naturalium, quae beatitudo erit mihi proposita, si sciero, unde Nilus oriatur, vel quidquid de coelo physici delirant? Quid, quod earum rerum non est scientia, sed opinatio, quae pro ingeniis varia est. Restat, ut scientia bonorum ac malorum summum bonum sit. Cur ergo scientiam maluit, quam ipsam sapientiam summum bonum dicere, cum sit utriusque significatio et vis eadem? Nemo tamen usque adhuc summum bonum dixit esse sapientiam, quod melius dici potuit. Nam scientia parum est ad bonum suscipiendum, malumque fugiendum, nisi accedat et virtus. Multi enim philosophorum, cum de bonis malisque dissererent, aliter tamen, quam loquebantur, natura cogente vixerunt, quia virtute caruerunt. Virtus autem, cum scientia coniuncta, est sapientia. Superest, ut eos etiam refellamus, qui virtutem ipsam summum bonum putaverunt, in qua opinione etiam M. Tullius fuit; in quo multum[1]) inconsiderati fuerunt. Non enim virtus ipsa est summum bonum, sed effectrix et mater est summi boni, quoniam perveniri ad illud sine virtute non potest. Utrumque intellectu est facile. Quaero enim, utrumne ad praeclarum illud bonum facile perveniri putent, an cum difficultate ac labore? Expediant acumen suum, erroremque defendant. Si facile ad illud, ac sine labore perveniri potest, summum bonum non est. Quid enim nos cruciemus, quid conficiamus enitendo diebus ac noctibus, quandoquidem tam in promtu id, quod quaerimus, iacet, ut illud quilibet sine ulla contentione animi comprehendat? Sed si commune quoque ac mediocre quodlibet bonum non nisi labore assequimur, quoniam bonorum natura in arduo posita est, malorum in praecipiti, summo igitur labore summum bonum assequi necesse est. Quod si verissimum est, ergo altera virtute opus est, ut perve-

---

1) Bet. multi.

niamus ad eam virtutem, quae dicitur summum bonum; quod est incongruens et absurdum, ut virtus per seipsam perveniat ad seipsam. Si non potest ad ullum bonum nisi per laborem perveniri, apparet virtutem esse, per quam perveniatur: quoniam in suscipiendis perferendisque laboribus vis officiumque virtutis est. Ergo summum bonum non potest esse id, per quod necesse est ad aliud perveniri. Sed illi, cum ignorarent quid efficeret virtus, aut quo tenderet, honestius autem nihil reperirent, substiterunt in ipsius virtutis nomine, quam nullo proposito emolumento, appetendam esse dixerunt, et bonum sibi constituerunt, quod bono indigeret. Aristoteles ab iis non longe recessit, qui virtutem cum honestate summum bonum putavit: quasi ulla virtus possit esse nisi honesta[1]), ac non, si quid habuerit turpitudinis, virtus esse desinat. Sed vidit fieri posse, ut de virtute pravo iudicio male sentiatur, et ideo existimationi hominum serviendum putavit; quod qui facit, a recto bonoque discedit, quia non est in nostra potestate, ut virtus pro suis meritis honestetur. Nam quid est honestas, nisi honor perpetuus, ad aliquem secundo populi rumore delatus? Quid ergo fiet, si errore ac pravitate hominum, mala existimatio subsequatur? Abiiciemusne virtutem, quia flagitiosa et turpis ab insipientibus iudicetur? Quae quoniam invidia premi ac vexari potest, ut sit ipsa proprium ac perpetuum bonum, nullo extrinsecus adiumento indigere debet, quin suis per se viribus nitatur et constet. Itaque nec ullum ei ab homine bonum sperandum est, nec ullum malum recusandum.

9. Venio nunc ad verae sapientiae summum bonum, cuius natura hoc modo determinanda est: primum, ut solius hominis sit, nec cadat in ullum aliud animal: deinde, ut solius animi, nec communicari possit cum corpore: postremo, ut non possit cuiquam sine scientia et virtute contingere. Quae circumscriptio illorum omnes sententias excludit ac solvit; eorum enim, quae dixerunt, nihil tale est. Dicam nunc, quid sit: ut doceam, quod institui, philosophos omnes caecos atque insipientes fuisse, qui, quod esset homini summum bonum constitutum, nec videre, nec intelligere, nec suspicari aliquando potuerunt. Anaxagoras,

---

1) Al.: esse inhonesta.

cum ab eo quaereretur, cuius rei causa natus esset, respondit, coeli ac solis videndi. Hanc vocem admirantur omnes, ac philosopho dignam iudicant. At ego hunc puto, non invenientem quid responderet, effudisse hoc passim, ne taceret. Quod quidem secum, si sapiens fuisset, commentatum meditatumque habere debuit, quia si quis rationem sui nesciat, ne homo sit quidem. Sed putemus, non ex tempore dictum illud effusum. Videamus, in tribus verbis quot, et quanta peccaverit: primum, quod omne hominis officium in solis oculis posuit, nihil ad mentem referens, sed ad corpus omnia. Quid si caecus fuisset, officiumne hominis amitteret, quod fieri sine occasu animae non potest? Quid ceterae corporis partes? num carebunt suis quaeque muneribus? Quid, quod plus est in auribus, quam in oculis situm, quoniam doctrina et sapientia percipi auribus solis potest, oculis solis non potest. Coeli ac solis videndi causa natus es? Quis te in hoc spectaculum induxit? aut quid coelo rerumque naturae visio tua confert? Nimirum ut hoc immensum et admirabile opus laudes. Confitere ergo rerum omnium esse constitutorem deum, qui te in hunc mundum, quasi testem laudatoremque tanti sui operis induxit. Magnum esse credis, videre coelum ac solem; cur ergo gratias non agis ei, qui huius beneficii auctor est? cur non ipsius virtutem, providentiam, potestatem metiris animo, cuius opera miraris? Etenim necesse est, ut multo mirabilior sit, qui mirabilia fecit[1]). Si te quispiam vocasset ad coenam, in eaque optime acceptus esses, num sanus viderere, si pluris faceres ipsam voluptatem, quam voluptatis auctorem? Adeo philosophi ad corpus referunt omnia, nihil prorsus ad mentem; nec vident amplius, quam quod sub oculos venit. Atqui remotis omnibus officiis corporis, in sola mente ponenda est hominis ratio. Non ergo ideo nascimur, ut ea, quae sunt facta, videamus, sed ut ipsum factorem rerum omnium contemplemur, id est, mente cernamus. Quare si quis hominem, qui vere sapiat, interroget, cuius rei gratia natus sit, respondebit intrepidus ac paratus, colendi se dei gratia natum; qui nos ideo generavit, ut ei serviamus. Servire autem deo, nihil aliud est, quam bonis operibus tueri et conservare iustitiam. Sed

---

1) Al.: perfecit.

Digitized by Google

ille, ut homo divinarum rerum imperitus, rem maximam redegit ad minimum, duo sola deligendo, quae sibi diceret intuenda. Quodsi natum se esse dixisset, ut mundum intueretur, quamquam omnia comprehenderet, ac maiori uteretur sono, tamen non implesset hominis officium, quia quanto pluris est anima, quam corpus, tanto pluris est deus, quam mundus; quia mundum deus fecit[1]), et regit. Non ergo mundus oculis, quia utrumque est corpus, sed deus animo contemplandus est, quia deus, ut est ipse immortalis, sic animum voluit esse sempiternum. Dei autem contemplatio est, venerari et colere communem parentem generis humani. Quod si a philosophis abfuit, proiectique in terram fuerunt divina ignorando, existimandus est Anaxagoras, ad quae videnda natum esse se dixit, nec coelum vidisse, nec solem. Expedita est igitur hominis ratio, si sapiat, cuius propria est humanitas. Nam ipsa humanitas quid est, nisi iustitia? quid est iustitia, nisi pietas? Pietas autem nihil aliud est, quam dei parentis agnitio.

10. Summum igitur hominis bonum in sola religione est. Nam cetera, etiam quae putantur esse homini propria, in caeteris quoque animalibus reperiuntur. Cum enim suas voces propriis inter se notis discernunt atque dignoscunt, colloqui videntur; ridendi quoque ratio apparet in his aliqua, cum demulsis auribus, contractoque rictu, et oculis in lasciviam resolutis, aut homini alludunt, aut suis quisque coniugibus[2]) ac foetibus propriis. Nonne aliquid amori mutuo et indulgentiae simile impertiunt? Iam illa, quae sibi prospiciunt in futurum, et cibos reponunt, habent utique providentiam. Rationis quoque signa in multis deprehenduntur. Nam quando utilia sibi appetunt, mala cavent, pericula vitant, latibula sibi parant in plures exitus dispatentia, profecto aliquid intelligunt. Potest aliquis negare illis inesse rationem, cum hominem ipsum saepe deludant? Nam quibus generandi mellis officium est, cum assignatas incolunt sedes, castra muniunt, domicilia inenarrabili arte componunt, regi suo serviunt; nescio, an in his sit perfecta prudentia. Incertum est igitur, utrumne illa, quae homini tribuuntur, communia sint cum aliis vi-

---

1) Bass. F. G. Kell., Bet. et fecit. 2) Kell.: suis. Quid coniug..

ventibus: religionis certe sunt expertia. Equidem sic arbitror, universis animalibus datam esse rationem, sed mutis tantummodo ad vitam tuendam, homini etiam ad propagandam. Et quia in homine ratio ipsa perfecta est, sapientia nominatur, quae in hoc eximium facit hominem, quod soli datum est intelligere divina. Qua de re Ciceronis 1) vera est sententia: Ex tot, inquit, generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta 2), neque tam fera, quae non, etiamsi ignoret, qualem haberi deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo efficitur, ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur. Qui ergo philosophi volunt animos omni metu liberare, tollunt etiam religionem, et orbant hominem suo proprio ac singulari bono: quod est a recte vivendo, atque ab omni humanitate disiunctum, quia deus, ut cuncta viventia subiecit homini, sic ipsum hominem sibi. Nam quid est, cur iidem ipsi disputent, eo dirigendam esse mentem, quo vultus erectus est? Si enim nobis in coelum spectandum est, ad nihil utique aliud, quam ob religionem; si religio tollitur, nulla nobis ratio cum coelo est. Itaque aut eo est spectandum, aut in terram procumbendum. In terram procumbere ne, si velimus, quidem possumus, quorum status rectus est. In coelum igitur spectandum est, quo natura corporis provocat. Quod si constat esse faciendum, aut ideo est faciendum, ut religioni serviamus, aut ideo, ut rationem rerum coelestium cognoscamus. Sed rationem rerum coelestium cognoscere nullo modo possumus, quia nihil eiusmodi potest cogitando inveniri, sicut supra docui. Religioni ergo serviendum est, quam qui non suscipit, ipse se prosternit in terram, et vitam pecudum secutus, humanitate se abdicat. Sapientiores ergo imperiti, qui etiamsi errant in religione deligenda, tamen naturae suae conditionisque meminerunt.

11. Constat igitur totius humani generis consensu, religionem suscipi oportere; sed quomodo in ea erretur, explicandum est. Naturam hominis hanc deus esse voluit, ut duarum rerum cupidus et appetens esset, religionis et sapientiae. Sed homines ideo falluntur, quod aut religio-

1) De legg. 1, 8. 2) Al.: mansueta.

Digitized by Google

nem suscipiunt, omissa sapientia, aut sapientiae soli student, omissa religione, cum alterum sine altero esse non possit verum. Cadunt ergo ad multiplices religiones, sed ideo falsas, quia sapientiam reliquerunt, quae illos docere poterat, deos multos esse non posse: aut student sapientiae, sed ideo falsae, quia religionem summi dei omiserunt, qui eos ad veri scientiam potuit erudire. Sic homines, qui alterutrum suscipiunt, viam [1]) deviam, maximisque erroribus plenam sequuntur, quoniam in his duobus inseparabiliter connexis et officium hominis, et veritas omnis inclusa est. Miror itaque nullum omnino philosophorum exstitisse, qui sedem ac domicilium summi boni reperiret. Potuerunt enim sic quaerere: Quodcunque est summum bonum, necesse est omnibus esse propositum. Voluptas est, quae appetitur a cunctis, sed haec et communis est cum belluis, et honesti vim non habet, et satietatem affert, et nimia nocet, et processu minuitur aetatis, et multis non contingit; nam qui opibus carent, quorum maior est numerus, etiam voluptate careant necesse est. Non est igitur summum bonum, sed ne bonum quidem voluptas. Quid divitiae? Multo magis; nam et paucioribus, et plerumque casu, et inertibus saepe, et nonnunquam scelere contingunt, et optantur ab iis, qui eas iam tenent. Quid regnum ipsum? Ne id quidem; non enim cuncti homines regnare possunt, et necesse est universos summi boni capaces esse. Quaeramus igitur aliquid, quod propositum sit omnibus. Num virtus? Negari non potest, quin et bonum sit, et omnium certe bonum. Sed si beata esse non potest, quia vis et natura eius in malorum perferentia posita est, non est profecto summum bonum. Quaeramus aliud. At nihil virtute pulchrius, nihil sapiente dignius inveniri potest. Si enim vitia ob turpitudinem fugienda sunt, virtus igitur appetenda est ob decorem. Quid ergo? Potestne fieri, ut quod bonum, quod honestum esse constat, mercede ac praemio careat, sitque tam sterile, ut nihil ex se commodi pariat? Labor ille magnus, et difficultas, et eluctatio [2]) adversus mala, quibus haec vita plena est, aliquid magni boni pariat necesse est. Id vero quid esse dicemus? Num voluptatem? At nihil turpe ex honesto nasci potest. Num

---

1) Al., ut Bas. F. Kell.: vitam. 2) Bün. coni.: reluctatio.

Digitized by Google

divitias? Num potestates? At ea quidem fragilia sunt et caduca. Num gloriam? Num honorem? Num memoriam nominis? At haec omnia non sunt in ipsa virtute, sed in aliorum existimatione atque arbitrio posita. Nam saepe virtus et invisa est, et malo afficitur. Debet autem id bonum, quod ex ea nascitur, ita cohaerere, ut divelli atque abstrahi nequeat; nec aliter summum bonum videri potest, quam si et proprium sit virtutis, et tale, ut neque adiici quidquam, nec detrahi possit. Quid, quod in his omnibus contemnendis virtutis officia consistunt. Nam voluptates, opes, potentias, honores, eaque omnia, quae pro bonis habentur, non concupiscere, non appetere, non amare, quod ceteri faciunt victi cupiditate, id est profecto virtus[1]). Aliud ergo sublimius atque praeclarius efficit; nec frustra his praesentibus bonis reluctatur, nisi quod maiora et veriora desiderat. Non desperemus inveniri posse, modo verset se cogitatio in omnia; neque enim levia aut ludicra petuntur praemia.

12. Sed quaeritur quid sit, propter quod nascimur; quid efficiat virtus, possumus sic investigare. Duo sunt, ex quibus homo constat, animus et corpus. Multa sunt propria animi, multa propria corporis, multa utrique communia, sicut est ipsa virtus: quae quoties ad corpus refertur, discernendi gratia fortitudo nominatur. Quoniam igitur utrique subiacet fortitudo, utrique proposita dimicatio est, et utrique ex dimicatione victoria: corpus, quia solidum est et comprehensibile, cum solidis et comprehensibilibus confligat necesse est; animus autem, quia tenuis est et invisibilis, cum iis congreditur hostibus, qui videri tangique non possunt. Qui sunt autem hostes animi, nisi cupiditates, vitia, peccata? Quae si vicerit virtus ac fugaverit, immaculatus erit animus ac purus. Unde igitur colligi potest, quid efficiat animi fortitudo? Nimirum ex coniuncto et pari, hoc est ex corporis fortitudine; quod cum in aliquam congressionem certamenque venerit, quid aliud ex victoria, quam vitam petit? Sive enim cum homine, sive cum bestia dimices, pro salute certatur. Ergo ut corpus vincendo id assequitur, ut non intereat, sic etiam animus, ut permaneat; et sicut corpus ab hostibus suis victum, morte

1) Al.: virtutis; nonnulli: i. e. perfectae virtutis.

Digitized by Google

multatur, ita superatus a[1]) vitiis animus moriatur necesse est. Quid ergo intererit inter animi et corporis dimicationem, nisi quod corpus temporalem vitam expetit, animus sempiternam? Si ergo virtus per seipsam beata non est, quoniam in perferendis, ut dixi, malis tota vis eius est; si omnia, quae pro bonis concupiscuntur, negligit; si summus eius gradus ad mortem patet, quandoquidem vitam, quae optatur a ceteris, saepe respuit, mortemque, quam ceteri timent, fortiter suscipit; si necesse est, ut aliquid ex se magni boni pariat, quia sustentati et superati usque ad mortem labores sine praemio esse non possunt; si nullum praemium, quod ea dignum sit, in terra reperitur, quandoquidem cuncta, quae fragilia sunt et caduca, spernit: quid aliud restat, nisi ut coeleste aliquid efficiat, quia terrena universa contemnit, et ad altiora nitatur, quia humilia despicit? Id vero nihil aliud potest esse, quam immortalitas. Merito ergo philosophorum non obscurus Euclides, qui fuit Megaricorum conditor disciplinae, dissentiens a ceteris, id esse summum bonum dixit, quod simile sit, et idem semper. Intellexit profecto, quae sit natura summi boni, licet id non explicaverit, quid sit: id est autem immortalitas, nec aliud omnino quidquam, quia sola nec imminui, nec augeri, nec immutari potest. Seneca quoque imprudens incidit, ut fateretur, nullum esse aliud virtutis praemium, quam immortalitatem. Laudans enim virtutem in eo libro, quem de immatura morte conscripsit: una, inquit, res est virtus, quae nos immortalitate donare possit, et pares diis facere. Sed et Stoici, quos secutus est, negant sine virtute effici quemquam beatum posse. Ergo virtutis praemium beata vita est, si virtus, ut recte dictum est, beatam vitam facit. Non est igitur, ut aiunt, propter seipsam virtus expetenda, sed propter vitam beatam, quae virtutem necessario sequitur. Quod argumentum docere eos potuit, quod esset summum bonum. Haec autem vita praesens et corporalis[2]) beata esse non potest, quia malis est subiecta per corpus. Epicurus deum beatum et incorruptum vocat, quia sempiternus est. Beatitudo enim perfecta esse debet, ut nihil sit, quod eam vexare, ac immi-

1) V. a omm. Bass. F. G. Kell. Goth. Lips. 2. 2) Al.: temporalis.

Digitized by Google

nuere, aut immutare possit. Nec aliter quidquam existimari beatum potest, nisi fuerit incorruptum. Incorruptum autem nihil est, nisi quod est immortale. Sola ergo immortalitas beata est, quia corrumpi ac dissolvi non potest. Quodsi cadit in hominem virtus, quod negare nullus potest, cadit et beatitudo; non potest enim fieri, ut sit miser, qui virtute est praeditus. Si cadit beatitudo, ergo et immortalitas cadit in hominem, quae beata est. Summum igitur bonum sola immortalitas invenitur, quae nec aliud animal, nec corpus attingit, nec potest cuiquam sine scientiae virtute, id est sine dei cognitione ac iustitia provenire. Cuius appetitio quam vera, quam recta sit, ipsa vitae huiusce cupiditas indicat: quae, licet sit temporalis et labore plenissima, expetitur tamen ab omnibus, et optatur; hanc enim tam senes quam pueri, tam reges quam infimi, tam denique sapientes quam stulti cupiunt. Tanti est, ut Anaxagorae visum est, contemplatio coeli, ac lucis ipsius, ut quascunque miserias libeat sustinere. Cum igitur laboriosa haec et brevis vita non tantum hominum, sed etiam ceterorum animantium consensu magnum bonum esse ducatur, manifestum est, eandem summum ac perfectum fieri bonum, si et fine careat, et omni malo. Denique nemo unquam exstitisset, qui hanc ipsam brevem contemneret, aut subiret mortem, nisi spe vitae longioris. Nam illi, qui pro salute civium voluntariae se neci obtulerunt, sicut Thebis Menoeceus, Athenis Codrus, Romae Curtius, et Mures duo [1]) nunquam mortem vitae commodis praetulissent, nisi se immortalitatem opinione civium consequi putavissent. Qui tametsi nescierunt immortalitatis viam, res tamen eos non fefellit. Si enim virtus divitias et opes ideo contemnit, quia fragiles sunt; voluptates ideo, quia breves: ergo et vitam fragilem brevemque ideo contemnit, ut solidam et perpetuam consequatur. Ipsa igitur cogitatio per ordinem gradiens, et universa considerans, perducit nos ad eximium illud et singulare, cuius causa nascimur, bonum. Quod si fecissent philosophi, si non, quod semel apprehenderant, tueri pertinaciter maluissent, profecto pervenissent ad verum hoc, ut ostendi modo. Quod si non fuit eorum, qui coelestes animas una cum corporibus exstinguunt, illi ta-

1) Libri ed. plerique et nonnulli mss. addunt: Decii.

men, qui de immortalitate disputant animi, intelligere debuerunt, ideo propositam nobis esse virtutem, ut perdomitis libidinibus, rerumque terrestrium cupiditate superata, purae ac victrices animae ad deum, id est ad originem suam revertantur. Idcirco enim soli animantium ad asspectum coeli erecti sumus, ut summum bonum nostrum in summo esse credamus. Ideo religionem soli capimus, ut ex hoc sciamus, humanum spiritum non esse mortalem, quod deum, qui est immortalis, et desiderat, et agnoscit. Igitur ex omnibus philosophis, qui aut pro summo bono scientiam, aut virtutem sunt amplexi, tenuerunt quidem viam veritatis, sed non pervenerunt ad summum. Haec enim duo sunt, quae simul efficiant illud, quod quaeritur. Scientia id praestat, ut quomodo, et quo perveniendum sit, noverimus; virtus, ut perveniamus. Alterum sine altero nihil valet; ex scientia enim virtus, ex virtute summum bonum nascitur. Beata igitur vita, quam philosophi quaesierunt semper, et quaerunt, sive in cultu deorum, sive in philosophia, nulla est; et ideo ab his non potuit reperiri, quia summum bonum non in summo quaesierunt, sed in imo. Summum autem quid est, nisi coelum, et deus, unde animus oritur? imum quid, nisi terra, unde corpus est? Itaque licet quidam philosophi summum bonum non corpori, sed animo dederint, tamen, quoniam illud ad hanc vitam retulerunt, quae cum corpore terminatur, ad corpus revoluti sunt, cuius est omne hoc tempus, quod transigitur in terra. Quare non immerito summum bonum non comprehenderunt, quia quidquid ad corpus spectat, et immortalitatis est expers, imum sit necesse est. Non cadit ergo in hominem beatitudo illo modo, quo philosophi putaverunt, sed ita cadit, non ut tunc beatus sit, cum vivit in corpore, quod utique, ut dissolvatur, necesse est corrumpi; sed tunc, cum anima societate corporis liberata, in solo spiritu vivit. Hoc uno beati esse in hac vita possumus, si minime beati esse videamur; si fugientes illecebras voluptatum, solique virtuti servientes, in omnibus laboribus miseriisque vivamus, quae sunt exercitia et corroboramenta virtutis; si denique asperam illam viam difficilemque teneamus, quae nobis ad beatitudinem patefacta est. Summum igitur bonum, quod beatos facit, non potest esse, nisi in ea religione atque doctrina, cui spes immortalitatis adiuncta est.

Digitized by Google

13. Res exigere videtur hoc loco, ut, quoniam docuimus, immortalitatem esse summum bonum, id ipsum[1]) immortalem esse animam comprobemus. Qua de re ingens inter philosophos disceptatio est, nec quidquam tamen explicare, aut probare potuerunt ii, qui verum de anima sentiebant. Expertes enim divinae huius eruditionis, nec argumenta vera, quibus vincerent, attulerunt, nec testimonia, quibus probarent. Sed opportunius hanc quaestionem tractabimus in ultimo libro, cum de vita beata nobis erit disserendum. Superest pars illa philosophiae tertia, quam vocant λογικήν, in qua tota dialectica, et omnis loquendi ratio continetur. Hanc divina eruditio non desiderat, quia non in lingua, sed in corde sapientia est; nec interest, quali utare sermone. Res enim, non verba quaeruntur. Et nos non de grammatico, aut oratore, quorum scientia est, quomodo loqui deceat, sed de sapiente disserimus, cuius doctrina est, quomodo vivere oporteat. Quodsi neque physica illa ratio necessaria est, neque haec logica, quia beatum facere non possunt, restat, ut in sola ethica totius philosophiae vis contineatur, ad quam se abiectis omnibus Socrates contulisse dicitur. In qua etiam parte quoniam philosophos errasse docui, qui summum bonum, cuius capiendi gratia generati sumus, non comprehenderunt, apparet falsam et inanem esse omnem philosophiam, quia nec instruit ad iustitiae munera, nec officium hominis rationemque confirmat. Sciant igitur errare se, qui philosophiam putant esse sapientiam. Non trahantur auctoritate cuiusquam, sed veritati potius faveant et accedant. Nullus hic temeritati locus est; in aeternum stultitiae poena subeunda est, si aut persona inanis, aut opinio falsa deceperit. Homo autem, qualiscunque est, si sibi credit, hoc est si homini credit, ut non dicam stultus, qui suum non videat errorem, certe arrogans est, qui sibi audeat vindicare, quod humana conditio non recipit. Ille ipse Romanae linguae summus auctor quantum fallatur, licet ex illa sententia pervidere, qui cum in libris officiorum[2]) philosophiam nihil aliud esse dixisset, quam studium sapientiae, ipsam autem sapientiam, rerum divinarum et humanarum

1) Nonnulli cdd., ut Bas. G. et a s. m. Kell.: eo ipso. Utramque lectionem omm. Ald. al. 2) 2, 2.

Digitized by Google

scientiam, tum adiecit: cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo quidnam sit, quod laudandum putet. Nam si oblectatio quaeritur animi requiesque curarum, quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? si vero ratio[1]) constantiae virtutisque ducitur, aut haec ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, cum ab isto discendi genere discesseris? Equidem tametsi operam dederim, ut quantulamcunque dicendi assequerer facultatem propter studium docendi, tamen eloquens nunquam fui, quippe qui forum ne attigerim quidem; sed necesse est, ipsa me faciat causae bonitas eloquentem, ad quam diserte copioseque defendendam scientia divinitatis, et ipsa veritas sufficit. Vellem igitur Ciceronem paulisper ab inferis surgere, ut vir eloquentissimus ab homunculo non diserto doceretur: primum quidnam sit, quod laudandum putet, qui vituperat id studium, quod vocatur philosophia: deinde neque illam esse artem, qua virtus et iustitia discatur, nec aliam ullam, sicut putavit: postremo quoniam est virtutis disciplina, ubi quaerenda sit, cum ab illo discendi genere discesseris, quod ille non audiendi discendique gratia quaerebat. A quo enim posset audire, cum sciret id nemo? Sed, ut in causis facere solebat, interrogatione voluit urgere, ad confessionemque perducere; tanquam confideret, responderi prorsus nihil posse, quominus philosophia esset magistra virtutis. Quod quidem in Tusculanis disputationibus[2]) aperte professus est, ad eam ipsam conversa oratione, tanquam se declamatorio dicendi genere iactaret: O vitae philosophia dux, inquit; o virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum! Quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset? Tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti. Quasi vero aliquid per se ipsa sentiret, ac non potius ille laudandus esset, qui eam tribuit. Potuit eodem modo gratias agere cibo

1) Ita ll. mss[illegible] et plerique ed., maxime veteres. In Cicerone legitur: Nam sive obl. — — sive ratio. 2) 5, 2.

Digitized by Google

et potui, quia sine his rebus vita constare non possit, in quibus ut sensus, ita beneficii nihil est; atqui ut illa corporis alimenta sunt, sic animae sapientia.

14. Rectius itaque Lucretius[1]), cum eum laudat, qui sapientiam primus invenit, sed hoc inepte, quod ab homine inventam putavit. Quasi vero illam alicubi iacentem homo ille, quem laudabat, invenerit, tanquam tibias ad fontem, ut poetae aiunt. Quodsi repertorem sapientiae, ut deum, laudavit; ita enim dicit:

Nemo, ut opinor, erit mortali corpore cretus.
Nam si, ut ipsa petit maiestas cognita rerum,
Dicendum est: deus ille fuit, deus, inclute Memmi:

tamen non erat sic laudandus deus, quod sapientiam invenerit, sed quod hominem fecerit, qui posset capere sapientiam; minuit enim laudem, qui partem laudat ex toto. Sed ille, ut hominem, laudavit, qui tamen ob id ipsum deberet pro deo haberi, quod sapere invenerit. Nam sic ait:

Nonne decebit,
Hunc hominem divum numero dignarier esse?

Unde apparet, aut Pythagoram voluisse laudare, qui se primus, ut dixi, philosophum nominavit; aut Milesium Thalem, qui de rerum natura primus traditur disputasse. Sed[2]) dum hominem quaerit extollere, rem ipsam depressit; non est enim magna, si ab homine potuit inveniri. Verum potest, ut poetae, dari venia. At ille idem perfectus orator, idem summus philosophus, ne Graecos reprehendam, quorum levitatem semper accusat, et tamen sequitur, ipsam sapientiam, quam alias donum, alias inventum deorum vocat, poetice figuratam laudat in faciem. Graviter etiam queritur exstitisse aliquos, qui eam vituperarent. Quisquamne, inquit[3]), vituperare vitae parentem, et hoc parricidio se inquinare audeat, et tam impie ingratus esse? Nos ergo, M. Tulli, parricidae sumus, et insuendi te iudice in culeum, qui philosophiam negamus parentem esse vitae? An tu, qui adversus deum tam impie ingratus es; non hunc, cuius effigiem veneraris in Capitolio sedentem, sed illum, qui mundum fecit, hominemque generavit, qui sapientiam quoque ipsam inter cetera coelestia sua beneficia largitus est: magistram tu virtutis, aut parentem vitae vocas, ad

1) 5, 6 ss. 51 s. 2) Al.: Ita. 3) Cic. Tusc. 5, 2.

Digitized by Google

quam si quis accesserit, multo sit incertior necesse est, quam prius fuerit? Cuius enim virtutis? quae ipsa, ubi sita sit, adhuc philosophi non expediunt. Cuius vitae? cum ipsi doctores ante fuerint senectute ac morte confecti, quam constituerint, quomodo vivi deceat. Cuius veritatis indagatricem profiteri potes, qui saepe testaris, cum tanta multitudo fuerit philosophorum, sapientem tamen exstitisse adhuc neminem? Quid ergo te magistra illa vitae docuit? An ut potentissimum consulem maledictis incesseres, eumque hostem patriae venenatis orationibus faceres? Sed omittamus illa, quae possunt excusari fortunae nomine. Studuisti nempe philosophiae, et quidem sic, ut nullus unquam diligentius; quippe qui omnes cognoveris disciplinas, sicut ipse gloriari soles, eamque ipsam Latinis literis illustraveris, imitatoremque te Platonis ostenderis. Cedo igitur, quid didiceris, aut in qua secta veritatem deprehenderis. In Academia scilicet, quam secutus es, quam probasti. At haec nihil docet, nisi ut scias, te nihil scire. Tui ergo te libri arguunt, quam nihil a philosophia disci possit ad vitam. Haec tua verba sunt: Mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi. Si ergo philosophia est magistra vitae, cur tibi ipse caecus, et hebes, et obtusus videbare, quem oportuit, illa docente, et sentire, et sapere, et in clarissima luce versari? At quam confessus fueris philosophiae veritatem[1]), docent ad filium composita praecepta, quibus mones, philosophiae quidem praecepta noscenda, vivendum autem esse civiliter. Quid tam repugnans dici potest? Si noscenda sunt praecepta philosophiae, ideo utique noscenda sunt, ut recte sapienterque vivamus; vel, si civiliter vivendum est, non est igitur philosophia sapientia, siquidem melius est civiliter, quam philosophice vivere. Nam si sapientia est, quae dicitur philosophia, stulte profecto vivit, qui non secundum philosophiam vivit; si autem non stulte vivit, qui civiliter vivit, sequitur ut stulte vivat, qui philosophice vivit. Tuo itaque iudicio philosophia stultitiae inanitatisque[2]) damnata est. Idem in consolatione, id est, in opere non ioculari, hanc de phi-

---

1) Cdd. quidam: confisus — veritate (veritati). 2) Emm. Lips. Ball. Bas. F.: vanitatisque.

Digitized by Google

losophia sententiam tulisti: Sed nescio qui [1]) nos teneat error, aut miserabilis ignoratio veri. Ubi est ergo philosophiae magisterium? aut quid te docuit illa vitae parens, si verum miserabiliter ignoras? Quodsi haec erroris ignorationisque confessio paene invito tibi ab intimo pectore expressa est, cur non tibi aliquando verum fatearis [2]), philosophiam, quam tu nihil docentem in coelum laudibus extulisti, magistram virtutis esse non posse?

15. Eodem ductus errore Seneca: quis enim veram viam teneret, errante Cicerone? philosophia, inquit, nihil aliud est, quam recta ratio vivendi, vel honeste vivendi scientia, vel ars rectae vitae agendae. Non errabimus, si dixerimus, philosophiam esse legem bene honesteque vivendi; et qui dixerit illam regulam vitae, suum illi nomen [3]) reddidit. Hic plane non respexit ad commune philosophiae nomen, quae cum sit in plures sectas disciplinasque diffusa, nihilque habeat certi, nihil denique, de quo universi una mente ac voce consentiant, quid potest esse tam falsum, quam regulam vitae philosophiam nominari, in qua diversitas praeceptorum rectum iter impediat et turbet? aut legem bene vivendi, cuius capita longe dissonant? aut scientiam vitae agendae, in qua nihil aliud efficitur, contraria saepe dicendo, quam ut nemo quidquam sciat? Quaero enim, utrumne Academiam philosophiam putet esse, an non? Negaturum non arbitror; quod si est, nihil ergo illorum cadit in philosophiam, quae ut omnia reddat incerta, legem abrogat, artem nullam putat, rationem subvertit, regulam depravat, scientiam funditus tollit. Falsa igitur illa omnia, quia in rem semper incertam, et adhuc nihil explicantem cadere non possunt. Nulla itaque ratio, vel scientia, vel lex bene vivendi, nisi in hac unica, et vera, et coelesti sapientia constituta est, quae philosophis fuerat ignota. Nam illa terrena, quoniam falsa est, fit varia et multiplex, sibique tota contraria est. Et sicut unus est huius mundi constitutor et rector deus, una veritas, ita unam esse ac simplicem sapientiam necesse est, quia quidquid est verum ac bonum, id perfectum esse non potest, nisi fuerit singu-

---

1) Sic Lips. 3. Bas. F. Kell., Ven. 1478. Vulgo: quis. 2) Al.: fatebaris, al.: fateris. 3) V. nomen abest a mss cr. ll. fere omnibus. Legitur in Ald. al..

Digitized by Google

lare. Quodsi philosophia vitam posset instruere, nulli alii nisi philosophi essent boni, et qui eam non didicissent, essent omnes semper mali. Cum vero innumerabiles exsistant, et semper exstiterint, qui sint, aut fuerint sine ulla doctrina boni, ex philosophis autem perraro fuerit, qui aliquid in vita fecerit laude dignum, quis est tandem, qui non videat, eos homines virtutis, qua ipsi egent, non esse doctores? Nam si quis mores eorum diligenter inquirat, inveniet iracundos, cupidos, libidinosos, arrogantes, protervos, et sub obtentu sapientiae sua vitia celantes, domi facientes ea, quae in scholis arguissent. Fortasse mentior accusandi gratia. Nonne id ipsum Tullius[1]) et fatetur et queritur? Quotusquisque, inquit, philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita animo ac vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam[2]), non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet? qui obtemperet ipse sibi, et decretis pareat suis? Videre licet alios tanta levitate et iactatione, ut iis fuerit non didicisse melius: alios pecuniae cupidos, alios gloriae, multos libidinum servos, ut cum eorum vita[3]) mirabiliter pugnet oratio. Nepos quoque Cornelius ad eundem Ciceronem ita scribit: Tantum abest, ut ego magistram esse putem vitae philosophiam, beataeque vitae perfectricem, ut nullis magis existimem opus esse magistros vivendi, quam plerisque, qui in ea disputanda versantur. Video enim magnam partem eorum, qui in schola de pudore et continentia praecipiant argutissime, eosdem in omnium libidinum cupiditatibus vivere. Item Seneca in exhortationibus: Plerique, inquit, philosophorum tales sunt[4]), diserti in convicium suum, quos si audias in avaritiam, in libidinem, in ambitionem perorantes, indicium sui professos putes: adeo redundant ad ipsos maledicta in publicum missa; quos non aliter intueri decet, quam medicos, quorum tituli remedia habent, pyxides venena. Quosdam vero nec pudor vitiorum tenet, sed patrocinia turpitudini suae fingunt, ut etiam honeste peccare videantur Faciet sapiens, inquit idem Seneca, etiam quae non pro-

---

1) Tusc. 2, 4. 2) Sic mscr. Cauci, Lugd. 1541 al. Al., ut Kell. Bas. G. omm. v. suam, plerique edd. (Bas. F) et edd. exhibent: veram. 3) Adiiciunt nonnulli l. mscr. et plerique ed.: et vitiis. 4) Sen. op. ed. Bouillet IV. p. 390. sunt, ut sint, quae lectio unde desumta, nescio.

Digitized by Google

babit, ut etiam ad maiora transitum inveniat; nec relinquet bonos mores, sed tempori aptabit, et quibus alii utuntur in gloriam, aut voluptatem, utetur agendae rei causa. Deinde paulo post: Omnia, quae luxuriosi faciunt, quaeque imperiti, faciet et sapiens, sed non eodem modo, eodemque proposito. Atqui nihil interest, quo animo facias, quod fecisse vitiosum est, quia facta cernuntur, animus non videtur. Aristippo, Cyrenaicorum magistro, cum Laide nobili scorto fuit consuetudo. Quod flagitium gravis ille philosophiae doctor sic defendebat, ut diceret, multum inter se et ceteros Laidis amatores interesse, quod ipse haberet Laidem, alii a Laide haberentur. O praeclara et bonis imitanda sapientia! Huic vero liberos in disciplinam dares, ut discerent habere meretricem? Aliquid inter se ac perditos interesse dicebat; scilicet quod illi bona sua perderent, ipse gratis luxuriaretur. In quo tamen [1]) sapientior meretrix fuit, quae sic philosophum habuit pro lenone, ut ad se omnis iuventus, doctoris exemplo et auctoritate corrupta, sine ullo pudore concurreret. Quid ergo interfuit, quo animo philosophus ad meretricem famosissimam commearet, cum eum populus et rivales sui viderent omnibus perditis nequiorem? Nec satis fuit ita vivere; sed docere etiam libidines coepit, ac mores suos de lupanari ad scholam transtulit, disserens, voluptatem corporis esse summum bonum. Quae doctrina exsecrabilis et pudenda, non in corde philosophi, sed in sinu meretricis est nata. Nam quid ego de Cynicis loquar, quibus in propatulo coire cum coniugibus mos fuit? Quid mirum, si a canibus, quorum vitam imitantur, etiam vocabulum nomenque traxerunt? Nullum igitur in hac disciplina magisterium virtutis est, cum etiam illi, qui honestiora praecipiunt, aut non faciant ipsi, quae suadent, aut si faciunt, quod raro accidit, non disciplina eos ad rectum, sed natura perducat, quae saepius etiam indoctos impellit ad laudem.

16. Verum enim vero cum se perpetuae desidiae tradant, nullamque virtutem capessant, et omnem suam vitam nihil aliud, quam in eloquendo peragant, quid aliud quam inertes debent putari? Sapientia enim, nisi in aliquo actu fuerit, quo vim suam exerceat, inanis et falsa est,

1) Al.: quo plane, al.: quo sane.

Digitized by Google

recteque Tullius civiles viros, qui rempublicam gubernent, qui urbes aut novas constituant, aut constitutas aequitate tueantur, qui salutem libertatemque civium vel bonis legibus, vel salubribus consiliis, vel iudiciis gravibus conservent, philosophiae doctoribus praefert. Bonos enim facere oportet potius, quam inclusos in angulis facienda praecipere, quae ne ipsi quidem faciunt, qui loquuntur; et quoniam se a veris actibus removerunt, apparet, eos exercendae linguae causa, vel advocandi [1]) gratia, artem ipsam philosophiae reperisse. Qui autem docent tantum, nec faciunt, ipsi praeceptis suis detrahunt pondus; quis enim obtemperet, cum ipsi praeceptores doceant non obtemperare? Bonum est autem recta et honesta praecipere, sed nisi et facias, mendacium est; et est incongruens atque ineptum, non in pectore, sed in labris habere bonitatem. Non ergo utilitatem ex philosophia, sed oblectationem petunt. Quod quidem Cicero testatus est. Profecto, inquit, omnis istorum disputatio, quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus, vereor, ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantam oblectationem otii [2]). Vereri quidem non debuit, cum verum diceret: sed quasi timeret, ne proditi mysterii reus a philosophis citaretur, non est ausus confidenter pronuntiare, quod fuit verum, illos non ideo disputare, ut doceant, sed ut se oblectent in otio. Qui quoniam auctores sunt rerum gerendarum, nec ipsi quidquam gerunt, pro loquacibus sunt habendi. Sed profecto, quia nihil ad vitam boni afferebant, nec ipsi decretis suis obtemperaverunt, nec quisquam per tot saecula inventus est, qui eorum legibus viveret. Abiicienda est igitur omnis philosophia, quia non studendum sapientiae, quod fine ac modo caret, sed sapiendum est, et quidem mature. Non enim nobis altera vita conceditur, ut, cum in hac sapientiam quaeramus, in illa sapere possimus; in hac utrumque fieri necesse est. Cito inveniri debet, ut cito suscipi possit, ne quid pereat ex vita, cuius finis incertus est. Ciceronis Hortensius contra philosophiam disserens, cir-

---

1) Bas. F. Reim. Lips. 2. 3. Cauc.: avocandi; Kell. Bas. G. Emman., Ven. 1478: vacandi. 2) 1 Bon. et nonnulli alii cdd.: otiis.

Digitized by Google

cumvenitur arguta conclusione, quod cum diceret philosophandum non esse, nihilominus philosophari videbatur, quoniam philosophi est, quid in vita faciendum, vel non faciendum sit, disputare. Nos ab hac calumnia immunes ac liberi sumus, qui philosophiam tollimus, quia humanae cogitationis inventio est; sophiam defendimus, quia divina traditio est, eamque ab omnibus suscipi oportere testamur. Ille, cum philosophiam tolleret, nec melius aliquid afferret, sapientiam tollere putabatur, eoque facilius de sententia pulsus est, quia constat hominem non ad stultitiam, sed ad sapientiam nasci. Praeterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum, quo idem est usus Hortensius: ex eo posse intelligi, philosophiam non esse sapientiam, quod principium et origo eius appareat. Quando, inquit, philosophi esse coeperunt? Thales, ut opinor, primus. Recens haec quidem aetas; ubi ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandae veritatis? Idem Lucretius ait[1]):

Denique natura haec rerum ratioque reperta est
Nuper; et hanc, primus cum primis ipse repertus
Nunc ego sum, in patrias qui possum vertere voces.

Et Seneca, Nondum sunt, inquit, mille anni, ex quo initia sapientiae nota sunt. Multis ergo saeculis humanum genus sine ratione vixit. Quod irridens Persius[2]), Postquam, inquit, sapere urbi cum pipere et palmis venit; tanquam sapientia cum saporis mercibus fuerit invecta. Quae si secundum hominis naturam est, cum homine ipso coeperit necesse est; si vero non est, ne[3]) capere quidem illam posset humana natura. Sed quia recipit[4]), igitur a principio fuisse necesse est; ergo philosophia, quia non a principio fuit, non est eadem vera sapientia. Sed videlicet Graeci, quia sacras veritatis literas non attigerant, quemadmodum depravata esset sapientia, nescierunt. Et ideo cum vacare sapientia humanam vitam putarent, philosophiam commenti sunt, id est, latentem atque ignotam sibi veritatem disserendo eruere voluerunt; quod studium, per ignorantiam veri, sapientiam putaverunt.

17. Dixi de philosophia ipsa quam breviter potui; nunc ad philosophos veniamus, non ut cum his decertemus,

1) 5, 336 ss. 2) Sat. 6, 38 s. 3) Libri: nec. 4) Al.: recepit.

Digitized by Google

qui stare non possunt, sed ut eos fugientes atque deiectos nostro campo insequamur. Epicuri disciplina multo celebrior semper fuit, quam ceterorum, non quia veri aliquid afferat, sed quia multos populare nomen voluptatis invitat. Nemo enim non in vitia pronus est. Praeterea, ut ad se multitudinem contrahat, apposita singulis quibusque moribus loquitur. Desidiosum vetat literas discere; avarum populari largitione liberat; ignavum prohibet accedere ad rempublicam, pigrum exerceri, timidum militare. Irreligiosus audit, deos nihil curare; inhumanus, et suis commodis serviens iubetur nihil cuiquam tribuere: omnia enim sua causa facere sapientem. Fugienti turbam solitudo laudatur; qui nimium parcus est, discit aqua et polenta vitam posse tolerari; qui odit uxorem, huic enumerantur coelibatus bona; habenti malos liberos orbitas praedicatur; adversus parentes impio[1]), nullum esse vinculum naturae; impatienti ac delicato, dolorem esse omnium malorum maximum dicitur; forti, etiam in tormentis beatum esse sapientem; qui claritati ac potentiae studet, huic praecipitur reges colere; qui molestiam ferre non potest, huic regiam fugere. Ita homo astutus ex variis diversisque moribus circulum cogit, et dum studet placere omnibus, maiore discordia secum ipse pugnavit, quam inter se universi. Unde autem disciplina eius tota descendat, quam originem habeat, explicandum est. Videbat Epicurus bonis adversa semper accidere, paupertatem, labores, exsilia, carorum amissiones; malos contra beatos esse, augeri potentia, honoribus affici: videbat innocentiam minus tutam, scelera impune committi: videbat, sine delectu morum, sine ordine ac discrimine annorum saevire mortem; sed alios ad senectutem pervenire, alios infantes rapi, alios iam robustos interire, alios in primo adolescentiae flore immaturis funeribus exstingui; in bellis potius meliores et vinci, et perire. Maxime autem commovebat, homines in primis religiosos gravioribus malis affici; iis autem, qui aut deos omnino negligerent, aut non pie colerent, vel minora incommoda evenire, vel nulla: ipsa etiam saepe templa fulminibus conflagrare. Quod Lucretius queritur[2]), cum dicit de deo:

---

1) Ita Bünem. legendum suasit. Goth. Kell. Bas. G.: parentes impios. Vulgo: impios parentes. 2) 2, 1101 ss.

Digitized by Google

— Tum fulmina mittat, et aedes
Ipse suas disturbet; et in deserta recedens
Saeviat, exercens telum, quod saepe nocentes
Praeterit, exanimatque indignos inque merentes.

Quodsi vel exiguam veritatis auram colligere potuisset, nunquam diceret, aedes illum suas disturbare, cum ideo disturbet, quod non sunt suae. Capitolium, quod est Romanae urbis et religionis caput summum, non semel, sed saepius fulmine ictum conflagravit. Homines autem ingeniosi quid de hoc existimaverint, ex dicto Ciceronis apparet, qui ait [1]), divinitus exstitisse illam flammam, non quae terrestre illud domicilium Iovis deleret, sed quae sublimius magnificentiusque deposceret. Qua de re etiam in libris consulatus [2]) sui eadem dixit, quae Lucretius:

Nam pater altitonans stellanti nixus Olympo,
Ipse suas arces, atque incluta templa petivit,
Et Capitolinis iniecit sedibus ignes.

Pertinaci ergo stultitia non modo vim maiestatemque veri dei non intellexerunt, sed etiam impietatem sui erroris auxerunt, qui templum coelesti iudicio saepe damnatum, restituere contra fas omne contenderint. Cum haec igitur cogitaret Epicurus, earum rerum velut iniquitate inductus, sic enim causam rationemque ignoranti videbatur, existimavit, nullam esse providentiam. Quod cum sibi persuasisset, suscepit etiam defendendum; sic in errores inextricabiles se ipse conclusit [3]). Si enim providentia nulla est, quomodo tam ordinate, tam disposite mundus effectus est? Nulla, inquit, dispositio est; multa enim facta sunt aliter, quam fieri debuerunt. Et invenit homo divinus, quae reprehenderet. Quae singula si vacaret refellere, facile ostenderem, nec sapientem hunc fuisse, nec sanum. Item si nulla providentia est, quomodo animalium corpora tam providenter ordinata sunt, ut singula quaeque membra mirabili ratione disposita, sua officia conservent? Nihil, inquit, in procreandis animalibus providentiae ratio molita est; nam neque oculi facti sunt ad videndum, neque aures ad audiendum, neque lingua ad loquendum, neque pedes ad ambulandum: quoniam prius haec nata sunt, quam esset

1) In Verr. 4, 31. 2) V. Cic. de divin. 2, 20. 3) Al., ut Bas. F., edd. vett.: inclusit; al. (Lugd. 1541 et edd. ss.) coniecit.

Digitized by Google

loqui, audire, videre, ambulare. Itaque non haec ad usum nata sunt, sed usus ex illis natus est. Si nulla providentia est, cur imbres cadunt, fruges oriuntur, arbusta frondescunt? Non, inquit, semper animantium causa ista fiunt, quoniam providentiae nihil prosunt, sed omnia sua sponte fieri necesse est. Unde ergo nascuntur, aut quomodo fiunt omnia, quae geruntur? Non est, inquit, providentiae opus; sunt enim semina per inane volitantia, quibus inter se temere conglobatis, universa gignuntur atque concrescunt. Cur igitur illa non sentimus, aut cernimus? Quia nec colorem habent, inquit, nec calorem ullum, nec odorem; saporis quoque, et humoris expertia sunt, et tam minuta, ut secari ac dividi nequeant. Sic eum, quia in principio falsum susceperat, consequentium rerum necessitas ad deliramenta perduxit. Ubi enim sunt, aut unde ista corpuscula? Cur illa nemo praeter unum Leucippum somniavit, a quo Democritus eruditus hereditatem stultitiae reliquit Epicuro? Quae si sunt corpuscula, et quidem solida, ut dicunt, sub oculos certe venire possunt. Si eadem est natura omnium, quomodo res varias efficiunt? Vario, inquit, ordine ac positione conveniunt, sicut literae: quae cum sint paucae, varie tamen collocatae, innumerabilia verba conficiunt. At literae varias formas habent. Ita, inquit, et haec ipsa primordia; nam sunt aspera, sunt hamata, sunt laevia. Secari ergo ac dividi possunt, si aliquid inest illis, quod emineat. Si autem laevia sunt, et hamis[1]) indigent, cohaerere non possunt. Hamata igitur esse oportet, ut possint invicem concatenari. Cum vero tam minuta esse dicantur, ut nulla ferri acie disiici[2]) valeant, quomodo hamos, aut angulos habent? Quos, quia exstant, necesse est posse divelli. Deinde quo foedere inter se, qua mente conveniunt, ut ex his aliquid constituatur[3])? Si sensu carent, nec coire tam disposite possunt, quia non potest quidquam rationale perficere, nisi ratio. Quam multis coargui haec vanitas potest! Sed properat oratio. Hic est ille,

Qui genus humanum ingenio superavit, et omnes
Restinxit[4]) stellas, exortus uti aetherius sol.

---

1) Sic Bon. ant. Rell. ll.: humoris. 2) Cdd. dissici, v. 2, 7. 3) Al., ut Kell., construatur. Bon. ant.: conseratur. 4) Lucret. 3, 1056 s. Al., ut Bass. F. G. Kell. et edd. vett., exstinxit.

Digitized by Google

Quos equidem versus nunquam sine risu legere possum. Non enim de Socrate, aut Platone hoc saltem dicebat, qui velut reges habentur philosophorum, sed de homine, quo sano ac vigente nullus aeger ineptius deliravit. Itaque poeta inanissimus leonis laudibus murem non ornavit, sed obruit et obtrivit. At idem nos metu liberat mortis, de qua haec ipsius verba[1]) sunt expressa: Quando nos sumus, mors non est: quando mors est, nos non sumus; mors ergo nihil ad nos. Quam argute nos fefellit! Quasi vero transacta mors timeatur, qua iam sensus ereptus est, ac non ipsum mori, quo sensus eripitur. Est enim tempus aliquod, quo et nos iam non[2]) sumus, et mors tamen nondum est; idque ipsum videtur miserum esse, quod[3]) et mors esse incipit, et nos esse desinimus. Nec frustra dictum est: mors misera non est; aditus ad mortem est miser, hoc est: morbo tabescere, ictum perpeti, ferrum corpore excipere, ardere igni, dentibus bestiarum laniari. Haec sunt, quae timentur, non quia mortem afferunt, sed quia dolorem magnum. Quin potius effice, ne dolor malum sit. Omnium, inquit, malorum maximum est. Quid ergo? Non possum non timere, si id, quod mortem antecedit, aut efficit, malum est. Quid, quod totum illud argumentum falsum est; quia non intereunt animae. Intereunt vero, inquit[4]), nam quod cum corpore nascitur, cum corpore intereat necesse est. Iam superius dixi, differre me hunc locum melius, et operi ultimo reservare, ut hanc Epicuri persuasionem, sive illa Democriti, sive Dicaearchi fuit, et argumentis, et divinis testimoniis redarguam. Verum ille fortasse impunitatem vitiis suis spopondit; fuit enim turpissimae voluptatis assertor, cuius capiendae causa nasci hominem putavit. Quis, cum hoc affirmari audiat, vitiis et sceleribus abstineat? Nam si periturae sunt animae, appetamus divitias, ut omnes suavitates capere possimus: quae si nobis desunt, ab iis qui habent, auferamus clam, dolo, vi; eo magis, si humanas res nullus deus curat, quandocunque spes impunitatis arriserit, rapiamus, necemus. Sapientis est enim malefacere, si et utile sit, et tutum, quoniam si quis in

---

1) V. Diog. Laert. l. 10. 2) Isaeus al. emendarunt: quo nos etiamnum. 3) Al.: cum. 4) Sic 3 Reg., Ald. Bet.; Lengl. ex 2 Reg. vett. scr.: Animae vero inquit intereunt. Plerique ll. msscr. et edd. vett.: Vere inquit.

Digitized by Google

coelo deus est, non irascitur cuiquam. Aeque stulti est, benefacere; quia sicut ira non commovetur, ita nec gratia tangitur. Voluptatibus igitur, quoquo modo possumus, serviamus. Brevi enim tempore nulli erimus omnino. Ergo nullum diem, nullum denique temporis punctum fluere nobis sine voluptate patiamur, ne, quia ipsi quandoque perituri sumus, id ipsum, quod viximus, pereat. Hoc ille tametsi non dicit verbo, re tamen ipsa docet. Nam cum disputat, omnia sapientem sua causa facere, ad utilitatem suam refert omnia, quae agit. Ita qui audit haec flagitia, nec boni quidquam faciendum putabit; quoniam bene facere ad utilitatem spectat alienam: nec ab scelere abstinendum, quia maleficio praeda coniuncta est. Archipirata quisquam, vel latronum ductor, si suos ad grassandum cohortetur, quo alio sermone uti potest, quam ut eadem dicat, quae dicit Epicurus? Deos nihil curare; non ira, non gratia tangi; inferorum poenas non esse metuendas, quod animae post mortem occidant, nec ulli omnino sint inferi; voluptatem esse maximum bonum; nullam esse humanam societatem; sibi quemque consulere; neminem esse, qui alterum diligat, nisi sua causa; mortem non esse metuendam forti viro, nec ullum dolorem, qui, etiamsi torqueatur, si uratur, nihil curare se dicat. Est plane, cur quisquam putet hanc vocem viri esse sapientis, quae potest latronibus aptissime commodari.

18. Alii autem contraria his disserunt, superesse animas post mortem; et hi sunt maxime Pythagorici ac Stoici, quibus etsi ignoscendum est, quia verum sentiunt, non possum tamen non reprehendere eos, quia non scientia, sed casu inciderunt in veritatem. Itaque in eo ipso, quod recte sentiebant, aliquid errarunt. Nam cum timerent argumentum illud, quo colligitur, necesse esse, ut occidant animae cum corporibus, quia cum corporibus nascuntur, dixerunt non nasci animas, sed insinuari potius in corpora, et de aliis in alia migrare. Nec putaverunt aliter fieri posse, ut supersint animae post corpora, nisi videantur fuisse ante corpora. Par igitur, ac prope similis error est partis utriusque. Sed haec in praeterito falsa est, illa in futuro. Nemo enim vidit, quod est verissimum, et nasci animas, et non occidere: quia, cur id fieret, aut quae ratio esset, homines nescierunt. Multi ergo ex iis,

Digitized by Google

quia aeternas esse animas suspicabantur, tanquam in coelum migraturi essent, sibi ipsi manus intulerunt: ut Cleanthes, ut Chrysippus, ut Zeno, ut Empedocles, qui se in ardentis Aetnae specum intempesta nocte deiecit, ut, cum repente non apparuisset, abisse ad deos crederetur; et ex Romanis Cato, qui fuit in omni sua vita Socraticae [1]) vanitatis imitator. Nam Democritus in alia fuit persuasione; sed tamen

sponte sua leto caput obvius obtulit ipse [2]),

quo nihil sceleratius fieri potest. Nam si homicida nefarius est, quia hominis exstinctor est, eidem sceleri obstrictus est, qui se necat, quia hominem necat. Imo vero maius esse id facinus existimandum est, cuius ultio deo soli subiacet. Nam sicut in hanc vitam non nostra sponte venimus, ita rursus ex hoc domicilio corporis, quod tuendum nobis assignatum est, eiusdem iussu recedendum est, qui nos in hoc corpus induxit, tamdiu habitaturos, donec iubeat emitti; et si vis aliqua inferatur, aequa mente patiendum est, cum exstincta innocentis anima, inulta esse non possit, habeamusque iudicem magnum, cui soli vindicta in integro semper est. Homicidae igitur illi omnes philosophi, et ipse Romanae sapientiae princeps Cato, qui antequam se occideret, perlegisse Platonis librum dicitur, qui est scriptus de aeternitate animarum, et ad summum nefas philosophi auctoritate compulsus est; et hic tamen aliquam moriendi causam videtur habuisse, odium servitutis. Quid Ambraciotes ille, qui, cum eundem librum perlegisset, praecipitem se dedit, nullam aliam ob causam, nisi quod Platoni credidit? Exsecrabilis prorsus ac fugienda doctrina, si abigit homines a vita. Quod si scisset Plato, atque docuisset, a quo, et quomodo, et quibus, et quae ob facta, et quo tempore immortalitas tribuatur, nec Cleombrotum impegisset in mortem voluntariam, nec Catonem, sed eos ad vitam et iustitiam potius erudisset. Nam Cato videtur mihi causam quaesisse moriendi, non tam ut Caesarem fugeret, quam ut Stoicorum decretis obtemperaret, quos sectabatur, nomenque suum grandi aliquo facinore clarificaret; cui quid mali accidere potuerit, si viveret, non inve-

---

1) Ita omnes libri. Bet. al. emendatio: stoicae minus apta, nedum necessaria. 2) Lucret. 3, 1054.

nio. C. enim Caesar, ut erat clemens, nihil aliud efficere volebat, etiam in ipso belli civilis ardore, quam ut bene mereri de republica videretur, duobus optimis civibus, Cicerone et Catone, servatis. Sed redeamus ad eos, qui mortem pro bono laudant. De vita quereris, quasi vixeris, aut unquam tibi ratio constiterit, cur omnino sis natus. Nonne igitur tibi verus ille et communis omnium pater Terentianum illud [1]) iure increpaverit: Prius disce, quid sit vivere; si displicebit vita, tum istoc utitor? Indignaris te malis esse subiectum, quasi quidquam merearis boni, qui patrem, qui dominum, qui regem tuum nescis; qui quamvis clarissimam lucem intuearis oculis, mente tamen caecus es, et in profundis ignorantiae tenebris iaces. Quae ignorantia effecit, ut quosdam dicere non puderet, idcirco nos esse natos, ut scelerum poenas lueremus; quo quid delirius dici possit, non video. Ubi enim, vel quae scelera potuimus admittere, qui omnino non fuimus? Nisi forte credemus inepto illi seni, qui se in priori vita Euphorbum fuisse mentitus est. Hic, credo, quod erat ignobili genere natus, familiam sibi ex Homeri carminibus adoptavit. O miram et singularem Pythagorae memoriam! O miseram oblivionem nostrum omnium, qui nesciamus, quid ante fuerimus! Sed fortasse vel errore aliquo, vel gratia sit effectum, ut ille solus lethaeum gurgitem non attigerit, nec oblivionis aquam gustaverit: videlicet senex vanus, sicut otiosae aniculae solent, fabulas tanquam infantibus credulis finxit. Quodsi bene sensisset de iis, quibus haec locutus est, si homines eos existimasset, nunquam sibi tam petulanter mentiendi licentiam vindicasset; sed deridenda hominis levissimi vanitas. Quid Ciceroni faciemus? Qui cum in principio consolationis suae dixisset, luendorum scelerum causa nasci homines, iteravit id ipsum postea, quasi obiurgans eum, qui vitam non esse poenam putet. Recte ergo profatus [2]) est, errore ac miserabili veritatis ignorantia se teneri.

19. At illi, qui de mortis bono disputant, quia nihil veri sciunt, sic argumentantur: si nihil est post mortem, non est malum mors; aufert enim sensum mali. Si autem supersunt animae, est etiam bonum, quia immortali-

1) Heautontim. 5, 2. 18 s. 2) Nonnulli cdd.: praefatus.

tas sequitur. Quam sententiam Cicero de Legibus sic explicavit: Gratulemurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem allatura est statum: nam sine corpore animo vigente, divina vita est; sensu carente, nihil profecto est mali. Argute, ut sibi videntur[1]), quasi nihil esse aliud possit. Atqui utrumque hoc falsum est. Docent enim divinae literae, non exstingui animas, sed aut pro iustitia praemio affici, aut poena pro sceleribus sempiterna. Nec enim fas est, aut eum, qui sceleratus in vita feliciter fuerit, effugere, quod meretur; aut eum, qui ob iustitiam miserrimus fuerit, sua mercede fraudari. Quod adeo verum est, ut idem Tullius in consolatione, non easdem sedes incolere iustos atque impios, praedicaverit. Nec enim omnibus, inquit, iidem illi sapientes arbitrati sunt eundem cursum in coelum patere: nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in coeno iacere docuerunt; castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos, levi quodam et facili lapsu ad deos, id est, ad naturam sui similem pervolare. Quae sententia superiori illi argumento repugnat. Illud enim sic assumtum est, tanquam necesse sit, omnem hominem natum immortalitate donari. Quod igitur erit discrimen virtutis ac sceleris, si nihil interest, utrumne Aristides sit aliquis, an Phalaris? utrum Cato, an Catilina? Sed hanc repugnantiam rerum sententiarumque non sentit[2]), nisi qui tenet veritatem. Si quis igitur nos roget, utrumne bonum sit mors, an malum, respondebimus, qualitatem eius ex vitae ratione pendere. Nam sicut vita ipsa bonum est, si cum virtute vivatur, malum, si cum scelere: sic et mors ex praeteritis vitae actibus ponderanda est. Ita fit, ut si vita in dei religione transacta sit, mors malum non sit, quia translatio est ad immortalitatem; sin aliter, malum sit necesse est, quoniam ad aeterna, ut dixi, supplicia transmittit. Quid ergo dicemus, nisi errare illos, qui aut mortem appetunt, tanquam bonum, aut vitam fugiunt, tanquam malum? Nisi quod sunt iniquissimi, qui pauciora mala non pensant bonis pluribus. Nam cum omnem vitam per exquisitas et varias traducant voluptates, mori cupiunt, si quid forte his amaritudinis su-

1) Al., ut Bas. G., videbatur. 2) Al.: cernit.

Digitized by Google

pervenit, et sic habent, tanquam illis nunquam fuerit bene, si aliquando fuerit male. Damnant igitur vitam omnem, plenamque nihil aliud, quam malis opinantur. Hinc nata est inepta illa sententia[1]), hanc esse mortem, quam nos vitam putemus; illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum esse, non nasci, secundum, citius mori. Quae, ut maioris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. Cicero in Consolatione: Non nasci, inquit, longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitae; proximum autem, si natus sis, quam primum mori, tanquam ex incendio effugere violentiam fortunae. Credidisse illum vanissimo dicto exinde apparet, quod adiecit aliquid de suo, ut ornaret. Quaero igitur, cui esse optimum putet non nasci, cum sit nullus omnino, qui sentiat; nam ut bonum sit aliquid, aut malum, sensus efficit. Deinde cur omnem vitam nihil aliud esse, quam scopulos, et incendium putaverit; quasi aut in nostra fuerit potestate, ne nasceremur, aut vitam nobis fortuna tribuat, non deus, aut vivendi ratio quidquam simile incendio habere videatur. Non dissimile Platonis illud est[2]), quod aiebat, se gratias agere naturae: primum, quod homo natus esset potius, quam mutum animal; deinde, quod mas potius, quam femina; quod Graecus, quam barbarus; postremo, quod Atheniensis, et quod temporibus Socratis. Dici non potest, quantam mentibus caecitatem, quantosque pariat errores ignoratio veritatis. Ego plane contenderim, nunquam quidquam dictum esse in rebus humanis delirius. Quasi vero si aut barbarus, aut mulier, aut asinus denique natus esset, idem ipse Plato esset, ac non illud ipsum, quod natus fuisset. Sed videlicet Pythagorae credidit, qui ut vetaret homines animalibus vesci, dixit, animas de corporibus in aliorum animalium corpora commeare. Quod et vanum, et impossibile est: vanum, quia necesse non fuit, veteres animas in nova corpora inducere, cum idem artifex, qui primas aliquando fecerat, potuerit semper novas facere: impossibile, quia rectae rationis anima tam immutare naturam status sui non potest, quam ignis aut deorsum niti, aut in transversum, fluminis[3]) modo, flammam suam fundere. Existimavit igitur homo sapiens,

---

1) Cf. Cic. Tusc. 1, 48. 2) V. Plutarch. v. Mar. c. 46. 3) Al., ut Kell. Bas. G., fulminis.

Digitized by Google

potuisse fieri, ut anima, quae tunc erat in Platone, in aliquod mutum animal includeretur, essetque humano sensu praedita, ut intelligeret ac doleret, incongruenti se corpore oneratam. Quanto sanius faceret, si gratias agere se diceret, quod ingeniosus, quod docilis natus esset, quod in iis opibus, ut liberaliter erudiretur. Nam quod Athenis natus est, quid in eo beneficii fuit? Annon plurimi exstiterunt in aliis civitatibus excellenti ingenio atque doctrina viri, qui meliores singuli, quam omnes Athenienses fuerunt? Quanta hominum milia fuisse credamus, qui et Athenis nati, et temporibus Socratis, indocti tamen ac stulti fuerunt? Non enim parietes, aut locus, in quo quisque est effusus ex utero, conciliat homini sapientiam. Quid vero attinuit, Socratis se temporibus natum gratulari? Num Socrates ingenia discentibus potuit commodare? Non venit in mentem Platoni, Alcibiadem quoque et Critiam eiusdem Socratis assiduos auditores fuisse, quorum alter hostis patriae acerrimus fuit, alter crudelissimus omnium tyrannorum.

20. Videamus nunc, quid in Socrate ipso tam magnum fuerit, ut homo sapiens merito gratias ageret, illius temporibus esse se natum. Non infitior, fuisse illum paulo cordatiorem, quam ceteros, qui naturam rerum putaverunt ingenio posse comprehendi. In quo illos non excordes tantum fuisse arbitror, sed etiam impios, quod in secreta coelestis illius providentiae curiosos oculos voluerint immittere. Romae, et in plerisque urbibus scimus esse quaedam sacra, quae asspici a viris nefas habeatur. Abstinent igitur asspectu, quibus contaminare illa non licet; et si forte vel errore, vel casu quopiam vir asspexerit, primo poena eius, deinde instauratione sacrificii scelus expiatur. Quid his facias, qui inconcessa scrutari volunt? Nimirum multo sceleratiores, qui arcana mundi, et hoc coeleste templum profanare impiis disputationibus quaerunt, quam qui aedem Vestae, aut Bonae deae, aut Cereris intraverint. Quae penetralia, quamvis adire viris non liceat, tamen a viris fabricata sunt. Hi vero non tantum impietatis crimen effugiunt, sed, quod est multo indignius, eloquentiae famam, et ingenii gloriam consequuntur. Quid, si aliquid investigare possent? Sunt enim tam stulti in asseverando, quam improbi in quaerendo, cum neque invenire quidquam possint, nec defendere, etiamsi invenerint. Nam si verum

Digitized by Google

vel fortuito viderint, quod saepius contingit, committunt, ut ab aliis id pro falso refellatur. Non enim descendit aliquis de coelo, qui sententiam de singulorum opinionibus ferat. Quapropter nemo dubitaverit, eos, qui ista conquirant, stultos, ineptos, insanos esse. Aliquid ergo Socrates habuit cordis humani, qui cum intelligeret, haec non posse inveniri, ab eiusmodi quaestionibus se removit; vereorque, ne in eo solo. Multa enim sunt eius non modo laude indigna, sed etiam reprehensione dignissima, in quibus fuit suorum simillimus. Ex his unum eligam, quod ab omnibus sit probatum. Celebre hoc proverbium Socrates habuit: quod supra nos, nihil ad nos. Procumbamus igitur in terram, et manus nobis ad praeclara opera datas convertamus in pedes. Nihil ad nos coelum, ad cuius contemplationem sumus excitati, nihil denique lux ipsa pertineat; certe victus nostri causa de coelo est. Quodsi hoc sensit, non esse de rebus coelestibus disputandum, ne illorum quidem rationem poterat comprehendere, quae sub pedibus habebat. Quid ergo? Num erravit in verbis? Verisimile non est, sed nimirum id sensit, quod locutus est, religioni minime serviendum; quod si aperte diceret, nemo pateretur. Quis enim non sentiat, hunc mundum tam mirabili ratione perfectum, aliqua providentia gubernari, quandoquidem nihil est, quod possit sine ullo moderatore consistere? Sic domus ab habitatore deserta dilabitur, navis sine gubernatore abit pessum, et corpus relictum ab anima diffluit; nedum putemus, tantam istam molem aut construi sine artifice, aut stare tamdiu sine rectore potuisse. Quodsi publicas illas religiones voluit evertere, non improbo; quin etiam laudabo, si ipse, quod est melius, invenerit. Verum idem per canem et anserem deierabat. O hominem scurram, ut ait Zeno Epicureus, ineptum, perditum, desperatum, si cavillari voluit religionem; dementem, si hoc serio fecit, ut animal turpissimum pro deo haberet! Quis iam superstitiones Aegyptiorum audeat reprehendere, quas Socrates Athenis auctoritate confirmavit sua? Illud vero nonne summae vanitatis, quod ante mortem familiares suos rogavit, ut Aesculapio gallum, quem voverat, pro se sacrarent [1])? Ti-

1) Sic ll. msscr. et edd. fere omnes. 2 Reg. vett., Bün.: pro-secrarent v. 4, 27. Epit. c. 23. 37. Fortasse legendum: prosecarent. 2 Lipss. Bas. F. secarent.

muit videlicet, ne apud Rhadamanthum recuperatorem voti reus fieret ab Aesculapio. Dementissimum hominem putarem, si morbo affectus perisset. Cum vero hoc sanus fecerit, est ipse insanus, qui eum putat fuisse sapientem. En, cuius temporibus natum esse se homo sapiens gratulatur.

21. Videamus tamen, quid illum Socrates docuerit; qui cum totam physicam repudiasset, eo se contulit, ut de virtute atque officio quaereret. Itaque non dubito, quin auditores suos iustitiae praeceptis erudierit. Docente igitur Socrate, non fugit Platonem, iustitiae vim in aequitate consistere, siquidem omnes pari conditione nascuntur. Ergo nihil, inquit, privati ac proprii habeant, sed, ut pares esse possint, quod iustitiae ratio desiderat, omnia in commune possideant. Ferri hoc potest, quamdiu de pecunia dici videtur. Quod ipsum quam impossibile sit, et quam iniustum, poteram multis rebus ostendere. Concedamus tamen, ut possit fieri; omnes enim sapientes erunt, et pecuniam contemnent. Quo ergo illum communitas ista perduxit? Matrimonia quoque, inquit, communia esse debebunt: scilicet ut ad eandem mulierem multi viri, tanquam canes confluant, et is utique obtineat, qui viribus vicerit; aut, si patientes sunt, ut philosophi, exspectent, ut vicibus tanquam lupanar obeant. O miram Platonis aequitatem! Ubi est igitur virtus castitatis? ubi fides coniugalis? Quae si tollas, omnis iustitia sublata est. At idem dixit, beatas civitates futuras fuisse, si aut philosophi regnarent, aut reges philosopharentur. Huic vero tam iusto, tam aequo viro regnum dares, qui aliis abstulisset sua, aliis condonasset aliena; prostituisset pudicitiam feminarum, quae nullus unquam non modo rex, sed ne tyrannus quidem fecit? Quam vero intulit rationem turpissimi huius consilii? Sic, inquit, civitas concors erit, et amoris mutui constricta vinculis, si omnes omnium fuerint et mariti, et patres, et uxores, et liberi. Quae ista confusio generis humani est? Quomodo servari potest caritas, ubi nihil est certum, quod ametur? Quis aut vir mulierem, aut mulier virum diliget, nisi habitaverint semper una, nisi devota mens, et servata invicem fides individuam fecerit caritatem? Quae virtus in illa promiscua voluptate locum non habet. Item si omnes omnium liberi sint, quis amare libe-

Digitized by Google

ros[1]), tanquam suos poterit, cum suos esse aut ignoret, aut dubitet? Quis honorem tanquam patri deferet, cum, unde natus sit, nesciat? Ex quo fit, ut non tantum alienum pro patre habeat, sed etiam patrem pro alieno. Quid, quod uxor potest esse communis, filius non potest; quem concipi non nisi ex uno necesse est. Perit ergo illi uni communitas, ipsa reclamante natura. Superest, ut tantummodo concordiae causa uxores velit esse communes. At nulla vehementior discordiarum causa est, quam unius feminae a multis maribus appetitio. In quo Plato, si ratione non potuit, exemplis certe potuit admoneri, et mutorum animalium, quae ob hoc vel acerrime pugnant, et hominum, qui semper ob eam rem gravissima inter se bella gesserunt.

22. Restat, ut communio ista nihil aliud habeat, praeter adulteria et libidines, propter quas funditus eruendas, virtus est vel maxime necessaria. Itaque non invenit concordiam, quam quaerebat, quia non videbat, unde oriatur. Nam iustitia in extra positis nihil momenti habet, ne in corpore quidem, sed tota in hominis mente versatur. Qui ergo vult homines adaequare, non matrimonia, non opes subtrahere debet, sed arrogantiam, superbiam, tumorem, ut illi potentes et elati pares esse se etiam mendicissimis sciant. Detracta enim divitibus insolentia et iniquitate, nihil intererit, utrumne alii divites, alii pauperes sint, cum animi pares fuerint, quod efficere nulla res alia praeter religionem dei potest. Putavit igitur se invenisse iustitiam, cum eam prorsus everterit, quia non rerum fragilium, sed mentium debet esse communitas. Nam si iustitia virtutum omnium mater est, cum illae singulae tolluntur, ipsa subvertitur. Tulit autem Plato ante omnia frugalitatem, quae utique nulla est, ubi proprii nihil habeatur[2]); tulit abstinentiam, siquidem nihil fuerit, quo[3]) abstineatur, alienum; tulit temperantiam, tulit castitatem, quae virtutes in utroque sexu maximae sunt; tulit verecundiam, pudorem, modestiam, si honesta et legitima esse incipiunt, quae solent flagitiosa et turpia iudicari. Sic virtutem dum vult omnibus dare, omnibus ademit. Nam rerum proprietas et vitiorum, et virtutum materiam continet, communitas autem

---

1) Bas. F. G. Kell., Bün.: filios. 2) Al., ut Bas. F. Kell.: habetur. 3) Al., ut Bas. F., Lugd. 1541. Lengl.: quod.

Digitized by Google

nihil aliud, quam vitiorum licentiam. Nam viri, qui multas mulieres habent, nihil aliud dici possunt, quam luxuriosi ac nepotes. Item mulieres, quae a multis habentur, non utique adulterae, quia certum matrimonium nullum est, sed prostitutae ac meretrices sint necesse est. Redegit ergo humanam vitam ad similitudinem non dico mutorum, sed pecudum ac belluarum. Nam volucres paene omnes faciunt matrimonia, et paria iunguntur, et nidos suos tanquam geniales toros concordi mente defendunt, et foetus suos, quia certi sunt, amant, et, si alienos obieceris, abigunt. At homo sapiens contra morem hominum, contraque naturam, stultiora sibi, quae imitaretur, elegit; et quoniam videbat in ceteris animalibus officia marium feminarumque non esse divisa, existimavit oportere etiam mulieres militare, et consiliis publicis interesse, et magistratus gerere, et imperia suscipere. Itaque his arma et equos assignavit: consequens est, ut lanam et telam viris, et infantium gestationes. Nec vidit impossibilia esse, quae diceret, ex eo, quod adhuc in orbe terrae neque tam stulta, neque tam vana ulla gens exstiterit, quae hoc modo viveret.

23. Cum igitur in tanta vanitate ipsi philosophorum principes deprehendantur, quid illos minores putabimus, qui nunquam sibi tam sapientes videri solent, quam cum pecuniae contemtu gloriantur? Fortis animus! Sed exspecto quid faciant, et quo ille contemtus evadat. Tradita sibi a parentibus patrimonia, tanquam malum fugiunt ac deserunt. Et ne in tempestate naufragium faciant, in tranquillo se ultro praecipitant, non virtute, sed perverso metu fortes; sicut illi, qui, cum timent, ne ab hoste iugulentur, ipsi se iugulant, ut mortem morte devitent. Sic isti, unde possent gloriam liberalitatis acquirere, sine honore, sine gratia perdunt. Laudatur Democritus, quod agros suos reliquerit[1]), eosque pascua publica fieri passus sit. Probarem, si donasset. Nihil autem sapienter fit, quod, si ab omnibus fiat, inutile est ac malum. Sed haec negligentia tolerabilis. Quid ille, qui patrimonium in nummos redactum effudit in mare? Ego dubito, utrumne sanus, an demens fuerit. Abite, inquit, in profundum malae cupiditates; ego vos mergam, ne ipse mergar a vobis. Si tantus

1) Edd. vett.: dereliquerit.

Digitized by Google

pecuniae contemtus est, fac illam beneficium, fac humanitatem, largire pauperibus; potest[1]) hoc, quod perditurus es, multis succurrere, ne fame, aut siti, aut nuditate moriantur. Imitare insaniam saltem furoremque Tuditani: sparge populo diripienda[2]). Potes et pecuniam effugere, et tamen bene collocare; quia salvum est, quidquid pluribus profuit. Zenonis autem paria peccata quis probat? Sed omittamus id, quod est ab omnibus semper irrisum. Illud satis est ad coarguendum[3]) furiosi hominis errorem, quod inter vitia et morbos misericordiam ponit. Adimit nobis affectum, quo ratio humanae vitae paene omnis continetur. Cum enim natura hominis imbecillior sit, quam ceterorum animalium, quae vel ad perferendam vim temporum, vel ad incursiones a suis corporibus arcendas, naturalibus munimentis providentia coelestis armavit, homini autem quia nihil istorum datum est, accepit pro istis omnibus miserationis affectum, qui plane vocatur humanitas, qua nosmet invicem tueremur. Nam si homo ad conspectum alterius hominis efferaretur, quod facere videmus animantes, quarum natura solivaga est, nulla esset hominum societas, nulla urbium condendarum vel cura, vel ratio; sic ne vita quidem satis tuta, cum et ceteris animalibus exposita esset imbecillitas hominum, et ipsi inter semetipsos belluarum more saevirent. Non minor in aliis dementia. Quid enim dici potest de illo, qui nigram dixit esse nivem? quam consequens erat, ut etiam picem albam esse diceret. Hic est ille, qui se idcirco natum esse dicebat, ut coelum ac solem videret[4]), qui in terra nihil videbat sole lucente. Xenophanes dicentibus mathematicis, orbem lunae duodeviginti partibus maiorem esse, quam terram, stultissime credidit; et quod huic levitati fuit consentaneum, dixit, intra concavum lunae sinum esse aliam terram, et ibi aliud genus hominum simili modo vivere, quo nos in hac terra vivimus. Habent igitur illi lunatici homines alteram lunam, quae illis nocturnum lumen exhibeat, sicut haec exhibet nobis: et fortasse noster hic orbis alterius inferioris terrae luna sit. Fuisse Seneca inter Stoicos ait, qui deliberaret, utrumne soli quoque suos populos daret;

---

1) Bas. F. potes. 2) Bas. F. Kell.: diripiendam. 3) Al., ut Kell. Bas. G., edd. vett.: coercendum. 4) V. c. 9.

Digitized by Google

inepte scilicet, qui dubitaverit. Quid enim perderet, si dedisset? Sed, credo, calor deterrebat, ne tantam multitudinem periculo committeret, ne si aestu nimio perissent, ipsius culpa evenisse tanta calamitas diceretur.

24. Quid illi, qui esse contrarios vestigiis nostris antipodas putant; num aliquid loquuntur? Aut est quisquam tam ineptus, qui credat esse homines, quorum vestigia sint superiora, quam capita? aut ibi quae apud nos iacent, inversa pendere? fruges et arbores deorsum versus crescere? pluvias, et nives, et grandines sursum versus cadere in terram? Et miratur aliquis hortos pensiles inter septem mira narrari, cum philosophi et agros, et maria, et urbes, et montes pensiles faciant? Huius quoque erroris aperienda nobis origo est. Nam semper eodem modo falluntur. Cum enim falsum aliquid in principio sumserint, verisimilitudine inducti, necesse est, eos in ea, quae consequuntur, incurrere. Sic incidunt in multa ridicula, quia necesse est falsa esse, quae rebus falsis congruunt. Cum autem primis habuerint fidem, qualia sint ea, quae sequuntur, non circumspiciunt, sed defendunt omni modo; cum debeant prima illa, utrumne vera sint, an falsa, ex consequentibus iudicare. Quae igitur illos ad antipodas ratio perduxit? Videbant siderum cursus in occasum meantium; solem atque lunam in eandem partem semper occidere, et oriri semper ab eadem. Cum autem non perspicerent, quae machinatio cursus eorum temperaret, nec quomodo ab occasu ad orientem remearent, coelum autem ipsum in omnes partes putarent esse devexum, quod sic videri, propter immensam latitudinem necesse est: existimaverunt, rotundum esse mundum sicut pilam, et ex motu siderum opinati sunt coelum volvi; sic astra solemque, cum occiderint, volubilitate ipsa mundi ad ortum referri. Itaque et aereos orbes fabricati sunt, quasi ad figuram mundi, eosque caelarunt portentosis quibusdam simulacris, quae astra esse dicerent. Hanc igitur coeli rotunditatem illud sequebatur, ut terra in medio sinu eius esset inclusa. Quod si ita esset, etiam ipsam terram globo similem; neque enim fieri posset, ut non esset rotundum, quod rotundo conclusum teneretur. Si autem rotunda etiam terra esset, necesse esse, ut in omnes coeli partes eandem faciem gerat, id est montes erigat, campos tendat, maria consternat. Quod si esset,

Digitized by Google

etiam sequebatur illud extremum, ut nulla sit pars terrae, quae non ab hominibus caeterisque animalibus incolatur. Sic pendulos istos antipodas coeli rotunditas adinvenit. Quodsi quaeras ab iis, qui haec portenta defendunt, quomodo ergo non cadunt omnia in inferiorem illam coeli partem: hanc respondent rerum esse naturam, ut pondera in medium ferantur, et ad medium connexa sint omnia, sicut radios videmus in rota; quae autem levia sunt, ut nebula, fumus, ignis, a medio deferantur, ut coelum petant. Quid dicam de iis nescio, qui, cum semel aberraverint, constanter in stultitia perseverant, et vanis vana defendunt; nisi quod eos interdum puto aut ioci causa philosophari, aut prudentes et scios mendacia defendenda suscipere, quasi ut ingenia sua in malis rebus exerceant, vel ostendant[1]). At ego multis argumentis probare possem, nullo modo fieri posse, ut coelum terra sit inferius, nisi et liber iam concludendus esset, et adhuc aliqua restarent, quae magis sunt praesenti operi necessaria. Et quoniam singulorum errores percurrere non est unius libri opus, satis sit pauca enumerasse, ex quibus possit, qualia sint cetera, intelligi.

25. Nunc pauca nobis de philosophia in commune dicenda sunt, ut confirmata causa peroremus. Summus ille noster Platonis imitator existimavit philosophiam non esse vulgarem, quod eam non nisi docti homines assequi possint. Est, inquit[2]), philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens. Non est ergo sapientia, si ab hominum coetu abhorret, quoniam sapientia, si homini data est, sine ullo discrimine omnibus data est, ut nemo sit prorsus, qui eam capere non possit. At illi virtutem humano generi datam sic amplexantur, ut soli omnium publico bono frui velle videantur, tam invidi, quam si velint deligare oculos, aut effodere ceteris, ne solem videant. Nam quid est aliud hominibus negare sapientiam, quam mentibus eorum verum ac divinum lumen auferre? Quodsi natura hominis sapientiae capax est, oportuit et opifices, et rusticos, et mulieres, et omnes denique, qui humanam formam gerunt, doceri, ut sapiant, populumque ex omni lingua, et conditione, et sexu, et aetate conflari. Maximum itaque argumentum est, philosophiam neque ad

1) Al., ut Bas. G., Ald.: ostentent. 2) Cic. Tusc. 2, 1.

Digitized by Google

sapientiam tendere, neque ipsam esse sapientiam, quod mysterium eius barba tantum celebratur et pallio. Senserunt hoc adeo Stoici, qui et servis, et mulieribus philosophandum esse dixerunt; Epicurus quoque, qui rudes omnium literarum ad philosophiam invitat; item Plato, qui civitatem de sapientibus voluit componere. Conati quidem illi sunt facere, quod veritas exigebat, sed non potuit ultra verba procedi. Primum, quia multis artibus opus est, ut ad philosophiam possit accedi. Discendae istae communes literae propter usum legendi, quia in tanta rerum varietate, nec disci audiendo possunt omnia, nec memoria contineri. Grammaticis quoque non parum operae dandum est, ut rectam loquendi rationem scias. Id multos annos auferat necesse est. Nec oratoria quidem ignoranda est, ut ea, quae didiceris, proferre atque eloqui possis. Geometria quoque, ac musica, et astrologia necessaria est, quod hae artes cum philosophia habent aliquam societatem. Quae universa perdiscere neque feminae possunt, quibus intra puberes annos officia mox usibus domesticis profutura discenda sunt; neque servi, quibus per eos annos vel maxime serviendum est, quibus possunt[1]) discere; neque pauperes, aut opifices, aut rustici, quibus in diem victus labore est quaerendus. Ob eam causam Tullius ait, abhorrere a multitudine philosophiam. At enim rudes Epicurus accipiet. Quomodo ergo illa, quae de principiis rerum dicuntur, intelligent, quae perplexa et involuta vix etiam politi homines assequuntur? In rebus igitur obscuritate implicitis, et ingeniorum varietate confusis, et eloquentium virorum exquisito sermone fucatis, quis imperito ac rudi locus est? Denique nullas unquam mulieres philosophari docuerunt, praeter unam ex omni memoria Themisten; neque servos, praeter unum Phaedonem, quem male servientem redemisse ac docuisse Cebetem tradunt. Enumerant etiam Platonem, ac Diogenem, qui tamen servi non fuerunt, sed his servitus evenerat; sunt enim capti. Platonem quidem redemisse Aniceris quidam traditur sestertiis octo. Itaque insectatus est conviciis hunc ipsum redemtorem Seneca, quod parvo Platonem aestimaverit. Furiosus, ut mihi videtur, qui homini fuerit iratus, quod non multam pecuniam per-

1) Reim. Bas. G., Bün.: possent.

didit; scilicet aurum appendere debuit, tanquam pro mortuo Hectore, aut tantum ingerere numorum, quantum venditor non poposcit. Ex Barbaris vero nullum, praeter unum Anacharsim Scytham, qui philosophiam ne somniasset quidem, nisi et linguam, et literas ante didicisset.

26. Quod ergo illi poscente natura faciendum esse senserunt, sed tamen neque ipsi facere potuerunt, neque a philosophis fieri posse viderunt, sola hoc efficit doctrina coelestis, quia sola sapientia est. Illi scilicet persuadere cuiquam potuerunt, qui nihil persuadent etiam sibi; aut cuiusquam cupiditates oppriment, iram temperabunt, libidinem coercebunt, cum ipsi et cedant vitiis, et fateantur, plus valere naturam. Dei autem praecepta, quia et simplicia, et vera sunt, quantum valeant in animis hominum, quotidiana experimenta demonstrant. Da mihi virum, qui sit iracundus, maledicus, effrenatus: paucissimis dei verbis tam placidum, quam ovem, reddam. Da cupidum, avarum, tenacem: iam tibi eum liberalem dabo, et pecuniam suam plenis manibus largientem. Da timidum doloris ac mortis: iam cruces, et ignes, et Phalaridis taurum contemnet. Da libidinosum, adulterum, ganeonem: iam sobrium, castum, continentem videbis. Da crudelem et sanguinis appetentem: iam in veram clementiam furor ille mutabitur. Da iniustum, insipientem, peccatorem: continuo et aequus, et prudens, et innocens erit; uno enim lavacro malitia omnis abolebitur. Tanta divinae sapientiae vis est, ut in hominis pectus infusa, matrem delictorum stultitiam uno semel impetu expellat: ad quod efficiendum, non mercede, non libris, non lucubrationibus opus est. Gratis ista fiunt, facile, cito; modo pateant aures, et pectus sapientiam sitiat. Nemo vereatur: nos aquam non vendimus, nec solem mercede praestamus. Dei fons uberrimus atque plenissimus patet cunctis, et hoc coeleste lumen universis oritur, quicunque oculos habent. Num quis haec philosophorum aut unquam praestitit, aut praestare, si velit, potest? Qui cum aetates suas in studio philosophiae conterant, neque alium quenquam, neque seipsos, si natura paululum obstitit, possunt facere meliores. Itaque sapientia eorum, ut plurimum efficiat, non excidit vitia, sed abscondit. Pauca vero dei praecepta sic totum hominem immutant, et exposito vetere, novum reddunt, ut non cognoscas, eundem esse.

Digitized by Google

27. Quid ergo? nihilne illi simile praecipiunt? imo permulta, et ad verum frequenter accedunt, sed nihil ponderis habent illa praecepta, quia sunt humana, et auctoritate maiori, id est divina illa, carent. Nemo igitur credit, quia tam se hominem putat esse, qui audit, quam est ille, qui praecipit. Praeterea nihil apud eos certi est, nihil, quod a scientia[1]) veniat, sed cum omnia coniecturis agantur, multa etiam diversa et varia proferantur, stultissimi est hominis, praeceptis eorum velle parere, quae utrum vera sint, an falsa, dubitatur; et ideo nemo paret, quia nemo vult ad incertum laborare. Virtutem esse Stoici aiunt, quae sola efficiat vitam beatam. Nihil potest verius dici. Sed quid, si cruciabitur, aut dolore afficietur? Poteritne quisquam inter carnifices beatus esse? Imo vero illatus corpori dolor materia virtutis est; itaque ne in tormentis quidem miser est. Epicurus multo fortius: sapiens, inquit, semper beatus est; et vel inclusus in Phalaridis tauro hanc vocem emittet: suave est, et nihil curo. Quis eum non irriserit, maxime, quod homo voluptarius personam sibi viri fortis imposuit, et quidem supra modum? Non enim fieri potest, ut quisquam cruciatus corporis pro voluptatibus ducat, cum satis sit, ad officium virtutis implendum perferre ac sustinere. Quid dicitis Stoici? Quid tu Epicure? Beatus est sapiens, etiam cum torquetur. Si propter gloriam patientiae, non fruetur; in tormentis enim fortasse morietur: si propter memoriam, aut non sentiet, si occidunt animae, aut si sentiet, nihil ex ea consequetur. Quis ergo alius in virtute fructus est? quae beatitudo vitae? ut aequo animo moriatur? Bonum mihi affertis unius horae, aut fortasse momenti, propter quod non expediat in tota vita miseriis et laboribus confici. Quantum autem temporis mors occupat? Quae cum venit[2]), utrum aequo an iniquo animo eam subieris, iam nihil refert. Ita fit, ut nihil aliud ex virtute captetur, nisi gloria. Sed haec aut supervacua et brevis est, aut pravis hominum iudiciis non sequetur. Nullus igitur ex virtute fructus est, ubi virtus mortalis est et caduca. Itaque qui haec locuti sunt, umbram quandam virtutis videbant, ipsam virtutem non vide-

---

1) Al., ut Bass. F. G. Kell : ad scientiam. 2) Bas. F. al., Bün. Lengl. veniat, Bas. G. quo c. venerit.

bant. Defixi enim fuerunt in terram, nec vultus suos in altum erigebant, ut eam possent intueri, quae sese a coeli regionibus ostentabat[1]). Haec causa est, cur praeceptis eorum nullus obtemperet, quoniam aut ad vitia erudiunt, si voluptatem defendunt; aut si virtutem asserunt, neque peccato poenam minantur, nisi solius turpitudinis, neque virtuti ullum praemium pollicentur, nisi solius honestatis et laudis, cum dicant, non propter aliud, sed propter seipsam expetendam esse virtutem. Beatus est igitur sapiens in tormentis: sed cum torquetur pro fide, pro iustitia, pro deo, illa patientia doloris beatissimum faciet. Est enim deus, qui solus potest honorare virtutem, cuius merces immortalitas sola est. Quam qui non appetunt, nec religionem tenent, cui aeterna subiacet vita, profecto neque virtutis vim sciunt, cuius praemium ignorant, neque in coelum spectant, quod ipsi facere se putant, cum res non investigabiles[2]) quaerunt, quia ratio in coelum spectandi nulla est alia, nisi aut religionem suscipere, aut animam suam immortalem esse credere. Quisquis enim aut deum colendum esse intelligit, aut immortalitatis spem sibi propositam habet, mens eius in coelo est; et licet id non asspiciat oculis, animae[3]) tamen lumine asspicit. Qui autem religionem non suscipiunt, terreni sunt, quia religio de coelo est; et qui animam putant cum corpore interire, aeque in terram spectant, quia ultra corpus, quod est terra, nihil amplius vident, quod sit immortale. Nihil igitur prodest, hominem ita esse fictum, ut recto corpore spectet in coelum, nisi erecta mente deum cernat, et cogitatio eius in spe vitae perpetuae tota versetur.

28. Quapropter nihil aliud est in vita, quo ratio, quo conditio nostra nitatur, nisi dei, qui nos genuit, agnitio, et religiosus ac pius cultus; unde quoniam philosophi aberraverunt, sapientes utique non fuerunt. Quaesiverunt illi quidem sapientiam, sed, quia non rite quaerebant, prolapsi sunt longius, et in tantos errores inciderunt, ut etiam communem sapientiam non tenerent. Non enim tantum religionem asserere noluerunt, verum etiam sustulerunt,

---

1) Lucret. 1, 65. 2) Ita plerique libri msscr. et edd. Nonnulli edd. omm. non, plures, quos Thomas. Is. al. sunt secuti, exhibent: non vestigabiles. 3) Bass. F. G. Kell.: animi.

dum specie falsae virtutis inducti, conantur animos omni metu liberare. Quae religionis eversio naturae nomen invenit. Illi enim, cum aut ignorarent, a quo esset effectus mundus, aut persuadere vellent, nihil esse divina mente perfectum, naturam esse dixerunt rerum omnium matrem, quasi dicerent, omnia sua sponte esse nata: quo verbo plane imprudentiam suam confitentur. Natura enim, remota providentia et potestate divina, prorsus nihil est. Quodsi deum naturam vocant, quae perversitas est, naturam potius quam deum nominare? Si autem natura ratio est, vel necessitas, vel conditio nascendi, non est per se ipsam sensibilis, sed necesse est, mentem esse divinam, quae sua providentia nascendi principium rebus omnibus praebeat: aut si natura est coelum atque terra, et omne, quod natum est, non est deus[1]) natura, sed dei opus. Non dissimili errore credunt esse fortunam, quasi deam quandam res humanas variis casibus illudentem, quia nesciunt, unde sibi bona, et mala eveniant. Cum hac se compositos ad proeliandum putant, nec ullam tamen rationem reddunt, a quo, et quam ob causam, sed tantum cum fortuna se digladiari momentis omnibus gloriantur. Iam quicunque aliquos consolati sunt ob interitum amissionemque carorum, fortunae nomen acerrimis accusationibus prosciderunt; nec omnino ulla eorum disputatio de virtute est, in qua non fortuna vexetur. M. Tullius in sua Consolatione pugnasse se semper contra fortunam loquitur, eamque a se esse superatam, cum fortiter inimicorum impetus retudisset; ne tum quidem se ab ea fractum, cum domo pulsus patria caruerit[2]): tum autem, cum amiserit carissimam filiam, victum se a fortuna turpiter confitetur. Cedo, inquit, et[3]) manum tollo. Quid hoc homine miserius, qui sic iaceat? Insipienter, inquit; sed qui se profitetur esse sapientem. Quid ergo sibi vult assumtio nominis? Quid contemtus ille rerum, qui magnificis verbis praetenditur? Quid dispar ceteris habitus? Aut cur omnino praecepta sapientiae datis, si nemo adhuc, qui sapiat, inventus est? Et quisquam nobis invidiam facit, quia philosophos negamus esse sapientes, cum ipsi nec scire se quidquam, nec

---

1) Kell. Bas. G., nonnullae edd. vett.: dei. 2) Libri: caruit. 3) Al.: en.

Digitized by Google

sapere fateantur? Nam si quando ita defecerint, ut ne affingere[1]) quidem quidquam possint, quod faciunt in rebus ceteris, tum vero admonentur ignorantiae, et quasi furibundi exsiliunt, et exclamant, caecos esse se et excordes. Anaxagoras pronuntiat, circumfusa esse tenebris omnia. Empedocles angustas esse sensuum semitas queritur, tanquam illi ad cogitandum rheda et quadrigis opus esset. Democritus quasi in puteo quodam sic alto, ut fundus sit nullus, veritatem iacere demersam; nimirum stulte, ut cetera. Non enim tanquam in puteo demersa veritas est, quo vel descendere, vel etiam cadere illi licebat; sed tanquam in summo montis excelsi vertice, vel potius in coelo, quod est verissimum. Quid enim est, cur eam potius in imum depressam diceret, quam in summum levatam? Nisi forte mentem quoque in pedibus, aut in imis calcibus constituere malebat potius, quam in pectore, aut in capite. Adeo remotissimi fuerunt ab ipsa veritate, ut eos ne status quidem sui corporis admoneret, veritatem in summo illis esse quaerendam. Ex hac desperatione confessio illa Socratis nata est, qua se nihil scire dixit, nisi hoc unum, quod nihil sciat. Hinc Academiae disciplina manavit; si tamen disciplina dici potest, in qua ignoratio et discitur, et docetur. Sed ne illi quidem, qui scientiam sibi assumserunt, id ipsum, quod se scire putabant, constanter defendere potuerunt. Qui, quoniam ratio illis non quadrabat, per ignorantiam rerum divinarum tam varii, tam incerti fuerunt, sibique saepe contraria disserentes, ut quid sentirent, quid vellent, satis statuere ac diiudicare non possis. Quid igitur pugnes adversus eos homines, qui suo sibi gladio pereunt? Quid labores, ut eos destruas, quos sua ipsos destruit atque affligit[2]) oratio? Aristoteles, inquit Cicero[3]), veteres philosophos accusans, ait eos aut stultissimos, aut gloriosissimos fuisse, qui existimavissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam: sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Quod igitur fuit illud tempus? quo more? quando est, aut a quibus absoluta? Nam quod ait stultissimos fuisse, qui putassent ingeniis suis

---

1) Sic II. msscr. fere omnes. Edd. pleraeque: effingere.
2) Al.: afficit. 3) Tusc. 3, 28.

perfectam esse sapientiam, verum est: sed ne ipse quidem satis prudenter, qui aut a veteribus coeptam, aut a novis auctam, aut mox a posterioribus perfectum iri putavit. Nunquam enim potest investigari, quod non per viam suam quaeritur.

29. Sed repetamus id, quod omisimus. Fortuna ergo per se nihil est; nec sic habendum est, tanquam sit in aliquo sensu, siquidem fortuna est accidentium rerum subitus atque inopinatus eventus. Verum philosophi, ne aliquando non errent, in re stulta volunt esse sapientes, qui fortunae sexum mutant, eamque non deam, sicut vulgus, sed deum esse dicunt. Eundem tamen interdum naturam [1]), interdum fortunam vocant; quod multa, inquit idem Cicero [2]), efficiat inopinata nobis propter obscuritatem, ignorationemque causarum. Cum igitur causas ignorent, propter quas fiat aliquid, et ipsum, qui faciat, ignorent necesse est. Idem in opere valde serio [3]), in quo praecepta vitae depromta ex philosophia filio dabat: magnam, inquit, esse fortunae vim in utramque partem, quis nesciat? Nam et cum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervenimus optatos, et cum reflaverit [4]), affligimur. Primum, qui negat sciri posse quidquam, sic hoc dixit, tanquam et ipse, et omnes sciant. Deinde, qui, etiam quae clara sunt, dubia conatur efficere, hoc putavit esse clarum, quod illi esse debuit vel maxime dubium; nam sapienti omnino falsum est. Quis, inquit, nescit? Ego vero nescio. Doceat me, si potest, quae sit illa vis, qui flatus iste, et qui reflatus. Turpe igitur est, hominem ingeniosum id dicere, quod, si neges, probare non possit. Postremo, quod is, qui dicit, assensus esse retinendos, quod stulti sit hominis, rebus incognitis temere assentiri, is plane vulgi et imperitorum opinionibus credidit, qui fortunam putant esse, quae hominibus tribuat bona et mala. Nam simulacrum eius cum copia et gubernaculo fingunt, tanquam haec et opes tribuat, et humanarum rerum regimen obtineat. Cui opinioni et Virgilius [5]) assensit, qui fortunam omnipotentem vocat; et historicus, qui ait [6]): sed profecto

---

1) Kell. Bas. G. aliique ll. omm. v.: interd. naturam.
2) Acad. 1, 7. 3) De offic. 2, 6. 4) Bas. G.: reflavit. 5) Aen. 8, 334. 6) Salust. Cat. 8.

fortuna in omni re dominatur. Quid ergo ceteris diis loci superest? Cur non aut ipsa regnare dicitur, si plus potest, aut sola colitur, si omnia? Vel, si tantum mala immittit, aliquid causae proferant, cur, si dea sit, hominibus invideat, eosque perditos cupiat, cum ab his religiose colatur: cur aequior sit malis, iniquior autem bonis: cur insidietur, affligat, decipiat, exterminet: quis illam generi hominum vexatricem perpetuam constituerit: cur denique tam malam sortita sit potestatem, ut res cunctas ex libidine magis, quam ex vero celebret, obscuretque. Haec, inquam, philosophos inquirere oportuit potius, quam temere innocentem accusare fortunam: quae etiamsi sit aliqua, nihil tamen afferri ab his potest, cur hominibus tam inimica sit, quam putatur. Itaque illae omnes orationes, quibus iniquitatem fortunae lacerant, suasque[1]) virtutes contra fortunam superbissime iactant, nihil sunt aliud, quam deliramenta inconsideratae levitatis. Quare non invideant nobis, quibus aperuit veritatem deus: qui sicut scimus, nihil esse fortunam, ita scimus, esse pravum ac subdolum spiritum, qui sit inimicus bonis, hostisque iustitiae, qui contraria faciat, quam deus, cuius invidiae causam in secundo libro[2]) explicavimus. Hic ergo insidiatur universis; sed eos, qui deum nesciunt, errore impedit, stultitia obruit, tenebris circumfundit, ne quis possit ad divini nominis pervenire notitiam, in quo uno et sapientia continetur, et vita perpetua. Eos autem, qui deum sciunt, dolis et astu aggreditur, ut cupiditate ac libidine irretiat, ac peccatis blandientibus depravatos impellat ad mortem, vel, si dolo nihil profecerit, vi et violentia deiicere conatur. Idcirco enim in primordiis transgressionis non statim ad poenam detrusus a deo est, ut hominem malitia sua exerceat ad virtutem; quae nisi agitetur, nisi assidua vexatione roboretur, non potest esse perfecta, siquidem virtus est perferendorum malorum fortis ac invicta patientia. Ex quo fit, ut virtus nulla sit, si adversarius desit. Huius itaque perversae potestatis cum vim sentirent virtuti repugnantem, nomenque ignorarent, fortunae vocabulum sibi inane finxerunt: quod quam longe a sapientia sit remotum, declarat Iuvenalis[3]) his versibus:

---

1) Al.: se suasque. 2) c. 14 ss. 3) Sat. 10 extr.

Nullum numen habes[1]), si sit prudentia: sed nos
Te facimus, Fortuna, deam, coeloque locamus.

Stultitia igitur, et error, et caecitas, et, ut Cicero ait[2]), ignoratio rerum atque causarum Naturae ac Fortunae nomina induxit. Sed ut adversarium suum nesciunt, sic ne[3]) virtutem quidem sciunt, cuius scientia ab adversarii notione descendit. Quae si coniuncta est cum sapientia, vel, ut ipsi dicunt, eadem ipsa sapientia est, ignorent necesse est, in quibus rebus sita sit. Nemo enim potest veris armis instrui, si hostem, contra quem fuerit armandus, ignorat; nec adversarium vincere, qui in dimicando non hostem verum, sed umbram petit. Prosternetur enim, qui alio intentus, venientem vitalibus suis ictum nec praeviderit ante, nec caverit.

30. Docui, quantum mea mediocritas tulit, longe devium philosophos iter a veritate tenuisse; sentio tamen, quam multa praeterierim, quia non erat mihi propria contra philosophos disputatio. Sed huc necessario divertendum fuit, ut ostenderem, tot et tanta ingenia in rebus falsis esse consumta, ne quis forte a pravis religionibus exclusus, ad eos se conferre vellet, tanquam certi aliquid reperturus. Una igitur spes homini, una salus in hac doctrina, quam defendimus, posita est; omnis sapientia hominis in hoc uno est, ut deum cognoscat et colat: hoc nostrum dogma, haec sententia est. Quanta itaque voce possum, testificor, proclamo, denuntio: hic, hic est illud, quod philosophi omnes in tota sua vita quaesierunt, nec unquam tamen investigare, comprehendere, tenere valuerunt, quia religionem aut pravam retinuerunt, aut totam penitus sustulerunt. Facessant igitur illi omnes, qui humanam vitam non instruunt, sed turbant. Quid enim docent? aut quem instruunt, qui seipsos nondum instruxerunt? quem sanare aegroti, quem regere caeci possunt? Huc ergo nos omnes, quibus est cura sapientiae, conferamus. An exspectabimus, donec Socrates aliquid sciat? aut Anaxagoras in tenebris lumen inveniat? aut Democritus veritatem de puteo extrahat? aut Empedocles dilatet animi sui semitas? aut Arcesilas et Carneades videant, sentiant, percipiant. Ecce vox de coelo veritatem docens, et nobis

1) Al.: abest. 2) Acad. 1, 7. 3) Libri: nec.

Digitized by Google

sole ipso clarius lumen ostendens. Quid nobis iniqui sumus, et sapientiam suscipere cunctamur, quam docti homines, contritis in quaerendo aetatibus suis, nunquam reperire potuerunt. Qui vult sapiens ac beatus esse, audiat dei vocem, discat iustitiam, sacramentum nativitatis suae norit, humana contemnat, divina suscipiat, ut summum illud bonum, ad quod natus est, possit adipisci. Dissolutis religionibus universis, et omnibus, quaecunque in earum defensionem dici vel solebant vel poterant, refutatis, deinde convictis philosophiae disciplinis, ad veram nobis religionem sapientiamque veniendum est, quoniam est, ut docebo, utrumque coniunctum, ut eam vel argumentis, vel exemplis, vel idoneis testibus asseramus, et stultitiam, quam nobis isti deorum cultores obiectare non desinunt, ut nullam penes nos, sic totam penes ipsos esse doceamus. Et quamquam prioribus libris, cum falsas arguerem religiones, et hoc [1]), cum falsam sapientiam tollerem, ubi veritas sit, ostenderim, planius tamen, quae religio, et quae sapientia vera sit, liber proximus indicabit.

LACTANTII FIRMIANI
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER IV.
DE VERA SAPIENTIA.

1. Cogitanti mihi [2]), et cum animo meo saepe reputanti priorem illum generis humani statum, et mirum pariter, et indignum videri solet, quod unius saeculi stultitia, religiones varias suscipientis deosque multos esse credentis, in tantam subito ignorationem sui ventum est, ut ablata ex oculis veritate, neque religio dei veri, neque humanitatis ratio teneretur, hominibus non in coelo summum

---

1) Vulgo (Bass. F. G. Kell.) hic. 2) V. Constantine Imperator, quae ed. Lugd. 1541 et sequu. addunt, leguntur quidem in cdd. haud paucis, quorum unus Regius est antiquissimus, a plerisque tamen, ut Bass. F. G. Kell., absunt.

Digitized by Google

bonum quaerentibus, sed in terra. Quam ob causam profecto saeculorum veterum mutata felicitas est. Coeperunt enim, relicto parente et constitutore omnium deo, insensibilia digitorum suorum figmenta venerari. Quae pravitas quid effecerit, aut quid malorum attulerit, res ipsa declarat. Aversi namque a summo bono, quod ideo beatum ac sempiternum est, quia videri, tangi, comprehendi non potest, et a virtutibus ei bono congruentibus, quae sunt aeque immortales, ad hos corruptos et fragiles deos lapsi, et studentes iis rebus, quibus solum corpus ornatur, alitur, delectatur, mortem sibi perpetuam cum diis et cum bonis corporalibus quaesierunt, quia morti corpus omne subiectum est. Insecuta est igitur huiusmodi religiones iniustitia et impietas, sicuti fuerat necesse. Desierunt etenim vultus suos in coelum tollere; sed [1]) deorsum mentes hominum depressae, terrenis ut religionibus, sic etiam bonis inhaerebant [2]). Secutum est dissidium generis humani, et fraus, et nefas omne; quia spretis aeternis atque incorruptis bonis, quae sola debent ab homine concupisci, temporalia et brevia maluerunt, maiorque hominibus ad malum fides fuit, qui pravum recto, quia praesentius fuerat, praetulerunt. Sic humanam vitam, prioribus saeculis in clarissima luce versatam, caligo ac tenebrae comprehenderunt; et quod huic pravitati congruens erat, postquam sublata sapientia est, tum demum sibi homines sapientum nomen vindicare coeperunt. Tum autem nemo sapiens vocabatur, cum omnes erant; utinamque nomen illud aliquando publicum, quamvis ad paucos redactum, tamen vim suam retineret. Possent enim fortasse pauci illi vel ingenio, vel auctoritate, vel assiduis hortamentis liberare populum vitiis et erroribus. Sed adeo in totum sapientia occiderat, ut ex ipsa nominis arrogantia nullum eorum, qui vocarentur, appareat fuisse sapientem. Et tamen prius, quam haec, philosophia quae dicitur esse, inveniretur, septem fuisse traduntur, qui primi omnium, quia de rebus naturalibus quaerere ac disputare sunt ausi, sapientes haberi appellarique meruerunt. O miserum calamitosumque seculum, quo per orbem totum septem soli fuerunt, qui hominum vocabulo

1) Et Bon. Lips., Is. Bün. 2) Inhaeserunt Bon. Iun. Ultr., Is. Bün.

Digitized by Google

cierentur; nemo enim potest iure dici homo, nisi qui sapiens est. Sed si ceteri omnes, praeter ipsos, stulti fuerunt, ne illi quidem sapientes, quia nemo sapiens esse vere iudicio stultorum potest. Adeo ab his abfuit sapientia, ut ne postea quidem, increscente doctrina, et multis magnisque ingeniis in id ipsum semper intentis, potuerit perspici veritas et comprehendi. Nam post illorum septem sapientum gloriam, incredibile est, quanto studio inquirendae veritatis Graecia omnis exarserit. Ac primum nomen ipsum sapientiae arrogans putaverunt, seque non sapientes, sed studiosos sapientiae vocaverunt. Quo facto et illos, qui temere sapientum sibi nomen assciverant, erroris stultitiaeque damnaverunt, et se quoque ipsos ignorantiae, quam quidem non diffitebantur. Nam ubicunque rerum natura ingeniis eorum quasi manus opposuerat, ne rationem possent aliquam reddere, testificari solebant, nihil scire se, nihil cernere. Unde multo sapientiores inveniuntur, qui se aliqua ex parte viderunt, quam illi, qui se sapere crediderant.

2. Quare, si neque illi fuere sapientes, qui sunt appellati, neque posteriores, qui non dubitaverunt insipientiam confiteri, quid superest, nisi ut alibi sit quaerenda sapientia, quando non est, ubi quaerebatur, inventa? Quid autem putemus fuisse causae, cur tot ingeniis, totque temporibus summo studio et labore quaesita non reperiretur, nisi quod eam philosophi extra fines suos quaesierunt? Qui quoniam peragratis et exploratis omnibus, nusquam ullam sapientiam comprehenderunt, et alicubi esse illam necesse est, apparet, illic potissimum esse quaerendam, ubi stultitiae titulus apparet; cuius velamento deus, ne arcanum sui divini operis in propatulo esset, thesaurum sapientiae ac veritatis abscondit. Unde equidem soleo mirari, quod cum Pythagoras, et postea Plato, amore indagandae veritatis accensi, ad Aegyptios, et Magos, et Persas usque penetrassent, ut earum gentium ritus et sacra cognoscerent: suspicabantur enim, sapientiam in religione versari: ad Iudaeos tantum non accesserint, penes quos tunc solos erat, et quo facilius ire potuissent. Sed aversos esse arbitror divina providentia, ne scire possent veritatem, quia nondum fas erat, alienigenis hominibus religionem dei veri iustitiamque notescere. Statuerat enim deus, appropin-

Digitized by Google

quante ultimo tempore, ducem magnum coelitus mittere, qui eam perfido ingratoque populo ablatam, exteris gentibus[1]) revelaret. Qua de re in hoc libro aggrediar disputare, si prius ostendero, sapientiam cum religione sic cohaerere, ut divelli utrumque non possit.

3. Deorum cultus, ut in priore libro docui, non habet sapientiam, non modo quia divinum animal, hominem, terrenis fragilibusque substernit, sed quia nihil ibi disseritur, quod proficiat ad mores excolendos, vitamque formandam; nec habet inquisitionem aliquam veritatis, sed tantummodo ritum colendi, qui non officio mentis, sed ministerio corporis constat. Et ideo non est illa vera religio iudicanda, quia nullis iustitiae virtutisque praeceptis erudit, efficitque meliores. Ita philosophia, quia religionem, id est summam pietatem non habet, non est vera sapientia. Nam si divinitas, quae gubernat hunc mundum, incredibili beneficentia genus hominum sustentat, et quasi paterna indulgentia fovet, vult profecto gratiam sibi referri, et honorem dari; nec constare homini ratio pietatis potest, si coelestibus beneficiis exstiterit ingratus, quod non est utique sapientis. Quoniam igitur, ut dixi, philosophia et religio deorum disiuncta sunt, longeque discreta; siquidem alii sunt professores sapientiae, per quos utique ad deos non aditur, alii religionis antistites, per quos sapere non discitur: apparet, nec illam esse veram sapientiam, nec hanc religionem. Idcirco nec philosophia potuit veritatem comprehendere, nec religio deorum rationem sui, qua caret, reddere. Ubi autem sapientia cum religione inseparabili nexu cohaeret, utrumque verum esse necesse est, quia et in colendo sapere debemus, id est scire, quid nobis, et quomodo sit colendum, et in sapiendo colere, id est re et actu, quod scierimus, implere. Ubi ergo sapientia cum religione coniungitur? Ibi scilicet, ubi deus colitur unus; ubi vita et actus omnis ad unum caput et ad unam summam refertur; denique iidem sunt doctores sapientiae, qui et dei sacerdotes. Nec tamen moveat quemquam, quia saepe factum est, et fieri potest, ut philosophus aliquis deorum suscipiat sacerdotium; quod cum fit, non tamen

---

1) Sic edd. fere omnes. Libri mss., ut Bass. F. G. Kell.: ceteris nationibus.

Digitized by Google

coniungitur philosophia cum religione, sed et philosophia inter sacra cessabit, et religio, quando philosophia tractabitur. Illa enim religio muta est, non tantum, quia mutorum est, sed quia ritus eius in manu et digitis est, non in corde, aut lingua, sicut nostra, quae vera est. Idcirco et in sapientia religio, et in religione sapientia est. Ergo non potest segregari, quia sapere nihil aliud est, nisi deum verum iustis ac piis cultibus honorare. Multorum autem deorum cultus non esse secundum naturam, etiam hoc argumento colligi potest et comprehendi: omnem deum, qui ab homine colitur, necesse est inter solennes ritus et precationes patrem nuncupari, non tantum honoris gratia, verum etiam rationis, quod et antiquior est homine, et quod vitam, salutem, victum praestat, ut pater. Itaque et Iupiter a precantibus pater vocatur, et Saturnus, et Ianus, et Liber, et ceteri deinceps; quod Lucilius in deorum concilio irridet:

Ut nemo sit nostrum, quin pater optimus divum;
Ut Neptunus pater, Liber, Saturnus pater, Mars,
Ianus, Quirinus pater nomen dicatur ad unum [1]).

Quodsi natura non patitur, ut sint unius hominis multi patres, ex uno enim procreatur, ergo deos etiam multos colere contra naturam est, contraque pietatem. Unus igitur colendus est, qui potest vere pater nominari; idem etiam dominus sit necesse est, quia, sicut potest indulgere, ita etiam coercere. Pater ideo appellandus est, quia nobis multa et magna largitur: dominus ideo, quia castigandi et puniendi habet maximam potestatem. Dominum vero eundem esse, qui sit pater, etiam iuris civilis ratio demonstrat. Quis enim poterit filios educare, nisi habeat in eos domini potestatem? Nec immerito paterfamilias dicitur, licet tantum filios habeat; videlicet nomen patris complectitur etiam servos, quia familias sequitur, et nomen familiae complectitur etiam filios, quia pater antecedit: unde apparet, eundem ipsum et patrem esse servorum, et dominum filiorum. Denique et filius manumittitur tanquam servus, et servus liberatus patroni nomen accipit, tanquam filius.

1) Luc. reliqu. ed. Dousa p. 77. Cdd. et edd. in his variant: vs. 1. al. (Bass. F. G. Kell., omissa v. sit Rom. 1474) quiu aut pater; vs. 2. al.: aut Nept.; vs. 3. al. (ut Bass. F. G. Kell.) pater sic et hoc dicatur.

Digitized by Google

Quodsi propterea paterfamilias nominatur, ut appareat, eum duplici potestate praeditum; quia et indulgere debet, quia pater est, et coercere, quia dominus: ergo idem servus est, qui et filius, idem dominus, qui et pater. Sicut igitur naturae necessitate non potest esse nisi unus pater, ita nec dominus nisi unus. Quid enim faciet[1]) servus, si multi domini diversa imperaverint? Ergo contra rationem contraque naturam sunt religiones multorum deorum, siquidem nec patres multi possunt esse, nec domini: deos autem, et patres, et dominos nuncupari necesse est. Teneri ergo veritas non potest, ubi homo idem multis patribus dominisque subiectus est; ubi animus in multa dispersus, huc atque illuc divagatur. Nec habere ullam firmitatem religio potest, quando certo et stabili domicilio caret. Cultus igitur deorum veri esse non possunt; eodem modo, quo matrimonium dici non potest, ubi mulier una multos viros habet, sed haec aut meretrix, aut adultera nominabitur. A qua enim pudor, castitas, fides abest, virtute careat necesse est. Sic et religio deorum impudica est et incesta, quia fide caret, quia honos ille instabilis et incertus caput atque originem non habet.

4. Quibus rebus apparet, quam inter se coniuncta sint sapientia et religio. Sapientia spectat ad filios, quae exigit amorem; religio ad servos, quae exigit timorem. Nam sicut illi patrem diligere debent et honorare, sic hi dominum colere ac vereri. Deus autem, qui unus est, quoniam utramque personam sustinet, et patris, et domini, et amare eum debemus, quia filii sumus, et timere, quia servi. Non potest igitur nec religio a sapientia separari, nec sapientia a religione secerni, quia idem deus est, qui et intelligi debet, quod est sapientiae, et honorari, quod est religionis. Sed sapientia praecedit, religio sequitur, quia prius est, deum scire, consequens, colere. Ita in duobus nominibus una vis est, quamvis diversa esse videantur: alterum enim positum est in sensu, alterum in actu; sed tamen similia sunt duobus rivis ex uno fonte manantibus. Fons autem sapientiae et religionis deus est, a quo hi duo rivi, si aberraverint, arescant necesse est; quem qui nesciunt, nec sapientes esse possunt, nec religiosi.

---

1) Al.: faciat.

Digitized by Google

Sic fit, ut philosophi, et qui deos colunt, similes sint aut filiis abdicatis, aut servis fugitivis, quia neque illi patrem quaerunt, neque hi dominum. Et sicut abdicati hereditatem patris non assequuntur, et fugitivi impunitatem: ita neque philosophi immortalitatem accipient, quae est regni coelestis hereditas, id est summum bonum, quod illi maxime quaerunt; neque cultores deorum poenam sempiternae mortis effugient, quae est animadversio veri domini adversus fugitivos suae maiestatis ac nominis. Deum vero esse patrem, eundemque dominum, utrique ignoraverunt, tam cultores deorum, quam ipsi sapientiae professores: quia aut nihil omnino colendum putaverunt, aut religiones falsas approbaverunt, aut, etiamsi vim potestatemque summi dei intellexerunt, ut Plato, qui ait unum esse fabricatorem mundi deum, et M. Tullius, qui fatetur[1]), hominem praeclara quadam conditione a summo[2]) deo esse generatum, tamen ei debitum cultum tanquam summo patri non reddiderunt, quod erat consequens ac necessarium. Deos autem neque patres neque dominos esse posse, non tantum multitudo, ut supra ostendi, sed etiam ratio declarat: quia neque fictum esse a diis hominem traditur, neque deos ipsos antecedere originem hominis invenitur; siquidem fuisse in terra homines ante, quam Vulcanus, et Liber, et Apollo, et ipse Iupiter nascerentur, apparet. Sed neque Saturno fictio hominis, neque Coelo patri eius assignari solet. Quodsi nullus eorum, qui coluntur, formasse a principio, atque instituisse hominem traditur; nullus igitur ex his pater hominis nuncupari potest, ita ne deus quidem. Ergo fas non est venerari eos, a quibus non sit homo generatus, quia neque a multis generari potest. Unus igitur ac solus coli debet, qui Iovem, qui Saturnum, qui coelum ipsum, terramque antecessit. Is enim necesse est hominem figuraverit, qui ante hominem coelum terramque perfecit. Solus pater vocandus est, qui creavit, solus dominus nuncupandus, qui regit, qui habet vitae ac necis veram et perpetuam potestatem; quem qui non adorat, et insipiens servus est, qui dominum suum aut fugiat, aut nesciat, et impius filius, qui suum verum patrem vel oderit, vel ignoret.

---

1) De legg. 1, 7. 2) Goth. Lips. 2. Kell.: supremo.

Digitized by Google

5. Nunc, quoniam docui sapientiam et religionem non posse diduci, superest, ut de ipsa religione ac sapientia disseramus. Sentio quidem, quam sit difficilis de rebus coelestibus disputatio: sed tamen audendum est, ut illustrata veritas pateat, multique ab errore atque interitu liberentur, qui eam sub velamine stultitiae latentem aspernantur ac respuunt. Sed prius quam incipiam de deo et operibus eius dicere, pauca mihi de prophetis ante dicenda sunt, quorum testimoniis nunc uti necesse est: quod in prioribus libris ne facerem, temperavi. Ante omnia, qui veritatem studet comprehendere, non modo intelligendis prophetarum vocibus animum debet intendere, sed etiam tempora, per quae quisque illorum fuerit, diligentissime inquirere, ut sciat et quae futura praedixerint, et post quot annos praedicta completa sint. Nec difficultas in his colligendis inest ulla. Testati sunt enim, sub quo quisque rege divini spiritus fuerit passus instinctum; multique scriptos libros de temporibus ediderunt, initium facientes a propheta Moyse, qui Troianum bellum septingentis[1]) fere annis antecessit. Is autem, cum per annos quadraginta populum rexisset, successorem habuit Iesum, qui septem et viginti annis tenuit principatum. Exinde sub iudicibus fuerunt per annos trecentos septuaginta. Tum mutato statu reges habere coeperunt. Quibus imperium tenentibus per annos quadringentos quinquaginta[2]) usque ad Sedechiae regnum, oppugnati a rege Babylonio, captique Iudaei, diuturnum servitium pertulerunt; donec septuagesimo post anno Cyrus maior captivos Iudaeos terris ac sedibus suis redderet, qui per idem tempus in Persas suscepit imperium, quo Romae Tarquinius Superbus. Quare cum omnis temporum series et ex Iudaicis, et ex Graecis Romanisque historiis colligatur, etiam singulorum prophetarum tempora colligi possunt; quorum sane ultimus Zacharias fuit, quem constat sub Dario rege, secundo anno regni eius, octavo mense cecinisse. Adeo antiquiores etiam Graecis scriptoribus prophetae reperiuntur. Quae omnia eo profero, ut errorem suum sentiant, qui scripturam sacram coarguere nituntur, tanquam novam et recens fictam, ignorantes ex

1) Al.: nongentis vel, ut Bass. F. G., nongentos f. annos. 2) Al.: sexaginta; 2 Bon.: quadraginta.

Digitized by Google

quo fonte religionis sanctae origo manaverit. Quodsi quis, collectis perspectisque temporibus, fundamentum doctrinae salubriter iecerit, et veritatem penitus comprehendet, et errorem, cognita veritate, deponet.

6. Deus igitur machinator constitutorque rerum, sicuti in secundo libro [1]) diximus, antequam praeclarum hoc opus mundi adoriretur, sanctum et incorruptibilem [2]) spiritum genuit, quem filium nuncuparet. Et quamvis alios postea innumerabiles per ipsum [3]) creavisset, quos angelos dicimus, hunc tamen solum primogenitum divini nominis appellatione dignatus est, patria scilicet virtute ac maiestate pollentem. Esse autem summi dei filium, qui sit potestate maxima praeditus, non tantum congruentes in unum voces prophetarum, sed etiam Trismegisti praedicatio, et Sibyllarum vaticinia demonstrant. Hermes in eo libro, qui *λόγος τέλειος* inscribitur, his usus est verbis [4]): *ὁ κύριος καὶ τῶν πάντων ποιητὴς, ὃν θεὸν καλεῖν νενομίκαμεν, ἐπεὶ τὸν δεύτερον ἐποίησε θεὸν ὁρατὸν καὶ αἰσθητὸν· αἰσθητὸν δέ φημι οὐ διὰ τὸ αἰσθέσθαι αὐτὸν, περὶ γὰρ τούτου* [5]) *πότερον αὐτὸς αἴσθοιτο [ἢ μὴ, ὕστερον ζητήσομεν]* [6]), *ἀλλ᾽ ὅτι εἰς αἴσθησιν ὑποπέμπει καὶ εἰς νοῦν* [7])· *ἐπεὶ οὖν τοῦτον ἐποίησε πρῶτον καὶ μόνον καὶ ἕνα, καλὸς δὲ αὐτῷ ἐφάνη καὶ πληρέστατος πάντων τῶν ἀγαθῶν ἠγάσθη* [8]) *τε καὶ πάνυ ἐφίλησεν ὡς ἴδιον τόκον.* Sibylla Erythraea in carminis sui principio, quod a summo deo exorsa est, filium dei ducem et imperatorem omnium his versibus praedicat [9]):

---

1) c. 8. 2) Nonnulli ll. msscr. (ut Bas. F. Kell.) et fere edd. addunt: et irreprehensibilem, vel et incomprehensibilem. 3) V. per ipsum absunt a nonnullis edd., ed. Lugd. 1541 al.; nonnulli ll.: per se ipsum. Cf. c. 8. Epit. c. 42. 4) Cf. Epit. c. 42., Herm. Tr. libelli et fragm. disp. Franc. Patritius. Ven. 1593. p. 51., Mercurii Trism. Asclepius interpr. Apuleio c. 4., Augustin. de V haeresib. c. 3. 5) Vulgo inserunt v. *οὐκ ἔστι*, quae absunt a c. Regiom. Kell., Ven. 1502. Oxon. 1684. 6) V. uncis inclusa Struvium secuti adiecimus, et huiusmodi quid scriptum fuisse manifestum est. 7) Sic l. vulgo exhibetur, sed procul dubio corruptus est. Scriptor ipse *ὑποπίπτει* videtur exarasse, nec v. *νοῦν* recte habet, cuius l. vocabulum visus (*ὄψις*) scriptum fuisse apparet. Sed aliter Scriptor aliter christianus sententiam animo informavit. 8) Al.: *ἠγάπησε* (Kell.); pessime vero complures edd.: *ἡγίασε*. 9) Ed. Gall. p. 12., Theophil. ad Autol. p. 112.

Digitized by Google

παντοτρόφον κτίστην, ὅστις γλυκὺ πνεῦμ' ἐν ἅπασιν
κάτθετο, καὶ ἡγήτορα θεῶν[1]) πάντων ἐποίησεν.

Et rursus in fine eiusdem carminis[2]):

ἀλλ' ὃν ἔδωκε θεὸς πιστοῖς ἄνδρεσσι γεραίρειν.

Et alia Sibylla praecipit hunc oportere cognosci[3]):

αὐτόν σου γίνωσκε θεὸν, θεοῦ υἱὸν ἐόντα.

Videlicet et ipse est dei filius, qui per Salomonem, sapientissimum regem, divino spiritu plenum, locutus est ea, quae subiecimus[4]): Deus condidit me in initio viarum suarum, in opera sua ante saeculum. Fundavit me in principio, antequam terram faceret, antequam abyssos constitueret, priusquam procederent fontes aquarum: ante omnes colles genuit me dominus; fecit regiones, et fines inhabitabiles sub coelo. Cum pararet coelum, aderam illi, et cum secerneret suam sedem; cum super ventos faceret validas nubes, et cum confirmatos poneret montes sub coelo: quando fortia faciebat fundamenta terrae, eram penes illum disponens. Ego eram, cui adgaudebat; quotidie autem iucundabar ante faciem eius, cum laetaretur orbe perfecto. Idcirco autem illum Trismegistus δημιουργὸν τοῦ θεοῦ dixit, et Sibylla σύμβουλον appellat, quod tanta sapientia et virtute sit instructus a deo patre, ut consilio eius et manibus uteretur in fabricatione mundi.

7. Fortasse quaerat aliquis hoc loco, quis sit iste tam potens, tam deo carus, et quod nomen habeat, cuius prima nativitas non modo antecesserit mundum, verum etiam prudentia disposuerit, virtute[5]) construxerit. Primum scire nos convenit, nomen eius ne angelis quidem notum esse, qui morantur in coelo, sed ipsi soli, ac deo patri; nec ante id publicabitur, ut est sanctis literis traditum, quam dispositio dei fuerit impleta. Deinde nec enuntiari posse hominis ore; sicut Hermes docet, haec dicens[6]): αἴτιον δὲ τούτου τοῦ αἰτίου ἡ τοῦ θείου καὶ ἀγεννήτου ἀγαθοῦ βούλησις, ἣ θεὸν προήνεγκεν[7]), οὗ τὸ ὄνομα οὐ δύναται ἀνθρωπίνῳ στόματι λαληθῆναι. Et paulo post ad filium: ἔστι γάρ τις, ὦ τέκνον, ἀπόῤῥητος λόγος σοφίας, ὅσιος περὶ τοῦ μό-

1) Nonnulli ll.: θεόν; Struv. τῶν. 2) Ed. Gall. p. 476. 3) Ed. Gall. p. 745. 4) Prov. 8, 22—31. LXX. 5) Cod. Regiom. virtus. 6) Cf. Herm. Tr. lib. et fragm. disp. F. Patritius l. l., Augustin. l. l. 7) V. ἣ θ. προήν. textui fortasse temere intrusa. Desunt in c. Kell. Regiom.

νου κυρίου πάντων καὶ προεννοουμένου θεοῦ, ὃν εἰπεῖν ὑπὲρ ἄνθρωπόν ἐστιν. Sed quamvis nomen eius, quod ei a principio pater summus imposuit, nullus alius praeter ipsum sciat, habet tamen et inter angelos aliud vocabulum, et inter homines aliud. Iesus quippe inter homines nominatur. Nam Christus non proprium nomen est, sed nuncupatio potestatis et regni; sic enim Iudaei reges suos appellabant. Sed exponenda huius nominis ratio est propter ignorantium errorem, qui eum immutata litera Chrestum solent dicere. Erat Iudaeis ante praeceptum, ut sacrum conficerent unguentum, quo perungi possent ii, qui vocabantur ad sacerdotium, vel ad regnum; et sicut nunc Romanis indumentum purpurae insigne est regiae dignitatis assumtae, sic illis unctio sacri unguenti nomen ac potestatem regiam conferebat. Verum quoniam Graeci veteres *χρίεσθαι* dicebant ungi, quod nunc *ἀλείφεσθαι*, sicut indicat Homericus versus ille 1):

τοὺς δ' ἐπεὶ οὖν δμωαὶ λοῦσαν, καὶ χρῖσαν ἐλαίῳ,

ob hanc rationem nos eum Christum nuncupamus, id est, unctum, qui Hebraice Messias dicitur. Unde in quibusdam Graecis scripturis, quae male de Hebraicis interpretatae sunt, *ἠλειμμένος* scriptum invenitur, *ἀπὸ τοῦ ἀλείφεσθαι.* Sed tamen utrolibet nomine rex significatur; non quod ille regnum hoc terrenum fuerit adeptus, cuius capiendi nondum tempus advenit, sed quod coeleste ac sempiternum, de quo disseremus in ultimo libro. Nunc vero de prima eius nativitate dicamus.

8. In primis enim testificamur, illum bis esse natum, primum in spiritu, postea in carne. Unde apud Hieremiam 2) ita dicitur: Priusquam te formarem in utero, novi te. Et item apud ipsum 3): Beatus qui erat, antequam nasceretur; quod nulli alii contigit, praeter Christum. Qui cum esset a principio filius dei, regeneratus est denuo secundum carnem: quae duplex nativitas eius magnum intulit humanis pectoribus errorem, circumfuditque tenebras etiam iis, qui verae religionis sacramenta retinebant. Sed nos id plane dilucideque monstrabimus, ut amatores sapientiae facilius ac diligentius instruantur. Qui audit dei filium dici, non debet tantum nefas mente concipere, ut

---

1) Odyss. 4, 49. 2) 1, 5. 3) Locus unde desumtus, nescio.

Digitized by Google

existimet, ex connubio ac permistione feminae alicuius deum procreasse, quod non facit nisi animal corporale, mortique subiectum. Deus autem, cum solus sit[1]), cui permiscere se potuit? aut cum esset tantae potestatis, ut quidquid vellet, efficeret, utique ad creandum societate alterius non indigebat; nisi forte existimabimus, deum, sicut Orpheus putavit, et marem esse et feminam, quod aliter generare non quiverit, nisi haberet vim sexus utriusque: quasi aut ipse secum coierit, aut sine coitu non potuerit procreare. Sed et Hermes in eadem fuit opinione, cum dicit[2]) *αὐτοπάτορα καὶ αὐτομήτορα*. Quod si ita esset, ut a prophetis pater dicitur, sic etiam mater diceretur. Quomodo igitur procreavit? Primum nec sciri a quoquam possunt, nec enarrari opera divina: sed tamen sanctae literae docent, in quibus cautum est, illum dei filium dei esse sermonem; itemque ceteros angelos dei spiritus esse. Nam sermo est spiritus cum voce aliquid significante prolatus. Sed tamen, quoniam spiritus et sermo diversis partibus proferuntur, siquidem spiritus naribus, ore sermo procedit, magna inter hunc dei filium ceterosque angelos differentia est. Illi enim ex deo taciti spiritus exierunt, quia non ad doctrinam dei tradendam, sed ad ministerium creabantur. Ille vero cum sit et ipse spiritus, tamen cum voce ac sono ex dei ore processit, sicut verbum, ea scilicet ratione, quia voce eius ad populum fuerat usurus, id est, quod ille magister futurus esset doctrinae dei, et coelestis arcani ad homines perferendi: quod ipsum primo locutus est, ut per eum ad nos loqueretur, et ille vocem dei ac voluntatem nobis revelaret. Merito igitur sermo et verbum dei dicitur, quia deus procedentem de ore suo vocalem spiritum, quem non utero, sed mente conceperat, inexcogitabili quadam maiestatis suae virtute ac potentia in effigiem, quae proprio sensu et sapientia vigeat, comprehendit; et alios item spiritus suos in angelos figuravit. Nostri spiritus dissolubiles sunt, quia mortales sumus; dei autem spiritus et vivunt, et manent, et sentiunt, quia ipse immortalis est et sensus ac vitae dator. Nostrae voces licet aurae misceantur, atque vanescant, tamen plerumque permanent literis

1) Al. ll. (Kell.) et plerique edd.: solus adhuc esset.
2) Kell.: dicit eum.

comprehensae: quanto magis dei vocem credendum est et manere in aeternum, et sensu ac virtute comitari, quam de deo patre, tanquam rivus de fonte traduxerit. Quodsi quis miratur, ex deo deum prolatione vocis ac spiritus potuisse generari, si sacras voces prophetarum cognoverit, desinet profecto mirari. Salomonem, patremque eius David potentissimos reges fuisse, et eosdem prophetas, etiam iis fortasse sit notum, qui divinas literas non attigerunt; quorum alter, qui posterius regnavit, Troianae urbis excidium centum et quadraginta annis antecessit. Huius pater divinorum scriptor hymnorum in psalmo XXXII. sic ait: Verbo dei coeli solidati sunt, et spiritu oris eius omnis virtus eorum. Item rursus in psalmo quadragesimo quarto: Eructavit cor meum verbum bonum, dico ego opera mea regi: contestans videlicet, nulli alii opera dei esse nota, nisi filio soli, qui est verbum dei, et quem regnare in perpetuum necesse est. Item Salomon ipsum verbum dei esse demonstrat, cuius manibus opera ista mundi fabricata sint. Ego, inquit[1]), ex ore altissimi prodivi ante omnem creaturam; ego in coelis feci, ut oriretur lumen indeficiens, et nebula texi omnem terram. Ego in altis habitavi, et thronus meus in columna nubis. Ioannes[2]) quoque ita tradit: In principio erat verbum, et verbum erat apud deum, et deus erat verbum. Hoc fuit in principio apud deum. Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil.

9. Sed melius Graeci λόγον dicunt, quam nos verbum, sive sermonem; λόγος enim et sermonem significat, et rationem, quia ille est et vox, et sapientia dei. Hunc sermonem divinum ne philosophi quidem ignoraverunt; siquidem Zeno rerum naturae dispositorem atque opificem universitatis λόγον praedicat, quem et fatum, et necessitatem rerum, et deum, et animum Iovis nuncupat; ea scilicet consuetudine, qua solent Iovem pro deo accipere. Sed nihil obstant verba, cum sententia congruat veritati. Est enim spiritus dei, quem ille animum Iovis nominavit. Nam Trismegistus, qui veritatem paene universam nescio quo modo investigavit, virtutem maiestatemque verbi saepe descripsit, sicut declarat superius illud exemplum, quo fatetur, esse ineffabilem quendam sanctumque sermonem, cuius

1) Sirac. 24, 3 s. 2) 1, 1 ss.

Digitized by Google

enarratio modum hominis excedat. Dixi de nativitate prima breviter, ut potui; nunc de secunda, quoniam controversia est in ea maxima, latius disserendum est, ut veritatem scire cupientibus lumen intelligentiae praeferamus.

10. In primis igitur scire homines oportet, sic a principio processisse dispositionem summi dei, ut esset necesse, appropinquante saeculi termino, dei filium descendere in terram, ut constitueret deo templum, doceretque iustitiam: verumtamen non in virtute angeli, aut potestate coelesti, sed in figura hominis, et conditione mortali, ut cum magisterio functus fuisset, traderetur in manus impiorum, mortemque susciperet, ut ea quoque per virtutem domita, resurgeret, et homini, quem induerat, quem gerebat, et spem vincendae mortis afferret, et ad praemia immortalitatis admitteret. Hanc ergo dispositionem ne quis ignoret, docebimus praedicta esse omnia, quae in Christo videmus esse completa. Nemo asseverationi nostrae fidem commodet, nisi ostendero, prophetas ante multam temporum seriem praedicasse, fore aliquando, ut filius dei nasceretur sicut homo, et mirabilia faceret, et cultum dei per totam terram seminaret, et postremo patibulo figeretur, et tertio die resurgeret. Quae omnia cum probavero eorum ipsorum literis, qui deum suum mortali corpore utentem violaverunt, quid aliud obstabit, quominus veram sapientiam clarum sit in hac sola religione versari? Nunc a principio totius sacramenti origo narranda est. Maiores nostri, qui erant principes Hebraeorum, cum sterilitate atque inopia laborarent, transierunt in Aegyptum rei frumentariae gratia, ibique diutius commorantes, intolerabili servitutis iugo premebantur. Tum misertus eorum deus, eduxit eos, ac liberavit de manu regis Aegyptiorum post annos quadringentos[1]) triginta, duce Moyse, per quem postea lex illis a deo data est. In qua eductione ostendit virtutem maiestatis suae deus. Traiecit enim populum medio mari rubro, praecedente angelo et scindente aquam, ut populus per siccum gradi posset, quem verius, ut ait poeta[2]),

Curvata in montis faciem circumstetit unda.

Qua re audita, tyrannus Aegyptiorum cum magna suorum manu insecutus est, et mare adhuc patens temere ingres-

---

1) Edd. vett.: trecentos. 2) Virg. Georg. 4, 361.

sus, coeuntibus aquis cum omni exercitu deletus est. Hebraei vero egressi, in solitudine multa mirabilia viderunt. Namque cum sitim paterentur, ictu virgae rupe percussa, prosilivit fons aquae, populumque recreavit. Quo rursus esuriente, coelestis alimenti pluvia descendit. Quin etiam coturnices in castra eorum ventus induxit[1]), ut non modo pane coelesti, sed etiam instructioribus epulis saturarentur. Pro his tamen divinis beneficiis honorem deo non reddiderunt, sed depulsa iam servitute, iam siti fameque deposita, in luxuriam prolapsi, ad profanos Aegyptiorum ritus animos transtulerunt. Cum enim Moyses dux eorum asscendisset in montem, atque ibi quadraginta diebus moraretur, aureum caput bovis, quem vocant[2]) Apin, quod eos[3]) praecederet, figurarunt. Quo peccato ac scelere offensus deus, impium et ingratum populum pro merito poenis gravibus affecit, et legi, quam per Moysen dederat, subiugavit. Postea vero cum in deserta quadam parte Syriae consedissent, amiserunt vetus nomen Hebraei; et quoniam princeps examinis eorum Iudas erat, Iudaei sunt appellati, et terra, quam incoluere, Iudaea. Et primo quidem non dominio regum subiecti fuerunt, sed populo ac legi civiles iudices praesidebant; non tamen in annum constituti, sicut Romani consules, sed perpetua iurisdictione subnixi. Tum sublato iudicum nomine, potestas regalis inducta est. Verum iudicibus regimen eorum tenentibus, pravas religiones saepe susceperant, atque offensus ab his deus toties alienigenis subiugabat, donec rursus poenitentia populi mitigatus liberaret eos servitute. Item sub regibus finitimorum bellis ob delicta vexati, postremo capti, abductique Babylonem, poenas impietatis suae gravi servitio pependerunt, donec Cyrus veniret in regnum, qui statim Iudaeos restituit edicto. Exinde tetrarchas habuerunt usque ad Herodem, qui fuit sub imperio Tiberii Caesaris; cuius anno quinto decimo, id est duobus Geminis consulibus ante diem decimum calendarum Aprilium[4]) Iudaei Christum cruci affixerunt. Hic rerum textus, hic ordo in arcanis sanctarum literarum continetur. Sed prius osten-

---

1) Nonnulli cdd. bonae notae: invexit. 2) Edd. vett.: vocant ipsi. 3) Sic 4 edd. antiquissimae. Vulgo (ut Bass. F. G.) eos signo; al.: eos in signo; al. (ut Kell.) eos in signum. Parrh. Iunt.: eorum signa. 4) Bas. F.: calendas Apriles.

Digitized by Google

dam, qua de causa in terram venerit Christus, ut fundamentum divinae religionis et ratio clarescat.

11. Cum saepe Iudaei praeceptis salutaribus repugnarent, atque a divina lege desciscerent, aberrantes ad impios cultus deorum, tum deus iustos et electos viros sancto spiritu implebat, prophetas in media plebe constituens, per quos peccata ingrati populi verbis minacibus increparet, et nihilominus hortaretur ad poenitentiam sceleris agendam: quam nisi egissent, atque abiectis vanitatibus ad deum suum redissent, fore, ut testamentum suum mutaret, id est, hereditatem vitae immortalis ad exteras converteret nationes, aliumque sibi populum fideliorem ex alienigenis congregaret. Illi autem a prophetis increpati, non modo verba eorum respuerunt, sed quod sibi peccata exprobrarentur offensi, eos ipsos exquisitis cruciatibus necaverunt. Quae omnia divinae literae signata conservant. Dicit enim propheta Hieremias[1]): Misi ad vos servos meos prophetas: ante lucem mittebam, et non obaudiebatis me, neque intendebatis auribus vestris, cum dicerem vobis: Convertatur unusquisque a via sua mala, et a nequissimis affectionibus[2]) vestris, et habitabitis in terra ista, quam dedi vobis, et patribus vestris a saeculo et usque in saeculum. Nolite ambulare post deos alienos, ut serviatis eis; et ne incitetis me in operibus manuum vestrarum, ad disperdendos vos. Esdras[3]) etiam propheta, qui fuit eiusdem Cyri temporibus, a quo Iudaei sunt restituti, sic loquitur: Desciverunt a te, et abiecerunt legem tuam post corpus suum, et prophetas tuos interfecerunt, qui obtestabantur eos, ut reverterentur ad te. Item Helias in libro *βασιλειῶν* tertio[4]): Aemulando aemulatus sum domino deo omnipotenti, quia dereliquerunt te filii Israel, et altaria tua demolierunt, et prophetas tuos interfecerunt gladio, et remansi ego solitarius, et quaerunt animam meam auferre a me. Propter has illorum impietates abdicavit eos in perpetuum; itaque desiit prophetas mittere ad eos. Sed illum filium suum primogenitum, illum opificem rerum, et consiliatorem suum delabi[5]) iussit e coelo, ut religionem sanctam dei

---

1) 25, 4—6. 2) Al. (ut Kell. Bas. F.) et fere edd.: affectationibus. 3) Nehem. 9, 26. 4) 19, 10. 5) Al., ut Bass. F. G. Kell.: labi.

transferret ad gentes, id est, ad eos, qui deum ignorabant, doceretque iustitiam, quam perfidus populus abiecerat. Quod iampridem denuntiaverat se esse facturum, sicut Malachias[1]) propheta indicat, dicens: Non est mihi voluntas circa vos, dicit dominus, et sacrificium acceptum non habebo ex manibus vestris, quoniam a solis ortu usque ad occasum clarificabitur nomen meum apud gentes. Item David in psalmo XVII[2]): Constitues me in caput gentium; populus, quem non cognovi, serviet mihi. Esaias quoque sic loquitur[3]): Venio colligere omnes gentes, et linguas; et venient, et videbunt claritatem meam, et dimittam super eos signum, et mittam ex his conservatos in gentes, quae longe sunt, quae non audierunt gloriam meam, et nuntiabunt claritatem meam in gentes. Volens igitur deus metatorem templi sui mittere in terram, noluit eum in potestate et claritate coelesti mittere, ut ingratus in deum populus in errorem maximum induceretur, ac poenas pro facinoribus suis lueret, qui dominum ac deum suum non recepisset: quod olim prophetae cecinerant, sic esse facturum. Esaias enim, quem iidem ipsi Iudaei serra consectum crudelissime necaverunt, ita dicit[4]): Audi coelum, et percipe auribus terra, quoniam dominus locutus est: filios genui, et exaltavi; ipsi autem me spreverunt. Agnovit bos possessorem suum, et asinus praesepium domini sui; Israel autem me non cognovit, et populus meus me non intellexit. Hieremias quoque similiter ait[5]): Cognovit tempus suum turtur et hirundo, et ruris passeres custodierunt tempora introitus sui; populus autem meus non cognovit iudicium domini. Quomodo dicitis: Sapientes sumus, et lex domini nobiscum est? Incassum facta est metatura falsa, scribae confusi sunt[6]), sapientes trepidaverunt et capti sunt, quoniam verbum domini reprobaverunt. Ergo, ut coeperam dicere, cum statuisset deus doctorem virtutis mittere ad homines, renasci eum denuo in carne praecepit, et ipsi homini similem fieri, cui dux, et comes, et magister esset futurus. Sed tamen quoniam clemens est et pius erga suos deus, ad eos ipsos eum misit, quos oderat, ne

---

1) 1, 10 s. 2) v. 43. 3) 66, 18 s. 4) 1, 2 s. 5) 8, 7 ss.
6) Cell. et Bün. post vv. scribae et sapientes inciderunt. Al.: metatura, falsi scribae, et conf. s.

illis in perpetuum salutis viam clauderet, sed daret his liberam facultatem sequendi deum, ut et praemium vitae adipiscerentur, si secuti fuissent, quod plurimi eorum faciunt atque fecerunt, et culpa sua in poenam mortis incurrerent, si regem suum repudiassent. Apud illos igitur, et ex eorum semine regenerari eum iussit, ne, si fuisset alienigena, iustam possent excusationem de lege praetendere, quod eum non suscepissent, simul, ut nulla omnino gens esset in terra, cui spes immortalitatis negaretur.

12. Descendens itaque de coelo sanctus ille spiritus dei, sanctam virginem, cuius utero se insinuaret, elegit. At illa divino spiritu hausto repleta concepit, et sine ullo attactu viri repente virginalis uterus intumuit. Quodsi animalia quaedam vento et aura concipere solere omnibus notum est, cur quisquam mirum putet, cum spiritu dei, cui facile est quidquid velit, gravatam esse virginem dicimus? Quod sane incredibile posset videri, nisi hoc futurum ante multa saecula prophetae cecinissent. Salomon ita dicit[1]): Infirmatus est uterus virginis, et accepit foetum; et gravata est, et facta est in multa miseratione mater virgo. Item propheta Esaias, cuius verba sunt haec[2]): Propter hoc dabit deus ipse vobis signum: ecce virgo accipiet in utero, et pariet filium, et vocabitis nomen eius Emanuel. Quid hoc manifestius dici potest? Legebant ista Iudaei, qui eum negaverunt. Si quis nos haec fingere arbitratur, ab his requirat, ab his potissimum sumat; satis firmum testimonium est ad probandam veritatem, quod ab ipsis perhibetur inimicis. Emanuel autem nunquam vocitatus est, sed Iesus, qui latine dicitur salutaris, sive salvator, quia cunctis gentibus salutifer venit; sed propheta declaravit hoc nomine, quod deus ad homines in carne venturus esset. Emanuel enim significat nobiscum deus: scilicet quia illo per virginem nato confiteri homines oportebat, deum secum esse, id est, in terra et in carne mortali. Unde David in psalmo LXXXIV: Veritas, inquit, de terra orta est; quia deus, in quo veritas est, terrenum corpus accepit, ut terrenis viam salutis aperiret. Item Esaias ipse[3]): Ipsi autem non crediderunt, et exacerbaverunt spiritum sanctum,

---

1) Hic l. in V. T. non legitur, nec unde eum L. mutuatus sit, mihi compertum est. 2) 7, 14. 3) 63, 10 s.

Digitized by Google

et conversus est eis ad inimicitiam. Et ipse expugnavit, et recordatus est dierum saeculi, qui suscitavit de terra pastorem ovium. Quis autem futurus esset ille pastor, declaravit alio loco, dicens[1]): Exsultent coeli desuper, et nubes induant iustitiam; aperiatur terra, et pullulet salvatorem. Ego enim dominus deus creavi eum. Salvator vero est, ut supra diximus, Iesus. Sed et alio loco idem propheta sic praedicavit[2]): Ecce natus est nobis puer, et datus est nobis filius, cuius imperium super humeros eius; et vocatum est nomen eius, magni consilii nuntius. Idcirco enim missus est a deo patre, ut universis gentibus, quae sub coelo sunt, singularis et veri dei sanctum mysterium revelaret, ablatum perfido populo, qui adversus deum saepe deliquit. Daniel quoque similia praelocutus est[3]): Videbam, inquit, in visu noctis; et ecce in nubibus coeli ut filius hominis veniens, et usque ad vetustum dierum pervenit. Et qui assistebant, obtulerunt eum, et datum est ei regnum, et honor, et imperium, et omnes populi, tribus, linguae servient ei; et potestas eius aeterna, quae nunquam transibit, et regnum eius non corrumpetur. Quomodo igitur Iudaei et confitentur, et sperant Christum dei, qui hunc idcirco reprobaverunt, quia ex homine natus est? Nam cum ita sit a deo constitutum, ut idem Christus bis veniat[4]) in terram: semel, ut unum deum gentibus nuntiet, deinde rursus, ut regnet: quomodo in secundum eius adventum credunt, qui in primum non crediderunt? Atqui propheta utrosque adventus eius paucis verbis comprehendit. Ecce, inquit, in nubibus coeli, ut filius hominis veniens. Non dixit, ut filius dei, sed ut filius hominis, ut ostenderet, quod carne indui haberet in terra, ut suscepta hominis figura et conditione mortali, doceret homines iustitiam, et cum mandatis dei functus, veritatem gentibus revelasset, multaretur etiam morte, ut inferos quoque vinceret ac resignaret, atque ita demum resurgens ad patrem proficisceretur in nube sublatus. Adiecit enim propheta, et ait: Et usque ad antiquum dierum pervenit, et oblatus est ei. Antiquum dierum appellavit deum summum, cuius aetas et origo non potest comprehendi, quia solus a saeculis fuit,

---

1) 45, 8. 2) 9, 6. 3) 7, 13 s. 4) Nonnulli cdd., ut Bass. F. G.: adveniat.

Digitized by Google

et erit semper in saecula. Christum autem post passionem ac resurrectionem asscensurum esse ad deum patrem, David in psalmo centesimo nono contestatus est his verbis: Dixit dominus domino meo, sede a dexteris meis, quoadusque ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum. Qui propheta, cum rex esset, quem appellare dominum suum posset, qui sederet ad dexteram dei, nisi Christum filium dei, qui est rex regum, et dominus dominorum? Quod Esaias apertius ostendit dicens[1]): Sic dicit dominus deus Christo domino meo, cuius tenui dexteram: obaudire ante eum gentes faciam, et fortitudinem regum disrumpam. Aperiam ante illum portas, et civitates non claudentur. Ego ante te ibo, et montes deplanabo, et fores aereas conteram, et seras ferreas confringam; et dabo tibi thesauros absconditos et invisibiles, ut scias, quia ego sum dominus deus, qui voco nomen tuum, deus Israel. Denique ob virtutem ac fidem, quam deo exhibuit in terra[2]): datum est ei regnum, et honor, et imperium, et omnes populi, tribus, linguae servient ei; et potestas eius aeterna, quae nunquam transibit, et regnum eius non corrumpetur. Quod quidem duobus modis intelligitur: quia et nunc habet perpetuam potestatem, cum omnes gentes et omnes linguae nomen eius venerantur, maiestatem confitentur, doctrinam sequuntur, virtutem imitantur; habet imperium, habet honorem, cum omnes tribus terrae praeceptis eius obtemperant: et idem postea, cum rursus advenerit in potestate ac claritate, ut omnem animam iudicet, et iustos restituat ad vitam, tunc vere[3]) totius terrae regimen obtinebit; tunc sublato de rebus humanis omni malo, aureum saeculum, ut poetae vocant, id est iustum ac pacificum tempus orietur. Sed haec uberius in ultimo libro disseremus, cum de secundo adventu loquemur; nunc de primo, ut coepimus, explicemus.

13. Summus igitur deus ac parens omnium, cum religionem suam transferre voluisset, doctorem iustitiae misit e coelo, ut novis cultoribus novam legem in eo, vel per eum daret: non sicut ante fecerat per hominem; sed tamen nasci eum voluit tanquam hominem, ut per omnia summo

---

1) 45, 1—3. 2) Dan. 7, 14. 3) Bass. F. G., Ald. Crat. 1521.: vero.

patri similis exsisteret. Ipse enim deus pater, et origo, et principium rerum, quoniam parentibus caret, ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ a Trismegisto verissime nominatur, quod ex nullo sit procreatus. Idcirco etiam filium bis nasci oportuit, ut et ipse fieret ἀπάτωρ atque ἀμήτωρ. In prima enim nativitate spiritali ἀμήτωρ fuit, quia sine officio matris a solo deo patre generatus est. In secunda vero carnali ἀπάτωρ fuit, quoniam sine patris officio virginali utero procreatus est, ut mediam inter deum et hominem substantiam gerens, nostram hanc fragilem imbecillemque naturam quasi manu ad immortalitatem posset educere. Factus est et dei filius per spiritum, et hominis per carnem, id est, et deus et homo. Dei virtus in eo ex operibus, quae fecit, apparuit; fragilitas hominis, ex passione, quam pertulit, quam cur susceperit, paulo post docebo. Interim et deum fuisse, et hominem ex utroque genere permixtum, prophetis vaticinantibus discimus. Esaias deum fuisse testatur his verbis[1]): Fatigata est Aegyptus, et negotiatio Aethiopum, et Sabaim viri alti ad te transgredientur, et tui erunt servi, et post te ambulabunt vincti compedibus, et adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te deus est, et non est alius deus praeter te. Tu enim deus es, et nos nesciebamus, deus Israel salvator. Confundentur et reverebuntur omnes, qui adversantur tibi, et cadent in confusionem. Item propheta Hieremias[2]) sic ait: Hic deus noster, et non deputabitur alius absque illo, qui invenit omnem viam prudentiae, et dedit eam Iacob puero suo, et Israel dilecto sibi. Post haec in terris visus est, et cum hominibus[3]) conversatus est. Item David in psalmo XLIV: Thronus tuus, deus, in saecula saeculorum; virga aequitatis virga regni tui. Dilexisti iustitiam, et odio habuisti iniustitiam, propterea unxit te, deus, deus tuus oleo exsultationis. Quo verbo etiam nomen ostendit, siquidem, ut supra docui, ab unctione appellatus est Christus. Deinde hominem fuisse eundem, Hieremias docet, dicens[4]): Et homo est, et quis cognovit eum? Item Esaias[5]): Et mittet eis deus hominem, qui salvabit eos, iudicans sanabit eos. Sed et Moyses in Numeris[6]) ita loquitur: Orietur stella ex

---

1) 45, 14—16. 2) Baruch. 3, 35—37. 3) Bass. F. G., Walch.: inter homines. 4) 17, 9. 5) 19, 20. 6) 24, 17.

Digitized by Google

Iacob, et exsurget homo ex Israel. Propterea Milesius Apollo consultus, utrumne deus, an homo fuerit, hoc modo respondit:

θνητὸς ἔην κατὰ σάρκα σοφὸς τερατώδεσιν ἔργοις,
ἀλλ' ὑπὸ Χαλδαίοισι δικασπολίαισιν ἁλώσας,
γομφωθεὶς σκολόπεσσι πικρὴν ἀνέπλησε τελευτήν.

Primo versu verum quidem dixit, sed argute consultorem fefellit, sacramentum veritatis penitus nescientem; videtur enim negasse illum deum. Sed cum fatetur secundum carnem fuisse mortalem, quod nos etiam praedicamus, consequens est, ut secundum spiritum deus fuerit, quod nos affirmamus. Quid enim fuerat necesse carnis facere mentionem, cum satis esset dicere, fuisse mortalem? Sed veritate pressus, negare non potuit, quemadmodum res se haberet; sicut illud, quod ait, fuisse sapientem. Quid ad hoc, Apollo, respondes? Si sapiens est, ergo doctrina eius sapientia est, nec ulla alia; et sapientes, qui sequuntur, nec ulli alii. Cur igitur vulgo pro stultis, et vanis, et ineptis habemur, qui sectamur magistrum, etiam ipsorum deorum confessione sapientem? Nam quod ait, portentifica illum opera fecisse, quo maxime divinitatis fidem meruit, assentiri nobis iam videtur, cum dicit eadem, quibus nos gloriamur. Sed colligit se tamen, et ad daemoniacas fraudes redit. Cum enim verum necessitate dixisset, iam deorum ac sui proditor videbatur, nisi quod ab eo veritas expresserat, mendacio fallente celasset. Ait ergo, illum fecisse quidem opera miranda, verum non divina virtute, sed magica. Quid mirum, si hoc Apollo veritatem ignorantibus persuasit, cum Iudaei quoque, cultores, ut videbantur, summi dei, hoc idem putaverint, cum ante oculos eorum quotidie fierent illa miracula[1]): nec tamen tantarum virtutum contemplatione impelli potuerunt, ut deum crederent, quem videbant. Propterea David, quem praeter ceteros prophetas vel maxime legunt, in psalmo XXVII sic eos damnat: Redde illis retributionem eorum, quoniam non intellexerunt in operibus domini. Ex huius ipsius domo Christum generatum iri secundum carnem, et ipse David, et alii prophetae annuntiaverunt. Apud Esaiam ita scriptum est[2]):

1) In Bon. aut. adiecta sunt v.: quae eis prophetae futura praedixerant, quae edd. recentiores fidentius in textum receperunt. 2) 11, 10. 1—3.

Et erit in die illa radix Iesse, et qui exsurget principari in nationes, in eum gentes sperabunt, et erit requies eius in honore. Et alio loco: Exiet virga de radice Iesse, et flos de radice eius asscendet, et requiescet super eum spiritus dei, spiritus sapientiae et intellectus, spiritus consilii et fortitudinis, spiritus scientiae et pietatis, et implebit eum spiritus timoris dei. Iesse autem fuit pater David, ex cuius radice asscensurum esse florem praelocutus est; eum scilicet, de quo Sibylla [1]) dicit ἀνθήσει δ' ἄνθος καθαρόν. Item in βασιλειῶν libro secundo [2]), propheta Nathan missus est ad David volentem deo templum fabricare: et fuit verbum domini ad Nathan dicens: Vade, et dic servo meo David, haec dicit dominus omnipotens: Non tu aedificabis mihi domum ad inhabitandum; sed cum impleti fuerint dies tui, et dormieris cum patribus tuis, suscitabo semen tuum post te, et parabo regnum eius. Hic aedificabit mihi domum in nomine meo; et erigam thronum eius usque in saeculum; et ego ero ei in patrem, et ipse erit mihi in filium; et fidem consequetur domus eius, et regnum eius [3]) usque in saeculum. Sed haec ut Iudaei non intelligerent, illa fuit causa, quod Salomon filius David deo templum aedificavit, et civitatem, quam de suo nomine Hierosolymam nuncupavit. Itaque ad ipsum, quae a propheta dicta sunt, retulerunt. Salomon autem ab ipso patre suo imperii regimen accepit. Prophetae vero de eo loquebantur, qui tum nasceretur, postquam David cum patribus suis requievisset. Praeterea Salomonis imperium perpetuum non fuit; annis enim XL regnavit. Deinde quod nunquam filius dei dictus est [4]), sed filius David; et domus, quam aedificavit, non est fidem consecuta, sicut ecclesia, quae est verum templum dei, quod non in parietibus est, sed in corde ac fide hominum, qui credunt in eum, ac vocantur fideles. Illud vero Salomonium templum, quia manu factum est, manu cecidit. Denique pater eius in psalmo CXXVI de operibus filii sui prophetavit hoc modo: Si dominus non aedificaverit domum, in vanum laboraverunt, qui illam aedificaverunt; si dominus non custodierit civitatem, in vanum vigilavit, qui eam custodivit.

---

1) Ed. Gall. p. 650. 2) 7, 4. 5. 12—14. 16. 3) V. et regnum eius absunt a nonnullis cdd. (Kell. Bas. G.) et edd. vett. 4) Bass. F. G. Kell., edd. vett.: sit.

14. Quibus ex rebus apparet, prophetas omnes denuntiasse de Christo, fore aliquando, ut ex genere David corporaliter natus constitueret aeternum templum deo, quod appellatur ecclesia, et universas gentes ad religionem veram dei convocaret. Haec est domus fidelis, hoc immortale templum, in quo si quis non sacrificaverit, immortalitatis praemium non habebit. Cuius templi et magni, et aeterni quoniam Christus fabricator fuit, idem necesse est habeat in eo sacerdotium sempiternum; nec potest nisi per eum, qui constituit templum, ad adytum templi et ad conspectum dei perveniri. David in psalmo CIX id ipsum docet, dicens: Ante luciferum genui te. Iuravit dominus, et non poenitebit eum, tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech. Item in βασιλειῶν libro primo [1]): Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem, qui omnia, quae sunt in corde meo, faciat; et aedificabo ei domum fidelem, et transibit in conspectu meo omnibus diebus. Quis autem futurus esset, cui deus aeternum sacerdotium pollicebatur, Zacharias etiam nomine posito apertissime docuit. Sic enim dixit [2]): Et ostendit mihi dominus deus Iesum sacerdotem magnum stantem ante faciem angeli domini, et diabolus stabat ad dextram ipsius, ut contradiceret [3]) ei. Et dixit dominus ad diabolum: Increpet [4]) dominus in te, qui elegit Hierusalem; et ecce titio eiectus ab igne, et Iesus erat indutus vestimentis sordidis [5]), et stabat ante faciem angeli, et respondit, et dixit ad circumstantes ante faciem ipsius, dicens: Auferte vestimenta sordida ab eo, et induite eum tunica talari, et imponite cidarim mundam super caput ipsius; et cooperuerunt eum vestimento, et imposuerunt cidarim mundam super caput eius, et angelus domini stabat, et testificabatur, ad Iesum dicens: Haec dicit dominus omnipotens: si in viis meis ambulaveris, et praecepta mea servaveris, tu iudicabis domum meam, et dabo tibi, qui conversentur in medio horum circumstantium. Audi itaque, Iesu sacerdos magne. Quis non igitur captos mentibus tum fuisse Iudaeos arbitretur, qui cum haec legerent et audirent, nefandas manus deo suo intulerunt?

1) 2, 35. 2) 3, 1—8. 3) Ita plerique cdd. (Bass. F. G.). Alii praebent adversaretur, quod legitur in edd. 4) Cdd. et fere omnes edd.: imperet. 5) Bass. F. G. Lips. 2. Reim., Bün.: vestimenta sordida.

Atqui ab eo tempore, quo Zacharias fuit, usque ad annum quintum decimum imperii Tiberii Caesaris, quo Christus crucifixus est, prope quingenti anni numerantur; siquidem Darii et Alexandri adolevit aetate, qui fuerunt non multo post[1]), quam Tarquinius Superbus exactus est. Sed illi rursus eodem modo falsi deceptique sunt, putantes haec de Iesu esse dicta filio Nave, qui successor fuit Moysi; aut de sacerdote Iesu filio Iosedech: in quos nihil congruit eorum, quae propheta narravit. Non enim sordidati illi unquam fuerunt, cum alter eorum princeps potentissimus fuerit, alter sacerdos: aut perpessi sunt aliquid adversi, ut tanquam titio eiectus ex igne putarentur: aut aliquando in conspectu dei et angelorum steterunt: aut propheta de praeteritis loquebatur potius, quam de futuris. Locutus est igitur de Iesu filio dei, ut ostenderet, eum primo in humilitate et carne esse venturum. Haec est enim vestis sordida, ut pararet templum deo, et sicut titio igni amburreretur, id est, ab hominibus cruciamenta perferret, et ad ultimum exstingueretur. Titionem enim vulgus appellat extractum foco torrem semiustum exstinctum. Quomodo autem, et cum quibus mandatis a deo mitteretur in terram, declaravit spiritus dei per prophetam, docens futurum, ut cum voluntatem summi patris fideliter et constanter implesset, acciperet iudicium, atque imperium sempiternum. Si in viis meis, inquit, ambulaveris, et praecepta mea servaveris, tu iudicabis domum meam. Quae fuerint viae dei, et quae praecepta eius, nec ambiguum, nec obscurum est. Deus enim, cum videret, malitiam et falsorum deorum cultus per orbem terrae ita invaluisse, ut iam nomen eius ex hominum memoria fuisset paene sublatum: siquidem Iudaei quoque, quibus solis arcanum dei creditum fuerat, relicto deo vivo, ad colenda figmenta, irretiti daemonum fraudibus aberrassent, nec increpiti per prophetas reverti ad deum vellent: filium suum, principem angelorum legavit ad homines, ut eos converteret ab impiis et vanis cultibus ad cognoscendum et colendum deum verum: item, ut eorum mentes a stultitia ad sapientiam, ab iniquitate ad iustitiae opera traduceret. Hae sunt viae dei, in quibus eum ambulare praecepit; haec praecepta, quae servanda

1) Nonnulli cdd., ut Bass. F. G.: prius.

mandavit. Ille vero exhibuit deo fidem. Docuit enim quod unus deus sit, eumque solum coli oportere; nec unquam se ipse deum dixit, quia non servasset fidem, si missus, ut deos tolleret, et unum assereret, induceret alium, praeter unum. Hoc erat, non de uno deo facere praeconium, nec eius, qui miserat, sed suum proprium negotium gerere, ac se ab eo, quem illustraturus venerat, separare. Propterea quia tam fidelis exstitit, quia sibi nihil prorsus assumsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerdotis perpetui dignitatem, et regis summi honorem, et iudicis potestatem, et dei nomen accepit.

15. Quoniam de secunda nativitate diximus, qua se hominibus in carne monstravit, veniamus ad illa opera miranda, quae cum essent coelestis indicia virtutis, magum Iudaei putaverunt. Cum primum coepit adolescere, tinctus est a Ioanne propheta in Iordane flumine, ut lavacro spiritali peccata non sua, quae utique non habebat, sed carnis, quam gerebat, aboleret: ut quemadmodum Iudaeos suscepta circumcisione, sic etiam gentes baptismo, id est purifici roris perfusione salvaret. Tunc vox de coelo audita est: Filius meus es tu; ego hodie genui te [1]). Quae vox apud David praedicta invenitur. Et descendit super eum spiritus dei, formatus in speciem columbae candidae. Exinde maximas virtutes coepit operari, non praestigiis magicis, quae nihil veri ac solidi ostentant, sed vi ac potestate coelesti: quae etiam pridem [2]) prophetis nuntiantibus canebantur. Quae opera tam multa sunt, ut unus liber ad complectenda omnia satis non sit. Enumerabo igitur illa breviter atque generatim, sine ulla personarum ac locorum designatione, ut ad exponendam passionis eius crucisque rationem possim pervenire, quo iamdudum festinat oratio. Virtutes eius fuerunt, quas Apollo portentificas appellavit: quod quacunque iter faciebat, aegros ac debiles, et omni morborum genere laborantes uno verbo unoque momento reddebat incolumes, adeo ut membris omnibus capti, receptis repente viribus roborati, ipsi lectulos suos reportarent, in quibus fuerant paulo ante delati. Claudis vero ac pedum vitio afflictis [3]), non modo

1) Cf. Iustin. M. dial. c. Tryph. p. 316, Epiphan. haer. 30. §. 13. 2) Al. (Bass. F. G.) quae iampridem. 3) Heum. coni.: affectis.

Digitized by Google

gradiendi, sed etiam currendi dabat facultatem. Tum quorum caeca lumina in altissimis tenebris erant, eorum oculos in pristinum restituebat asspectum. Mutorum quoque linguas in eloquium sermonemque solvebat. Item surdorum patefactis auribus insinuabat auditum: pollutos, et asspersos maculis repurgabat. Et haec omnia non manibus, aut aliqua medela, sed verbo ac iussione faciebat, sicut etiam Sibylla praedixerat[1]):

πάντα λόγῳ πράσσων πᾶσάν τε νόσον θεραπεύων.

Nec utique mirum, quod verbo faceret mirabilia, cum ipse esset dei verbum, coelesti virtute ac potestate subnixum. Nec satis fuit, quod vires imbecillis redderet, quod debilibus integritatem, quod aegris et languentibus sanitatem, nisi etiam mortuos suscitaret, velut e somno solutos, ad vitamque revocaret. Quae videntes tunc Iudaei daemoniaca potentia fieri arguebant, cum omnia sic futura, ut facta sunt, arcanae illorum literae continerent. Legebant quippe cum aliorum prophetarum, tum Esaiae verba dicentis[2]): Confortamini manus resolutae, et genua debilia consolamini[3]). Qui estis pusilli animi, nolite timere, nolite metuere. Deus noster iudicium retribuet; ipse veniet, et salvos faciet nos. Tunc aperientur oculi caecorum, et aures surdorum audient. Tunc saliet claudus sicut cervus, et plana erit lingua mutorum, quia rupta est in deserto aqua, et rivus in terra sitienti. Sed et Sibylla eadem cecinit his versibus[4]):

νεκρῶν δὲ ἀνάστασις ἔσται,
καὶ χωλῶν δρόμος ὠκύτατος καὶ κωφὸς ἀκούσει,
καὶ τυφλοὶ βλέψουσι, λαλήσουσ' οὐ λαλέοντες.

Ob has eius virtutes et opera divina, cum magna illum multitudo sequeretur vel debilium, vel aegrorum, vel eorum, qui curandos suos offerre cupiebant, asscendit in montem quendam desertum, ut ibi adoraret. Ubi cum triduo moratus esset, ac fame populus laboraret, vocavit discipulos, quaerens, quantos secum cibos gestarent; at illi quinque panes, et duos pisces in pera se habere dixerunt. Afferri ea iussit, ac multitudinem per quinquagenos distributam discumbere. Quod cum discipuli faciunt, frangebat

---

1) Ed. Gall. p. 734. 2) 35, 3—6. 3) 1 Reg. ant., Bet. Lengl.: consolidamini. 4) Ed. Gall. p. 721. 182.

ipse panem minutatim, carnemque piscium comminuebat: et utraque in manibus eius augebantur. Et cum apponi [1]) illa populo, discipulis imperasset, saturata sunt quinque milia hominum, et insuper duodecim cophini de residuis fragminibus impleti. Quid aut dici, aut fieri potest mirabilius? At id futurum Sibylla cecinerat olim, cuius versus tales feruntur [2]):

ἐκ τ' ἄρτων ἅμα πέντε, καὶ ἰχθύος εἰναλίοιο
ἀνδρῶν χιλιάδας ἐν ἐρήμῳ πέντε κορέσσει,
καὶ τὰ περισσεύοντα λαβὼν μετὰ κλάσματα πάντα
δώδεκα πληρώσει κοφίνους εἰς ἐλπίδα λαῶν.

Quaero igitur, quid hic potuerit ars magica moliri, cuius peritia nihil [3]) aliud, quam ad circumscribendos oculos valet. Idem secessurus orandi gratia, sicut solebat, in montem, praecepit discipulis, ut naviculam sumerent, seque praecederent. At illi urgente iam vespere profecti, contrario vento laborare coeperunt, cumque iam medium fretum tenerent, tum pedibus mare ingressus consecutus est eos, tanquam in solido gradiens; non ut poetae Orionem mentiuntur in pelago incedentem, qui demersa corporis parte, humero supereminet undas [4]). Et rursus cum obdormisset in navi, ac ventus usque ad extremum periculum saevire coepisset, excitatus e somno, silere ventum protinus iussit, et fluctus, qui maximi ferebantur, conquiescere: statimque sub verbo eius tranquillitas insecuta est. Mentiuntur fortasse literae sanctae, docentes tantam fuisse in eo potestatem, ut imperio suo cogeret ventos obsequi, maria servire, morbos cedere, inferos obedire. Quid, quod eadem Sibyllae carminibus suis ante docuerunt, quarum una, cuius supra fecimus mentionem, sic ait [5]):

τοὺς ἀνέμους παύσει τε λόγῳ, στρώσει δὲ θάλασσαν
μαινομένην, ποσὶν εἰρήνης πίστει τε πατήσας.

Et rursus alia, quae dicit [6]):

κύματα πεζεύσει, νόσον ἀνθρώπων ἀπολύσει,
στήσει τεθνηῶτας, ἀπώσεται ἄλγεα πολλά,
ἐκ δὲ μιῆς πήρης ἄρτου κόρος ἔσσεται ἀνδρῶν.

His testimoniis quidam revicti, solent eo confugere, ut aiant, non esse illa carmina Sibyllina, sed a nostris ficta

1) Al., ut Kell.: apponere. 2) Ed. Gall. p. 736 s. 3) Al., ut Kell.: ad nihil. 4) Virg. Aen. 10, 765. 5) Ed. Gall. p. 734 s. 6) l. l. p. 650 s.

Digitized by Google

atque composita. Quod profecto non putabit, qui Ciceronem Varronemque legerit, aliosque veteres, qui Erythraeam Sibyllam, ceterasque commemorant, quarum ex libris ista exempla proferimus; qui auctores ante obierunt, quam Christus secundum carnem nasceretur. Verum non dubito, quin illa carmina prioribus temporibus pro deliramentis habita sint, cum ea nemo intelligeret. Denuntiabant enim monstruosa quaedam miracula, quorum nec ratio, nec tempus, nec auctor designabatur. Denique Erythraea fore ait, ut diceretur insana et mendax. Ait enim [1]):

φήσουσι σίβυλλαν
μαινομένην ψεύστειραν· ἐπὰν δὲ γένηται ἅπαντα,
ἡνίκα μου μνήμην ποιήσεται οὐκέτι μ᾽ οὐδεὶς
μαινομένην φήσει τὴν θεοῦ μεγάλοιο προφῆτιν.

Latuerunt [2]) igitur multis saeculis; postea vero animadversa sunt, quam [3]) Christi nativitas et passio patefecit arcana: sicut etiam voces prophetarum, quae cum per annos mille quingentos, vel eo amplius lectae fuissent a populo Iudaeorum, nec tamen intellectae sunt, nisi postquam illas Christus et verbo, et operibus interpretatus est. Illum enim prophetae annuntiaverunt; nec ullo modo poterant, quae illi loquebantur, intelligi, nisi fuissent universa completa.

16. Venio nunc ad ipsam passionem, quae velut opprobrium nobis obiectari solet, quod et hominem, et ab hominibus insigni supplicio affectum et excruciatum colamus: ut doceam, eam ipsam passionem ab eo cum magna et divina ratione susceptam, et in ea sola et virtutem, et veritatem, et sapientiam contineri. Neque enim, si beatissimus in terra fuisset, et per omnem vitam in summa felicitate regnasset, quisquam illum sapiens aut deum credidisset, aut honore divino dignum iudicasset: quod faciunt verae divinitatis expertes, qui caducas opes, et fragilem potentiam, et alieni beneficii bona non tantum suspiciunt, verum etiam consecrant, et scientes memoriae mortuorum deserviunt, fortunam iam exstinctam colentes, quam ne vivam quidem praesentemque sapientes colendam sibi unquam putaverunt. Nec enim potest aliquid in rebus terrenis esse venerabile coeloque dignum, sed sola est virtus, sola iu-

1) l. l. p. 483. 2) Kell. Bas. G. al.: Iacuerunt. 3) Kell.: quando.

Digitized by Google

stitia, quae potest verum bonum, et coeleste, et perpetuum iudicari, quia nec datur cuiquam, nec aufertur. Qua virtute ac iustitia quoniam Christus instructus venit in terram, imo vero, quoniam ipse virtus, et ipse iustitia est, descendit, ut eam doceret, hominemque formaret. Quo magisterio ac dei legatione perfunctus, ob eam ipsam virtutem, quam simul et docuit, et fecit, ab omnibus gentibus et meruit, et potuit deus credi. Ergo cum magnus populus ad eum vel ob iustitiam, quam docebat, vel ob miracula, quae faciebat, subinde conflueret, et praecepta eius audiret, et a deo missum deique filium crederet, tum primores Iudaeorum ac sacerdotes ira stimulati, quod ab eo tanquam peccatores increpabantur, et invidia depravati, quod confluente ad eum multitudine, contemni se ac deseri videbant, et, quod caput sceleris illorum fuit, stultitia et errore caecati, et immemores praeceptorum coelestium ac prophetarum, coierunt adversus eum, impiumque consilium de eo tollendo cruciandoque ceperunt: quod prophetae multo ante descripserant. Nam et David in principio psalmorum suorum providens in spiritu, quantum facinus admissuri essent, beatum esse ait, qui non abierit in consilio impiorum. Et Salomon in libro sapientiae his verbis usus est[1]): Circumveniamus iustum, quoniam insuavis est nobis, et exprobrat nobis peccata legis. Promittit se scientiam dei habere, et filium dei se nominat; factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum, gravis est nobis etiam ad videndum, quoniam dissimilis est aliis vita illius, et immutatae sunt viae illius. Tanquam nugaces aestimati sumus ab eo, et continet se a viis nostris, quasi ab immunditiis, et praefert novissima iustorum, et gloriatur patrem se habere[2]) deum. Videamus ergo, si sermones illius veri sunt, et tentemus, quae ventura[3]) sunt illi; contumeliis et tormentis[4]) interrogemus eum, ut sciamus reverentiam illius, et probemus patientiam illius, morte turpissima condemnemus eum. Haec cogitaverunt, et erraverunt. Excaecavit enim illos stultitia ipsorum, et nescierunt sacramenta dei. Nonne ita descripsit nefarium illud consilium ab impiis initum contra

---

1) 2, 12—22. 2) V. se habere expunxit Bün. fide c. Taur. Epit. c. 45. 3) Bass. F. G.: eventura. 4) Epit. c. 45 c. Taur.: contumelia et tormento.

Digitized by Google

deum, ut plane interfuisse videatur? Atqui a Salomone, qui haec cecinit, usque ad id tempus, quo gesta res est, mille ac decem anni fuerunt. Nihil nos fingimus, nihil addimus. Habebant haec, qui fecerunt: legebant, in quos haec dicta sunt. Sed et nunc heredes nominis et sceleris illorum haec et habent, et damnationem suam prophetarum voce praedictam quotidianis lectionibus personant, nec aliquando in cor suum, quae pars est et ipsa damnationis, admittunt. Increpiti ergo saepe a Christo Iudaei, exprobrante illis peccata et iniustitias, et a populo paene deserti, concitati sunt ad eum necandum. Cuius rei audaciam dedit illis humilitas eius. Nam cum legerent, cum quanta virtute et claritate filius dei venturus esset e coelo, Iesum autem cernerent humilem, quietum, sordidum, informem, non credebant, filium dei esse, ignorantes, duos eius adventus a prophetis esse praedictos: primum in humilitate carnis obscurum, secundum in fortitudine maiestatis manifestum. De primo David in psalmo septuagesimo primo sic ait: Descendet sicut pluvia in vellus, et orietur in diebus eius iustitia, et abundantia pacis, donec extollatur luna. Sicut enim pluvia, si descendat in vellus, animadverti non potest, quia strepitum non facit, ita Christum in terram sine cuiusquam suspicione venturum esse dixit, ut iustitiam doceret et pacem. Esaias quoque ita tradidit[1]): Domine quis credidit auditui nostro? et brachium domini cui revelatum est? Annuntiavimus coram ipso sicut pueri, et sicut radix in terra sitienti: non est figura eius, neque claritas; et vidimus illum, et non habuit figuram, neque decorem, sed figura eius sine honore, et deficiens praeter ceteros homines. Homo in plaga positus, et sciens ferre imbecillitatem, quia aversus est, et non est computatus. Hic peccata nostra portat, et pro nobis dolet; et nos putavimus, ipsum esse in dolore, et in plaga, et in vexatione. Ipse autem vulneratus est propter facinora nostra, et infirmatus est propter peccata nostra: doctrina pacis nostrae super illum, livore eius nos sanati sumus. Omnes sicut oves erravimus, et deus tradidit illum pro peccatis nostris. Et Sibylla eodem modo locuta est[2]):

οἰκτρὸς, ἄτιμος, ἄμορφος ἵν' οἰκτροῖς ἐλπίδα δώσει.

---

1) 53, 1—6. 2) Ed. Gall. p. 732.

Propter hanc humilitatem, deum suum non agnoscentes, inierunt consilium detestandum, ut privarent eum vita, qui ut eos vivificaret advenerat.

17. Sed irae atque invidiae suae, quam in cordibus suis gerebant intus inclusam, alias causas[1]) praeferebant: quod legem dei per Moysen datam solveret, id est, quod sabbatis non vacaret, operans in salutem hominum; quod circumcisionem vacuefaceret; quod abstinentiam suillae carnis auferret. In quibus rebus Iudaicae religionis sacramenta consistunt. Ob haec itaque cetera pars populi, quae nondum ad Christum secesserat, a sacerdotibus incitabatur, ut impium iudicaret eum, quod legem dei solveret, cum hoc ille non suo iudicio, sed ex dei voluntate, et secundum praedicta faceret prophetarum. Micheas enim novam legem daturum denuntiavit hoc modo[2]): Lex de Sion proficiscetur, et sermo domini ex Hierusalem; et iudicabit inter plurimos populos, et revincet[3]) validas nationes. Illa enim prior lex, quae per Moysen data est, non in monte Sion, sed in monte Choreb data est, quam Sibylla fore ut a filio dei solveretur, ostendit[4]):

ἀλλ' ὅτε ἂν ταῦτ' ἅπαντα τελειωθῇ, ἅπερ εἶπον,
εἰς αὐτὸν τότε πᾶς λύεται νόμος.

Sed et ipse Moyses, per quem datam sibi legem dum pertinaciter tuentur, exciderunt a deo, et deum non agnoverunt, praedixerat fore, ut propheta maximus mitteretur a deo, qui sit supra legem, qui voluntatem dei ad homines perferat. In Deuteronomio[5]) ita scriptum reliquit: Et dixit dominus ad me: prophetam excitabo eis de fratribus eorum, sicut te, et dabo verbum meum in os eius, et loquetur ad eos ea, quae praecepero ei; et quisquis non audierit ea, quae loquetur propheta ille in nomine meo, ego vindicabo in eum. Denuntiavit scilicet dominus per ipsum legiferum, quod filium suum, id est, vivam praesentemque legem missurus esset, et illam veterem per mortalem[6]) datam soluturus, ut denuo per eum, qui esset aeter-

---

1) Nonnulli ll.: intus inclusa malitia causas. 2) 4, 2 s. 3) Sic Reg. Put. Addunt ll., sed magna discrepantia: et deliget, diliget (Bas. F. a s. m. Kell.), diriget, religet (Bas. F. a p. m., G.), rediget. Glossam delevi. In cuius originem cum inquiris cf. Cyprian. adv. Iud. 1, 10. 2, 18. 4) Ed. Gall. p. 736. 5) 18, 17—19. 6) Al., ut Kell., edd. vett.: per Moysen.

Digitized by Google

nus, legem sanciret aeternam. Item de circumcisione solvenda Esaias 1) ita prophetavit: Haec dicit dominus viris Iuda, qui inhabitant Hierusalem· renovate inter vos novitatem, et ne seminaveritis in spinis. Circumcidite vos domino deo vestro, et circumcidite praeputium cordis vestri, ne exeat ira mea sicuti ignis, et exurat, et non sit qui exstinguat. Item Moyses ipse 2): In novissimis diebus circumcidet dominus cor tuum ad dominum deum tuum amandum. Item Iesus Nave 3) successor eius: Et dixit dominus ad Iesum. Fac tibi cultellos petrinos nimis acutos, et sede, et circumcide secundo filios Israel. Secundam circumcisionem futuram esse dixit, non carnis, sicut fuit prima, qua etiamnunc Iudaei utuntur, sed cordis, ac spiritus, quam tradidit Christus, qui verus Iesus fuit. Non enim propheta sic ait: et dixit dominus ad me, sed ad Iesum; ut ostenderet, quod non de se loqueretur, sed de Christo, ad quem tunc deus loquebatur. Christi enim figuram gerebat ille Iesus: qui cum primum Auses vocaretur, Moyses futura praesentiens, iussit eum Iesum vocari, ut quoniam dux militiae delectus esset adversus Amalech, qui oppugnabat filios Israel, et adversarium debellaret per nominis figuram, et populum in terram promissionis induceret. Et idcirco etiam Moysi successit, ut ostenderet 4), novam legem per Christum Iesum datam, veteri legi successuram, quae data per Moysen fuit. Nam illa carnis circumcisio caret utique ratione, quia si deus id vellet, sic a principio formasset hominem, ut praeputium non haberet: sed huius secundae circumcisionis figura erat, significans, nudandum esse pectus, id est, aperto et simplici corde oportere nos vivere, quoniam pars illa corporis, quae circumciditur, habet quandam similitudinem cordis, et est pudenda. Ob hanc causam deus nudari eam iussit, ut hoc argumento nos admoneret, ne involutum pectus haberemus, id est, ne quod pudendum facinus intra conscientiae secreta velemus. Haec est cordis circumcisio, de qua prophetae loquuntur; quam deus a carne mortali ad animam transtulit, quae sola mansura est. Volens enim vitae ac saluti nostrae pro aeterna sua pietate consulere, poenitentiam nobis in illa circumci-

1) Ierem. 4, 3. 4. 2) Deuter. 30, 6. 3) 5, 2. 4) Kell. Bas. G., Ven. 1478.: ostenderetur.

Digitized by Google

sione proposuit, ut si cor nudaverimus, id est, si peccata nostra confessi satis deo fecerimus, veniam consequamur, quae contumacibus et admissa sua celantibus denegatur ab eo, qui non faciem, sicut homo, sed intima et arcana pectoris intuetur. Eodem spectat etiam carnis suillae interdictio; a qua cum eos abstinere deus iussit, id potissimum voluit intelligi, ut se a peccatis atque immunditiis abstinerent. Est enim lutulentum hoc animal et immundum, nec unquam coelum asspicit, sed in terram toto et corpore et ore proiectum, ventri semper et pabulo servit, nec ullum alium, dum [1]) vivit, praestare usum potest, sicut ceterae animantes, quae vel sedendi vehiculum praebent, vel in cultibus agrorum iuvant, vel plaustra collo trahunt, vel onera tergo gestant, vel indumentum exuviis suis exhibent, vel copia lactis exuberant, vel custodiendis domibus invigilant. Interdixit ergo, ne porcina carne uterentur, id est, ne vitam porcorum imitarentur, qui ad solam mortem nutriuntur; ne ventri ac voluptatibus servientes, ad faciendam iustitiam inutiles essent, ac morte afficerentur. Item ne se foedis libidinibus immergerent, sicut sus, quae se ingurgitat coeno; vel ne terrenis serviant simulacris, ac se luto inquinent. Luto enim se obliniunt, qui deos, id est, qui lutum terramque venerantur. Sic universa praecepta Iudaicae legis ad exhibendam iustitiam spectant, quoniam per ambagem data sunt, ut per carnalium figuram spiritalia noscerentur.

18. Cum igitur ea, quae deus fieri voluit, quaeque per prophetas suos multis seculis ante praedixit, Christus impleret, ob ea incitati, et divinas literas nescientes, coierunt, ut deum suum condemnarent. Quod cum sciret futurum, ac subinde diceret, oportere se pati atque interfici pro salute multorum, secessit tamen cum discipulis suis, non ut vitaret, quod necesse erat perpeti ac sustinere, sed ut ostenderet, quod ita fieri oporteret in omni persecutione, ne sua quis culpa incidisse videatur; ac denuntiavit fore, ut ab uno eorum proderetur. Itaque Iudas praemio illectus, tradidit eum [2]) Iudaeis. At illi comprehensum, ac Pontio Pilato, qui tum legatus Syriam regebat, oblatum,

---

1) Bass. F. G. Kell.: eum. 2) Al., ut Kell., edd. vett.: tradidit filium dei.

cruci affigi postulaverunt, obiicientes ei nihil aliud, nisi quod diceret se filium dei esse, regem Iudaeorum; item quod dixerat[1]): si solveritis hoc templum, quod aedificatum est annis XLVI, ego illud in triduo sine manibus resuscitabo, significans, brevi futuram passionem suam, et se a Iudaeis interfectum, tertio die resurrecturum. Ipse enim erat verum dei templum. Has voces eius tanquam infaustas et impias insectabantur. Quae cum Pilatus audisset, et ille in defensionem sui nihil diceret, pronuntiavit, nihil in eo damnatione dignum videri. At illi iniustissimi accusatores cum populo, quem incitaverant, succlamare coeperunt, et crucem eius violentis vocibus flagitare. Tum Pontius et illorum clamoribus, et Herodis tetrarchae instigatione, metuentis, ne regno pelleretur, victus est. Nec tamen ipse sententiam protulit, sed tradidit eum Iudaeis, ut ipsi de illo secundum legem suam iudicarent. Duxerunt ergo eum flagellis verberatum, et prius quam cruci affigerent, illuserunt: indutum enim coloris punicei veste, ac spinis coronatum, quasi regem salutaverunt, et dederunt ei cibum fellis, et miscuerunt ei aceti potionem. Post haec, conspuerunt faciem[2]) eius, et palmis ceciderunt; cumque ipsi carnifices de vestimentis eius contenderent, sortiti sunt inter se de tunica et pallio. Et cum haec omnia fierent, nullam vocem ex ore suo, tanquam si mutus esset, emisit. Tum suspenderunt eum inter duos noxios medium, qui ob latrocinia damnati erant, crucique affixerunt. Quid ego hic in tanto facinore deplorem? aut quibus verbis tantum nefas conquerar? Non enim Gavianam crucem describimus, quam M. Tullius universae eloquentiae suae nervis ac viribus, velut effusis totius ingenii fontibus, prosecutus est, facinus indignum esse proclamans, civem Romanum contra omnes leges in crucem esse sublatum. Qui quamvis innocens fuerit, et illo supplicio indignus, mortalis tamen, et ab homine scelesto, qui iustitiam ignoraret, affectus est. Quid de huius crucis indignitate dicemus, in qua deus a cultoribus dei suspensus est atque suffixus? Quis tam facundus, et tanta rerum verborumque copia instructus exsistet; quae oratio tantae af-

1) Ioh. 2, 19 ss. 2) Cdd. plerique, ut Bass. F. G. Kell., et edd. vett.: in faciem.

Digitized by Google

fluentiae ubertate decurrens, ut illam crucem merito deploret, quam mundus ipse, et tota mundi elementa luxerunt? Haec autem sic futura fuisse, et prophetarum vocibus, et Sibyllinis carminibus denuntiatum est. Apud Esaiam [1]) ita scriptum invenitur: Non sum contumax, neque contradico: dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmas: faciem autem meam non averti a foeditate sputorum. Similiter David in psalmo XXXIV: Congregata sunt super me flagella, et ignoraverunt [2]): dissoluti sunt, nec compuncti sunt: tentaverunt me, et deriserunt me derisu; et striderunt super me dentibus suis. Sibylla quoque eadem futura monstravit [3]):

εἰς ἀνόμους χεῖρας καὶ ἀπίστων ὕστερον ἥξει,
δώσουσιν δὲ θεῷ ῥαπίσματα χερσὶν ἀνάγνοις,
καὶ στόμασιν μιαροῖς ἐμπτύσματα φαρμακόεντα,
δώσει δ' εἰς μάστιγας ἁπλῶς ἁγνὸν τότε νῶτον.

Item de silentio eius, quod usque ad mortem pertinaciter tenuit, Esaias [4]) iterum sic locutus est: Sicut ovis ad immolandum ductus est; et sicut agnus coram tondentibus sine voce, sic non aperuit os suum. Et Sibylla supradicta [5]):

καὶ κολαφιζόμενος σιγήσει, μή τις ἐπιγνῷ
τίς λόγος, ἢ πόθεν ἦλθεν, ἵνα φθιμένοισι λαλήσει,
καὶ στέφανον φορέσει τὸν ἀκάνθινον.

De cibo vero et potu, quem, antequam eum figerent, illi obtulerunt, David in psalmo LXVIII sic ait: Et dederunt in escam meam fel, et in siti mea potum mihi dederunt acetum. Idem hoc futurum etiam Sibylla concionata est [6]):

εἰς δὲ τὸ βρῶμα χολὴν, κ' εἰς δίψαν ὄξος ἔδωκαν,
τῆς ἀφιλοξενίης ταύτην δείξουσι τράπεζαν.

Et alia Sibylla Iudaeam terram his increpat versibus [7]):

αὐτὴ γὰρ δύσφρων τὸν σὸν θεὸν οὐκ ἐνόησας
παίζοντα θνητοῖσι νοήμασιν, ἀλλ' ἀπ' ἀκάνθης
ἔστεψας στεφάνῳ φοβερήντε χολὴν ἐκέρασσας.

Fore autem ut Iudaei manus inferrent deo suo, eumque interficerent, testimonia prophetarum haec antecesserunt.

---

1) 50, 5 s. 2) Nonnulli ll., ut Kell.: ignoravi. 3) Ed. Gall. p. 738. 735. cf. Augustin. de civ. d. 18, 23. 4) 53, 7. 5) Ed. Gall. p. 735. Augustin. l. l. 6) Ed. Gall. p. 738. August. l. l. 7) Ed. Gall. p. 651. August. l. l.

Digitized by Google

Apud Esdram ita scriptum est[1]): Et dixit Esdras ad populum: Hoc pascha Salvator noster est, et refugium nostrum. Cogitate et asscendat in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo: et post haec sperabimus in eum, ne deseratur hic locus in aeternum tempus, dicit dominus deus virtutum. Si non credideritis ei, neque exaudieritis annuntiationem eius, eritis derisio in gentibus. Unde apparet, Iudaeos nullam aliam spem habere, nisi se abluerint a sanguine, ac speraverint in eum ipsum, quem necaverunt[2]). Esaias[3]) quoque facinus eorum designat, et dicit: In humilitate iudicium eius sublatum est. Nativitatem eius quis enarrabit? quoniam auferetur a terra vita eius; a facinoribus populi mei abductus[4]) est ad mortem. Et dabo malos pro sepultura eius, et divites pro morte eius, quia facinus non fecit, neque insidias ore suo locutus est. Propterea ipse consequetur multos, et fortium dividet spolia; propterea quod traditus est ad mortem, et inter facinorosos deputatus est: et ipse peccata[5]) multorum pertulit, et propter facinora illorum traditus est. David quoque in psalmo xciii: Captabunt in animam iusti, et sanguinem innocentem condemnabunt, et factus est mihi dominus in refugium. Item Hieremias[6]): Domine significa mihi, et cognoscam. Tunc vidi meditationes eorum: ego sicut agnus sine malitia[7]) perductus sum ad victimam: in me cogitaverunt cogitationem, dicentes: Venite, mittamus lignum in panem eius, et eradamus a terra vitam eius, et nomen eius non erit in memoria amplius. Lignum autem crucem significat, et panem[8]) corpus eius, quia ipse est cibus ac vita omnium, qui credunt in carnem, quam portavit, et in crucem, qua pependit. De qua tamen apertius ipse Moyses in Deuteronomio[9]) ita praedicavit: Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et timebis die ac nocte, et non credes vitae tuae. Idem rursus in Numeris[10]): Non quasi homo deus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur. Zacharias[11]) etiam sic tradidit: Et in-

1) V. Iustin. M. dial. c. Tryph. p. 297 s. 2) Sic Bon. ant. Bas. G. aliique ll. scripti. Al.: negaverunt, quod legitur in edd. 3) 53, 8—10. 12. 4) Al., ut Kell. Bas. G.: adductus. 5) Edd., ut Kell.: peccatum. 6) 11, 18 s. 7) Recepi ex 3 Reg. 2 Brun. Bass. F. G. Edd.: macula. 8) 1 Reg. 1 Colb. 2 Brun., Lengl.: panis. 9) 28, 66. 10) 23, 19. 11) 12, 10.

Digitized by Google

tuebuntur in me, quem transfixerunt. Item David in psalmo XXI: Effoderunt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt, et viderunt me; diviserunt sibi vestimenta mea, et super vestem meam miserunt sortem. Quae utique propheta non de se locutus est. Fuit enim rex, et nunquam illa perpessus est; sed spiritus dei per eum loquebatur, qui fuerat illa passurus post annos mille et quinquaginta. Tot enim colliguntur anni a regno David usque ad crucem Christi. Sed et Salomon filius eius, qui Hierosolymam condidit, eam ipsam perituram esse in ultionem sanctae crucis, prophetavit[1]): Quodsi avertimini a me, dicit dominus, et non custodieritis veritatem meam, reiiciam Israel a terra, quam dedi illis, et domum hanc, quam aedificavi illis in nomine meo, proiiciam illam ex omnibus; et erit Israel in perditionem, et in improperium populo, et domus haec erit deserta, et omnis, qui transiet per illam, admirabitur, et dicet: Propter quam rem fecit deus terrae huic, et domui huic haec mala? Et dicent: Quia reliquerunt dominum deum suum, et persecuti sunt regem suum dilectissimum deo, et cruciaverunt illum in humilitate magna; propter hoc importavit illis deus mala haec.

19. Quid amplius iam de facinore Iudaeorum dici potest, quam excaecatos tum fuisse, atque insanabili furore correptos, qui haec quotidie legentes neque intellexerunt, neque quin facerent cavere potuerunt? Suspensus igitur atque affixus exclamavit ad dominum voce magna, et ultro spiritum posuit. Et eadem hora terrae motus factus est, et velum templi, quod separabat duo tabernacula, scissum est in duas partes, et sol repente subductus est, et ab hora sexta usque in nonam tenebrae fuerunt. Qua de re Amos[2]) propheta testatur: Et erit in die illo, dicit dominus, occidet sol meridie, et tenebrabitur dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem. Item Hieremias[3]): Exterrita est, quae parit, et taeduit animam, et subivit sol ei, cum adhuc medius dies esset; confusa est, et maledicta; reliquos eorum in gladium dabo in conspectu inimicorum eorum. Et Sibylla[4]):

1) III Regg. 9, 6—9. II Paralip. 7, 19—22. Ultima v. laudata unde desumta sint, nescio. 2) 8, 9 s. 3) 15, 9. 4) Ed. Gall. p. 738 s. Augustin. l. l.

ναοῦ δ' ἐσχίσθη τὸ πέτασμα καὶ ἤματι μέσσῳ
νὺξ ἔσται σκοτόεσσα πελώριος ἐν τρισὶν ὥραις.

Cum haec facta essent, ne prodigiis quidem coelestibus facinus suum intelligere quiverunt: sed, quoniam praedixerat se tertio die ab inferis resurrecturum, metuentes, ne a discipulis surrepto et amoto corpore, universi resurrexisse eum crederent, et fieret multo maior in plebe confusio, detraxerunt eum cruci, et conclusum in monumento firmiter militari custodia circumdederunt. Verum tertio die ante lucem terrae motu facto, repente patefactum est sepulcrum, et custodibus, quos attonitos obstupefecerat pavor, nihil videntibus, integer e sepulcro ac vivus egressus, in Galilaeam profectus est, ut discipulos suos quaereret: in sepulcro vero nihil repertum est, nisi exuviae, quibus involutum corpus incluserant. Illum autem apud inferos non remansurum, sed die tertio resurrecturum, prophetae cecinerant. David in psalmo xv: Non derelinques animam meam apud inferos, nec dabis sanctum tuum videre interitum. Item in tertio: Ego dormivi, et somnum cepi, et resurrexi[1], quoniam dominus auxiliatus est mihi. Oseae[2]) quoque, primus xii prophetarum, de resurrectione eius testificatus est: Hic filius meus sapiens, propter quod nunc non resistet in tribulatione filiorum suorum; et de manu inferorum eruam eum. Ubi est iudicium tuum mors, aut ubi est aculeus tuus? Idem alio loco: Vivificabit nos post biduum die tertio. Et ideo Sibylla impositurum esse morti terminum dixit post tridui somnum[3]):

καὶ θανάτου μοῖραν τελέσει τρίτον ἦμαρ ὑπνώσας,
καὶ τότ' ἀπὸ φθιμένων ἀναλύσας εἰς φάος ἥξει
πρῶτος ἀναστάσεως κλητοῖς ἀρχὴν ὑποδείξας.

Vitam enim nobis acquisivit morte superata. Nulla igitur spes alia consequendae immortalitatis homini datur, nisi crediderit in eum, et illam crucem portandam patiendamque susceperit.

20. Profectus ergo in Galilaeam: noluit enim se Iudaeis ostendere, ne adduceret eos ad poenitentiam, atque impios resanaret; discipulis iterum congregatis scripturae sanctae literas, id est, prophetarum arcana patefecit, quae

---

1) Bass. F. G. Kell.: exsurrexi. 2) 13, 13 s. 6, 3. 3) Ed. Gall. p. 743 s.

Digitized by Google

ante, quam pateretur, perspici nullo modo poterant, quia ipsum passionemque eius annuntiabant. Idcirco Moyses, et iidem ipsi prophetae legem, quae Iudaeis data erat, testamentum vocant; quia nisi testator mortuus fuerit, nec confirmari testamentum potest, nec sciri quid in eo scriptum sit, quia clausum et obsignatum est. Itaque nisi Christus mortem suscepisset, aperiri testamentum, id est, revelari et intelligi mysterium dei non potuisset. Verum scriptura omnis in duo testamenta divisa est. Illud, quod adventum domini passionemque antecessit, id est lex et prophetae, vetus dicitur: ea vero, quae post resurrectionem eius scripta sunt, novum testamentum nominátur. Iudaei veteri utuntur, nos novo; sed tamen diversa non sunt, quia novum veteris adimpletio est, et in utroque idem testator est Christus, qui pro nobis morte suscepta, nos haeredes regni aeterni fecit, abdicato et exheredato populo Iudaeorum, sicut Hieremias [1]) propheta testatur, cum loquitur talia: Ecce dies veniunt, dicit dominus, et consummabo domui Israel et domui Iuda testamentum novum; non secundum testamentum, quod disposui patribus eorum in die, qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos de terra Aegypti, quia ipsi non perseveraverunt in testamento meo, et ego neglexi eos, dicit dominus. Item alio loco [2]) similiter ait: Dereliqui domum meam, dimisi hereditatem meam in manus inimicorum eius. Facta est hereditas mea mihi, sicut leo in silva: dedit ipsa super me vocem suam; ideo odivi eam. Cum sit hereditas eius coeleste regnum, non utique ipsam hereditatem se dicit odisse, sed heredes, qui adversus eum ingrati et impii exstiterunt. Facta est, inquit, hereditas mea mihi, sicut leo, id est praeda et devoratio factus sum heredibus meis, qui me immolaverunt sicut pecus. Dedit super me vocem suam, id est, sententiam adversus me mortis crucisque dixerunt. Nam quod superius ait, consummaturum se domui Iuda testamentum novum, ostendit, vetus illud testamentum, quod per Moysen est datum, non fuisse perfectum; id autem, quod per Christum dari haberet, consummatum fore. Domus autem Iuda et Israel non utique Iudaeos significat, quos abdicavit, sed nos, qui ab eo convocati ex gentibus,

1) 31, 31 s. 2) 12, 7 s.

in illorum locum adoptione successimus, et appellamur filii Iudaeorum, quod declarat Sibylla cum dicit[1]):

Ἰουδαίων μακάρων θεῖον γένος οὐρανιώνων.

Quod autem futurum esset id genus, Esaias[2]) docet, apud quem pater summus ad filium loquitur, dicens: "Ego dominus deus vocavi te ad iustitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te; et dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos caecorum, producere ex vinculis alligatos, et de domo carceris sedentes in tenebris." Cum igitur nos antea tanquam caeci, et tanquam carcere stultitiae inclusi sederemus in tenebris, ignorantes deum et veritatem, illuminati ab eo sumus, qui nos testamento suo adoptavit, et liberatos vinculis malis, atque in lucem sapientiae productos, in hereditatem regni coelestis asscivit.

21. Ordinata vero discipulis suis evangelii ac nominis sui praedicatione, circumfudit se repente nubes, eumque in coelum sustulit, quadragesimo post passionem die, sicut Daniel[3]) fore ostenderat, dicens: Et ecce in nubibus coeli ut filius hominis veniens, usque ad vetustum dierum pervenit. Discipuli vero per provincias dispersi, fundamenta ecclesiae ubique posuerunt, facientes et ipsi in nomine magistri dei magna, et paene incredibilia miracula, quia discedens instruxerat eos virtute ac potestate, qua posset novae annuntiationis ratio fundari et confirmari: sed et futura aperuit illis omnia, quae Petrus et Paulus Romae praedicaverunt, et ea praedicatio in memoriam scripta permansit, in qua cum multa alia mira, tum etiam hoc futurum esse dixerunt, ut post breve tempus immitteret deus regem, qui expugnaret Iudaeos, et civitates eorum solo adaequaret, ipsos autem fame sitique confectos obsideret. Tum fore, ut corporibus suorum vescerentur, et consumerent se invicem. Postremo ut capti venirent in manus hostium, et in conspectu suo vexari acerbissime coniuges suas cernerent, violari ac prostitui virgines, diripi pueros, allidi parvulos, omnia denique igni ferroque vastari, captivos in perpetuum terris suis exterminari, eo quod exsultaverint super amantissimum et probatissimum dei filium. Itaque post illorum obitum, cum eos Nero in-

1) Ed. Gall. p. 598. 2) 42, 6 s. 3) 7, 13.

Digitized by Google

teremisset, Iudaeorum nomen et gentem Vespasianus exstinxit, fecitque omnia, quae illi futura praedixerant.

22. Confirmata sunt, ut opinor, quae falsa et incredibilia putantur ab iis, quos vera coelestium literarum doctrina non imbuit: sed tamen ut refellantur a nobis etiam illi, qui nimium non sine malo suo sapiunt, rebusque divinis fidem detrahunt, argumentis quoque illorum coarguamus errorem, ut tandem aliquando pervideant ita fieri oportuisse, sicut nos ostendimus factum. Et quamquam apud bonos iudices satis habeant firmitatis vel testimonia sine argumentis, vel argumenta sine testimoniis, nos tamen non contenti alterutro sumus, cum suppetat nobis utrumque, ne cui perverse ingenioso aut non intelligendi, aut contra disserendi locum relinquamus. Negant fieri potuisse, ut naturae immortali quidquam decederet; negant denique deo dignum, ut homo fieri vellet seque infirmitate carnis oneraret, ut passionibus, ut dolori, ut morti se ipse subiiceret: quasi non facile illi esset, ut citra corporis imbecillitatem se hominibus ostenderet, eosque iustitiam doceret, siquidem id volebat, maiore auctoritate ut professi dei. Tunc enim cunctos fuisse praeceptis coelestibus parituros, si ad ea virtus ac potestas dei praecipientis accederet. Cur igitur, aiunt, ad docendos homines non ut deus venit? cur se tam humilem imbecillemque constituit, ut ab hominibus et contemni et poena affici posset? cur vim ab imbecillis et mortalibus passus est? cur non manus hominum aut virtute repulit, aut divinitate vitavit? cur non maiestatem suam sub ipsa saltem morte patefecit, sed ut invalidus in iudicium ductus est, ut nocens damnatus, ut mortalis occisus? Refutabo haec diligenter, nec quemquam patiar errare. Illa enim magna et mirabili ratione sunt facta; quam quicunque perceperit, non tantum mirari desinet, deum ab hominibus esse cruciatum, verum etiam facile pervidebit, ne deum quidem potuisse credi, si ea ipsa, quae arguit, facta non essent.

23. Quicunque praecepta dat hominibus ad vitam, moresque fingit aliorum, quaero, debeatne ipse facere, quae praecipit, an non debeat? Si non fecerit, soluta praecepta sunt. Si enim bona sunt, quae praecipiuntur, si vitam hominum in optimo statu collocant, non se debet ipse praeceptor a numero coetuque hominum segregare,

Digitized by Google

inter quos agit, et ipsi eodem modo vivendum est, quo docet esse vivendum, ne si aliter vixerit, ipse praeceptis suis fidem detrahat, leviOremque doctrinam suam faciat, si re ipsa resolvat, quod verbis nitatur asstringere. Unusquisque enim, cum audit praecipientem, non vult imponi sibi necessitatem parendi, tanquam sibi ius libertatis adimatur. Respondet itaque doctori hoc modo: Non possum facere quae iubes, quoniam sunt impossibilia. Vetas me irasci, vetas cupere, vetas libidine commoveri, vetas dolorem, vetas mortem timere: sed hoc adeo contra naturam est, ut his affectibus animalia universa subiecta sint; vel, si adeo putas repugnari posse naturae, et tu ipse quae praecipis fac, ut sciam, fieri posse. Cum autem ipse non facias, quae insolentia est, ut homini libero imponere velis leges, quibus ipse non pareas? Prius disce, qui doces, et antequam mores aliorum corrigas, tuos corrige. Quis neget iustam esse hanc responsionem? Quin etiam in contemtum veniet huiusmodi doctor, et deludetur vicissim, quia videbitur et ipse deludere. Quid ergo faciet ille praeceptor, si haec ei fuerint opposita? quomodo adimet excusationem contumacibus, nisi ut praesentibus factis doceat, possibilia se docere? Unde evenit, ut philosophorum praeceptis nullus obtemperet. Homines enim malunt exempla, quam verba, quia loqui facile est, praestare difficile. Utinam quidem tam multi bene facerent, quam multi loquuntur bene. Sed qui praecipiunt, nec faciunt, abest ab iis fides; et si homines fuerint, contemnentur, ut leves: si deus, opponetur ei excusatio fragilitatis humanae. Superest, ut factis verba firmentur, quod philosophi facere nequeunt; itaque cum ipsi praeceptores vincantur affectibus, quos vinci praedicant oportere, neminem possunt ad virtutem, quam falso praedicant, erudire, ob eamque causam putant, neminem adhuc perfectum exstitisse sapientem, id est, in quo summae doctrinae ac scientiae summa virtus et perfecta iustitia consenserit, quod quidem verum fuit. Nemo enim post mundum conditum talis exstitit, nisi Christus, qui et verbo sapientiam tradidit, et doctrinam praesenti virtute firmavit.

24. Age nunc consideremus, an doctor e coelo missus possit non esse perfectus. Nondum de hoc loquor, quem venisse a deo negant. Fingamus aliquem de coelo

esse mittendum, qui vitam hominum rudimentis virtutis instituat, et ad iustitiam formet. Nemini dubium potest esse, quin is doctor, qui coelitus mittitur, tam scientia sit rerum omnium, quam virtute perfectus, ne nihil inter coelestem terrenumque differat. Nam in homine interna et propria doctrina esse nullo pacto potest. Nec enim mens terrenis visceribus inclusa, et tabe corporis impedita, aut comprehendere per se potest, aut capere veritatem, nisi aliunde doceatur. Et si maxime possit, summam tamen virtutem capere nequeat, et omnibus vitiis resistere, quorum materia in visceribus continetur. Eo fit, ut terrenus doctor perfectus esse non possit. At vero coelestis, cui scientiam divinitas, virtutem immortalitas tribuit, in docendo quoque, sicut in ceteris, perfectus et consummatus sit necesse est. At id omnino fieri non potest, nisi mortale sibi corpus assumat. Cur autem fieri non possit, ratio clara est. Nam si veniat ad homines, ut deus, ut omittam, quod mortales oculi claritatem maiestatis eius conspicere ac sustinere non possunt, ipse certe deus virtutem docere non poterit, quia expers corporis non faciet, quae docebit, ac per hoc doctrina eius perfecta non erit. Alioqui si summa virtus est, dolorem patienter pro iustitia officioque perferre, si virtus est, mortem ipsam et intentatam non metuere, et illatam fortiter sustinere: debet ergo doctor ille perfectus et docere ista praecipiendo, et confirmare faciendo, quia qui dat praecepta vivendi, amputare debet omnium excusationum vias, ut imponat hominibus parendi necessitatem, non vi aliqua, sed pudore, et tamen libertatem relinquat, ut et praemium sit constitutum parentibus, quia poterant non parere, si vellent, et non parentibus poena, quia poterant parere, si vellent. Quomodo ergo poterit amputari excusatio, nisi ut qui docet, faciat quae docet, et sit quasi praevius, et manum porrigat secuturo? Quemadmodum autem potest facere quae docet, si non sit similis ei quem docet? Nam si nulli subiectus sit passioni, potest ei docenti homo sic respondere: Volo equidem non peccare, sed vincor; indutus sum enim carne fragili et imbecilla: haec est, quae concupiscit, quae irascitur, quae dolere, quae mori timet. Itaque ducor invitus, et pecco, non quia volo, sed quia cogor. Sentio me et ipse peccare, sed necessitas fragilitatis impellit, cui repugnare non pos-

Digitized by Google

sum. Quid ad haec respondebit praeceptor ille iustitiae? quomodo confutabit ac redarguet hominem, qui delictis suis excusationem carnis obtendet, nisi et ipse carne fuerit indutus, ut ostendat, etiam carnem posse capere virtutem? Contumacia enim redargui non potest, nisi exemplo. Nam habere non possunt, quae doceas, firmitatem, nisi ea prior feceris, quia natura hominum proclivis in vitia, videri vult non modo cum venia, sed etiam cum ratione peccare. Oportet magistrum doctoremque virtutis homini simillimum fieri, ut vincendo peccatum, doceat hominem, vinci ab eo posse peccatum. Si vero sit immortalis, exemplum proponere homini nullo modo potest. Exsistet enim constans aliquis ac dicet: Tu quidem non peccas, quia liber es ab hoc corpore; non concupiscis, quia immortali nihil est necessarium: mihi vero multis rebus opus est, ut tuear hanc vitam. Mortem non times, quia valere in te non potest. Dolorem contemnis, quia nullam vim pati potes. At ego mortalis utrumque timeo, quia cruciatus mihi gravissimos inferunt, quos tolerare carnis infirmitas non potest. Doctor itaque virtutis etiam hanc excusationem debuit hominibus auferre, ne quis, quod peccat, necessitati potius ascribat, quam culpae suae. Ergo ut perfectus esse possit, nihil ei debet opponi ab eo, qui docendus est, ut si forte dixerit, impossibilia praecipis; respondeat, ecce ipse facio. At ego carne indutus sum, cuius est peccare proprium. Et ego eandem carnem gero; et tamen peccatum in me non dominatur. Mihi opes contemnere difficile est, quia vivi aliter non potest in hoc corpore. Ecce et mihi corpus est; et tamen pugno contra omnem cupiditatem. Non possum pro iustitia nec dolorem ferre, nec mortem, quia fragilis sum. Ecce et in me dolor ac mors habet potestatem, et ea ipsa, quae times, vinco, ut victorem te faciam doloris ac mortis. Prior vado per ea, quae sustineri non posse praetendis; si praecipientem sequi non potes, sequere antecedentem. Sublata est hoc modo omnis excusatio, et fateri hominem necesse est, sua culpa iniustum esse, qui doctorem virtutis, et eundem ducem non sequatur. Vides ergo, quanto perfectior sit mortalis doctor, quia dux esse mortali potest, quam immortalis, quia patientiam docere non potest, qui subiectus passionibus non est. Nec hoc tamen eo pertinet, ut hominem deo praeferam, sed ut

Digitized by Google

ostendam, neque hominem perfecta doctrina esse posse, nisi sit idem deus, ut auctoritate coelesti necessitatem parendi hominibus imponat; neque deum, nisi mortali corpore induatur, ut praecepta sua factis adimplendo, ceteros parendi necessitate constringat. Liquido igitur apparet, eum, qui vitae dux et iustitiae sit magister, corporalem esse oportere; nec aliter fieri posse, ut sit illius plena et perfecta doctrina, nisi habeat radicem ac fundamentum, stabilisque apud homines ac fixa permaneat: ipsum autem subire carnis et corporis imbecillitatem, virtutemque in se recipere, cuius doctor est, ut eam simul et verbis doceat, et factis. Item, subiectum esse morti et passionibus cunctis, quoniam et in passione toleranda, et in morte subeunda virtutis officia versantur: quae omnia, ut dixi, consummatus doctor perferre debet, ut doceat posse perferri.

25. Discant igitur homines et intelligant, quare deus summus, cum legatum ac nuntium suum mitteret ad erudiendam praeceptis iustitiae suae mortalitatem, mortali voluerit eum carne indui, et cruciatu affici, et morte multari. Nam cum iustitia nulla esset in terra, doctorem misit, quasi vivam legem, ut nomen ac templum novum conderet; ut verum ac pium cultum per omnem terram verbis et exemplo seminaret. Sed tamen, ut certum esset a deo missum, non ita illum nasci oportuit, sicut homo nascitur ex mortali utroque concretus; sed ut appareret, etiam in homine illum esse coelestem, creatus est sine opera genitoris. Habebat enim spiritalem patrem deum; et sicut pater spiritus eius deus sine matre, ita mater corporis eius virgo sine patre. Fuit igitur et deus, et homo, inter deum atque hominem medius constitutus, unde illum Graeci μεσίτην vocant, ut hominem perducere ad deum posset, id est ad immortalitatem: quia si deus tantum fuisset, ut supra dictum est, exempla virtutis homini praebere non posset; si homo tantum, non posset homines ad iustitiam cogere, nisi auctoritas ac virtus homine maior accederet. Etenim cum constet homo ex carne et spiritu, et oporteat spiritum iustitiae operibus emereri, ut fiat aeternus, caro, quoniam terrena est, ideoque mortalis, copulatum sibi spiritum trahit secum, et ab immortalitate ducit ad mortem. Ergo spiritus, carnis expers, dux esse homini ad immortalitatem nullo pacto poterat, quoniam caro impedit spiritum, quo-

Digitized by Google

minus deum sequatur. Est enim fragilis, et subiecta peccato: peccatum autem pabulum mortis est. Itaque idcirco mediator advenit, id est deus in carne, ut caro eum sequi posset, et eriperet hominem morti, cuius est dominatio in carnem. Ideo carne se induit, ut desideriis carnis edomitis, doceret, non necessitatis esse peccare, sed propositi ac voluntatis. Una enim nobis, et magna, et praecipua cum carne luctatio est, cuius infinitae cupiditates premunt animam, nec dominium retinere patiuntur, sed eam voluptatibus et illecebris suavibus mancipatam, morte afficiunt sempiterna. Quibus ut repugnare possemus, deus nobis viam superandae carnis et aperuit, et ostendit. Quae virtus perfecta et omnibus numeris absoluta, coronam vincentibus et mercedem immortalitatis impertit.

26. Dixi de humilitate, et fragilitate, et passione, cur haec deus subire maluerit: nunc ipsius crucis ratio reddenda est, et vis enarranda. Quid summus pater a principio disposuerit, et quemadmodum cuncta, quae gesta sunt, ordinarit, non tantum divinatio prophetarum, quae in Christum vera praecessit, sed etiam ratio ipsius passionis docet. Quaecunque enim passus est, non fuerunt inania, sed habuerunt figuram et significantiam magnam, sicut etiam divina illa opera, quae fecit: quorum vis et potentia valebat quidem in praesens, sed declarabat aliquid in futurum. Aperuit caecorum lumina coelestis virtus, et lucem non videntibus reddidit: et hoc facto significavit fore, ut conversus ad gentes, quae deum nesciebant, insipientium pectora illuminaret luce sapientiae, et ad veritatem contemplandam oculos cordis aperiret. Vere enim caeci sunt, qui coelestia non videntes, et tenebris ignorantiae circumfusi, terrena et fragilia venerantur. Patefecit aures surdorum. Non utique hactenus vis illa coelestis operata est: sed declarabat brevi fore, ut qui erant veritatis expertes, et audirent, et intelligerent divinas dei voces. Vere enim surdos dixeris, qui coelestia, et vera, et facienda non audiunt. Mutorum linguas in eloquium solvit. Admirabilis, etiam cum fieret, potentia: sed inerat huic virtuti alia significatio, quae ostenderet, mox futurum, ut rerum coelestium nuper ignari, percepta sapientiae disciplina, de deo et veritate dissererent. Nam qui rationem divinitatis ignorat, is vere elinguis et mutus est, licet sit omnium diser-

Digitized by Google

tissimus. Lingua enim cum verum loqui coeperit, id est virtutem maiestatemque dei singularis interpretari, tum demum officio naturae suae fungitur; quamdiu autem falsa loquitur, in usu suo non est: et ideo infans sit necesse est, qui divina proloqui non potest. Pedes quoque claudorum ad officium gradiendi reformavit. Laudabilis divini operis fortitudo: sed figura id continebat, quod cohibitis erroribus vitae saecularis ac deviae, iter veritatis aperiretur, per quod graderentur homines ad dei gratiam consequendam. Is enim vere claudus existimandus est, qui caligine ac tenebris insipientiae implicatus, et quo tendat ignarus, offensibilibus et caducis gressibus per viam mortis incedit. Item labes et maculas inquinatorum corporum repurgavit. Non exigua immortalis potentiae opera: verum id portendebat haec vis, quod peccatorum labibus ac vitiorum maculis inquinatos doctrina eius purificatura esset eruditione iustitiae. Leprosi enim vere atque elephantiaci debent haberi, quos vel infinitae cupiditates ad scelera, vel insatiabiles voluptates ad flagitia compellunt, et dedecorum maculis inustos labe afficiunt sempiterna. Iacentia mortuorum corpora erexit, eosque nominibus suis inclamatos a morte revocavit. Quid congruentius deo? Quid miraculo dignius omnium saeculorum, quam decursam vitam resignasse, completisque hominum temporibus tempora adiecisse[1]), arcana mortis revelasse? Sed haec inenarrabilis potestas imago virtutis maioris fuit, quae demonstrabat, tantam vim habituram esse doctrinam suam, ut gentes in orbe toto, quae alienae a deo, subiectae morti fuerunt, cognitione veri luminis animatae, ad immortalitatis praemia pervenirent. Eos enim recte mortuos existimaveris, qui datorem vitae deum nescientes, atque animas suas a coelo in terram deprimentes, in laqueos aeternae mortis incurrunt. Quae igitur tum faciebat in praesens, imagines erant futurorum; quae in laesis affectisque corporibus exhibebat, ea spiritalium figuram gerebant, ut et in praesenti virtutis nobis non terrenae opera monstraret, et in futurum potestatem coelestis suae maiestatis ostenderet. Ergo sicut opera eius significantiam quoque maioris potestatis habuerunt, ita etiam passio non simplex, nec super-

1) Cdd. fere omnes et edd. vett. addunt v. perpetua.

Digitized by Google

vacua, nec fortuita praecessit. Sed ut illa, quae fecit, magnam virtutem ac potestatem doctrinae eius significabant, sic ea, quae passus est, odio futuram esse sapientiam nuntiabant. Aceti enim potus, ac fellis cibus acerbitates et amaritudines in hac vita sectatoribus veritatis pollicebatur. Et quamquam passio ipsa per se acerba et amara, specimen nobis futurorum tormentorum dabat, quae morantibus in hoc saeculo virtus ipsa proponit, tamen illiusmodi potus et cibus, in os doctoris nostri veniens, pressurarum nobis ac laborum et miseriarum praebebat exemplum. Quae omnia tolerare ac perpeti necesse est eos, qui veritatem sequuntur, quoniam veritas acerba est, et invisa omnibus, qui virtutis expertes, vitam suam mortiferis voluptatibus dedunt. Nam corona spinea capiti eius imposita, id declarabat, fore, ut divinam sibi plebem de nocentibus congregaret. Corona enim dicitur circumstans in orbem populus. Nos autem, qui ante cognitionem dei fuimus iniusti, spinae, id est mali et nocentes eramus, ignorantes quid esset bonum; et a iustitiae notione atque operibus alieni, omnia scelere ac libidine polluebamus. Electi[1]) ergo ex dumis ac sentibus sanctum dei caput cingimus, quia convocati ab ipso et circumfusi undique ad eum, magistro et doctori deo assistimus, regemque illum mundi et omnium viventium dominum coronamus. Quod vero ad crucem spectat, magna in ea vis ac ratio est, quam nunc conabor ostendere. Deus namque, sicut superius exposui, cum statuisset hominem liberare, magistrum virtutis legavit in terram, qui et praeceptis salutaribus formaret homines ad innocentiam, et operibus factisque praesentibus iustitiae viam panderet, qua gradiens homo, et doctorem suum sequens, ad vitam aeternam perveniret. Is igitur corporatus est, et veste carnis indutus, ut homini, ad quem docendum venerat, virtutis et exempla, et incitamenta praeberet. Sed cum in omnibus vitae officiis iustitiae specimen praebuisset, ut doloris quoque patientiam mortisque contemtum, quibus perfecta et consummata fit virtus, traderet homini, venit in manus impiae nationis, cum et vitare potuisset scientia futuri, quam gerebat, et repellere eadem

---

1) Nonnulli ll. scripti (Bas. G.) et editi: plecti, unde I. Cauct leg. suasit plexi, Bet. et Bün. exhibuerunt.

virtute, qua mirabilia faciebat. Sustinuit ergo cruciatus, ac verbera, et spinas. Postremo etiam mortem suscipere non recusavit, ut homo illo duce subactam et catenatam mortem cum suis terroribus triumpharet. Cur autem summus pater id potissimum genus mortis elegerit, quo affici eum sineret, haec ratio est. Dicat enim fortasse aliquis, cur si deus fuit et mori voluit, non saltem honesto aliquo mortis genere affectus est? cur potissimum cruce? cur infami genere supplicii, quod etiam homine libero, quamvis nocente, videatur indignum? Primum quod is, qui humilis advenerat, ut humilibus et infimis opem ferret, et omnibus spem salutis ostenderet, eo genere afficiendus fuit, quo humiles et infimi solent, ne quis esset omnino, qui eum non posset imitari. Deinde, ut integrum corpus eius conservaretur[1]), quem die tertio resurgere ab inferis oportebat. Nec hoc enim cuiquam ignorandum est, quod ipse ante de sua passione praedicans, etiam id notum fecerit, habere se potestatem, cum vellet, deponendi spiritum, et resumendi. Suffixus itaque quia spiritum deposuerat, necessarium carnifices non putaverunt, ossa eius suffringere, sicut mos eorum ferebat, sed tantummodo latus eius perforaverunt. Sic integrum corpus patibulo detractum est, et sepulcro diligenter inclusum. Quae omnia idcirco facta sunt, ne laesum ac diminutum corpus ad resurgendum inhabile redderetur. Illa quoque praecipua fuit causa, cur deus crucem maluerit, quod illa exaltari eum fuit necesse, omnibusque gentibus passionem dei notescere. Nam quoniam is, qui patibulo suspenditur, et conspicuus est omnibus, et ceteris altior, crux potius electa est, quae significaret illum tam conspicuum, tamque sublimem futurum, ut ad eum cognoscendum pariter et colendum, cunctae nationes ex omni orbe concurrerent. Denique nulla gens tam inhumana est, nulla regio tam remota, cui aut passio eius, aut sublimitas maiestatis ignota sit. Extendit ergo in passione manus suas, orbemque dimensus est, ut iam tunc ostenderet, ab ortu solis usque ad occasum magnum populum ex omnibus linguis et tribubus congregatum, sub alas suas esse venturum, et signum illud maximum atque sublime frontibus suis suscepturum. Cuius rei figuram Iudaei etiam-

1) Kell., edd. vett.: servaretur.

Digitized by Google

nunc exhibent, cum limina sua de cruore agni notant. Deus enim percussurus Aegyptios, ut ab ea plaga immunes faceret Hebraeos, praeceperat his, ut agnum candidum sine macula immolarent, ac signum liminibus suis de sanguine eius imponerent. Itaque cum Aegyptiorum primogenita una nocte interissent, Hebraei soli signo sanguinis tuti fuerunt; non quia cruor pecudis tantam in se vim gerebat, ut hominibus saluti esset, sed imago fuerat rerum futurarum. Agnus enim candidus sine macula Christus fuit, id est innocens, et iustus, et sanctus, qui ab iisdem Iudaeis immolatus, saluti est omnibus, qui signum sanguinis, id est crucis, qua sanguinem fudit, in sua fronte conscripserint. Frons enim summum limen est hominis, et lignum sanguine delibutum crucis significatio est. Denique immolatio pecudis ab iis ipsis, qui faciunt, pascha nominatur, *ἀπὸ τοῦ πάσχειν*, quia passionis figura est, quam deus praescius futurorum, tradidit per Moysen populo suo celebrandam. Sed tum figura valuit in praesenti ad depellendum periculum, ut appareat, quantum veritas ipsa valitura sit ad plebem dei protegendam in extrema totius orbis necessitate. Quomodo autem, vel in qua plaga tuti omnes sint futuri, qui signum hoc veri et divini sanguinis in summo corporis sui notaverint, in novissimo libro docebo.

27. Nunc satis est, huius signi potentia quantum valeat, exponere. Quanto terrori sit daemonibus hoc signum, sciet, qui viderit, quatenus adiurati per Christum de corporibus, quae obsederint, fugiant. Nam sicut ipse, cum inter homines ageret, universos daemones verbo fugabat, hominumque mentes emotas, et malis incursibus furiatas in sensus pristinos reponebat: ita nunc sectatores eius eosdem spiritus inquinatos de hominibus, et nomine magistri sui, et signo passionis excludunt. Cuius rei non difficilis est probatio. Nam cum diis suis immolant, si assistat aliquis signatam frontem gerens, sacra nullo modo litant,

Nec [1]) responsa potest consultus reddere vates.

Et haec saepe causa praecipua iustitiam persequendi malis regibus fuit. Cum enim quidam ministrorum nostri [2]) sa-

---

1) Virgil. Georg. 3, 491. 2) Sic cdd. fere omnes, ut videtur, et edd. vett. 2 Reg. antiqu.: ministrorum e cultoribus dei. Ald. al.: quidam nostrorum, Bet. al.: quidam ministrorum nostrorum.

Digitized by Google

crificantibus dominis assisterent, imposito frontibus signo, deos illorum fugaverunt, ne possent in visceribus hostiarum futura depingere. Quod cum intelligerent aruspices, instigantibus iisdem daemonibus, quibus prosecrarant[1]), conquerentes, profanos homines sacris interesse, adegerunt[2]) principes suos in furorem, ut expugnarent dei templum, seque vero sacrilegio contaminarent, quod gravissimis persequentium poenis expiaretur. Nec tamen ex hoc ipso caeci homines intelligere possunt, aut hanc esse veram religionem, cui ad vincendum tanta vis inest, aut illam falsam, quae subsistere, aut congredi non potest. Sed aiunt, hoc deos non metu, verum odio facere; quasi quisquam possit odisse nisi eum, qui aut noceat, aut possit nocere. Imo vero congruens maiestati fuit, ut eos, quos oderant, praesentibus poenis afficerent potius, quam fugerent. Sed quoniam neque accedere ad eos possunt, in quibus coelestem notam viderint, nec iis nocere, quos signum immortale munierit, tanquam inexpugnabilis murus, lacessunt eos per homines, et manibus persequuntur alienis. Quos profecto si esse confitentur, vicimus; necesse est enim veram esse hanc religionem, quae et rationem daemonum novit, et astutiam intelligit, et vim retundit, et eos spiritalibus armis domitos ac subactos, cedere sibi cogit. Si negant, testimoniis poetarum ac philosophorum refellentur. Quodsi esse, et malos esse, infitias non eunt, quid superest, nisi ut alios dicant esse deos, alios daemones? Exponant igitur nobis differentiam generis utriusque, ut sciamus, quid colendum, quid exsecrandum sit; habeantne inter se aliquod consortium, an vero inimici sint. Si sunt aliqua necessitudine copulati, quatenus eos discernemus? aut quomodo utriusque generis honorem cultumque miscebimus? Si autem sunt inimici, cur aut daemones deos non timent, aut dii daemones fugare non possunt? Ecce aliquis instinctu daemonis percitus dementit, effertur, insanit: ducamus hunc in Iovis optimi maximi templum, vel, quia sanare homines Iupiter nescit, in Aesculapii vel Apollinis fanum. Iubeat utriuslibet sacerdos, dei sui nomine, ut nocens ille spiritus excedat ex homine: nullo id pacto fieri

---

1) Al.: prosecrant; 2 Reg.: prosecant, Pal. 4 Oxon. prosecabant. 2) Nonnulli ll.: egerunt.

potest. Quae igitur vis deorum est, si subiectos sibi daemones non habent? At vero iidem daemones, adiurati per nomen dei veri, protinus fugiunt. Quae ratio est, ut Christum timeant, Iovem autem non timeant, nisi quod iidem sunt daemones, quos vulgus deos esse opinatur? Denique si constituatur in medio et is, quem constat incursum daemonis perpeti, et Delphici Apollinis vates, eodem modo dei nomen horrebunt; et tam celeriter excedet de vate suo Apollo, quam ex homine spiritus ille daemoniacus[1]), et adiurato fugatoque deo suo, vates in perpetuum conticescet. Ergo iidem sunt daemones, quos fatentur exsecrandos esse; iidem dii, quibus supplicant. Si nobis credendum esse non putant, credant Homero, qui summum illum Iovem daemonibus aggregavit; sed et aliis poetis ac philosophis, qui eosdem modo daemonas, modo deos nuncupant, quorum alterum verum, alterum falsum est. Illi enim nequissimi spiritus, ubi adiurantur, ibi se daemonas confitentur; ubi coluntur, ibi se deos mentiuntur, ut errores hominibus immittant, et avocent a veri dei notione, per quam solam potest mors aeterna vitari. Iidem sunt, qui deiiciendi hominis causa, varios sibi cultus perversa religione[2]) condiderunt, mentitis tamen assumtisque nominibus, ut fallerent. Nam quia divinitatem per seipsos affectare non poterant, assciverunt sibi nomina potentium regum, sub quorum titulis honores sibi deorum vindicarent. Qui error discuti potest, et in lucem veritatis[3]) protrahi. Nam si quis studet altius inquirere, congreget eos, quibus peritia est ciere ab inferis animas. Evocent Iovem, Neptunum, Vulcanum, Mercurium, Apollinem, patremque omnium Saturnum. Respondebunt ab inferis omnes, et interrogati loquentur, et de se ac deo fatebuntur. Post haec evocent Christum; non aderit, non apparebit, quia non amplius, quam biduo, apud inferos fuit. Quid hac probatione certius proferri potest? Ego vero non dubito, quin ad veritatem Trismegistus hac[4]) aliqua ratione pervenerit, qui de

---

1) Kell. Bas. G. al., edd. vett.: daemonicus. Variant ll. reliquis quoque in locis, in quibus haec vox legitur. 2) Multi ll. scripti (Bass. F. G.) et edd.: per diversa regionum. Perperam. 3) Nonnulli ll., ut Bas. G.: veritas. 4) Al. cdd., ut Kell., et edd. vett.: hanc.

deo patre omnia[1]), et de filio locutus est multa, quae divinis continentur arcanis.

28. Quae cum ita se habeant, ut ostendimus, apparet, nullam aliam spem vitae homini esse propositam, nisi ut abiectis vanitatibus et errore miserabili, deum cognoscat, et deo serviat; nisi huic temporali renuntiet vitae, ac se rudimentis iustitiae ad cultum verae religionis instituat. Hac enim conditione gignimur, ut generanti nos deo iusta et debita obsequia praebeamus, hunc solum noverimus, hunc sequamur. Hoc vinculo pietatis obstricti deo et religati sumus; unde ipsa religio nomen accepit, non ut Cicero interpretatus est, a relegendo, qui in libro de Natura deorum secundo[2]) ita dixit: Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. Nam qui totos dies praecabantur et immolabant, ut sui sibi liberi[3]) superstites essent, superstitiosi sunt appellati. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, retractarent et tanquam relegerent, ii dicti sunt religiosi ex relegendo, tanquam ex eligendo elegantes, et ex diligendo diligentes, ex intelligendo intelligentes. His enim verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso: ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Haec interpretatio quam inepta sit, ex re ipsa licet noscere. Nam si in iisdem diis colendis et superstitio, et religio versatur, exigua, vel potius nulla distantia est. Quid enim mihi afferet causae, cur precari pro salute filiorum semel, religiosi, et idem decies facere, superstitiosi esse hominis arbitretur? Si enim semel facere optimum est, quanto magis saepius? Si hora prima, ergo et tota die. Si una hostia placabilis, placabiliores utique hostiae plurimae, quia multiplicata obsequia demerentur[4]) potius, quam offendunt. Non enim nobis odiosi videntur ii famuli, qui assidui et frequentes ad obsequium fuerint, sed magis cari. Cur igitur sit in culpa, et nomen reprehensibile suscipiat, qui aut filios suos magis diligit, aut deos satis[5]) honorat; laudetur autem, qui minus? Quod argumentum etiam ex contrario valet. Si

---

1) Bon. ant.: omnium. 2) c. 28. 3) Kell., edd. vett.: filii. 4) Al., ut Bass. F. G.: deum merentur. Kell.: promerentur. 5) 1 Bon. et nonnulli alii ll.: magis.

Digitized by Google

enim totos dies precari et immolare criminis est, ergo et semel. Si superstites filios subinde optare vitiosum est, superstitiosus igitur est et ille, qui etiam raro id optaverit. Aut cur vitii nomen sit ex eo tractum, quo nihil honestius, nihil iustius optari potest? Nam quod ait, religiosos a relegendo appellatos, qui retractent ea diligenter, quae ad cultum deorum pertineant; cur ergo illi, qui hoc saepe in die faciant, religiosorum nomen amittant, cum multo utique diligentius ex assiduitate ipsa relegant ea, quibus dii coluntur? Quid ergo est? Nimirum religio veri cultus est, superstitio falsi. Et omnino quid colas interest, non quemadmodum colas, aut quid precere. Sed quia deorum cultores religiosos se putant, cum sint superstitiosi, nec religionem possunt a superstitione discernere, nec significantiam nominum exprimere. Diximus nomen religionis a vinculo pietatis esse deductum, quod hominem sibi deus religaverit, et pietate constrinxerit, quia nos servire ei, ut domino, et obsequi, ut patri, necesse est. Eo melius ergo id nomen Lucretius [1]) interpretatus est, qui ait, religionum se nodos solvere. Superstitiosi autem vocantur, non qui filios suos superstites optant: omnes enim optamus; sed aut ii, qui superstitem memoriam defunctorum colunt, aut qui parentibus suis superstites, colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui novos sibi ritus assumebant, ut in deorum vicem mortuos honorarent, quos ex hominibus in coelum receptos putabant, hos superstitiosos vocabant. Eos vero, qui publicos et antiquos deos colerent, religiosos nominabant. Unde Virgilius [2]):

Vana superstitio, veterumque ignara deorum.

Sed cum veteres quoque deos inveniamus eodem modo consecratos esse post obitum; superstitiosi ergo, qui multos ac falsos deos colunt, nos autem religiosi, qui uni et vero deo supplicamus.

29. Fortasse quaerat aliquis, quomodo, cum deum nos unum colere dicamus, duos tamen esse asseveremus, deum patrem, et deum filium: quae asseveratio plerosque in maximum impegit errorem. Quibus cum probabilia videantur esse, quae dicimus, in hoc uno labare nos arbi-

---

1) 1, 931. 2) Aen. 8, 187.

trantur, quod et alterum, et mortalem deum fateamur. De mortalitate iam diximus: nunc de unitate doceamus. Cum dicimus deum patrem, et deum filium, non diversum dicimus, nec utrumque secernimus, quia nec pater esse sine filio [1]) potest, nec filius a patre secerni, siquidem nec pater sine filio nuncupari, nec filius potest sine patre generari. Cum igitur et pater filium faciat, et filius patrem, una utrique mens, unus spiritus, una substantia est: sed ille quasi exuberans fons est, hic tanquam defluens ex eo rivus; ille tanquam sol, hic quasi radius ex sole porrectus. Qui quoniam summo patri et fidelis, et carus est, non separatur, sicut nec rivus a fonte, nec radius a sole; quia et aqua fontis in rivo est, et solis lumen in radio: aeque nec vox ab ore seiungi, nec virtus, aut manus a corpore divelli potest. Cum igitur a prophetis idem manus dei, et virtus, et sermo dicatur, utique nulla discretio est; quia et lingua sermonis ministra, et manus, in qua est virtus, individuae sunt corporis portiones. Propiore uti exemplo libet. Cum quis habet filium, quem unice diligit, qui tamen sit in domo et in manu patris, licet ei nomen domini potestatemque concedat, civili tamen iure et domus una, et unus dominus nominatur. Sic hic mundus una dei domus est; et filius ac pater, qui unanimes incolunt mundum, deus unus, quia et unus est tanquam duo, et duo tanquam unus. Neque id mirum, cum et filius sit in patre, quia pater diligit filium, et pater in filio, quia voluntati patris fideliter paret, nec unquam faciat aut fecerit, nisi quod pater aut voluit, aut iussit. Denique unum deum esse tam patrem quam filium, Esaias in illo exemplo, quod superius [2]) posuimus, ostendit, cum diceret: Adorabunt te, et in te precabuntur; quoniam in te deus est, et non est alius deus praeter te. Sed et alio loco similiter ait: Sic dicit deus rex Israel, et qui eruit eum deus aeternus: Ego primus, et ego novissimus, et praeter me non est deus. Cum duas personas proposuisset dei regis, id est Christi, et dei patris, qui eum post passionem ab inferis excitavit, sicut ostendisse diximus [3]) Oseam prophetam, qui ait: Et de manu inferorum eruam eum: tamen ad utramque personam

---

1) Bon. ant. et 6 al. ll.: quod n. p. a filio. 2) c. 13; Ies. 45, 14; 44, 6. 3) c. 19.

Digitized by Google

referens, intulit: et praeter me non est deus; cum posset dicere: praeter nos, sed fas non erat plurali numero separationem tantae necessitudinis fieri. Unus est enim solus, liber, deus summus, carens origine, quia ipse est origo rerum; et in eo simul et filius, et omnia continentur. Quapropter cum mens et voluntas alterius in altero sit, vel potius una in utroque, merito unus deus uterque appellatur, quia quidquid est in patre, ad filium transfluit; et quidquid in filio, a patre descendit. Non potest igitur summus ille ac singularis deus nisi per filium coli. Qui solum patrem se colere putat, sicut filium non colit, ita ne patrem quidem colit. Qui autem filium suscipit, et nomen eius gerit, is vero cum filio simul et patrem colit, quoniam legatus, et nuntius, et sacerdos summi patris est filius. Hic templi maximi ianua est, hic lucis via, hic dux salutis, hic ostium vitae.

30. Sed quoniam multae haereses exstiterunt, et instinctibus daemonum populus dei scissus est, determinanda est nobis veritas breviter, et in suo proprio domicilio collocanda, ut si quis aquam vitae cupiet[1]) haurire, non ad detritos lacus deferatur, qui non habent venam, sed uberrimum dei noverit fontem, quo irrigatus, perenni luce potiatur. Ante omnia scire nos convenit, et ipsum, et legatos eius praedixisse, quod plurimae sectae et haereses haberent existere, quae concordiam sancti corporis rumperent; ac monuisse, ut summa prudentia caveremus, ne quando in laqueos et fraudes illius adversarii nostri, cum quo nos deus luctari voluit, incideremus. Tum dedisse certa mandata, quae in perpetuum custodire deberemus: quorum plerique immemores, deserto itinere coelesti, vias sibi devias per anfractus et praecipitia condiderunt, per quas partem plebis incautam et simplicem ad tenebras mortemque deducerent. Quod quatenus acciderit, exponam. Fuerunt quidam nostrorum vel minus stabilita fide, vel minus docti, vel minus cauti, qui discidium facerent unitatis, et ecclesiam dissiparent. Sed ii, quorum fides fuit lubrica, cum deum nosse se et colere simularent, augendis opibus et honori studentes, affectabant maximum sacerdotium; et a potioribus victi, secedere cum suffragatoribus suis ma-

1) Kell., edd. vett.: cupit. Bas. F.: cupiat.

Digitized by Google

luerunt, quam eos ferre [1]) praepositos, quibus concupierant ipsi ante praeponi. Quidam vero non satis coelestibus literis eruditi, cum veritatis accusatoribus respondere non possent, obiicientibus vel impossibile, vel incongruens esse, ut deus in uterum mulieris includeretur [2]); nec coelestem illam maiestatem ad tantam infirmitatem potuisse deduci, ut hominibus contemtui, derisui, contumeliae et ludibrio esset, postremo etiam cruciamenta perferret, atque exsecrabili patibulo figeretur: quae omnia cum neque ingenio, neque doctrina defendere ac refutare possent, nec enim vim rationemque penitus pervidebant, depravati sunt ab itinere recto, et coelestes literas corruperunt, ut novam sibi doctrinam sine ulla radice ac stabilitate componerent. Nonnulli autem falsorum prophetarum vaticinio illecti, de quibus et veri prophetae, et ipse praedixerat, exciderunt a doctrina dei, et traditionem veram reliquerunt. Sed illi omnes daemoniacis fraudibus irretiti, quas prospicere et cavere debuerant, divinum nomen et cultum per imprudentiam perdiderunt. Cum enim Phryges, aut Novatiani, aut Valentiniani, aut Marcionitae, aut Anthropiani, aut Ariani [3]), seu quilibet alii nominantur, Christiani esse desierunt, qui Christi nomine amisso, humana et externa vocabula induerunt. Sola igitur catholica ecclesia est, quae verum cultum retinet. Hic est fons veritatis, hoc domicilium fidei, hoc templum dei: quo [4]) si quis non intraverit, vel a quo si quis exiverit, a spe vitae ac salutis aeternae alienus est. Neminem sibi oportet pertinaci concertatione blandiri. Agitur enim de vita et salute: cui nisi caute ac diligenter consulatur, amissa et exstincta erit. Sed tamen, quia singuli quique coetus haereticorum se potissimum Christianos, et suam esse catholicam ecclesiam putant, sciendum est, illam esse veram, in qua est confessio et poenitentia, quae peccata et vulnera, quibus subiecta est imbecillitas carnis, salubriter curat. Haec interim paucis admonendi gratia retuli, ne quis errorem fugere cupiens, maiori implicetur errore, dum penetrale

1) Edd. vett.: facere. 2) Al., ut Bass. F. G.: se mulieris includeret. 3) V. aut Ariani genuina esse Isaeus primus negavit. Et est sane, quod eorum authentiam valde addubites. Absunt a Bon. ant. 2 Regg. vetust. 1 Reg. rec. Cauc. Marm. 1 Clarom. 4) Bon. ant. Goth., Bet. al. quod.

Digitized by Google

veritatis ignorat: postea plenius et verius[1]) contra omnes mendaciorum sectas proprio separatoque opere pugnabimus. Sequitur, ut, quoniam satis de religione vera et sapientia locuti sumus, in proximo libro de iustitia disseramus.

LACTANTII FIRMIANI
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER V.
DE IUSTITIA.

1. Non est apud me dubium[2]), quin hoc opus nostrum, quo singularis ille rerum conditor, et huius immensi rector asseritur, si quis attigerit ex istis inepte religiosis, ut sunt nimia superstitione impatientes, insectetur etiam maledictis, et vix lecto fortasse principio, affligat, proiiciat, exsecretur, seque inexpiabili scelere contaminari atque asstringi putet, si haec aut legat patienter, aut audiat. Ab hoc tamen, si fieri potest, humanitatis iure postulamus, ut non prius damnet, quam universa cognoverit. Nam si sacrilegis, et proditoribus, et veneficis potestas defendendi sui datur, nec praedamnari quemquam incognita causa licet, non iniuste petere videmur, ut si quis erit ille, qui inciderit in haec, si leget, perlegat, si audiet, sententiam differat in extremum. Sed novi hominum pertinaciam: nunquam impetrabimus. Timent enim, ne a nobis revicti, manus dare aliquando, clamante ipsa veritate, cogantur. Obstrepunt igitur et intercedunt, ne audiant; et oculos suos opprimunt, ne lumen videant, quod offerimus. Quo plane ipsi diffidentiam suae perditae rationis ostendunt, cum neque cognoscere, neque congredi audent, quia sciunt se facile superari. Et idcirco disceptatione sublata,

Pellitur e medio sapientia, vi geritur res,

---

1) 3 Regg. vetust. 2 Brun. Ultrai. Lips. 1.: uberius. 2) Addunt h. l. II. v.: Constantine Imperator Maxime. Absunt a Bon. ant. 1 Reg. Pal. Lips. 1., Is..

Digitized by Google

ut ait Ennius[1]); et quia student damnare tanquam nocentes, quos utique sciunt innocentes, constare de ipsa innocentia nolunt: quasi vero maior iniquitas sit, probatam innocentiam damnasse, quam inauditam. Sed, ut dixi, verentur, ne, si audierint, damnare non possint: et ideo cultores dei summi, hoc est iustos homines, torquent, interficiunt, exterminant; nec causas odiorum reddere ipsi possunt, qui tam vehementer oderunt. Quia ipsi errant, irascuntur iis, qui veram viam sequuntur, et cum corrigere se possint[2]), errores suos insuper crudelibus factis coacervant, innocentium cruore maculantur, et dicatas deo mentes evisceratis corporibus extorquent. Cum talibus nunc congredi et disputare contendimus; hos ad veritatem ab inepta persuasione traducere, qui sanguinem facilius hauserint, quam verba iustorum. Quid igitur? operamne perdemus? Minime. Nam si lucrari hos a morte, ad quam concitatissime tendunt, non potuerimus; si ab illo itinere devio ad vitam lucemque revocare, quoniam ipsi saluti suae repugnant: nostros tamen confirmabimus, quorum non est stabilis ac solidis radicibus fundata et fixa sententia. Nutant enim plurimi, ac maxime qui literarum aliquid attigerunt. Nam et in hoc philosophi, et oratores, et poetae perniciosi sunt, quod incautos animos facile irretire possunt suavitate sermonis, et carminum dulci modulatione currentium[3]). Ob eamque causam volui sapientiam cum religione coniungere, ne quid studiosis inanis illa doctrina possit officere; ut iam scientia literarum non modo nihil noceat religioni atque iustitiae, sed etiam prosit quamplurimum, si is, qui eas didicerit, sit virtutibus instructior, et in[4]) veritate sapientior. Praeterea, etiamsi nulli alii, nobis certe proderit; delectabit se conscientia, gaudebitque mens, in veritatis se luce versari, quod est animae pabulum, incredibili quadam iucunditate perfusum. Verum non est desperandum. Fortasse non canimus surdis[5]). Nec enim tam[6]) in malo statu res est, ut desint sanae

1) Ed. Hessel. p. 79. 2) Goth.: non possint. 3) Edd. rec. adiecerunt v.: mella sunt haec venenum tegentia, quae leguntur in c. Reg. antiquissimo et nonnullis aliis. 4) Pleraeque edd. vett. v. in omiserunt. Bass. F. G. Kell. al.: sit in virt. instr. in. 5) Virg. Buc. 10, 8. 6) 2 Regg. veterr. Marm. Goth., edd. quaedam rec.: Nec enim plus impuris (iniquis) spiritibus

mentes, quibus et veritas placeat, et monstratum sibi rectum iter et videant et sequantur. Circumliniatur modo poculum coelestis melle sapientiae, ut possint ab imprudentibus amara remedia sine offensione potari, dum illiciens prima dulcedo acerbitatem saporis asperi sub praetextu suavitatis occultat. Nam haec in primis causa est, cur apud sapientes et doctos et principes huius saeculi scriptura sancta fide careat, quod prophetae communi ac simplici sermone, ut ad populum, sunt locuti. Contemnuntur itaque ab iis, qui nihil audire vel legere, nisi expolitum ac disertum volunt; nec quidquam haerere animis eorum potest, nisi quod aures blandiori sono mulcet: illa vero, quae sordida videntur, anilia, inepta, vulgaria existimantur. Adeo nihil verum putant, nisi quod auditu suave est; nihil credibile, nisi quod potest incutere voluptatem: nemo rem veritate ponderat, sed ornatu. Non credunt ergo divinis, quia fuco carent; sed ne illis quidem, qui ea interpretantur, quia sunt et ipsi aut omnino rudes, aut certe parum docti. Nam ut plane sint eloquentes, perraro contingit, cuius rei causa in aperto est. Eloquentia enim saeculo servit; populo se iactare, et in rebus malis placere gestit: siquidem veritatem saepius expugnare conatur, ut vim suam monstret; opes expetit, honores concupiscit, summum denique gradum dignitatis exposcit. Ergo haec quasi humilia despicit, arcana tanquam contraria sibi fugit, quippe quae publico gaudeat, et multitudinem celebritatemque desideret. Eo fit, ut sapientia et veritas idoneis praeconibus indigeat. Et si qui forte literatorum se ad eam contulerunt, defensioni eius non suffecerunt. Ex iis, qui mihi noti sunt, Minucius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. Huius liber, cui Octavio titulus est, declarat, quam idoneus veritatis assertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset. Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere literarum peritus, sed in eloquendo parum facilis, et minus comtus, et multum obscurus fuit. Ergo ne hic quidem satis celebritatis invenit. Unus igitur praecipuus et clarus exstitit Cyprianus, quoniam et magnam sibi gloriam ex artis oratoriae professione quae-

---

quam sancto licet aut tam. Est additamentum a mente quidem Lactantii haud alienum.

Digitized by Google

sierat, et admodum multa conscripsit in suo genere miranda. Erat enim ingenio facili, copioso, suavi, et, quae sermonis maxima est virtus, aperto, ut discernere non queas, utrumne ornatior in eloquendo, an facilior[1]) in explicando, an potentior in persuadendo fuerit. Hic tamen placere ultra verba sacramentum ignorantibus non potest, quoniam mystica sunt, quae locutus est, et ad id praeparata, ut a solis fidelibus audiantur; denique a doctis huius saeculi, quibus forte scripta eius innotuerunt, derideri solet. Audivi ego quendam hominem sane disertum, qui eum immutata una litera Coprianum vocaret; quasi qui[2]) elegans ingenium, et melioribus rebus aptum, ad aniles fabulas contulisset[3]). Quodsi accidit hoc ei, cuius eloquentia non insuavis est, quid tandem putemus accidere illis, quorum sermo ieiunus est et ingratus; qui neque vim persuadendi, neque subtilitatem argumentandi, neque ullam prorsus acerbitatem ad revincendum habere potuerunt?

2. Ergo quia defuerunt apud nos idonei peritique doctores, qui vehementer, qui acriter errores publicos redarguerent, qui causam omnem veritatis ornate copioseque defenderent, provocavit quosdam haec ipsa penuria, ut auderent scribere contra ignotam sibi veritatem. Omitto eos, qui prioribus eam temporibus nequidquam lacessierunt. Ego cum in Bithynia oratorias literas accitus docerem, contigissetque, ut eodem tempore dei templum everteretur, duo exstiterunt ibidem, qui iacenti atque abiectae veritati, nescio utrum superbius, an importunius insultarent. Quorum alter antistitem se philosophiae profitebatur, verum ita vitiosus, ut continentiae magister non minus avaritia, quam libidinibus arderet; in victu tam sumtuosus, ut in schola virtutis assertor, parsimoniae paupertatisque laudator, in palatio peius coenaret, quam domi: tamen vitia sua capil-

1) 1 Bon. 2 Regg. ant. Kell. et nonnulli al. ll. bonae notae, Lengl.: felicior. 2) Sic nonnulli ll. msscr. (Bas. G.) et edd. Vulgo: quasi quod. 3) Isaeus ex Bonon. cod. interserit: unde apparet, disertissimo et doctissimo viro, quantum ad sacrilegos attinet refellendos, non facultatem dicendi, sed consilium defuisse, in eo praecipue, quod Demetrianum veritatis expertem non ratione prudentiae humanae, qua uti in principio debuit, sed auctoritate coelestium praeceptorum, quorum ille se hostem fatebatur, exstinxit. Sententia quidem recte habet v. c. 4.

Digitized by Google

lis et pallio, et quod maximum est velamentum, divitiis praetegebat; quas ut augeret, ad amicitias iudicum miro ambitu penetrabat, eosque sibi repente auctoritate falsi nominis obligabat, non modo ut eorum sententias venderet, verum etiam ut confines suos, quos sedibus agrisque pellebat, a suo repetendo hac potentia retardaret. Hic vero, qui suas disputationes moribus destruebat, vel mores suos disputationibus arguebat, ipse adversus se gravis censor et accusator acerrimus, eodem ipso tempore, quo iustus populus nefarie lacerabatur, tres libros evomuit contra religionem nomenque Christianum: professus ante omnia, philosophi officium esse, erroribus hominum subvenire, atque illos ad veram viam revocare, id est ad cultus deorum, quorum numine ac maiestate, ut ille dicebat, mundus gubernetur; nec pati, homines imperitos quorundam fraudibus illici, ne simplicitas eorum praedae ac pabulo sit hominibus astutis. Itaque se suscepisse hoc munus philosophia dignum, ut praeferret non videntibus lumen sapientiae, non modo ut susceptis deorum cultibus resanescant, sed etiam ut pertinaci obstinatione deposita, corporis cruciamenta devitent, neu saevas membrorum lacerationes frustra perpeti velint. Ut autem appareret, cuius rei gratia opus illud elaborasset, effusus est in principum laudes, quorum pietas et providentia, ut quidem ipse dicebat, cum in ceteris rebus, tum praecipue in defendendis deorum religionibus claruisset: consultum esse tandem rebus humanis, ut cohibita impia et anili superstitione, universi homines legitimis sacris vacarent, ac propitios sibi deos experirentur. Ubi autem religionis eius, contra quam perorabat, infirmare voluit rationem, ineptus, vanus, ridiculus apparuit, quia gravis ille consultor utilitatis alienae, non modo quid oppugnaret, sed etiam quid loqueretur, nesciebat. Nam si qui nostrorum affuerunt, quamvis temporis gratia conticerent, animo tamen derisere, utpote cum viderent hominem profitentem, se illuminaturum alios, cum ipse caecus esset; reducturum alios ab errore, cum ipse ignoraret, ubi pedes suos poneret; eruditurum alios ad veritatem, cuius ille ne scintillam quidem unam vidisset aliquando, quippe cum sapientiae professor profligare sapientiam niteretur. Omnes tamen id arguebant, quod illo potissimum tempore id operis esset aggressus, quo furebat odiosa cru-

Digitized by Google

delitas. O philosophum adulatorem ac tempori servientem! Verum hic pro sua vanitate[1]) contemtus est, qui et gratiam, quam speravit, non est adeptus, et gloria, quam captavit, in culpam reprehensionemque conversa est. Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tum e numero iudicum, et qui auctor in primis faciendae persecutionis fuit: quo scelere non contentus, etiam scriptis eos, quos afflixerat, insecutus est. Composuit enim libellos duos, non contra Christianos, ne inimice insectari videretur, sed ad Christianos, ut humane ac benigne consulere putaretur. In quibus ita falsitatem scripturae sacrae arguere conatus est, tanquam sibi esset tota contraria; nam quaedam capita, quae repugnare sibi videbantur, exposuit, adeo multa, adeo intima enumerans, ut aliquando ex eadem disciplina fuisse videatur. Quod si fuit, quis eum Demosthenes poterit ab impietate defendere, qui religionis, cui fuerat accensus[2]), et fidei, cuius nomen induerat, et sacramenti, quod acceperat, proditor factus est, nisi forte casu in manus eius divinae literae inciderunt? Quae igitur temeritas erat, id audere dissolvere, quod illi nemo interpretatus est? Bene, quod aut nihil didicit, aut nihil intellexit. Tantum enim abest a divinis literis repugnantia, quantum ille abfuit a fide et veritate. Praecipue tamen Paulum Petrumque laceravit, ceterosque discipulos, tanquam fallaciae seminatores, quos eosdem tamen rudes et indoctos fuisse testatus est. Nam quosdam eorum piscatorio artificio fecisse quaestum: quasi aegre ferret, quod illam rem non Aristophanes aliquis, aut Aristarchus commentatus sit.

3. Abfuit ergo ab his fingendi voluntas et astutia, quoniam rudes fuerunt. Aut quis possit indoctus apta inter se et cohaerentia fingere, cum philosophorum doctissimi Plato, et Aristoteles, et Epicurus, et Zeno, ipsi sibi repugnantia et contraria dixerint? Haec est enim mendaciorum natura, ut cohaerere non possint. Illorum autem traditio, quia vera est, quadrat undique, ac sibi tota consentit, et ideo persuadet, quia constanti ratione suffulta est. Non igitur quaestus et commodi gratia religionem istam commenti sunt, quippe qui et praeceptis, et re ipsa

---

1) Sic Goth. C. C. C., Rost. Bet. Vulgo: inanitate. 2) Al., ut Bas. G. et edd. fere omnes: assensus.

eam vitam secuti sunt, quae et voluptatibus caret, et omnia, quae habentur in bonis, spernit, et qui non tantum pro fide mortem subierint, sed etiam morituros esse se et scierint, et praedixerint, et postea universos, qui eorum disciplinam secuti essent, acerba et nefanda passuros. Ipsum autem Christum affirmavit a Iudaeis fugatum, collecta nongentorum hominum manu, latrocinia fecisse. Quis tantae auctoritati audeat repugnare? Credamus hoc plane; nam fortasse illi hoc in somnis[1]) Apollo aliquis nuntiavit. Tot semper latrones perierunt, et quotidie pereunt; utique multos et ipse damnasti: quis eorum post crucem suam, non dicam deus, sed homo appellatus est? Verum tu forsitan ex eo credidisti, quia vos homicidam Martem consecrastis, ut deum: quod tamen non fecissetis, si illum Areopagitae in crucem sustulissent. Idem cum facta eius mirabilia destrueret, nec tamen negaret, voluit ostendere, Apollonium vel paria, vel etiam maiora fecisse. Mirum, quod Apuleium praetermisit, cuius solent et multa, et mira memorari. Cur igitur, o delirum caput, nemo Apollonium pro deo colit? Nisi forte tu solus, illo scilicet deo dignus, cum quo te in sempiternum verus deus puniet. Si magus Christus, quia mirabilia fecit, peritior utique Apollonius, qui, ut describis, cum Domitianus eum punire vellet, repente in iudicio non comparuit, quam ille, qui et comprehensus est, et cruci affixus. At enim ex hoc ipso fortasse insolentiam Christi voluit arguere, quod deum se constituerit, ut ille verecundior fuisse videatur, qui cum maiora faceret, ut hic putat, tamen id sibi non arrogaverit. Omitto nunc ipsa opera comparare, quia in secundo[2]) et superiore[3]) libro de fraude ac praestigiis artis magicae dixi. Nego esse quemquam, qui non optet in primis id sibi post mortem contingere, quod etiam reges maximi concupiscunt. Cur enim sibi homines sepulcra magnifica, cur statuas, cur imagines comparant? cur aliquibus factis claris, aut etiam morte pro civibus suscepta, student opiniones hominum promereri? cur denique ipse ingenii tui monimentum hoc detestabili stultitia, tanquam coeno, aedificatum, constituere voluisti, nisi quod immortalitatem de memoria nominis speras? Stultum igitur est, id putare Apollonium no-

---

1) Al.: somniis. 2) c. 16. 3) c. 13. 16.

luisse, quod optaret utique, si posset, quia nemo est, qui immortalitatem recuset, et maxime cum eum dicas et adoratum esse a quibusdam sicut deum, et simulacrum eius sub Herculis Alexicaci nomine constitutum, ab Ephesiis etiamnunc honorari. Non potuit ergo post mortem deus credi, quia et hominem, et magum fuisse constabat; et ideo alieni nominis titulo affectavit divinitatem, quia suo nec poterat, nec audebat. Noster vero et potuit deus credi, quia magus non fuit, et creditus est, quia vere fuit. Non, inquit, hoc dico, idcirco Apollonium non haberi deum, quia noluerit, sed ut appareat nos sapientiores esse, qui mirabilibus factis non statim fidem divinitatis adiunximus, quam vos, qui ob exigua portenta deum credidistis. Non est mirum, si tu, qui a dei sapientia longe remotus es, nihil prorsus intelligis eorum, quae legisti, cum Iudaei, qui a principio prophetas lectitaverant, quibusque sacramentum dei fuerat assignatum, tamen quid legerent, ignoraverint. Disce igitur, si quid tibi cordis est, non idcirco a nobis deum creditum Christum, quia mirabilia fecit, sed quia vidimus in eo facta esse omnia, quae nobis annuntiata sunt vaticinio prophetarum. Fecit mirabilia: magum putassemus, ut et vos nunc putatis [1]), et Iudaei tunc putaverunt, si non illa ipsa facturum Christum prophetae omnes uno spiritu praedicarent. Itaque deum credimus, non magis ex factis operibusque mirandis, quam ex illa ipsa cruce, quam vos sicut canes lambitis; quoniam simul et illa praedicta est. Non igitur suo testimonio: cui enim de se dicenti potest credi? sed prophetarum testimonio, qui omnia, quae fecit ac passus est, multo ante cecinerunt, fidem divinitatis accepit, quod neque Apollonio, neque Apuleio, neque cuiquam magorum potuit, aut potest aliquando contingere. Cum igitur talia ignorantiae suae deliramenta fudisset, cum veritatem penitus excidere connixus esset, ausus est libros suos nefarios ac dei hostes φιλαληθεῖς annotare. O caecum pectus, o mentem Cimmeriis, ut aiunt, tenebris atriorem! Discipulus hic fortasse Anaxagorae fuerit, cui nives atramentum fuerunt. Atqui eadem caecitas est, et vero falsitatis, et mendacio veritatis nomen imponere. Videlicet homo subdolus voluit lupum sub ovis pelle celare, ut

1) Sic 2 Regg. bonae notae, Goth. Vulgo: nuncupatis.

Digitized by Google

fallaci titulo posset irretire lectorem. Verum esto; inscitia hoc, non malitia feceris: quam tandem nobis attulisti veritatem, nisi quod assertor deorum, eos ipsos ad ultimum prodidisti? Prosecutus enim summi dei laudes, quem regem, quem maximum, quem opificem rerum, quem fontem bonorum, quem parentem omnium, quem factorem altoremque viventium confessus es, ademisti Iovi tuo regnum, eumque summa potestate depulsum, in ministrorum numerum redegisti. Epilogus itaque te tuus arguit stultitiae, vanitatis, erroris. Affirmas enim deos esse; et illos tamen subiicis, et mancipas ei deo, cuius religionem conaris evertere.

4. Ii ergo, de quibus dixi, cum, praesente me ac dolente, sacrilegas suas literas explicassent, et illorum superba impietate stimulatus, et veritatis ipsius conscientia, et, ut ego arbitror, deo[1]), suscepi hoc munus, ut omnibus ingenii mei viribus accusatores iustitiae refutarem: non ut contra hos scriberem, qui paucis verbis obteri poterant, sed ut omnes, qui ubique idem operis efficiunt, aut effecerunt, uno semel[2]) impetu profligarem. Non dubito enim, quin et alii plurimi, et multis in locis, et non modo Graecis, sed etiam Latinis literis monimentum iniustitiae suae struxerint. Quibus singulis quoniam respondere non poteram, sic agendam mihi hanc causam putavi, ut et priores cum omnibus suis scriptis perverterem, et futuris omnem facultatem scribendi, aut respondendi amputarem. Praebeant modo aures; efficiam profecto, ut quicunque ista cognoverit, aut suscipiat quod ante damnavit, aut, quod est proximum, deridere aliquando desistat. Quamquam Tertullianus eandem causam plene peroraverit in eo libro, cui Apologetico nomen est, tamen quoniam aliud est, accusantibus respondere, quod in defensione, aut negatione sola positum est, aliud instituere, quod nos facimus, in quo necesse est doctrinae totius substantiam contineri, non defugi hunc laborem, ut implerem materiam, quam Cyprianus non est executus in ea oratione, qua Demetrianum, sicut ipse ait, oblatrantem atque obstrepentem veritati, redarguere conatur. Qua materia non est usus, ut

1) Fort. excidit v. duce vel inspirante. Edd. vett. omm. v. deo (Kell.) et praecedens et. 2) Al. (Bas. F.) simul.

debuit; non enim scripturae testimoniis, quam ille utique vanam, fictam, commentitiam putabat, sed argumentis et ratione fuerat refellendus. Nam cum ageret contra hominem veritatis ignarum, dilatis paulisper divinis lectionibus, formare hunc a principio tanquam rudem debuit, eique paulatim lucis principia monstrare, ne toto lumine obiecto caligaret. Nam sicut infans solidi ac fortis cibi capere vim non potest ob stomachi teneritudinem, sed liquore lactis ac mollitudine alitur, donec firmatis viribus, vesci fortioribus possit: ita et huic oportebat, quia nondum poterat capere divina, prius humana testimonia offerri, id est, philosophorum et historicorum, ut suis potissimum refutaretur auctoribus. Quod quia ille non fecit, raptus eximia eruditione divinarum literarum, ut iis solis contentus esset, quibus fides constat, accessi deo inspirante, ut ego facerem, et simul ut viam ceteris ad imitandum pararem. Ac si hortatu nostro docti homines ac diserti huc se conferre coeperint, et ingenia sua vimque dicendi in hoc veritatis campo iactare maluerint, evanituras brevi religiones falsas, et occasuram esse omnem philosophiam nemo dubitaverit, si fuerit omnibus persuasum, cum hanc solam religionem, tum etiam et solam et veram esse sapientiam. Sed evagatus sum longius, quam volebam.

5. Nunc reddenda est de iustitia proposita disputatio: quae aut ipsa est summa virtus, aut fons est ipsa virtutis, quam non modo philosophi quaesierunt, sed poetae quoque, qui priores multo fuerunt, et ante natum philosophiae nomen pro sapientibus habebantur. Hi plane intellexerunt, abesse hanc a rebus humanis, eamque finxerunt offensam vitiis hominum, cessisse e terra, in coelumque migrasse; atque ut doceant, quid sit iuste vivere: solent enim praecepta per ambages dare; a Saturni temporibus, quae illi vocant aurea, repetunt exempla iustitiae, narrantque in quo statu fuerit vita humana, dum illa in terra moraretur. Quod quidem non pro poetica fictione, sed pro vero habendum est. Saturno enim regnante, nondum deorum cultibus institutis, nec adhuc illa gente ad divinitatis opinionem consecrata, deus utique colebatur. Et ideo non erant neque dissensiones, neque inimicitiae, neque bella.

Nondum vesanos rabies nudaverat enses

Digitized by Google

ut Germanicus Caesar in Arateo[1]) loquitur carmine,

Nec consanguineis fuerat discordia nota.

Imo ne alienigenis quidem; sed neque ulli omnino gladii, qui nudarentur, fuerunt. Quis enim praesente ac vigente iustitia, aut de tutela sui, cum nemo insidiaretur, aut de pernicie alterius cogitaret, cum nemo quidquam concupisceret?

Malebant tenui contenti vivere cultu,

ut Cicero in suo narrat, quod est proprium nostrae religionis.

Ne signare quidem[2]), aut partiri limite campum
Fas erat: in medium quaerebant;

quippe cum deus communem omnibus terram dedisset, ut communem degerent vitam, non ut rabida et furens avaritia sibi omnia vindicaret, nec ulli deesset, quod omnibus nasceretur. Quod poetae dictum sic accipi oportet, non ut existimemus, nihil omnino tum fuisse privati, sed more poetico figuratum; ut intelligamus, tam liberales fuisse homines, ut natas sibi fruges non includerent, nec soli absconditis incubarent, sed pauperes ad communionem proprii laboris admitterent.

Flumina[3]) iam lactis, iam flumina nectaris ibant.

Nec mirum, cum promtuaria iustorum benigne paterent omnibus, nec avaritia intercipiens beneficia divina, famem sitimque vulgo faceret, sed omnes aequaliter abundarent, cum habentes non habentibus large copioseque donarent. Sed postquam Saturnus a filio pulsus in Latiumque delatus est,

Arma[4]) Iovis fugiens, et regnis exsul ademtis,

cum iam populus vel novi regis metu, vel sua sponte depravatus, deum colere desisset regemque pro deo habere coepisset; cum ipse propemodum parricida exemplo ceteris esset ad violandam pietatem,

Deseruit[5]) propere terras iustissima virgo;

sed non, ut ait Cicero,

Et Iovis in regno, coelique in parte resedit.

Quomodo enim poterat in eius regno residere, aut commorari, qui patrem regno expulit, bello persecutus est, exsulem toto orbe iactavit?

1) vs. 111 s. 2) Virg. Georg. 1, 126 s. 3) Ovid. Metam. 1, 111. 4) Virg. Aen. 8, 320. 5) Germ. Caes. Arat. 136.

Digitized by Google

Ille[1]) malum virus serpentibus addidit atris,
Praedarique lupos iussit,

id est odium et invidiam et dolum hominibus inseruit[2]), ut tam essent, quam serpentes, venenati, tam rapaces, quam lupi. Quod quidem vere faciunt ii, qui iustos ac fideles deo persequuntur, dantque iudicibus saeviendi adversus innoxios potestatem. Fortasse aliquid eiusmodi Iupiter fecerit ad expugnandam tollendamque iustitiam, et idcirco efferasse serpentes, ac lupos acuisse traditur[3]).

Tum[4]) belli rabies, et amor successit habendi.

Neque immerito. Sublata enim dei religione, boni quoque ac mali scientiam perdiderunt. Sic hominibus intercidit communitas vitae, et diremtum est foedus societatis humanae. Tum inter se manus conserere coeperunt, et insidiari, et gloriam sibi ex humano sanguine comparare.

6. Quorum omnium malorum fons cupiditas erat, quae scilicet ex contemtu verae maiestatis erupit. Non tantum enim non participabant aliis[5]) ii, quibus aliquid affluebat, sed aliena quoque rapiebant, in privatum lucrum trahentes omnia; et quae antea in usus omnium[6]) etiam singuli laborabant, in paucorum domos conferebantur. Ut enim ceteros servitio subiugarent, in primis necessaria vitae subducere et colligere coeperunt, eaque firmiter conclusa servare, ut beneficia coelestia facerent sua, non propter humanitatem, quae nulla in his erat, sed ut omnia cupiditatis et avaritiae instrumenta corraderent. Leges etiam sibi iustitiae nomine munitas, iniquissimas iniustissimasque sanxerunt, quibus rapinas et avaritiam suam contra vim multitudinis tuerentur. Tantum igitur auctoritate, quantum viribus, aut opibus, aut malitia praevalebant. Et quoniam nullum in his vestigium iustitiae fuit, cuius officia sunt humanitas, aequitas, misericordia, iam superba et tumida inaequalitate gaudebant; altioresque ceteris hominibus, satellitum comitatu, et ferro, et insigni veste fulgebant. Hinc honores sibi, et purpuras, et fasces invenerunt, ut securium gladiorumque terrore subnixi, quasi iure dominorum perculsis ac paventibus imperarent. In hac conditione hu-

---

1) Virg. Georg. 1, 129 s. 2) Al.: insevit. 3) Al. (Bass. F. G. Kell.) tradatur. 4) Virg. Aen. 8, 327. 5) 3 Regg. Goth.: alios. 6) Libri: hominum.

manam vitam rex ille constituit, qui debellato ac fugato parente, non regnum, sed impiam tyrannidem vi et hominibus armatis occupavit, et aureum illud iustumque saeculum sustulit; coegitque homines malos et impios fieri, vel ex hoc ipso, quod eos avertit a deo ad se adorandum: quod terror insolentissimae potestatis expresserat. Quis enim non metueret eum, quem arma cingebant, quem ferri et gladiorum fulgor insuetus circumdabat? aut cui parceret alieno, qui ne patri quidem suo pepercerat? quem vero metueret, qui Titanum robustam et excellentem viribus gentem bello vicerat, occisione [1]) deleverat? Quid mirum, si omnis multitudo, insolito metu pressa, in unius adulationem concesserat? Hunc venerabantur, huic honorem maximum deferebant. Et quoniam mores ac vitia regis imitari genus obsequii iudicatur, abiecerunt omnes pietatem, ne exprobrare regi scelus viderentur, si pie viverent. Sic assidua imitatione corrupti, divinum fas reliquerunt; et paulatim male vivendi consuetudo mos factus est. Nec iam quidquam ex antecedentis saeculi pio atque optimo statu mansit, sed explosa [2]) iustitia et veritatem secum trahens, reliquit hominibus errorem, ignorantiam, caecitatem. Imprudenter [3]) igitur poetae, qui eam ad coelum confugisse cecinerunt, ad Iovis regnum [4]). Si enim saeculo, quod vocant aureum, iustitia in terra fuit, a Iove utique pulsa est, qui aureum saeculum commutavit. Saeculi autem commutatio, et expulsio iustitiae nihil aliud, ut dixi, quam desertio divinae religionis putanda est, quae sola efficit, ut homo hominem carum habeat, eumque sibi fraternitatis vinculo sciat esse constrictum, siquidem pater idem omnibus deus est; ut dei patrisque communis beneficia cum iis, qui non habent, partiatur, nulli noceat, nullum premat, non fores claudat hospiti, non aurem precanti, sed sit largus, beneficus, liberalis: quas regias esse laudes Tullius [5]) existimavit. Haec est profecto iustitia, et hoc aureum saeculum, quod Iove regnante primum corruptum, mox et

---

1) Al.: occidione. 2) Lips. 2. 3., Bün.: expulsa. 3) Sed ll. mss. fere omnes (Bas. F. Kell.) et plerique editi: imprudentes. 4) Sic Kell. Roh., sed vulgo legitur: id est ad I. r. Haud pauci vero ll. (Bass. F. G.) v. ad coelum omiserunt. Perperam. 5) Pro rege Deiot. c. 9.

Digitized by Google

ipso, et omni eius progenie consecrata, deorumque multorum cultu suscepto, fuerat omne sublatum.

7. Sed deus, ut parens indulgentissimus, appropinquante ultimo tempore, nuntium misit, qui vetus illud saeculum fugatamque iustitiam reduceret, ne humanum genus maximis et perpetuis agitaretur erroribus. Rediit ergo species illius aurei temporis, et reddita quidem terrae, sed paucis assignata iustitia est, quae nihil aliud est, quam dei unici pia et religiosa cultura. Sed moveat aliquem fortasse, cur, si haec sit iustitia, non omni humano generi sit data, nec in eam multitudo universa consenserit. Magnae hoc disputationis est, cur a deo, cum iustitiam terrae daret, sit retenta diversitas: quod et alio loco declaravi [1]), et ubicunque opportune inciderit, explicabitur. Nunc designare id brevissime satis est: Virtutem aut cerni non posse, nisi habeat vitia contraria; aut non esse perfectam, nisi exerceatur adversis. Hanc enim deus bonorum ac malorum voluit esse distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, sublato altero, potest. Deus ergo [2]) non exclusit malum, ut ratio virtutis constare posset. Quomodo enim patientia vim suam nomenque retineret, si nihil esset, quod pati cogeremur? Quomodo laudem mereretur devota deo suo fides, nisi esset aliquis, qui a deo vellet avertere? Nam et ideo potentiores esse iniustos permisit, ut cogere ad malum possent; ideo plures, ut virtus esset pretiosa, quod rara est. Quod quidem ipsum Quintilianus egregie ac breviter ostendit in capite obvoluto. Nam quae, inquit, virtus esset innocentia, nisi laudem raritas dedisset? Verum quia natura sic comparatum est, ut odium, cupiditas, ira in id, quod incubuerint [3]), agant caecos, supra hominem videtur, culpa vacare. Alioqui si natura pares omnibus affectus dedisset, pietas nihil erat. Hoc quam verum sit, docet necessitas ipsa rationis. Si enim virtus est, malis ac vitiis fortiter repugnare, apparet, sine malo ac vitio nullam esse virtutem: quam deus ut absolutam perfectamque redderet, retinuit id, quod erat ei contrarium,

---

1) 2. c. 17. c. 8. 2) 1 Reg. ant. Cauc. Marm. Goth., Lugd. 1541 al. inserunt v. iustitiam reducturus. 3) Al., ut Bass. F. G.: incubuerunt.

cum quo depugnare posset. Agitata enim malis quatientibus, stabilitatem capit; et quanto frequenter impellitur, tanto firmiter roboratur. Haec nimirum causa efficit, ut quamvis sit hominibus missa iustitia, tamen aureum saeculum non esse dicatur, quia malum non sustulit, ut retineret diversitatem, quae sacramentum divinae religionis continet sola.

8. Qui ergo putant, iustum esse neminem, ante oculos habent iustitiam, sed eam nolunt cernere. Quid est enim, cur illam vel in carminibus, vel in omni sermone describant, conquerentes eius absentiam, cum sit facillimum, bonos esse, si velint? Quid vobis inanem iustitiam depingitis, et optatis cadere de coelo, tanquam in aliquo simulacro figuratam? Ecce in conspectu vestro est: suscipite, si potestis, eamque in domicilio vestri pectoris collocate[1]); nec difficile, aut alienum a temporibus existimetis. Estote aequi ac boni; et sequetur vos sua sponte iustitia, quam quaeritis. Deponite omnem malam cogitationem de cordibus vestris; et statim vobis tempus illud aureum revertetur: quod aliter consequi non potestis, quam si deum verum colere coeperitis. Vos autem manente cultu deorum, iustitiam desideratis in terra, quod fieri nullo pacto potest; sed ne tum quidem potuit, cum putatis, quia nondum natis diis istis, quos impie colitis, necesse est unius dei cultum fuisse per terram: eius scilicet qui exsecratur malitiam, exigitque bonitatem, cuius templum est, non lapides, aut lutum, sed homo ipse, qui figuram dei gestat; quod templum non auro et gemmarum donis corruptibilibus, sed aeternis virtutum muneribus ornatur. Discite igitur, si quid vobis reliquae mentis est, homines ideo malos et iniustos esse, quia dii coluntur; et ideo mala omnia rebus humanis quotidie ingravescere, quia deus, mundi huius effector et gubernator, derelictus est; quia susceptae sunt, contra quam fas est, impiae religiones; postremo, quia ne coli quidem vel a paucis deum sinitis. Quodsi solus deus coleretur, non essent dissensiones et bella, cum scirent homines, unius se dei filios esse, ideoque divinae necessitudinis sacro et inviolabili vinculo copulatos: nullae fierent insidiae, cum scirent, cuiusmodi poenas deus animarum in-

1) Al., ut Kell., et edd. vett.: constituite.

terfectoribus praepararet, qui clandestina scelera, et ipsas etiam cogitationes pervidet: non essent fraudes, neque[1]) rapinae, si deo praecipiente, didicissent et suo, et parvo esse contenti, ut fragilibus et caducis solida et aeterna praeferrent: non essent adulteria, et stupra, et mulierum prostitutiones, si esset omnibus notum, damnari a deo, quidquid appetitur ultra generandi cupiditatem; nec feminam necessitas cogeret pudorem suum profanare, ut victum sibi obscenissimum quaerat, cum et mares libidinem continerent, et habentium pia et religiosa collatio non habentibus subveniret: non essent igitur, ut dixi, haec omnia in terris mala, si ab omnibus in legem dei coniuraretur; si ab universis fierent, quae unus noster populus operatur. Quam beatus esset, quamque aureus humanarum rerum status, si per totum orbem mansuetudo, et pietas, et pax, et innocentia, et aequitas, et temperantia, et fides moraretur! Denique ad regendos homines non opus esset tam multis et tam variis legibus, cum ad perfectam innocentiam dei lex una sufficeret; neque carceribus, neque gladiis praesidum, neque terrore poenarum, cum praeceptorum coelestium salubritas humanis pectoribus infusa, ultro ad iustitiae opera homines erudiret. Nunc autem mali sunt ignoratione recti ac boni. Quod quidem Cicero vidit; disputans enim de legibus: Sicut una, inquit, eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur, sic omnes homines inter se natura confusi, pravitate dissentiunt; nec se intelligunt esse consanguineos, et subiectos omnes sub unam eandemque tutelam: quod si teneretur, deorum profecto vitam[2]) homines viverent. Universa igitur mala, quibus humanum genus seipsum invicem conficit, iniustus atque impius deorum cultus induxit. Nec enim poterant retinere pietatem, qui communem omnium patrem deum, tanquam prodigi ac rebelles liberi abnegassent.

9. Nonnunquam tamen sentiunt, se malos esse, et veterum saeculorum statum laudant, et de suis moribus meritisque coniectant abesse iustitiam: quam obversantem oculis suis non tantum non suscipiunt, nec agnoscunt, verum etiam violenter oderunt, et persequuntur, et extermi-

1) Bass. F. G. Kell.; et. vett.: vita.

2) Al., ut Bass. F. G. Kell., edd.

Digitized by Google

nare contendunt. Fingamus hanc interim non esse iustitiam, quam nos sequimur: quomodo, si illa venerit, quam veram putant, eam recipient? Qui laniant et occidunt eos, quos et ipsi fatentur imitatores esse iustorum, quia bona operentur et iusta, cum si tantummodo malos occiderent, digni essent, ad quos iustitia non veniret: cui nulla fuit alia causa linquendi terram, quam humani cruoris effusio. Quanto magis, cum pios interficiant, et ipsos iustitiae sectatores pro hostibus ducant, imo vero plus quam pro hostibus? Quibus utique, cum animas eorum, et opes, et liberos ferro et igni appetant, tamen parcitur victis, et est locus inter arma clementiae; aut si adeo saevire placuit, nihil plus in eos fit, quam ut occidantur, vel in servitutem abducantur. Hoc vero inenarrabile est, quod fit adversus eos, qui malefacere nesciunt: et nulli nocentiores habentur, quam qui sunt ex omnibus innocentes. Audent igitur homines improbissimi iustitiae facere mentionem, qui feras immanitate vincunt, qui placidissimum dei gregem vastant,

lupi ceu [1])

Raptores atra in nebula, quos improba ventris
Exegit caecos rabies.

Verum hos non ventris, sed cordis rabies efferavit; nec atra in nebula, sed aperta praedatione grassantur; nec eos unquam conscientia scelerum revocat, ne sanctum ac pium nomen iustitiae ore illo violent, quod cruore innocentium tanquam rictus bestiarum madet. Huius tanti et tam pertinacis odii quam potissimum causam esse dicamus? Utrumne veritas odium parit, ut ait poeta [2]), quasi divino spiritu instinctus, an erubescunt coram iustis et bonis esse nequam? an potius utrumque? Nam et veritas ideo semper invisa est, quod is, qui peccat, vult habere liberum peccandi locum; nec aliter se putat malefactorum voluptate securius perfrui posse, quam si nemo sit, cui delicta non placeant. Ergo tanquam scelerum et malitiae suae testes exstirpare funditus nituntur et tollere, gravesque sibi putant, tanquam vita eorum coarguatur. Cur enim sint aliqui intempestive boni, qui corruptis moribus publicis, convicium bene vivendo faciant? cur non omnes sint aeque mali, rapaces, impudici, adulteri, periuri, cupidi, fraudulenti? quin

---

1) Virg. Aen. 2, 355 ss. 2) Terent. Andr. 1, 1. 41.

Digitized by Google

potius auferantur, quibus coram male vivere pudet; qui peccantium frontem, etsi non verbis, quia tacent, tamen ipso vitae genere dissimili feriunt et verberant. Castigare enim videtur, quicunque dissentit. Nec est magnopere mirandum, si adversus homines ista fiunt, cum adversus ipsum deum propter eandem causam insurrexerit etiam populus in spe constitutus, nec dei nescius; sequiturque iustos eadem necessitas, quae ipsum iustitiae violavit auctorem. Vexant ergo, et exquisitis poenarum generibus excruciant, parumque habent interficere, quos oderunt, nisi etiam crudelitas corporibus illudat. Si qui autem doloris vel mortis metu, vel suapte perfidia coeleste sacramentum deseruerint, et ad funesta sacrificia consenserint, eos laudant et honoribus mactant, ut eorum exemplo ceteros illiciant. Qui autem magni aestimaverint fidem, cultoresque se dei non abnegaverint, in eos vero totis carnificinae suae viribus, veluti sanguinem sitiant, incumbunt; et desperatos vocant, quia corpori suo minime parcunt: quasi quidquam desperatius esse possit, quam torquere ac dilaniare eum, quem scias esse innocentem. Adeo nec pudor ullus apud eos superest, a quibus abest omnis humanitas: et retorquent in homines iustos convicia sibi congruentia. Impios enim vocant, ipsi scilicet pii et ab humano sanguine abhorrentes; cum si et actus suos considerent, et illorum, quos tanquam impios damnant, iam intelligant, quam mendaces sint, et iis omnibus, quae adversus bonos aut dicunt, aut faciunt, digniores. Non enim de nostro, sed ex illorum numero semper exsistunt, qui vias obsideant armati, maria praedentur; vel si palam grassari non licuit, venena clam temperent; qui uxores necent, ut dotes earum lucrentur, aut maritos, ut adulteris nubant; qui natos ex se pueros aut strangulent, aut, si nimium pii fuerint, exponant; qui libidines incestas nec a filia, nec a sorore, nec a matre, nec a sacerdote contineant; qui adversus cives suos patriamque coniurent; qui nec culeum metuant; qui denique sacrilegia committant, et deorum, quos colunt, templa dispolient; et, ut quae levia sunt atque [1]) usitata dicamus, qui hereditates captent, testamenta supponant, iustos heredes vel auferant, vel excludant; qui corpora sua libidini-

1) 1 Bon. atque illis.

bus prostituant; qui denique immemores, quid nati sint, cum feminis patientia certent; qui sanctissimam quoque corporis sui partem contra fas omne polluant ac profanent; qui virilia sua ferro metant, et, quod est sceleratius, ut sint religionis antistites; qui ne vitae quidem suae parcant, sed exstinguendas publice animas suas vendant; qui, si iudices sedeant, aut immeritos perdant mercede corrupti, aut noxios impune dimittant; qui coelum quoque ipsum veneficiis appetant, tanquam illorum malitiam terra non capiat. Haec, inquam, et his plura scelera utique ab iis fiunt, qui deos colunt. Quis inter haec tot ac tanta iustitiae locus est? Et ego de multis pauca collegi, non ut arguerem, sed ut ostenderem. Qui volent scire omnia, Senecae libros in manum sumant, qui morum vitiorumque publicorum et descriptor verissimus, et accusator acerrimus fuit. Sed et Lucilius [1]) tenebrosam istam vitam circumscripte breviterque depinxit his versibus:

Nunc vero a mane ad noctem, festo atque profesto
Totus item pariterque die populusque patresque
Iactare indu foro [2]) se omnes, decedere nusquam.
Uni se atque eidem studio omnes dedere et arti,
Verba dare ut caute possint, pugnare dolose,
Blanditia certare, bonum simulare virum se,
Insidias facere, ut si hostes sint omnibus omnes.

Nostro autem populo quid horum potest obiici, cuius omnis religio est, sine scelere ac sine macula vivere? Cum igitur videant, et se, ac suos ea, quae diximus, gerere, nostros autem nihil aliud operari, nisi aequum et bonum, poterant, si quid saperent, ex hoc intelligere, et illos, qui bonum faciunt, pios esse, et se impios, qui nefanda committunt. Neque enim fieri potest, ut, qui in omnibus vitae suae actibus non errant, in ipsa summa errent, hoc est in religione, quae rerum omnium caput est; impietas enim suscepta in eo, quod est summum, per cetera universa sequeretur [3]). Aeque [4]) fieri non potest, ut ipsi, qui errant in omni vita, non et in religione fallantur, quoniam pietas

1) Ed. Fr. Dousa p. 36. 2) Libri admodum variant, Kell. inde foro, Bass. F. G. induforus. Fort. leg. cum Isaeo al. endo forum. 3) Edd. vett.: frequentatur et paulo post, ut legitur in Bas. F. et nonnullis aliis ll., servat. 4) Sic 2 Reg., Lugd. 1541 al. Vulgo eoque.

in summo regulam tenens, tenorem suum servaret in ceteris. Ita fit, ut in utraque parte de conditione rerum, quae geruntur, qualis sit summa ipsa, noscatur.

10. Operae pretium est, cognoscere illorum pietatem, ut ex iis, quae clementer ac pie faciunt, possit intelligi, qualia sint, quae ab iis contra iura pietatis geruntur. Ac ne quem videar inclementer incessere, aliquam mihi personam poeticam sumam, quae sit vel maximum pietatis exemplum. Apud Maronem[1]) rex ille,

> quo iustior alter
> Nec pietate fuit, nec bello maior et armis,

quae nobis documenta iustitiae protulit?

> Vinxerat et post terga manus, quos mitteret umbris
> Inferias, caeso sparsurus sanguine flammas.

Quid potest esse hac pietate clementius, quam mortuis humanas victimas immolare, et ignem cruore hominum, tanquam oleo pascere? Sed fortasse hoc non ipsius vitium fuerit, sed poetae, qui insignem pietate virum[2]) insigni scelere foedaverit. Ubi est igitur, o poeta, pietas illa, quam saepissime laudas? Ecce pius Aeneas

> Sulmone creatos[3])
> Quatuor hic iuvenes, totidem quos educat Ufens,
> Viventis rapit, inferias quos immolet umbris,
> Captivoque rogi perfundat sanguine flammas.

Cur ergo dicebat eodem ipso tempore, quo vinctos homines ad immolationem mittebat:

> equidem et vivis concedere vellem[4]);

cum quos vivos habebat in potestate, vice pecudum iuberet occidi? Sed haec, ut dixi, culpa non illius fuit, qui literas fortasse non didicerat, sed tua; qui cum esses eruditus, ignorasti tamen, quid esset pietas, et illud ipsum, quod nefarie, quod detestabiliter fecit, pietatis esse officium credidisti. Videlicet ob hoc unum pius vocatur, quia patrem dilexit. Quid quod bonus Aeneas haud aspernanda precantes[5]) trucidavit? Adiuratus enim per eundem patrem et spes surgentis Iuli[6]), nequaquam pepercit, furiis accensus et ira[7]). Quisquamne igitur hunc putet aliquid in

---

1) Aen. 1, 544 s. 11, 81 s. 2) Virg. Aen. 1, 10. 3) Virg. l. l. 10, 517 ss. 4) Virg. l. l. 11, 111. 5) Virg. l. l. 11, 106. 6) Virg. l. l. 10, 524. 7) Virg. l. l. 12, 946.

se virtutis habuisse, qui et furore, tanquam stipula, exarserit, et manium patris, per quem rogabatur, oblitus, iram frenare non quiverit? Nullo igitur modo pius, qui non tantum non repugnantes, sed etiam precantes interemit. Dicet hic aliquis: quae ergo, aut ubi, aut qualis est pietas? Nimirum apud eos, qui bella nesciunt, qui concordiam cum omnibus servant, qui amici sunt etiam inimicis, qui omnes homines pro fratribus diligunt, qui cohibere iram sciunt, omnemque animi furorem tranquilla moderatione lenire. Quanta igitur caligo, quanta tenebrarum et errorum nubes hominum pectora obduxit, qui cum se maxime pios putant, tum maxime fiunt impii? Quanto enim religiosius terrenis istis simulacris inserviunt, tanto magis scelerati adversus nomen verae divinitatis exsistunt. Itaque pro merito impietatis suae gravioribus malis saepe vexantur; quorum causam quia nesciunt, fortunae culpa omnis asscribitur, et locum invenit Epicuri philosophia, nihil ad deos pertinere censentis, nec gratia eos tangi, nec ira moveri, quia et contemtores eorum saepe videant beatos, et cultores saepe miseros. Quod eo fit, quia cum religiosi videantur, et natura boni, nihil tale creduntur mereri, quale saepe patiuntur. Consolantur se tamen accusatione fortunae; nec sentiunt, quod si esset ulla, cultoribus suis nunquam noceret. Merito igitur huiusmodi pietatem poena consequitur, et offensa divinitas scelere hominum prave religiosorum, gravi eos infortunio mactat; qui licet sanctis moribus vivant in summa fide atque innocentia, tamen, quia deos colunt, quorum ritus impios ac profanos deus verus odio habet, a iustitia et a nomine verae pietatis alieni sunt. Nec est difficile docere, cur deorum cultores boni et iusti esse non possint. Quomodo enim sanguine abstinebunt, qui colunt cruentos deos, Martem atque Bellonam? quomodo aut parentibus parcent, qui expulsorem patris sui Iovem? aut natis ex se infantibus, qui Saturnum? quomodo pudicitiam tuebuntur, qui colunt deam nudam, et adulteram, et quasi apud deos prostitutam? quomodo se a rapinis et fraudibus abstinebunt, qui Mercurii furta noverunt, docentis, non fraudis esse decipere, sed astutiae? quomodo libidines coercebunt, qui Iovem, Herculem, Liberum, Apollinem, ceterosque venerantur, quorum adulteria et stupra in mares et feminas non tantum doctis nota sunt, sed exprimun-

Digitized by Google

tur etiam in theatris, atque cantantur, ut sint omnibus notiora? Possuntne inter haec iusti esse homines, qui etiamsi natura sint boni, ab ipsis tamen diis erudiantur ad iniustitiam? Ad placandum enim deum, quem colas, iis rebus opus est, quibus illum gaudere ac delectari scias. Sic fit, ut vitam colentium deus pro qualitate numinis sui formet, quoniam religiosissimus est cultus, imitari.

11. Iis igitur hominibus, qui deorum suorum moribus congruunt, quia gravis est et acerba iustitia, eandem impietatem suam, qua in ceteris rebus utuntur, adversus iustos violenter exercent. Nec immerito a prophetis bestiae nominantur. Praeclare itaque M. Tullius: Etenim si nemo est, inquit, quin emori malit, quam converti in aliquam figuram bestiae, quamvis hominis mentem habiturus, quanto est miserius in hominis figura animo esse efferato? Mihi quidem tanto videtur, quanto praestabilior est animus corpore. Aspernantur itaque corpora belluarum, quibus sunt ipsi saeviores; sibique adeo placent, quod homines nati sint, quorum nihil, nisi lineamenta et summam figuram gerunt. Nam quis Caucasus, quae India, quae Hyrcania tam immanes, tam sanguinarias unquam bestias aluit? Quoniam ferarum omnium rabies usque ad ventris satietatem furit, fameque sedata, protinus conquiescit. Illa est vera bestia, cuius una iussione

Funditur [1]) ater ubique cruor, crudelis ubique
Luctus, ubique pavor, et plurima mortis imago.

Nemo huius tantae belluae immanitatem potest pro merito describere, quae uno loco recubans, tamen per totum orbem ferreis dentibus saevit, et non tantum artus hominum dissipat, sed et ossa ipsa comminuit, et in cineres furit, ne quis exstet sepulturae locus; quasi vero id affectent, qui deum confitentur, ut ad eorum sepulcra veniatur, ac non ut ipsi ad deum perveniant. Quaenam illa feritas, quae rabies, quae insania est, lucem vivis, terram mortuis denegasse? Dico igitur, nihil esse miserius iis hominibus, quos ministros furoris alieni, quos satellites impiae iussionis necessitas aut invenit, aut fecit. Non enim honor ille, aut provectio dignitatis fuit, sed hominis damnatio ad car-

1) Virg. Aen. 11, 646. 2, 368 s.

nificinam, dei vero ad poenam sempiternam. Quae autem per totum orbem singuli gesserint, enarrare impossibile est. Quis enim voluminum numerus capiet tam infinita, tam varia genera crudelitatis? Accepta enim potestate pro suis moribus quisque saeviit. Alii prae nimia timiditate plus ausi sunt, quam iubebantur; alii suo proprio adversum iustos odio; quidam naturali mentis feritate; nonnulli ut placerent, et hoc officio viam sibi ad altiora munirent; aliqui ad occidendum praecipites exstiterunt, sicut unus in Phrygia, qui universum populum cum ipso pariter conventiculo concremavit. Sed hic quanto saevior, tanto clementior invenitur. Illud vero pessimum genus est, cui clementiae species falsa blanditur; ille gravior, ille saevior est carnifex, qui neminem statuit occidere. Itaque dici non potest, huiusmodi iudices quanta et quam gravia tormentorum genera excogitaverint, ut ad effectum propositi sui pervenirent. Haec autem non tantum ideo faciunt, ut gloriari possint, nullum se innocentium peremisse: nam et ipse audivi aliquos gloriantes, quod administratio sua in hac parte fuerit incruenta; sed et invidiae causa, ne aut ipsi vincantur, aut illi virtutis suae gloriam consequantur. Itaque in excogitandis poenarum generibus nihil aliud, quam victoriam cogitant. Sciunt enim, certamen esse illud et pugnam. Vidi ego in Bithynia praesidem gaudio mirabiliter elatum, tanquam barbarorum gentem aliquam subegisset, quod unus, qui per biennium magna virtute restiterat, postremo cedere visus esset. Contendunt igitur, ut vincant, et exquisitos dolores corporibus immittunt, et nihil aliud devitant, quam ut ne torti moriantur; quasi vero mors tantummodo beatos faciat, ac non etiam tormenta, quanto fuerint graviora, tanto maiorem virtutis gloriam pariant. Illi autem pertinaci stultitia iubent, curam tortis diligenter adhiberi, ut ad alios cruciatus membra renoventur, et reparetur novus sanguis ad poenam. Quid tam pium, tam beneficum, tam humanum fieri potest? Non curassent tam sollicite, quos amarent. Haec est deorum disciplina: ad haec opera cultores suos erudiunt; haec sacra desiderant: quin etiam sceleratissimi homicidae contra pios impia iura condiderunt. Nam et constitutiones sacrilegae, et disputationes iurisperitorum leguntur iniustae. Domitius de officio proconsulis libro septimo rescripta principum

Digitized by Google

nefaria collegit, ut doceret, quibus poenis affici oporteret eos, qui se cultores dei confiterentur.

12. Quid iis facias, qui ius vocant carnificinas veterum tyrannorum adversus innocentes rabide saevientium? Et cum sint iniustitiae crudelitatisque doctores, iustos esse se tamen ac prudentes videri volunt, caeci, et hebetes, ac rerum et veritatis ignari. Adeone vobis, o perditae mentes, invisa iustitia est, ut eam summis sceleribus adaequetis? adeone apud vos perit innocentia, ut ne morte quidem simplici dignam iudicetis, sed supra omnia facinora habeatur, nullum facinus admittere, pectusque purum ab omni sceleris contagione praestare? Et quoniam communiter cum deorum cultoribus loquimur, liceat per vos benefacere vobiscum. Haec est enim lex nostra, hoc opus, haec religio. Si vobis sapientes videmur, imitamini: si stulti, contemnite, aut etiam ridete, si libet; nobis[1]) enim stultitia nostra prodest. Quid laceratis? quid affligitis? Non invidemus sapientiae vestrae. Hanc stultitiam malumus: hanc amplectimur. Hoc nobis credimus expedire, ut vos diligamus, et in vos ipsos, qui odistis, omnia conferamus. Est apud Ciceronem[2]) non abhorrens a vero locus in ea disputatione, quae habetur a Furio contra iustitiam: Quaero, inquit, si duo sint, quorum alter optimus vir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide; alter insignis scelere et audacia: et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum sceleratum, facinorosum, nefarium putet, contra autem, qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide; proque hac opinione omnium civium bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, exterminetur, egeat, postremo, iure etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur: contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur; omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes denique copiae conferantur, vir denique optimus omnium existimatione, et dignissimus omni fortuna iudicetur: quis tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse malit? Profecto quasi divinaret, quae nobis mala, et quo modo eventura essent propter iustitiam, hoc posuit exemplum. Haec enim populus noster patitur

1) Al., ut Kell. Bas. F.: vobis. 2) De republ. l. 3.

omnia, errantium pravitate. Ecce in eo est errore civitas, vel potius orbis ipse totus, ut bonos et iustos viros, tanquam malos et impios persequatur, excruciet, damnet, occidat. Nam quod ait, neminem esse tam dementem, qui dubitet, utrum se esse malit: ille quidem, ut is, qui contra iustitiam disserebat, hoc sensit, malle sapientem malum esse cum bona existimatione, quam bonum cum mala. A nobis autem absit haec amentia, ut falsum vero anteponamus. An boni nostri qualitas ex populi pendebit erroribus, quam ex conscientia nostra, et iudicio dei? aut aliqua nos felicitas illiciet unquam, ut non potius veram bonitatem cum omni malo, quam falsam cum omni prosperitate malimus? Sua sibi habeant regna reges, suas divitias divites, ut loquitur Plautus[1]), suam vero prudentiam prudentes; relinquant nobis stultitiam nostram, quam vel ex hoc apparet esse sapientiam, quod eam nobis invident. Quis enim stulto invideat, nisi qui ipse sit stultissimus? Illi autem non sunt adeo stulti, ut stultis invideant; sed ex eo, quod accurate, quod sollicite persequuntur, stultos non esse concedunt. Cur enim tam crudeliter saeviant, nisi quia metuunt, ne in dies invalescente iustitia, cum diis suis cariosis[2]) relinquantur? Si ergo cultores deorum sapientes sunt, et nos stulti, quid metuunt, ne sapientes illiciantur a stultis?

13. Cum autem noster numerus semper de deorum cultoribus augeatur, nunquam vero, ne in ipsa quidem persecutione minuatur: quoniam peccare homines, et inquinari sacrificio possunt, averti autem non possunt a deo, valet enim vi sua veritas; quis est tandem tam excors, tamque caecus, qui non videat; in utra sit parte sapientia? Sed illi malitia et furore caecantur, ne videant; stultosque arbitrantur esse, qui cum habeant in sua potestate supplicia vitare, cruciari tamen et emori malunt, cum possint ex eo ipso pervidere, non esse stultitiam, in quam tanta hominum milia per orbem totum una et pari mente consentiant. Si enim feminae sexus infirmitate labuntur: nam interdum isti muliebrem et anilem superstitionem vocant; viri certe

---

1) Curcul. 1, 3. 22. 2) Magna est lectionum varietas. Sic legitur variosis (Kell. Bas. G.), varicosis, narinosis (Bas. F.) et quae sunt huius generis alia. In quibusdam ll., ut Bass. F. G. Kell. adiecta est glossa: quod odoribus thuris colantur.

Digitized by Google

sapiunt. Si pueri, si adolescentes improvidi sunt per aetatem, maturi certe ac senes habent stabile iudicium. Si una civitas desipit, ceterae utique innumerabiles stultae esse non possunt. Si una provincia, una natio prudentia caret, ceteras omnes habere intelligentiam recti necesse est. Cum vero ab ortu solis usque ad occasum lex divina suscepta sit, et omnis sexus, omnis aetas, et gens, et regio [1]), unis ac paribus animis deo serviant, eadem sit ubique patientia, idem contemtus mortis; intelligere debuerant, aliquid in ea re esse rationis, quod non sine causa usque ad mortem defendatur: aliquid fundamenti ac soliditatis, quod eam religionem non tantum iniuriis et vexatione non solvat, sed augeat semper, et faciat firmiorem. Nam et in hoc quoque illorum malitia convincitur, qui evertisse se funditus religionem dei opinantur, si homines inquinaverint, cum et deo satisfacere liceat, et nullus sit tam malus dei cultor, quin data facultate, ad placandum deum revertatur, et quidem devotione maiori. Peccati enim conscientia et metus poenae religiosiorem facit, et semper multo firmior est fides, quam reponit poenitentia. Si ergo ipsi, cum deos sibi arbitrantur iratos, tamen donis, et sacrificiis, et odoribus placari eos credunt: quid est tandem, cur deum nostrum tam immitem, tam implacabilem putent, ut videatur is iam Christianus esse non posse, qui diis eorum coactus invitusque libaverit? Nisi forte contaminatos seme. putant animum translaturos [2]), ut sua sponte iam facere incipiant, quod per tormenta fecerunt. Quis id officium libens obeat, quod ab iniuria coepit? quis cum videat laterum suorum cicatrices, non magis oderit deos, propter quos aeterna poenarum insignia et impressas visceribus suis notas gestet? Ita fit, ut data divinitus pace, et qui fugerunt, universi [3]) redeant, et alius propter miraculum virtutis novus populus accedat. Nam cum videat vulgus, dilacerari homines variis tormentorum generibus, et inter fatigatos carnifices invictam tenere patientiam, existimant, id quod res est, nec consensum tam multorum, nec perseverantiam morientium vanam esse, nec ipsam patientiam

---

1) Lipss. 2. 3. Reim. Bass. F. G. addunt: et natio. Non male.
2) Nonnulli ll., ut Bass. F. G.: semel animos ita putant posse transferri. 3) Sic ed. Paris. 1513. Vulgo: fuerunt (al. fuerint) univ. Nonnulli ll.: fuerint aversi.

sine deo cruciatus tantos posse superare. Latrones et robusti corporis viri eiusmodi lacerationes perferre non queunt: exclamant, et gemitus edunt; vincuntur enim dolore, quia deest illis inspirata patientia: nostri autem, ut de viris taceam, pueri et mulierculae tortores suos taciti vincunt; et exprimere illis gemitum nec ignis potest. Eant Romani, et Mutio glorientur, aut Regulo: quorum alter necandum se hostibus tradidit, quod captivum puduit vivere; alter ab hostibus deprehensus, cum videret, mortem se vitare non posse, manum foco iniecit, ut pro facinore suo satisfaceret hosti, quem voluit occidere, eaque poena veniam, quam non meruerat, accepit: ecce sexus infirmus, et fragilis aetas dilacerari se toto corpore urique perpetitur, non necessitate, quia licet vitare, si vellent, sed voluntate, quia confidunt deo. Haec[1]) est vera virtus, quam philosophi quoque gloriabundi non re, sed verbis inanibus iactant, disserentes, nihil esse tam congruens viri sapientis gravitati atque constantiae, quam nullis terroribus de sententiae proposito posse depelli; sed tanti esse cruciari et emori, ne fidem prodat, ne ab officio discedat, ne metu mortis, aut dolore acerbo subactus, aliquid faciat iniustum. Nisi forte delirare illis videtur Flaccus in Lyricis[2]), cum dicit:

Iustum, et tenacem propositi virum,
Non civium ardor prava iubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida.

Quo nihil verius dici potest, si hoc ad eos referatur, qui nullos cruciatus, nullam mortem recusant, ne a fide iustitiaque declinent; qui non tyrannicas iussiones, non praesidum gladios tremunt, quominus veram et solidam libertatem constanti mente defendant, quae in hoc solo tuenda sapientia est. Quis enim tam insolens, tam elatus est, qui me vetet oculos in coelum tollere? quis imponat mihi necessitatem vel colendi, quod nolim, vel quod velim, non colendi? Quid iam nobis ulterius relinquetur, si etiam hoc, quod voluntate fieri oportet, libido extorquet aliena? Nemo

---

1) Complures edd.: Sed haec, in quibus ea, quae usque ad finem cap. sequuntur, efficiunt c. 14, ut l. 24 capp. constet. 2) Od. 3, 3. 1 ss.

Digitized by Google

istud efficiet, si quid nobis ad contemnendam mortem doloremque virtutis est. Quam constantiam si tenemus, cur stulti iudicamur, facientes ea, quae philosophi laudant? Recte igitur Seneca, incongruentiam hominibus obiectans, ait: Summa virtus illis videtur magnus animus; et iidem eum, qui contemnit mortem, pro furioso habent: quod est utique summae perversitatis. Sed ii vanarum religionum cultores eadem stultitia id obiiciunt, qua verum deum non intelligunt; quos Sibylla Erythraea[1]) κωφοὺς καὶ ἀνοήτους vocat, surdos scilicet et excordes, qui nec audiant divina, nec sentiant, sed terram digitis suis imaginatam metuant et adorent.

14. Quae vero causa sit, ut eos, qui sapientes sunt, stultos putent, magna ratio est; nec enim frustra falluntur. Quae nobis diligenter est explicanda, ut errores suos tandem, si fieri possit, agnoscant. Iustitia suapte natura speciem quandam stultitiae habet, quod ego et divinis, et humanis testimoniis confirmare possum. Sed nihil fortasse apud istos agamus, nisi eos de suis doceamus auctoribus, non posse quenquam iustum esse, quod est coniunctum cum vera sapientia, nisi idem stultus esse videatur. Carneades, academicae sectae philosophus, cuius in disserendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit ipsum, ex praedicatione Ciceronis intelliget, aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima, ostendit non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum Orcus remittat: is, cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose, audiente Galba, et Catone censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit, non quidem philosophi gravitate, cuius prudentia firma, et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de republica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rempublicam. Carneades autem, ut

1) Ed. Gall. p 753.

Digitized by Google

Aristoteiem refelleret ac Platonem, iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quae pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. Erat enim facillimum, iustitiam radices non habentem labefactare[1]), quia tum nulla in terra fuit, ut quid esset, aut qualis a philosophis cerneretur. Atque utinam tot ac tales viri quantum eloquentiae, quantum animi, tantum etiam scientiae ad implendam defensionem summae virtutis habuissent, cuius origo in religione, ratio in aequitate est! Sed ii, qui primam illam partem nescierunt, ne secundam quidem tenere potuerunt. Volo autem prius circumscripte ac breviter, quid sit, ostendere, ut intelligatur, philosophos ignorasse iustitiam, nec id, quod minime noverant, potuisse defendere. Iustitia quamvis omnes simul virtutes amplectatur, tamen duae sunt omnium principales, quae ab illa divelli separarique non possunt, pietas et aequitas. Nam fides, temperantia, probitas, innocentia, integritas, et cetera huiusmodi vel natura, vel institutis parentum possunt esse in iis hominibus, qui iustitiam nesciunt, sicuti semper fuerunt; nam Romani veteres, qui iustitia gloriari solebant, iis utique virtutibus gloriabantur, quae, ut dixi, proficisci a iustitia possunt, et ab ipso fonte secerni. Pietas vero et aequitas quasi venae sunt eius; his enim duobus fontibus constat tota iustitia: sed caput eius et origo in illo primo est, in secundo vis omnis ac ratio. Pietas autem nihil aliud est, quam dei notio, sicut Trismegistus verissime definivit, ut alio loco[2]) diximus. Si ergo pietas est, cognoscere deum, cuius cognitionis haec summa est, ut colas, ignorat utique iustitiam, qui religionem dei non tenet. Quomodo enim potest eam ipsam nosse, qui unde oriatur ignorat? Plato quidem multa de uno deo locutus est, a quo ait constitutum esse mundum: sed nihil de religione; somniaverat enim deum, non cognoverat. Quodsi iustitiae defensionem vel ipse, vel quilibet alius implere voluisset, in primis religiones deorum evertere debuit, quia contrariae sunt pietati. Quod quidem Socrates quia facere tentavit, in carcerem coniectus est, ut iam tunc ap-

---

1) Cdd. quidam, ut Kell., et edd. vett. addunt v.: ut diceret anhelantem (vel anhelanter) laborare. Ald. Bet. al.: ut dic. inaniter laborari. 2) 2, 15.

Digitized by Google

pareret, quid esset futurum iis hominibus, qui iustitiam veram defendere, deoque singulari servire coepissent. Altera est igitur iustitiae pars aequitas; aequitatem dico non utique bene iudicandi, quod et ipsum laudabile est in homine iusto, sed se cum ceteris coaequandi, quam Cicero aequabilitatem vocat. Deus enim, qui homines generat et inspirat, omnes aequos, id est pares esse voluit; eandem conditionem vivendi omnibus posuit; omnes ad sapientiam genuit; omnibus immortalitatem spopondit; nemo a beneficiis eius coelestibus segregatur. Nam sicut omnibus unicum suum lumen aequaliter dividit, emittit omnibus fontes, victum subministrat, quietem somni dulcissimam tribuit: sic omnibus aequitatem virtutemque largitur. Nemo apud eum servus est, nemo dominus; si enim cunctis idem pater est, aequo iure omnes liberi sumus. Nemo deo pauper est, nisi qui iustitia indiget; nemo dives, nisi qui virtutibus plenus est; nemo denique Egregius, nisi qui bonus et innocens fuerit; nemo Clarissimus, nisi qui opera misericordiae largiter fecerit; nemo Perfectissimus, nisi qui omnes gradus virtutis impleverit. Quare neque Romani, neque Graeci iustitiam tenere potuerunt, quia dispares multis gradibus homines habuerunt, a pauperibus ad divites, ab humilibus ad potentes, a privatis denique usque ad regum sublimissimas potestates. Ubi enim non sunt universi pares, aequitas non est; et excludit inaequalitas ipsa iustitiam, cuius vis omnis in eo est, ut pares faciat eos, qui ad huius vitae conditionem pari sorte venerunt.

15. Duobus igitur illis iustitiae fontibus immutatis, omnis virtus et omnis veritas tollitur, et ipsa iustitia remigrat in coelum. Ideo non est verum illud bonum a philosophis repertum, quia ignorabant, vel unde oriretur, vel quid efficeret: quod nullis aliis, praeterquam nostro populo revelatum est. Dicet aliquis: Nonne sunt apud vos alii pauperes, alii divites; alii servi, alii domini? nonne aliquid inter singulos interest? Nihil; nec alia causa est, cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares esse nos credimus. Nam cum omnia humana non corpore, sed spiritu metiamur, tametsi corporum sit diversa conditio, nobis tamen servi non sunt, sed eos et habemus, et dicimus spiritu fratres, religione conservos. Divitiae quo-

Digitized by Google

que non faciunt insignes, nisi quos[1]) possunt bonis operibus facere clariores. Divites sunt enim, non quia divitias habent, sed quia[2]) utuntur illis ad opera iustitiae; et qui pauperes videntur, eo tamen divites sunt, quia et egent, et nihil concupiscunt[3]). Cum igitur et liberi servis, et divites pauperibus humilitate animi pares simus, apud deum tamen virtute discernimur. Tanto quisque sublimior est, quanto iustior. Si enim iustitia est, parem se etiam minoribus facere, quamquam hoc ipso praecellat, quod se inferioribus coaequavit; tamen si non tantum quasi parem, sed etiam quasi minorem se gesserit, utique multo altiorem dignitatis gradum, deo iudice, consequetur. Nam profecto in hac vita saeculari quoniam brevia et caduca sunt omnia, et praeferunt se alteris homines, et de dignitate contendunt: quo nihil foedius, nihil arrogantius, nihil a sapientis ratione semotius; rebus enim coelestibus contraria sunt ista universa terrena. Sicut enim sapientia hominum summa stultitia est apud deum; stultitia, ut docui, summa sapientia est: sic deo humilis et abiectus est, qui fuerit conspicuus et sublimis in terra. Nam ut taceam, quod haec praesentia terrae bona, quibus magnus honor tribuitur, virtuti contraria sunt, et vigorem mentis enervant, quae tandem potest firma esse nobilitas, quae opes, quae potentia, cum possit deus reges quoque ipsos inferiores etiam infimis facere? Et ideo consulens nobis deus, inter divina praecepta illud praecipue posuit: Qui se extollit, humiliabitur; et qui se humiliat, exaltabitur[4]). Cuius praecepti salubritas docet, quod qui se apud homines planum fecerit, humilemque praebuerit, hic apud deum praecellens et insignis habeatur. Neque enim falsa est illa sententia, quae apud Euripidem fertur in hunc modum: Quae hic mala putantur, haec sunt in coelo bona.

16. Exposui causam, cur philosophi nec invenire iustitiam, nec defendere potuerunt. Nunc redeo ad id, quod intenderam. Carneades ergo, quoniam erant infirma, quae a philosophis asserebantur, sumsit audaciam refel-

1) Multi ll. scripti, ut Bass. F. G. Kell.: quod. 2) Nonnulli cdd., edd. vett. Bet. Walch.: non qui — sed qui. 3) Libri variant. Secutus sum Kell. Bas. G. (Bas. F. quia egent —) et edd. vett., nisi quod hae exhibent: concupiscunt nihil. Edd. recc.: quia et non egent et n. conc. 4) Luc. 14, 11.

Digitized by Google

lendi, quia refelli posse intellexit. Eius disputationis summa haec fuit[1]): Iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus; et apud eosdem pro temporibus saepe mutata; ius autem naturale esse nullum: omnes et homines, et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam, aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens. Et inferebat haec argumenta: Omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad casas esse redeundum, et in egestate[2]) ac miseriis iacendum. Tum omissis communibus ad propria veniebat. Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum, vel domum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat, et ideo proscribat, ut vendat, utrumne profitebitur, fugitivum se servum, vel pestilentem domum vendere, an celabit emtorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet: si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet, sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum, aut plumbum, cum sit argentum, tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur, malle magno. Unde intelligi volebat, et eum qui sit iustus ac bonus, stultum esse, et eum qui sapiens, malum; et tamen sine pernicie fieri posse[3]), ut sint homines paupertate contenti. Transcendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse. Dicebat enim: Nempe iustitia est, hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? Nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat, maxime cum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit: si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, iam vero iustus ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcat, dum parcit alienae. Item, si acie suorum fusa, hostes insequi coeperint,

---

1) Cic. de republ. l. 3. 2) Plerique ll. scripti (Bass. F. G. Kell.) et edd. fere omnes: necessitate. 3) Bon., Bün.: potest.

et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem, eine parcet, ut ipse occidatur, an deiiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? Quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est. Ita ergo iustitiam cum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem, utramque subvertit, quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit, naturalis autem illa, iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane ac venenata sunt, et quae M. Tullius non potuerit refellere. Nam cum faciat Laelium Furio respondentem, pro iustitiaque dicentem, irrefutata haec, tanquam foveam praetergressus est, ut videatur idem Laelius non naturalem, quae in crimen stultitiae venerat, sed illam civilem defendisse iustitiam, quam Furius sapientiam quidem esse concesserat, sed iniustam.

17. Quod ad praesentem disputationem pertinebat, ostendi, quomodo iustitia similitudinem stultitiae gerat, ut appareat, non sine causa decipi eos, qui putant, nostrae religionis homines stultos esse, qui talia facere videantur, qualia ille proposuit. Nunc maius a me exigi sentio, ut ostendam, quare iustitiam deus stultitiae specie convolutam, ex oculis hominum voluerit auferre, si prius Furio respondero, quia parum plene respondit Laelius: qui profecto licet sapiens fuerit, ut vocabatur, patrocinari tamen verae iustitiae nullo modo poterat, quia caput ipsum fontemque iustitiae non tenebat. Nobis autem facilior est ista defensio, quibus coelesti beneficio familiaris est ac penitus nota iustitia, quique illam non nomine, sed re, novimus. Nam Plato et Aristoteles honesta quidem voluntate iustitiam defendere cupierunt, effecissentque aliquid, si conatus eorum bonos, si eloquentiam, si virtutem ingenii divinarum quoque rerum doctrina iuvisset. Itaque opus illorum inane atque inutile iacuit; nec cuiquam hominum persuadere potuerunt, ut eorum praescripto viveret, quia fundamentum a coelo disciplina illa non habuit. Nostrum opus certius sit necesse est, quos deus docuit. Illi enim depingebant verbis et imaginabantur iustitiam, quae in conspectu non erat; nec praesentibus exemplis confirmare poterant, quae asserebant. Responderi enim posset ab audientibus, non posse ita vivi, sicut illi sua disputatione praescriberent; adeo ut nulli adhuc exstiterint, qui id ge-

nus vitae sequerentur. Nos autem non verbis modo, sed etiam exemplis ex vero petitis, vera esse, quae a nobis dicuntur, ostendimus. Sensit igitur Carneades, quae sit natura iustitiae, nisi quod parum alte perspexit, stultitiam non esse: quamquam intelligere mihi videor, qua mente id fecerit. Non enim vere existimavit, eum stultum esse, qui iustus est; sed cum sciret non esse, et rationem tamen, cur ita videretur, non comprehenderet, voluit ostendere, latere in abdito veritatem, ut decretum disciplinae suae tueretur, cuius summa sententia est, nihil percipi posse. Videamus ergo, utrumne iustitia foedus aliquod habere cum stultitia possit. Iustus, inquit, si aut equum saucio, aut tabulam naufrago non ademerit, ut ipse animam suam liberet, stultus est. Primum omnium nego, ullo modo fieri posse, ut homini, qui quidem vere iustus sit, eiusmodi casus eveniat, quia iustus neque cuiquam nato inimicus est, neque quidquam omnino appetit alienum. Cur enim naviget, aut quid petat ex aliena terra, cui sufficit sua? Cur autem belligeret, ac se alienis furoribus misceat, in cuius animo pax cum hominibus perpetua versetur? Scilicet peregrinis mercibus, aut humano sanguine delectabitur, qui nec lucrum sciat appetere, cui sufficit victus, et non modo ipse caedem facere, sed interesse facientibus ac spectare ducat nefas. Sed omitto ista, quoniam fieri potest, ut vel invitus ad haec subeunda cogatur. Adeone ergo iustitiam, o Furi, vel potius o Carneade, cuius est illa omnis oratio [1]), tam inanem, tam supervacuam, tamque contemtam deo putas, ut nihil possit, nihilque habeat in sese, quod ad custodiam sui valeat? Sed videlicet, qui sacramentum hominis ignorant, ideoque ad hanc vitam temporalem referunt omnia, quanta sit vis iustitiae, scire non possunt. Nam et cum de virtute disputant, quamvis intelligant aerumnis ac miseriis esse plenissimam, tamen expetendam esse aiunt sua causa; eius enim praemia, quae sunt aeterna et immortalia, nullo modo vident. Sic rebus omnibus ad hanc praesentem vitam relatis, virtutem plane ad stultitiam redigunt, siquidem tantos huius vitae labores frustra et inaniter suscipit. Sed haec alio loco plenius; interim de iustitia, ut

---

1) Bass. F. G., edd. vett.: ratio.

Digitized by Google

coepimus: cuius tanta vis est, ut cum oculos in coelum sustulerit, a deo mereatur omnia. Recte igitur Flaccus[1]) tantam esse dixit innocentiae vim, ut ad tutelam sui non egeat nec armis, nec viribus, quacunque iter fecerit:

Integer vitae, scelerisque purus
Non eget Mauri iaculis, nec arcu,
Nec venenatis gravida sagittis,
Fusce, pharetra:
Sive per Syrtes iter aestuosas,
Sive facturus per inhospitalem
Caucasum, vel quae loca fabulosus
Lambit Hydaspes.

Non potest ergo fieri, quin hominem iustum inter discrimina tempestatum atque bellorum coelestis tutela custodiat; ac non, etiamsi cum parricidis et nocentibus naviget, aut malis quoque parcatur, ut una iusta et innocens anima liberetur, aut certe pereuntibus ceteris sola servetur. Sed concedamus posse fieri, quod proponit philosophus: quid ergo iustus faciet, si nactus fuerit aut in equo saucium, aut in tabula naufragum? Non invitus confiteor: morietur potius, quam occidet. Nec ideo tamen iustitia, quod est singulare hominis bonum, stultitiae nomen accipiet. Quid enim melius, quid carius esse homini debet, quam innocentia? Quae utique tanto perfectior sit necesse est, quanto illam perduxeris ad extremum, morique malueris, ne quid de innocentiae ratione minuatur. Stultitia est, inquit, alienae animae parcere cum pernicie suae. Num etiam pro amicitia perire, stultum iudicabitur? Quid ergo familiares illi Pythagorei laudantur a vobis, quorum alter se tyranno vadem mortis pro altero dedit, alter ad praestitutum tempus, cum iam sponsor eius duceretur, praesentiam sui fecit, eumque interventu suo liberavit? Quorum virtus in tanta gloria non haberetur, cum[2]) alter pro amico, alter etiam pro fide mori voluit, si stulti putarentur. Denique ob hanc ipsam virtutem tyrannus his gratiam retulit, utrumque servando, et hominis crudelissimi natura mutata est. Quin etiam deprecatus esse dicitur, ut se tertium in amicitiam reciperent, non utique tanquam

1) Od. 1,22. 1 ss. 2) Sic Bass. F. G. Kell. al., edd. vett. Edd. recc.: quod.

stultos, sed tanquam bonos et sapientes viros. Itaque non video, quare cum pro amicitia et fide mori, summa gloria computetur, non etiam pro innocentia perire, sit homini gloriosum. Ergo stultissimi sunt, qui nobis crimini dant, mori velle pro deo, cum ipsi eum, qui pro homine voluit mori in coelum summis laudibus tollant. Denique, ut concludam disputationem, non posse eundem iustum esse ac stultum, eundem sapientem et iniustum, docet ipsa ratio. Qui enim stultus est, quid sit iustum ac bonum nescit; et ideo semper peccat. Ducitur enim quasi captivus a vitiis, nec resistere ullo modo potest, quia caret virtute, quam nescit. Iustus autem ab omni se peccato abstinet, quod aliter facere non potest, quam si habeat recti pravique notitiam. Rectum autem discernere a pravo quis potest, nisi sapiens? Ita fit, ut nunquam possit iustus esse, qui stultus est; neque sapiens, qui fuerit iniustus. Quod si est verissimum, manifestum est eum, qui aut naufrago tabulam, aut equum saucio non ademerit, stultum non esse; quia haec facere peccatum est, a quo se sapiens abstinet. Videri tamen et ipse confiteor, per hominum errorem, ignorantium cuiusque rei proprietatem. Itaque omnis haec quaestio non tam argumentis, quam definitione dissolvitur. Stultitia igitur est in factis dictisque, per ignorantiam recti ac boni, erratio. Ergo stultus non est, qui ne sibi quidem parcit, dumne[1]) noceat alteri, quod est malum. Quod quidem nobis et ratio, et veritas ipsa praescribit. In omnibus enim videmus animalibus, quia sapientia carent, conciliatricem sui esse naturam. Nocent igitur aliis, ut sibi prosint; nesciunt enim, quia malum est, nocere. Homo vero, qui[2]) scientiam boni ac mali habet, abstinet se a nocendo, etiam cum incommodo suo, quod animal irrationale facere non potest; et ideo inter summas hominis virtutes innocentia numeratur. Quibus rebus apparet, sapientissimum esse, qui mavult perire, ne noceat, ut id officium, quo a mutis discernitur, servet. Nam qui vendentis errorem non redarguit, ut aurum parvo emat, aut qui non profitetur, fugitivum servum, vel pestilentem se domum vendere, lucro et commodo suo consulens, non est ille sa-

---

1) Sed plerique cdd. (Bas. F. G. Kell.) et edd. vett. exhibent: dummodo non. 2) Al., ut Bas. F. Kell.: quia.

Digitized by Google

piens, ut Carneades videri volebat, sed callidus et astutus. Calliditas autem et astutia in mutis quoque animalibus sunt; vel cum insidiantur aliis, et dolo capiunt, ut devorent, vel cum insidias aliorum vario genere deludunt: sapientia vero in hominem solum cadit. Sapientia est enim intelligentia vel ad bonum rectumque faciendum, vel abstinentia[1]) dictorum factorumque improborum. Lucro autem nunquam sapiens studet, quia bona haec terrena contemnit: nec quemquam falli patitur, quia boni viri officium est, errores hominum corrigere, eosque in viam reducere; siquidem socialis est hominis ac benefica natura, quo solo cognationem cum deo habet.

18. Sed nimirum haec causa efficit, ut stultus esse videatur, qui egere aut mori malit, quam noceat, vel eripiat aliquid alteri, quod hominem morte deleri putant. Ex qua persuasione omnes tum vulgi, tum etiam philosophorum nascuntur errores. Si enim post mortem nihil sumus, profecto stultissimi est hominis, non huic vitae consulere, ut sit quam diutina, et commodis omnibus plena. Quod qui faciet, a iustitiae regula discedat necesse est. Si autem superest homini vita melior et longior, quod et philosophorum magnorum argumentis, et vatum responsis, et prophetarum divinis vocibus discimus, hanc praesentem cum suis bonis contemnere, sapientis est, cuius omnis iactura immortalitate pensatur. Apud Ciceronem[2]) idem ille iustitiae defensor Laelius: vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces. Est plane, et quidem virtute dignissima, quam tu, Laeli, nunquam poteras suspicari; nihil enim divinarum noveras literarum. Quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Erras vehementer, si putas, ab homine praemium solvi posse virtuti, cum ipse alio loco verissime dixeris: huic tu viro quas divitias obiicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. Quis ergo te sapientem, Laeli, putet, cum ipse tibi loquare contraria, et paulo post virtuti adimas, quae dedisti? Sed videlicet ignorantia veri facit incertam labantemque sententiam. Deinde quid adiungis? Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi,

---

1) 1 Bon. 2 Reg., Lengl.: vel ad abstinentiam. 2) De republ. I. 3.

aut inimici potentes suis virtutem praemiis spoliant. O quam fragilem, quam inanem virtutem induxisti, si spoliari praemio suo potest! Quae si bona sua divina iudicat, ut aiebas, qui possunt exsistere tam ingrati, tam invidi, tam potentes, qui virtutem spoliare valeant iis bonis, quae fuerint in eam collata divinitus? Nae illa se, inquit, multis solatiis oblectat, maximeque suo decore seipsa sustentat. Quibus solatiis? quo decore? cum in crimen saepe veniat, et in poenam decor ille vertatur. Quid enim, si, ut Furius dicebat[1]), rapiatur, vexetur, exterminetur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, miseris etiam modis necetur, perdetne suum praemium virtus, an potius peribit ipsa? Minime. Sed et mercedem suam deo iudice accipiet, et vivet, ac semper vigebit. Quae si tollas, nihil potest in vita hominum tam inutile, tam stultum videri esse, quam virtus; cuius naturalis bonitas et honestas docere nos potest, animam non esse mortalem, divinumque illi a deo praemium constitutum. Sed idcirco virtutem ipsam deus sub persona stultitiae voluit esse celatam, ut mysterium veritatis ac religionis suae esset arcanum; ut has religiones sapientiamque terrenam extollentem se altius, sibique multum placentem, vanitatis errorisque damnaret; ut proposita denique difficultate, angustissimus trames ad immortalitatis praemium sublime perduceret. Docui, ut opinor, cur populus noster apud stultos stultus habeatur. Nam cruciari atque interfici malle, quam thura tribus digitis comprehensa, in focum iactare, tam ineptum videtur, quam in periculo vitae alterius animam magis curare, quam suam. Nesciunt enim, quantum sit nefas, adorare aliud praeterquam deum, qui condidit coelum atque terram; qui humanum genus finxit, inspiravit, luce donavit. Quodsi servorum nequissimus habetur, qui dominum suum fuga deserit, isque verberibus, et vinculis, et ergastulo, et cruce, omnique malo dignissimus iudicatur; et si filius eodem modo perditus atque impius existimatur, qui patrem suum derelinquit, ne illi obsequatur, ob eamque causam dignus putatur, qui sit exheres, et cuius nomen in perpetuum de familia deleatur: quanto magis, qui deum deserit, in quem duo vocabula domini et

1) V. c. 12.

patris aeque veneranda conveniunt? Nam ille, qui servum pretio comparat, quid in eum beneficii confert, praeter alimenta, quae illi utilitatis suae gratia subministrat? Et qui filium generat, non habet in potestate, ut concipiatur, ut nascatur, ut[1]) vivat. Unde apparet, non esse illum patrem, sed tantummodo generandi ministrum. Quibus ergo suppliciis dignus est desertor eius, qui et dominus verus, et pater est, nisi quae deus ipse constituit, qui spiritibus iniustis aeternum paravit ignem, quod ipse per vates suos impiis ac rebellibus comminatur?

19. Discant igitur et suarum, et alienarum interfectores animarum, quam inexpiabile facinus admittant: primum, quod seipsos iugulant perditissimis daemonibus serviendo, quos deus in aeterna supplicia damnavit; deinde, quod nec ab aliis deum coli patiuntur, sed avertere homines ad mortifera sacra contendunt, nituntur que summa diligentia, ne qua sit anima incolumis in terra, quae salvo statu suo spectet in coelum. Quid aliud dicam quam miseros, qui praedonum suorum instigationibus parent, quos deos esse opinantur? Quorum neque conditionem, neque originem, neque nomina, neque rationem sciunt, sed inhaerente persuasione[2]) vulgari, libenter errant, et stultitiae suae favent. A quibus si persuasionis eius rationem requiras, nullam possint reddere, sed ad maiorum iudicia confugiunt, quod illi sapientes fuerint, illi probaverint, illi scierint, quid esset optimum; seque ipsos sensibus spoliant, ratione abdicant, dum alienis erroribus credunt. Sic implicati rerum omnium ignorantia, nec se, nec deos suos norunt. Atque utinam soli errare, soli desipere vellent! Alios etiam in consortium mali sui rapiunt, quasi habituri solatium de perditione multorum. Sed haec ipsa ignorantia efficit, ut in persequendis sapientibus tam mali sint, finguntque se illis consulere, illos ad bonam mentem velle revocare. Num igitur hoc sermone, aut aliqua ratione reddita facere nituntur? Minime; sed vi atque tormentis. O mira et caeca dementia! In iis putatur mala mens esse, qui fidem servare conantur, in carnificibus autem[3]) bona.

---

1) Bas. F., Ald. Crat. 1521: et. 2) Sic plerique ll. mscr., Cell. Bas. F. a sec. m., edd.: inhaerentes persuasioni.
3) Bas. G.: etiam.

Digitized by Google

In iisne mala mens est, qui contra ius humanitatis, contra fas omne lacerantur, an potius in iis, qui ea faciunt in corporibus innocentum, quae nec saevissimi latrones, nec iratissimi hostes, nec immanissimi barbari aliquando fecerunt? Adeone etiam sibi mentiuntur, ut vicissim boni ac mali nomina transferant et immutent? Quid ergo non diem noctem vocant? solem tenebras? Alioquin eadem impudentia est, bonis malorum nomen imponere; sapientibus, stultorum; iustis, impiorum: quinimo, si qua illis fiducia est vel in philosophia, vel in eloquentia, arment se ac refellant haec nostra, si possunt; congrediantur cominus, et singula quaeque discutiant. Decet eos suscipere defensionem deorum suorum, ne, si nostra invaluerint, ut quotidie invalescunt, cum delubris ac ludibriis suis deserantur. Et quoniam vi nihil possunt: augetur enim religio dei, quanto magis premitur; ratione potius et hortamentis agant. Procedant in medium pontifices, seu minores, seu maximi; flamines, augures, item reges sacrificuli, quique sunt sacerdotes et antistites religionum: convocent nos ad concionem; cohortentur nos ad suscipiendos cultus deorum; persuadeant multos esse, quorum numine ac providentia regantur omnia; ostendant, origines et initia sacrorum ac deorum quomodo sint mortalibus tradita; qui fons, quae ratio sit, explicent; proferant, quae merces in cultu, quae poena in contemtu maneat; quare ab hominibus coli se velint; quid illis, si beati sunt, humana pietas conferat: quae omnia non asseveratione propria: nec enim valet quidquam mortalis hominis auctoritas; sed divinis aliquibus testimoniis confirment, sicuti nos facimus. Non est opus vi et iniuria, quia religio cogi non potest; verbis potius, quam verberibus res agenda est, ut sit voluntas. Distringant aciem ingeniorum suorum; si ratio eorum vera est, asseratur. Parati sumus audire, si doceant; tacentibus certe nihil credimus, sicut ne saevientibus quidem cedimus. Imitentur nos, ut rationem totius rei exponant; nos enim non illicimus, ut ipsi obiectant, sed docemus, probamus, ostendimus. Itaque nemo a nobis retinetur invitus; inutilis est enim deo, qui fide ac devotione caret: et tamen nemo discedit, ipsa veritate retinente. Doceant isti hoc modo, si qua illis fiducia veritatis est; loquantur, hiscant, audeant, inquam, disputare nobiscum aliquid eiusmodi: iam profecto

Digitized by Google

ab aniculis, quas contemnunt, et a pueris nostratibus error illorum ac stultitia ridebitur. Cum enim sint peritissimi, deorumque progeniem, et res gestas, et imperia, et interitus, et sepulcra de libris noverint, ipsosque ritus, quibus sunt initiati, vel ex rebus gestis hominum, vel ex casibus, vel etiam ex mortibus[1]) natos sciant, incredibilis dementia est, deos putare, quos fuisse mortales negare non audeant; vel si tam impudentes fuerint, ut negent, suae illos ac suorum literae coarguent, ipsa denique illos sacrorum initia convincent. Sciant igitur vel ex hoc ipso, quantum intersit inter verum et falsum, quando ipsi, cum sint eloquentes, persuadere non possunt; imperiti ac rudes possunt, quia res ipsa et veritas loquitur. Quid ergo saeviunt, ut stultitiam suam dum minuere volunt, augeant. Longe diversa sunt carnificina et pietas; nec potest aut veritas cum vi, aut iustitia cum crudelitate coniungi. Sed merito non audent de rebus quidquam docere divinis, ne et a nostris derideantur, et a suis deserantur. Nam fere vulgus, cui simplex incorruptumque iudicium est, si mysteria illa cognoscat in memoriam mortuorum constituta, damnabit, aliudque verius, quod colat, quaeret. Hinc fida silentia sacris[2]) instituta sunt ab hominibus callidis, ut nesciat populus, quid colat. Cum autem nos in eorum doctrinis versemur, cur nobis aut non credunt, qui utrumque novimus, aut invident, quia falsis vera praetulimus? Sed defendenda sunt, inquiunt, suscepta publice sacra. O quam honesta voluntate miseri errant. Sentiunt enim, nihil esse in rebus humanis religione praestantius, eamque summa vi oportere defendi, sed ut in ipsa religione, sic in defensionis genere falluntur. Defendenda enim religio est, non occidendo, sed moriendo; non saevitia, sed patientia; non scelere, sed fide: illa enim malorum sunt, haec bonorum; et necesse est, bonum in religione versari, non malum. Nam si sanguine, si tormentis, si malo religionem defendere velis, iam non defendetur illa, sed polluetur atque violabitur. Nihil est enim tam voluntarium, quam religio, in qua si animus sacrificantis aversus est, iam sublata, iam nulla est. Recta igitur ratio est, ut re-

1) Multi cdd., ut Bass. F. G. Kell., et edd. vett.: moribus.
2) Virg. Aen. 3, 112.

ligionem patientia, vel morte defendas; in qua[1]) fides conservata, et ipsi deo grata est, et religioni addit auctoritatem. Nam si is, qui in hac terrestri militia regi suo fidem servat in aliquo egregio facinore, si postea vixerit, acceptior fit et carior; si perierit, summam consequitur gloriam, quod pro duce suo mortem occubuerit: quanto magis imperatori omnium deo fides servanda est, qui non tantum viventibus, sed etiam mortuis praemium potest virtutis exsolvere? Igitur dei cultus, quoniam militiae[2]) coelestis est, devotionem maximam fidemque desiderat. Quomodo enim deus aut amabit colentem, si ipse non ametur ab eo, aut praestabit precanti quidquid oraverit, cum ad precandum neque ex animo, neque observanter accedat? Isti autem, cum ad sacrificandum veniunt, nihil intimum, nihil proprium diis suis offerunt; non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque sacrificiis inanibus, omnem religionem in templo, et cum templo, sicut invenerant, relinquunt; nihilque secum ex ea neque afferunt, neque referunt. Inde est, quod eiusmodi religiones neque bonos facere possunt, neque firmae atque immutabiles esse. Traducuntur itaque ab his homines facile, quia nihil ibi ad vitam, nihil ad sapientiam, nihil ad fidem discitur. Quae est enim superstitio illorum deorum? quae vis? quae disciplina? quae origo? quae ratio? quod fundamentum? quae substantia? quo tendit? aut quid pollicetur, ut ab homine possit fideliter servari fortiterque defendi? In qua nihil aliud video, quam ritum ad solos digitos pertinentem. Nostra vero religio eo firma est, et solida, et immutabilis, quia iustitiam docet, quia nobiscum semper est, quia tota in animo colentis est, quia mentem ipsam pro sacrificio habet. Illic nihil exigitur aliud, quam sanguis pecudum, et fumus, et inepta libatio: hic, bona mens, purum pectus, innocens vita; illuc veniunt sine delectu adulterae impudicae, lenae procaces, obscenae meretrices; veniunt gladiatores, latrones, fures, venefici, et precantur nihil aliud, quam ut scelera impune committant. Quid enim latro sacrificans, aut gladiator roget, nisi ut occidant? quid venenarius, nisi ut fallat? quid meretrix,

1) Bas. F. G. Kell.: quo. 2) Bon., Gall. Spark. Bün. Lengl.: militia.

nisi ut plurimum peccet? quid adultera, nisi aut mortem viri[1]), aut ut sua impudicitia celetur? quid lena, nisi ut multos bonis exuat? quid fur, nisi ut plura compilet? Hic vero etiam levi communique peccato locus nullus est; et si quis ad sacrificium non integra conscientia venerit, audit, quae illi deus comminetur: ille qui latebras cordis videt, qui peccatis semper infestus est, qui exigit iustitiam, qui fidem poscit. Quis hic malae menti, aut malae preci locus est? At illi infelices nec ex sceleribus suis intelligunt, quam malum sit, quod colunt, quandoquidem flagitiis omnibus inquinati veniunt ad precandum, et se pie sacrificare[2]) opinantur, si cutem laverint, tanquam libidines intra pectus inclusas ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent. Quanto satius est, mentem potius eluere, quae malis cupiditatibus sordidatur; et uno virtutis ac fidei lavacro universa vitia depellere. Quod qui fecerit, quamlibet inquinatum ac sordidum corpus gerat, satis purus est.

20. Isti autem, quia nesciunt vel quid, vel quomodo sit colendum, caeci et imprudentes in contrarium cadunt. Adorant itaque hostes suos, latrones et interfectores suos victimis placant, et animas suas cum thure ipso cremandas aris detestabilibus imponunt. Irascuntur etiam miseri, quod non similes alii[3]) pereant, incredibili mentium caecitate. Quid enim videant, qui solem non vident? Quasi vero si dii essent, indigerent hominum auxilio adversus contemtores suos. Quid ergo nobis irascuntur, si illi nihil possunt? Nisi, quod ipsi deos suos destruunt, de quorum potestate diffidunt, magis irreligiosi, quam qui omnino non colunt. Cicero in suis legibus[4]), cum caste ad sacrificia praeciperet accedere: Pietatem, inquit, adhibento, opes amovento; qui secus faxit, deus ipse vindex erit. Recte hoc quidem. Neque enim fas est desperare de deo, quem ideo colas, quia potentem putes. Nam quomodo vindicare iniuriam colentis se potest, si suam non potest? Libet igitur ex iis quaerere, cui potissimum praestare se putent, cogendo invitos ad sacrificium; ipsisne, quos co-

1) Sic Bass. F. G. (Kell. ut m.) et ll. msscr. fere omnes, Lugd. 1541. Thys. Gall. Vulgo edd.: nisi ut mortem viri optet. 2) 2 Regg. Goth. Lips., edd. recc.: sacrificasse. 3) Sic ll.. Reim., Bün.: aliis. Bet.: similiter et alii. Heum. coni.: simul et alii. 4) 2, 8.

gunt? At non est beneficium, quod ingeritur recusanti. Sed consulendum est etiam nolentibus, quando quid sit bonum, nesciunt. Cur ergo tam crudeliter vexant, cruciant, debilitant, si salvos volunt? aut unde pietas tam impia, ut eos miseris modis aut perdant, aut inutiles faciant, quibus velint esse consultum? An vero diis praestant? At non est sacrificium, quod exprimitur invito. Nisi enim sponte atque ex animo fiat, exsecratio est; cum homines proscriptione, iniuriis, carcere, tormentis adacti faciunt. Si dii sunt isti, qui sic coluntur, vel propter hoc solum colendi non sunt, quod sic coli volunt; digni scilicet detestatione hominum, quibus cum lacrymis, cum gemitu, cum sanguine de membris omnibus fluente libatur. At nos contra non expetimus, ut deum nostrum, qui est omnium, velint, nolint, colat aliquis invitus; nec, si non coluerit, irascimur. Confidimus enim maiestati eius, qui tam contemtum sui possit ulcisci, quam etiam servorum suorum labores et iniurias. Et ideo cum tam nefanda perpetimur, ne verbo quidem reluctamur, sed deo remittimus ultionem, non, ut ii faciunt, qui defensores se esse deorum suorum videri volunt, et saeviunt efferate adversus non colentes. Ex quo intelligi datur, quam non sit bonum, deos colere, quoniam bono potius adducendi homines ad bonum fuerant, non malo; sed quia illud malum est, etiam officium eius bono caret. At enim puniendi sunt, qui destruunt religiones. Num peius nos destruimus, quam natio Aegyptiorum, qui turpissimas bestiarum ac pecudum figuras colunt, quaedam etiam pudenda dictu tanquam deos adorant? Num peius, quam iidem ipsi, qui cum deos colere se dicant, tamen eos publice turpiterque derident, de quibus etiam mimos agi cum risu et voluptate patiuntur? Qualis haec religio, aut quanta maiestas putanda est, quae adoratur in templis, illuditur in theatris? Et qui haec fecerint, non poenas violati numinis pendunt, sed honorati etiam laudatique discedunt. Num peius nos destruimus, quam quidam philosophi, qui omnino nullos deos esse aiunt, sed omnia sua sponte nata, omnia fortuitu fieri, quae geruntur? Num peius, quam Epicurei, qui esse quidem deos, sed curare quidquam negant; neque irasci eos, neque gratia commoveri? Quibus dictis utique persuadent, colendos omnino non esse, siquidem nec colentes respi-

ciunt, neque non colentibus irascuntur. Praeterea cum contra metus disserunt, nihil aliud efficere conantur, quam ut nemo deos timeat. Et haec tamen ab hominibus[1]) et audiuntur libenter, et disseruntur impune.

21. Non ergo ideo adversus nos insaniunt, quia dii non coluntur a nobis: a multis enim non coluntur; sed quia veritas penes nos est, quae, ut est verissime dictum, odium parit. Quid igitur existimabimus, nisi nescire illos, quid patiantur? Pergitur enim caeco et irrationabili furore, quem nos videmus, illi nesciunt. Non enim ipsi homines persequuntur, qui causam, cur irascantur innocentibus, non habent: sed illi spiritus contaminati ac perditi, quibus veritas et nota est, et invisa, insinuant se mentibus eorum, et instigant nescios in furorem. Hi enim, quamdiu pax est in populo dei, fugitant iustos et pavent; et cum corpora hominum occupant, animasque divexant, adiurantur ab his, et nomine dei veri fugantur. Quo audito tremunt, et exclamant, et uri se verberarique testantur, et interrogati[2]), qui sint, quando venerint, quomodo in hominem irrepserint, confitentur. Sic extorti et excruciati virtute divini nominis exsulantur[3]). Propter haec verbera et minas sanctos et iustos viros semper oderunt; et quia per se nocere his nihil possunt, publicis eos odiis persequuntur, quos sibi graves sentiunt, exercentque saevitiam, quam violentissime possunt, ut aut eorum fidem minuant per dolorem, aut, si id efficere non quiverint, auferant[4]) omnino de terra, ne sint, qui possint eorum nequitiam coercere. Non me fugit, quid responderi e contrario possit: cur ergo deus ille singularis, ille magnus, quem rerum potentem, quem dominum omnium confiteris, haec fieri patitur, nec cultores suos aut vindicat, aut tuetur? cur denique, qui eum non colunt, et opulenti, et potentes, et beati sunt, et honoribus regnoque potiuntur, eosque ipsos ditioni suae ac potestati subiectos habent? Reddenda et huius rei ratio est, ne quid remaneat erroris. Nam in primis haec causa est, cur existimetur religio dei vim non habere, quod inducuntur homines specie terrenorum ac praesen-

1) Reim., Torn. 1587—1613. Walch.: ab omnibus.
2) Lengl.: interroganti. 3) Vulgo edd.: exsulant. 4) Bas. F. Kell.: auferantur.

Digitized by Google

tium bonorum, quae ad curam mentis nullo modo pertinent: quibus quia carere iustos vident, et affluere iniustos, et dei cultum inanem arbitrantur, in quo inesse illa non cernunt, et deorum ritus existimant[1]) veros, quoniam cultores eorum et divitiis, et honoribus, et regnis fruantur. Verum ii, qui sunt in hac existimatione, non perspiciunt altius vim rationemque hominis, quae tota non in corpore, sed in mente est. Nihil enim vident amplius, quam videtur, corpus scilicet; quod quia oculis manuque tractabile est, imbecillum, fragile, mortale est; cuius sunt illa omnia bona, quae cupiditati ac miraculo sunt, opes, honores, imperia, quoniam corpori afferunt voluptates, et ideo tam caduca sunt, quam corpus ipsum. Animus vero, in quo solo est homo, quoniam subiectus oculis non est, nec bona eius aspici[2]) possunt, quae in sola virtute sunt posita, et ideo tam stabilis, et constans, et perpetuus sit necesse est, sicut[3]) ipsa virtus, in qua est animi bonum.

22. Longum est, universas virtutis species promere, ut de singulis doceam, quam necesse sit sapientem ac iustum virum longe ab illis bonis abhorrere; quibus quia fruuntur iniusti, deorum cultus veri et efficaces esse creduntur. Quod ad praesentem pertinet quaestionem, satis est, si ex una virtute id probemus, quod intendimus. Nempe magna et praecipua virtus est patientia, quam pariter et vulgi publicae voces, et philosophi, et oratores summis laudibus celebrant[4]). Quodsi negari non potest, quin summa sit virtus, necesse est, iustum et sapientem virum in potestate esse hominis iniusti, ut capiat patientiam; patientia est enim malorum, quae aut inferuntur, aut accidunt, cum aequanimitate perlatio. Ergo iustus ac sapiens, quia virtutem capit, habet in se patientiam; qua carebit omnino, si nihil patietur adversi. Contra qui in rebus prosperis agit, impatiens est, et virtute maxima caret: impatientem dico, quia nihil patitur; innocentiam quoque servare non potest, quae et ipsa iusto et sapienti viro propria virtus est. Sed et nocet saepe, et concupiscit aliena, et rapit, quae cupierit, per iniuriam, quia virtutis expers,

1) Al., ut Kell. Bas. G., edd. recc.: aestimant. 2) Al.: inspici. 3) Ed. Par. 1513.: quam. 4) Nonnulli cdd. et edd. vett.: concelebrant.

vitio peccatoque subiectus est[1]), et fragilitatis oblitus, animo insolenter elato tumet. Inde iniusti ac deum nescientes et divitiis, et potentia, et honoribus florent. Haec enim cuncta iniustitiae praemia sunt, quia et perpetua esse non possunt, et per cupiditatem violentiamque quaeruntur. Iustus vero ac sapiens, quia illa omnia humana[2]), ut est a Laelio dictum, sua bona divina iudicat, nec alienum quidquam concupiscit, ne quem contra ius humanitatis laedat omnino, nec ullam potentiam honoremve desiderat, ne cui faciat iniuriam. Scit enim cunctos ab eodem deo, et eadem conditione generatos, iure fraternitatis esse coniunctos. Sed et suo contentus, et parvo, quia fragilitatis suae memor, non amplius quaerit, quam unde vitam sustentet; et ex eo ipso, quod habuerit, impertit etiam non habenti, quia pius est: pietas autem summa virtus est. Accedit eo, quod voluptates caducas vitiosasque contemnit, quarum causa opes appetuntur, quoniam continens est ac libidinum victor. Idem nihil tumoris atque insolentiae gerens, non extollit se altius, nec erigit superbum caput, sed placidus, et concors, et planus, et communis[3]) est, quia conditionem suam novit. Cum ergo iniuriam nulli faciat, nec aliena cupiat, nec sua quoque, si vi auferantur, defendat, cum sciat etiam illatam iniuriam moderate ferre, quia virtute praeditus est: necesse est iustum hominem subiectum esse iniusto, et contumeliis affici ab insipiente sapientem, ut et ille peccet, quia iniustus est, et hic in se virtutem habeat[4]), quia iustus est. Si quis autem volet scire plenius, cur malos et iniustos deus potentes, beatos, divites fieri sinat, pios contra humiles, miseros, inopes esse patiatur: sumat eum Senecae librum, cui titulus est: Quare bonis viris multa mala accidant, cum sit providentia: in quo ille multa, non plane imperitia saeculari, sed sapienter ac paene divinitus elocutus est. Deus, inquit, homines pro liberis habet; sed corruptos et vitiosos luxuriose ac delicate patitur vivere, quia non putat emendatione sua dignos. Bonos autem, quos diligit, castigat saepius, et

---

1) 2 Regg. Marm. Goth., Lugd. 1541 al. addunt v.: dominari affectat in liberos, quia temperantiam non habet.
2) Plerique ll. scripti (Bass. F. G. Kell.) et edd. adiiciunt v. sunt. Sed cf. c. 18. 3) Ed. Par. 1513 et sequu.: comis. 4) Ven. 1502. Ald. al.: in servitutem abeat.

assiduis laboribus ad usum virtutis exercet; nec eos caducis ac mortalibus bonis corrumpi ac depravari sinit. Unde nemini debet mirum videri, si pro nostris saepe delictis castigamur a deo. Imo vero, cum vexamur ac premimur, tum maxime gratias agimus indulgentissimo patri, quod corruptelam nostram non patitur longius procedere, sed plagis ac verberibus emendat. Ex quo intelligimus, esse nos deo curae, quoniam, cum [1]) peccamus, irascitur. Nam cum posset populo suo et opes, et regna largiri, sicut dederat ante Iudaeis, quorum nos successores ac posteri sumus: idcirco eum voluit sub aliena ditione atque imperio degere, ne rerum prosperarum felicitate corruptus, in luxuriam laberetur, ac dei praecepta contemneret; sicut illi maiores nostri, qui saepe terrenis ac fragilibus his bonis enervati, aberraverunt a disciplina legis vinculaque [2]) ruperunt. Providit ergo, quatenus cultoribus suis praestaret quietem, si mandata servassent; et tamen eos emendaret, si praeceptis non obtemperassent. Itaque ne tam corrumperentur otio, quam patres eorum licentia, premi eos voluit ab iis, in quorum manibus eos collocavit, ut et labantes confirmet, et corruptos ad fortitudinem reparet, et fidos experiatur ac tentet. Quomodo enim potest imperator militum suorum probare virtutem, nisi habuerit hostem? Et illi tamen adversarius exsurgit invito, quia mortalis est, et vinci potest; deo autem quia repugnari non potest, ipse adversarios nomini suo excitat, non qui contra ipsum deum pugnent, sed contra milites eius, ut devotionem ac fidem suorum vel probet, vel corroboret, donec pressurae verberibus diffluentem corrigat disciplinam. Est et alia causa, cur adversum nos persecutiones fieri sinat, ut dei populus augeatur. Nec est difficile monstrare, cur, aut quomodo id fiat. Primum, fugantur a deorum cultibus plurimi odio crudelitatis. Qui enim talia sacrificia non horreant? Deinde placet quibusdam virtus ac fides ipsa. Nonnulli suspicantur, deorum cultum non sine causa malum putari a tam multis hominibus, ut emori malint, quam id facere, quod alii faciunt, ut vivant. Aliquis cupit scire, quodnam sit illud bonum, quod ad mortem usque defenditur; quod omnibus, quae in hac vita iucunda sunt

1) Al. II.: quibus cum, plures (Bass. F. G.): quibus quoniam. 2) Al. (Bass. F. G.), edd. recc.: et legis vincula.

et cara, praefertur; a quo nec bonorum, nec lucis amissio, nec dolor corporis, nec viscerum cruciamenta deterrent. Valent haec plurimum; sed illae maxime causae nostrorum numerum semper auxerunt. Audit circumstans populus inter ipsa tormenta dicentes, non sacrificare se lapidibus humana manu factis, sed deo vivo, qui sit in coelo; multi hoc verum esse intelligunt, et in pectus admittunt. Deinde, ut fieri solet in rebus incertis, dum inter se invicem quaerunt, quae sit huius perseverantiae causa, multa, quae ad religionem pertinent, divulgata ac per rumorem vicissim aucupata discuntur: quae quia bona sunt, placeant necesse est. Praeterea ultio consecuta, sicut semper accidit, ad credendum vehementer impellit. Ne haec quidem levis causa est, quod immundi daemonum spiritus, accepta licentia, multorum se corporibus immergunt; quibus postea eiectis, omnes, qui resanati fuerint, adhaerent[1]) religioni, cuius potentiam senserunt. Hae tot causae in unum collatae, magnam deo multitudinem mirabiliter acquirunt.

23. Quidquid ergo adversum nos mali principes moliuntur, fieri ipse permittit. Et tamen iniustissimi persecutores, quibus dei nomen contumeliae ac ludibrio fuit, non se putent impune laturos, quia indignationis adversus nos eius, quasi ministri fuerunt. Punientur enim iudicio dei, qui accepta potestate supra humanum modum fuerint abusi, et insultaverint etiam deo superbius, eiusque nomen aeternum vestigiis suis subiecerint, impie nefarieque calcandum. Propterea vindicaturum se in eos celeriter pollicetur, et exterminaturum bestias malas de terra. Sed idem, quamvis populi sui vexationes et hic in praesenti soleat vindicare, tamen iubet nos exspectare patienter illum coelestis iudicii diem, quo ipse pro suis quemque meritis aut honoret, aut puniat. Quapropter non sperent sacrilegae animae, contemtos et inultos fore, quos sic obterunt. Veniet, veniet rabiosis ac voracibus lupis merces sua, qui iustas et simplices animas, nullis facinoribus admissis, excruciaverunt. Nos tantummodo laboremus, ut ab hominibus nihil aliud in nobis, nisi sola iustitia puniatur; demus operam totis viribus, ut mereamur a deo simul et ultionem passionis, et praemium.

---

1) Al. cdd., ut Kell., et edd.: adhaereant.

Digitized by Google

BIBLIOTHECA
PATRUM ECCLESIASTICORUM
LATINORUM SELECTA.

AD OPTIMORUM LIBRORUM FIDEM EDITA

CURANTE

E. G. GERSDORF

PH. D. AA. M. SER. DUCI SAX. ALT. A CONS. AUL. BIBL. UNIV.
LITT. LIPS. PRAEF. PRIM.

VOL. XI.
FIRMIANI LACTANTII OPERA.

PARS II.

LIPSIAE
SUMTIBUS ET TYPIS BERNH. TAUCHNITZ JUN.

1844.

Digitized by Google

FIRMIANI LACTANTII

OPERA.

AD

OPTIMORUM LIBRORUM FIDEM EMENDAVIT

ET CUM

SELECTA LECTIONUM VARIETATE

EDIDIT

O. FRIDOLINUS FRITZSCHE

THEOL. D. ET IN ACADEMIA TURICENSI PROF. PUBL. ORD.

PARS II.

INSTITUTIONUM DIV. L. VI ET VII.

EPITOME. LIB. DE OPIFICIO DEI. L. DE IRA DEI. L. DE MORTIBUS PERSECUTORUM. FRAGMENTA. CARMINA

LIPSIAE

SUMTIBUS ET TYPIS BERNH. TAUCHNITZ JUN.

1844.

Digitized by Google

Digitized by Google

PRAEFATIO.

Recensui in prioris partis praefatione editiones Lactantii, quas in auxilium vocavi; iam tres aliae accesserunt 1) *Lugd. ap. I. Tornaesium* 1567. 12. 2) *Col. Allobr. ap. eundem* 1613. 12. *et* 3) *Lugd. ap. Thom. Soubron* 1594. 12. *Tornaesiana digna sane est, quae conferatur**).

Institutionum divinarum epitomen iam Hieronymus librum dicit acephalon. In edd. Ven. 1471. 72. *Rom.* 74. *et Rostoch.* 76. *omnino desideratur, reliquae vero edd. sec. XV. XVI. et XVII. omissis prioribus capitibus LV. ultimam tantum eius partem modo in* 8 *modo in* 12 *capitula distinctam, quae uncis circumscripta notavimus, continent. Sed haec ipsa libri particula in quatuor tantum, quantum ex edd. colligere potui, legitur libris scriptis, in c. Bodlei.* 1 *Bon. et* 2 *Regg., quorum alter est Reg. Put. isque in fine etiam mutilus (explicit c.* 66. *v. promissa venientes (?) v. Lengl. l. l. II. p.* 58.). *Permirum libellus expertus est fatum. Nam quem crederes scriptorem inchoatum reliquisse, aut nescio quam temporis iniuriam detruncasse, paene integer; nonnulla enim interciderunt, v. c.* 14 *et* 20: *nobis servatus est in codice Taurinensi. Ex quo libro cum C. M. Pfaffius epitomen primum eruisset eamque illustratam edidisset Par.* 1712. 8. *ac deinde iterum separatim I. Davisius cum notis vulgasset Cantabr.* 1718. 8. (*adde quae v. d. disputat in Misc. obss. in auctores vett. et recc. IV. p.* 20 *ss.* 409 *ss.*)

*) Tornaesii ed. a. 1587. 8. emissam cum memorat Lengletius, haec, inquit, emendata est ad multos cdd. mscrr. atque etiam ad notas varias a Iac. Cuiacio transmissas. Errat v. d., nam eadem est, ut ex iis intellexi, quae Bün. refert, harum edd. praefatiuncula, ex qua Tornaesio unum tantum institutt. codicem et Cuiacii emendationem nonnullorum locorum praesto fuisse discimus. Ebert l. l. „hat viel Eignes und Treffliches aus 7 Mscr. —" Unde septem? Scilicet Torn.: „— a me empti libri septem div. institutt. manu scripti —" Paulo vero post: „— non habentur in codice manuscrr."

ab editoribus Lactantii non tantum multo auctior, sed etiam emendatior exhiberi potuit. Illa enim posterior libri pars a prioribus editoribus exhibita fluxit e codice perquam mendoso, sed iam ope cdd. Taur. Bon. et Reg. Put. plerisque locis facili negotio emendari potuit. Ceterum cod. ille Taur. (T.), qui praeter epitomen alios etiam libros continet, ut genealogiam biblicam, quam una cum specimine historiae Manichaeorum denuo descripsit et ed. Ferd. Flor. Fleck (Anecdota. Lips. 1837. p. 189 ss.) est membranaceus literis uncialibus nec ligatis. Verba nullo spatio sunt distincta. Scriptus est sec. sexto, fortasse quinto, sed librarius saepissime peccavit et linguae latinae fere ignarus videtur fuisse. Ego editionibus meis religiose usus; Pfaffianam et Davisianam ipse adhibere non potui: in edendo hoc libello ita versatus sum, ut manifestos cd. errores praeterirem, contra ea, quae quodammodo ferri possent, aut quae ad restituendum genuinam lectionem interesset nosse memorarem. Textus emendationes utrum viri cuiusdam d. an meae essent per instituti nostri rationem notare non potui, sed nonnulla virorum d. consilia attuli, sive quod mihi haud improbabilia viderentur, sive ut monerem lectorem, ne textus lectionem primo aspectu difficilem desereret. Epitome an non a Lactantio ipso esset profecta unus I. Ge. Walch. (diatribe p. 39.) dubitavit; sed v. d. hanc opinationem temere iecit.

Lactantii libros de opificio et de ira dei iustis laudibus exornat Hieronymus (ep. ad Magnum ed. Vallars. I. 1. p. 429., in ep. ad Ephes. 4, 26. VII. 1. p. 628.). In quibus emendandis praeter ll. ll. libro scripto usus sum, quem mihi nuper Francofurti ad M. comparavi. Liber (Z.) est membranaceus, literis minusculis et de mea sententia sub finem seculi XIV. scriptus; constat 34 foliis 4. Multa per compendium sunt exarata. Textus, quem continet, bonae est notae, sed foedam viri cuiusdam docti manum expertus est, cum multa omissa sint, sed ita oratio contracta, ut nihil deesse videatur. In singula verba arbitrium illius viri rarius grassatum est, sed fere semper scripsit ergo, *non* igitur, illud, *non* id *et* duplex et et nec *semel posuit. Plura desunt l. de ira c. 18, nec ullum spatium vacuum est relictum; nimirum desiderantur v.:* Miserum te — impune discedant, *porro:* ut ne-

quam servus — saepe nascuntur. Esset (c. deinde: Laudandus igitur), denique: omitto de — similitudinem factus est (c. deinde: sed in vitium processit), sed cf. etiam edd. Lips. 2. Reim. Goth. Maxime convenit c. cum edd. Lipss. 2. 3. et Reim., sed cum ea, qua dixi esset indole caute eo usus sum. Liber de opificio, qui omnium Lactantii librorum maxime est depravatus et quem vellem ad ll. scriptos accuratius exigi, separatim prodiit Colon. ex offic. Quentell. 1506. 4. (*ad ed. Ven.* 1497.), *deinde cum notis Des. Erasmi Basil.* 1529., *Paris.* 1529. *et Willichii* 1542., *sed nulla harum edd. mihi praesto fuit.*

Sequitur liber de mortibus persecutorum. Hunc in cod. bibl. Colbert. n. 1297. *invenit ex eoque primum edidit Steph. Baluzius* (*Miscellan. Par.* 1679. 8. *II. p.* 1 *ss.* 347 *ss., ed. Mansi Lucae* 1761. *f. I. p.* 1 *ss.* 33 *ss.*; *et separatim Par.* 1679.). *Non est mirum, quod vixdum editus cum propter textus depravationem, tum propter argumenti gravitatem virorum d. studia magnopere ad se convertit. Itaque, ut posteriores Lactantii editiones omittam, separatim prodiit Oxon.* 1680. 12., *deinde cum notis I. Columbi Aboae* 1684. 8., *instructissimam vero editionem curavit Paul. Bauldri Trai. ad Rhen.* 1693. 8., *qui suis animadversiones St. Baluzii, Gisb. Cuperi, I. Columbi, Tho. Spark, Nic. Toinardi, I. Ge. Graevii, Tho. Gale, El. Boherelli all. adiecit et versiones contulit; exstat autem versio anglica Gilb. Burneti Lond.* 1687. 8., *gallica Fr. de Maucroix Par.* 1680. 12. *et Iac. Basnagii Utraj.* 1687. 12. *Copias Bauldrianas omnes, nisi quod Theod. Rainarti in acta martyrum praefationem omisit, Lengletius suae editioni inseruit. Denique librum ad c. denuo emendavit atque ed. N. le Nourry, e congreg. s. Mauri mon. Benedictinus, Par.* 1710. 8. *Variae notae leguntur in Misc. obss. in auct. vett. et recc. IV. p.* 31 *ss., Nov. miscell. Lips. X. p.* 119 *ss., in Ch. A. Heumanni l. Lactantii symposium — p.* 227 *ss. et in eiusdem Poicile II.* 3. *p.* 360 *ss. Codex ille, de quo pluribus Dan. Maicelium* (*introductio ad hist. litterariam Cantabr.* 1721. 8. *p.* 187—240.) *egisse memorant, est unicus. Octingentorum circiter est annorum, in nonnullis locis mutilus et multis mendis affectus. Haec eius cum sit ratio sobrio*

Digitized by Google

profecto opus est iudicio, nam ingenium luxurians multa temporis momento fingat, quae veri specie blandiantur. Ego tam subitariam temeritatem, quam tenacem superstitionem cavere studui; ceterum has leges secutus sum. Virorum d. consilia insulsa, aut certe inutilia silentio misi; codicis manifesta vitia praeterii, sed quae quodammodo ferri posse viderentur, aut quae doctum lectorem nosse interesset in margine (C.) enotavi. Reliquae lectiones in m. positae plerumque quadam probabilitate se commendant, utrum vero meae, an aliorum essent raro indicavi; omnino per instituti nostri rationem quae ipse tentassem et quae alii mihi praeissent accurate significare non potui. Codicis lacunas, quas explevi, uncis [ ] notavi et curavi, ut literae insertae quantum fieri posset vacuo spatio codicis responderent.

Restat, ut de libri scriptore pauca subnectam. Dicitur in cod. Lucius Caecilius eumque Lactantium esse duce St. Baluzio vulgo statuerunt his usi argumentis. Primum enim Firm. L. in ll. scriptis modo L. Coelium modo L. Caecilium nominari, deinde Lactantium ad Donatum quendam etiam librum de ira dei scripsisse, porro eum ipso Hieronymo teste de vir. ill. c. 80. *librum de persecutione composuisse, tum tempore persecutionis Diocletianeae Nicomediae versatum esse intelligi ex Institutt.* 5, 2. *et Hieron. l. l., et quae scriptor illius libri c.* 12. 13. 17. 35. *narravisset prodere testem eum fuisse oculatum, denique genus scribendi prorsus esse Lactantianum. Haec argumenta eo valuerunt, ut pauci v. d.* (*v. tamen I. G. Walch. diatr. p.* 38.) *obloqui auderent; oblocutus tamen est unus maxime Nic. le Nourry, sed cum cupidius ageret tam multa infirma et futilia attulit, ut eius adversarii* (*v. d., quem la Crozium fuisse ferunt in l. Journal literaire T. VII. P.* 1. *p.* 1 *ss., Ch. A. Heumannus L. sympos. — p.* 211 *ss. et Nicol. de Lestocq in ed. Lengl. II p. XLVIII ss.*) *causam vicisse viderentur. Argumenta externa leviter reiecit, sed litem styli existimatione dirimendam esse recte iudicavit. Ab hoc inde tempore quaestio iacuit et ne Bün. quidem multum eo effecit, quod subinde lectorem monuit, quam belle v. Lactantio convenirent, sed res profecto digna est, quae denuo idque accuratius disputetur. Ego paucis tangam. Omnino externa*

Digitized by Google

illa argumenta rem conficiunt, si genus orationis addicit, sin minus nullo ea negotio diluas. Verum oratio si respicitur primum singula quaedam v. et phrases offensioni sunt, cuiusmodi haec affero: comprehensio c. 2. officio, anno repleto c. 2. 17. fundamenta mittere c. 2. dementabat c. 7. dissimilis ab eo c. 8. cum c. 9. 17. 18. difficiliter c. 9. morbum traxit c. 17. exsecrati c. 22. dominabantur c. 16. metiebantur, misertus est illis c. 23. retrahi faceret c. 24. Haec ei non levia videbuntur, qui universa oratio quam a Lactantio diversa sit satis perpenderit. Lactantius verborum est uber, hic scriptor parcus; ille verbis et sententiis artificiose inter se connexis delectatur, hic brevitati studet et sententias simpliciter iuxta collocat; ille moderatum agit philosophum vel certe rhetorem, hic commotum historicum, qui res gestas vividissimis coloribus ob oculos collocat. Non fugerunt haec Heumannum, non insipidum sermonis Lactantiani arbitrum, sed quod ideo Lactantium librum attente perpolire eique extremam manum adhibere non potuisse contendit nihil dixit. Neque eo quod L. alias docet, hic narrat quidquam promoveris, imo hunc librum si scripsit consulto se ipse exuit. Multa sane occurrunt, quae ingenium Lactantii redoleant, v. vincit officium linguae sceleris magnitudo c. 38. etiam institutt. 6, 23. leguntur et v. c. 2. cum v. institutt. 4, 10. prorsus conveniunt. Quid igitur? Scriptorem sec. IV. nescio quem librum composuisse non probabile, Lactantium non praefracte nego, sed dico, hoc eum demum persuadere nobis posse, qui non Lactantium virorum d., sed nativum illum prorsus cognoverit. Excutiat praeterea codicem. Interim viros d. etiam memores esse velim verborum I. Columbi: „Nequeo dissimulare, usque et usque oggessisse auribus sese veterem Epicharmi cantilenam νῆφε καὶ μέμνησ' ἀπιστεῖν." — Illam orationis Lactantianae imaginem, forsitan labore summo adumbratam, illas rerum insignes apparatus, quasi scenam quandam ad captandos applausus, videri posse compositos. In ipso c. quaedam arte sordidata, arrosa, pertusa, omnia ad ementiendum vetustatis habitum. Iam olim similes fabulas dedisse ambitionem illorum, qui otio abundantes, vel effingere aliena ingenia et facultates, vel sub eorum nominibus illudere aliorum credulitati gestiebant. Haec et alia huius generis

Digitized by Google

prope victa tamen fateor ab iis, quae parti favebant adversae. Ceterum quisquis tandem librum scripsit, de fide eius eo derogatur, quod cupidissime non historicum, sed suae partis patronum egit.

Paucula Lactantii fragmenta, quae reperi, subiunxi et plura inventum iri arbitror, cum v. d. ad ea satis attenderint. In coenobio Egmondano asservabatur cod. vetustus, qui Lactantii epistolarum libros duos continebat, sed a. fere 1570. furtim ablatus disperiit v. Hadr. Iunii Batavia L. B. 1588. 4. p. 311. Lactantii librum de spectaculis in ll. scriptis inventum a. 1705. Venetiis impressum esse narratur in Allgem. histor. Lexikon T. III. Lips. 1722. f. s. v. Lactantius. Haec nescio quo errore niti videntur; Tertullianus de spectaculis scripsit, neque vero quod sciam L.

Adiecimus denique carmina Lactantio tributa. Carmen de Phoenice, ave πολυθρυλλήτῳ, de qua v. cumprimis Cotelerium ad Clem. Rom. ep. 1. ad Cor. c. 25. et Martini l. infra l. p. 38—53. 106—109, a Lactantio iuvene et ethnico exercitationis causa conditum esse vulgo existimant. Exstiterunt tamen, qui negarent. Quorum Casp. Barthius carmen aliquando Venantio Fortunato tribuit, sed sententiam semel iterumque retractavit; contra Iac. Sirmondus probante Ittigio (Bibl. pattr. ap. p. 47.) Theodulpho ep. Aurelianensi (op. ed. I. Sirm. Par. 1646. 8. p. 302.) vindicavit. Verum in plurimis cdd. perspicue asscribitur Lactantio, v. et. Ioh. Trithemium de script. eccl. c. 56., qui carmen inscribit de paradiso v. vs. 1., et cum Hieronymo teste L. grammaticum et poetam fuisse constet nihil sane prohibet, quominus cdd. fidem tueamur. Quamquam fidentius asseverare nolim, nam, ut verissime Heumannus observavit, nullus est veteris aevi testis et Lactantio alia carmina falso sunt asscripta. Vs. 145. legitur v. magnities, L. institutt. 2, 4. v. minuties usurpavit. Carmen poeta utrum gentilis an christianus composuerit frustra disputatum; rei christianae nullum est indicium, potuit tamen christianus esse, licet ad gentilium opiniones descenderet. Cdd. et edd. carminis recensuit Martini l. l. p. 18—27. 34—37.: ego haec addo: legitur cum var. lect. et emendat. in Petri Lambecii comment. de bibl. Caes. Vindob. l. II. p. 788 ss., in l. Poetae lat.

Digitized by Google

minores — ill. N. E. Lemaire II. p. 333 *ss., separatim ad cdd. quosdam mss. antea nondum collatos veteresque editiones rec. et cum lectionis varietate ed. Ad. Martini. Lunaeburgi* 1825. 8., *denique nitidam ed. curavit et carmen emendavit Herm. Leyser. Quedlinb. in aedibus Godofr. Basse* 1839. 8.

Carmen de passione domini in editiones Lactantii primum I. Gymnicus 1589. *invexit, quod in vetustis exemplaribus se invenisse ait. Praeterea legitur in ll.: Varia Phil. Beroaldi opuscc. Basil.* 1513. *et* 1515. 4. *f.* 86., *Poetar. vett. eccles. opera christ. — stud. Ge. Fabricii Basil.* 1564. 4. *p.* 759 *s., et cum notis in Casp. Barth. advers. l.* 32. *c.* 2., *De Christo Iesu aliquot reliquiae vett. poet. eccl. ed. And. Rivinus Lips.* 1652. 8. *et in Heumanni Poicile III.* 2. *p.* 225 *ss. Voss. de poet. lat. c.* 4. *tribuit Venantio Fortunato, I. A. Fabricius bibl. lat. p.* 709. *Symphosio, certe Lactantianum non esse abunde probavit Heumannus. A Baehrio (Die christl. Dichter und Geschichtschreiber Roms. Carlsr.* 1836. *p.* 22.) *carmen hoc christianum prorsus egregium dicitur, mihi quidem satis ieiunum et Lactantio plane indignum videtur. Ceterum sec. quarto non esse compositum intelligitur ex vss. l.* 5. *et* 50., *fortasse aetatis est valde recentis. Carmen de resurrectione domini, cum in nonnullis cdd. Lactantii inveniretur, eius editiones invasit. Est Venantii Fortunati, episc. Pictaviensis, cuius sub nomine edidit Ge. Fabricius l. l. p.* 697 *ss. Praeterea saepius excusum est; legitur in l. Penitentionarius de confessione, Iesuida hieronymi de passione. Lactantius de resurrectione. sine l. et a.* 8., *in Phil. Beroaldi opuscc. l. f.* 88. *et, seorsim prodiisse referunt c. Christ. Brovveri Mog.* 1603. 1616. 4., *cum notis Herm. Buschii* 4. *et c. n. Aug. Buchneri Viteb.* 1627. 8. *In prioribus edd. multis vitiis carmen inquinatum est, quorum pleraque Fabricius sustulit; praeterea vss. hoc ordine se excipiebant* 39. 40. 1—7. 10—38. 41—100. *Fabricius priores tantum vss. XCIV. exhibuit, reliqui edd. C., decem postremos Thomasius primum adiecit.*

Carmen denique ultimo loco positum cum Heumannus coniectura facili et docte exornata Lactantio tribuisset (v. ei. l.: L. C. F. L. symposium s. C. epigrammata — quae vero suo auctori reddidit suisque et aliorum no-

Digitized by Google

tis illustr. Hannov. 1722. 8.; *adde ei. Poicile I.* 2. *p.* 255 *ss. II.* 1. *p.* 109 *ss. III.* 2. *p.* 215 *ss. et Schelhornii Amoenitates liter. II. p.* 469 *ss.) multi v. d. ei assenserunt eiusque auctoritas eo valuit, ut editores deinde hoc carmen Lactantii libris adiicerent. Horum exemplum nos quoque secuti sumus, ne quid nostrae editioni deesse videretur, sed de Heumanni coniectura nunc paene conclamatum est. Nam cum alii, tum vero I. Christ. Wernsdorf eam refutavit atque haec aenigmata non Lactantii, sed Coelii Symphosii, poetae Lactantii aevo non multum inferioris esse luculenter comprobavit: sed ego quae v. d. hanc in rem et omnino de hoc poeta eiusque carminibus non minus copiose, quam erudite disputavit (v. Poetae latini minores notis veteribus ac novis illustr. N. E. Lemaire. Par.* 1826. *T. VII. p.* 295 *ss. T. II. p.* 441 *ss.) hic quidem male repeterem atque recenserem. In emendando hoc carmine praeter ll. ll. una ed. Ioach. Perionii, quae est princeps*), uti potui.*

E re eruditorum lectorum esse visum est indicem eorum locorum subiicere, quos Lactantius e scriptoribus attulit, aut quorum sententiam paulo accuratius retulit.

Scr. Turici d. XXII. m. Septembr. MDCCCXLIII.

*) Titulus ita habet: „Symphosii veteris poetae elegantissimi erudita iuxta ac arguta et festiva Aenigmata, nunc primum et inventa et excusa. Accesserunt septem Graeciae sapientum sententiae, multo quam antehac emendatiores, et versibus etiam aliquot auctiores. Parisiis ap. Ludov. Cyaneum sub duobus gallis in via Iacobea. 1533. 8."

O. F. Fritzsche.

Digitized by Google

LACTANTII FIRMIANI
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER VI.
DE VERO CULTU.

1. Quod erat officium suscepti muneris, divino spiritu instruente, ac suffragante ipsa veritate complevimus: cuius asserendae atque illustrandae causam mihi et scientiam et fides et ipse[1]) dominus noster imposuit, sine quo nec sciri quidquam potest, nec explicari. Venio nunc ad id, quod est summum operis huius et maximum, ut doceam quo ritu, quove sacrificio deum coli oporteat. Id enim est hominis officium, in eoque solo summa rerum et omnis beatae vitae ratio consistit: quandoquidem propterea ficti et inspirati ab eo sumus, non ut coelum videremus et solem, quod Anaxagoras putavit, sed ut artificem solis et coeli deum pura et integra mente coleremus. Quamvis autem praecedentibus libris, pro ingenii mediocritate, defenderim veritatem, tamen ex ritu quoque ipso elucere vel maxime potest. Nihil enim sancta et singularis illa maiestas aliud ab homine desiderat, quam solam innocentiam: quam si quis obtulerit deo, satis pie, satis religiose litavit. Homines autem neglecta iustitia, cum sint omnibus flagitiis ac sceleribus inquinati, religiosos se putant, si templa et aras hostiarum sanguine cruentaverint, si focos odorati ac veteris vini profusione madefecerint. Quin etiam sacras dapes apparant et exquisitas epulas, quasi aliquid inde libaturis offerunt. Quidquid asspectu rarum, quidquid opere aut odore pretiosum est, id gratum esse diis suis non ex aliqua divinitatis ratione, quam nesciunt, sed ex suis cupiditatibus iudicant; nec intelligunt, terrenis opibus deum

---

1) Cdd. miro modo variant; ut edidi Bas. G. al. et pleraeque edd. recc. Alii: (Bas. F.) scientia, nonnulli (v. Lengl.) conscientia. Denique edd. vett.: causa (Kell. causam) et scientiam et fidem ipse.

Digitized by Google

non indigere. Nihil enim sapiunt, nisi terram, bonaque et mala solius corporis sensu et voluptate perpendunt. Huius arbitrio, ut religionem ponderant, sic totius vitae suae acta disponunt: et quoniam se semel a coeli contemplatione averterunt, sensumque illum coelestem corpori mancipaverunt, libidinibus frena permittunt, tanquam secum ablaturi voluptatem, quam momentis omnibus capere festinant, cum animus ministerio corporis, non corpus ministerio animi uti debeat. Iidem maximum bonum iudicant opes. Quas si bonis artibus assequi non possunt, malis assequuntur; fraudant, rapiunt, spoliant, insidiantur, abiurant: nihil denique moderati aut pensi habent, dummodo auro coruscent, argento, gemmis, vestibus fulgeant, avidissimo ventri opes ingerant, stipati familiarum gregibus per dimotum populum semper incedant. Sic addicti et servientes voluptatibus, vim vigoremque mentis exstinguunt, et cum vivere se maxime putant, ad mortem concitatissime properant. Nam, sicut in secundo libro [1]) docuimus, coeli ratio in animo, terrae autem in corpore est. Qui bona negligunt animi, et corporis appetunt, in tenebris ac morte versantur, quae sunt terrae atque corporis, quia vita et lumen de coelo est: cuius quoniam expertes sunt, corpori serviendo, longe absunt ab intellectu rerum divinarum. Eadem miseros ubique caecitas premit: sicut enim qui sit verus deus, ita qui sit verus cultus, ignorant.

2. Mactant igitur opimas ac pingues hostias deo, quasi esurienti; profundunt vina, tanquam sitienti; accendunt lumina velut in tenebris agenti. Quodsi suspicari aut percipere animo possent, quae sint bona illa coelestia, quorum magnitudinem terreno adhuc corpore obvoluti, sensu capere non possumus, iam se cum his officiis inanibus stultissimos esse cognoscant. Vel si coeleste lumen, quod dicimus solem, contemplari velint, iam sentient, quam non indigeat lucernis eorum deus, qui ipse in usum hominis tam claram, tam candidam lucem dedit. Et tamen cum in tam parvo circulo, qui propter longinquitatem non amplius, quam humani capitis videtur habere mensuram, tantum sit fulgoris, ut eum mortalium luminum acies non queat contueri et si paulisper intenderis, hebetatos oculos caligo ac

1) c. 12.

Digitized by Google

tenebrae consequantur: quid tandem luminis, quid claritatis apud ipsum deum, penes quem nulla nox est, esse arbitremur? Qui hanc ipsam lucem sic moderatus est, ut neque nimio fulgore, neque calore vehementi noceret animantibus, tantumque istarum rerum dedit ei, quantum aut mortalia corpora pati possent, aut frugum maturitas postularet. Num igitur mentis suae compos putandus est, qui auctori et datori luminis candelarum ac[1]) cerarum lumen offert pro munere? Aliud vero ille a nobis exigit lumen, et quidem non fumidum, sed, ut ait poeta, liquidum atque clarum, mentis scilicet, propter quod a poetis φῶς nuncupatur[2]), quod exhibere non potest, nisi qui deum agnoverit. Illorum autem dii, quia terreni sunt, egent luminibus, ne in tenebris sint; quorum cultores, quia coeleste nihil sapiunt, etiam religiones, quibus deserviunt, ad terram revocant. In ea enim lumine opus est, quia ratio eius et natura tenebrosa est. Itaque diis non coelestem sensum, sed humanum potius attribuunt, ideoque illis necessaria et grata credunt esse, quae nobis; quibus aut esurientibus opus est cibo, aut sitientibus potu, aut veste algentibus, aut cum sol decesserit, lumine, ut videre possimus. Nullis igitur ex rebus tam probari et intelligi potest, deos istos, cum aliquando vixerint, mortuos esse, quam ex ipso ritu, qui est totus e terra. Quid enim coelestis in se boni potest habere pecudum sanguis effusus, quo aras inquinant? Nisi forte deos existimant eo vesci, quod homines aspernantur attingere. Et quisquis illis hanc saginam praestiterit, quamvis ille grassator, adulter, veneficus, parricida sit, beatus ac felix erit. Hunc diligunt, hunc tuentur, huic omnia, quae optaverit, praestant. Merito ergo Persius[3]) huius modi superstitiones suo more deridet:

Qua tu, inquit, mercede deorum
Emeris auriculas? pulmone et lactibus unctis?

Sentiebat videlicet, non carne opus esse ad placandam coelestem maiestatem, sed mente sancta, et iusto animo, et pectore, ut ipse ait, quod naturali sit honestate generosum. Haec est religio coelestis, non quae constat ex rebus

1) Bass. F. G. Kell., Bet.: aut. 2) 2 Regg., Lengl.: φῶτες nuncupamur. Pluralis φῶτες in plerisque cdd. et in edd. vett. sunt vestigia. 3) Sat. 2, 295.

Digitized by Google

corruptis, sed quae virtutibus animi, qui oritur e coelo: hic verus est cultus, in quo mens colentis se ipsam deo immaculatam victimam sistit. Id autem ipsum quomodo consequendum, quomodo praestandum sit, docebit huius libri disputatio. Nihil enim tam praeclarum, hominique conveniens potest esse, quam erudire homines ad iustitiam. Apud Ciceronem Catulus in Hortensio philosophiam rebus omnibus praeferens, malle se dicit vel unum parvum de officio libellum, quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio. Quae sententia non utique Catuli, qui illud fortasse non dixit, sed Ciceronis est putanda, qui scripsit. Credo, ut libros, quos de officiis erat scripturus, commendaret: in quibus ipsis nihil esse testatur in omni philosophia melius et fructuosius, quam praecepta vitae dare. Quodsi hoc illi faciunt, quibus non est veritas cognita, quanto magis nos facere debemus, qui a deo eruditi et illuminati possumus vera praecipere? Nec tamen sic docebimus, ut quasi prima virtutis elementa tradamus, quod est infinitum, sed tanquam docendum susceperimus eum, qui apud illos iam perfectus esse videatur. Manentibus enim praeceptis eorum, quae solent ad probitatem recte dare, ignota illis superstruemus, ad perficiendam consummandamque iustitiam, quam non tenent. Ea vero, quae possunt cum illis esse communia, praetermittam, ne quid ab iis videar mutuari, quorum errores coarguere atque aperire decreverim.

3. Duae sunt viae [1]), per quas humanam vitam progredi necesse est: una, quae in coelum ferat, altera, quae ad inferos deprimat; quas et poetae in carminibus, et philosophi in disputationibus suis induxerunt. Et quidem philosophi alteram virtutum esse voluerunt, alteram vitiorum: eamque, quae sit assignata virtutibus, primo aditu esse arduam et confragosam; in qua si quis, difficultate superata, in summum eius evaserit, habere eum de cetero planum iter, lucidum amoenumque campum, et omnes laborum suorum capere fructus uberes atque iucundos. Quos autem primi aditus difficultas deterruerit, eos in illam vitiorum viam labi atque deflectere, quae primo ingressu sit quasi amoena multoque tritior, deinde cum in eam [2]) paulo ulte-

---

1) Nonnulli cdd., Lugd. 1541 al. addunt v.: **Constantine imperator.** 2) Bas. F.: in ea.

Digitized by Google

rius processerint, amoenitatis eius speciem repente subduci; exoriri autem viam praecipitem, nunc saxis asperam, nunc obductam sentibus, nunc gurgitibus intercisam, vel torrentibus rapidam, ut laborare, haerere, labi, cadere sit necesse. Quae omnia eo proferuntur, ut appareat, in virtutibus capiendis labores esse maximos, in perceptis autem maximos fructus, et solidas atque incorruptas voluptates: vitia vero quibusdam delinimentis naturalibus illicere animos hominum, et inanium iucunditatum specie captos, ad acerbas amaritudines miseriasque perducere. Sapiens prorsus disputatio, si virtutum ipsarum formas atque terminos scirent. Non enim didicerant, vel quae sint, vel quid eas mercedis a deo maneat, quod nos his duobus libris docebimus. Hi vero, quia ignorabant, aut dubitabant, animas hominum immortales esse, et virtutes et vitia terrenis honoribus, aut poenis aestimaverunt. Omnis ergo haec de duabus viis disputatio ad frugalitatem ac luxuriam spectat. Dicunt enim humanae vitae cursum *Y* literae esse similem, quod unusquisque hominum, cum primae adolescentiae limen attigerit, et in eum locum venerit, partes ubi se via findit in ambas[1]) haereat nutabundus, ac nesciat, in quam se partem potius inclinet. Si ducem nactus fuerit, qui dirigat ad meliora titubantem, hoc est, si aut philosophiam didicerit, aut eloquentiam, aut aliquid honestae artis, quo evadat ad bonam frugem, quod fieri sine labore maximo non potest, honestam ac copiosam vitam disputant peracturum: si vero doctorem frugalitatis non invenerit, in sinistram viam, quae melioris speciem mentiatur, incidere, id est desidiae, inertiae, luxuriae se tradere; quae suavia quidem videntur ad tempus vera bona ignoranti, post autem amissa omni dignitate ac re familiari, in omnibus miseriis ignominiaque victurum. Ad corpus ergo, et ad hanc vitam, quam in terra ducimus, fines earum viarum retulerunt. Poetae fortasse melius, qui hoc bivium apud inferos esse voluerunt; sed in eo falluntur, quod eas vias mortuis proposuerunt. Utrique ergo vere, sed tamen utrique non recte; quia oportuit, vias ipsas ad vitam, fines earum ad mortem referri. Nos igitur melius et verius, qui duas istas vias coeli et inferorum esse dicimus, quia iustis immortalitas,

---

1) Virg. Aen. 6, 540.

iniustis poena aeterna proposita est. Quomodo autem hae viae vel in coelum tollant, vel ad inferna praecipitent, explicabo, aperiamque, quae sint virtutes, quas philosophi nescierunt: tum earum quae sint praemia, simul etiam quae sint vitia, quaeve eorum supplicia, monstrabo. Nam fortasse aliquis exspectet, ut separatim de vitiis ac virtutibus dicam, cum de bono, aut malo 1) disserentibus nobis, etiam quod est contrarium possit intelligi. Sive enim virtutes inseras, vitia sua sponte decedent; sive vitia eximas, virtutes ultro subibunt. Sic bonorum ac malorum constituta natura est, ut se invicem semper oppugnent, semper expellant: ita fit, ut neque vitia detrahi sine virtutibus possint, nec virtutes inseri sine detractione vitiorum. Has igitur vias longe aliter inducimus, quam induci a philosophis solent: primum, quod utrique praepositum esse dicimus ducem, utrumque immortalem; sed alterum honoratum, qui virtutibus ac bonis praesit, alterum damnatum, qui vitiis ac malis. Illi autem in dexteriore tantum via ducem ponunt, neque unum, neque perpetuum; siquidem quemlibet doctorem bonae artis inducunt, qui a desidia revocet homines, et frugi esse doceat. Sed neque ingredi faciunt in eam viam, nisi pueros et adolescentes; videlicet quod artes discantur in his aetatibus. Nos autem omnis sexus, et generis, et aetatis, in hoc coeleste iter inducimus, quia deus, qui eius viae dux est, immortalitatem nulli homini nato negat. Forma quoque ipsarum viarum non ita est, ut illi putaverunt. Quid enim opus est *Y* litera in rebus contrariis atque diversis? Sed altera illa melior conversa est ad solis ortum, altera illa deterior ad occasum; quoniam qui veritatem ac iustitiam sequitur, is accepto immortalitatis praemio, perenni luce potietur: qui autem ab illo malo duce illectus praetulerit vitia virtutibus, mendacium veritati, necesse est ad occasum et tenebras deferatur. Describam igitur utramque, et earum proprietates habitusque monstrabo.

4. Una est itaque virtutis ac bonorum via, quae fert, non in Elysios campos, ut poetae loquuntur, sed ad ipsam mundi arcem.

At laeva malorum 2)
Exercet poenas, et ad impia Tartara mittit.

---

1) Kell.: de malo. 2) Virg. Aen. 6, 542 s.

Est enim criminatoris illius, qui pravis religionibus institutis, avertit homines ab itinere coelesti, et in viam perditionis inducit. Cuius viae species et figura sic est composita in aspectu, ut plana, et patens, et omni genere florum atque fructuum delectabilis esse videatur. In ea enim posuit deus omnia[1]), quae pro bonis habentur in terra; opulentiam dico, honorem, quietem, voluptatem, illecebras omnes: sed cum his pariter iniustitiam, crudelitatem, superbiam, perfidiam, libidinem, cupiditatem, discordiam, ignorantiam, mendacium, stultitiam, ceteraque vitia. Exitus autem huius viae talis est. Cum ventum fuerit ad extremum, unde iam regredi non licet, cum omni sua pulchritudine tam subito praeciditur, ut non ante quis fraudem prospicere possit, quam praecipitatus in altitudinem profundam cadat. Quisquis enim praesentium bonorum specie captus, et in his consequendis ac fruendis occupatus, non praeviderit ea, quae post mortem secutura sunt, seque a deo averterit, is vero ad inferos deiectus, in aeternam damnabitur poenam. Via vero illa coelestis difficilis et clivosa proposita est, vel spinis horrentibus aspera, vel saxis exstantibus impedita, ut cum summo labore ac pedum tritu, cumque magna cadendi sollicitudine sit cuique gradiendum. In hac posuit iustitiam, temperantiam, patientiam, fidem, castitatem, abstinentiam, concordiam, scientiam, veritatem, sapientiam, ceterasque virtutes; sed simul cum his paupertatem, ignominiam, laborem, dolorem, amaritudines omnes. Quisquis enim spem suam porrexerit longius, et meliora maluerit, carebit his terrae bonis, ut expeditus ac levis difficultatem viae superet. Nec enim potest, qui se apparatu regio circumdederit, aut divitiis oneraverit, angustias illas vel ingredi, vel tenere. Unde intelligitur, idcirco malis et iniustis facilius provenire, quae cupiant, quia prona et declivis est eorum via: bonis autem, quae optent, difficile procedere, quia difficili et arduo itinere gradiuntur. Iustus ergo, quoniam durum asperumque iter ingressus est, contemtui, derisui, odio sit necesse est. Omnes enim, quos cupiditas, aut voluptas praecipites trahit, invident ei, qui virtutem capere potuit; et inique ferunt, id habere aliquem, quod ipsi non habent. Erit itaque pau-

1) Al. cdd., ut. Bass. F. G.: posita sunt omnia.

per, humilis, ignobilis, subiectus iniuriae; et tamen omnia, quae amara sunt, perferens: et si patientiam iugem ad summum illum gradum finemque perduxerit, dabitur ei corona virtutis, et a deo pro laboribus, quos in vita propter iustitiam pertulit, immortalitate donabitur. Hae sunt viae, quas deus humanae vitae assignavit; in quibus singulis et bona ostendit, et mala, sed ordine praepostero atque converso. In una enim monstravit temporalia prius mala cum aeternis bonis, qui est ordo melior: in altera, temporalia prius bona cum aeternis malis, qui est ordo deterior; ut quicunque praesentia mala cum iustitia delegerit, maiora et certiora consequatur bona, quam fuerunt illa, quae sprevit: quisquis autem praesentia bona praeposuerit iustitiae, in maiora et longiora incidat[1]) mala, quam fuerunt illa, quae fugit. Haec enim vita corporalis[2]), quia brevis est, idcirco et mala eius, et bona brevia sint necesse est: illa vero spiritalis, quae huic terrenae contraria est, quoniam sempiterna est, idcirco et bona eius, et mala sempiterna sunt. Ita fit, ut et bonis brevibus mala aeterna, et malis brevibus bona aeterna succedant. Itaque cum simul proposita sint homini bona et mala, considerare unumquemque secum decet, quanto satius sit, perpetuis bonis mala brevia pensare, quam pro brevibus et caducis bonis mala perpetua sustinere. Nam sicut in hoc saeculo, cum est propositum cum hoste certamen, prius laborandum est, ut sis postmodum in otio; esuriendum, sitiendum, aestus, frigora perferenda, humi quiescendum, vigilandum, periclitandum est, ut salvis pignoribus, et domo, et re familiari, et omnibus pacis ac victoriae bonis perfrui possis: sin autem praesens otium malueris, quam laborem, malum tibi maximum facias necesse est; praeoccupabit enim adversarius non resistentem, vastabuntur agri, diripietur domus, in praedam uxor ac liberi venient, ipse interficiere, aut capiere: quae omnia ne accidant, praesens commodum differendum est, ut maius longiusque pariatur: sic in omni hac vita, quia nobis adversarium deus reservavit, ut possemus capere virtutem, omittenda est praesens voluptas, ne hostis opprimat; vigilandum, stationes agendae, militares expeditiones obeundae

1) Multi ll. scripti (Bas. F. Kell.) et edd.: incidet. 2) Nonnulli cdd. cum edd.: temporalis.

Digitized by Google

fundendus ad ultimum cruor, omnia denique amara et gravia patienter ferenda, eo quidem promtius, quod[1]) nobis imperator noster deus praemia pro laboribus aeterna constituit. Et cum in hac terrena militia tantum homines laboris exhauriant, ut ea sibi pariant, quae possunt eodem modo perire, quo parta sunt: certe nobis nullus labor est recusandus, quibus id acquiritur, quod nullo modo possit amitti. Voluit enim deus, qui homines ad hanc militiam genuit, expeditos in acie stare, et intentis acriter animis, ad unius hostis insidias, vel apertos impetus vigilare; qui nos, sicut periti et exercitati duces solent, variis artibus captat, pro cuiusque natura et moribus saeviens. Aliis enim cupiditatem insatiabilem immittit, ut opibus suis, tanquam compedibus illigatos, a via veritatis excutiat: alios inflammat irae stimulis, ut ad nocendum potius intentos, a dei contemplatione detorqueat: alios immoderatis libidinibus immergit, ut voluptati et corpori servientes, ad virtutem respicere non possint: aliis vero inspirat invidiam, ut suis ipsi tormentis occupati, nihil cogitent aliud, nisi eorum, quos oderint, felicitatem. Alios inflat ambitionibus: ii sunt, qui ad gerendos magistratus omnem vitae suae operam curamque convertunt, ut fastos signent et annis nomen imponant; quorundam cupiditas tendit altius, non ut provincias temporali gladio regant, sed ut infinita et perpetua potestate dominos se dici velint, universi generis humani. Quos autem pios viderit, vanis[2]) implicat religionibus, ut impios faciat. Iis vero, qui sapientiam quaerunt, philosophiam in oculos impingit, ut specie lucis excaecet, ne quis comprehendat ac teneat veritatem. Sic hominibus obstruxit aditus omnes, et obsepsit vias, publicis laetus erroribus: quos ut discutere possemus, ipsumque auctorem malorum vincere, illuminavit nos deus, et armavit vera coelestique virtute; de qua nunc mihi disserendum est.

5. Sed priusquam singulas virtutes exponere incipiam, determinanda est ipsa virtus, quam non recte philosophi definierunt, quid esset, aut in quibus rebus; quid operis, quid habeat officii. Nomen itaque solum retinuerunt, vim vero, et rationem, et effectum perdiderunt.

---

1) Multi cdd. (Bass. F. G.) cum edd.: quo. 2) Bas. G. al., Lengl.: variis; edd. vett.: inanibus.

Digitized by Google

Quaecunque autem in definitionem[1]) virtutis solent dicere, paucis versibus colligit et enarrat Lucilius[2]), quos malo equidem ponere, ne, dum multorum sententias refello, sim longior, quam necesse est.

Virtus, Albine, est, pretium persolvere verum;
Queis in versamur, queis vivimus rebus adesse[3]).
Virtus est homini, scire id, quod quaeque habeat res.
Virtus, scire, homini rectum, utile, quid sit honestum,
Quae bona, quae mala item, quid inutile, turpe, inhonestum.
Virtus, quaerendae finem rei scire modumque.
Virtus, divitiis pretium persolvere posse.
Virtus, id dare, quod re ipsa debetur honori:
Hostem esse, atque inimicum hominum morumque malorum;
Contra, defensorem hominum morumque bonorum;
Hos magnifacere, his bene velle, his vivere amicum:
Commoda praeterea patriai prima putare,
Deinde parentum, tertia iam postremaque nostra.

Ab iis definitionibus, quas poeta breviter comprehendit, M. Tullius traxit officia vivendi, Panaetium Stoicum secutus; eaque tribus voluminibus inclusit. Haec autem quam falsa sint, mox videbimus, ut appareat, quantum in nos dignatio divina contulerit, quae nobis aperuit veritatem. Virtutem esse dixit, scire, quid sit bonum et malum; quid turpe, quid honestum; quid utile, quid minus. Brevius facere potuit, si tantum bonum ac malum diceret, quia nihil potest esse utile, vel honestum, quod non idem bonum sit; nihil inutile ac turpe, quod non idem malum. Quod et philosophis videtur, et idem Cicero in tertio supradicti operis libro[4]) ostendit. Verum scientia non potest esse virtus, quia non est intus in nobis, sed ad nos extrinsecus venit. Quod autem transire ab altero ad alterum potest, virtus non est, quia virtus sua cuique est. Scientia igitur alieni beneficii est, quia posita est in audiendo; virtus tota nostra est, quia posita est in voluntate faciendi bona. Sicut ergo in itinere celebrando nihil prodest viam nosse, nisi conatus ac vires suppetant ambulandi, ita vero[5]) scientia

---

1) Kell. Bas. G. multique al. ll., edd. vett.: definitione. 2) ed. Franc. Dousa p. 31. 3) Kell., Rom. 1474. Ven. 90. 97. Bet.: potesse. 4) c. 3. 5) Rom. 1474. Ven. 1490. 93. 97. Par. 1513.: veri.

Digitized by Google

nihil prodest, si virtus propria deficiat. Nam fere etiam ii, qui peccant, etsi non perfecte, tamen quid sit bonum et malum sentiunt, et quoties aliquid improbe faciunt, peccare se sciunt, et ideo celare nituntur. Sed cum eos boni et mali natura non fallat, cupiditate mala vincuntur, ut peccent, quia deest illis virtus, id est cupiditas recta et honesta faciendi. Ex hoc igitur apparet, aliud esse scientiam boni malique, aliud virtutem, quia potest esse scientia sine virtute, sicut in plurimis philosophorum fuit. In quo, quoniam recte ad culpam pertinet non fecisse, quae scieris, recte voluntas prava et vitiosus animus, quem ignoratio excusare non potest, punietur. Ergo sicut virtus non est bonum ac malum scire, ita virtus est bonum facere, malum non facere. Et tamen scientia sic cum virtute coniuncta est, ut scientia praecedat virtutem, virtus sequatur scientiam, quia nihil prodest cognitio, nisi et actio subsequatur. Horatius [1]) igitur paulo melius:

Virtus est, vitium fugere, et sapientia prima [2]).

Sed inepte, quod eam contrario terminavit, ut si diceret: Bonum est, quod malum non est. Cum enim quid sit virtus, nescio, ne vitium quidem quid sit, scio. Utrumque igitur indiget definitione, quia natura rei talis est, ut utrumque aut intelligi, aut non intelligi sit necesse. Verum nos faciamus, quod ille debuit. Virtus est, iram cohibere, cupiditatem compescere, libidinem refrenare; id est enim, vitium fugere. Nam fere omnia, quae fiunt iniuste atque improbe, ab his oriuntur affectibus. Si enim commotionis huius, quae ira dicitur, impetus retundatur, omnes hominum contentiones malae sopientur; nemo insidiabitur, nemo prosiliet ad nocendum. Item si cupiditas temperetur, nemo terra marique grassabitur, nemo exercitum ducet, ut rapiat et vastet aliena. Item si ardor libidinum comprimatur, omnis aetas et sexus retinebit suam sanctitatem; nemo quidquam pudendum aut patietur, aut faciet. Ergo universa scelera et flagitia, his commotionibus virtute sedatis, ex hominum vita moribusque tollentur. Quae sedatio commotionum et affectuum hanc habet rationem, ut omnia recta faciamus. Omne igitur virtutis officium est, non peccare.

---

1) epp. 1, 1, 41. 2) Librariorum errore aut v. et sap. p. apiecta sunt, aut v. stultitia caruisse omissa.

Digitized by Google

Quo profecto fungi non potest, qui deum nescit: quoniam ignoratio eius, a quo bona oriuntur, imprudentem impingat in vitia necesse est. Itaque ut brevius et significantius utriusque rei summa officia determinem, scientia est, deum nosse, virtus, colere; in illo sapientia, in hoc iustitia continetur.

6. Dixi, quod erat primum, scientiam boni non esse virtutem; deinde, quid sit virtus, et in quo sit. Sequitur, ut id quoque ipsum, quid sit bonum et malum, nescisse philosophos, breviter ostendam, quia[1]) paene declaratum est in libro tertio[2]), cum de summo bono disputarem. Qui[3]) autem, quid esset summum[4]), nescierunt, et in ceteris bonis malisve, quae summa non sunt, erraverint necesse est; quae non potest vero iudicio examinare, qui fontem ipsum non tenet, unde illa descendunt. Fons autem bonorum deus est, malorum vero ille, scilicet divini nominis semper inimicus, de quo saepe diximus. Ab his duobus principiis bona malaque oriuntur. Quae veniunt a deo, hanc habent rationem, ut immortalitatem parent, quod est summum bonum: quae autem ab illo altero, id habent officium, ut a coelestibus avocatum, terrenisque demersum, ad poenam interficiant sempiternam, quod est summum malum. Num igitur dubium est, quin illi omnes, quid esset bonum et malum ignoraverint, qui nec deum, nec adversarium dei scierint? Itaque finem bonorum ad corpus et ad hanc vitam brevem retulerunt, quam scilicet solvi et occidere necesse est: non sunt progressi ulterius. Sed omnia eorum praecepta, et[5]) omnia, quae inducunt bona, terrae inhaerent, et humi iacent, quoniam simul cum corpore, quod est terra, moriuntur. Pertinent enim non ad vitam homini comparandam, sed ad quaerendas, vel augendas opes, honores, gloriam, potentiam; quae sunt universa mortalía, tam scilicet, quam ille, qui, ut ea sibi contingerent, laboravit. Hinc est illud:

Virtus, quaerendae finem rei scire modumque.

Praecipiunt enim, quibus modis, et quibus artibus res familiaris quaerenda sit, quia vident male quaeri solere; sed

---

1) Nonnulli ll. scr., edd. recc.: quod. 2) c. 7. ss. 3) Al. (Bas. F.) quia. 4) Al. (Bas. F.) addunt v. bonum. 5) Rom. 1474. al. edd. vett.: ut.

huiusmodi virtus non est proposita sapienti. Nec enim virtus est, opes quaerere, quarum neque inventio, neque possessio in nostra potestate est. Itaque et quaestu[1]), et obtentu faciliores sunt malis, quam bonis. Non potest ergo virtus esse in iis rebus quaerendis, in quarum contemtu vis ac ratio virtutis apparet, nec ad ea ipsa transfugiet, quae magno et excelso animo calcare ac proterere gestit: neque fas est, animam coelestibus intentam bonis, ut haec fragilia sibi comparet, ab immortalibus suis operibus avocari. Sed potissimum in iis rebus comparandis virtutis ratio consistit, quas nobis nec homo ullus, nec mors ipsa possit auferre. Cum haec ita se habeant, illud, quod sequitur, verum est:

Virtus, divitiis pretium persolvere posse.

Qui versus idem fere significat, quod primi duo. Sed neque ipse, neque quisquam philosophorum scire potuit, pretium ipsum vel quale, vel quod sit. Id enim poeta, et illi omnes, quos secutus est, putaverunt, recte opibus uti, hoc est, frugi esse; non instruere convivia sumtuose, non largiri temere, non effundere in res supervacuas, aut turpes rem familiarem. Dicet aliquis fortasse: Quid tu? negasne hanc esse virtutem? Non equidem nego; contraria enim videar probare, si negem: sed veram nego, quia non illa coelestis, sed tota terrena est, quandoquidem nihil efficit, nisi quod remaneat in terra. Quid sit autem recte opibus uti, et qui sit ex divitiis fructus petendus, declarabo apertius, cum de pietatis officio loqui coepero. Iam cetera, quae sequuntur, nullo modo vera sunt. Nam improbis inimicitias indicere, aut bonorum defensionem[2]) suscipere, potest cum malis esse commune. Quidam enim probitate ficta viam sibi ad potentiam muniunt, faciuntque multa, quae boni solent, eo quidem promtius, quod fallendi gratia faciunt; utinamque tam facile esset praestare, quam facile est simulare bonitatem. Sed ii, cum esse coeperint propositi ac voti sui compotes, ut summum potentiae gradum ceperint, tum vero simulatione deposita, mores suos detegunt: rapiunt omnia, et violant, et vexant; eosque ipsos bonos, quorum causam susceperant, insequuntur, et gradus, per quos asscenderunt, amputant, ne quis illos contra

1) Par. 1513.: quaesitu. 2) Bass. F. G.: defensiones.

ipsos possit imitari. Verumtamen putemus, hoc officium non nisi boni esse, ut bonos defendat. At id suscipere, facile est; implere, difficile: quia cum te certamini congressionique commiseris, in arbitrio dei, non tuo, posita victoria est. Et plerumque improbi et numero, et conspiratione sunt potentiores, quam boni, ut ad eos superandos, non tam virtus sit, quam felicitas necessaria. An aliquis ignorat, quoties melior iustiorque pars victa sit? Hinc semper dominationes acerbae in cives exstiterunt. Plena est exemplis omnis historia, sed nos contenti erimus uno. Cn. Pompeius bonorum voluit esse defensor, siquidem pro republica, pro senatu, pro libertate arma suscepit. Idem tamen victus cum ipsa libertate occidit, et a spadonibus Aegyptiis detruncatus, insepultus abiectus est. Non est igitur virtus, aut hostem malorum esse, aut defensorem bonorum, quia virtus incertis casibus non potest esse subiecta.

Commoda praeterea patriai prima putare.

Sublata hominum concordia, virtus nulla est omnino. Quae sunt enim patriae commoda, nisi alterius civitatis, aut gentis incommoda? Id est fines propagare, aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora. Quae omnia non utique virtutes, sed virtutum sunt eversiones. In primis enim tollitur humanae societatis coniunctio, tollitur innocentia, tollitur alieni abstinentia, tollitur denique ipsa iustitia, quae discidium generis humani ferre non potest; et ubicunque arma fulserint, hinc eam fugari et exterminari necesse est. Verum est Ciceronis[1]) illud: Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant, dirimunt hi communem humani generis societatem: qua sublata beneficentia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur. Nam quomodo potest iustus esse, qui nocet, qui odit, qui spoliat, qui occidit? Quae omnia faciunt, qui patriae prodesse nituntur. Id enim ipsum prodesse, quid sit, ignorant, qui nihil putant utile, nihil commodum, nisi quod teneri manu potest; quod solum teneri non potest, quia eripi potest. Haec itaque, ut ipsi appellant, bona quisquis patriae acquisierit, hoc est, qui eversis civitatibus, gentibusque deletis, aerarium pecunia referserit, agros

1) de offic. 3, 6.

Digitized by Google

ceperit, cives suos locupletiores fecerit; hic laudibus fertur in coelum, in hoc putatur[1]) summa et perfecta esse virtus. Qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam, ne stultitiae ac malitiae disciplina et[2]) auctoritas desit. Itaque cum de officiis ad rem militarem pertinentibus disputant, neque ad iustitiam, neque ad veram virtutem accommodatur illa omnis oratio, sed ad hanc vitam moremque civilem, quem non esse iustitiam, et res indicat, et ipse Cicero[3]) testatus est. Sed nos, inquit, veri iuris, germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur: easque ipsas utinam sequeremur! Feruntur enim ab optimis naturae et veritatis exemplis. Umbra est igitur et imago iustitiae, quam illi iustitiam putaverunt. Quid sapientiam? nonne idem confitetur in philosophis esse nullam? Aut cum Fabricius, inquit[4]), aut Aristides iustus nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab hoc iustitiae, tanquam a sapiente petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi. Nec ii, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem, sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quandam gerebant speciemque sapientium. Si ergo et philosophis ipsorum confessione ademta sapientia est, et iis, qui iusti habiti sunt, ademta iustitia est: omnes igitur illae virtutis descriptiones falsae sint necesse est, quia quae sit virtus vera, scire non potest, nisi iustus ac sapiens. Iustus autem ac sapiens nemo est, nisi quem deus praeceptis coelestibus erudivit.

7. Nam illi omnes, qui per aliorum confessam stultitiam sapientes existimantur, specie virtutis inducti, umbras et imagines apprehendunt, nihil verum. Quod ea fit ratione, quoniam via illa mendax, quae fert ad occasum, multos tramites habet propter studiorum et disciplinarum varietatem, quae sunt in vita hominum dissimiles atque diversae. Nam sicut illa via sapientiae habet aliquid simile stultitiae, quod libro praecedente monstravimus: ita haec, cum sit

---

1) Edd. vett.: haec putatur. 2) Al., ut Kell. (edd. vett.) disciplinae quoque; al. (Lengl.) disciplinae. 3) de offic. 3, 17. 4) Cic. l. l. 3, 4.

tota stultitiae, habet aliquid simile sapientiae, quod arripiunt[1]) ii, qui stultitiam publicam intelligunt; et ut habet vitia manifesta, sic habet aliquid, quod simile esse videatur virtuti; ut habet apertum scelus, sic imaginem quandam speciemque iustitiae. Quomodo enim praecursor eius viae, cuius vis et potestas omnis in fallendo est, universos in fraudem posset inducere, nisi verisimilia hominibus ostentaret? Deus enim, ut immortale illud arcanum eius in operto esset, posuit in via sua, quae homines pro malis et turpibus aspernarentur, ut aversi a sapientia et veritate, quam sine ullo duce requirebant, in id ipsum inciderent, quod vitare ac fugere cupiebant. Itaque illam perditionis ac mortis viam multiplicem ostendit, vel quod multa sunt genera vitae, vel quod dii multi, qui coluntur. Huius dux praevaricator ac subdolus, ut videatur esse discrimen aliquod falsi et veri, mali et boni, alia ducit luxuriosos, alia eos, qui frugi appellantur; alia imperitos, alia doctos; alia inertes, alia strenuos; alia stultos, alia philosophos; et eos quidem non uno tramite. Illos enim, qui aut voluptates, aut divitias non refugiunt, ab hac publica et celebri via modice segregat: eos autem, qui aut virtutem sequi volunt, aut contemtum rerum profitentur, per confragosa quaedam praecipitia trahit. Sed tamen illa omnia itinera, quae speciem bonorum[2]) ostentant, non sunt aliae viae, sed diverticula et semitae, quae videntur quidem ab illa communi dextroversum separari, ad eandem tamen, et ad unum omnes exitum sub ipso fine referuntur. Ibi enim dux ille coniungit omnes, ubi opus fuerat, bonos a malis, fortes ab inertibus, sapientes a stultis separari; in deorum scilicet cultu, in quo ille universos, quia sine ullo discrimine stulti fuerunt, uno mucrone iugulat, et praecipitat in mortem. Haec autem via, quae est veritatis, et sapientiae, et virtutis, et iustitiae: quorum omnium fons unus est, una vis, una sedes; et simplex est, quod paribus animis, summaque concordia unum sequamur et colamus deum; et angusta, quoniam paucioribus virtus data est; et ardua, quoniam ad bonum, quod summum atque sublime est, nisi cum summa difficultate ac labore non potest perveniri.

---

1) Al. cdd., ut Kell., et edd. vett.: arripiant. 2) Lengl. addit v. operum; sed unde desumserit nescio.

8. Haec est via, quam philosophi quaerunt, sed ideo non inveniunt, quia in terra potius, ubi apparere non potest, quaerunt. Errant ergo velut in mari magno, nec quo ferantur intelligunt, quia nec viam cernunt, nec ducem sequuntur ullum. Eadem namque ratione hanc vitae viam quaeri oportet, qua in alto iter navibus quaeritur; quae nisi aliquod coeli lumen observent, incertis cursibus vagantur. Quisquis autem rectum iter vitae tenere nititur, non terram debet asspicere, sed coelum: et, ut apertius loquar, non hominem sequi debet, sed deum; non his terrestribus simulacris, sed deo servire coelesti; non ad corpus referre omnia, sed ad mentem; non huic vitae dare operam, sed aeternae. Itaque si oculos in coelum semper intendas, et solem, qua oritur, observes, eumque habeas vitae, quasi navigii, ducem, sua sponte in viam pedes dirigentur, et illud coeleste lumen, quod sanis mentibus multo clarius sole [1]) est, quam hic, quem carne mortali videmus, sic reget, sic gubernabit, ut ad summum sapientiae virtutisque portum sine ullo errore perducat. Suscipienda igitur dei lex est, quae nos ad hoc iter dirigat: illa sancta, illa coelestis, quam Marcus Tullius in libro de republica tertio paene divina voce depinxit; cuius ego, ne plura dicerem, verba subieci. Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat: quae tamen neque probos frustra iubet, aut vetat; nec improbos iubendo, aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest. Nec vero aut per senatum, aut per populum solvi hac lege possumus: neque est quaerendus explanator, aut interpres eius alius. Nec erit alia lex Romae, alia Athenis; alia nunc, alia posthac: sed et omnes gentes, et omni tempore una lex, et sempiterna, et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus; ille legis huius inventor, disceptator, lator, cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernatus, hoc ipso luet maximas poenas, etiamsi cetera supplicia, quae putantur, effugerit. Quis sacramentum dei sciens tam significanter enarrare legem dei posset, quam

---

1) Al. cdd., ut Kell.: clarior sol.

Digitized by Google

illam homo longe a veritatis notitia remotus expressit? Ego vero eos, qui vera imprudentes loquuntur, sic habendos puto, tanquam divinent spiritu aliquo instincti. Quodsi, ut legis sanctae vim rationemque pervidit, ita illud quoque scisset, aut explicasset, in quibus praeceptis lex ipsa consisteret, non philosophi functus fuisset officio, sed prophetae. Quod quia facere ille non poterat, nobis faciendum est, quibus ipsa lex tradita est ab illo uno magistro et imperatore omnium deo.

9. Huius legis caput primum est, ipsum deum nosse, soli obtemperare, solum colere. Non potest enim rationem hominis obtinere, qui parentem animae suae deum nescit; quod est summum nefas. Quae ignoratio facit, ut diis alienis serviat: quo nihil sceleratius committi potest. Hinc iam proclivis est ad malitiam gradus per ignorantiam veri ac singularis boni, quia deus, quem nosse refugit, fons est ipse bonitatis. Vel si iustitiam sequi volet dei, divini tamen iuris ignarus, gentis suae leges, tanquam verum ius amplectitur, quas non utique iustitia, sed utilitas reperit. Cur enim per omnes populos diversa et varia iura sunt condita, nisi quod unaquaeque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? Quantum autem a iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per feciales bella indicendo et legitime iniurias faciendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit. Verum hi iustos se putant, si contra leges suas nihil faciant; quod etiam timori asscribi potest, si praesentium poenarum metu sceleribus abstineant. Sed concedamus sane, ut id natura, vel, ut ait philosophus, sua sponte faciant, quod legibus facere coguntur. Num idcirco iusti erunt, quia parent institutis hominum, qui et ipsi aut errare, aut iniusti esse potuerunt? Sicut illi duodecim tabularum conditores, qui certe publicae utilitati pro conditione temporum servierunt. Aliud est igitur civile ius, quod pro moribus ubique variatur: aliud est vera iustitia, quam uniformem ac simplicem proposuit omnibus deus; quem qui ignorat, et ipsam iustitiam ignoret necesse est. Sed putemus fieri posse, ut aliquis naturali et ingenito bono veras virtutes capiat, qualem fuisse Cimonem Athenis accepimus, qui et egentibus stipem dedit, et pauperes invitavit, et nudos induit: tamen cum illud unum, quod est maximum,

Digitized by Google

deest, agnitio dei, iam bona illa omnia supervacua sunt et inania, ut frustra in his assequendis laboraverit. Omnis enim iustitia eius similis erit humano corpori caput non habenti: in quo tametsi membra omnia et locis suis constent, et figura, et habitudine, tamen quoniam deest id, quod est omnium principale, et vita, et omni sensu caret. Itaque membra illa formam tantummodo membrorum habent, usum non habent, tam scilicet, quam caput sine corpore: cui similis est, qui cum deum non ignoret, vivit iniuste. Id enim solum habet, quod est summum, sed frustra, quoniam virtutibus tanquam membris eget. Itaque ut sit vivum ac sensibile corpus, et agnitio dei necessaria est, quasi caput; et virtutes omnes, quasi corpus. Ita fiet homo perfectus ac vivus: sed tamen summa omnis in capite est, quod quamvis constare non possit sine omnibus, sine quibusdam tamen potest. Et erit quidem animal vitiosum ac debile, sed tamen vivet, sicut et is, qui et deum novit, et in aliqua re peccat. Dat enim veniam peccatis deus. Itaque sine membris aliquibus vivi potest, sine capite nullo modo. Haec res efficit, ut philosophi, etiamsi natura sint boni, tamen nihil sciant, nihil sapiant. Omnis doctrina et virtus eorum sine capite est, quia deum nesciunt, qui est virtutis ac doctrinae caput: quem qui non agnoscit, licet videat, caecus est; licet audiat, surdus; licet loquatur, elinguis est. Cum vero conditorem rerum parentemque cognoverit, tunc et videbit, et audiet, et loquetur. Habere enim caput coepit, in quo sunt sensus omnes collocati, hoc est oculi, et aures, et lingua. Nam profecto is videt, qui veritatem, in qua deus est, vel deum, in quo veritas est, oculis cordis asspexerit: is audit, qui divinas voces ac praecepta vitalia pectori suo affigit: is loquitur, qui coelestia disserens, virtutem ac maiestatem dei singularis enarrat. Quare non est dubium, quin impius sit, quisquis deum non agnoverit, omnesque virtutes eius, quas habere, aut tenere se putat, in illa mortifera via reperiuntur, quae est tota tenebrarum. Quapropter nihil est, quod sibi aliquis gratuletur, si has inanes virtutes adeptus est: quia non tantum miser, qui bonis praesentibus careat, sed etiam stultus sit necesse est, qui labores in vita sua maximos suscipiat incassum. Nam demta spe immortalitatis, quam deus pollicetur in sua religione versantibus, cuius assequendae gratia virtus appetenda

Digitized by Google

est, et quidquid malorum acciderit, perferendum, maxima erit profecto vanitas, obsequi velle virtutibus, quae frustra homini calamitates afferunt et labores. Nam si virtus est, egestatem, exsilium, dolorem, mortem [1]), quae timentur a ceteris, pati fortiter ac subire, quid tandem in se boni habet, cur eam propter seipsam philosophi dicant expetendam? Nimirum supervacuis et inanibus poenis delectantur, quibus licet agere tranquille. Si enim mortales sunt animae, si virtus dissoluto corpore nihil futura est, quid fugimus attributa nobis bona, quasi aut ingrati, aut indigni, qui divinis muneribus perfruamur? Quae bona ut habeamus, scelerate impieque vivendum est, quia virtutem, id est iustitiam paupertas sequitur. Sanus igitur non est, qui nulla spe maiore proposita, iis bonis, quibus ceteri utuntur in vita, labores, et cruciatus, et miserias anteponat. Si autem virtus, ut ab his rectissime dicitur, capessenda est, quia constet, ad eam nasci hominem, subesse debet spes aliqua maior, quae malorum et laborum, quos perferre virtutis est, magnum afferat praeclarumque solatium. Nec aliter virtus, cum per se dura sit, haberi pro bono potest, quam si acerbitatem suam maximo bono penset. Aeque non aliter his bonis praesentibus abstinendum est, quam si sint alia maiora, propter quae tanti sit et voluptates omittere, et mala omnia sustinere. Ea vero nulla sunt alia, ut in tertio docui, nisi perpetuae vitae. Hanc autem praestare quis potest, nisi deus, qui virtutem ipsam proposuit? Ergo in dei agnitione et cultu rerum summa versatur: in hoc est spes omnis ac salus hominis; hic est sapientiae gradus primus, ut sciamus, quis sit nobis verus pater, eumque solum pietate debita prosequamur; huic pareamus, huic devotissime serviamus, in eo promerendo actus omnis, et cura, et opera collocetur.

10. Dixi, quid debeatur deo: dicam nunc, quid homini tribuendum sit; quamquam id ipsum, quod homini tribueris, deo tribuitur, quia homo dei simulacrum est. Sed tamen primum iustitiae officium est, coniungi cum deo; secundum, cum homine. Sed illud primum religio dicitur; hoc secundum misericordia, vel humanitas nominatur. Quae virtus propria est iustorum et cultorum dei, quod ea sola

---

1) Edd.: mortemque.

Digitized by Google

vitae communis[1]) continet rationem. Deus enim, qui ceteris animalibus sapientiam non dedit, naturalibus ea munimentis ab incursu et periculo tutiora generavit: hominem vero quia nudum fragilemque formavit, ut eum sapientia potius instrueret, dedit ei praeter cetera hunc pietatis affectum, ut homo hominem tueatur, diligat, foveat, contraque omnia pericula et accipiat, et praestet auxilium. Summum igitur inter se hominum vinculum est humanitas: quod qui disruperit, nefarius et parricida existimandus est. Nam si ab uno homine, quem deus finxit, omnes orimur, certe consanguinei sumus; et ideo maximum scelus putandum est odisse hominem vel nocentem. Propterea deus praecepit, inimicitias per nos nunquam faciendas, semper esse tollendas; scilicet ut eos, qui sint nobis inimici, necessitudinis admonitos mitigemus. Item, si ab uno deo inspirati omnes et animati sumus, quid aliud quam fratres sumus? Et quidem coniunctiores, quod animis, quam qui corporibus. Itaque non errat Lucretius[2]), cum dicit:

Denique coelesti sumus omnes semine oriundi:
Omnibus ille idem pater est.

Ergo pro belluis immanibus sunt habendi, qui homini nocent, qui contra ius humanitatis et fas omne spoliant, cruciant, occidunt, exterminant. Ob hanc necessitudinem germanitatis docet nos deus, malum nunquam facere, semper bonum. Id autem ipsum bene facere quid sit, idem ipse praescribit: praestare auxilium depressis et laborantibus; impertiri victum non habentibus. Deus enim, quoniam pius est, animal nos voluit esse sociale. Itaque in aliis hominibus nos ipsos cogitare debemus. Non meremur in periculo liberari, si non succurrimus: non meremur auxilium, si negamus. Ad hanc partem philosophorum nulla praecepta sunt, quippe qui falsae virtutis specie capti, misericordiam de homine sustulerunt, et dum volunt sanare vitia, auxerunt[3]). Et cum iidem plerumque fateantur, societatis humanae communionem esse retinendam, ab ea plane se ipsos inhumanae suae virtutis rigore dissociant. Convincendus ergo etiam hic error illorum est, qui nihil cuiquam impertiendum putant. Urbis condendae originem atque

---

1) Vulgo additur: in se, quae v. om. Goth. Lips. I. Kell., Lengl. 2) 2, 991 s. 3) Al., ut Kell.: sanare, vitiaverunt.

Digitized by Google

causam non unam intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, cum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis, aut iuris vinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse [1]), praesidium implorasse, et primo nutibus voluntatem suam significasse, deinde sermonis initia tentasse ac singulis quibusque rebus nomina imponendo [2]), paulatim loquendi perfecisse rationem. Cum autem nec [3]) multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam, oppida etiam coepisse munire, ut vel quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed obiectis aggeribus arcerent. O ingenia hominibus indigna, quae has ineptias protulerunt; miseros atque miserabiles, qui stultitiam suam literis memoriaeque mandaverunt! Qui cum viderent mutis quoque animalibus ingenitam esse rationem vel conveniendi, vel invicem appetendi, vel periculi fugiendi, vel mali cavendi, vel cubilia sibi et latibula parandi; homines autem ipsos existimaverint non nisi exemplis admoneri ac discere potuisse, quid metuere [4]), quid cavere, quid facere deberent, aut nunquam conventuros inter se fuisse, nec loquendi rationem reperturos, nisi eos bestiae comedissent. Haec aliis delira visa sunt, ut fuerunt, dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens, et communionis ac societatis appetens esset. Non magna inter eos disceptatio est, siquidem causae dispares sunt, res eadem est. Potuit igitur utrumque, quia non repugnat; sed tamen utrumque nullo modo verum est; quia non per omnem terram nati sunt homines e terra, tanquam ex draconis alicuius dentibus proseminati [5]), ut poetae ferunt, sed unus homo a deo fictus est, ab eoque uno terra omnis humano genere

1) Kell. Bas. G. Lips. 3.: decucurrisse. 2) Libri scr. plerique omnes (Kell.) et edd. vett.: imprimendo. 3) Bass. F. G. al. et nonnullae edd. rec. om. nec. 4) Nonnulli edd. cum edd. addunt: sibi. 5) Al., ut Bass. F. G.: praeseminati.

Digitized by Google

completa est, eadem scilicet ratione, qua rursus post diluvium: quod certe negare non possunt. Nulla igitur in principio facta est eiusmodi congregatio, nec unquam fuisse homines in terra, qui praeter infantiam non loquerentur, intelliget, cui ratio non deest. Fingamus tamen illa vera esse, quae otiosi et inepti senes fabulantur, ut eos suis [1]) potissimum sensibus et suis rationibus refellamus. Si hac de causa sunt homines congregati, ut mutuis auxiliis imbecillitatem suam tuerentur: succurrendum est igitur homini, qui egeat auxilio. Cum enim praesidii causa homines societatem cum hominibus inierint et sanxerint, foedus illud inter homines a principio sui ortus initum [2]), aut violare, aut non conservare, summum nefas putandum est. Nam qui se a praestando auxilio removet, etiam ab accipiendo se [3]) removeat necesse est, quia nullius opera indigere se putat, qui alteri suam denegat. Huic vero, qui se ipse dissociat ac secernit a corpore, non ritu hominis, sed ferarum more vivendum est. Quod fieri si non potest, retinendum est igitur omni modo vinculum societatis humanae, quia homo sine homine nullo modo potest vivere. Retentio autem societatis est communitas, id est auxilium praestare, ut possimus accipere. Sin vero, ut illi alii disputant, humanitatis ipsius causa facta est hominum congregatio, homo certe hominem debet agnoscere. Quod si fecerunt illi rudes et adhuc feri homines, et fecerunt nondum constituta loquendi ratione: quid putemus hominibus expolitis, et sermonis rerumque omnium commercio inter se copulatis esse faciendum, qui assueti hominibus, solitudinem ferre non possunt?

11. Conservanda est igitur humanitas, si homines recte dici velimus. Id autem ipsum conservare humanitatem, quid aliud est, quam diligere hominem, quia homo sit, et idem quod nos sumus? Discordia igitur atque dissensio non est secundum hominis rationem, verumque est illud Ciceronis, quod ait [4]), hominem naturae obedientem homini nocere non posse. Ergo si nocere homini contra naturam est; prodesse igitur homini secundum naturam sit

---

1) Kell. Bass. F. G. al., edd. usque ad a. 1563 om. v. suis.
2) 1 Reg. ant.: ictum; multi cdd., ut Kell. Bass. G. F.: tutum.
3) Kell. Bass. F. G. om. v. se. 4) de offic. 3, 5.

Digitized by Google

necesse est. Quod qui non facit, hominis se appellatione despoliat, quia humanitatis officium est, necessitati hominis ac periculo subvenire. Quaero igitur ab iis, qui flecti ac misereri non putant esse sapientis: si homo ab aliqua bestia comprehensus, auxilium sibi armati hominis imploret, utrumne succurrendum putent, an minime? Non sunt tam impudentes, ut negent fieri oportere, quod flagitat, quod exposcit humanitas. Item si aliquis circumveniatur igni, ruina opprimatur, mergatur mari, flumine rapiatur, num putent hominis esse, non auxiliari? Non sunt ipsi homines, si putent; nemo enim potest eiusmodi periculis non esse subiectus. Imo vero et hominis, et fortis viri esse dicent, servare periturum. Si ergo in eiusmodi casibus, qui periculum vitae homini afferunt, succurrere humanitatis esse concedunt, quid causae est, cur, si homo esuriat, sitiat, algeat, succurrendum esse non putent? Quae cum sint paria natura cum illis casibus fortuitis, et unam eandemque humanitatem desiderent, tamen illa discernunt, quia non re ipsa vera, sed utilitate praesenti omnia metiuntur. Illos enim, quos periculo surripiunt, sperant sibi gratiam relaturos; egentes autem, quia non sperant, perire arbitrantur quidquid eiusmodi hominibus impertiant. Hinc est illa Plauti[1]) detestanda sententia:

Male meretur, qui mendico dat, quod edat.
Nam et illud, quod dat, perit et illi producit vitam ad miseriam.

At enim poeta fortasse pro persona locutus est. Quid Marcus Tullius in suis officialibus libris, nonne hoc idem suadet, non esse omnino largiendum? Sic enim dixit[2]): Largitio, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit; ita benignitate[3]) benignitas tollitur, qua quo[4]) in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. Et idem paulo post: Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Videlicet professor sapientiae refrenat homines ab humanitate, monetque, ut rem familiarem diligenter custodiant, malintque arcam, quam iustitiam, conservare. Quod cum intel-

1) Trinumm. 2, 2, 58 s. 2) de offic. 2, 15. 3) Bass. F. G. Kell. al., Lugd. 1541 al.: bonitate. 4) Bass. F. G., Ven. 1478. Par. 1513.: qua cum.

Digitized by Google

ligeret inhumanum esse ac nefarium, mox alio capite [1]), quasi actus poenitentia, sic ait: Nonnunquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum, et saepe idoneis hominibus egentibus de re familiari impertiendum. Quid est idoneis? nempe iis, qui restituere ac referre gratiam possint. Si nunc Cicero viveret, exclamarem profecto: hic, hic, M. Tulli, aberrasti a vera iustitia, eamque uno verbo sustulisti, cum pietatis et humanitatis officia utilitate metitus es. Non enim idoneis hominibus largiendum est, sed quantum potest, non idoneis. Id enim iuste, id pie, id humane fit, quod sine spe recipiendi feceris. Haec est vera illa et germana iustitia, cuius solidam et expressam effigiem nullam tenere vos dicis [2]). Ipse pluribus locis clamas, mercenariam non esse virtutem; faterisque in libris legum tuarum [3]), liberalitatem gratuitam esse, his verbis: Nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusque dicitur, officium, non fructum sequatur. Cur ergo idoneis potius largiris, nisi ut postea mercedem recipias? Te igitur auctore ac praeceptore iustitiae, quisquis idoneus non erit, nuditate, siti, fame conficietur; nec homines copiosi et usque ad delicias abundantes subvenient ultimae necessitati. Si virtus mercedem non exigit, si propter se, ut dicis [4]), expetenda est; ergo iustitiam matrem principemque virtutum suo pretio, non tuo commodo aestima: ei potissimum tribue, a quo nihil speres. Quid personas eligis? quid membra inspicis? Pro homine tibi habendus est, quisquis ideo precatur, quia te hominem putet. Abiice umbras illas imaginesque iustitiae, atque ipsam veram et expressam tene. Largire caecis, debilibus, claudis, destitutis; quibus, nisi largiare, moriendum est. Inutiles sunt hominibus, sed utiles deo; qui eos retinet in vita, qui spiritu donat, qui luce dignatur. Fove quantum in te est, et animas hominum, ne exstinguantur, humanitate sustenta. Qui succurrere perituro potest, si non succurrerit, occidit. Verum isti, quia neque naturam retinent, neque praemium in eo quod sit, sciunt, dum perdere timent, perdunt, et in id, quod maxime cavent, incidunt, ut quidquid largiuntur,

1) l. l. Al., ut Kell.: ex alio c., al.: mox ex alio c. 2) de offic. 3, 17. 3) 1, 18. 4) Sic Bas. G., Par. 1513. Lengl. Vulgo dicitis.

Digitized by Google

aut pereat omnino, aut ad tempus brevissimum prosit. Nam qui exiguam stipem miseris negant, qui conservare humanitatem sine damno suo volunt, patrimonia sua effundunt, ut aut peritura et fragilia sibi comparent, aut certe maximis suis damnis nihil consequantur. Quid enim dicendum est de iis, qui populari levitate ducti, vel magnis urbibus suffecturas opes exhibendis muneribus impendunt? nisi eos dementes atque furiosos, qui praestent id populo, quod et ipsi perdant, et nemo eorum, quibus praestatur, accipiat. Itaque ut est omnis voluptas caduca et brevis, oculorum maxime et aurium, aut obliviscuntur homines et alterius damna pro ingratis habent, aut etiam offenduntur, si non est libidini vulgi satisfactum, ut etiam homines stultissimi malum sibi malo comparaverint; aut, si adeo placuerint[1]), nihil amplius, quam inanem favorem paucorumque dierum fabulas assequantur. Sic quotidie levissimorum hominum patrimonia in res supervacuas prodiguntur. Num ergo illi sapientius, qui utiliora et diuturniora civibus suis exhibent munera? ii scilicet, qui publicis operibus exstructis, memoriam nomini suo quaerunt? ne isti quidem recte: bona[2]) sua in terra sepeliunt, quia nec memoria quidquam mortuis confert, nec opera eorum sempiterna sunt; siquidem aut uno tremore terrae dissipantur et corruunt, aut fortuito consumuntur incendio, aut hostili aliquo impetu diruuntur, aut certe vetustate ipsa dissoluta labuntur. Nihil est enim, ut ait orator[3]), opere et manu factum, quod non conficiat et consumat vetustas. At haec iustitia et lenitas florescit[4]) quotidie magis. Illi ergo melius, qui tribulibus suis, aut clientibus largiuntur; aliquid enim praestant hominibus, et prosunt: sed non est illa vera et iusta largitio. Beneficentia enim nulla est, ubicunque necessitas non est. Perit ergo quidquid gratiae causa tribuitur non indigentibus; aut cum foenore redit, et beneficentia non erit. Quod etsi gratum est iis, quibus datur, iustum tamen non est, quia si non fiat, nihil mali sequitur. Unum igitur certum et verum liberalitatis officium est, egentes atque inutiles alere.

---

1) Kell. al., Bet. Lengl.: placuerunt. 2) Sic Bün. Vulgo non interpungunt. Paulo ante Ven. 1478. Par. 1513. Ald.: nae. 3) Cic. pro Marcell. c. 4. 4) Kell. Brun. 1 Clarom.: florescet.

Digitized by Google

12. Haec est illa perfecta iustitia, quae custodit humanam, de qua philosophi loquuntur, societatem. Hic divitiarum maximus ac verissimus fructus est, non uti opibus ad propriam unius voluptatem, sed ad multorum salutem; non ad praesentem suum fructum, sed ad iustitiam, quae sola non interit. Tenendum est igitur omni modo, ut ab officio misericordiae spes recipiendi absit omnino; huius enim operis et officii merces a deo est exspectanda[1]) solo. Nam si ab homine exspectes[2]), iam non humanitas erit illa, sed beneficii foeneratio; nec potest videri bene meruisse, qui quod facit[3]), non alteri, sed sibi praestat: et tamen res eo redit, ut, quod alteri quisque praestiterit, nihil ab eo commodi sperans[4]) vere sibi praestet, quia mercedem capiet a deo. Item deus praecepit, ut si quando coenam paraverimus, eos in convictum adhibeamus, qui revocare non possint et vicem reddere; ut omnis actus vitae nostrae non careat misericordiae munere. Nec tamen quisquam interdictum sibi putet aut communionem cum amicis, aut caritatem cum proximis; sed notum nobis deus fecit, quod sit verum et iustum opus: ita nos oportet cum proximis vivere, dummodo sciamus, illud ad hominem, hoc ad deum pertinere. Praecipua igitur virtus est hospitalitas, quod philosophi quoque aiunt; sed eam detorquent a vera iustitia, et ad commodum rapiunt. Recte, inquit Cicero[5]), a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium hospitibus illustribus. Eodem modo rursus erravit, quo tum, cum idoneis esse diceret largiendum. Non enim iusti et sapientis viri domus illustribus debet patere, sed humilibus et abiectis; nam illustres illi ac potentes nulla re possunt indigere, quo opulentia sua et munit, et honorat. Nihil autem a viro iusto faciendum est, nisi quod sit beneficum[6]). Beneficium autem, si refertur, interit atque finitur; nec enim possumus id habere integrum, cuius pretium nobis persolutum est. In his itaque beneficiis iustitiae ratio versatur, quae salva et incorrupta permanserint: permanent

1) Sic Bas. F. et teste Lengl. multi alii ll. Vulgo: expetenda. 2) Edd. vett.: expetes. 3) Nonnulli cdd. et pleraeque edd.: fecit. 4) Bas. G. al., Ven. 1478. 1502. Walch. spectans. Bas. F.: exspectans. 5) de offic. 2, 18. 6) Sic ed. Lugd. 1541 all. Vulgo: beneficium.

autem non aliter, quam si praestentur iis hominibus, qui prodesse nullo modo possunt. At ille in recipiendis illustribus nihil spectavit aliud, nisi utilitatem; nec dissimulavit homo ingeniosus, quid ex eo commodi speraret. Ait enim, qui id faciat, potentem apud exteros futurum per gratiam principum, quos sibi hospitii et amicitiae iure constrinxerit. O quam multis argumentis Ciceronis inconstantia, si id agerem, coargui posset! Nec tam nostris, quam suis verbis refelleretur. Idem quippe ait, ut quisque maxime ad suum commodum referat quaecunque agit, ita minime esse virum bonum. Idem etiam negat, simplicis et aperti hominis esse ambire, simulare aliquid et praetendere, aliud agere videri, cum aliud agat; praestare se alteri fingere, quod sibi praestet: sed malitiosi potius, et astuti, et fallacis, et subdoli. Quomodo ergo defenderet, quo minus ambitiosa illa hospitalitas malitia esset? Tu mihi per omnes portas circumcurses, ut advenientes populorum atque urbium principes domum tuam invites, ut per eos apud cives eorum potentiam consequare; velisque te iustum, et humanum, et hospitalem videri, cum studeas utilitati tuae. Verum hoc ille non potius incaute; quid enim minus in Ciceronem convenit? sed ignorantia veri iuris prudens ac sciens in hos se laqueos induit [1]). Quod ut ei possit ignosci, testificatus est, non ad veram iustitiam, quam non teneat, praecepta se dare, sed ad umbram imaginemque iustitiae. Ignoscendum est igitur umbratico et imaginario praeceptori; nec ab eo veritas exigenda est, qui se nescire fateatur. Captivorum redemtio magnum atque praeclarum iustitiae munus est, quod idem ipse Tullius [2]) approbavit. Atque haec benignitas, inquit, etiam reipublicae est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores. Hanc ego consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Haec est gravium hominum atque magnorum. Proprium igitur iustorum opus est, alere pauperes, ac redimere captivos, cum apud iniustos, si qui haec faciant, graves et magni appellentur. Iis enim maxime [3]) laudis [4]) est bene facere, quos nemo speravit esse facturos. Nam qui bonum facit

---

1) Al., ut Bas. G. et pleraeque edd.: induxit. 2) de offic. 2, 18. 3) Ven. 1490. Antw. 1570. Lengl.: maximae. 4) 1 Reg. ant. Bas. F., Bet.: laudi.

Digitized by Google

vel consanguineo, vel proximo, vel amico, aut nullam, aut certe non magnam laudem meretur, quia facere debet, sitque impius ac detestabilis, nisi fecerit id, quod ab eo et natura ipsa, et necessitudo exigit; et si facit, non tam gloriae assequendae, quam reprehensionis vitandae gratia facit. Qui autem facit[1]) alieno et ignoto, is vero dignus est laude, quoniam, ut faceret, sola ductus est humanitate. Ibi ergo iustitia est, ubi ad benefaciendum necessitatis vinculum nullum est. Hoc igitur officium benignitatis ne anteponere quidem largitioni munerum debuit: quod est comparantis, et e duobus bonis id, quod sit melius, eligentis. Illa enim largitio hominum patrimonia sua in mare abiicientium inanis, et levis, et ab omni iustitia remotissima est. Itaque ne dici quidem munera oportet, in quibus nemo accipit, nisi qui accipere non meretur. Non minus magnum iustitiae opus est, pupillos et viduas destitutos et auxilio indigentes tueri atque defendere: quod adeo universis divina lex illa praescribit, quandoquidem boni quique iudices ad officium suum indicant pertinere, ut iis naturali humanitate faveant ac[2]) prodesse nitantur. Verum haec opera proprie nostra sunt, qui legem, qui verba ipsius dei praecipientis accepimus. Nam illi sentiunt, natura esse iustum tueri eos, qui tutela carent, sed, cur ita sit, non perspiciunt. Deus enim, cuius perpetua clementia est, idcirco viduas pupillosque defendi ac foveri[3]) iubet, ne quis respectu ac miseratione pignorum suorum retardetur, quominus mortem pro iustitia fideque suscipiat; sed incunctanter ac fortiter subeat, cum sciat, se caros suos deo relinquere, nec his unquam praesidium defuturum. Aegros quoque, quibus defuerit, qui assistat, curandos fovendosque suscipere summae humanitatis et magnae operationis est: quod qui fecerit, hic vivam hostiam deo acquiret, et quod alteri dederit ad tempus, ipse a deo accipiet in aeternum. Ultimum illud et maximum pietatis officium est peregrinorum et pauperum sepultura: quod illi virtutis iustitiaeque doctores prorsus non attigerunt. Nec enim poterant id videre, qui utilitate omnia officia sua[4]) metiebantur.

---

1) Lengl.: fecit. 2) Sic Kell. Bas. F. al. Bas. G. al. et edd. fere omnes: eos n. h. foveant ac iisdem. 3) Kell. al., edd. vett.: tueri. 4) V. sua om. Bass. F. G. al., edd. recc.

In ceteris enim, quae supra dicta sunt, quamvis verum limitem non tenuerint, tamen quoniam commodi aliquid in his deprehenderunt, quasi odore quodam veritatis retenti, propius aberraverunt[1]: hoc autem, quia nihil videre in eo commodi poterant, reliquerunt. Quin etiam non defuerunt, qui supervacaneam facerent sepulturam, nihilque esse dicerent mali, iacere inhumatum atque abiectum. Quorum impiam sapientiam cum omne humanum genus respuit, tum divinae voces, quae id fieri iubent. Verum illi non audent dicere, id non esse faciendum; sed, si forte non fiat, nihil esse incommodi. Itaque in ea re non tam praecipientium, quam consolantium funguntur officio, ut si forte id sapienti evenerit, ne se ob hoc miserum putet. Nos autem non quid sapienti ferendum sit dicimus, sed quid facere ipse debeat. Itaque non quaerimus nunc, utrumne tota sepeliendi ratio sit utilis, necne: sed haec[2]), etiamsi sit inanis, ut illi existimant, tamen facienda est, vel ob hoc solum, quod apud homines bene et humane fieri videtur. Animus enim quaeritur, et propositum ponderatur. Non ergo patiemur, figuram et figmentum dei feris ac volucribus in praedam iacere, sed reddemus id terrae, unde ortum est, et quamvis in homine ignoto, necessariorum[3]) munus implebimus, in quorum locum, quia desunt, succedat humanitas, et ubicunque homo desiderabitur, ibi exigi officium nostrum putabimus. In quo autem magis iustitiae ratio consistit, quam in eo, ut quod praestamus nostris per affectum, praestemus alienis per humanitatem: quae est multo certior iustiorque, cum iam non homini praestatur, qui nihil sentit; sed deo soli, cui carissimum sacrificium est opus iustum. Dicet aliquis fortasse: Si haec omnia fecero, nihil habebo. Quid enim, si magnus hominum numerus egebit, algebit, capietur, morietur, ut haec facientem vel uno die patrimonio exui sit necesse, perdamne rem familiarem meo, aut maiorum labore quaesitam, ut iam ipsi mihi aliena misericordia vivendum sit? Quid tu tam pusillo animo paupertatem times, quam etiam vestri philosophi laudant, nihilque hac tutius, nihilque tranquillius esse testantur? Hoc quod

1) Kell. Bas. G. al., edd. recc.: oberra(ve)runt. 2) Edd. vett.: licet haec. 3) Bass. F. G. Kell. et permulti cdd. atque edd. fere omnes inserunt: sepulturam nulli neganda(u)m. Glossema non habent 2 Bonn. et nonnulli alii.

times, sollicitudinum portus est. An ignoras, quot periculis, quot casibus cum his malis opibus subiaceas? Quae tecum bene agent, si sine tuo cruore transierint. Tu vero praeda onustus incedis et spolia geris, quae irritent animos etiam tuorum. Quid ergo dubitas bene collocare id, quod tibi forsan eripiet aut unum latrocinium, aut existens repente proscriptio, aut hostilis aliqua direptio? Quid verere, fluxum et fragile bonum facere sempiternum, aut thesauros tuos custodi deo credere, ubi non furem praedonemque timeas, non rubiginem, non tyrannum? Qui apud deum dives est, pauper esse nunquam potest. Si iustitiam tanti putas, sequere abiectis oneribus, quae te premunt; libera te ipsum [1]) compedibus et catenis, ut expeditus ad deum curras. Magni et excelsi animi est despicere et calcare mortalia. Sed si hanc virtutem non capis, ut divitias tuas in arcam [2]) dei conferas, ut fragilibus tibi compares firmiora, liberabo te metu. Omnia ista praecepta non tibi soli dantur, sed omni populo, qui mente coniunctus est et cohaeret, sicut homo unus. Si solus magnis operibus non sufficis, pro virili parte operare iustitiam, sic tamen, ut quantum divitiis inter ceteros, tantum opere praecellas. Neque nunc suaderi tibi putes, ut rem familiarem tuam minuas, vel exhaurias; sed quae in supervacua fueras impensurus, ad meliora convertas. Unde bestias emis, hinc captos redime; unde feras pascis, hinc pauperes ale; unde homines ad gladium comparas, hinc innocentes mortuos sepeli. Quid prodest perditae nequitiae bestiarios facere locupletes, et instruere ad flagitia? Transfer ad magnum sacrificium male peritura, ut pro his veris muneribus habeas a deo munus aeternum. Magna est misericordiae merces, cui deus pollicetur, peccata se omnia remissurum. Si audieris, inquit [3]), preces supplicis tui, et ego audiam tuas: si misertus laborantium fueris, et ego in tuo labore miserebor. Si autem non respexeris, nec adiuveris, et ego animum tuum [4]) contra te geram, tuisque te legibus iudicabo.

13. Quoties igitur rogaris, tentari te a deo crede, an sis dignus audiri. Circumspice conscientiam tuam, et

---

1) Kell. Goth.: ipse. 2) Bas. F. 2 Bonn. al.: aram. 3) Sententiam, non ipsa scr. s. v. videtur L. expressisse; cf. c. 23. 4) V. tuum om. Kell. al., Ald. al.

Digitized by Google

quantum potes, medere vulneribus. Nec tamen quia peccata largitione tolluntur, dari tibi licentiam peccandi putes; abolentur enim, si deo largiare, quia peccaveris[1]). Nam si fiducia largiendi pecces, non abolentur. Deus enim purgari homines[2]) a peccatis maxime cupit, ideoque agi[3]) poenitentiam iubet. Agere autem poenitentiam, nihil aliud est, quam profiteri et affirmare, se ulterius non peccaturum. Ignoscitur itaque iis, qui ad peccatum imprudenter incauteque labuntur; veniam non habet, qui sciens peccat. Nec tamen si aliquis fuerit purificatus ab omni labe peccati, temperandum sibi ab opere largitionis existimet, quia non habeat peccata, quae deleat. Imo vero tum magis iustitiam debet operari, cum factus est iustus, ut quod ante in medelam vulnerum fecerat, postmodum faciat in laudem gloriamque virtutis. Eo accedit, quod nemo esse sine delicto potest, quamdiu indumento carnis oneratus est. Cuius infirmitas triplici modo subiacet dominio peccati, factis, dictis, cogitationibus. Per hos gradus ad summum culmen iustitia procedit. Primus est virtutis gradus, malis operibus abstinere; secundus, etiam malis verbis; tertius, etiam cogitatione rerum malarum. Qui primum gradum asscendit, satis iustus est; qui secundum, iam perfectae virtutis, siquidem neque factis, neque sermone delinquat; qui tertium, is vero similitudinem dei assecutus videtur. Est enim paene supra humanum modum, ne in cogitatione[4]) quidem admittere, quod sit vel factu malum, vel improbum dictu. Itaque etiam iusti homines, qui frenare se possunt ab omni opere iniusto, nonnunquam tamen ipsa fragilitate vincuntur, ut vel in ira malum dicant, vel in asspectu rerum delectabilium cogitatione tacita concupiscant. Quodsi mortalis conditio non patitur, esse hominem ab omni macula purum, debent ergo largitione perpetua peccata carnis aboleri. Unum est enim sapientis, et iusti, et vitalis viri opus, divitias suas in sola iustitia collocare: qua profecto qui eget, licet ille Croesum, aut Crassum divitiis superet, hic pauper, hic nudus, hic mendicus putandus est. Danda igitur opera, ut indumento iustitiae pietatisque velemur,

---

1) Kell. al. et edd. fere omnes: peccaveras. 2) Bass. F. G. Kell.: hominem. 3) Bass. F. G. al., edd. recc.: agere. 4) Al.: cogitationem.

quo nos exuat nemo; quod nobis sempiternum praebet[1]) ornatum. Nam si deorum cultores simulacra insensibilia excolunt, et quidquid pretiosi habent, in eà conferunt, quibus nec uti possunt, nec gratias agere, quod acceperint: quanto iustius est et verius, viventia dei simulacra excolere, ut promereare viventem? Quae sicut usui habent quidquid acceperint, et gratias agunt, ita deus, in cuius conspectu bonum feceris, et probabit, et mercedem pietatis exsolvet.

14. Si ergo in homine praeclarum et excellens est bonum misericordia, idque divinis testimoniis, et bonorum malorumque consensu optimum iudicatur: apparet, philosophos longe abfuisse ab humano bono, qui neque praeceperunt eiusmodi quidquam, neque fecerunt, sed virtutem, quae in homine propemodum singularis est, pro vitio semper habuerunt. Libet hic interponere unum de philosophia locum, ut illorum plenius coarguamus errores, qui misericordiam, cupiditatem, metum, morbos animi appellant. Conantur illi quidem virtutes a vitiis distinguere, quod est sane facillimum. Quis enim non possit liberalem a prodigo separare, ut illi faciunt, aut parcum a sordido, aut quietum ab inerti, aut cautum a timido? quod haec, quae sunt bona, fines suos habeant; quos si excesserint, in vitia labuntur, ita ut constantia, nisi pro veritate suscepta sit, fit impudentia. Item fortitudo, si nulla necessitate cogente, aut non pro causa honesta certum periculum subierit, in temeritatem convertitur. Libertas quoque, si alios insectetur potius, quam insectantibus resistat, contumacia est. Severitas etiam, nisi se intra congruentes nocentium poenas coerceat, fit saeva crudelitas. Itaque dicunt, eos, qui mali videantur, non sua sponte peccare, nec mala potius eligere, sed bonorum specie lapsos, incidere in mala, dum bonorum ac malorum discrimen ignorant. Haec quidem falsa non sunt, sed ad corpus cuncta referuntur. Nam parcum esse, aut constantem, aut cautum, aut quietum, aut fortem, aut severum, virtutes sunt quidem, sed huius temporariae vitae. Nos autem, qui hanc vitam contemnimus, alias nobis virtutes propositas habemus, de quibus philosophi ne suspicari quidem ulla ratione potuerunt. Ita-

1) Bet. Lengl.: praebeat.

que et virtutes quasdam pro vitiis, et vitia quaedam pro virtutibus habuerunt. Nam Stoici affectus omnes, quorum impulsu animus commovetur, ex homine tollunt: cupiditatem, laetitiam, metum, moestitiam, quorum duo priora ex bonis sunt aut futuris, aut praesentibus, posteriora ex malis. Eodem modo haec quatuor morbos, ut dixi, vocant, non tam natura insitos, quam prava opinione susceptos; et idcirco eos censent exstirpari posse radicitus, si bonorum malorumque opinio falsa tollatur. Si enim nihil censeat sapiens bonum, nihil malum, nec cupiditate ardescet, nec laetitia gestiet, nec metu terrebitur, nec aegritudine contrahetur. Mox videbimus, an efficiant, quod velint, aut quid efficiant; interim propositum arrogans ac paene furiosum, qui se putent mederi, et eniti posse contra vim rationemque naturae.

15. Haec enim naturalia esse, non voluntaria, omnium viventium ratio demonstrat, quae iisdem omnibus quatitur affectibus. Peripatetici ergo rectius, qui haec omnia detrahi negant posse, quia nobiscum simul nata sint; et conantur ostendere, quam providenter, et quam necessario deus, sive natura, sic enim dicunt, his nos armarit affectibus: quos tamen, quia vitiosi plerumque fiunt, si nimii sint, posse ab homine adhibito modo salubriter temperari, ut tantum homini, quantum naturae satis est, relinquatur. Non insipiens disputatio, si, ut dixi, non ad hanc vitam omnia referrentur. Stoici ergo furiosi, qui ea non temperant, sed abscindunt [1]), rebusque a [2]) natura insitis castrare hominem quodammodo volunt. Quod tale est, quale si velint aut metum detrahere cervis, aut venenum anguibus, aut iram feris, aut placiditatem pecudibus. Nam quae singula mutis animalibus data sunt, ea vero universa homini simul. Quodsi, ut medici affirmant, laetitiae affectus in splene est, irae in felle, libidinis in iecore, timoris in corde, facilius est interficere animal ipsum, quam ex corpore aliquid evellere: quod est animantis naturam velle mutare. Sed homines prudentes non intelligunt, cum vitia ex homine tollunt, etiam virtutem se tollere, cui soli locum faciunt. Nam si virtus est, in medio irae impetu se ipsum cohibere

---

1) Kell. Bass. F. G. Goth. Reim., Rom. 1474. Ven. 71. Rost.: abscidunt. 2) V. *a* om. Kell. Goth. Lips. 1.

Digitized by Google

ac reprimere, quod negare non possunt; caret ergo virtute, quisquis ira caret. Si virtus est, libidinem corporis continere; virtute careat necesse est, qui libidinem, quam temperet, non habet: si virtus est, cupiditatem ab alieni appetitione frenare; nullam certe virtutem potest habere, qui caret eo, ad quod cohibendum virtutis usus adhibetur. Ubi ergo vitia non sunt, ne virtuti quidem locus est; sicut ne victoriae quidem, ubi adversarius nullus est. Ita fit, ut bonum sine malo esse in hac vita non possit. Affectus igitur, quasi ubertas est naturalis animorum. Nam sicut in sentes ager, qui est natura fecundus, exuberat, sic animus incultus vitiis sua sponte invalescentibus, velut spinis obducitur. Sed cum verus cultor accesserit, statim cedentibus vitiis, fruges virtutis oriuntur. Deus itaque, cum hominem primum fingeret, mirabili providentia ingeneravit ei prius istas animi commotiones, ut posset capere virtutem, sicut terra culturam; posuitque materiam vitiorum in affectibus, virtutis, in vitiis. Quae profecto aut nulla erit, aut in usu esse non poterit, si desint ea, per quae vis eius aut apparet, aut constat. Videamus nunc, iidem illi, qui vitia penitus excidunt, quid effecerint. Quatuor illos affectus, quos ex opinione bonorum malorumque nasci putant, quibus evulsis, sanandum esse animum sapientis existimant, quoniam intelligunt et natura insitos esse, et sine his nihil moveri, nihil agi posse; alia quaedam in eorum locum vicemque supponunt, pro cupiditate substituunt voluntatem: quasi vero non multo sit praestabilius, bonum cupere, quam velle; item pro laetitia gaudium, pro metu cautionem. At in illo quarto immutandi nominis eos ratio deficit. Itaque aegritudinem penitus, id est, moestitiam doloremque animi sustulerunt, quod fieri nequaquam potest. Quis enim possit non dolere, si patriam aut pestilentia exhauserit, aut hostis everterit, aut tyrannus oppresserit? Potest aliquis non dolere, si sublatam viderit libertatem; si proximos, si amicos, si bonos viros aut exterminatos, aut crudelissime trucidatos? Nisi cuius mens ita obstupuerit, ut sit ei sensus omnis ereptus. Quare aut omnia tollere debuerunt, aut implenda fuerat curta haec et debilis disputatio, id est, etiam pro aegritudine aliquid reponendum, quoniam superioribus ita ordinatis, hoc consequens erat. Ut enim praesentibus laetamur bonis, sic malis angimur ac dolemus. Si ergo laetitiae,

Digitized by Google

quoniam vitiosam putabant, nomen aliud indiderunt; sic aegritudini, quoniam et ipsam vitiosam putabant, aliud vocabulum tribui congruebat. Unde apparet, non illis rem defuisse, sed verbum; cuius indigentia eum totum affectum, qui est vel maximus, contra quam natura pateretur, auferre voluerunt. Nam illas nominum commutationes poteram coarguere pluribus, et ostendere, aut sermonis ornandi augendaeque copiae gratia multa nomina iisdem rebus imposita, aut certe non multum inter se illa distare. Nam et cupiditas a voluntate incipit, et cautio a metu oritur, et laetitia nihil aliud est, quam professum gaudium. Sed putemus, ut ipsi volunt, esse diversa. Nempe igitur cupiditatem esse dicent, perseverantem ac perpetuam voluntatem; laetitiam vero insolenter se efferens gaudium; metum autem nimiam et excedentem modum cautionem: ita fit, ut ea, quae tollenda esse censent, non tollant, sed temperent, siquidem nomina tantummodo immutant, res ipsae manent. Eo igitur imprudentes revolvuntur, quo Peripatetici ratione perveniunt, ut vitia, quoniam tolli non possunt, medie temperanda sint. Ergo errant, quia non efficiunt, quod volunt, et longo asperoque circuitu in eandem viam redeunt.

16. At ego ne Peripateticos quidem accessisse ad veritatem puto, qui vitia esse concedunt, sed ea mediocriter temperant. Carendum est enim vitiis etiam mediocribus. Quin potius efficiendum fuit, primum, ne vitia essent. Nec enim quidquam vitiosum nasci potest: sed vitia fieri, si male utamur affectibus; virtutes, si bene. Deinde monstrandum est, non ipsos affectus, sed eorum causas esse moderandas. Non est, inquiunt, laetitia nimia gestiendum, sed modice ac temperate. Hoc vero tale est, quale si dicerent, non esse currendum concitate, sed gradiendum quiete. At potest et qui graditur, errare; et qui currit, rectam viam tenere. Quid si ostendo [1]), esse aliquid, ubi non tantum modicum, sed vel punctum gaudere vitiosum sit: et aliud contra, in quo vel exsultare laetitia, minime criminosum? Quid tandem nobis ista mediocritas proderit? Quaero, utrumne sapienti laetandum putent, si quid inimico suo mali videat accidere; aut utrumne laetitiam frenare [2])

1) 2 Reg. 1 Clarom. et multae edd.: ostendero. 2) Al., ut Kell. Bas. G., edd. vett.: refrenare.

debeat, si victis hostibus, aut oppresso tyranno, libertas et salus civibus parta sit? Nemo dubitat, quin et in illo exiguum laetari, et in hoc parum laetari sit maximum crimen. Eadem de ceteris affectibus licet dicere. Sed, ut dixi, non in his moderandis sapientiae ratio versatur, sed in causis eorum, quoniam extrinsecus commoventur; nec ipsis potissimum frenos imponi oportuit, quoniam et exigui possunt esse [1]) in maximo crimine, et maximi possunt esse sine crimine: sed assignandi fuerunt certis temporibus, et rebus, et locis, ne vitia sint, quibus uti recte licet. Sicut enim recte ambulare bonum est, errare autem malum, sic moveri affectibus in rectum, bonum est, in pravum, malum. Nam libido si extra legitimum torum non evagetur, licet sit vehemens, tamen culpa caret. Sin vero appetit alienum [2]), licet sit mediocris, vitium tamen maximum est. Non est itaque morbus irasci, nec cupere, nec libidine commoveri; sed iracundum esse, morbus est, cupidum, libidinosum. Qui enim iracundus est, etiam cui non debet, aut cum non oportet, irascitur: qui cupidus, etiam quod non opus est, concupiscit: qui libidinosus, etiam quod legibus vetatur, affectat. Omnis igitur ratio in eo versari debuit, ut quoniam earum rerum impetus inhiberi non [3]) potest, nec debet, quia necessario est insitus ad tuenda officia vitae, dirigeretur potius in viam rectam, ubi etiam cursus offensione ac periculo careat.

17. Sed evectus sum coarguendi studio longius; cum sit mihi propositum, ea, quae vitia philosophi putaverunt, ostendere non tantum vitia non esse, verum etiam magnas esse virtutes. Ex aliis docendi gratia sumam, quae pertinere ad rem maxime puto. Metum, seu timorem in maximo vitio ponunt, summamque imbecillitatem esse animi putant; cui sit contraria fortitudo, quae si sit in homine, locum timori esse nullum. Creditne ergo aliquis, fieri posse, ut idem metus summa sit fortitudo? Minime. Neque enim videtur capere natura, ut aliquid in contrarium recidat. Atqui ego non arguta aliqua conclusione, ut apud Platonem Socrates facit, qui eos, quos contra disputat,

---

1) V. esse om. Bass. F. G. et nonnullae edd. recc. 2) Bas. G. et nonnulli alii ll.: aliena; Lugd. 1541 al. alienam. 3) Bass. F. G. Kell.: nec.

cogit ea, quae negaverant, confiteri; sed simpliciter ostendam, summum metum summam esse virtutem. Nemo dubitat, quin timidi et imbecilli sit animi aut dolorem metuere, aut egestatem, aut exsilium, aut carcerem, aut mortem: quae omnia quisquis non exhorruerit, fortissimus indicatur. Qui autem deum metuit, illa universa non metuit. Ad quod probandum argumentis opus non est; spectatae sunt enim semper, spectanturque adhuc per orbem poenae cultorum dei, in quibus excruciandis nova et inusitata tormenta excogitata sunt. Nam de mortis generibus horret animus recordari, cum immanium bestiarum ultra ipsam mortem carnificina saevierit. Has tamen exsecrabiles corporum lacerationes felix atque invicta patientia sine ullo gemitu pertulit. Haec virtus omnibus populis atque provinciis, et ipsis tortoribus miraculum maximum praebuit, cum patientia crudelitas vinceretur. Atqui hanc virtutem nihil aliud, quam metus dei fecit. Itaque, ut dicebam, non evellendus, ut Stoici, neque temperandus timor, ut Peripatetici volunt; sed in veram viam dirigendus est, auferendique sunt metus, sed ita, ut hic solus relinquatur: qui quoniam legitimus ac verus est, solus efficit, ut possint cetera omnia non timeri. Cupiditas quoque inter vitia numeratur: sed si haec, quae terrena sunt, concupiscat, vitium est; virtus autem, si coelestia. Qui enim iustitiam, qui deum, qui vitam perpetuam, qui lucem sempiternam, eaque omnia, quae deus homini pollicetur, consequi cupit, opes istas, et honores, et potentatus, et regna ipsa contemnet. Dicet fortasse Stoicus, voluntate opus esse ad haec consequenda, non cupiditate; imo vero parum est velle. Multi enim volunt, sed cum dolor visceribus accesserit, voluntas cedit, cupiditas perseverat: quae si efficit, ut contemtui sint omnia, quae a ceteris appetuntur, summa virtus est, siquidem continentiae mater est. Ideoque illud potius efficere debemus, ut affectus, quibus prave uti vitium est, dirigamus in rectum. Nam istae concitationes animorum iuncto currui similes sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet; si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per praecipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur. Sic currus ille vitae, qui affectibus, velut equis

pernicibus ducitur, si viam rectam teneat, fungetur officio. Metus igitur et cupiditas, si proiiciantur in terram, vitia fient; virtutes autem, si ad divina referantur. Parsimoniam contra virtutis loco habent: quae si studium est habendi, non potest esse virtus, quia in augendis, vel tuendis terrestribus bonis tota versatur. Nos autem summum bonum non referimus ad corpus, sed omne officium solius animae conservatione metimur. Quodsi, ut supra docui[1]), patrimonio minime parcendum est, ut humanitatem iustitiamque teneamus, non est virtus frugi esse: quod nomen specie virtutis fallit ac decipit. Est enim frugalitas abstinentia quidem voluptatum; sed eo vitium, quia ex habendi amore descendit, cum sit et voluptatibus abstinendum, et pecuniae minime temperandum. Nam parce, id est, mediocriter uti pecunia, quasi quaedam pusillitas animi est aut praetimentis, ne sibi desit; aut desperantis, posse se illam reparare; aut contemtum terrestrium non capientis. Sed illi rursus eum, qui rei familiari suae non parcat, prodigum vocant. Nam ita liberalem distinguunt a prodigo, quod is liberalis sit, qui et bene meritis, et cum oportet, et quantum satis est, largiatur; prodigus vero, qui et non meritis, et cum opus non est, et sine respectu rei familiaris effundat. Quid ergo? Prodigumne dicemus eum, qui misericordiae causa tribuat egentibus victum? Atqui multum refert, utrumne scortis propter libidinem largiare, an miseris propter humanitatem: utrum pecuniam tuam perductores, aleatores, lenonesque diripiant, an illam pietati ac deo praestes: utrumne illam ventri ac gulae ingeras an in thesauro iustitiae reponas. Ut ergo vitium est, effundere in malam partem, sic in bonam, virtus. Sic virtus est, non parcere opibus, quae possunt reparari, ut hominis vitam sustentes, quae reparari non potest; vitium igitur parsimonia est. Quare nihil aliud dixerim, quam insanos, qui hominem, mite ac sociale animal, orbant suo nomine; qui evulsis affectibus, quibus omnis constat humanitas, ad immobilem stuporem mentis perducere volunt, dum student animum perturbationibus liberare et, ut ipsi dicunt, quietum tranquillumque reddere. Quod fieri non tantum non potest, quia vis et ratio eius in motu est, sed ne oportet quidem; quia sicut

1) c. 12.

Digitized by Google

aqua semper iacens et quieta insalubris et magis turbida est, sic animus immotus ac torpens inutilis est etiam sibi: nec vitam ipsam tueri poterit, quia nec faciet quidquam, nec cogitabit, cum cogitatio ipsa nihil aliud sit, quam mentis agitatio. Denique qui hanc immobilitatem animi asserunt, privare animum ita volunt; quia vita actuosa est, mors quieta. Quaedam etiam recte pro virtutibus habent, sed earum modum non tenent. Virtus est constantia: non, ut inferentibus iniuriam resistamus, his enim cedendum est, quod cur fieri debeat, mox docebo; sed ut iubentibus facere nos contra dei legem contraque iustitiam, nullis minis, aut suppliciis terreamur, quominus dei iussionem hominis iussioni praeferamus. Item virtus est, mortem contemnere: non ut appetamus, eamque ultro nobis inferamus, sicut philosophorum plurimi et maximi saepe fecerunt, quod est sceleratum ac nefarium; sed ut coacti deum relinquere ac fidem prodere, mortem suscipere malimus, libertatemque defendamus adversus impotentium stultam vecordemque violentiam, et[1]) omnes saeculi minas atque terrores fortitudine animi provocemus. Sic ea, quae alii timent, excelsa et insuperabili mente dolorem mortemque calcamus[2]). Haec est virtus, haec vera constantia, in hoc tuenda et conservanda solo, ut nullus nos terror, nulla vis a deo possit avertere. Vera igitur Ciceronis[3]) illa sententia est: Nemo, inquit, iustus potest esse, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet. Item Senecae in libris moralis philosophiae dicentis: Hic est ille homo honestus, non apice purpurave, non lictorum insignis ministerio, sed nulla re minor, qui cum mortem in vicinia videt, non sic perturbatur, tanquam rem novam viderit; qui, sive toto corpore tormenta patienda sunt, sive flamma ore rapienda est, sive extendendae per patibulum manus, non quaerit, quid patiatur, sed quam bene. Qui autem deum colit, haec patitur, nec timet; ergo iustus est. His rebus efficitur, ut neque virtutes, neque virtutum exactissimos limites nosse, aut tenere possit omnino, quisquis est a religione dei singularis alienus.

18. Sed omittamus philosophos, qui aut omnino nihil sciunt, idque ipsum pro summa scientia praeferunt; aut qui

---

1) Edd. vett. Bet. Antw. 1570: ut. 2) Bon. Palat. Lips. 1: calcabimus. 3) de offic. 2, 11.

non perspiciunt etiam quae sciunt; aut qui, quoniam se putant scire, quae nesciunt, inepte arroganterque desipiunt. Nos ergo, ut ad propositum revertamur, quibus solis a deo veritas revelata, et coelitus missa sapientia est, faciamus quae iubet illuminator noster deus; sustineamus invicem, et labores huius vitae mutuis adiumentis perferamus: nec tamen, si quid boni operis fecerimus, gloriam captemus ex eo. Monet enim deus, operatorem iustitiae non oportere esse iactantem, ne non tam mandatis coelestibus obsequendi, quam studio placendi, humanitatis officio functus esse videatur; habeatque iam pretium gloriae, quod captavit; nec praemium coelestis illius ac divinae mercedis accipiat. Cetera, quae observare cultor dei debet, facilia sunt, illis virtutibus comprehensis. Non[1]) mentiatur unquam decipiendi, aut nocendi causa. Est enim nefas, eum, qui veritati studeat, in aliqua re esse fallacem, atque ab ipsa, quam sequitur, veritate discedere. In hac iustitiae virtutumque omnium via nullus mendacio locus est. Itaque viator ille verus ac iustus non dicet illud Lucilianum[2]):

Homini amico ac familiari non est mentiri meum;

sed etiam inimico atque ignoto existimabit non esse mentiri suum: nec aliquando committet, ut lingua interpres animi, a sensu et cogitatione discordet. Pecuniam si quam crediderit, non accipiat usuram, ut et beneficium sit incolume, quod succurrit necessitati, et abstineat se prorsus alieno. In hoc enim genere officii debet suo esse contentus, quem oporteat alias ne proprio quidem parcere, ut bonum faciat; plus autem accipere, quam dederit, iniustum est. Quod qui facit, insidiatur quodammodo, ut ex alterius necessitate praedetur. At iustus nunquam praetermittet, quominus aliquid misericorditer faciat; nec inquinabit se huiusmodi quaestu, sed efficiet, ut sine ullo suo damno id ipsum, quod commodat, inter bona opera numeretur. Munus non accipiat a paupere, ut si quid ipse praestiterit, eo bonum sit, quo fuerit gratuitum. Maledicenti benedicto respondeat; nunquam ipse maledicat, ne verbum malum procedat ex ore hominis, qui colit verbum bonum. Quin etiam caveat diligenter, ne quando inimicum sua culpa faciat; et si quis

1) Ita Kell. Bas. G., edd. vett. Ald. rell.: ut non. 2) ed. Dousa p. 51.

exstiterit tam protervus, qui bono et iusto faciat iniuriam, clementer ac moderate ferat, et ultionem suam non sibi assumat, sed iudicio dei reservet. Innocentiam semper et ubique custodiat. Quod praeceptum non ad hoc tantum valet, ut ipse iniuriam non inferat, sed ut illatam sibi non vindicet. Sedet enim maximus et aequissimus iudex, speculator ac testis omnium. Hunc homini praeferat; hunc malit de causa sua pronuntiare, cuius sententiam nemo effugere potest, nec defensione cuiusquam, nec gratia. Ita fit, ut homo iustus contemtui sit omnibus; et quia putabitur semetipsum defendere non posse, habebitur pro segni et inerte: qui autem fuerit ultus inimicum, hic fortis, hic strenuus iudicatur; hunc colunt, hunc omnes verentur. Bonus vero ille tametsi prodesse pluribus possit, illum tamen suspiciunt, qui nocere, quam qui prodesse possit. Sed iustum pravitas hominum depravare non poterit, quominus deo studeat obtemperare; malitque contemni, dummodo semper boni fungatur officio, mali nunquam. Cicero in iisdem illis officialibus[1]): At vero si quis voluerit, inquit, animi sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit; noceat nemini, nisi lacessitus iniuria. O quam simplicem veramque sententiam duorum verborum adiectione corrupit! Quid enim opus fuerat adiungere: nisi lacessitus iniuria, ut vitium bono viro quasi caudam turpissimam apponeret, patientiaeque, quae omnium virtutum maxima est, faceret expertem? Nociturum esse dixit bonum virum, si fuerit lacessitus; iam ex hoc ipso boni viri nomen amittat necesse est, si nocebit. Non minus enim mali est, referre iniuriam, quam inferre. Nam unde certamina inter homines, unde pugnae contentionesque nascuntur, nisi quod improbitati opposita impatientia magnas saepe concitat tempestates? Quodsi patientiam, qua virtute nihil verius, nihil homine dignius inveniri potest, improbitati opposueris, exstinguetur protinus, tanquam[2]) igni aquam superfuderis: sin autem provocatrix illa improbitas impatientiam sibi comparem nacta est, tanquam perfusa oleo, tantum excitabit incendium, ut id non flumen aliquod, sed effusio cruo-

---

1) 3, 19. Ald. et sequu. edd. addunt v. libris. 2) Ald. rell.: tanquam si.

ris exstinguat. Magna itaque patientiae ratio est, quam sapiens homo ademit bono viro. Ut enim nihil malorum fiat, haec sola efficit; quae si detur omnibus, nullum scelus, nulla fraus in rebus humanis erit. Quid igitur bono viro potest esse tam calamitosum, tamque contrarium, quam irae frena permittere, quae illum non modo boni, sed etiam hominis appellatione despoliet, siquidem nocere alteri, ut ipse verissime ait[1]), non est secundum hominis naturam? Nam et pecudes si lacessas, aut calce, aut cornu repugnant; et serpentes ac ferae, nisi persequare, ut occidas, negotium non exhibent; et, ut ad hominum exempla redeamus, imperiti quoque et insipientes, si quando accipiunt iniuriam, caeco et irrationabili furore ducuntur, et iis, qui sibi nocent, vicem retribuere conantur. In quo igitur sapiens ac bonus vir a malis et insipientibus differt, nisi quod habet invictam patientiam, qua stulti carent; nisi quod regere se, ac mitigare iram suam novit, quam illi, quia virtute indigent, frenare non possunt? Sed videlicet haec illum res fefellit, quia cum de virtute quaeritur[2]), in quacunque contentione vincere[3]), putavit esse virtutis; nec videre ullo modo potuit, hominem dolori et irae succumbentem, et iis affectibus indulgentem, quibus debet potius reluctari, et ruentem quacunque improbitas provocarit, virtutis officium non tenere. Qui enim referre iniuriam nititur, eum ipsum, a quo laesus est, gestit imitari. Ita, qui malum imitatur, bonus esse nullo pacto potest. Duobus igitur verbis duas virtutes maximas bono et sapienti viro, innocentiam patientiamque, detraxit. Sed quia ipse caninam illam facundiam, sicut Salustius ab Appio dictum refert, exercuit, voluit quoque hominem canino modo vivere, ut remordeat lacessitus. Quae retributio contumeliae quam perniciosa sit, et quas edere soleat strages, unde opportunius petetur exemplum, quam ex ipsius praeceptoris tristissimo casu, qui dum his philosophorum praeceptis obtemperare gestit, ipse se perdidit? Quodsi[4]) lacessitus iniuria patientiam tenuisset, si dissimulare, si ferre contumeliam boni viri esse didicisset, nec illas nobiles orationes

1) Cic. de offic. 3, 5. 2) Sic Kell. al., edd. vett. Bas. F. al., Lugd. 1541 al.: quaereretur. Bas. G. al., Bün. Lengl. al.: loqueretur. 3) Bass. F. G. al. et pleraeque edd.: vinceret. 4) Edd. vett.: Qui si.

alieno titulo inscriptas, impatientia, et levitas[1]), et insania profudisset: nunquam capite suo rostra, in quibus ante floruerat, cruentasset, nec rempublicam funditus proscriptio illa delesset. Sapientis ergo ac boni viri non est velle certare, ac se periculo committere, quoniam et vincere non est in nostra potestate, et est anceps omne certamen: sed est sapientis atque optimi viri, non adversarium velle tollere, quod fieri sine scelere ac periculo non potest, sed certamen ipsum, quod fieri et utiliter, et iuste potest. Summa igitur virtus habenda patientia est, quam ut caperet homo iustus, voluit illum deus, ut supra dictum est, pro inerte contemni. Nisi enim contumeliis fuerit affectus, quantum habeat fortitudinis in se ipso cohibendo, ignorabitur. Si autem lacessitus iniuria, laedentem persequi coeperit, victus est; si vero motum illum ratione compresserit, hic plane imperat sibi, hic regere se potest. Quae sustentatio sui recte patientia nominatur, quae una virtus omnibus est opposita vitiis et affectibus. Haec perturbatum ac fluctuantem animum ad tranquillitatem suam revocat; haec mitigat, haec hominem sibi reddit. Ergo quoniam naturae repugnare impossibile est et inutile, ut non commoveamur omnino; prius tamen quam commotio illa prosiliat ad nocendum, quod[2]) fieri potest, maturius sopiatur. Praecepit deus non occidere solem super iram nostram, ne furoris nostri testis abscedat. Denique M. Tullius contra suum praeceptum, de quo paulo ante dixi, oblivionem iniuriarum in magnis laudibus posuit. Spero, inquit[3]), Caesar, qui oblivisci nihil soles, nisi iniurias. Quodsi hoc ille faciebat, homo non a coelesti tantum, sed a publica quoque civilique iustitia remotissimus; quanto magis id nos facere debemus, qui immortalitatis velut[4]) candidati sumus?

19. Stoicis[5]), cum affectus ex homine, tanquam morbos conantur evellere, Peripatetici se opponunt, eosque non modo retinent, sed etiam defendunt; nihilque in homine esse dicunt, quod non magna ratione ac providentia sit innatum. Recte id quidem, si singularum rerum veros terminos scirent. Itaque hanc ipsam iram cotem dicunt

---

1) Ald. al.: levitate. 2) Sic Goth. Lips. Reim., Coll. Bün. Vulgo: quoad. 3) Cic. pro Ligar. c. 12. 4) Sic Bet. primus edidit. Quidam ll. scripti et plerique editi: velamine. 5) Kell., edd. vett.: Stoici.

Digitized by Google

esse virtutis, tanquam nemo possit adversus hostem fortiter dimicare, nisi fuerit ira concitatus. Quo plane ostendunt, nec quid sit virtus scire se, nec cur homini tribuerit iram deus. Quae si nobis ideo data est, ut ea utamur ad occidendos homines, quid immanius homine, quid similius feris belluis existimandum est, quam id animal, quod ad communionem et innocentiam deus fecit? Tres sunt igitur affectus, qui homines in omnia facinora praecipites agunt: ira, cupiditas, libido. Propterea poetae tres furias esse dixerunt, quae mentes hominum exagitent; ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates. Sed his omnibus deus certos limites statuit; quos si transscenderint, maioresque esse coeperint, necesse est naturam suam depravent, et in morbos ac vitia vertantur. Qui autem sint isti limites, non est magni laboris ostendere. Cupiditas ad ea comparanda nobis data est, quae sunt ad vitam necessaria; libido ad sobolem propagandam; irae affectus ad coercenda peccata eorum, qui sunt in nostra potestate, id est, ut arctiore disciplina minor aetas ad probitatem iustitiamque formetur: quae nisi metu cohibeatur, licentia pariet audaciam, quae ad omne flagitium et facinus evadet. Itaque ut ira uti adversum minores et iustum est, et necessarium, sic[1]) adversum pares et perniciosum est, et impium. Impium, quod violatur humanitas; perniciosum, quod illis repugnantibus aut perdere necesse est, aut perire. Hanc autem, quam dixi esse rationem, cur homini sit irae affectus datus, ex ipsius dei praeceptis intelligi potest, qui iubet, uti maledicis et laedentibus non irascamur, manus autem nostras supra minores semper habeamus, hoc est, ut peccantes eos assiduis verberibus corrigamus, ne amore inutili et indulgentia nimia educentur ad malum, et ad vitia nutriantur. Sed rerum imperiti et rationis ignari eos affectus, qui sunt homini ad usus bonos dati, exterminaverunt; et latius, quam ratio postulat, evagantur. Inde iniuste atque impie vivitur. Utuntur ira contra pares: hinc dissidia, hinc expulsiones, hinc bella contra iustitiam nata sunt. Utuntur cupiditate ad congerendas opes: hinc fraudes, hinc latrocinia, hinc omnia scelerum genera exorta sunt. Utuntur libidine ad capiendas tantum voluptates: hinc stupra, hinc

1) Edd. fere omnes: sic et.

Digitized by Google

adulteria, hinc corruptelae omnes exstiterunt. Quicunque igitur illos affectus intra fines suos redegerit, quod ignorantes deum facere non possunt, hic patiens, hic fortis, hic iustus est.

20. Restat, ut contra quinque sensuum voluptates dicam breviter: nam et ipsius libri mensura iam modum flagitat; quae omnes, quoniam vitiosae ac mortiferae sunt, virtute superari atque opprimi debent, vel, quod paulo ante dicebam de affectibus, ad rationem suam revocari. Ceterae animantes praeter unam voluptatem, quae ad generandum pertinet, nullam sentiunt. Utuntur ergo sensibus ad naturae suae necessitatem; vident, ut appetant ea, quibus opus est ad vitam tuendam; audiunt invicem, seque dignoscunt, ut possint congregari; quae utilia sunt ad victum, aut ex odore inveniunt, aut ex sapore percipiunt; inutilia respuunt ac recusant; edendi ac bibendi officium ventris plenitudine metiuntur. Homini vero sollertissimi artificis providentia dedit voluptatem infinitam et in vitium cadentem, quia proposuit ei virtutem, quae cum voluptate semper, tanquam cum domestico hoste pugnaret. Cicero in Catone maiore [1]: Stupra vero, inquit, et adulteria, et omne flagitium nullis excitari aliis illecebris, nisi voluptatis. Cumque homini sive natura, sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam inimicum, quam voluptatem. Nec enim libidine dominante, temperantiae locum esse; neque in voluptatis regno virtutem posse consistere: sed e contrario deus idcirco virtutem dedit, ut expugnaret ac vinceret voluptatem, eamque egredientem fines sibi datos, intra praescriptum coerceret, ne hominem suavitatibus delinitum atque captum, ditioni suae subiiceret, ac sempiterna morte multaret. Voluptas oculorum varia est et multiplex, quae capitur ex aspectu rerum, quae sunt in usu [2]) hominum vel natura, vel opere delectabiles. Hanc philosophi rectissime sustulerunt. Aiunt enim multo esse praeclarius et homine dignius, coelum potius, quam coelata intueri, et hoc pulcherrimum opus interminicantibus astrorum luminibus, tanquam floribus adornatum, quam picta, et ficta, et gemmis distincta mirari.

---

1) c. 12. 2) Omnes ll.: in usu; sed corrige: visui, aut, quod magis placet, deleta v. hominum, scribe: visu.

Sed cum diserte ad contemtum terrestrium nos exhortati sunt, et ad coeli spectaculum excitaverunt, tamen spectacula haec publica non contemnunt. Itaque his et delectantur, et libenter intersunt; quae, quoniam maxima sunt irritamenta vitiorum, et ad corrumpendos animos potentissime valent, tollenda sunt nobis, quia non modo ad beatam vitam nihil conferunt, sed etiam nocent plurimum. Nam qui hominem, quamvis ob merita damnatum, in conspectu suo iugulari pro voluptate computat, conscientiam suam polluit, tam scilicet, quam si homicidii, quod fit occulte, spectator et particeps fiat. Hos tamen ludos vocant, in quibus humanus sanguis effunditur. Adeo longe ab hominibus secessit[1]) humanitas, ut cum animas hominum interficiant, ludere se opinentur, nocentiores iis omnibus, quorum sanguinem voluptati habent. Quaero[2]) nunc, an possint pii et iusti homines esse, qui constitutos sub ictu mortis, ac misericordiam deprecantes, non tantum patiuntur occidi, sed et flagitant, feruntque ad mortem crudelia et inhumana suffragia, nec vulneribus satiati, nec cruore contenti; quin etiam percussos iacentesque repeti iubent, et cadavera ictibus dissipari, ne quis illos simulata morte deludat. Irascuntur etiam pugnantibus, nisi celeriter e duobus alter occisus est, et tanquam humanum sanguinem sitiant, oderunt moras. Alios illis compares dari poscunt recentiores, ut quamprimum oculos suos satient. Hac consuetudine imbuti, humanitatem perdiderunt. Itaque non parcunt etiam innocentibus, sed exercent in omnes, quod in malorum trucidatione didicerunt. Huius igitur publici homicidii socios et participes esse non convenit eos, qui iustitiae viam tenere nituntur. Non enim, cum occidere deus vetat, latrocinari nos tantum prohibet, quod ne per leges quidem publicas licet; sed ea quoque ne fiant monet, quae apud homines pro licitis habentur. Ita neque militare iusto licebit, cuius militia est ipsa iustitia; neque vero accusare quemquam crimine capitali, quia nihil distat, utrumne verbo, an ferro potius occidas, quoniam occisio ipsa prohibetur. Itaque in hoc dei praecepto nullam prorsus exceptionem fieri oportet; quin occidere hominem sit semper nefas, quem deus

---

1) Bass. F. G. ut nonnullae edd. recc.: recessit. 2) Kell. Bas. G. al.: Quaere.

Digitized by Google

sanctum animal esse voluit. Ergo ne illud quidem concedi aliquis existimet, ut recens natos liceat oblidere, quae vel maxima est impietas; ad vitam enim deus inspirat animas, non ad mortem. Verum homines, ne quod sit facinus, quo manus suas non polluant, rudibus adhuc et simplicibus animis abnegant lucem non a se datam. Exspectet vero aliquis, ut alieno sanguine parcant, qui non parcunt suo. Sed hi sine ulla controversia scelerati et iniusti; quid illi, quos falsa pietas cogit exponere? Num possunt innocentes existimari, qui viscera sua in praedam[1]) canibus obiiciunt, et quantum in ipsis est, crudelius necant, quam si strangulassent? Quis dubitet, quin impius sit, qui alienae misericordiae locum tribuit? Qui, etiamsi contingat ei, quod voluit, ut alatur, addixit certe sanguinem suum vel ad servitutem, vel ad lupanar. Quae autem possint, vel soleant accidere in utroque sexu vel[2]) per errorem, quis non intelligit? quis ignorat? Quod vel unius Oedipodis declarat exemplum, duplici scelere confusum. Tam igitur nefarium est exponere, quam necare. At enim parricidae facultatum angustias conqueruntur, nec se pluribus liberis educandis sufficere posse praetendunt; quasi vero aut facultates in potestate sint possidentium, aut non quotidie deus ex divitibus pauperes, et ex pauperibus divites faciat. Quare si quis liberos ob pauperiem non poterit educare, satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus dei opera corrumpat. Ergo si homicidium facere nullo modo licet, nec interesse omnino conceditur, ne conscientiam perfundat ullus cruor, siquidem populo sanguis ille praestatur. In scenis quoque nescio an sit corruptela vitiosior. Nam et comicae fabulae de stupris virginum loquuntur, aut amoribus meretricum; et quo magis sunt eloquentes, qui flagitia illa finxerunt, eo magis sententiarum elegantia persuadent, et facilius inhaerent audientium memoriae versus numerosi et ornati. Item tragicae historiae subiiciunt oculis parricidia et incesta regum malorum, et cothurnata scelera demonstrant. Histrionum quoque impudicissimi motus quid aliud, nisi libidines et docent, et instigant? quorum enervata corpora, et in muliebrem incessum

1) V. in praedam absunt a Kell., Rom. 1474. Ven. 90. 97. Par. 1513. 2) V. vel om. Bas. F. G. Kell., Lengl.

Digitized by Google

habitumque mollita, impudicas feminas inhonestis gestibus mentiuntur. Quid de mimis loquar corruptelarum praeferentibus disciplinam, qui docent adulteria, dum fingunt, et simulatis erudiunt ad vera? Quid iuvenes, aut virgines faciant, cum haec et fieri sine pudore, et spectari libenter ab omnibus cernunt? Admonentur utique, quid facere possint, et inflammantur libidine, quae asspectu maxime concitatur; ac se quisque pro sexu in illis imaginibus praefigurat, probantque illa, dum rident, et adhaerentibus vitiis, corruptiores ad cubicula revertuntur: nec pueri modo, quos praematuris vitiis imbui non oportet, sed etiam senes, quos peccare iam non decet. Circensium quoque ludorum ratio quid aliud habet, nisi levitatem, vanitatem, insaniam? Tanto namque impetu concitantur animi in furorem, quanto illic impetu curritur, ut iam plus spectaculi exhibeant, qui spectandi gratia veniunt, cum exclamare, et efferri, et exsilire coeperint. Vitanda ergo spectacula omnia, non solum ne quid vitiorum pectoribus insidat[1]), quae sedata et pacifica esse debent; sed ne cuius nos voluptatis consuetudo deliniat, et a deo atque a bonis operibus avertat. Nam ludorum celebrationes deorum festa sunt, siquidem ob natales eorum, vel templorum novorum dedicationes sunt constituti. Et primitus quidem venationes, quae vocantur munera, Saturno sunt attributae; ludi autem scenici Libero; circenses vero Neptuno. Paulatim tamen et ceteris diis idem honos tribui coepit, singulique ludi nominibus eorum consecrati sunt, sicut Sisinnius Capito in libris spectaculorum docet. Si quis igitur spectaculis interest, ad quae religionis gratia convenitur, discessit a dei cultu, et ad deos se contulit, quorum natales et festa celebravit.

21. Aurium voluptas ex vocum et cantuum suavitate percipitur, quae scilicet tam vitiosa est, quam oblectatio illa, de qua diximus, oculorum. Quis enim non luxuriosum ac nequam putet eum, qui scenicas artes domi habeat? Atqui nihil refert, utrumne luxuriam solus domi, an cum populo exerceas in theatro. Sed iam de spectaculis dictum est; restat unum, quod est nobis expugnandum, ne capiamur iis, quae ad sensum intimum penetrant. Nam illa omnia, quae verbis carent, id est aeris ac nervorum suaves

---

1) Nonnulli ll. scripti (Bas. F.) et plerique editi: insideat.

Digitized by Google

soni, possunt facile contemni, quia non adhaerent, nec scribi possunt. Carmen autem compositum et oratio cum suavitate decipiens[1]) capit mentes, et quo voluerit impellit. Inde homines literati cum ad religionem dei accesserint, ab aliquo imperito[2]) doctore fundati, minus credunt. Assueti enim dulcibus et politis sive orationibus, sive carminibus, divinarum literarum simplicem communemque sermonem pro sordido aspernantur. Id enim quaerunt, quod sensum demulceat. Persuadet autem quidquid suave est, et animo penitus, dum delectat, insidit[3]). Num igitur deus et mentis, et vocis, et linguae artifex diserte loqui non potest? Imo vero summa providentia carere fuco voluit ea, quae divina sunt, ut omnes intelligerent, quae ipse omnibus loquebatur. Ergo qui veritati studet, qui non vult se ipse decipere, abiiciat inimicas ac noxias voluptates, quae animam sibi vinciant[4]), ut corpus cibi dulces; praeferantur vera falsis, aeterna brevibus, utilia iucundis. Nihil asspectu gratum sit, nisi quod pie, quod iuste fieri videas; nihil auditu suave, nisi quod alit animam, melioremque te reddit: maximeque hic sensus non est ad vitium detorquendus, qui nobis ideo datus est, ut doctrinam dei percipere possemus. Itaque si voluptas est audire cantus et carmina, dei laudes canere et audire iucundum sit. Haec est voluptas vera, quae comes est et socia virtutis: haec est non caduca et brevis, ut illae, quas appetunt, qui corpori, ut pecudes, serviunt; sed perpetua et sine ulla intermissione delectans. Cuius terminos si quis excesserit, nihilque aliud ex voluptate petierit, nisi ipsam voluptatem, hic mortem meditatur, quia sicut vita perpetua in virtute est, ita mors in voluptate. Qui enim temporalia maluerit, carebit aeternis; qui terrena praetulerit, coelestia non habebit.

22. Ad voluptates autem saporis et odoris, qui duo sensus ad solum corpus pertinent, nihil est quod a nobis disputetur, nisi forte quis exigit, ut dicamus, turpe esse sapienti ac bono, si ventri et gulae serviat; si unguentis

---

1) Bün. legendum suspicatur: decurrens. 2) Sic Kell. multique alii ll. et plurimae edd. Bass. F. G. al.: ab al. perito. 1 Bon. 1 Reg.: si non fuerint ab al. perito, quod placere non debebat Bün. et Lenglctio. 3) Bas. F. nonnullique alii et pleraeque edd.: insidet. 4) Bass. F. G.: viciant; 1 Bon. 1 Lips. Brun., Bün.: subiiciunt.

Digitized by Google

oblitus ac[1]) floribus coronatus incedat: quae qui facit, utique insipiens, et ineptus, et nihili est, et quem ne odor quidem virtutis attigerit. Fortasse quispiam dixerit: cur ergo illa facta sunt, nisi ut iis fruamur? At enim saepe iam dictum est, virtutem nullam futuram fuisse, nisi haberet, quae oppimeret. Itaque fecit omnia deus ad instruendum certamen rerum duarum. Ergo illecebrae istae voluptatum arma sunt illius, cuius unum opus est, expugnare virtutem, iustitiamque ab hominibus excludere. His blandimentis et suavitatibus titillat animas; scit enim, quia mortis est fabricatrix voluptas. Nam sicut deus hominem ad vitam non nisi per virtutem ac laborem vocat, ita ille ad mortem per delicias ac voluptates; et sicut ad verum bonum per fallacia mala, sic ad verum malum per fallacia bona pervenitur. Cavenda sunt igitur oblectamenta ista, tanquam laquei et plagae, ne suavitudinum mollitie capti, sub ditionem mortis cum ipso corpore redigamur, cui nos mancipavimus.

23. Venio nunc ad eam, quae percipitur ex tactu, voluptatem, qui sensus est quidem totius corporis. Sed ego non de ornamentis, aut vestibus, sed de sola libidine dicendum mihi puto, quae maxime coercenda est, quia maxime nocet. Cum excogitasset deus duorum sexuum rationem, attribuit iis, ut se invicem appeterent, et coniunctione gauderent. Itaque ardentissimam cupiditatem cunctorum animantium corporibus admiscuit, ut in hos affectus avidissime ruerent, eaque ratione propagari et multiplicari genera possent. Quae cupiditas et appetentia in homine vehementior et acrior invenitur; vel quia hominum multitudinem voluit esse maiorem, vel quoniam virtutem soli homini dedit, ut esset laus et gloria in coercendis voluptatibus et abstinentia sui. Scit ergo adversarius ille noster, quanta sit vis huius cupiditatis, quam quidam necessitatem dicere maluerunt; eamque a recto et bono ad malum et pravum transfert. Illicita enim desideria immittit, ut aliena contaminent, quibus habere propria sine delicto licet. Obiicit quippe oculis irritabiles formas, suggeritque fomenta, et vitiis pabulum subministrat; tum in intimis visceribus stimulos omnes conturbat et commovet, et naturalem illum

1) Kell. Bas. F. G. Lips. 3. Reim.: aut.

Digitized by Google

incitat atque inflammat ardorem, donec irretitum hominem implicatumque decipiat. Ac [1]) ne quis esset, qui poenarum metu abstineret alieno, lupanaria quoque constituit, et pudorem infelicium mulierum publicavit, ut ludibrio haberet tam eos, qui faciunt, quam quas pati necesse est. His obscenitatibus animas ad sanctitatem genitas, velut in coeni gurgite demersit, pudorem exstinxit, pudicitiam flagitavit [2]). Idem etiam mares maribus admiscuit, et nefandos coitus contra naturam contraque institutum dei machinatus est: sic imbuit homines, et armavit ad nefas omne. Quid enim potest esse sanctum iis, qui aetatem imbecillam et praesidio indigentem libidini suae depopulandam foedandamque substraverint? Non potest haec res pro magnitudine sceleris enarrari. Nihil amplius istos appellare possum, quam impios et parricidas, quibus non sufficit [3]) sexus a deo datus, nisi etiam suum sexum profane ac petulanter illudant. Haec tamen apud illos levia et quasi honesta sunt. Quid dicam de iis, qui abominandam non libidinem, sed insaniam potius exercent? Piget dicere; sed quid his fore credamus, quos non piget facere? Et tamen dicendum est, quia fit. De istis loquor, quorum teterrima libido et exsecrabilis furor ne capiti quidem parcit. Quibus hoc verbis, aut qua indignatione tantum nefas prosequar? Vincit officium linguae sceleris magnitudo. Cum igitur libido haec edat opera, et haec facinora designet, armandi adversus eam virtute maxima sumus. Quisquis affectus illos frenare non potest, cohibeat eos intra praescriptum legitimi tori, ut et illud, quod avide expetit, consequatur, et tamen in peccatum non incidat. Nam quid sibi homines perditi volunt? Nempe honesta opera voluptas sequitur; si ipsam per se appetunt, iusta et legitima frui licet. Quodsi aliqua necessitas prohibet, tum vero maxima adhibenda virtus erit, ut cupiditati continentia reluctetur. Nec tantum alienis toris [4]), quae attingere non licet, verum etiam publicis vulgatisque corporibus abstinendum deus praecepit; docetque nos, cum duo inter se

---

1) Bas. F. Reim., edd. vett. Bet. Antw. 1570. Walch.: At.
2) Libri magnopere variant. Ut edidi plurimi scripti (Kell.) et editi. Bass. F. G. al.: flagiciavit; nonnulli cdd., Rom. 1474. Ven. 90. 97. Par. 1513: fugavit; duo cdd.: profugavit; denique Bet. Antw. 1570 al.: profligavit. 3) Goth. Kell., edd. vett.: sufficiat. 4) V. toris om. Rom. 1474. Ven. 90. Lengl.

Digitized by Google

corpora fuerint copulata, unum corpus efficere. Ita qui se coeno immerserit, coeno sit oblitus necesse est; et corpus quidem cito ablui potest, mens autem contagione impudici corporis inquinata non potest, nisi et longo tempore, et multis bonis operibus ab ea, quae inhaeserit, colluvione purgari. Oportet ergo sibi quemque proponere, duorum sexuum coniunctionem generandi causa datam esse viventibus, eamque legem his affectibus positam, ut successionem pareant. Sicut autem dedit nobis oculos deus, non ut spectemus voluptatemque capiamus, sed ut videamus, propter eos actus, qui pertinent ad vitae necessitatem: ita genitalem corporis partem, quod nomen ipsum docet, nulla alia causa, nisi efficiendae [1]) sobolis accepimus. Huic divinae legi summa devotione parendum est. Sint omnes, qui se discipulos dei profitebuntur, ita morati et instituti, ut imperare sibi possint. Nam qui voluptatibus indulgent, qui libidini obsequuntur, ii animam suam corpori mancipant, ad mortemque condemnant, quia se corpori addixerunt, in quo [2]) habet mors potestatem. Unusquisque igitur, quantum potest, formet se ad verecundiam, pudoremque colat, castitatem conscientia et mente tueatur; nec tantum legibus publicis pareat, sed sit supra omnes leges, qui legem dei sequitur. Quibus bonis si assueverit, iam pudebit eum in deteriora descendere: modo placeant recta et honesta, quae melioribus iucundiora sunt, quam prava et inhonesta peioribus. Nondum omnia castitatis officia exsecutus sum: quam non modo deus intra privatos parietes, sed etiam praescripto lectuli terminat, ut, cum quis habeat uxorem, neque servam, neque liberam habere insuper velit, sed matrimonio fidem servet. Non enim, sicut iuris publici ratio est, sola mulier adultera est, quae habet alium; maritus autem, etiamsi plures habeat, a crimine adulterii solutus est. Sed divina lex ita duos in matrimonium, quod est in corpus unum, pari iure coniungit, ut adulter habeatur, quisquis compagem corporis in diversa distraxerit. Nec ob aliam causam deus, cum ceteras animantes suscepto fetu maribus repugnare voluisset, solam omnium mulierem patientem viri fecit; scilicet ne feminis repugnantibus, libido

---

1) Kell. Bas. F. Goth. Emman. (Bas. G. Lips. 2. Reim.), Bet.: effigiandae. 2) 3 Reg. 2 Brun., Bet. Lengl.: quod.

cogeret viros aliud appetere, eoque facto, castitatis gloriam non tenerent. Sed neque mulier virtutem pudicitiae caperet, si peccare non posset. Nam quis mutum animal pudicum esse dixerit, quod suscepto fetu mari repugnat? Quod ideo facit, quia necesse est, in dolorem atque in periculum veniat, si admiserit. Nulla igitur laus est, non facere, quod facere non possis. Ideo autem pudicitia in homine laudatur, quia non naturalis est, sed voluntaria. Servanda igitur fides ab utroque alteri est; imo exemplo continentiae docenda uxor, ut se caste gerat. Iniquum est enim, ut id exigas, quod praestare ipse non possis. Quae iniquitas effecit profecto, ut essent adulteria, feminis aegre ferentibus, praestare se fidem non exhibentibus mutuam caritatem. Denique nulla est tam perditi pudoris adultera, quae non hanc causam vitiis suis praetendat: iniuriam se peccando non facere, sed referre. Quod optime Quintilianus expressit: Homo, inquit, neque alieni matrimonii abstinens, neque sui custos, quae inter se natura connexa sunt. Nam neque maritus circa corrumpendas aliorum coniuges occupatus, potest vacare domesticae sanctitati; et uxor cum in tale incidit matrimonium, exemplo ipso concitata, aut imitari se putat, aut vindicari[1]. Cavendum igitur, ne occasionem vitiis nostra intemperantia demus; sed assuescant invicem mores duorum, et iugum paribus animis ferant. Nos ipsos in altero cogitemus. Nam fere in hoc iustitiae summa consistit, ut non facias alteri, quidquid ipse ab altero pati nolis. Haec sunt, quae ad continentiam praecipiuntur a deo. Sed tamen ne quis divina praecepta circumscribere se putet posse, adduntur illa, ut omnis calumnia et occasio fraudis removeatur, adulterum esse, qui a marito dimissam[2] duxerit, et eum, qui praeter crimen adulterii uxorem dimiserit, ut alteram ducat; dissociari enim corpus et distrahi deus noluit. Praeterea non tantum adulterium esse vitandum, verum etiam cogitationem; ne quis asspiciat alienam, et animo concupiscat: adulteram enim fieri mentem, si vel imaginem voluptatis sibi ipsa depinxerit. Mens est enim profecto, quae peccat; quae immoderatae libidinis fructum cogitatione complectitur: in

1) 1 Colb., Ald. et sequ. edd.: vindicare. 2) Bon. ant.: eiectam.

Digitized by Google

hac crimen est, in hac omne delictum. Nam etsi corpus nulla sit labe maculatum, non constat tamen pudicitiae ratio, si animus incestus est; nec illibata castitas videri potest, ubi conscientiam cupiditas inquinavit. Nec vero aliquis existimet, difficile esse frenos imponere voluptati, eamque vagam et errantem castitatis pudicitiaeque limitibus includere, cum propositum sit hominibus etiam[1]) vincere, ac plurimi beatam atque incorruptam corporis integritatem retinuerint, multique sint, qui hoc coelesti genere vitae felicissime perfruantur. Quod quidem deus non ita fieri praecepit, tanquam astringat, quia generari homines oportet; sed tanquam sinat. Scit enim, quantam his affectibus imposuerit necessitatem. Si quis hoc, inquit, facere potuerit, habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentiae genus quasi fastigium est, omniumque consummatio virtutum. Ad quam si quis eniti atque eluctari potuerit, hunc servum dominus, hunc discipulum magister agnoscet; hic terram triumphabit, hic erit consimilis deo, qui virtutem dei cepit. Haec quidem difficilia videntur; sed de eo loquimur, cui calcatis omnibus terrenis, iter in coelum paratur. Nam quia virtus in dei agnitione consistit, omnia gravia sunt, dum ignores; ubi cognoveris, facilia: per ipsas difficultates nobis exeundum est, qui ad summum bonum tendimus.

24. Nec tamen deficiat aliquis, aut de se ipse desperet, si aut cupiditate victus, aut libidine impulsus, aut errore deceptus, aut vi coactus, ad iniustitiae viam lapsus est. Potest enim reduci ac liberari, si eum poeniteat actorum, et ad meliora conversus, satis deo faciat. Quod fieri posse Cicero non putavit, cuius haec in Academico tertio verba sunt: Quodsi liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam[2]) deviam secutis[3]) corrigere errorem poenitendo, facilior esset emendatio temeritatis. Licet plane. Nam si liberos nostros, cum delictorum suorum cernimus poenitere, correctos esse arbitramur, et abdicatos abiectosque rursus tamen suscipimus, fovemus, amplectimur: cur desperemus, clementiam dei patris poenitendo posse placari?

---

1) Sic Kell. al. Bass. F. G. al., edd. vett.: hom., omnibus etiam. Loco v. etiam legitur eam in 1 Colb., Lugd. 1541 al. 2) Sic Kell. al., Ald. al. Vulgo: viam. 3) Ita Patricio duce Is. ed. et Bün. Libri: secutos.

Digitized by Google

Ergo idem dominus ac parens indulgentissimus remissurum se poenitentibus peccata promittit, et obliteraturum omnes iniquitates eius, qui iustitiam denuo coeperit operari. Sicut enim nihil prodest male viventi ante actae vitae probitas, quia superveniens nequitia iustitiae opera delevit, ita nihil officiunt peccata vetera correcto, quia superveniens iustitia labem vitae prioris abolevit. Quem enim facti sui poenitet, errorem suum pristinum intelligit; ideoque Graeci melius et significantius μετάνοιαν dicunt, quam nos latine possumus resipiscentiam dicere. Resipiscit enim, ac mentem suam quasi ab insania recipit, quem errati piget; castigatque se ipsum dementiae, et confirmat[1]) animum suum ad rectius vivendum; tum illud ipsum maxime cavet, ne rursus in eosdem laqueos induatur[2]). Denique muta quoque animalia, cum fraude capiuntur, si aliquo se modo in fugam extricaverint, fiunt postmodum cautiora, vitantque semper ea omnia, in quibus dolos insidiasque senserunt. Sic hominem poenitentia cautum ac diligentem facit ad evitanda peccata, in quae semel fraude deciderit. Nemo enim potest esse tam prudens, tam circumspectus, ut non aliquando labatur. Et idcirco deus imbecillitatem nostram sciens, pro sua pietate aperuit homini portum salutis, ut huic necessitati, cui fragilitas nostra subiecta est, medicina poenitentiae subveniret. Ergo quicunque aberraverit, referat pedem, seque quamprimum recipiat ac reformet.

Sed revocare[3]) gradum superasque evadere ad auras,
Hoc opus, hic labor est.

Degustatis enim male iucundis voluptatibus, vix divelli ab his possunt; facilius recta sequerentur, si earum suavitates non attigissent. Sed si eripiant se malae servituti, condonabitur his omnis error, si errorem suum vita meliore correxerint. Nec lucrari se quisquam putet, si delicti conscium non habebit: scit ille omnia, in cuius conspectu vivimus, nec si universos homines celare possumus, deum possumus, cui nihil absconditum, nihil potest esse secretum. Exhortationes suas Seneca mirabili sententia terminavit. Magnum, inquit, nescio quid, maiusque, quam cogitari potest, numen est, cui vivendo operam damus. Huic nos

---

1) Bas. F.: conformat. 2) Libri: induatur, sed cf. c. 12. et 3, 1. 3) Virg. Aen. 6, 128 s.

Digitized by Google

approbemus. Nam[1]) nihil prodest inclusam esse conscientiam: patemus deo. Quid verius dici potest[2]) ab eo, qui deum nosset, quam dictum est ab homine verae religionis ignaro? Nam et maiestatem dei expressit, maiorem esse dicendo, quam ut eam cogitatio mentis humanae capere posset; et ipsum veritatis attigit fontem, sentiendo, vitam hominum supervacuam non esse, ut Epicurei volunt, sed deo ab his operam vivendo dari, siquidem iuste ac pie vixerint. Potuit esse verus dei cultor, si quis illi monstrasset; ac contemsisset profecto Zenonem, et magistrum suum Sotionem, si verae sapientiae ducem nactus esset. Huic nos, inquit, approbemus. Coelestis prorsus oratio, nisi antecederet ignorantiae confessio. Nihil prodest inclusam esse conscientiam: patemus deo. Nullus ergo mendacio, nullus dissimulationi locus est, quia parietibus oculi hominum summoventur, dei autem divinitas nec visceribus summoveri potest, quominus totum hominem perspiciat et norit. Idem in eiusdem operis primo: Quid agis? inquit, quid machinaris? quid abscondis? Custos te tuus sequitur; alium tibi peregrinatio subduxit, alium mors, alium valetudo: haeret hic, quo carere nunquam potes. Quid locum abditum legis, et arbitrum removes? Puta, tibi contigisse, ut oculos omnium effugias, demens! Quid tibi prodest non habere conscium, habenti conscientiam? Non minus mirabiliter de conscientia et deo Tullius[3]). Meminerit, inquit, deum se habere testem, id est, ut ego arbitror mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Item cum de iusto ac bono viro loqueretur[4]): Itaque talis vir, inquit, non modo facere, sed ne cogitare quidem quicquam audebit, quod non audeat praedicare. Purgemus igitur conscientiam, quae oculis dei pervia est; et, ut ait idem[5]), semper ita vivamus, ut rationem reddendam nobis arbitremur, putemusque, nos momentis omnibus non in aliquo, ut ille dixit[6]), orbis terrae theatro ab hominibus, sed desuper spectari ab eo, qui et iudex, et testis ipse[7]) futurus est, cui rationem vitae reposcenti, actus suos inficiari non licebit. Ergo satius est aut effugere conscientiam, aut nos ipsos ultro aperire animum, et perniciem rescissis vulneribus

1) V. nam om. Kell., Bet. 2) Kell.: potuit. 3) de offic. 3, 10. 4) l. l. 3, 19. 5) in Verrem Act. II. l. 2. c. 11. 6) l. l. l. 5. c. 14. 7) Bass. F. G. al., Lugd. 1541 al.: testis idem.

effundere: quibus nemo alius mederi potest, nisi solus ille, qui gressum claudis, visum caecis reddidit, maculata membra purgavit, mortuos excitavit. Ille ardorem cupiditatis extinguet, exstirpabit libidines, invidiam detrahet[1]), iram mitigabit; ille reddet veram et perpetuam sanitatem. Appetenda est haec omnibus medicina, quoniam maiori periculo vexatur anima, quam corpus, et quamprimum latentibus morbis adhibenda curatio est. Neque enim si utatur aliquis oculorum acie clara, membris omnibus integris, firmissima totius corporis valetudine; tamen eum dixerim sanum, si efferatur ira, superbia tumidus infletur, libidini serviat, cupiditatibus inardescat: sed eum potius, qui ad alienam felicitatem non attollat oculos, opes non admiretur, alienam mulierem sancte videat, nihil omnino appetat, non concupiscat alienum, non invideat ulli, non fastidiat quemquam; sit humilis, misericors, beneficus, mitis, humanus; pax in animo eius perpetua versetur. Ille homo sanus, ille iustus, ille perfectus est. Quisquis igitur his omnibus praeceptis coelestibus obtemperaverit, hic cultor est veri dei, cuius sacrificia sunt mansuetudo animi, et vita innocens, et actus boni. Quae omnia qui exhibet, toties sacrificat, quoties bonum aliquid ac pium fecerit. Deus enim non desiderat victimam neque muti animalis, neque mortis ac sanguinis, sed hominis et vitae. Ad quod sacrificium neque verbenis opus est, neque fibris, neque cespitibus, quae sunt utique vanissima, sed iis, quae de intimo pectore proferuntur. Itaque in aram dei, quae vere maxima est, et quae in corde hominis collocata, inquinari[2]) non potest sanguine, iustitia imponitur, patientia, fides, innocentia, castitas, abstinentia. Hic est verissimus ritus, haec illa lex dei, ut a Cicerone dictum est, praeclara et divina, semper quae recta et honesta iubet, vetat prava et turpia; cui parentem sanctissimae ac certissimae legi, iuste ac legitime necesse est vivere. Cuius legis pauca equidem capita posui, quod sum pollicitus, ea me tantummodo esse dicturum, quae summum fastigium virtuti et iustitiae imponerent. Si quis volet cetera omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos rivus iste manavit.

---

1) Sic 2 Reg. vet. 1 Bon. Iun. Emm. Cant. Bas. F., Bet. Bün. Lengl. Vulgo distrahet. 2) Edd.: coinquinari.

Digitized by Google

25. Nunc de sacrificio ipso pauca dicamus[1]). Ebur, inquit Plato[2]), non castum donum deo. Quid ergo? picta scilicet et texta pretiosa? imo vero non castum donum deo, quidquid corrumpi, quidquid surripi potest. Sed sicut hoc vidit, non oportere viventi offerri aliquid, quod sit ex mortuo corpore, cur illud non vidit, non debere incorporali corporale munus offerri? Quanto melius Seneca, et verius? Vultisne vos, inquit, deum cogitare magnum, et placidum, et maiestate leni verendum amicum, et semper in proximo; non immolationibus et sanguine multo colendum: quae enim ex trucidatione immerentium voluptas est? sed mente pura, bono honestoque proposito? Non templa illi congestis in altitudinem saxis exstruenda sunt; in suo cuique consecrandus est pectore. Vestes igitur, et gemmas, et cetera, quae habentur in pretio, si quis putat deo cara, is plane, quid sit deus, nescit; cui putat voluptati esse eas res, quas etiam homo si contemserit, iure laudabitur. Quid ergo castum, quid deo dignum, nisi quod ipse in illa divina lege sua poposcit? Duo sunt, quae offerri debeant, donum et sacrificium; donum in perpetuum, sacrificium ad tempus. Verum apud istos, qui nullo modo rationem divinitatis intelligunt, donum est, quidquid auro argentoque fabricatur; item quidquid purpura et serico texitur: sacrificium est victima, et quaecunque in ara cremantur. Sed utroque non utitur deus, quia et ipse incorruptus est, et illud totum corruptibile. Itaque deo utrumque incorporale offerendum est, quo utitur. Donum est integritas animi; sacrificium laus et hymnus. Si enim deus non videtur, ergo his rebus coli debet, quae non videntur. Nulla igitur alia religio est vera, nisi quae virtute ac iustitia constat. Quomodo autem deus iustitia hominis utatur, intellectu facile est. Si enim iustus fuerit homo, accepta immortalitate, in aeternum deo serviet. Homines autem non nisi ad iustitiam nasci, cum philosophi veteres, tum etiam Cicero suspicatur. Disserens enim de legibus[3]): Sed omnium, inquit, quae in hominum doctorum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos. Id ergo solum deo

---

1) Ita Kell., edd. vett. Vulgo: dicemus. 2) de legg. I. 12. p. 956, v. etiam Cic. de legg. 2, 18. 3) 1, 10.

Digitized by Google

exhibere atque offerre debemus, ad quod capiendum nos ipse generavit. Hoc autem duplex sacrificii genus quam sit verissimum, Trismegistus Hermes idoneus testis est; qui nobiscum, id est cum prophetis, quos sequimur, tam re, quam verbis congruit. De iustitia sic locutus est: Hoc verbum, o fili, adora et cole [1]). Cultus autem dei unus est, malum non esse. Item in illo sermone perfecto, cum exaudisset Asclepium quaerentem a filio suo, utrum placeret patri eius, proferri [2]) thus et alios odores ad sacrificium dei, exclamavit [3]): Bene, bene ominare, o Asclepi. Est enim maxima impietas, tale quid de uno illo ac singulari bono in animum inducere. Haec et his similia huic non conveniunt. Omnium enim quaecunque sunt, plenus est, et omnium minime indigens. Nos vero gratias agentes adoremus. Huius enim sacrificium sola benedictio. Et recte. Verbo enim sacrificari oportet deo, siquidem deus verbum est, ut ipse confessus est. Summus igitur colendi dei ritus est ex ore iusti hominis ad deum directa laudatio, quae tamen ipsa ut deo sit accepta, et humilitate, et timore, et devotione maxima opus est, ne quis forte integritatis et innocentiae fiduciam gerens, tumoris et arrogantiae crimen incurrat, eoque facto gratiam virtutis amittat. Sed ut sit deo carus, omnique macula careat, misericordiam dei semper imploret, nihilque aliud precetur, nisi peccatis suis veniam, licet nulla sint. Si quid aliud desideraverit, non est opus dicto scienti, quid velimus; si quid ei boni evenerit, gratias agat; si quid mali, satisfaciat, et id sibi ob peccata sua evenisse fateatur: et nihilo minus etiam in malis gratias agat, et in bonis satisfaciat, ut idem sit semper, et stabilis, et immutabilis, et inconcussus. Nec tantum hoc in templo putet sibi esse faciendum, sed et domi, et in ipso etiam cubili suo. Secum denique habeat deum semper in corde suo consecratum, quoniam ipse est dei templum. Quodsi deo, patri ac domino, hac assiduitate, hoc obsequio, hac devotione servierit, consummata et perfecta iustitia est, quam qui tenuerit, hic, ut ante testati sumus, deo paruit, hic religioni atque officio suo satisfecit.

1) Herm. Trism. l. 11. ed. Franc. Patritius. p. 25. b. *τοῦτον τὸν λόγον, ὦ τέκνον, προσκύνει καὶ θρήσκευε.* 2) Ita Lips. 2. 3. Reim. Bass. F. G. Kell., Bet. Bün. Vulgo: offerri. 3) cf. Asclepius Hermetis ab Apuleio versus ed. Patritius p. 6. b.

Digitized by Google

LACTANTII FIRMIANI
DIVINARUM INSTITUTIONUM
LIBER VII.
DE VITA BEATA.

1. Bene habet: iacta sunt fundamenta, ut ait eximius orator[1]). Verum nos non fundamenta solum iecimus, quae firma et idonea essent operi perferendo, sed magnis robustisque molibus aedificium totum paene usque ad summa perduximus. Restat id quod est multo facilius, vel tegere, vel ornare; sine quo tamen priora opera et inutilia sunt, et ingrata. Nam quid prodest, aut falsis religionibus liberari, aut intelligere veram? quid aut vanitatem falsae sapientiae pervidere, aut quae sit vera cognoscere? quid, inquam, prodest coelestem illam iustitiam defendere? quid cum magnis difficultatibus cultum dei tenere, quae est summa virtus, nisi cum[2]) divinum praemium beatitudinis perpetuae subsequatur? De qua nobis est in hoc libro disserendum, ne priora omnia irrita et infructuosa videantur, si hoc, cuius causa illa suscepta sunt, incertum[3]) relinquamus: ne quis forte arbitretur, tantos labores incassum suscipi, dum eorum coelesti mercede diffidit, quam deus statuit ei, qui haec suavia terrae bona prae[4]) sola nudaque virtute contemserit. Satis et huic parti faciamus cum testimoniis divinarum literarum, tum etiam probabilibus argumentis, ut aeque clarum sit, et futura praesentibus, et divina terrenis, et perpetua brevibus esse anteponenda, quoniam temporalia sunt praemia vitiorum, sempiterna virtutum. Exponam igitur rationem mundi, ut facile possit intelligi, et quando, et quare sit effectus a deo, quod Plato, qui de mundi fabricatione disseruit, nec scire poterat, nec explicare; quippe qui coeleste mysterium, quod nonnisi prophetis ac deo docente discitur, ignorabat, ideoque in perpetuum dixit esse fabricatum. Quod longe secus est, quoniam quidquid est solido ac gravi corpore, ut initium cepit ali-

---

1) Cic. pro Murena c. 6. 2) Sic Kell. al., Ven. 1478. Vulgo edd.: eum; nonnulli ll.: eam. Bas. F.: eandem, Bas. G.: demum. 3) Kell. al., plurimae edd.: in incertum. 4) Kell. Bas. G. al., edd. ante Cellar. omnes: pro.

Digitized by Google

quando, ita finem capiat necesse est. Nam Aristoteles cum non videret, quemadmodum posset tanta rerum magnitudo interire, et hanc praescriptionem vellet effugere, semper ait fuisse mundum, ac semper futurum. Prorsus nihil vidit, quia quidquid est, necesse est aliquando habuerit principium; nec omnino quidquam potest esse, nisi coeperit. Nam cum terram, et aquam, et ignem disperire, consumi exstinguique videamus, quae sunt utique mundi partes, intelligitur, id totum esse mortale, cuius membra sunt mortalia. Ita fit, ut natum sit, quidquid potest interire. Sed et omne, quod sub visum oculorum venit, et corporale, ut ait Plato, et solubile sit necesse est. Unus igitur Epicurus, auctore Democrito, veridicus in hac re fuit, qui ait, et ortum aliquando, et aliquando esse periturum. Nec tamen rationem ullam reddere potuit, aut quibus de causis tantum hoc opus, aut quo tempore resolvatur[1]). Quod quoniam nobis deus revelavit, nec coniecturis id assequimur, sed traditione coelesti, docebimus sedulo, ut tandem studiosis veritatis appareat, non vidisse, neque comprehendisse philosophos veritatem, sed ita leviter odoratos, ut tamen, unde eos odor ille sapientiae tam suavis, tam iucundus afflarit, nullo modo senserint. Interim necessarium puto, admonere lecturos, quod haec nostra, quae tradimus, pravae vitiosaeque mentes aut omnino non intelligent; hebetatur enim acies eorum[2]) terrenis cupiditatibus, quae sensus omnes gravant, imbecillosque reddunt: aut etiamsi intelligent, dissimulabunt tamen, et haec vera esse nolent, quia trahuntur a vitiis, et scientes malis suis favent, quorum suavitate capiuntur, et virtutis viam deserunt, cuius acerbitate offenduntur. Nam qui avaritia et opum inexplebili quadam siti flagrant, quia non possunt venditis, aut dilargitis, quae amant, tenui cultu vitam degere, sine dubio malunt id esse fictum, quo desideriis suis renuntiare coguntur. Item qui libidinum stimulis incitati, ut ait poeta[3]), in furias ignemque ruunt, utique incredibilia nos afferre dicunt; quia vulnerant aures eorum praecepta continentiae, quae illos voluptatibus suis prohibent, quibus animam suam cum corpore adiudicaverunt. Qui vero ambitione inflati, aut amore po-

---

1) 1 Bon. Bas. F. et nonnulli alii cdd.: solvatur. 2) Goth. Kell. Bas. F.: earum. 3) Virg. Georg. 3, 244.

Digitized by Google

tentiae inflammati, omne studium suum ad honores acquirendos contulerunt, ne si solem quidem ipsum gestemus in manibus, fidem commodabunt ei doctrinae, quae illos iubet omni potentia et honore contemto, humiles vivere, atque ita humiles, ut et accipere iniuriam possint, et referre nolint, si acceperint. Ii sunt homines, qui contra veritatem clausis oculis quoquo modo latrant. Qui autem sani erunt, id est, non ita vitiis immersi, ut insanabiles sint, et credent his, et libenter accedent; et quaecunque dicimus, aperta, et plana, et simplicia, et quod maxime opus est, vera et inexpugnabilia illis videbuntur. Nemo virtuti favet, nisi qui sequi potest; sequi autem non facile est omnibus: ii possunt, quos paupertas et rerum indigentia exercuit, et capaces virtutis effecit. Nam si virtus est tolerantia malorum; non capiunt ergo virtutem, qui semper in bonis fuerunt, quia mala neque experti sunt, neque ferre possunt assuetudine ac desiderio bonorum, quae sola noverunt. Eo fit, ut pauperes et humiles deo credant facilius, qui sunt expediti, quam divites, qui sunt impedimentis pluribus implicati; imo vero catenati et compediti serviunt ad nutum dominae cupiditatis, quae illos inextricabilibus vinculis irretivit, nec possunt in coelum asspicere, quoniam mens eorum in terram prona humique defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera gestantes. Angustus admodum trames est, per quem iustitia hominem deducit in coelum; hunc tenere non potest, nisi qui fuerit expeditus et nudus. Nam isti locupletes multis et ingentibus sarcinis onerati, per viam mortis incedunt, quae latissima est, quoniam late perditio dominatur. His acerba sunt, his venena[1]), quae deus ad iustitiam praecipit, quaeque nos dei magisterio de virtute ac veritate disserimus. Quibus si repugnare audebunt, hostes se necesse est virtutis iustitiaeque fateantur. Aggrediar nunc, quod superest, ut finis operi possit imponi. Id autem superest, ut de iudicio dei disseramus; quod tum constituetur, cum dominus noster redierit in terram, ut unicuique pro merito aut praemium persolvat, aut poenam. Itaque ut in quarto libro de primo adventu eius diximus, sic in hoc secundum referemus adventum, quem Iudaei quoque et confitentur, et sperant; sed frustra,

1) 1 Bon.: venenata.

Digitized by Google

quoniam necesse est ad eos consolandos[1]) revertatur, ad quos convocandos prius venerat. Nam qui violarunt impie humilem, sentient in potestate victorem, eaque omnia, quae legunt et non intelligunt, deo repensante patientur, quippe qui peccatis omnibus inquinati, et insuper sancto cruore perfusi, ab illo ipso, cui nefandas manus intulerunt, sint ad aeterna supplicia destinati. Sed erit nobis contra Iudaeos separata materia, in qua illos erroris et sceleris revincemus.

2. Nunc ignaros veritatis instruamus. Dispositione summi dei sic ordinatum, ut iniustum hoc saeculum decurso temporum spatio, terminum sumat, exstinctaque protinus omni malitia, et piorum animis ad beatam vitam revocatis, quietum, tranquillum, pacificum, aureum denique, ut poetae vocant, saeculum deo ipso regnante florescat. In primis causa errorum omnium philosophis haec fuit, quod rationem mundi, quae totam sapientiam continet, non comprehenderunt. Ea vero sensu proprio et interna intelligentia non potest comprehendi, quod illi sine doctore per se ipsos facere voluerunt. Itaque in varias sibique saepe contrarias sententias inciderunt, ex quibus exitum non haberent, et in eodem luto, sicut comicus ait[2]), haesitaverunt; scilicet assumtionibus eorum non respondente ratione, cum assumsissent quidem vera, sed quae affirmari probarique non possent sine scientia veritatis rerumque coelestium: quae, ut saepe iam dixi, non potest esse in homine, nisi deo docente percepta. Nam si potest homo intelligere divina, poterit[3]) et facere; nam intelligere est quasi e vestigio subsequi. Non potest autem facere quae deus, quia mortali corpore indutus est; ergo ne intelligere quidem potest, quae fecit[4]) deus: quod an fieri possit, ex immensitate rerum atque operum divinorum facile est unicuique metiri. Nam si mundum cum omnibus, quae sunt in eo, contemplari velis, intelliges profecto, quantum dei opus humanis operibus antistet. Ita quantum inter opera divina et humana interest, tantum distare inter dei hominisque sapientiam necesse est. Nam quia deus incorruptus atque immortalis est, et ideo perfectus, quia sempiternus est,

---

1) 1 Brun., Lengl.: confundendos. 2) Terent. Phorm. 5, 2. 15. 3) Kell. al., edd. fere omnes: potest. 4) Kell. al., Rom. 1474. Ven. 78. Lengl.: facit.

Digitized by Google

sapientia quoque eius, perinde ut ipse, perfecta est; nec obstare illi quidquam potest, quia nulli rei deus ipse subiectus est. Homo autem quia subiectus est passioni, subiecta est et sapientia eius errori; et sicut hominis vitam multae res impediunt, quominus possit esse perpetua, ita sapientiam quoque eius multis rebus impediri necesse est, quominus in perspicienda penitus veritate perfecta sit. Ergo nulla est humana sapientia, si per se ad notionem veri scientiamque nitatur, quoniam mens hominis cum fragili corpore illigata et in tenebroso domicilio inclusa, neque liberius evagari, neque clarius perspicere veritatem potest, cuius notitia [1]) divinae conditionis est. Deo enim soli opera sua nota sunt. Homo autem non cogitando, aut disputando assequi eam potest, sed discendo et audiendo ab eo, qui scire solus potest et docere. Ideo M. Tullius [2]) sententiam Socratis de Platone transferens dicentis, venisse tempus, ut ipse migraret e vita, illos autem, apud quos causam suam perorabat, agere vitam: utrum melius sit, inquit, dii immortales sciunt; hominem arbitror scire neminem. Quare necesse est, omnes philosophiae sectas alienas esse a veritate, quia homines erant, qui eas constituerunt, nec ullum fundamentum, aut firmitatem possunt habere, quae nullis divinarum vocum fulciuntur oraculis.

3. Et quoniam de philosophorum erroribus loquimur, Stoici naturam in duas partes dividunt, unam, quae efficiat, alteram, quae se ad faciendum tractabilem praebeat; in illa prima esse vim sentiendi, in hac materiam, nec alterum sine altero posse. Quomodo potest idem esse, quod tractat, et quod tractatur? Si quis dicat idem esse figulum, quod lutum, aut lutum idem esse, quod figulum, nonne aperte insanire videatur? At isti uno naturae nomine duas res diversissimas comprehendunt, deum et mundum, artificem et opus; dicuntque, alterum sine altero nihil posse, tanquam natura sit deus mundo permixtus [3]). Nam interdum sic confundunt, ut sit deus ipse mens mundi, et mundus sit corpus dei; quasi vero simul esse coeperint mundus et deus, ac non ipse mundum fecerit. Quod et ipsi fatentur alias, cum hominum causa praedicant esse fabricatum, et

1) Kell. al., edd.: notio. 2) Tuscul. Disp. 1, 41. 3) Kell. Bas. F. al., edd. vett.: terminatus.

Digitized by Google

esse sine mundo, si velit, possit; siquidem deus est divina et aeterna mens, a corpore soluta et libera. Cuius vim maiestatemque quoniam intelligere non poterant, miscuerunt eum mundo, id est, operi suo. Unde est illud Virgilianum 1):

totamque infusa per artus
Mens agitat molem, et magno se corpore miscet.

Ubi est ergo illud, quod iidem ipsi aiunt, et factum esse divina providentia, et regi? Si enim fecit mundum, fuit ergo sine mundo; si regit, non utique sicut mens corpus regit, sed tanquam dominus domum, navim gubernator, auriga currum. Nec tamen mixti sunt iis rebus, quas regunt. Nam si haec omnia, quae videmus, dei membra sunt, iam insensibilis ab his constituitur deus, quoniam membra sensu carent; et mortalis, quoniam videmus membra esse mortalia. Possum enumerare, quoties repentinis quassatae motibus vel hiaverint terrae, vel desederint in abruptum; quoties demersae fluctibus et urbes, et insulae abierint in profundum; frugiferos campos paludes inundaverint; flumina et stagna siccaverint; montes etiam vel deciderint abrupti, vel planis fuerint adaequati; plurimas regiones et multorum fundamenta montium latens et internus ignis absumit. Et hoc parum est, si membris suis non parcit deus, nisi etiam homini liceat aliquid in dei corpus: maria exstruuntur, montes exciduntur, et ad eruendas opes interiora terrae viscera effodiuntur. Quid, quod ne arari quidem sine laceratione divini corporis potest? ut iam scelerati atque impii simus, qui dei membra violemus. Patiturne ergo vexari corpus suum deus, et debilem se vel ipse facere 2), vel ab homine fieri sinit? Nisi forte divinus ille sensus, qui mundo et omnibus mundi partibus permixtus est, primam terrae faciem reliquit, ac se in ima demersit, ne quid doloris de assidua laceratione sentiret. Quodsi hoc vanum et absurdum est, tam igitur ipsi eguerunt, quam haec indigent sensu, qui non perspexerunt, divinum quidem spiritum esse ubique diffusum, eoque omnia contineri, non tamen ita, ut deus, ipse, qui est incorruptus, gravibus et corruptibilibus elementis misceatur. Illud ergo rectius, quod a Platone sumserunt, a deo factum esse mundum, et eiusdem providentia gubernari. Oportebat igitur et Platonem, et eos, qui idem

1) Aen. 6, 726 s. 2) Heum. leg. suadet facit.

Digitized by Google

senserunt, docere atque explicare, quae causa, quae ratio fuerit tanti operis fabricandi; quare hoc, aut cuius gratia fecerit. At iidem Stoici, hominum, inquiunt, causa mundus effectus est. Audio. Sed Epicurus ignorat, ipsos homines quare, aut quis effecerit. Nam Lucretius[1]), cum mundum diceret, non esse a diis constitutum, sic ait:

Dicere porro hominum causa voluisse parare
Praeclaram mundi naturam.

Deinde intulit:

Desipere est. Quid enim immortalibus atque beatis
Gratia nostra queat largirier emolumenti,
Ut nostra quidquam causa gerere aggrediantur?

Et merito. Illi enim nullam rationem afferebant, cur humanum genus vel creatum, vel constitutum esset a deo. Nostrum hoc officium est, sacramentum mundi et hominis exponere, cuius illi expertes, sacrarium veritatis nec attingere, nec videre potuerunt. Ergo, ut paulo ante dicebam, cum assumsissent id quod erat verum, id est, mundum a deo factum et[2]) hominum causa esse factum, tamen, quoniam eos in consequentibus ratio defecit, non potuerunt defendere id quod assumserant. Denique Plato, ne dei opus imbecillum et ruinosum faceret, in aeternum dixit esse mansurum. Si hominum causa factus est, et ita factus est, ut esset aeternus; cur ergo ipsi, quorum causa factus est, non sunt sempiterni? Si mortales, propter quos factus est, ergo et ipse mortalis atque solubilis; neque enim pluris est ipse, quam ii, quorum gratia factus est. Quodsi ei ratio quadraret, intelligeret periturum esse, quia factus est; nec posse in aeternum manere, nisi quod tangi non potest. Qui autem negat hominum causa factum, hic nullam rationem tenet. Si enim dicit, ipsum fabricatorem sua causa tanta haec opera esse molitum, cur ergo nos nati sumus? cur mundo ipso fruimur? quid sibi vult humani generis ceterorumque animantium fictio? cur aliena commoda intercipimus? cur denique augemur, minuimur, interimus? Quid habet rationis ipsa generatio? quid perpetua successio? Nimirum videre deus voluit, et suis variis imaginibus tanquam sigilla confingere, quibus se oblectaret; et nihilominus tamen, si ita esset, curae haberet animantes, praecipueque hominem,

---

1) 5, 157 s. 166 ss. 2) V. factum et om. Bas. F. al., Thys. al.

cuius imperio cuncta subiecit. Qui autem dicunt semper fuisse mundum: omitto illud, quod esse ipsum sine aliquo principio non potest, unde se extricare nequeunt; sed hoc dico: si mundus semper fuit, nullam potest habere rationem. Quid enim potuit in eo ratio moliri, quod nunquam sumsit exordium? Nam prius quam fiat aliquid, aut struatur, opus est consilio, ut disponi possit, quemadmodum fiat, nec incipi quidquam potest sine provisione rationis. Itaque omne opus ratio praecedit. Non habet ergo rationem, quo factum non est. Atqui mundus habet rationem, qua et constat, et regitur; ergo et factus est: si factus est, et resolvetur. Reddant ergo isti rationem, si possunt, cur aut factus in principio sit, aut postea resolvatur. Quod quia docere non poterat Epicurus, sive Democritus, sua sponte natum esse dixit, seminibus inter se passim coeuntibus; quibus iterum resolutis, discidium atque interitum secuturum. Corrupit ergo quod recte viderat, et totam rationem penitus ignorantia rationis evertit, redegitque mundum et omnia, quae in eo geruntur, ad similitudinem cuiusdam vanissimi somnii, siquidem rebus humanis ratio nulla subsistat. Cum vero mundum omnesque partes eius, ut videmus, mirabilis ratio gubernet; cum coeli temperatio, et aequalis in ipsa varietate cursus astrorum luminumque coelestium, temporum constans ac mira descriptio, terrarum varia fecunditas, plana camporum, munimenta et aggeres montium, viriditas ubertasque silvarum, fontium saluberrima eruptio, fluminum opportuna inundatio, maris opulenta et copiosa interfusio, ventorum diversa et utilis asspiratio, ceteraque omnia ratione summa constent: quis tam caecus est, ut existimet sine causa esse facta, in quibus mira dispositio providentissimae rationis elucet? Si ergo sine causa nec est, nec fit omnino quidquam, si et providentia summi dei ex dispositione rerum, et virtus ex magnitudine, et potestas ex gubernatione manifesta est: hebetes ergo et insani, qui providentiam non esse dixerunt. Non improbarem, si deos idcirco non esse dicerent, ut unum dicerent; cum autem ideo, ut nullum, qui eos delirasse non putat, ipse delirat.

4. Sed de providentia satis in primo libro diximus: quae si est, ut apparet ex mirabilitate operum suorum, necesse est etiam hominem ceterasque animantes eadem pro-

Digitized by Google

videntia creaverit. Videamus ergo, quae ratio fuerit fingendi generis humani, quoniam constat, id quod Stoici aiunt, hominum causa mundum esse fabricatum; quamquam in hoc ipso non mediocriter peccent, quod non hominis causa dicunt, sed hominum. Unius enim singularis appellatio totum comprehendit humanum genus. Sed hoc ideo, quoniam ignorant unum hominem a deo esse formatum, putantque homines in omnibus terris et agris, tanquam fungos esse generatos. At Hermes non ignoravit hominem et a deo, et ad dei similitudinem fictum. Sed redeo ad propositum. Nihil est, ut opinor, quod sit propter se ipsum factum, sed quidquid omnino fit, ad usum aliquem fieri necesse est. Quis est enim vel tam ineptus, vel tam otiosus, ut aggrediatur aliquid facere frustra, ex quo nullam utilitatem, nullum commodum speret? Qui domum aedificat, non idcirco aedificat, ut tantummodo domus sit, sed ut in ea possit habitari; qui navem fabricat, non ideo insumit operam, ut tantum navis appareat, sed ut in ea navigetur. Item qui vas aliquod instituit ac format, non propterea id facit, ut tantum fecisse videatur, sed ut vas illud effectum capiat aliquid necessarium. Similiter cetera, quaecunque fiunt, non utique in supervacuum, sed ad usus aliquos utiles laborantur. Mundus igitur a deo factus est, non utique propter ipsum mundum; neque enim aut calore solis, aut lumine, aut asspiratione ventorum, aut humore imbrium, aut alimonia frugum, cum sensu careat, indiget. Sed ne illud quidem dici potest, quod deus propter se ipsum fecerit mundum, quoniam potest esse sine mundo, sicut fuit antea; et iis omnibus, quae in eo sunt, quaeque generantur, deus ipse non utitur. Apparet ergo, animantium causa mundum esse constructum, quoniam rebus iis, quibus constat, animantes fruuntur: quae ut vivere, ut constare possint [1]), omnia his necessaria temporibus certis subministrantur. Rursum ceteras animantes hominis causa esse fictas, ex eo clarum est, quod homini serviunt, et tutelae eius atque usibus datae [2]) sunt, quoniam sive terrenae sunt, sive aquatiles, non sentiunt mundi rationem, sicut homo. Respondendum est hoc loco philosophis, maximeque Ciceroni, qui

1) Bas. G. al., Lugd. 1541 al.: possent. 2) Sic Is. Bün. Libri: data.

ait[1]): Cur deus, omnia nostri[2]) causa cum faceret, tantam vim natricum viperarumque fecerit? cur tam multa pestifera terra marique disperserit? Ingens ad disputandum locus, sed ut in transcursu breviter stringendus est. Quoniam homo ex rebus diversis ac repugnantibus configuratus est, anima et corpore, id est coelo atque terra, tenui et comprehensibili, aeterno ac temporali, sensibili atque bruto, luce praedito atque tenebroso; ipsa ratio ac necessitas exigebat, et bona homini proponi, et mala: bona, quibus utatur, mala, quae vitet et caveat. Idcirco enim data est illi sapientia, ut cognita bonorum malorumque natura, et in appetendis bonis, et in malis declinandis vim suae rationis exerceat. Nam ceteris animalibus quia sapientia non data est, et munita indumentis naturalibus, et armata sunt; homini autem pro his omnibus, quod erat praecipuum, rationem solam dedit. Itaque nudum formavit et inermem, ut eum sapientia et muniret, et tegeret. Munimenta et ornatum eius non foris, sed intus; non in corpore, sed in corde constituit. Nisi ergo essent mala, quae caveret, quae a bonis utilibusque distingueret, non esset ei sapientia necessaria. Sciat ergo M. Tullius, aut ideo homini datam esse rationem, ut et pisces caperet usus sui gratia, et natrices viperasque vitaret salutis suae causa; aut idcirco ei bona malaque proposita, quia sapientiam acceperat, cuius vis omnis in discernendis bonis malisque versatur. Magna igitur, et recta, et admirabilis est vis, et ratio, et potestas hominis, propter quem mundum ipsum et universa, quaecunque sunt, deus fecit; tantumque illi honoris habuit, ut eum praeficeret universis, quoniam solus poterat dei opera mirari. Optime igitur Asclepiades noster de providentia summi dei disserens, in eo libro, quem scripsit ad me: Atque ideo, inquit, merito quis arbitretur, proximum sibi locum divinam providentiam dedisse ei, qui potuerit[3]) intelligere ordinationem suam. Nam sol iste est; quis eum videt ita, ut intelligat, quia sol est, et quantum gratiae afferat ceteris institutis? hoc coelum est; quis id suspicit? terra haec; quis eam colit? hoc pelagus; quis in eo navigat? hic ignis est; quis eo utitur? Instituit ergo summus

1) Academ. prior. l. 2. c. 38. 2) Bas. F. Lips. 2: nostra.
3) Kell. Bas. G. al., edd. vett.: potuit.

Digitized by Google

deus non propter se, quia nihilo eget, sed propter hominem, qui his congruenter uteretur.

5. Reddamus nunc rationem, quare hominem ipsum fecerit. Quod si philosophi scissent, aut defendissent illa, quae vera invenerant, aut in maximos errores non incidissent. Haec enim summa, hic cardo rerum est, quem qui non tenuerit, veritas illi omnis elabitur; hoc est denique, quod efficiat, illis non quadrare rationem: quae illis si affulsisset, si sacramentum hominis omne cognovissent, nunquam disputationes eorum et omnem philosophiam de transverso Academia iugulasset. Sicut ergo mundum non propter se deus fecit, quia commodis eius non indiget, sed propter hominem, qui eo utitur, ita ipsum hominem propter se. Quae utilitas deo in homine, inquit Epicurus, ut eum propter se faceret? Scilicet, ut esset, qui opera eius intelligeret, qui providentiam disponendi, rationem faciendi, virtutem consummandi et sensu admirari, et voce proloqui posset: quorum omnium summa haec est, ut deum colat. Is enim colit, qui haec intelligit: is artificem rerum omnium, is verum patrem suum debita veneratione prosequitur, qui virtutem maiestatis eius de suorum operum inventione, inceptione, perfectione metitur. Quod planius argumentum proferri potest, et mundum hominis, et hominem sua causa deum fecisse, quam quod ex omnibus animantibus solus ita formatus est, ut oculi eius ad coelum directi, facies ad deum spectans, vultus cum suo parente communis sit, ut videatur hominem deus, quasi porrecta manu allevatum ex humo, ad contemplationem sui excitasse? Quid ergo, inquit, deo cultus hominis confert, beato et nulla re indigenti? vel si tantum honoris homini habuit, ut ipsius causa mundum fabricaret, ut instrueret eum sapientia, ut dominum viventium faceret, eumque diligeret tanquam filium, cur mortalem fragilemque constituit? cur omnibus malis, quem diligebat, obiecit? cum oporteret et beatum esse hominem, tanquam coniunctum ac proximum deo; et perpetuum, sicut est ipse, ad quem colendum et contemplandum figuratus est. Quamquam haec fere in prioribus libris sparsim docuimus, tamen, quoniam proprie id materia nunc exigit, quia de vita beata disserere propositum est, explicanda sunt ista diligentius et plenius, ut dispositio dei, et opus voluntasque noscatur. Cum posset semper spiritibus suis

Digitized by Google

immortalibus innumerabiles animas procreare, sicut angelos genuit, quibus immortalitas sine ullo malorum periculo ac metu constat; excogitavit tamen inenarrabile opus, quemadmodum infinitam multitudinem crearet animarum, quas primo fragilibus et imbecillis corporibus illigatas, constitueret inter bonum malumque medias, ut constantibus ex utrisque naturis virtutem proponeret; ne immortalitatem delicate assequerentur ac molliter, sed ad illud aeternae vitae ineloquibile praemium summa cum difficultate ac magnis laboribus pervenirent. Ergo ut eas gravibus et vexabilibus membris indueret, quoniam consistere in medio inani non poterant, ponderibus et gravitate corporis deorsum premente, sedem illis ac domicilium primo condendum esse decrevit. Itaque ineffabili virtute ac potentia praeclara mundi opera molitus est, suspensis in altitudinem levibus elementis et gravibus in ima depressis, et coelestia firmavit, et terrena constituit. Non est necesse nunc exsequi singula, quoniam in secundo libro [1]) universa exsecuti sumus. Lumina igitur posuit in coelo, quorum moderatio, et claritas, et motus aptissime ad utilitates viventium temperatus est; terrae autem, quam sedem voluit esse, fecunditatem variam [2]) gignendi ac proferendi dedit, ut ubertate frugum, et herbarum, et [3]) virentium pro natura et usu cuiusque generis alimoniam ministraret. Tum perfectis omnibus, quae ad conditionem mundi pertinebant, hominem finxit ex ipsa terra, quam illi a principio in habitaculum praeparavit, id est spiritum suum terreno corpore induit et involvit, ut compactus ex rebus diversis ac repugnantibus, bonum ac malum caperet; et sicut terra ipsa fecunda est ad fruges pariendas, ita corpus hominis, quod assumtum est e terra, generandi copiam facultatemque procreandae sobolis accepit, ut, quoniam fragili materia formatus in aeternum manere non poterat, peracto temporalis vitae spatio cederet, et illud, quod fragile atque imbecillum gerebat, perpetua successione renovaret. Cur igitur eum mortalem finxit et fragilem, cum illius causa mundum aedificasset? Primum, ut infinita vis animarum gigneretur, omnemque terram multitudine oppleret: deinde, ut proponeret homini

---

1) c. 9 ss. 2) Ita Bass. F. G. al., edd. vett. Vulgo: varia. 3) Ita Bass. F. G. al., edd. vett. Vulgo om. v. et et Lugd. 1541 al. perperam exhibent viventium et deinde cuique generi.

Digitized by Google

virtutem, id est, tolerantiam malorum ac laborum, per quam posset praemium immortalitatis adipisci. Nam quia homo ex duabus rebus constat, corpore atque anima, quorum alterum terrenum est, alterum coeleste, duae vitae homini attributae sunt: una temporalis, quae corpori assignatur; altera sempiterna, quae animae subiacet. Illam nascendo accepimus; hanc assequimur laborando, ne immortalitas homini, ut ante diximus, sine ulla difficultate constaret. Illa terrena est, sicut corpus, et ideo finitur; haec vero coelestis, sicut anima, et ideo terminum non habet. Illam primam nescientes accepimus, hanc secundam scientes; virtuti enim, non naturae datur, quia voluit nos deus vitam nobis in vita comparare. Idcirco hanc praesentem dedit, ut illam veram et perpetuam aut vitiis amittamus, aut virtute mereamur. In hac corporali non est summum bonum, quoniam sicut necessitate divina nobis data est, ita rursum divina necessitate solvetur: ita quod finem habet, summum bonum non habet. In illa vero spiritali, quam per nos ipsi acquirimus, summum bonum continetur, quia nec malum potest habere, nec finem. Cui rei argumentum natura et ratio corporis praebet. Cetera namque animalia in humum vergunt, quia terrena sunt, nec capiunt immortalitatem, quae de coelo est; homo autem rectus in coelum spectat, quia proposita illi est immortalitas, nec tamen venit, nisi tribuatur homini a deo. Nam nihil interesset inter iustum et iniustum, siquidem omnis homo natus immortalis fieret. Ergo immortalitas non sequela naturae, sed merces praemiumque virtutis est. Denique homo non statim, quam natus est, rectus ingreditur, sed quadrupes primo, quia ratio corporis et huius praesentis vitae communis est nobis cum mutis animalibus; post deinde confirmatis viribus erigitur, et lingua eius in eloquium solvitur, et mutum animal esse desinit. Quae ratio docet, mortalem nasci hominem; postea vero immortalem fieri, cum coeperit ex deo vivere, id est iustitiam sequi, quae continetur in dei cultu, cum excitaverit hominem deus ad asspectum coeli ac sui. Quod tum fit, cum homo coelesti lavacro purificatus, exponit infantiam cum omni labe vitae prioris, et incremento divini vigoris accepto, fit homo perfectus ac plenus. Ergo quia virtutem proposuit homini deus, licet anima et corpus consociata sint; tamen contraria sunt, et

Digitized by Google

impugnant invicem. Animi bona mala sunt corporis, id est opum fuga, voluptatum interdictio, doloris mortisque contemtus. Item corporis bona mala sunt animi, hoc est cupiditas et libido, quibus et opes appetuntur, et suavitates variarum voluptatum, quibus enervatus animus exstinguitur. Ideo necesse est, iustum et sapientem in omnibus malis esse, quoniam malorum victrix est fortitudo; iniustos autem in divitiis, in honore, in potestate. Haec enim bona corporalia et terrena sunt; illi autem terrenam vitam agunt, nec assequi immortalitatem queunt, quia se voluptatibus dediderunt, quae sunt virtutis inimicae. Itaque vita haec temporalis illi aeternae debet esse subiecta, sicut corpus animae. Quisquis ergo animae vitam maluerit, vitam corporis contemnat necesse est; nec aliter eniti ad summum poterit, nisi quae sunt ima despexerit. Qui autem corporis vitam fuerit amplexus, et cupiditates suas in terram deiecerit, illam superiorem vitam consequi non potest. Sed qui mavult bene vivere in aeternum, male vivet ad tempus, et afficietur omnibus molestiis et laboribus, quamdiu fuerit in terra, ut habeat divinum et coeleste solatium: et qui maluerit bene vivere ad tempus, male vivet in aeternum; damnabitur enim sententia dei ad aeternam poenam, quia coelestibus bonis terrena praeposuit. Propterea igitur coli se deus expetit, et honorari ab homine tanquam pater, ut virtutem ac sapientiam teneat, quae sola immortalitatem parit. Nam quia nullus alius praeter ipsum donare eam potest, quia solus possidet, pietatem hominis, qua [1] deum honoraverit, hoc afficit [2] praemio, ut sit in aeternum beatus, sitque apud deum et cum deo semper [3].

---

1) Sic Goth. Bass. F. G. et nonnulli al. cdd., Is. Cell. al. Vulgo: qui. 2) Sic Kell. Bas. G. al., Cell. Bün. Edd. vulgo ante v. qui incidunt et praebent cum Bas. F. afficietur. Par. 1513: afficitur. Walch. Lengl. ex quibusdam cdd. edd.: afficiet. 3) Hoc l. in c. Marm., qui 500 ann., 1 Reg., qui esse 400 annor. dicitur, et in cod. Goth. additur prolixa disputatio, qua cur malum deus fecerit exponitur. Legitur primum in ed. Fasitelii (Ven. 1535. 8.), deinde in sequu. edd. excepta Bip. ed., quamquam priores eam asteriscis notarunt, posteriores in marginem relegarunt. Ita habet: „*Neque nunc aliquis eo confugiat, ut dicat ad ipsius culpam pertinere, qui et bonum instituit, et malum. Cur enim malum voluit esse, si id odio habet? Cur non bonum tantum fecit, ut nemo peccaret, nemo faceret malum? Quamquam hoc in omnibus fere prioribus libris docuerim, et id iam superius, quamvis leviter, attigerim; tamen subinde*

6. Nunc totam rationem brevi circumscriptione signemus. Idcirco mundus factus est, ut nascamur: ideo nasci-

---

admonendum est, quia omnis ratio in eo posita est Nulla enim virtus esse poterat, nisi diversa fecisset; nec omnino apparere vis boni potest, nisi ex mali comparatione. Adeo malum nihil aliud est, quam boni interpretatio. Sublato igitur malo, etiam bonum tolli necesse est. Si laevam manum, aut pedem amputaveris, nec corpus erit integrum, nec vita ipsa constabit. Adeo ad compagem corporis temperandam aptissime cum dextris sinistra iunguntur. Item si pares calculos fecèris, nemo ludet: si unum colorem Circo dederis, nemo spectandum putabit, sublata omni Circensium voluptate. Quos profecto qui prius (leg. *primus*) *instituit, amator unius coloris fuit, sed alterum ei quasi aemulum posuit, ut posset esse certamen, et aliqua in spectaculo gratia. Sic deus, cum bonum constitueret, cum virtutem daret, statuit etiam diversa, cum quibus illa confligerent. Si desit hostis et pugna, nulla victoria est. Tolle certamen, ne virtus quidem quidquam est. Quam multa sunt hominum inter se, et quam variis artibus constituta certamina? Nemo tamen fortior, velocior, praestantior haberetur, si adversarium, cum quo contenderet, non haberet. Unde autem abest victoria, abesse hinc et gloriam simul et praemium necesse est. Ut igitur virtutem ipsam exercitatione assidua roboraret, eamque faceret de malorum conflictatione perfectam, utrumque simul dedit, quia utrumque sine altero retinere vim suam non potest. Ergo diversitas est, cui omnis ratio veritatis innititur. Non me praeterit, quid hoc loco a peritioribus possit opponi. Si bonum sine malo esse non potest, quomodo primum hominem dicis ante offensum deum in solo bono fuisse, aut postea in solo bono futurum? Discutienda nobis haec quaestio est, quod in prioribus libris praetermisi, ut hic implerem. Diximus superius, ex elementis repugnantibus hominis constare naturam. Corpus enim, quae* (al. *quia*) *terra est, comprehensibile, temporale, brutum atque tenebrosum est. Anima vero, quia de coelo est, tenuis, aeterna, sensibilis, illustris est. Quae quia inter se contraria sunt, necesse est, hominem bono et malo esse subiectum. Animae asscribitur bonum, quia indissolubilis est; corpori malum, quia fragile est. Quoniam igitur sociata et coniuncta sunt corpus et anima, aeque bonum et malum cohaereat necesse est; nec separari alterutro possunt, nisi cum illa separata sunt. Denique boni malique notitia simul homini primo data est. Qua percepta, statim de loco sancto pulsus est, in quo malum non est. Ubi cum esset in bono tantum, id ipsum bonum esse ignorabat. Postquam vero accepit boni malique intelligentiam, iam nefas erat eum in beatitudinis loco morari, relegatusque est in hunc communem orbem, ut ea utraque simul experiretur, quorum naturam pariter agnoverat. Apparet ergo idcirco datam esse homini sapientiam, ut bonum discernat a malo: ut ab incommodis commoda, ab inutilibus utilia distinguat: ut habeat iudicium et considerantiam, quid cavere, quid appetere, quid fugere, quid sequi debeat. Sapientia igitur constare sine malo non potest; vixitque ille princeps generis humani, quamdiu in solo bono fuit, velut infans, boni ac mali nescius. At enim postea hominem necesse est et sapientem esse, et sine ullo malo beatum. Sed*

mur, ut agnoscamus factorem mundi ac nostri deum: ideo agnoscimus, ut colamus: ideo colimus, ut immortalitatem pro laborum mercede capiamus, quoniam maximis laboribus cultus dei constat: ideo praemio immortalitatis afficimur, ut similes angelis effecti, summo patri ac domino in perpetuum serviamus, et simus aeternum deo regnum. Haec summa rerum est, hoc arcanum dei, hoc mysterium mundi, a quo sunt alieni, qui sequentes praesentem voluptatem, terrestribus et fragilibus se bonis addixerunt, et animas ad coelestia genitas, suavitatibus mortiferis, tanquam luto coenove demerserunt. Quaeramus nunc vicissim, an in cultu

---

id fieri non potest, quamdiu anima domicilio corporis induta est. Cum vero factum fuerit corporis animaeque discidium, tunc malum a bono separabitur. Et sicut corpus interit, anima manet, ita malum interibit, et bonum permanebit. Tunc homo accepto immortalitatis indumento, erit sapiens, expers mali, sicut deus. Qui ergo vult nos in bono esse tantum, id potissimum desiderat, ut sine corpore vivamus, in quo est malum. Quod si tollatur, aut sapientia homini, ut dixi, aut corpus adimetur: sapientia, ut ignoret malum; corpus, ut non sentiat. Nunc autem cum homo et sapientia sit instructus, ut sciat, et corpore, ut sentiat, utrumque pariter in hac vita deus esse voluit, ut ratio virtutis sapientiaeque constaret. Posuit itaque hominem inter utrumque medium, ut haberet licentiam vel mali, vel boni sequendi. Sed malo admiscuit apparentia quaedam bona, id est, varias et delectabiles suavitates, ut earum illecebris induceret hominem ad latens malum. Bono autem admiscuit apparentia quaedam mala, id est, aerumnas, et miserias, et labores, quorum asperitate ac molestia offensus animus refugeret a bono latenti. Hic ergo sapientiae officium desideratur, ut plus mente videamus, quam corpore: quod pauci admodum facere possunt, quia et virtus difficilis ac rara est, et voluptas communis ac publica. Ita necesse est sapientem pro stulto haberi, qui dum appetit bona, quae non cernuntur, dimittit e manibus, quae videntur; et dum vitat mala, quae non aspiciuntur, incurrit in mala, quae ante oculos sunt. Quod accidit nobis, cum neque cruciatum, neque mortem pro fide recusamus: quando ad summum nefas compellimur, ut prodita fide atque abnegato deo vero, diis mortuis mortiferisque libemus. Haec ratio est, cur hominem deus et mortalem fecerit, et malis subiecerit, licet ipsius causa mundum aedificasset; scilicet ut virtutem caperet, et ei virtus sua immortalitatem daret. Virtus autem, sicut ostendimus, veri dei cultus est." Hic l. utrum genuinus sit, necne disputatur. Alios v. d. ut omittam, nuper eum, sed admodum leviter, Lactantio vindicavit H. Iul. Alt (de dualismo Lact. Vratisl. 1839. p. 25 ss.). Ego ut Lactantii eum esse credam non adducor v. 2, 8. de opif. c. 19. Quamquam enim nec sermonis, nec sententiarum ratio a Lactantio utique abhorreat, tota disputatio ut habet et in hunc l. inepte intrusa est, adulterinam se prodit et difficilius dixeris, cur a librariis plurimis omissa, quam cur a quibusdam adiecta sit.

Digitized by Google

deorum ratio ulla subsistat. Qui si multi nati sunt, si ideo tantum ab hominibus coluntur, ut praestent illis opes, victorias, honores, quaeque alia non nisi ad praesens valent; si sine causa gignimur, si in hominibus procreandis providentia nulla versatur, si casu nobismetipsis ac voluptatis nostrae gratia nascimur, si nihil post mortem sumus: quid potest esse tam supervacuum, tam inane, tam vanum, quam humana res, et quam mundus ipse? qui, cum sit incredibili magnitudine, tam[1]) mirabili ratione constructus, tamen rebus ineptis vacet. Cur enim ventorum spiritus citent nubes? cur emicent fulgura? tonitrua mugiant? imbres cadant, ut fruges terra producat, ut varios foetus alat? cur denique omnis natura rerum laboret, ne quid desit earum rerum, quibus vitá hominis sustinetur, si est inanis, si ad nihilum interimus, si nihil est in nobis maioris emolumenti deo? Quod si est dictu nefas, nec putandum est fieri posse, ut non ob aliquam maximam rationem fuerit constitutum, quod videas maxima ratione constare; quae potest esse ratio in his erroribus pravarum religionum, et in hac persuasione philosophorum, qua putant animas interire? Profecto nulla. Quid enim habent dicere, cur dii hominibus tam diligenter suis quaeque temporibus exhibeant? An ut illis far et merum demus, et odorem thuris, et sanguinem pecudum? Quae neque immortalibus grata esse possunt, quia sunt fragilia; neque usui esse expertibus corporum, quia haec ad usum corporalium data sunt: et tamen si ea desiderarent, sibi ipsi possent exhibere, cum vellent. Sive igitur intereunt animae, sive in aeternum manent, quam rationem continet cultus deorum? aut a quo mundus constitutus est? cur, aut quando, aut quousque, quatenus homines, aut quam ob rem procreati? cur nascuntur, intereunt, succedunt, renovantur? quid dii ex cultibus eorum assequuntur, qui post mortem nihil futuri sunt? quid praestant? quid pollicentur? quid minantur aut hominibus, aut diis dignum? Vel si manent animae post obitum, quid de his faciunt, facturive sunt? quid illis opus est thesauro animarum? ipsi illi ex quo fonte oriuntur? quomodo, aut quare, aut unde multi sunt? Ita fit, ut si ab illa rerum summa, quam superius comprehendimus, aberraveris, omnis ratio intereat, et ad nihilum omnia revolvantur.

1) 1 Bon. Lips. 1: tum.

7. Quam summam quia philosophi non comprehenderunt, nec veritatem comprehendere potuerunt, quamvis ea fere, quibus summa ipsa constat, et viderint, et explicaverint. Sed diversi, ac diverse illa omnia protulerunt, non annectentes nec causas rerum, nec consequentias[1]), nec rationes, ut summam illam, quae continet universa, et compingerent, et implerent. Facile est autem docere, paene universam veritatem per philosophos et sectas esse divisam. Non enim sic philosophiam nos evertimus, ut Academici solent, quibus ad omnia respondere propositum est, quod est potius calumniari et illudere; sed docemus, nullam sectam fuisse tam deviam, nec philosophorum quemquam tam inanem, qui non viderit aliquid ex vero. Sed dum contradicendi studio insaniunt, dum sua etiam falsa defendunt, aliorum etiam vera subvertunt, non tantum elapsa illis veritas est, quam se quaerere simulabant, sed ipsi eam potissimum suo vitio perdiderunt. Quodsi exstitisset aliquis, qui veritatem sparsam per singulos, per sectasque diffusam colligeret in unum ac redigeret in corpus, is profecto non dissentiret a nobis. Sed hoc nemo facere, nisi veri peritus ac sciens potest. Verum autem scire non nisi eius est, qui sit doctus a deo. Neque enim potest aliter repudiare, quae falsa sunt, eligere ac probare, quae vera; sed si vel casu id efficeret, certissime philospharetur, et quamvis non posset divinis testimoniis illa defendere, tamen se ipsam[2]) veritas illustraret suo lumine. Quare incredibilis est error illorum, qui cum aliquam sectam probaverint eique se addixerint, ceteras damnant tanquam falsas et inanes, armantque se ad proeliandum, nec quid defendere debeant scientes, nec quid refutare; incursantque passim sine delectu omnia, quae afferunt quicunque dissentiunt. Ob has eorum pertinacissimas contentiones nulla exstitit philosophia, quae ad verum propius accederet; nam particulatim veritas ab his tota comprehensa est. Factum esse mundum a deo, dixit Plato: idem prophetae loquuntur, idemque ex Sibyllae carminibus apparet. Errant igitur qui vel omnia sua sponte nata esse dixerunt, vel minutis seminibus conglobatis; quoniam tanta res, tam ornata, tam magna neque fieri, neque disponi et ordinari sine aliquo

---

1) 2 Bon. 1 Reg.: consequentia. 2) Lugd. 1541 al.: ipsa.

Digitized by Google

prudentissimo auctore potuit, et ea ipsa ratio, qua constare ac regi omnia sentiuntur, sollertissimae mentis artificem confitetur. Hominum causa mundum et omnia, quae in eo sunt, esse facta, Stoici loquuntur: idem nos divinae literae docent. Erravit ergo Democritus, qui vermiculorum modo putavit[1]) effusos esse de terra nullo auctore nullaque ratione. Cur enim formatus sit homo, divini sacramenti est, quod quia ille scire non poterat, humanam vitam deduxit ad nihilum. Ad virtutem capessendam nasci homines, Aristo disseruit: idem nos monemur ac discimus a prophetis. Igitur falsus Aristippus, qui hominem voluptati, hoc est malo, tanquam pecudem subiugavit. Immortales esse animas Pherecydes et Plato disputaverunt: haec vero propria est in nostra religione doctrina. Ergo Dicaearchus cum Democrito erravit, qui perire cum corpore ac dissolvi argumentatus est. Esse inferos Zeno Stoicus docuit, et sedes piorum ab impiis esse discretas; et illos quidem quietas ac delectabiles incolere regiones, hos vero luere poenas in tenebrosis locis, atque in coeni voraginibus horrendis: idem nobis prophetae palam faciunt. Ergo Epicurus erravit, qui poetarum id esse figmentum putavit, et illas inferorum poenas, quae ferantur, in hac esse vita interpretatus est. Totam igitur veritatem et omne divinae religionis arcanum philosophi attigerunt; sed aliis refellentibus, defendere id, quod invenerant, nequiverunt, quia singulis ratio non quadravit, nec ea, quae vera senserant, in summam redigere potuerunt, sicut nos superius fecimus.

8. Unum est igitur summum bonum immortalitas, ad quam capiendam et formati a principio, et nati sumus. Ad hanc tendimus; hanc spectat humana natura; ad hanc nos provehit virtus: quod bonum quia deprehendimus, superest, ut etiam de ipsa immortalitate dicamus. Platonis argumenta, quamvis ad rem multum conferant, tamen parum habent firmitatis ad probandam et implendam veritatem, quoniam nec rationem totius mysterii magni consummaverat in unumque collegerat, nec summum bonum comprehenderat. Nam licet verum de animae immortalitate sentiret, tamen non ita de illa tanquam de summo bono disserebat. Nos igitur certioribus signis eligere[2]) possumus veritatem,

1) Emm. et Bas. F. addunt v. homines. 2) Bon. 2 Reg. Brun. Bas. F., Bet. Lengl.: elicere.

qui eam non ancipiti suspicione collegimus, sed divina traditione cognovimus. Plato autem sic argumentatus est: immortale esse, quidquid per se ipsum et sentit, et semper movetur; quod enim principium motus non habet, nec finem habiturum, quia deseri a semetipso non potest. Quod argumentum etiam mutis animalibus aeternitatem daret, nisi adiectione sapientiae discrevisset. Addidit igitur, ut effugeret hanc communitatem, fieri non posse, quin sit immortalis animus humanus, cuius miranda sollertia inveniendi, et celeritas cogitandi, et facilitas percipiendi atque discendi, et memoria praeteritorum, et providentia futurorum, et artium rerumque[1]) innumerabilium scientia, qua ceterae careant animantes, divina et coelestis appareat; quia et origo animi, qui tanta capiat, tanta contineat, nulla reperiatur in terra, siquidem ex concretione terrena nihil habeat admixtum: sed necesse esse[2]) in terram resolvi, quod est in homine ponderosum et dissolubile; quod autem tenue atque subtile, id vero esse individuum, ac domicilio corporis, velut carcere liberatum, ad coelum et ad naturam suam pervolare. Haec fere Platonis collecta breviter, quae apud ipsum late copioseque explicantur. In eadem sententia fuit etiam Pythagoras antea, eiusque praeceptor Pherecydes, quem Cicero tradidit primum de aeternitate animarum disputavisse. Qui omnes licet eloquentia excellerent, tamen in hac duntaxat contentione non minus auctoritatis habuerunt, qui contra hanc sententiam disserebant: Dicaearchus primo, deinde Democritus, postremo Epicurus: adeo ut res ipsa, de qua inter se pugnabant, in dubium vocaretur. Denique et Tullius, expositis horum omnium de immortalitate ac morte sententiis, nescire se, quid sit verum, pronuntiavit. Harum, inquit[3]), sententiarum quae vera sit, deus aliquis[4]) viderit. Et rursus alibi: Quoniam utraque, inquit, earum sententiarum doctissimos habuit auctores; nec quid certi sit divinari potest. Verum nobis divinatione opus non est, quibus veritatem divinitas ipsa patefecit.

9. His itaque argumentis, quae nec Plato, nec ullus alius invenit, animarum aeternitas probari ac perspici potest: quae nos breviter colligemus, quoniam properat oratio

1) Sic Goth., Bün. Libri: plerumque. 2) Kell. Bas. G. al., edd. vett.: est. 3) Tuscul. Quaest. 1, 11. 4) Bas. G.: aliqui.

ad enarrandum iudicium dei maximum, quod in terra propinquante saeculorum fine celebrabitur. Ante omnia, quoniam deus ab homine videri non potest, ne quis tamen ex eo ipso putaret deum non esse, quia mortalibus oculis non videretur, inter cetera institutorum miracula fecit etiam multa, quorum vis quidem apparet, substantia tamen non videtur, sicut est vox, odor, ventus, ut harum rerum argumento et exemplo etiam deum, licet sub oculos non veniret, de sua tamen vi, et effectu, et operibus cerneremus. Quid voce clarius? aut vento fortius? aut odore violentius? Haec tamen, cum per aërem feruntur ad sensusque nostros veniunt, et eos potentia sua impellunt, non cernuntur acie luminum, sed aliis corporis partibus sentiuntur. Similiter deus non asspectu nobis, aliove fragili sensu comprehendendus est, sed mentis oculis intuendus, cum opera eius praeclara et miranda videamus. Nam illos, qui nullum omnino deum esse dixerunt, non modo philosophos, sed ne homines quidem fuisse dixerim, qui mutis simillimi, ex solo corpore constiterunt, nihil cernentes animo et ad sensum corporis cuncta referentes, qui nihil putabant esse, nisi quod oculis contuebantur. Et quia videbant aut bonis accidere adversa, aut malis prospera, fortuitu geri omnia crediderunt, et natura mundum, non providentia constitutum. Hinc iam prolapsi sunt ad deliramenta, quae talem sententiam necessario sequebantur. Quodsi est deus et incorporalis, et invisibilis, et aeternus; ergo non idcirco interire animam credibile est, quia non videtur, postquam recessit a corpore, quoniam constat esse aliquid sentiens ac vigens, quod non veniat sub asspectum. At enim difficile est animo comprehendere, quemadmodum possit anima retinere sensum sine iis partibus corporis, in quibus inest officium sentiendi. Quid de deo? num facile est comprehendere, quemadmodum vigeat sine corpore? Quodsi deos esse credunt, qui si sunt, utique animae sunt expertes corporum, necesse est, humanas animas eadem ratione subsistere, quoniam ex ipsa ratione ac prudentia intelligitur esse quaedam in homine ac deo similitudo. Denique illud argumentum, quod etiam M. Tullius vidit[1]), satis firmum est: ex eo aeternitatem animae posse dignosci, quia nullum sit

---

1) de legg. 1, 8.

aliud animal, quod habeat notitiam aliquam dei; religioque sit paene sola, quae hominem discernat a mutis: quae cum in hominem solum cadat[1]), profecto testatur, id affectare nos, id desiderare, id colere, quod nobis familiare, quod proximum sit futurum. An aliquis, cum ceterarum animantium naturam consideraverit, quas pronis corporibus abiectas in terramque prostratas summi dei providentia effecit, ut ex hoc intelligi possit, nihil eas rationis habere cum coelo, potest non intelligere, solum ex omnibus coeleste ac divinum animal esse hominem, cuius corpus ab humo excitatum, vultus sublimis, status rectus originem suam quaerit, et quasi contemta humilitate terrae, ad altum nititur, quia sentit summum bonum in summo sibi esse quaerendum, memorque conditionis suae, qua deus illum fecit eximium, ad artificem suum spectat? Quam spectationem Trismegistus *θεωρίαν*[2]) rectissime nominavit: quae in mutis animalibus nulla est. Cum autem sapientia, quae soli homini data est, nihil aliud sit, quam notitia dei, apparet, animam non interire, neque dissolvi, sed manere in sempiternum, quia deum, qui sempiternus est, et quaerit, et diligit, ipsa cogente natura sentiens vel unde orta sit, vel quo reversura. Praeterea non exiguum immortalitatis argumentum est, quod homo solum[3]) coelesti elemento utitur. Nam cum rerum natura his duobus elementis, quae repugnantia sibi et inimica sunt, constet, igne et aqua, quorum alterum coelo, alterum terrae asscribitur: ceterae animantes, quia terrenae mortalesque sunt, terreno et gravi utuntur elemento; homo solus ignem in usu habet, quod est elementum leve, sublime, coeleste. Ea vero, quae ponderosa sunt, ad mortem deprimunt; et quae levia sunt, ad vitam sublevant, quia vita in summo est, mors in imo. Et ut lux esse sine igne non potest, sic vita[4]) sine luce. Ignis igitur elementum est lucis ac vitae; unde apparet, hominem, qui eo utitur, immortalem sortitum esse conditionem, quia id illi familiare est, quod facit vitam. Virtus quoque soli homini data, magno argumento est, immortales esse animas. Quae non erit secundum naturam, si anima ex-

---

1) Kell. Bass. F. G. Reim.: cadit. 2) Ita edd. Kell. 5 Reg. Lips. 1. 1 Clarom., Lengl.: *θεώπιδα*, 1 Bon. *ὄπιδα*. Fort. leg. *θεοπτίαν*. 3) Bass. F. G. al., Ald. al.: solus. 4) Bas. G.: sic nec vita.

Digitized by Google

stinguitur; huic enim praesenti vitae nocet. Nam vita ista terrena, quam communem cum mutis animalibus ducimus, et voluptatem expetit, cuius fructibus variis ac suavibus delectatur, et dolorem fugit, cuius asperitas naturam viventium acerbis sensibus laedit, et ad mortem perducere nititur, quae dissolvit animantem. Si ergo virtus et prohibet iis bonis hominem, quae naturaliter appetuntur, et ad sustinenda mala impellit, quae naturaliter fugiuntur; ergo malum est virtus, et inimica naturae, stultumque iudicari necesse est, qui eam sequitur, quoniam se ipse laedit et fugiendo bona praesentia, et appetendo aeque mala sine spe fructus amplioris. Nam cum liceat nobis iucundissimis frui voluptatibus, nonne sensu carere videamur, si malimus in humilitate, in egestate, in contemtu, in ignominia vivere, aut ne vivere quidem, sed dolore [1]) cruciari et mori, ex quibus malis nihil amplius assequamur, quo possit voluptas omissa pensari? Si autem virtus malum non est, facitque honeste, quod voluptates vitiosas turpesque contemnit; et fortiter, quod nec dolorem, nec mortem timet, ut officium servet: ergo maius aliquod bonum assequatur necesse est, quam sunt illa, quae spernit. At vero morte suscepta, quod ulterius bonum sperari potest, nisi aeternitas?

10. Transeamus nunc vicissim ad ea, quae virtuti repugnant, ut etiam ex his immortalitas animae colligatur. Vitia omnia temporalia sunt; ad praesens enim commoventur. Irae impetus recepta ultione sedatur; libidinis voluptas corporis finis est; cupiditatem aut satietas earum rerum, quas expetit, aut aliorum affectuum commotiones interimunt; ambitio, postquam honores, quos voluit, adepta est, consenescit; item cetera vitia consistere ac permanere non possunt, sed ipso fructu, quem expetunt, finiuntur. Recedunt ergo, et redeunt. Virtus autem sine ulla intermissione perpetua est; nec discedere ab eo potest, qui eam semel cepit. Nam si habeat intervallum, si aliquando carere ea possumus, redibunt protinus vitia, quae virtutem semper impugnant. Non est igitur comprehensa, si deserit, si aliquando secedit; cum vero sibi domicilium stabile collocavit, in omni actu versari eam necesse est, nec potest fideliter depellere vitia et fugare, nisi pectus, quod insedit, perpetua

1) Bas. F. et multae edd.: dolere.

Digitized by Google

statione munierit. Ipsa ergo virtutis perpetuitas indicat, humanum animum, si virtutem ceperit, permanere, quia et virtus perpetua est, et solus animus humanus virtutem capit. Quoniam igitur contraria sunt vitia virtuti, omnis ratio diversa et contraria sit necesse est. Quia vitia commotiones et perturbationes animi sunt, virtus e contrario lenitudo et tranquillitas animi est. Quia vitia temporalia et brevia sunt, virtus perpetua, et constans, et par sibi semper. Quia vitiorum fructus, id est, voluptates, aeque ut ipsa, breves temporalesque sunt; virtutis ergo fructus ac praemium sempiternum est. Quia vitiorum commodum in praesenti est; virtutis igitur in futuro. Ita fit, ut in hac vita virtutis praemium nullum sit, quia virtus adhuc ipsa est. Nam sicut vitia cum in actu suo finiuntur, voluptas et praemia eorum sequuntur, ita virtus cum finita est, merces eius insequitur. Virtus autem nunquam nisi morte finitur, quoniam et in morte suscipienda summum eius officium est. Ergo praemium virtutis post mortem est. Denique Cicero in Tusculanis [1]), quamvis dubitanter, tamen sensit, summum homini bonum non nisi post mortem contingere. Fidenti animo, inquit, si ita res feret, gradietur ad mortem, in qua aut summum bonum, aut nullum malum esse cognovimus. Mors igitur non exstinguit hominem, sed ad praemium virtutis admittit. Qui autem se, ut ait idem [2]), vitiis ac sceleribus contaminaverit, voluptatique servierit; is vero damnatus aeternam luet poenam, quam divinae literae secundam mortem nominant: quae est et perpetua, et gravissimis cruciatibus plena. Nam sicuti duae vitae propositae sunt homini, quarum altera est animae, altera corporis: ita et mortes duae propositae sunt, una pertinens ad corpus, qua cunctos secundum naturam fungi necesse est; altera pertinens ad animam, quae scelere acquiritur, virtute vitatur. Ut vita haec temporalis est certosque terminos habet, quia corporis est, sic et mors aeque temporalis est certumque habet finem, quia corpus attingit.

11. Impletis igitur temporibus, quae deus morti statuit, terminabitur ipsa mors. Et quia temporalem vitam temporalis mors sequitur, consequens est, ut resurgant animae ad vitam perennem, quia finem mors temporalis accepit. Rursum, sicut vita animi sempiterna est, in qua

1) 1, 46. 2) Cf. Lact. institt. 3, 19. vel Cic. Tusc. 1, 30.

divinos et ineloquibiles immortalitatis suae fructus capit: ita et mors eius perpetua sit necesse est, in qua perennes poenas et infinita tormenta pro peccatis pendit[1]). Ergo in ea conditione res posita est, ut qui beati sunt in hac vita corporali atque terrena, semper miseri sint futuri, quia iam bonis, quae maluerunt, potiti sunt; quod iis evenit, qui deos adorant, et deum negligunt: deinde qui iustitiam sequentes, in hac vita miseri fuerint, et contemti, et inopes, et ob ipsam iustitiam contumeliis et iniuriis saepe vexati, quia nec aliter virtus teneri potest, semper beati sunt[2]) futuri, ut quia mala iam pertulerunt, etiam bonis fruantur; quod his utique contingit, qui contemtis terrestribus diis et fragilibus bonis, coelestem religionem dei sequuntur, cuius bona, sicut ipse qui tribuit, sempiterna sunt. Quid opera corporis atque animi? nonne indicant esse animam mortis expertem? Nam corpus, quia ipsum fragile est atque mortale, quaecunque opera molitur, aeque caduca sunt. Nihil enim Tullius ait esse[3]), quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur, vel iniuria hominum, vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate. At vero animi opera videmus aeterna. Nam quicunque contemtui praesentium studentes, in memoriam monimenta ingeniorum factorumque magnorum reliquerunt, iis plane mentis ac virtutis suae nomen indelebile quaesierunt. Ergo, si opera corporis ideo mortalia sunt, quia ipsum mortale est, sequitur, ut anima ex eo immortalis appareat, quia videmus opera eius non esse mortalia. Eodem modo desideria quoque corporis animique declarant, alterum esse mortale, alterum sempiternum. Corpus enim nihil nisi temporale desiderat, id est cibum, potum, indumentum, quietem, voluptatem; et tamen haec ipsa sine nutu et adminiculo animi nec cupere, nec assequi potest: animus autem per sè multa desiderat, quae ad officium, fructumve corporis non redundent; eaque non fragilia, sed aeterna sunt, ut fama virtutis, ut memoria nominis. Nam cultum dei, qui constat abstinentia cupiditatum ac libidinum, patientia doloris, contemtu mortis, etiam contra corpus anima concupiscit. Unde credibile est, non interire ani-

1) Bass. F. G., Ald. et sequu. edd.: suis pendet. 2) Goth. Reim. Bass. F. G., Bün.: sint. 3) Cf. Lact. institt. 6, 11.

Digitized by Google

mam, sed dissociari a corpore, quia corpus sine animo nihil potest, animus autem potest multa et magna sine corpore. Quid, quod ea, quae visibilia sunt oculis, et tangibilia manu, quia externam vim pati possunt, aeterna esse non possunt; ea vero, quae neque sub tactum, neque sub visum veniunt, sed tantummodo vis eorum, et ratio, et effectus apparet, aeterna sunt, quia nullam vim patiuntur extrinsecus. Corpus autem si ideo mortale est, quia visui pariter et tactui subiacet; ergo et anima idcirco immortalis est, quia nec tangi potest, nec videri.

12. Nunc argumenta eorum, qui contra disserunt, refellamus; quae Lucretius tertio libro exsecutus est. Quoniam cum corpore, inquit, anima nascitur, cum corpore intereat necesse est. At non est par utriusque ratio. Solidum enim et comprehensibile corpus est, et oculis, et manu; anima vero tenuis, et tactum visumque fugiens. Corpus e terra fictum atque consolidatum est; anima in se nihil concreti, nihil ponderis terreni habet, ut Plato disserebat. Nec enim tantam posset habere solertiam, tantam vim, tantam celeritatem, nisi originem traheret e coelo. Corpus igitur quoniam fictum ex ponderoso et corruptibili elemento, et tangibile est, et visibile, corrumpitur atque occidit; nec vim repellere potest, quia sub asspectum et sub tactum venit: anima autem, quia tenuitate sua omnem tactum fugit, nullo ictu dissolvi potest. Ergo quamvis inter se coniuncta et sociata nascantur, et alterum, quod est de terrena concretione formatum, quasi vasculum sit alterius, quod est a coelesti subtilitate deductum: cum vis aliqua utrumque discreverit, quae discretio mors vocatur, tum[1]) utrumque in naturam suam recedit: quod ex terra fuit, id in terram resolvitur; quod ex coelesti spiritu, id constat ac viget semper, quoniam divinus spiritus sempiternus est. Denique idem Lucretius oblitus, quid assereret et quod dogma defenderet, hos versus posuit[2]):

Cedit item retro, de terra quod fuit ante,
In terram; sed quod missum est ex aetheris oris,
Id rursum coeli fulgentia templa receptant.

Quod eius non erat dicere, qui perire animas cum corpo-

1) V. tum om. Goth. Lips. 2. 3. Reim. Bass. F. G. Kell. 2) 2, 999 ss.

ribus disserebat; sed victus est veritate, et imprudenti ratio vera surrepsit. Praeterea id ipsum, quod[1]) colligit, dissolvi animam, hoc est simul cum corpore interire, quoniam simul nascantur, et falsum est, et in contrarium converti potest. Non enim simul interit, sed anima discedente, integrum per multos dies manet, et plerumque medicatum diutissime durat. Nam si ut simul nascuntur, simul interirent, non discederet repente anima, corpusque desereret; sed uno temporis puncto utrumque pariter dissiparetur, et tam celeriter etiam corpus, adhuc spiritu in eo manente, deliquesceret ac periret, quam celeriter anima secedit, imo vero dissoluto corpore, anima vanesceret, velut humor fracto vase diffusus. Nam si terrenum et fragile corpus post secessum animae non statim diffluit in terramque tabescit, ex qua illi origo est; ergo anima, quae fragilis non est, in aeternum manet, quoniam origo eius aeterna est. Quoniam crescit, inquit, sensus in pueris, et in iuvenibus viget, et in senibus diminuitur, apparet esse mortalem. Primum non idem est anima et mens; aliud est enim, quod vivimus, aliud, quod[2]) cogitamus. Nam dormientium mens, non anima sopitur; et in furiosis mens exstinguitur, anima manet, et ideo non exanimes, sed dementes vocantur. Mens ergo, id est intelligentia, vel augetur, vel minuitur pro aetate. Anima in statu suo semper est, et ex quo tempore spirandi accipit[3]) facultatem, eadem usque ad ultimum durat, donec emissa corporis claustro, ad sedem suam revolet. Deinde quod anima, quamvis a deo sit inspirata, tamen quia tenebroso domicilio terrenae carnis inclusa est, scientiam non habet, quae est divinitatis. Audit igitur ac discit omnia, et sapientiam discendo et audiendo capit; et senectus non minuit sapientiam, sed auget, si tamen iuvenilis aetas virtute decursa est: et si nimia senectus fregerit membra, non est animae vitium, si visus evanuit, si lingua torpuit, si auditus obsurduit, sed corporis. At enim memoria deficit. Quid mirum, si labentis domicilii ruina premitur mens, et praeterita obliviscitur, non aliter futura divina, quam si carcerem, quo cohibetur, effugerit? Verum eadem, inquit, dolori et luctui obnoxia est,

---

1) 2 Reg. 1 Colb. Brun. Bas. F., Lugd. 1541 al. quo. 2) Bas. F. al., Ald. al. quo viv. al. quo. 3) 4 cdd., edd. accepit.

Digitized by Google

et ebrietate dementit, unde fragilis et mortalis apparet. Idcirco igitur virtus et sapientia necessaria est, ut et moeror, qui contrahitur indigna patiendo ac videndo, fortitudine repellatur, et voluptas non modo potandi, sed etiam rerum ceterarum abstinentia superetur. Nam si careat virtute, si voluptatibus dedita molliatur, morti fiet obnoxia, quoniam et virtus, ut docuimus, immortalitatis est fabricatrix, et voluptas mortis. Mors autem, sicut ostendi, non funditus perimit ac delet, sed aeternis afficit cruciatibus. Nam interire prorsus anima non potest, quoniam ex dei spiritu, qui aeternus est, originem cepit. Anima, inquit, etiam morbum corporis sentit et oblivionem sui patitur et sicut aegrescit, ita etiam saepe sanatur. Hoc est ergo, cur maxime virtus adhibenda sit, ne ullo corporis dolore frangatur, et oblivionem sui non anima, sed mens patiatur. Quae quoniam certa corporis regione consistit, cum eam partem vis aliqua morbi vitiaverit, movetur loco, et quasi conquassata, de sede sua emigrat, reditura scilicet, cum medela et sanitas domicilium suum reformaverit. Nam quia iuncta est anima cum corpore, si virtute careat, contagio eius aegrescit, et imbecillitas de societate fragilitatis redundat ad mentem; cum autem dissociata fuerit a corpore, vigebit ipsa per se, nec ulla iam fragilitatis conditione tentabitur, quia indumentum fragile proiecit. Sicut oculus, inquit, evulsus ac separatus a corpore nihil potest videre, ita et anima separata nihil sentire, quia et ipsa pars est corporis. Falsum hoc et dissimile est; anima enim non pars corporis, sed in corpore est. Sicut id, quod vase continetur, vasis pars non est, nec ea, quae in domo sunt, partes domus esse dicuntur, ita nec anima pars est corporis, quia corpus vel vas est animae, vel receptaculum. Iam illud argumentum multo magis inane est, quod[1]) ait, animam, quia non citius emittatur ex corpore, mortalem videri, sed paulatim se ex omnibus membris explicet, a summis pedibus incipiens: tanquam si esset aeterna, uno temporis momento erumperet, quod fit in iis, qui ferro intereunt. Quos autem morbus interimit, spiritum diutius exhalant, ut paulatim frigescentibus membris anima effletur. Quae cum materia sanguinis contineatur, sicut lumen oleo, ea materia

1) Sic Goth. Kell. Bas. F. Vulgo: quo.

Digitized by Google

febrium calore consumta, necesse est membrorum summa quaeque frigescere; quoniam venae exiliores in extrema corporis porriguntur, et extremi ac tenuiores rivi deficiente vena fontis arescunt. Nec tamen, quia sensus corporis deficit, animae sensum exstingui et occidere putandum est. Non enim anima corpore deficiente, sed corpus anima decedente brutescit, quia sensum omnem trahit secum. Cum autem praesens anima sensum tribuat corpori et vivere id efficiat; fieri non potest, ut non ipsa per se vivat et sentiat, quoniam ipsa est et sensus, et vita. Nam quod ait[1]):

Quodsi immortalis nostra foret mens,
Non tam se moriens dissolvi conquereretur;
Sed magis ire foras, vestemque relinquere, ut anguis[2]):

equidem nunquam vidi, qui se quereretur in morte dissolvi; sed ille fortasse Epicureum aliquem viderat, etiam dum moritur philosophantem, ac de sua[3]) dissolutione in extremo spiritu disserentem. Quomodo sciri potest, utrum dissolvi se sentiat, ab corpore liberari, cum in exitu lingua mutescat? Nam dum sentit et loqui potest, nondum dissolutus est: ubi dissolutus est, nec sentire iam, nec loqui potest; ita queri de dissolutione aut nondum potest, aut iam non potest. At enim prius, quam dissolvatur, intelligit, se dissolutum iri. Quid, quod videmus plerosque morientium non dissolvi conquerentes, ut ait, sed exire se, et proficisci, et ambulare testantes; idque aut gestu significant, aut si adhuc possunt, et voce pronuntiant. Unde apparet, non dissolutionem fieri, sed separationem, quae declarat animam permanere. Cetera Epicurei dogmatis argumenta Pythagorae repugnant, disserenti, migrare animas de corporibus vetustate ac morte confectis, et insinuare se novis ac recens natis, et easdem semper renasci modo in homine, modo in pecude, modo in bestia, modo in volucre, et hac ratione immortales esse, quod saepe variorum ac dissimilium corporum domicilia commutent. Quae sententia deliri hominis, quoniam ridicula et mimo dignior quam schola fuit, ne refelli quidem serio debuit: quod qui facit, videtur vereri, ne quis id credat. Praetereunda sunt igitur nobis

---

1) Lucret. 3, 611 ss. 2) Fide Kell. Bass. F. G. et edd. vett. delevi v. gauderet, quod additur in Ald. et sequu. edd. Vide interpretes ad Lucr. l. l. Bas. F. iret-relinqueret. 3) 1 Reg. Goth. Lips., Lugd. 1541 al. sui.

Digitized by Google

ea, quae pro falso contra falsum disserebantur; satis est ea refutasse, quae contra verum disputata sunt.

13. Declaravi, ut opinor, animam non esse solubilem; superest citare testes, quorum auctoritate argumenta firmentur. Neque nunc prophetas in testimonium vocabo, quorum ratio et divinatio in hoc solo posita est, ut ad cultum dei et ad immortalitatem ab eo accipiendam creari hominem doceant; sed eos potius, quibus istos, qui respuunt veritatem, credere sit necesse. Hermes[1]) naturam hominis describens, ut doceret, quemadmodum esset a deo factus, haec intulit: *Καὶ τὸ αὐτὸ ἐξ ἑκατέρων φύσεων τῆς τε ἀθανάτου καὶ τῆς θνητῆς μίαν ἐποίει φύσιν τὴν τοῦ ἀνθρώπου, τὸν αὐτὸν πῇ μὲν ἀθάνατον, πῇ δὲ θνητὸν ποιήσας, καὶ τοῦτον φέρων ἐν μέσῳ θείας καὶ ἀθανάτου φύσεως, καὶ τῆς θνητῆς, καὶ μεταβλητῆς ἵδρυσεν, ἵνα πάντα μὲν ὁρῶν, ἅπαντα θαυμάζῃ.* Sed hunc fortasse aliquis in numero philosophorum computet, quamvis in deos relatus Mercurii nomine ab Aegyptiis honoretur; nec plus ei auctoritatis tribuat, quam Platoni, aut Pythagorae. Maius igitur testimonium requiramus. Polites quidam consuluit Apollinem Milesium, utrumne maneat anima post mortem, an dissolvatur; et respondit his versibus:

Ψυχὴ μὲν μέχρις οὗ δεσμοῖς πρὸς σῶμα κρατεῖται,
φθαρτὰ νοοῦσα πάθη θνηταῖς ἀλγηδόσιν εἴκει·
ἡνίκα δ' ἀνάλυσιν[2]) βροτέην μετὰ σῶμα μαρανθὲν
ὠκίστην εὕρηται, ἐς αἰθέρα πᾶσα φορεῖται·
αἰὲν ἀγήραος οὖσα, μένει δ' εἰς πάμπαν ἀτειρής.
πρωτόγονος γὰρ τοῦτο θεοῦ διέταξε πρόνοια.

Quid carmina Sibyllina? Nonne hoc ita esse declarant, cum fore aliquando denuntiant, ut a deo de vivis ac mortuis iudicetur? Quorum exempla post inferemus. Falsa est ergo Democriti, et Epicuri, et Dicaearchi de animae dissolutione sententia. Qui profecto non auderent de interitu animarum mago aliquo praesente disserere, qui sciret, certis carminibus cieri ab inferis animas, et adesse, et praebere se humanis oculis videndas, et loqui, et futura praedicere; et si auderent, re ipsa et documentis praesentibus vincerentur. Sed quia non pervidebant animae rationem, quae tam sub-

---

1) Fragm. disp. Fr. Patrit. p. 45 b. 2) E vestigiis c. Regiom. Struve emendavit: ἡνίκ' ἀνηλυοίην.

Digitized by Google

tilis est, ut oculos humanae mentis effugiat, interire dixerunt. Quid Aristoxenus, qui negavit omnino ullam esse animam, etiam cum vivit in corpore? sed sicut in fidibus ex intentione nervorum effici concordem sonum atque cantum, quem musici harmoniam vocant, ita in corporibus ex compage viscerum ac vigore membrorum vim sentiendi exsistere: quo nihil dici delirius potest. Verum ille oculos quidem habuit incolumes, cor tamen caecum, quo vivere se et habere mentem, qua id ipsum cogitaverat, non videbat. Sed plerisque hoc philosophis accidit, ut putarent omnino non esse, quidquid oculis non apparet, cum mentis acies multo clarior debeat esse, quam corporis, ad ea perspicienda, quorum vis ac ratio sentitur potius, quam videtur.

14. Quoniam de immortalitate diximus animae, sequitur ut doceamus, quatenus homini, et quando tribuatur; ut in hoc quoque pravitatis ac stultitiae suae perspiciant errores, qui mortales quosdam decretis placitisque mortalium deos esse factos opinantur, vel quod artes invenerant, vel quod usum quarundam frugum docuerant, vel quod utilia vitae hominum prodiderant, vel quod immanes bestias interemerant. Quae merita quam longe ab immortalitate semota sint, et docuimus in prioribus libris, et nunc docebimus; ut appareat solam esse iustitiam, quae vitam homini pariat aeternam, et solum deum, qui aeternae vitae praemium largiatur. Nam illi, qui suis meritis immortales facti esse dicuntur, quia nec iustitia, nec ulla in his vera virtus fuit, non immortalitatem sibi, sed mortem peccatis ac libidinibus quaesierunt; nec coeleste praemium, sed inferna supplicia meruerunt, quae pendent simul cum iis omnibus, qui eos coluerunt. Cuius iudicii propinquare tempus ostendam, ut et iustis merces digna solvatur, et poena merita impiis irrogetur. Plato et multi alii philosophorum, cum ignorarent originem rerum supremumque illud tempus, quo mundus esset effectus, multa milia saeculorum fluxisse dixerunt, ex quo hic pulcherrimus mundi exstiterit ornatus; secuti fortasse Chaldaeos, qui, ut Cicero tradidit in libro de divinatione primo [1]), quadringenta septuaginta milia annorum monimentis comprehensa se habere delirant: in quo se quia posse argui non putabant, liberum sibi credi-

1) c. 19.

derunt esse mentiri. Nos autem, quos divinae literae ad scientiam veritatis erudiunt, principium mundi finemque cognovimus: de quo nunc in fine operis disseremus, quoniam de principio in secundo libro explicavimus. Sciant igitur philosophi, qui ab exordio mundi saeculorum milia enumerant, nondum sextum millesimum annum esse conclusum: quo numero expleto, consummationem fieri necesse est, et humanarum rerum statum in melius reformari; cuius rei argumentum prius enarrandum est, ut ratio eluceat. Mundum deus et hoc rerum naturae admirabile opus, sicut arcanis sacrae scripturae continetur sex dierum spatio consummavit, diemque septimum, quo ab operibus suis requieverat, sanxit. Hic est autem dies sabbati, qui lingua Hebraeorum a numero nomen accepit, unde septenarius numerus legitimus ac plenus est. Nam et dies septem sunt, quibus per vicem revolutis orbes conficiuntur annorum; et septem stellae, quae non occidunt; et septem sidera, quae vocantur errantia, quorum dispares cursus et inaequabiles [1]) motus rerum ac temporum varietates efficere creduntur. Ergo quoniam sex diebus cuncta dei opera perfecta sunt, per saecula sex, id est annorum sex milia manere in hoc statu mundum necesse est. Dies enim magnus dei mille annorum circulo terminatur, sicut indicat propheta [2]), qui dicit: Ante oculos tuos, domine, mille anni, tanquam dies unus. Et sicut deus sex illos dies in tantis rebus fabricandis laboravit, ita et religio eius, et veritas in his sex millibus annorum laboret [3]) necesse est, malitia praevalente atque dominante. Et rursus, quoniam perfectis operibus requievit die septimo, eumque benedixit, necesse est, ut in fine sexti millesimi anni malitia omnis aboleatur e terra, et regnet per annos mille iustitia; sitque tranquillitas, et requies a laboribus, quos mundus iam diu perfert. Verum quatenus id eveniat, ordine suo explicabo. Saepe diximus, minora et exigua magnorum figuras et praemonstrationes esse, ut [4]) hunc diem nostrum, qui ortu solis occasuque finitur, diei magni speciem gerere, quem circuitus annorum mille determinat. Eodem modo etiam figuratio terreni hominis coelestis populi praeferebat in posterum

1) Kell. al., edd. inaequales. 2) Psalm. 89, 4. 3) Bass. F. G., Par. 1513. laboraret. Vulgo edd.: laborarel 4) Ald. et sequu. edd.: et.

Digitized by Google

fictionem. Nam sicut perfectis omnibus, quae in usum hominis molitus est deus, ipsum hominem sexto die ultimum fecit, eumque induxit in hunc mundum, tanquam in domum iam diligenter instructam; ita nunc sexto die magno verus homo verbo dei fingitur, id est sanctus populus doctrina et praeceptis dei ad iustitiam figuratur. Et sicut tunc mortalis atque imperfectus e terra fictus est, ut mille annis in hoc mundo viveret; ita nunc ex hoc terrestri saeculo perfectus homo fingitur, ut vivificatus a deo, in hoc eodem mundo per annos mille dominetur. Quomodo autem consummatio futura sit, et qualis exitus humanis rebus impendeat, si quis divinas literas fuerit scrutatus, inveniet. Sed et saecularium prophetarum congruentes cum coelestibus voces finem rerum et occasum post breve tempus annuntiant, describentes quasi fatigati et dilabentis mundi ultimam senectutem. Quae vero a prophetis et vatibus futura esse dicantur, prius quam superveniat extrema illa conclusio, collecta ex omnibus et coacervata subnectam.

15. Est in arcanis sanctarum literarum, transcendisse in Aegyptum cogente inopia rei frumentariae principem Hebraeorum cum omni domo et cognatione. Cuius posteri cum diutius in Aegypto commorantes, in magnam gentem crevissent, et gravi atque intolerando servitutis iugo premerentur, percussit Aegyptum deus insanabili plaga, et populum suum liberavit, traductum medio mari, cum discissis fluctibus et in utramque partem dimotis, per siccum populus graderetur. Conatusque rex Aegyptiorum profugos insequi, coeunte in statum suum pelago, cum omnibus copiis interceptus est. Quod facinus tam clarum, tamque mirabile, quamvis ad praesens virtutem dei hominibus ostenderet, tamen praesignificatio[1]) et figura maioris rei fuit, quam deus idem in extrema temporum consummatione facturus est; liberabit enim plebem suam de gravi servitute mundi. Sed quoniam tunc una plebs dei, et apud unam gentem fuit, Aegyptus sola percussa est. Nunc autem, quia dei populus ex omnibus linguis congregatus, apud omnes gentes commoratur, et ab his dominantibus premitur, necesse est universas nationes, id est orbem totum coelestibus plagis verberari, ut iustus et cultor dei populus libe-

1) Kell. a pr. m. al., edd. vett.: praefiguratio.

retur. Et sicut tunc signa facta sunt, quibus futura clades Aegypti ostenderetur, ita in ultimo fient prodigia miranda per omnia elementa mundi, quibus imminens exitus universis gentibus intelligatur. Propinquante igitur huius saeculi termino, humanarum rerum statum commutari necesse est, et in deterius nequitia invalescente prolabi, ut iam nostra haec tempora, quibus iniquitas et malitia usque ad summum gradum crevit, in illius tamen insanabilis mali comparatione [1]) felicia et prope aurea possint iudicari. Ita etenim iustitia rarescet, ita impietas, et avaritia, et cupiditas, et libido crebrescet, ut si qui tum forte fuerint boni, praedae sint sceleratis, ac divexentur undique ab iniustis, soli autem mali opulenti sint; boni vero in omnibus contumeliis atque in egestate iactentur. Confundetur omne ius, et leges interibunt. Nihil quisquam tunc habebit, nisi aut quaesitum, aut defensum manu: audacia et vis [2]) omnia possidebunt. Non fides in hominibus, non pax, non humanitas, non pudor, non veritas erit; atque ita neque securitas, neque regimen, neque requies a malis ulla. Omnis enim terra tumultuabitur: frement ubique [3]) bella: omnes gentes in armis erunt, et se invicem oppugnabunt: civitates inter se finitimae procliabuntur; et prima omnium Aegyptus stultarum superstitionum luet poenas et sanguine, velut flumine operietur. Tunc peragrabit gladius orbem, metens omnia, et tanquam messem cuncta prosternens. Cuius vastitatis et confusionis haec erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis: horret animus dicere, sed dicam, quia futurum est; tolletur de terra, et imperium in Asiam revertetur, ac rursus oriens dominabitur, atque occidens serviet. Nec mirum cuiquam debet videri, si regnum tanta mole fundatum, ac tamdiu per tot et tales viros auctum, tantis denique opibus confirmatum, aliquando tamen corruet. Nihil est humanis viribus laboratum, quod non humanis [4]) aeque viribus destrui possit, quoniam mortalia sunt opera mortalium. Sic [5]) et alia prius regna, cum diutius floruissent, nihilominus tamen occiderunt. Nam et Aegyptios, et Persas, et Graecos, et Assyrios proditum est regimen

---

1) Kell., Bet. Antw. 1570 al.: comparationem. 2) Kell. Bas. F. al., edd. vett. et nonnullae recc.: vi. 3) Iun. Bas. G., edd. vett.: undique. 4) Kell. al., edd. vett.: ab humanis. 5) Bas. G.: sed.

Digitized by Google

habuisse terrarum; quibus omnibus destructis, ad Romanos quoque rerum summa pervenit. Qui quanto ceteris omnibus regnis magnitudine antistant, tanto maiore decident lapsu, quia plus habent ponderis ad ruinam, quae sunt ceteris altiora. Non inscite Seneca Romanae urbis tempora distribuit per[1]) aetates. Primam enim dixit infantiam sub rege Romulo fuisse, a quo et genita, et quasi educata sit Roma: deinde pueritiam sub ceteris regibus, a quibus et aucta sit, et disciplinis pluribus institutisque formata; at vero Tarquinio regnante, cum iam quasi adulta esse coepisset, servitium non tulisse, et reiecto superbae dominationis iugo, maluisse legibus obtemperare, quam regibus: cumque esset adolescentia eius fine Punici belli terminata, tum denique confirmatis viribus coepisse iuvenescere. Sublata enim Carthagine, quae diu aemula imperii fuit, manus suas in totum orbem terra marique porrexit, donec regibus cunctis et nationibus[2]) subiugatis, cum iam bellorum materia deficeret, viribus suis male uteretur, quibus se ipsa confecit. Haec fuit prima eius senectus, cum bellis lacerata civilibus atque intestino malo pressa, rursus ad regimen singularis imperii recidit, quasi ad alteram infantiam revoluta. Amissa enim libertate, quam Bruto duce et auctore defenderat, ita consenuit, tanquam sustentare se ipsa non valeret, nisi adminiculo regentium niteretur. Quodsi haec ita sunt, quid restat, nisi ut sequatur interitus senectutem? Et id futurum brevi conciones prophetarum denuntiant sub ambage aliorum nominum, ne facile quis intelligat. Sibyllae tamen aperte interituram esse Romam loquuntur, et quidem iudicio dei, quod nomen eius habuerit invisum, et inimica iustitiae, alumnum veritatis populum trucidarit. Hystaspes quoque, qui fuit Medorum rex antiquissimus, a quo amnis quoque[3]) nomen accepit, qui nunc Hydaspes dicitur, admirabile somnium sub interpretatione vaticinantis pueri ad memoriam posteris tradidit, sublatum iri ex orbe imperium nomenque Romanum multo ante praefatus, quam illa Troiana gens conderetur.

16. Quomodo autem id futurum sit, ne quis incredibile arbitretur, ostendam. In primis multiplicabitur re-

1) Bas. F. G. al., Lugd. 1541 et sequn. edd.: in. 2) Bas. F. G. plurimique cdd., Ven. 1478. Bün. Lengl. addunt v.: imperio. 3) V. quoque om. Kell. Bas. F.

Digitized by Google

gnum, et summa rerum potestas per plurimos dissipata et concisa, minuetur. Tunc discordiae civiles in perpetuum serentur, nec ulla requies bellis exitialibus erit, donec reges decem pariter exsistant, qui orbem terrae, non ad regendum, sed ad consumendum partiantur. Hi exercitibus in immensum auctis, et agrorum cultibus destitutis, quod est principium eversionis et cladis, disperdent omnia, et comminuent, et vorabunt. Tum repente adversus eos hostis potentissimus ab extremis finibus plagae septentrionalis orietur, qui tribus ex eo numero deletis, qui tunc Asiam obtinebunt, assumetur in societatem a ceteris, ac princeps omnium constituetur. Hic insustentabili dominatione vexabit orbem, divina et humana miscebit, infanda dictu et exsecrabilia molietur, nova consilia in pectore suo volutabit, ut proprium sibi constituat imperium, leges commutabit et suas sanciet: contaminabit, diripiet, spoliabit, occidet; denique immutato nomine atque imperii sede translata, confusio ac perturbatio humani generis consequetur. Tum vero detestabile atque abominandum tempus exsistet, quo [1]) nulli hominum sit vita iucunda. Eruentur [2]) funditus civitates atque interibunt, non modo ferro atque igni, verum etiam terrae motibus assiduis et eluvie aquarum, et morbis frequentibus, et fame crebra. Aer enim vitiabitur, et corruptus ac pestilens fiet, modo importunis imbribus, modo inutili siccitate, nunc frigoribus, nunc aestibus nimiis; nec terra homini dabit fructum: non seges quidquam, non arbor, non vitis feret, sed cum in flore spem maximam dederint, in fruge decipient. Fontes quoque cum fluminibus arescent, ut ne potus quidem suppetat; et aquae in sanguinem, aut in amaritudinem mutabuntur. Propter haec deficient et in terra quadrupedes, et in aere volucres, et in mari pisces. Prodigia quoque in coelo mirabilia mentes hominum maximo terrore confundent, et crines cometarum, et solis tenebrae, et color lunae, et cadentium [3]) siderum lapsus. Nec tamen haec usitato modo fient, sed exsistent subito ignota et invisa oculis astra: sol in perpetuum fuscabitur, ut vix inter noctem diemque discernatur [4]): luna iam non tribus deficiet horis, sed perpetuo sanguine offusa, meatus extraordinarios

1) Kell., edd. vett.: Tam vero — quod. 2) Kell. Bas. F. al., edd. vett. Bet. evertentur. 3) Kell.: candentium. 4) Kell. Bas. F. al., edd. vett discernat.

Digitized by Google

peraget, ut non sit homini promtum, aut siderum cursus, aut rationem temporum agnoscere; fiet enim vel aestas in hieme, vel hiems in aestate. Tunc annus breviabitur, et mensis minuetur, et dies in angustum coarctabitur: stellae vero creberrimae cadent, ut coelum omne caecum sine ullis luminibus appareat. Montes quoque altissimi decident, et planis aequabuntur: mare innavigabile constituetur. Ac ne quid malis hominum terraeque desit, audietur e coelo tuba; quod hoc modo Sibylla[1]) denuntiat:

σάλπιγξ οὐρανόθεν φωνὴν πολύθρηνον ἀφήσει.

Itaque trepidabunt omnes, et ad luctuosum illum sonitum contremiscent. Tum vero per iram dei adversus homines, qui iustitiam non agnoverunt, saeviet ferrum, ignis, fames, morbus, et super omnia metus semper impendens. Tunc orabunt deum, et non exaudiet; optabitur mors, et non veniet; ne nox quidem requiem timori dabit, nec ad oculos somnus accedet, sed animas hominum sollicitudo ac vigilia macerabit: plorabunt, et gement, et dentibus strident; gratulabuntur mortuis, et vivos plangent. His et aliis pluribus malis solitudo fiet in terra, et erit deformatus orbis atque desertus, quod in carminibus Sibyllinis[2]) ita dicitur:

ἔσται κόσμος ἄκοσμος ἀπολλυμένων ἀνθρώπων.

Ita enim conficietur humanum genus, ut vix decima pars hominum relinquatur, et unde mille processerant, vix prodient centum. De cultoribus etiam dei duae partes interibunt, et tertia quae fuerit probata, remanebit.

17. Sed planius, quomodo id eveniat, exponam. Imminente iam temporum conclusione, propheta magnus mittetur a deo, qui convertat homines ad dei agnitionem; et accipiet potestatem mirabilia faciendi. Ubicunque non audierint eum homines, claudet coelum et abstinebit imbres, aquam convertet in sanguinem et cruciabit illos siti ac fame; et quicunque conabitur eum laedere, procedet ignis de ore eius atque amburet illum. His prodigiis atque virtutibus convertet multos ad dei cultum, peractisque operibus ipsius, alter rex orietur ex Syria, malo spiritu genitus, eversor ac perditor generis humani, qui reliquias illius prioris mali cum ipso simul deleat. Hic pugnabit adversus prophetam dei, et vincet, et interficiet eum, et insepultum

1) edd. Gall. p. 729. 2) ed. Gall. p. 671.

iacere patietur; sed post diem tertium reviviscet, atque inspectantibus et mirantibus cunctis, rapietur in coelum. Rex vero ille teterrimus erit quidem et ipse, sed mendaciorum propheta, et se ipsum constituet ac vocabit deum, et se coli iubebit ut dei filium: et dabitur ei potestas, ut faciat signa et prodigia, quibus visis irretiat homines, ut adorent eum. Iubebit ignem descendere de coelo, et solem a suis cursibus stare, et imaginem loqui; et fient haec sub verbo eius: quibus miraculis etiam sapientium plurimi allicientur ab eo. Tunc eruere templum dei conabitur, et iustum populum persequetur; et erit pressura et contritio, qualis nunquam fuit a principio mundi. Quicunque crediderint atque accesserint ei, signabuntur ab eo tanquam pecudes: qui autem recusaverint notam eius, aut in montes fugient, aut comprehensi exquisitis cruciatibus necabuntur. Idem iustos homines obvolvet libris prophetarum, atque ita cremabit; et dabitur ei desolare orbem terrae mensibus quadraginta duobus. Id erit tempus, quo iustitia proiicietur, et innocentia odio erit; quo mali bonos hostiliter praedabuntur: non lex, aut ordo, aut militiae disciplina servabitur, non canos quisquam reverebitur, non officium pietatis agnoscet, non sexus, aut infantiae miserebitur; confundentur omnia et miscebuntur contra fas, contra iura naturae. Ita quasi uno communique latrocinio terra universa vastabitur. Cum haec ita erunt, tunc iusti et sectatores veritatis segregabunt se a malis, et fugient in solitudines. Quo audito, impius rex inflammatus ira veniet cum exercitu magno, et admotis omnibus copiis circumdabit montem, in quo iusti morabuntur, ut eos comprehendat. Illi vero, ubi se clausos undique atque obsessos viderint, exclamabunt ad deum voce magna, et auxilium coeleste implorabunt; et exaudiet eos deus, et mittet regem magnum de coelo, qui eos eripiat ac liberet, omnesque impios ferro ignique disperdat.

18. Haec ita futura esse, cum prophetae omnes ex dei spiritu, tum etiam vates ex instinctu daemonum cecinerunt. Hystaspes enim, quem superius nominavi, descripta iniquitate saeculi huius extremi, pios ac fideles a nocentibus segregatos, ait cum fletu et gemitu extensuros esse ad coelum manus, et imploraturos fidem Iovis; Iovem respecturum ad terram, et auditurum voces hominum, atque impios exstincturum. Quae omnia vera sunt, praeter unum,

Digitized by Google

quod Iovem dixit illa facturum, quae deus faciet. Sed et illud non sine daemonum fraude subtractum est, missum iri a patre tunc filium dei, qui deletis omnibus malis pios liberet. Quod Hermes[1]) tamen non dissimulavit. In eo enim libro, qui *λόγος τέλειος* inscribitur, post enumerationem malorum, de quibus diximus, subiecit haec: *ἐπὰν δὴ ταῦτα ὧδε γένηται, ὦ Ἀσκληπιέ, τότε ὁ κύριος καὶ πατὴρ καὶ θεὸς καὶ τοῦ πρώτου καὶ ἑνὸς θεοῦ δημιουργὸς, ἐπιβλέψας τοῖς γενομένοις καὶ τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν, τουτέστι τὸ ἀγαθὸν ἀντερείσας τῇ ἀταξίᾳ, καὶ ἀνακαλεσάμενος τὴν πλάνην καὶ τὴν κακίαν ἐκκαθάρας πῇ μὲν ὕδατι πολλῷ κατακλύσας, πῇ δὲ πυρὶ ὀξυτάτῳ διακαύσας, ἐνίοτε δὲ πολέμοις καὶ λοιμοῖς ἐκπιέσας*[2]) *ἤγαγεν ἐπὶ τὸ ἀρχαῖον καὶ ἀποκατέστησεν τὸν ἑαυτοῦ κόσμον.* Sibyllae quoque non aliter fore ostendunt, quam ut dei filius a summo patre mittatur, qui et iustos liberet de manibus impiorum, et iniustos cum tyrannis saevientibus deleat; e quibus una sic tradidit[3]):

Ἥξει καὶ μακάρων ἐθέλων πόλιν ἐξαλαπάξαι,
καί κέν τις θεόθεν βασιλεὺς πεμφθεὶς ἐπὶ τοῦτον
πάντας ὀλεῖ βασιλεῖς μεγάλους καὶ φῶτας ἀρίστους,
εἶθ' οὕτως κρίσις ἔσται ὑπ' ἀφθίτου[4]) *ἀνθρώποισιν.*

Item alia Sibylla:

καὶ τότ' ἐξ ἠελίοιο θεὸς πέμψει βασιλῆα,
ὃς πᾶσαν γαῖαν παύσει πολέμοιο κακοῖο.

Et rursus alia:

ὄφρα κε πρώως δυστυχέων θνητῶν ζυγὸν ἡμῶν
δοῦλον[5]) *δυσβάστακτον ἐπ' αὐχένι κείμενον ἄρῃ,*
καὶ θεσμοὺς ἀθέους λύσῃ δεσμούς τε βιαίους.

19. Oppresso igitur orbe terrae, cum ad destruendam immensarum virium tyrannidem humanae opes defecerint, siquidem capto mundo cum magnis latronum exercitibus incubabit, divino auxilio tanta illa calamitas indigebit. Commotus igitur deus et periculo ancipiti, et miseranda comploratione iustorum, mittet protinus liberatorem. Tunc aperietur coelum medium intempesta nocte et tenebrosa,

1) ed. Fr. Patrit. p. 51, Asclepius Hermetis Apuleio interprete l. l. p. 4, b. 2) Ven. 1478: *ἐκπαίσας*. 3) ed. Gall. p. 561 s. 460. 745. 4) Nonnulli ll. *ἀφθίτοις*. 5) Hunc l. in libris mutilatum et depravatum c. Kell. his literis exhibet: O prase praysi doy tixi oyon ato zigiue mo dulon. Haec ita, ut in textu posui, ingeniose refinxit Sauppius, collega coniunctissimus.

Digitized by Google

ut in orbe toto lumen descendentis dei tanquam fulgur appareat; quod Sibylla his versibus locuta[1]) est:

ὁππόταν ἔλθῃ,

πῦρ ἔσται σκοτόεν τι μέσῃ ἐνὶ νυκτὶ μελαίνῃ[2]).

Haec est nox, quae a nobis propter adventum regis ac dei nostri pervigil celebratur: cuius noctis duplex est ratio, quod in ea et vitam tum recepit, cum passus est, et postea regnum orbis terrae recepturus est. Hic est enim liberator, et iudex, et ultor, et rex, et deus, quem nos Christum vocamus, qui prius quam descendat, hoc signum dabit. Cadet repente gladius e coelo, ut sciant iusti ducem sanctae militiae descensurum, et descendet comitantibus angelis in medium terrae, et antecedet eum flamma inexstinguibilis, et virtus angelorum tradet in manus iustorum multitudinem illam, quae montem circumsederit, et concidetur ab hora tertia usque ad[3]) vesperum, et fluet sanguis more torrentis; deletisque omnibus copiis, impius solus effugiet, et peribit ab eo virtus sua. Hic est autem, qui appellatur Antichristus, sed se ipse Christum mentietur, et contra verum dimicabit, et victus effugiet, et bellum saepe renovabit, et saepe vincetur, donec quarto proelio confectis omnibus impiis debellatus et captus, tandem scelerum suorum luat poenas. Sed et ceteri principes ac tyranni, qui contriverunt orbem, simul cum eo vincti adducentur ad regem, et increpabit eos, et coarguet, et exprobrabit his facinora ipsorum, et damnabit eos, ac meritis cruciatibus tradet. Sic exstincta malitia et impietate compressa, requiescet orbis, qui per tot saecula subiectus errori ac sceleri, nefandam pertulit servitutem. Non colentur ulterius dii manu facti, sed a templis et pulvinaribus suis deturbata simulacra igni dabuntur, et cum donis suis mirabilibus ardebunt; quod etiam Sibylla cum prophetis congruens, futurum esse praedixit:

τρίψουσιν[4]) δ' εἴδωλα βροτοὶ καὶ πλοῦτον ἅπαντα.

Erythraea quoque idem spopondit[5]):

ἔργα δὲ χειροποίητα θεῷ κατακαυθήσονται.

---

1) Bas. G.: elocuta. 2) Ita scripsi ex c. Regiom. Vulgo (Kell., edd. vett.) — σκότος ἐν (edd. recc. ἐν τῇ) μέσῃ νυκτὶ μελαίνῃ. 3) Kell. Bas. G.: in. 4) ed. Gall. p. 726. Reg. Put. 2 Reg. Kell. Regiom.: τρίψωσιν. In Sibyllinis legendum: ῥίψωσιν. 5) ed. Gall. p. 452.

20. Post haec aperientur inferi, et resurgent mortui, de quibus iudicium magnum idem ipse rex ac deus faciet, cui summus pater et iudicandi, et regnandi dabit maximam potestatem. De quo iudicio et regno apud Erythraeam Sibyllam sic invenitur[1]):

ὁππότε δὴ καὶ τοῦτο λάβῃ τέλος αἴσιμον ἦμαρ
εἰς δὲ βροτοὺς ἥξῃ κρίσις ἀθανάτοιο θεοῖο,
ἥξει ἐπ' ἀνθρώπους μεγάλη κρίσις ἠδὲ καὶ ἀρχή.

Deinde apud aliam:

ταρτάρεον δὲ χάος δείξει τότε γαῖα χανοῦσα,
ἥξουσιν δ' ἐπὶ βῆμα θεοῦ βασιλῆος ἅπαντες.

Et alio loco apud eandem:

οὐρανὸν εἱλίξω, γαίης κευθμῶνας ἀνοίξω,
καὶ τότ' ἀναστήσω νεκροὺς μοῖραν ἀναλύσας
καὶ θανάτου κέντρον. καὶ ὕστερον εἰς κρίσιν ἄξω
κρίνων εὐσεβέων καὶ δυσσεβέων βίον ἀνδρῶν.

Nec tamen universi tunc a deo iudicabuntur, sed ii tantum, qui sunt in dei religione versati. Nam qui deum non agnoverunt, quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, iam iudicati damnatique sunt, sanctis literis contestantibus, non resurrecturos esse impios in iudicium. Iudicabuntur ergo qui deum scierunt, et facinora eorum, id est mala opera cum bonis collata ponderabuntur; ut si plura et gravia fuerint bona iustaque, dentur ad vitam beatam: si autem mala superaverint, condemnentur ad poenam. Hic fortasse dixerit quispiam: si est immortalis anima, quomodo patibilis inducitur ac poenae sentiens? Si enim ob merita punietur, sentiet utique dolorem atque ita etiam mortem. Si morti non est obnoxia, ne dolori quidem; patibilis ergo non est. Huic quaestioni, sive argumento, a Stoicis ita occurritur: animas quidem hominum permanere, nec interventu mortis in nihilum resolvi; sed eorum, qui iusti fuerunt, puras, et impatibiles, et beatas ad sedem coelestem, unde illis origo sit, remeare, vel in campos quosdam fortunatos rapi, ubi fruantur miris voluptatibus: impios[2]) vero, quoniam se malis cupiditatibus inquinaverunt, mediam quandam gerere inter immortalem mortalemque naturam, et habere aliquid imbecillitatis ex contagione carnis, cuius

---

1) ed. Gall. p. 473. 729. 755. 2) Isaeus scribendum existimat: impiorum (Gall. Lengl.), Heum.: impias.

desideriis ac libidinibus addictae, ineluibilem quendam fucum trahant labemque terrenam; quae cum temporis diuturnitate penitus inhaeserit, eius naturae reddi animas, ut si non exstinguibiles in totum, quoniam ex deo sint, tamen cruciabiles fiant per corporis maculam, quae peccatis inusta, sensum doloris attribuit. Quam sententiam poeta sic explicavit[1]:

Quin et supremo cum lumine vita reliquit[2],
Non tamen omne malum miseris, nec funditus omnes
Corporeae excedunt pestes; penitusque necesse est
Multa diu concreta modis inolescere miris.
Ergo exercentur poenis, veterumque malorum
Supplicia expendunt.

Haec propemodum vera sunt. Anima enim, cum divortium fecit a corpore, est, ut ait idem poeta[3]:

Par levibus ventis, volucrique simillima somno,

quia spiritus est, et ipsa tenuitate incomprehensibilis, sed nobis, qui sumus corporales; deo autem, cum subiacet posse omnia, comprehensibilis.

21. Primum igitur dicimus, tantam esse dei potestatem, ut etiam incorporalia comprehendat, et quemadmodum voluerit, afficiat. Nam et angeli deum metuunt, quia castigari ab eo possunt inenarrabili quodam modo; et daemones reformidant, qui torquentur ab eo ac puniuntur. Quid ergo mirum, si cum sint immortales animae, tamen patibiles sint deo? Nam cum in se nihil habeant solidum et contrectabile, a solidis et corporalibus nullam vim pati possunt; sed quia in solis spiritibus vivunt, a solo deo tractabiles sunt, cui virtus ac substantia spiritalis est. Sed tamen docent nos sanctae literae, quemadmodum poenas impii sint laturi[4]. Nam quia peccata in corporibus contraxerunt, rursus carne induentur, ut in corporibus piaculum solvant; et tamen non erit caro illa, quam deus homini superiecerit, huic terrenae similis, sed insolubilis ac permanens in aeternum, ut sufficere possit cruciatibus et igni sempiterno, cuius natura diversa est ab hoc nostro, quo ad vitae necessaria utimur, qui nisi alicuius materiae fomite alatur, exstinguitur. At ille divinus per se ipsum semper vivit ac viget

---

1) Virg. Aen. 6, 735 s. 2) Bass. F. G.: relinquit. 3) Aen. 6, 702. 4) Bass. F. G. al., Bet. al.: daturi.

Digitized by Google

sine ullis alimentis, nec admixtum habet fumum, sed est purus, ac liquidus, et in aquae modum fluidus. Non enim vi aliqua sursum versus urgetur, sicut noster, quem labes terreni corporis, quo tenetur, et fumus intermixtus exsilire cogit, et ad coelestem naturam cum trepidatione mobili subvolare. Idem igitur divinus ignis una eademque vi atque potentia et cremabit impios, et recreabit, et quantum e corporibus absumet, tantum reponet, ac sibi ipse aeternum pabulum subministrabit: quod poetae in vulturem Tityi transtulerunt. Ita sine ullo revirescentium corporum detrimento aduret tantum ac sensu doloris afficiet. Sed et iustos cum iudicaverit deus, etiam igni eos examinabit. Tum quorum peccata vel pondere, vel numero praevaluerint, perstringentur igni atque amburentur: quos autem plena iustitia et maturitas virtutis incoxerit, ignem illum non sentient; habent enim aliquid in se dei, quod vim flammae repellat ac respuat. Tanta vis est innocentiae, ut ab ea ignis ille refugiat innoxius, qui accipit[1]) a deo hanc potestatem[2]), ut impios urat, iustis obtemperet. Nec tamen quisquam putet, animas post mortem protinus iudicari. Nam omnes in una communique custodia detinentur, donec tempus adveniat, quo maximus iudex meritorum faciat examen. Tum quorum fuerit probata iustitia, ii praemium immortalitatis accipient: quorum autem peccata et scelera detecta, non resurgent, sed cum impiis in easdem tenebras recondentur, ad certa supplicia destinati.

22. Figmenta haec esse poetarum quidam putant, ignorantes, unde illa poetae acceperint, ac negant haec fieri posse; nec mirum est ita illis videri. Aliter enim, quam res habet, traditur a poetis: qui licet sint multo antiquiores, quam historici, et oratores, et cetera genera scriptorum, tamen quia mysterium divini sacramenti nesciebant, et ad eos mentio resurrectionis futurae obscuro rumore pervenerat, eam vero temere ac leviter auditam in modum commenticiae fabulae prodiderunt. Et tamen iidem testati sunt, non auctorem se certum, sed opinionem sequi; ut Maro, qui ait[3]):

Sit mihi fas audita loqui.

---

1) Lugd. 1541 al.: accepit. 2) Bass. F. G. al., Lengl.: potentiam. 3) Aen. 6, 266.

Quamvis igitur veritatis arcana in parte corruperint, tamen ipsa res eo verior invenitur, quod cum prophetis in parte consentiunt: quod nobis ad probationem rei satis est. Errori tamen eorum subest ratio nonnulla. Nam cum prophetae assiduis concionibus praedicarent, iudicaturum esse de mortuis filium dei, et haec annuntiatio non lateret; quoniam rectorem coeli non alium putabant esse, quam Iovem, iudicare apud inferos Iovis filium tradiderunt, sed tamen non Apollinem, aut Liberum, aut Mercurium, qui coelestes putantur; sed eum, qui et mortalis fuerit, et iustus, vel Minoem, vel Aeacum, vel Rhadamanthum. Corruperunt igitur poetica licentia, quod acceperant; vel opinio veritatem per diversa ora sermonesque varios dissipatam [1]) mutavit. Nam quod peractis apud inferos mille annis, rursus ad vitam restitui cecinerunt, Marone ita dicente [2]):

Has omnes, ubi mille rotam volvere per annos,
Lethaeum ad fluvium deus evocat agmine magno,
Scilicet immemores supera ut convexa revisant
Rursus, et incipiant in corpora velle reverti:

haec eos ratio fefellit, quod resurgent defuncti, non post mille annos mortis suae, sed ut restituti rursus in vitam, mille annis cum deo regnent. Deus enim veniet, ut orbe hoc ab omni labe purgato, redivivas iustorum animas corporibus innovatis, ad sempiternam beatitudinem suscitet. Itaque praeter aquam oblivionis vera sunt cetera; quam idcirco finxerunt, ne quis illis opponeret: cur ergo non meminerunt se aliquando vixisse, aut qui fuerint, aut quae gesserint? Sed nihilominus tamen verisimile non putatur, et res tota velut licenter et fabulose ficta respuitur. Nobis autem de resurrectione affirmantibus atque docentibus, animas ad alteram vitam non oblitas sui, sed in eodem sensu ac figura esse redituras, illud opponitur: tot iam saecula transierunt; quis unquam unus ab inferis resurrexit, ut exemplo eius fieri posse credamus? At enim resurrectio fieri non potest, dominante adhuc iniustitia. Hoc enim saeculo necantur homines vi, ferro, insidiis, venenis et afficiuntur iniuriis, egestate, carceribus, tormentis, proscriptionibus. Eo accedit, quod iustitia invisa est; quod omnes, qui deum sequi volunt, non tantum odio habentur, sed

---

1) Ita Kell., Bün. Libri: dissipata. 2) Aen. 6, 748 ss.

Digitized by Google

vexantur omnibus contumeliis, et excruciantur multiplici genere poenarum, et ad impios cultus manu factorum deorum non ratione, aut veritate, sed nefanda corporum laceratione coguntur. Num igitur oportet ad haec eadem resurgere, aut reverti homines ad vitam, in qua tuti esse non possunt[1])? Cum ergo iusti tam viles habeantur, tam facile tollantur: quid putemus futurum fuisse, si quis ab inferis rediens vitam postliminio recepisset? Auferretur profecto ab oculis hominum, ne viso eo, vel audito, deos universi relinquerent, et ad unius se dei cultum religionemque converterent. Ergo semel fieri resurrectionem necesse est, cum malum fuerit ablatum, quoniam eos, qui resurrexerint, nec mori iam ulterius, nec violari ullo modo fas est, ut beatam possint agere vitam, quorum mors resignata est. Poetae vero, cum scirent, hoc saeculum malis omnibus redundare, oblivionis amnem induxerunt, ne laborum ac malorum memores animae reverti ad superos recusarent; unde Virgilius[2]):

O pater, anne aliquas ad coelum hinc ire putandum est
Sublimes animas, iterumque ad tarda reverti[3])
Corpora? quae lucis miseris tam dira cupido?

Ignorabant enim, quomodo, aut quando id fieri oporteret; itaque renasci eas putaverunt, et denuo ad uterum revolvi atque ad infantiam regredi. Unde etiam Plato de anima disserens, ex hoc ait posse cognosci animas esse immortales atque divinas, quod in pueris mobilia sint ingenia et ad percipiendum facilia; quod ea, quae discant, ita celeriter rapiant, uti non tunc primum discere illa videantur, sed recognoscere atque reminisci: in quo vir sapiens poetis ineptissime credidit.

23. Non igitur renascentur, quod fieri non potest, sed resurgent, et a deo corporibus induentur, et prioris vitae factorumque omnium memores erunt[4]); et in bonis coelestibus collocatae[5]), ac fruentes iucunditate innumerabilium copiarum, praesenti deo gratias agent, quod malum omne deleverit, quod eos ad regnum vitamque perpetuam suscitarit. Qua de anastasi philosophi quoque dicere ali-

---

1) Sic Bass. F. G. Kell., Bet. Vulgo: possint. 2) Aen. 6, 719 ss. 3) Mscr. Tornaes. Bas. G.: remitti. 4) V. erunt om. Kell. 5) Kell. Bas. F. al., Rom. 1474. Ven. 90. 97. 1502. Lengl.: collocati.

quid conati sunt tam corrupte, quam poetae. Nam Pythagoras transire animas in nova corpora disputavit, sed inepte, quod ex hominibus in pecudes, et ex pecudibus in homines, et se ipsum ex Euphorbo esse reparatum. Melius Chrysippus, quem Cicero [1]) ait fulcire porticum Stoicorum; qui in libris, quos de providentia scripsit, cum de innovatione mundi loqueretur, haec intulit: *τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος, δῆλον, ὡς οὐδὲν ἀδύνατον, καὶ ἡμᾶς μετὰ τὸ τελευτῆσαι, πάλιν περιόδων τινῶν εἰλημμένων χρόνου, εἰς τοῦτο, ἐν ᾧ νῦν ἐσμεν, ἀποκαταστῆναι σχῆμα.* Sed nos ab humanis ad divina redeamus. Sibylla dicit haec:

Δύσπιστον [2]) *γὰρ ἅπαν μερόπων γένος· ἀλλ' ὅταν ἤδη*
κόσμου καὶ θνητῶν ἔλθῃ κρίσις, ἣν θεὸς αὐτὸς
ποιήσει κρίνων ἀσεβεῖς θ'. ἅμα εὐσεβέας τε,
καὶ τότε δυσσεβέας μὲν ὑπὸ ζόφον ἐν πυρὶ πέμψει.
ὅσσοι δ' εὐσεβέουσι πάλιν ζήσουσ' ἐπὶ γαίης,
πνεῦμα θεοῦ δόντος τιμὴν θ' ἅμα καὶ βίον αὐτοῖς.

Quodsi non modo prophetae, sed etiam vates, et poetae, et philosophi anastasin mortuorum futuram esse consentiunt, nemo quaerat a nobis, quemadmodum fieri possit; nec enim divinorum operum reddi potest ratio: sed si a principio deus hominem nescio quo inenarrabili modo instituit, credamus, ab eodem restitui veterem posse, qui novum fecit.

24. Nunc reliqua subnectam. Veniet igitur summi et maximi dei filius, ut vivos ac mortuos iudicet, Sibylla testante atque dicente:

Πάσης [3]) *γὰρ γαίης τότε θνητῶν σύγχυσις ἔσται,*
αὐτὸς ὁ παντοκράτωρ ὅταν ἔλθῃ βήματι κρῖναι
ζώντων καὶ νεκύων ψυχὰς καὶ κόσμον ἅπαντα.

Verum ille, cum deleverit iniustitiam iudiciumque maximum fecerit, ac iustos, qui a principio fuerunt, ad vitam restauraverit, mille annis inter homines versabitur, eosque iustissimo imperio reget. Quod alibi Sibylla vaticinans furensque proclamat:

κλῦτε δέ μου μέροπες, βασιλεὺς αἰώνιος ἄρχει.

Tum qui erunt in corporibus vivi, non morientur, sed per eosdem mille annos infinitam multitudinem generabunt; et erit soboles eorum sancta, et deo cara: qui autem ab in-

---

1) Acad. prior. 2, 24. 2) ed. Gall. p. 490 s. 539. 3) ed. Gall. p. 692 s.

Digitized by Google

feris suscitabuntur, ii praeerunt viventibus velut iudices. Gentes vero non extinguentur omnino, sed quaedam relinquentur in victoriam dei, ut triumphentur a iustis, ac subiugentur perpetuae servituti. Sub idem tempus etiam princeps daemonum, qui est machinator omnium malorum, catenis vincietur, et erit in custodia mille annis coelestis imperii, quo iustitia in orbe regnabit, ne quod malum adversus populum dei moliatur. Post cuius adventum congregabuntur iusti ex omni terra; peractoque iudicio, civitas sancta constituetur in medio terrae, in qua ipse conditor deus cum iustis dominantibus commoretur. Quam civitatem Sibylla designat, cum dicit[1]):

καὶ πόλιν, ἣν ἐπόθησε θεὸς, ταύτην ἐποίησεν
λαμπροτέραν ἄστρων, ἠδ' ἡλίου, ἠδὲ σελήνης.

Tunc auferentur a mundo tenebrae illae, quibus offundetur atque occaecabitur coelum, et luna claritudinem solis accipiet, nec minuetur ulterius: sol autem septies tanto, quam nunc est, clarior fiet: terra vero aperiet fecunditatem suam, et uberrimas fruges sua sponte generabit: rupes montium melle[2]) sudabunt, per rivos vina decurrent, et flumina lacte inundabunt: mundus denique ipse gaudebit, et omnis rerum natura laetabitur, erepta et liberata dominio mali, et impietatis, et sceleris, et erroris. Non bestiae per hoc tempus sanguine alentur, non aves praeda; sed quieta et placida erunt omnia. Leones et vituli ad praesepe simul stabunt, lupus ovem non rapiet, canis non venabitur, accipitres et aquilae non nocebunt, infans cum serpentibus ludet. Denique tunc fient illa, quae poetae aureis temporibus facta esse iam Saturno regnante dixerunt. Quorum error hinc exortus est, quod prophetae futurorum pleraque sic proferunt et enuntiant, quasi iam peracta. Visiones enim divino spiritu offerebantur oculis eorum, et videbant illa in conspectu suo quasi fieri ac terminari. Quae vaticinia eorum cum paulatim fama vulgasset, quoniam profani a sacramento ignorabant quatenus dicerentur, completa iam esse veteribus saeculis illa omnia putaverunt, quae utique fieri complerique non poterant homine regnante. Cum vero deletis religionibus impiis et scelere compresso, subiecta erit deo terra:

---

1) ed. Gall. p. 626 s. 2) Bet. al.: mella.

Cedet[1]) et ipse mari vector, nec nautica pinus
Mutabit merces, omnis feret omnia tellus.
Non rastros patietur humus, non vinea falcem.
Robustus quoque iam tauris iuga solvet arator.
Molli paulatim flavescet[2]) campus arista,
Incultisque rubens pendebit sentibus uva,
Et durae quercus sudabunt roscida mella,
Nec varios discet mentiri lana colores.
Ipse sed in pratis aries iam suave rubenti
Murice, iam croceo mutabit vellera luto.
Sponte sua sandyx pascentes vestiet agnos.
Ipsae lacte domum referent distenta capellae
Ubera, nec magnos metuent armenta leones.

Quae poeta secundum Cumaeae Sibyllae carmina prolocutus est. Erythraea vero sic ait[3]):

Οἱ δὲ λύκοι τε καὶ ἄρνες ἐν οὔρεσιν ἄμμιγ' ἔδονται
χόρτον, παρδάλιές τ' ἐρίφοις ἅμα βοσκήσονται,
ἄρκτοι σὺν μόσχοισιν ὁμοῦ καὶ πᾶσι βοτοῖσιν.
σαρκοβόρος τε λέων φάγεται ἄχυρον παρὰ φάτναις,
σὺν βρέφεσίν τε δράκοντες ἀμαρτῇ[4]) κοιμήσονται.

Et alio loco de ubertate rerum:

Καὶ[5]) τότε δὴ χάρμην μεγάλην θεὸς ἀνδράσι δώσει.
καὶ γὰρ γῆ καὶ δένδρα καὶ ἄσπετα θρέμματα γαίης
δώσουσιν καρπὸν τὸν ἀληθινὸν ἀνθρώποισιν
οἴνου καὶ μέλιτος γλυκεροῦ, λευκοῦ τε γάλακτος
καὶ σίτου, ὅπερ ἐστὶ βροτοῖς κάλλιστον ἁπάντων.

Et alia eodem modo:

Εὐσεβέων[6]) δὲ μόνων ἁγία χθὼν πάντα τάδ' οἴσει
νᾶμα μελισταγέος ἀπὸ πέτρης ἠδ' ἀπὸ πηγῆς
καὶ γλάγος ἀμβροσίης ῥεύσει πάντεσσι δικαίοις.

Vivent itaque homines tranquillissimam vitam et copiosissimam, et regnabunt cum deo pariter; et reges gentium venient a finibus terrae cum donis ac muneribus, ut adorent et honorificent regem magnum, cuius nomen erit praeclarum ac venerabile universis nationibus, quae sub coelo erunt, et regibus, qui dominabuntur in terra.

---

1) Virg. Bucol. 4, 21—45. 2) Sic Bass. F. G. Kell. (Ven. 1490. 97.), nisi quod Bas. G. praemittit: tum et, quod fortasse genuinum est, cf. ed. Rom. 1474. Vulgo: Tunc etiam m. fl. 3) ed. Gall. p. 478 s. 4) Edd.: ἀμάτορσι (Antw. 1570. Bet.: ἀμάτροσι) cod. Regiom.: αμα τησι, c. Kell.: ama thesy. 5) ed. Gall. p. 452 s. 6) ed. Gall. p. 605.

Digitized by Google

25. Haec sunt, quae a prophetis futura dicuntur: quorum testimonia et verba ponere opus non esse duxi, quoniam esset infinitum, nec tantam rerum multitudinem mensura libri caperet, tam multis uno spiritu similia dicentibus, simulque ne fastidium legentibus fieret, si ex omnibus collecta et translata congererem; praeterea ut ea ipsa, quae dicerem, non nostris, sed alienis potissimum literis confirmarem, doceremque, non modo apud nos, verum etiam apud eos ipsos, qui nos insectantur, veritatem consignatam teneri, quam recusant agnoscere. Qui autem diligentius haec voluerit scire, ex ipso fonte hauriat, et plura, quam nos in his libris complexi sumus, admirabilia reperiet. Fortasse quispiam nunc requirat, quando ista, quae diximus, sint futura. Iam superius ostendi, completis annorum sex millibus mutationem istam fieri oportere, et iam propinquare summum illum conclusionis extremae diem. De signis, quae dicta [1]) sunt a prophetis, licet noscere; praedixerunt enim signa, quibus consummatio temporum et exspectanda sit nobis in singulos dies, et timenda. Quando tamen compleatur haec summa, docent ii, qui de temporibus scripserunt, colligentes ea [2]) ex literis sanctis, et ex variis historiis, quantus sit numerus annorum ab exordio mundi. Qui licet varient, et aliquantum [3]) numeri eorum summa dissentiat [4]), omnis tamen exspectatio non amplius, quam ducentorum videtur annorum. Etiam res ipsa declarat, lapsum ruinamque rerum brevi fore; nisi quod incolumi urbe Roma nihil istius [5]) videtur esse metuendum. At vero cum caput illud orbis occiderit [6]) et ῥύμη esse coeperit, quod Sibyllae fore aiunt [7]), quis dubitet venisse iam finem rebus humanis orbique terrarum? Illa, illa est civitas, quae adhuc sustentat omnia; precandusque nobis et adorandus est deus coeli, si tamen statuta eius et placita differri possunt, ne citius, quam putamus, tyrannus ille abominabilis veniat, qui tantum facinus moliatur, ac lumen illud effodiat, cuius interitu mundus ipse lapsurus est. Nunc ad cetera exsequenda redeamus, quae deinceps secutura sunt.

---

1) Lugd. 1541 al.; praedicta. 2) V. ea fide c. Goth. perperam expunxit Bün. 3) Bas. G. al., edd. vett.: aliquantulum. 4) Kell. Bas. F., Bet.: dissentiant. 5) Nonnulli cdd., Lugd. 1541 al.: istiusmodi. 6) Kell. al., edd. vett.: ceciderit. 7) ed. Gall. p. 408. 717.

Digitized by Google

26. Diximus paulo ante, in principio regni sancti fore, ut a deo princeps daemonum vinciatur. Sed idem, cum mille anni regni, hoc est septem milia coeperint terminari, solvetur denuo, et custodia emissus exibit, atque omnes gentes, quae tunc erunt sub ditione iustorum, concitabit, ut inferant bellum sanctae civitati; et colligetur ex omni orbe terrae innumerabilis populus nationum, et obsidebit, et circumdabit civitatem. Tunc veniet novissima ira dei super gentes, et debellabit eas usque ad unum; ac primum concutiet terram quam validissime, et a motu eius scindentur montes Syriae, et subsident colles in abruptum, et muri omnium civitatum concident, et statuet deus solem, triduo ne occidat, et inflammabit eum, et descendet aestus nimius et adustio magna super perduelles et impios populos, et imbres sulphuris, et grandines lapidum, et guttae ignis, et liquescent spiritus eórum in calore, et corpora conterentur in grandine, et ipsi se invicem gladio ferient. Replebuntur montes cadaveribus et campi operientur ossibus, populus autem dei tribus illis diebus sub concavis terrae occultabitur, donec ira dei adversus gentes et extremum iudicium terminetur[1]). Tunc exibunt iusti de latebris suis, et invenient omnia cadaveribus atque ossibus tecta. Sed et genus omne impiorum radicitus interibit; nec erit in hoc mundo ulla iam natio amplius, praeter solam gentem dei. Tum per annos septem perpetes intactae erunt silvae, nec excidetur de montibus lignum, sed arma gentium comburentur; et iam non erit bellum, sed pax ac requies sempiterna. Cum vero completi fuerint mille anni, renovabitur mundus a deo, et coelum complicabitur, et terra mutabitur; et transformabit deus homines in similitudinem angelorum, et erunt candidi, sicut nix; et versabuntur semper in conspectu omnipotentis, et domino suo sacrificabunt, et servient in aeternum. Eodem tempore fiet secunda illa et publica omnium resurrectio, in[2]) qua excitabuntur iniusti[3]) ad cruciatus sempiternos. Ii sunt, qui manu facta coluerunt; qui dominum mundi ac parentem vel nescierunt, vel abnegaverunt. Sed et dominus illorum cum ministris suis comprehendetur ad poenamque damnabitur,

1) Nonnulli edd., Lugd. 1541 al.: terminet omissa v. et.
2) Kell. Bas. G. al., edd. fere omnes: etiam in. 3) Kell., edd. vett.: impii.

cum quo pariter omnis turba impiorum pro suis facinoribus in conspectu angelorum atque iustorum perpetuo igni cremabitur in aeternum. Haec est doctrina sanctorum prophetarum, quam christiani sequimur: haec nostra sapientia, quam isti, qui vel fragilia colunt, vel inanem philosophiam tuentur, tanquam stultitiam vanitatemque derident, quia nos defendere hanc publice atque asserere non solemus, deo iubente, ut quieti ac silentes arcanum eius in abscondito [1]) atque intra nostram conscientiam teneamus, nec adversus istos veri profanos, qui non discendi, sed arguendi atque illudendi gratia inclementer deum ac religionem eius impugnant, pertinaci contentione certemus. Abscondi enim tegique mysterium quam fidelissime oportet, maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus. Verum illi hanc taciturnitatem nostram, veluti malam conscientiam criminantur: unde etiam quasdam exsecrabiles opiniones de pudicis et innocentibus fingunt, et libenter his, quae finxerunt [2]), credunt [3]).

---

1) Bas. F. al., edd. rec.: abdito. 2) Kell. Bas. G. al., edd. vett.: finxerint. 3) Hoc l. in edd. recc. adiecta est haec ad Constantinum M. oratio: „*Sed omnia iam, sanctissime imperator, figmenta sopita sunt, ex quo te deus summus ad restituendum iustitiae domicilium, et ad tutelam generis humani excitavit: quo gubernante Romanae reipublicae statum, iam cultores dei pro sceleratis ac nefariis non habemur. Iam emergente atque illustrata veritate, non arguimur ut iniusti, qui opera iustitiae facere conamur. Nemo iam nobis dei nomen exprobrat; nemo irreligiosus ulterius appellatur, qui soli omnium religiosi sumus, quoniam contemtis imaginibus mortuorum, vivum colimus et verum deum. Te providentia summae divinitatis ad fastigium principale provexit, qui posses vera pietate aliorum male consulta rescindere, peccata corrigere, saluti hominum paterna clementia providere, ipsos denique malos a republica summovere, quos summa potestate deiectos, in manus tuas idem deus tradidit, ut esset omnibus clarum, quae sit vera maiestas. Illi enim, qui ut impias religiones defenderent, coelestis ac singularis dei cultum tollere voluerunt, profligati iacent; tu autem, qui nomen eius defendis et diligis, virtute ac felicitate praepollens, immortalibus tuis gloriis beatissime frueris. Illi poenas sceleris sui et pendunt, et pependerunt; te dextera dei potens ab omnibus periculis protegit: tibi quietum tranquillumque moderamen cum summa omnium gratulatione largitur. Nec immerito rerum dominus ac rector te potissimum delegit, per quem sanctam religionem suam instauraret, quoniam unus ex omnibus exstitisti, qui praecipua virtutis et sanctitatis exempla praeberes, quibus antiquorum principum gloriam, quos tamen fama inter bonos numerat, non modo aequares, sed etiam, quod est maximum, praeterires. Illi quidem natura fortasse tantum similes iustis fuerunt; qui enim moderatorem universitatis deum*

27. Quoniam decursis propositi operis septem spatiis, ad metam provecti[1]) sumus, superest ut exhortemur omnes ad suscipiendam cum vera religione sapientiam, cuius vis et officium in eo vertitur, ut contemtis terrestribus et abiectis erroribus, quibus antea tenebamur, fragilibus servientes et fragilia concupiscentes, ad aeterna coelestis thesauri praemia dirigamur: quae ut capere possimus, quamprimum omittendae sunt huius praesentis vitae illicibiles[2]) voluptates, quae animas hominum perniciosa suavitate deliniunt. Quanta felicitas existimanda est, subtractum his labibus terrae, proficisci ad illum aequissimum iudicem parentemque indulgentissimum, qui pro laboribus requiem, pro morte vitam, pro tenebris claritatem, pro terrenis ac brevibus bonis aeterna et coelestia largiatur: cum qua mercede acerbitates ac miseriae, quas perpetimur in hoc mundo facientes opera iustitiae, conferri et coaequari nullo modo possunt. Proinde si sapientes, si beati esse volumus, cogitanda et proponenda nobis sunt non tantum Terentiana[3]) illa: molendum esse usque in pistrino, vapulandum, habendae compedes; sed his multo atrociora, carcer, catenae, tormenta patienda: sustinendi dolores, mors denique ipsa et suscipienda est, et ferenda, cum liqueat conscientiae nostrae, nec fragilem istam voluptatem sine poena, nec virtutem sine divino praemio fore. Universos igitur oportet operam dare, ut vel se quam primum ad rectam viam dirigant; vel susceptis operatisque virtutibus et huius vitae laboribus patienter exactis, consolatorem deum habere mereantur. Pater enim noster ac dominus, qui condidit firmavitque coelum, qui solem cum ceteris sideribus induxit, qui libratam magnitudine sua terram vallavit montibus, mari

---

ignorat, similitudinem iustitiae assequi potest, ipsam vero non potest. Tu vero et morum ingenita sanctitate, et veritatis et dei agnitione in omni actu iustitiae opera consummas. Erat igitur congruens, ut in formando generis humani statu te auctore ac ministro divinitas uteretur. Cui nos quotidianis precibus supplicamus, ut te in primis, quem rerum custodem voluit esse, custodiat; deinde inspiret tibi voluntatem, qua semper in amore divini nominis perseveres. Quod est omnibus salutare, et tibi ad felicitatem, et ceteris ad quietem." Legitur hic locus primum in ed. Fasitelii a. 1535; sed abest a cdd. plerisque omnibus. Habetur in 1 Reg. 400 ann., Goth. 1) Kell. al., Bün: pervecti. 2) Bas. G. et nonnulli alii: allicibiles. Bet. Bün.: illices. 3) Phorm. 2, 1. 19.

Digitized by Google

circumdedit, amnibusque distinxit, et quidquid est in hoc opere mundi, conflavit ac perfecit e nihilo; perspectis erroribus hominum, ducem misit, qui nobis iustitiae viam panderet. Hunc sequamur omnes, hunc audiamus, huic devotissime pareamus, quoniam solus, ut ait Lucretius[1]):

Veridicis hominum purgavit pectora dictis,
Et finem statuit torpedinis atque timoris;
Exposuitque, bonum summum, quo tendimus omnes,
Quid foret, atque viam monstravit limite parvo,
Qua possemus ad id recto contendere cursu.

Nec monstravit tantum, sed etiam praecessit, ne quis difficultatis gratia iter virtutis horreret. Deseratur, si fieri potest, via perditionis et fraudis, in qua mors voluptatis illecebris adoperta celatur. Et quanto quisque annis in senectutem vergentibus appropinquare cernit illum diem, quo sit ei ex hac vita demigrandum, cogitet quam purus abscedat, quam innocens ad iudicem[2]) veniat; non ut faciunt quidam caecis mentibus viri[3]), qui iam deficientibus corporis viribus, in hoc admonentur instantis ultimae necessitatis, ut cupidius et ardentius hauriendis libidinibus intendant. Qua ex voragine liberet se quisque, dum licet, dum facultas adest, seque ad deum tota mente convertat, ut illum diem securus exspectet, quo praeses dominusque mundi deus de singulorum factis cogitationibusque iudicabit. Quaecunque hic expetuntur, non tantum negligat, sed et fugiat, potioremque animam suam iudicet, quam bona ista fallacia, quorum incerta et caduca possessio est; migrant enim quotidie, et multo velocius exeunt, quam intraverant, et tamen, si nobis usque ad ultimum liceat istis frui, aliis certe relinquenda sunt. Nihil nobiscum ferre possumus, nisi vitam bene atque innocenter actam. Ille ad deum copiosus, ille opulentus adveniet, cui asstabunt continentia, misericordia, patientia, caritas, fides. Haec est hereditas nostra, quae nec eripi cuiquam, nec transferri ad alterum potest. Et quis est, qui haec bona parare et acquirere sibi velit? Veniant, qui esuriunt, ut coelesti cibo saturati, sempiternam famem ponant; veniant, qui sitiunt, ut aquam salutarem de perenni fonte plenissimis faucibus trahant.

1) 6, 24 ss. 2) Kell. Bas. G. al., edd. vett.: iudicium. 3) Sic Reim., Bün. Vulgo: nixi, unus Bon. vocem omisit. Lugd. 1541 al.: quorum caecis m. lux negatur.

Hoc cibatu atque potu dei et caeci videbunt, et surdi audient, et muti loquentur, et claudi ambulabunt, et stulti sapient, et aegroti valebunt, et mortui reviviscent. Quisquis enim corruptelas terrae virtute calcaverit, hunc arbiter ille summus et verax ad lucem vitamque [1]) perpetuam suscitabit. Nemo divitiis, nemo fascibus, nemo etiam regia potestate confidat; immortalem ista non faciunt. Nam quicunque rationem hominis abiecerit, ac praesentia secutus, in humum se ipse prostraverit, tanquam desertor domini, et imperatoris, et patris sui punietur. Intendamus ergo iustitiae, quae nos inseparabilis comes ad deum sola perducet; et, dum spiritus hos regit artus [2]), infatigabilem militiam [3]) deo militemus, stationes vigiliasque celebremus, congrediamur cum hoste, quem novimus, fortiter, ut victores ac devicto adversario triumphantes, praemium virtutis, quod ipse promisit, a domino consequamur.

LACTANTII FIRMIANI

EPITOME

DIVINARUM INSTITUTIONUM

AD

PENTADIUM FRATREM.

Quamquam divinarum institutionum libri, quos iam pridem ad illustrandam veritatem religionemque conscripsimus, ita legentium mentes instruant, ut [4]) nec prolixitas pariat fastidium, nec oneret ubertas: tamen horum tibi epitomen fieri, Pentadi frater, desideras; credo, ut ad te aliquid scribam, tuumque nomen in nostro qualicunque opere celebretur. Faciam quod postulas, etsi difficile videtur ea, quae septem maximis voluminibus explicata sunt, in unum conferre. Fit enim totum [5]) et minus plenum, cum tanta rerum multitudo in angustum coarctanda sit, et brevitate

---

1) Kell. Bass. F. G., Walch.: vitam lucemque. 2) Virg. Aen. 4, 336. 3) Al., ut Kell. Bas. F.: infatigabili militia. 4) T.: ita ut. Pf.: ita informent ut. 5) Dav.: Fiet e. t. Heum.: Fiet e. mutilum.

ipsa minus clarum, maxime cum et argumenta plurima, et exempla, in quibus lumen est probationum, necesse sit praeteriri; quoniam tanta eorum copia est, ut vel sola librum conficere possint. Quibus sublatis, quid poterit copiosum [1]), quid apertum videri? Sed enitar, quantum res sinit, et diffusa substringere, et prolixa breviare; sic tamen, ut neque res ad copiam, neque claritas ad intelligentiam deesse videatur in hoc opere, quo in lucem veritas protrahenda est.

1. Prima incidit quaestio, sitne aliqua providentia, quae aut fecerit, aut regat mundum. Esse nemini dubium est, siquidem omnium fere philosophorum, praeter scholam Epicuri, una vox, una sententia est, nec fieri sine artifice deo potuisse mundum, nec sine rectore constare. Itaque non solum a doctissimis viris, sed et omnium mortalium testimoniis ac sensibus coarguitur Epicurus. Quis enim de providentia dubitet, cum videat coelos terramque sic disposita, sic temperata esse universa, ut non modo ad pulchritudinem ornatumque mirabilem, sed ad usum quoque hominum, ceterorumque viventium commoditatem aptissime convenirent? Non potest igitur, quod ratione constat, sine ratione coepisse.

2. Quoniam certum est, esse providentiam, sequitur alia quaestio: utrumne deus unus, an plures? quae quidem multum habet ambiguitatis. Dissentiunt enim non modo singuli inter se, verum etiam populi atque gentes. Sed qui rationem sequetur, intelliget, nec dominum esse posse nisi unum, nec patrem nisi unum. Nam si deus, qui omnia condidit, et idem dominus, et idem pater est, unus sit necesse est, ut idem sit caput idemque fons rerum. Nec potest aliter summa consistere, nisi ad unum cuncta referantur, nisi unus teneat gubernaculum, nisi unus frena moderetur, regatque universa membra, tanquam mens una. Si multi sint in examine apum reges, peribunt, aut dissipabuntur, dum

Regibus [2]) incessit magno discordia motu:

si plures in armento duces, tam diu proeliabuntur, donec unus obtineat: si multi in exercitu imperatores, nec pareri poterit a milite, cum diversa iubeantur, nec ab iis ipsis

---

1) In T. vacuum est spatium. Pf.: utile. Bün. tentat perspicuum. 2) Virg. Georg. 4, 68.

unitas obtineri, cum sibi quisque pro viribus [1]) consulat. Sic in hac mundi republica nisi unus fuisset moderator, qui et conditor, aut soluta fuisset haec moles, aut ne [2]) condi quidem potuisset. Praeterea in multis non potest esse totum, cum singuli sua officia, suas obtineant potestates. Nullus igitur eorum poterit omnipotens nuncupari, quod est verum cognomentum dei: quoniam id solum poterit, quod in ipso est; quod autem in aliis, non audebit attingere. Non Vulcanus sibi aquam vindicabit, aut Neptunus ignem; non Ceres artium peritiam, nec Minerva frugum; non arma Mercurius, nec Mars lyram; non Iupiter medicinam, nec Asclepius fulmen: facilius illud ab alio iactum suscipiet, quam ipse torquebit. Si ergo singuli non possunt omnia, minus habent virium, minus potestatis; is autem deus habendus est, qui potest totum, quam qui de toto minimum.

3. Unus igitur deus est, perfectus, aeternus, incorruptibilis, impassibilis, nulli rei potestative subiectus, ipse omnia possidens, omnia regens, quem nec aestimare sensu valeat humana mens, nec eloqui lingua mortalis. Sublimior enim ac maior est, quam ut possit aut cogitatione hominis, aut sermone comprehendi. Denique, ut taceam de prophetis unius dei praedicatoribus, poetae quoque, et philosophi, et vates [3]) testimonium singulari deo perhibent. Orpheus principalem deum dicit, qui coelum solemque cum ceteris astris, qui terram, qui maria condiderit. Item noster Maro summum deum modo spiritum, modo mentem nuncupat, eamque velut membris infusam, totius mundi corpus agitare; item deum per profunda coeli, per tractus maris terrarumque discurrere, atque ab eo universas animantes trahere vitam. Ne Ovidius quidem ignoravit, a deo instructum esse mundum, quem interdum opificem rerum, interdum mundi fabricatorem vocat.

4. Sed veniamus ad philosophos, quorum certior habetur auctoritas, quam poetarum. Plato [4]) monarchiam asserit, unum deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles auditor eius unam esse mentem, quae mundo praesideat, confitetur. Antisthenes unum esse dicit naturalem deum, totius summae guber-

---

1) T.: moribus. 2) T.: nec. 3) V. et vates absunt a T. 4) V. Plato om. T.

Digitized by Google

natorem. Longum est recensere, quae de summo deo vel Thales, vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici, Cleanthes et Chrysippus et Zeno, vel nostrorum Seneca Stoicos secutus, et ipse Tullius praedicaverint, cum hi omnes, et quid sit deus, definire tentaverint, et ab eo solo regi mundum affirmaverint, nec ulli subiectum esse naturae, cum ab ipso sit omnis natura generata. Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinae vetustate philosophos antecessit, quique apud Aegyptios ut deus colitur, maiestatem dei singularis infinitis asserens laudibus, dominum et patrem nuncupat, eumque esse sine nomine, quod proprio vocabulo non indigeat, quia solus sit, nec habere ullos parentes, quia ex se et per se ipse sit[1]). Huius ad filium scribentis exordium tale est: Deum quidem intelligere difficile est, eloqui vero impossibile, etiam cui intelligere possibile est; perfectum enim ab imperfecto, invisibile a visibili non potest comprehendi[2]).

5. Superest de vatibus dicere. Varro decem Sibyllas fuisse tradit; primam de Persis, secundam Libyssam, tertiam Delphida, quartam Cimmeriam, quintam Erythraeam, sextam Samiam, septimam Cumanam, octavam Hellespontiam, nonam Phrygiam, decimam Tiburtem, cui sit nomen Albuneae. Ex his omnibus Cumanae solius tres esse libros, qui Romanorum fata contineant, et habeantur arcani, ceterarum autem fere omnium singulos exstare haberique vulgo, sed eos Sibyllinos velut uno nomine inscribi; nisi quod Erythraea, quae Troici belli temporibus fuisse perhibetur, nomen suum verum posuit in libro, aliarum confusi sunt. Hae omnes, de quibus dixi, Sibyllae, praeter Cumaeam, quam legi nisi a Quindecimviris non licet, unum deum esse testantur, principem, conditorem, parentem, non ab ullo generatum, sed a se ipso satum[3]), qui et fuerit a saeculis, et sit futurus in saecula, et idcirco solus coli debeat, solus timeri, solus a cunctis viventibus honorari. Quarum testimonia, quia breviare non poteram, praetermisi, quae si desideras, ad ipsos tibi libros recurrendum est. Nunc reliqua persequamur.

---

1) Cf. Institutt. 1, 6. 2) Cf. Herm. Tr. lib. et fragm. ed. Franc. Patritius p. 51. 3) T.: factum.

Digitized by Google

6. Haec igitur tot ac tanta testimonia liquido perdocent, unum esse regimen in mundo, unam potestatem, cuius nec origo excogitari, nec vis enarrari potest. Stulti ergo, qui de concubitu natos putant deos esse, cum ipsi sexus et corporum copulatio idcirco mortalibus a deo data sint, ut per sobolis successionem genus omne servetur. Immortalibus vero quid opus est aut sexu, aut successione, quos nec voluptas, nec interitus attingit? Illi ergo, qui dii putantur, quoniam et genitos esse tanquam homines, et procreasse constat, mortales utique fuerunt: sed dii crediti sunt, quod, cum essent reges magni ac potentes, ob ea beneficia, quae in homines contulerant, divinos post obitum honores consequi meruerunt, positisque templis atque simulacris memoria eorum tanquam immortalium retenta est atque celebrata.

7. Sed cum sit omnibus fere gentibus persuasum, deos esse, res tamen eorum gestae, quas tam poetae, quam historici tradiderunt, homines fuisse declarant. Hercules, per quae tempora fuerit, quis ignorat, cum idem et inter Argonautas navigaverit, et expugnata Troia, Laomedontem Priami patrem ob periurium interfecerit? Ab eo tempore paulo amplius, quam mille et quingenti computantur anni. Hic ne natus quidem honeste traditur, sed Alcimenae adulterio genitus, et ipse vitiis genitoris addictus nec feminis unquam, nec maribus abstinuit, orbemque totum non tam gloriae, quam libidinis causa, nec tantum ad necandas belluas, quantum ad serendos liberos peragravit. Cumque esset invictus, ab una tamen Omphale triumphatus est, cui clava et spolio leonis tradito, indutus ipse feminea veste atque ad pedes mulieris abiectus, pensa, quae faceret, accepit. Idem postea instinctu furoris elatus, parvos liberos et uxorem Megaram trucidavit. Postremo sumta Deianyrae coniugis veste, cum difflueret ulceribus, doloris impatiens, rogum sibi in Aetaeo monte construxit, eoque [1]) se vivum cremavit. Sic efficitur, ut etiamsi ob virtutem deus credi potuisset, ob haec tamen homo fuisse credatur [2]).

8. Aesculapium Tarquitius tradit ex incertis parentibus natum, et ob id expositum, atque a venatoribus collectum, caninis uberibus educatum, Chironi in disciplinam

---

1) Heum.: in eoque. 2) Dav.: cernatur.

Digitized by Google

datum. Hic Epidauri moratus est, Cynosuris, ut Cicero ait[1]), sepultus, cum esset ictu fulminis interemtus. Apollo autem pater eius non dedignatus est alienum gregem pascere, ut acciperet uxorem; et dilectum puerum cum peremisset imprudens, gemitus suos inscripsit in flore. Marti, viro fortissimo, adulterii crimen non defuit, siquidem catenis cum adultera vinctus spectaculo fuit. Castor et Pollux alienas sponsas non impune rapuerunt, quos Homerus[2]) non poetica, sed simplici fide mortuos sepultosque testatur. Mercurius, qui de stupro Veneris genuit Androgynum, deus esse meruit, quia lyram reperit et palaestram. Liber pater, debellata India victor, cum Cretam forte venisset, Ariadnen conspexit in litore, quam Theseus et violaverat, et reliquerat. Tum amore inflammatus, eam sibi in coniugium sociavit, et coronam eius, ut poetae ferunt, inter astra signavit. Mater ipsa post fugam et obitum viri cum in Phrygia moraretur, vidua et anus formosum adolescentem in deliciis habuit, et quia fidem non praestiterat, ademtis genitalibus, effeminavit. Ideo etiam nunc Gallis sacerdotibus gaudet.

9. Ceres unde Proserpinam nisi de stupro genuit? unde Latona geminos nisi ex crimine? Venus deorum et hominum libidinibus exposita, cum regnaret in Cypro, artem meretriciam reperit ac mulieribus imperavit, ut quaestum facerent, ne sola esset infamis. Ipsae illae virgines, Minerva et Diana, num castae? Unde igitur prosilivit Erichthonius? Num in terram Vulcanus semen[3]) effudit, et inde homo tanquam fungus enatus est? Aut illa cur Hippolytum, vel ad secretas sedes, vel ad mulierem relegavit, ubi solus inter ignota nemora exigeret aetatem, et iam mutato nomine, Virbius vocaretur? Quid haec significant, nisi incestum, quod poetae non audent confiteri?

10. Horum autem omnium rex et pater Iupiter, quem tenere in coelo summam credunt potestatem, quid habuit pietatis[4]), qui Saturnum patrem regno expulit, et armis fugientem persecutus est? quid continentiae, qui omnia libidinum genera exercuit? Nam idem Alcimenam Ledamque summis viris nuptas adulterio fecit infames; idem pulchri-

---

1) De nat. deor. 3, 22. 2) H. 3, 243. 3) V. semen deest in T. 4) T.: potestatis.

tudine pueri captus, venantem ac virilia meditantem, ad femineos usus violenter abripuit. Quid virginum stupra commemorem, quarum multitudo quanta fuerit, filiorum numerus ostendit? In una tamen Thetide abstinentior fuit. Erat enim praedictum, quod is, quem paritura esset, maior patre suo futurus esset. Pugnavit ergo cum amore, ne quis se maior nasceretur. Sciebat ergo, se non esse perfectae virtutis, magnitudinis, potestatis, qui, quod ipse patri fecerat, timuit. Cur igitur maximus optimus [1]) nominatur, cum se et peccatis contaminaverit, quod est iniusti ac mali, et maiorem timuerit, quod est imbecillis ac [2]) minoris?

11. Sed dicet aliquis, ficta haec esse a poetis. Non est hoc poeticum sic fingere, ut totum mentiare, sed ut ea, quae gesta sunt, figura et quasi velamine aliquo versicolore praetexas. Hunc habet poetica licentia modum, non ut totum fingat, quod est mendacis et inepti, sed ut aliquid cum ratione commutet. In imbrem se aureum vertisse dixerunt Iovem [3]), ut Danaen falleret. Quis est imber aureus? Utique aurei nummi, quorum magnam copiam offerens, et in sinum infundens, fragilitatem virginalis animi hac mercede corrupit. Sic et imbrem ferreum dicunt, cum volunt multitudinem significare telorum. Catamitum in aquila rapuit. Quae est aquila? Legio scilicet, quoniam figura huius animalis insigne legionis est. Europam transvexit in tauro. Quis est taurus? Utique navis, quae tutelam habuit, tauri specie figuratam. Sic Inachi filia non utique bos facta transnavit, sed eiusmodi navigio iram Iunonis effugit, quod habebat bovis formam. Denique cum in Aegyptum delata esset, Isis est facta, cuius navigium certo quodam die in memoriam fugae celebratur.

12. Vides ergo, non omnia poetas confinxisse, sed [4]) quaedam praefigurasse, ut cum vera dicerent, aliquid tale [5]) numinis adderent iis, quos deos esse dicebant; sicut etiam de regnis. Cum enim dicunt, Iovem coeli regnum sorte tenuisse, aut Olympum montem significant, in quo Saturnum et Iovem postmodum habitasse veteres historiae produnt, aut partem Orientis, quae sit quasi superior, quod inde lux nascitur, Occidentis autem velut inferior, et ideo Plutonem

---

1) Dav.: optimus maximus. 2) T.: imbecillis. 3) V. Iovem non exstat in T. 4) T.: et. 5) Heum.: tamen.

inferos esse sortitum; mare vero cessisse Neptuno, quod oram maritimam cum omnibus insulis obtinuerit. Multa sic poetae colorant: quod qui nesciunt, tanquam mendaces eos arguunt, verbo duntaxat; nam re quidem credunt, quoniam deorum simulacra sic fingunt, ut cum mares ac feminas faciant, et alios coniuges, alios parentes, alios liberos fateantur, poetis utique assentiant: haec enim sine coitu et generatione esse non possunt.

13. Sed omittamus sane poetas; ad historiam veniamus, quae simul et rerum fide, et temporum nititur vetustate. Euhemerus fuit Messenius, antiquissimus scriptor, qui de sacris inscriptionibus veterum templorum et originem Iovis, et res gestas omnemque progeniem collegit; item ceterorum deorum parentes, patrias, actus, imperia, obitus, sepulcra etiam persecutus est. Quam historiam vertit Ennius in latinum[1]), cuius haec verba sunt: Haec, ut scripta sunt, Iovis fratrumque eius stirps atque cognatio. In hunc modum nobis ex sacra scriptione traditum est. Idem igitur Euhemerus Iovem tradit, cum quinquies orbem circumivisset, et amicis suis atque cognatis distribuisset imperia, legesque hominibus[2]), multaque alia bona fecisset, immortali gloria memoriaque affectum sempiterna, in Creta vitam commutasse, atque ad deos abiisse, et sepulcrum eius esse in Creta, in oppido Gnosso, et in eo scriptum antiquis literis graecis *ZANKPONOY*, quod est, Iupiter Saturni. Constat ergo ex iis, quae retuli, hominem fuisse, in terraque[3]) regnasse.

14. Transeamus ad superiora, ut originem totius erroris deprehendamus. Saturnus coelo et terra traditur natus. Hoc utique incredibile est; sed cur ita tradatur[4]), ratio certa est: quam qui ignorat, tanquam fabulam respuit. Saturni patrem Uranum fuisse vocitatum, et Hermes auctor est, et sacra historia docet. Trismegistus paucos admodum fuisse cum diceret perfectae doctrinae viros, in iis cognatos suos enumeravit[5]), Uranum, Saturnum, Mercurium. Euhemerus eundem Uranum primum in terra[6]) regnasse commemorat his verbis: Initio primus in terris im-

1) T.: latinam. 2) Heum. addit: dedisset vel reliquisset. 3) T.: in terramque. 4) T.: traditur. 5) Dav.: numeravit. 6) T.: in terram.

perium summum Coelus habuit; is id regnum una cum fratribus suis sibi[1]) instituit atque paravit[2]).

20. Dixi de religionibus, quae sunt communes omnium gentium: dicam nunc de diis, quos Romani proprios habent. Faustuli coniugem Romuli Remique nutricem, cuius honori Larentinalia[3]) sunt dicata, vulgati fuisse corporis quis ignorat? et idcirco Lupa nuncupata est, et in ferae specie figurata. Faula quoque et Flora meretrices erant, quarum altera Herculis fuit scortum, sicut Verrius tradit, altera cum magnas opes corpore quaesivisset, populum scripsit heredem, et ideo in honorem eius ludi Floralia celebrantur. Tatius muliebre simulacrum in cloaca maxima repertum consecravit, et deam Cloacinam nuncupavit. Obsessi a Gallis Romani ex mulierum capillis tormenta fecerunt, et ob id Veneri Calvae aram templumque posuerunt; item Pistori Iovi, quod eos monuerat in quiete, ut ex omni fruge panem facerent, et supra hostes iacerent, quo facto desperantes Galli posse inopia Romanos subigi, ab obsidione discesserant. Pavorem ac Pallorem Tullus Hostilius deos fecit. Colitur et Mens, quam, credo, si habuissent, nunquam colendam putassent. Honorem atque Virtutem Marcellus invenit.

21. Sed et alios eiusmodi commentitios deos senatus instituit, Spem, Fidem, Concordiam, Pacem, Pudicitiam, Pietatem, quae omnia, cum in animis hominum esse vera deberent, intra parietes falsa posuerunt. Hos tamen, quamvis extra hominem in nulla sint omnino substantia, mallem potius coli, quam Rubiginem, quam Febrem: quae non sacranda sunt, sed exsecranda; quam Fornacem cum suis fornacalibus sacris; quam Stercutum, qui fimo pinguefacere terram primus ostendit; quam deam Mutam, quae Lares genuit; quam Cuninam, quae cunis infantium praeest; quam Cacam, quae ad Herculem de furto boum detulit, ut occideret fratrem. Quam multa sunt alia portenta atque ludibria, de quibus piget dicere; Terminum tamen non libet

---

1) V. instit. 1, 13., ubi, sicuti h. l. scribere et ex Kell. Bas. G. **sibi** (Bern. A. **sibi** omisso v. **suis**) restituere debebam. 2) T.: **para**, deinde in codice plura desunt, iudice Pfaffio duo certe folia. Incipit denuo h. v.: **hominum stultam benevolentiam et errorem divinitas attributa sit.** Quae iam sequuntur ad instit. 1, 20. pertinent. 3) T.: **Larentali.**

Digitized by Google

praeterire, quia ne Iovi quidem Capitolino cessisse traditur, cum lapis esset informis. Hunc finium putant habere custodiam, eique publice supplicatur, ut Capitoli immobile saxum[1]) Romani imperii fines et[2]) conservet, et proroget.

22. Has omnes ineptias primus in Latio Faunus induxit, qui et Saturno avo cruenta sacra constituit, et Picum patrem tanquam deum coli voluit, et Fatuam Faunam coniugem sororemque inter deos collocavit, ac Bonam deam nominavit. Deinde Romae Numa, qui agrestes illos ac rudes viros superstitionibus novis oneravit, sacerdotia instituit, et[3]) deos familiis gentibusque distribuit, ut animos ferocis populi ab armorum studiis avocaret. Ideo Lucilius deridens ineptias istorum, qui vanis superstitionibus serviunt, hos versus posuit:

> Terriculas Lamias, Fauni quas Pompiliique
> Instituere Numae, tremit has; hic omnia ponit.
> Ut pueri infantes credunt signa omnia ahena
> Vivere, et esse homines: sic isti[4]) omnia ficta
> Vera putant; credunt signis cor inesse in ahenis.
> Pergula pictorum, veri nihil: omnia ficta.

Tullius quoque de natura deorum[5]) commentitios ac fictos deos queritur inductos, et hinc exstitisse falsas opiniones, erroresque turbulentos, et superstitiones paene aniles. Quae sententia eo debet gravior computari[6]), quod haec disseruit et philosophus, et sacerdos.

23. Diximus de diis; nunc de ritibus sacrorum culturisque dicemus. Iovi Cyprio, sicut Teucrus instituerat, humana hostia mactari solebat. Sic et Tauri Dianae hospites immolabant; Latiaris quoque Iupiter humano sanguine propitiatus est. Etiam ante Saturno sexagenarii homines ex persona[7]) Apollinis de ponte in Tiberim deiiciebantur. Et eidem Saturno Carthaginienses non modo infantes prosecrabant, sed victi a Siculis, ut piaculum solverent, ducentos nobilium filios immolarunt. Nec illa his humaniora sunt, quae fiunt etiamnunc Matri magnae atque Bellonae, in quibus antistites non alieno sanguine, sed suo litant,

1) Virg. Aen. 9, 448. 2) V. et abest a T. 3) V. et abest a T. 4) Pfaff.: isti sic et ita legitur instit. 1, 22. in Bas. G. 5) 2, 28. 6) Ita Dav. T.: comparari, quod interpretatur Bün.: in comparatione cum aliis sententiis censeri. 7) Dav.: responso.

cum amputatis genitalibus a viris migrant, nec ad feminas transeunt, aut sectis humeris detestabiles aras proprio cruore respergunt. Sed haec crudelia. Veniamus ad mitia. Isidis sacra nihil aliud ostendunt, nisi quemadmodum filium parvum, qui dicitur Osiris, perdiderit et invenerit. Nam primo sacerdotes ac ministri, derasis omnibus membris tunsisque pectoribus, plangunt, dolent, quaerunt, affectum matris imitantes; postmodum puer per Cynocephalum invenitur. Sic luctuosa sacra laetitia terminantur. His etiam Cereris simile mysterium est, in quo facibus accensis, per noctem Proserpina inquiritur, et ea inventa ritus omnis gratulatione ac taedarum iactatione finitur. Lampsaceni asellum Priapo mactant. Ea enim visa est aptior victima, quae ipsi, cui mactatur, magnitudine virilis obsceni posset aequari. Lindos est oppidum Rhodi, ubi Herculis sacra maledictis celebrantur. Hercules enim cum boves aratori abstulisset atque immolasset, ille iniuriam suam conviciis ultus est, eoque ipso sacerdote postmodum constituto, sanctum est, ut iisdem maledictis et ipse, et alii postea sacerdotes sacra celebrarent. Cretici autem Iovis mysterium est, quomodo infans aut subtractus sit patri, aut educatus. Capella praesto est, cuius uberibus puerum Amalthea nutrivit. Idem etiam Matris deum sacra demonstrant. Nam quia tum Corybantes galearum tinnitibus et scutorum pulsibus vagitum pueri texerant, nunc imago rei refertur in sacris, sed pro galeis cymbala, pro scutis tympana feriuntur, ne puerum vagientem Saturnus exaudiat?

24. Haec sunt mysteria deorum. Nunc etiam originem religionum requiramus, ut et a quibus, et per quae tempora institutae fuerint, eruamus. Didymus in iis libris, qui inscribuntur ἐξηγήσεως πινδαρικῆς, Melissea fuisse tradit Cretensium regem, cuius filiae fuerint Amalthea et Melissa, quae Iovem nutrierint caprino lacte ac melle. Hunc novos ritus ac pompas sacrorum introduxisse, et primum diis sacrificasse, id est, Vestae, quae dicitur Tellus; unde poeta 1):

primamque deorum
Tellurem;

et postmodum deûm Matri. Euhemerus autem in sacra historia ipsum Iovem dicit, postquam imperium ceperit, sibi

1) Virg. Aen. 7, 136 s.

Digitized by Google

multis in locis fana posuisse. Nam circuiens orbem, ut quemque in locum venerat, principes populorum amicitia sibi et hospitii iure sociabat. Cuius rei ut posset memoria servari, fanum sibi creari iubebat atque ab hospitibus suis annua festa celebrari. Sic per omnes terras cultum sui nominis 1) seminavit. Quando autem isti fuerint, facile colligi potest. Scribit enim Thallus in historia sua, Belum regem Assyriorum, quem Babylonii colunt, quique Saturni fuerit aequalis et amicus, antiquiorem fuisse Troico bello annis CCCXXII. et sunt ab Ilio capto anni M. CCCCLXX. Unde apparet, non amplius quam M. DCCC. esse annos, ex quo novis deorum cultibus institutis, humanum genus inciderit in errorem.

25. Merito igitur poetae commutatum esse aureum saeculum memorant, quod fuerit regnante Saturno. Nulli enim tunc dii colebantur, sed unum et solum deum noverant. Postquam se terrenis ac fragilibus subiugaverunt, colentes ligna, et aera, et lapides, commutatio saeculi facta est usque ad ferrum. Amissa enim dei notitia, et uno illo vinculo humanae societatis abrupto, vastare se invicem, praedari ac debellare coeperunt. Quodsi sursum oculos suos tollerent, ac deum intuerentur, qui eos ad asspectum coeli suique excitavit, nunquam se curvos et humiles facerent terrena venerando, quorum stultitiam Lucretius 2) graviter incusat, dicens:

Et faciunt animos humiles formidine divum,
Depressosque premunt ad terram.

Quare tremunt 3), nec intelligunt, quam vanum sit ea timere, quae feceris, aut ab his aliquod sperare praesidium, quae muta et insensibilia, nec vident, nec audiunt supplicantem. Quid ergo maiestatis, aut numinis habere possunt, quae et fuerunt in hominis potestate ne fierent, aut ut aliud fierent, et sunt etiamnunc. Nam et violari, et furto subtrahi 4) possunt, nisi illa et lex sepiat, et humana custodia. Num igitur mentis suae compos videri potest, qui talibus opimas 5) victimas caedit, dona consecrat, pretiosas vestes offert, quasi uti possint, qui motu carent? Merito ergo Dionysius Siciliae tyrannus deos Graeciae, eum eam victor occupasset,

---

1) Heum.: numinis. 2) 6, 52 s. 3) Dav.: qu. colunt. Bün.: qu. credunt. T.: qua reddunt. Fortasse nonnulla v. omissa. 4) T.: sublabi. 5) T.: optimas.

Digitized by Google

spoliavit atque derisit, et post sacrilegia, quae admiserat, ad Siciliam prospera navigatione remeavit, regnumque tenuit usque ad senectutem; nec eum dii violati puniri[1]) potuerunt. Quanto satius est, spretis inanibus, ad deum se convertere, tueri statum, quem a deo acceperis, tueri nomen. Idcirco enim ἄνθρωπος, quia sursum spectat, nominatur. Sursum autem spectat, qui deum verum et vivum, qui est in coelo, suspicit, qui artificem, qui parentem animae suae non modo sensu ac mente, verum etiam vultu et oculis sublimibus quaerit. Qui autem se terrenis humilibusque substernit, utique illud, quod est inferius, sibi praefert. Nam cum ipse opus dei sit, simulacrum autem opus hominis, non potest humanum opus divino anteponi; et sicut deus hominis parens est, ita simulacri homo. Stultus igitur et amens, qui adorat, quod ipse fabricavit. Cuius artificii detestabilis et inepti auctor fuit Prometheus, patruo Iovis Iapeto natus. Nam cum primum Iupiter, summo potitus imperio, tanquam deum se constituere vellet ac templa condere, et quaereret aliquem, qui humanam figuram posset exprimere, tunc Prometheus exstitit, qui hominis effigiem de pingui luto figuraret, ita verisimiliter, ut novitas ac subtilitas artis miraculo esset. Denique illum et sui temporis homines, et postea poetae, tanquam fictorem veri ac vivi hominis prodiderunt, et nos, quoties fabrefacta signa laudamus, vivere illa et spirare dicimus. Et hic quidem auctor fuit fictilium simulacrorum. Sequentes autem posteri et de marmore sculpserunt, et ex aere fuderunt: deinde processu temporum ex auro et ebore accessit ornatus, ut non modo similitudines oculos hominum, verum etiam fulgor ipse praestringeret. Sic illecti pulchritudine ac verae maiestatis obliti insensibilia sentientes, irrationabilia rationabiles, exanima viventes colenda sibi ac veneranda duxerunt.

26. Nunc refellamus eos etiam, qui elementa mundi tanquam deos habent, id est, coelum, solem atque lunam, quorum artificem non cognoscentes, ipsa opera mirantur et adorant. Qui error non imperitorum modo, verum etiam philosophorum est; siquidem Stoici universa coelestia in deorum numero habenda censent, quia certos et rationabiles motus habent, quibus succedentium sibi temporum vicis-

---

1) Pfaff.: punire.

situdines constantissime servant. Non est igitur in his voluntarius motus, quia praestitutis legibus serviunt, non proprio utique sensu, sed opificio summi conditoris, qui illa sic ordinavit, ut inerrabiles [1] cursus et certa spatia conficerent, quibus dierum ac noctium, aestatis et hiemis alterna variarent. Quodsi effectus eorum, si meatus, si claritatem, si constantiam, si pulchritudinem admirantur, intelligere debuerunt, quanto his pulchrior, et praeclarior, et potentior sit ipse conditor, atque artifex eorum deus. Sed illi divinitatem humanis visibus aestimaverunt, ignorantes nec aeternum esse posse, quod veniat sub asspectum; nec quod sit aeternum, posse oculis mortalibus comprehendi.

27. Unum et ultimum restat, ut, quoniam plerumque accidit, sicuti in historiis legimus, ut maiestatem suam dii ostendisse videantur per auguria, per somnia, per oracula, tum etiam poenis eorum, qui sacrilegia commiserant, doceam, quae ratio id effecerit, ne quis etiamnunc in eosdem laqueos incidat, quos [2] illi veteres inciderunt. Cum deus pro virtute maiestatis suae mundum de nihilo condidisset, coelumque luminibus adornasset, terram vero et mare complesset animalibus, tum hominem de limo ad imaginem similitudinis suae figuratum, inspiravit ad vitam, posuitque eum in paradiso, quem conseverat omni genere fructiferi ligni; et praecepit ei, ne una ex arbore, in qua posuerat [3] scientiam boni malique, gustaret, fore interminatus, ut vitam perderet, si fecisset; si vero mandatum servaret, immortalis permaneret. Tum serpens, qui erat unus ex dei ministris, invidens homini, quod esset immortalis effectus, illexit eum dolo, ut mandatum dei legemque transcenderet. Et hoc modo scientiam quidem boni ac mali accepit, sed vitam, quam perpetuam deus tribuerat, amisit. Eiecit ergo peccatorem de sancto loco, et in hunc orbem relegavit, ut victum quaereret per laborem, ut difficultates et aerumnas pro merito sustineret; ipsumque paradisum vallo igneo circumfudit, ne quis hominum ad diem usque iudicii ad locum illum perpetuae beatitudinis conaretur irrepere. Tum secuta est hominem mors ex dei sententia, et tamen

1) T.: inenarrabiles. 2) Pfaff.: in quos. 3) T. addit: ei.

Digitized by Google

vita eius, licet temporalis esse coepisset, in mille annis terminum sumsit, et id fuit humanae vitae spatium usque ad cataclysmi tempus. Nam post diluvium paulatim vita hominum breviata, et ad annos centum viginti redacta est. Serpens vero ille, qui de factis diabolus, id est, criminator sive delator nomen accepit, non destitit semen hominis, quem a principio deceperat, persequi. Denique eum, qui primus in hoc orbe generatus est, inspirato livore, in caedem fratris armavit, ut de duobus primogenitis hominibus alterum exstingueret, alterum faceret parricidam. Nec quievit deinceps, quominus per singulas generationes pectoribus hominum malitiae virus infunderet[1]), corrumperet, depravaret, tantis denique sceleribus obrueret, ut iustitiae iam rarum esset exemplum, sed[2]) viverent homines ritu belluarum. Quod deus cum videret, angelos suos misit, ut vitam hominum excolerent, eosque ab omni malo tuerentur. His mandatum dedit, ut se terrenis abstinerent, ne qua labe maculati honore angelico mulctarentur. Sed eos quoque idem ille subdolus criminator, dum inter homines commorantur, illexit ad voluptates, ut se cum mulieribus inquinarent. Tum damnati sententia[3]) dei et ob peccata proiecti, et nomen angelorum, et substantiam perdiderunt. Ita diaboli satellites facti, ut habeant solatium perditionis suae, ad perdendos homines converterunt, quos ut tuerentur advenerant.

28. Hi sunt daemones, de quibus poetae saepe in carminibus suis loquuntur, quos custodes hominum appellat Hesiodus. Ita enim persuaserunt hominibus illecebris atque fallaciis suis, ut eosdem deos esse crederent. Denique Socrates habere se a prima pueritia custodem rectoremque vitae suae daemonem praedicabat, sine cuius nutu et imperio nihil agere posset. Adhaerent ergo singulis, et sub nomine geniorum, aut penatium domos occupant. His sacraria constituuntur; his quotidie libatur ut laribus; his honos datur tanquam malorum depulsoribus; hi a principio, ut averterent homines a dei veri agnitione, novas religiones et cultus deorum introduxerunt; hi memorias regum mortuorum consecrari, templa constitui, simulacra fieri docuerunt: non ut honorem dei minuerent, aut suum auge-

---

1) Pfaff. addit: eos. 2) Pfaff.: et. 3) T.: sententiam.

Digitized by Google

rent, quem peccando amiserunt; sed ut vitam hominibus eriperent, spem verae lucis auferrent, ne homines, unde illi exciderunt, ad immortalitatis coeleste praemium pervenirent. Iidem astrologiam prodiderunt, et auguratum, et aruspicinam; quae cum per se falsa sint, tamen ipsi, auctores malorum, sic ea gubernant, sic temperant, ut vera credantur. Ipsi etiam magicae artis praestigias ad circumscribendos oculos repererunt. Illorum asspiratione fit, ut quod sit, non esse, et quod non sit, esse videatur. Ipsi necromantias [1]), ipsi sortes et oracula invenerunt [2]), ut mentes hominum per ambiguos exitus mentita divinatione deludant. In templis vero et sacrificiis omnibus praesentes adsunt, et prodigiis quibusdam fallacibus editis ad miraculum praesentium, sic homines circumveniunt, ut inesse numen simulacris et imaginibus credant. Irrepunt etiam corporibus, ut spiritus tenues, vitiatisque membris morbos conciunt, quos sacrificiis votisque placati postmodum relaxent; somnia immittunt, aut plena terroris [3]), ut ipsi rogentur, aut quorum exitus respondeant veritati, ut venerationem sui augeant. Nonnunquam etiam in sacrilegos edunt aliquid ultionis, ut quisquis viderit, timidior ac religiosior fiat. Sic fraudibus suis obduxerunt humano generi tenebras, ut oppressa veritate, summi ac singularis dei nomen in oblivionem veniret.

29. Sed dicit quispiam: cur ergo verus ille deus patitur haec fieri? an potius malos vel summovet, vel exstinguit? Cur vero ipsi [4]) *δαιμονιάρχην* a principio fecit, ut esset, qui cuncta corrumperet, cuncta disperderet? Dicam breviter, cur hunc talem esse voluerit. Quaero, utrumne virtus bonum sit, an malum? Negari non potest, quin bonum. Si bonum est virtus, malum est igitur e contrario vitium. Si vitium ex eo malum est, quia virtutem impugnat, et virtus ex eo bonum est, quia vitium affligit, ergo non potest virtus sine vitio consistere, et si vitium sustuleris, virtutis merita tollentur. Nec enim potest ulla fieri sine hoste victoria. Ita fit, ut bonum sine malo esse non possit. Vidit hoc Chrysippus, vir acris ingenii, de providentia disserens, eosque stultitiae redarguit, qui bonum quidem a

1) T.: necyomantias. 2) V. invenerunt non legitur in T. 3) Ita emend. Davis. T.: plane terrores. 4) T.: ipsi. Heum.: ipsum.

Digitized by Google

deo factum putant, malum autem negant. Huius sententiam interpretatus est A. Gellius[1]) in libris Noctium Atticarum[2]), sic dicens: Quibus non videtur mundus dei et hominum causa institutus, neque res humanae providentia gubernari, gravi se argumento uti putant, cum ita dicunt: Si esset providentia, nulla essent mala. Nihil enim minus aiunt providentiae congruere, quam in eo mundo, quem propter[3]) homines fecisse dicatur, tantam vim esse aerumnarum et malorum. Ad ea Chrysippus, cum in libro περὶ προνοίας quarto dissereret: Nihil prorsus, inquit, istis insulsius, qui opinantur bona esse potuisse, si non essent ibidem mala. Nam cum bona malis contraria sint, utraque necesse est opposita esse inter se, et quasi mutuo adversoque fulta nixu consistere: nullum adeo contrarium est sine contrario altero. Quo enim pacto iustitiae sensus esse posset, nisi essent iniuriae? aut quid aliud iustitia est, quam iniustitiae privatio? Quid item fortitudo intelligi posset[4]), nisi ex ignaviae oppositione[5])? quid continentia, nisi ex intemperantia[6])? Quo item modo prudentia esset, nisi foret contraria imprudentia? Proinde, inquit, homines stulti cur non hoc etiam desiderant, ut veritas sit, et non sit mendacium. Namque itidem sunt bona et mala, felicitas et importunitas, voluptas et dolor. Alterum enim ex altero, sicut Plato ait, verticibus inter se contrariis deligatum, si tuleris unum, abstuleris utrumque. Vides ergo id, quod saepe dixi, bonum et malum ita sibi esse connexa, ut alterum sine altero constare non possit. Summa igitur prudentia deus materiam virtutis in malis posuit; quae idcirco fecit, ut nobis constitueret agonem, in quo victores immortalitatis praemio coronaret.

30. Docui, ut opinor, cultus deorum non modo impios, sed etiam vanos esse, vel quod homines fuerint, quorum memoria post obitum consecrata sit; vel quod simulacra ipsa insensibilia et surda sint, quia sunt ficta de terra, nec oportere hominem, qui debeat spectare coelestia, terrenis se subiugare; vel quod spiritus, qui eas religiones sibi vindicant, incesti et impuri sint, et ideo dei sententia condemnati ceciderint in terram, nec fas esse in eorum ditio-

---

1) T.: Agellius. 2) 6, 1. 3) T.: propter quem. 4) T.: potest. 5) T.: appositione. 6) Gellii ll.: intemperantiae.

Digitized by Google

nem venire, quibus potior sis, si deum verum sequi velis. Superest, ut quoniam de falsa religione diximus, etiam de falsa sapientia disseramus, quam philosophi profitentur, homines summa quidem doctrina et eloquentia praediti, sed longe a veritate summoti, quia nec deum, nec sapientiam dei cognoverunt. Qui licet sint arguti ac diserti, tamen quia humana est eorum sapientia, etiam cum his congredi non verebor, ut appareat a veritate mendacium, a coelestibus terrena facile posse superari. Quid sit philosophia hoc modo definiunt: Philosophia est amor, vel studium sapientiae. Non est ergo ipsa sapientia, quia necesse est aliud esse, quod amat, aliud, quod amatur. Si studium est sapientiae, ne sic quidem philosophia sapientia est. Sapientia enim[1]) res est ipsa, quae quaeritur, studium vero, quod quaerit. Ipsa igitur definitio, vel nominis significatio declarat, philosophiam non esse ipsam sapientiam. Dicam, ne studium quidem esse sapientiae, quo sapientia non comprehenditur. Quis enim studere dicatur ei rei, quam nullo modo possit attingere? Qui medicinae, aut grammaticae, aut oratoriae studet, studiosus eius artis, quam discit, dici potest; ubi didicit, iam medicus, iam grammaticus, iam orator dicitur. Sic oportuit et studiosos sapientiae, postquam didicissent, sapientes nominari. Cum autem studiosi sapientiae, quamdiu vivant, vocentur, apparet illud studium non esse, quod ad ipsam rem, quae studio petitur, non potest perveniri, nisi forte qui ad finem usque vitae ut sapiant student, apud inferos sapientes erunt. Omni autem studio subiacet finis. Non est igitur id studium rectum, quod non habet finem.

31. Praeterea duo sunt, quae cadere in philosophiam videntur, scientia et opinatio; quae si auferantur, tota philosophia corruit. Atqui utrumque philosophiae ipsi philosophorum principes ademerunt. Scientiam Socrates, opinationem sustulit Zeno. Videamus, an recte. Sapientia est, ut Cicero[2]) definivit, divinarum et humanarum rerum scientia. Quae definitio si vera est, non cadit in hominem sapientia. Quis enim mortalium hoc sibi possit assumere, ut divina et humana scire se profiteatur? Humana omitto; quae quamquam cum divinis connexa sunt, tamen quia sunt

1) T.: autem. 2) de offic. 2, 2.

Digitized by Google

hominis, concedamus, ut homo illa scire possit. Divina certe per se scire non potest, quia homo est: qui autem scit illa, divinus sit necesse est, ac propterea deus. Homo autem nec divinus, nec deus est. Non potest igitur per se scire [1]) homo divina. Nemo ergo sapiens, nisi deus, aut certe is homo, quem deus docuit. Illi autem, quia nec dii sunt, nec a deo docti, sapientes ergo, id est, divinarum et humanarum rerum scientes esse non possunt. Recte igitur a Socrate atque Academicis scientia sublata est. Opinatio quoque non congruit sapienti. Id enim quisque opinatur, quod ignorat. Opinari autem scire te, quod ignores, temeritas ac stultitia est. Recte igitur opinatio a Zenone sublata est. Si ergo scientia in homine nulla est, et opinatio esse non debet, philosophia radicitus amputatur.

32. Huc accedit, quod non est uniformis, sed divisa in sectas et in multas discrepantesque sententias dissipata, statum non habet. Cum enim singulae alias omnes impugnent et affligant, nec sit aliqua ex iis, quae non indicio ceterarum stultitiae condemnetur, utique discordantibus membris, corpus omne philosophiae ad interitum deducitur. Hinc Academia postmodum nata est. Nam cum viderent eius sectae principes, omnem philosophiam philosophis se [2]) invicem oppugnantibus esse subversam, susceperunt adversus omnes bellum, ut omnia omnium dissolverent, nihil ipsi asserentes, nisi unum, nihil sciri posse. Ita sublata scientia, philosophiam veterem subruerunt. Sed ne ipsi quidem philosophorum nomen retinuerunt, qui ignorantiam fatebantur, quia nescire omnia non modo philosophi, sed ne hominis quidem sit. Ita philosophi, quia nihil munimenti habent, mutuis se vulneribus exstinguant necesse est [3]), et ipsa tota philosophia suis se armis consumat ac finiat. At enim sola physice labat. Quid illa moralis? Num aliqua firmitate subnixa est? Videamus, an philosophi in hac saltem parte consentiant, quae ad vitae statum pertinet.

33. Quod sit in vita summum bonum, quaeri necesse est, ut ad illud vita omnis et actiones nostrae dirigantur. Cum de hominis summo bono quaeritur, tale constitui debet, primum, ut id ad hominem solum pertineat, deinde, ut

---

1) T.: perscire. 2) V. se in T. non legitur. 3) V. necesse est absunt a T.

animi sit proprium, postremo, ut virtute quaeratur. Videamus ergo, an summum bonum, quod philosophi determinant, tale sit, ut nec mutum animal, nec corpus attingat, nec possit sine virtute conquiri. Aristippus, Cyrenaicae sectae conditor, qui summum bonum esse censuit corporis voluptatem, de numero philosophorum, deque coetu hominum propellendus est, quia se pecudi comparavit. Hieronymi summum bonum est nihil dolere; Diodori, dolere desinere. Sed et[1]) ceterae animantes dolorem fugiunt, et cum non dolent, aut dolere desinunt, gaudent. Quid igitur homini dabitur eximium, si bonum eius summum commune cum belluis iudicatur? Zeno summum bonum putavit, cum natura congruenter vivere. At haec definitio generalis est. Omnes enim animantes cum natura congruenter vivunt, et est sua cuique natura. Epicurus animi asseruit voluptatem. Quid est voluptas animi, nisi gaudium, quo plerumque luxuriat animus, ac relaxatur vel ad lusum, vel ad risum. Sed hoc bonum etiam muta contingit, quae cum pabulis saturata sunt, in gaudium et lasciviam resolvuntur. Dinomachus et Callipho honestam voluptatem probaverunt, sed aut idem dixerunt, quod Epicurus, ut corporis sit voluptas inhonesta; aut si corporis voluptates, alias turpes, alias honestas putaverunt, iam non est summum bonum, quod corpori asscribitur. Peripatetici ex bonis animi, et corporis, et fortunae summum bonum conflant. Animi bona probari possunt. Sed si auxilio indigent ad complendam beatitudinem, utique imbecilla sunt. Corporis vero atque fortunae non sunt in hominis potestate[2]), nec iam summum bonum est, quod aut corpori, aut extra positis assignatur, quia et pecudes attingit hoc duplex bonum, quibus opus est, ut et bene valeant, et victu non indigeant. Stoici aliquanto melius sensisse creduntur, qui summum bonum virtutem esse dixerunt. Sed virtus non potest esse summum bonum, quoniam, si malorum laborumque tolerantia est, beata per se non est; sed efficere ac[3]) procreare summum bonum debet, quia perveniri ad illud sine difficultate ac labore maximo non potest. At vero Aristoteles longe a ratione aberravit, qui honestatem virtuti copulavit; quasi aliquando virtus aut ab honestate secerni, aut turpitudini posset adiungi. Heryllus

---

1) V. et deest in T. 2) T.: potestatem. 3) T.: aut.

Digitized by Google

Pyrrhonius scientiam fecit summum bonum. Haec quidem et hominis, et animi solius est, sed potest sine virtute contingere. Nec enim beatus putandus est, qui vel auditu aliquid didicerit, vel parva [1]) lectione cognoverit; nec est summi boni definitio, quia potest esse aut rerum malarum, aut certe inutilium scientia. Et si sit bonarum et utilium, quam labore sis assecutus, summum tamen bonum non est, quia non propter se expetitur scientia, sed propter aliud. Nam idcirco artes discuntur, ut sint nobis aut victui, aut gloriae, aut etiam voluptati: quae utique summa bona esse non possunt. Ergo ne in ethica quidem philosophi regulam tenent, quandoquidem in ipso cardine, id est, in ea disputatione, qua vita formatur, inter se pugnant. Nec enim possunt paria esse, aut similia praecepta, cum alii forment ad voluptatem, alii ad honestatem, alii vero ad naturam, alii ad scientiam, alii ad quaerendas, alii ad fugiendas opes, alii ad nihil dolendum, alii ad patientiam malorum; in quibus omnibus, sicut superius ostendi, a ratione declinant, quia deum nesciunt.

34. Videamus nunc, quod sit [2]) propositum sapienti summum bonum. Ad iustitiam nasci homines non modo literae sacrae docent, verum etiam idem ipsi philosophi nonnunquam fatentur. Cicero sic ait [3]): Sed omnium, quae in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos. Est hoc verissimum. Nec enim ad scelus nascimur, cum simus animal sociale atque commune. Ferae ad saevitiam gignuntur. Aliter enim nequeunt, quam praeda et sanguine victitare. Eaedem [4]) tamen, etsi ultima fames urgeat, nihilominus generis sui animalibus parcunt. Idem faciunt et aves, quas aliorum visceribus pasci necesse est. Quanto magis hominem, qui cum homine et commercio linguae, et communione sensus copulatus est, parcere homini oportet, eumque diligere! Haec est enim iustitia. Sed quoniam soli homini sapientia data est, ut deum intelligat, et haec sola hominis mutorumque distantia est, duobus officiis obstricta est ipsa iustitia: unum deo debet ut patri, alterum homini velut fratri; ab eodem enim deo

1) Bün.: plura. 2) T.: quod quid sit summum bonum sit. 3) de legg. 1, 10. 4) Pfaff. al. easdem, T.: eandem.

Digitized by Google

geniti sumus. Merito ergo ac recte dictum est, sapientiam esse divinarum et humanarum rerum scientiam. Oportet enim scire nos, quid deo, quid homini debeamus; deo scilicet religionem, homini caritatem. Sed illud superius sapientiae, hoc posterius virtutis est, et utrumque iustitia comprehendit. Si ergo constat ad iustitiam nasci hominem, necesse est iustum malis esse subiectum, ut virtutem, qua est praeditus, in usu habeat. Virtus enim malorum sustinentia est. Voluptates fugiet ut malum; opes contemnet, quia fragiles sunt, et[1]) si habuerit, dilargietur, ut miseros servet; honores non appetet, quia sunt breves et caduci; iniuriam nulli faciet; si fuerit passus, non retribuet; et diripientem sua non persequetur. Nefas enim iudicabit hominem laedere, et si quis exstiterit, qui cogat desciscere a deo, nec cruciatus, nec mortem recusabit. Ita fiet, ut eum necesse sit et inopem, et humilem, et in contumeliis, aut etiam cruciatibus vivere.

35. Quis igitur erit fructus iustitiae atque virtutis, si nihil habebit in vita nisi malum? Quodsi virtus, quae bona omnia terrena contemnit, mala universa sapientissime[2]) perfert, ipsamque mortem pro officio suscipit, sine praemio esse non potest, quid superest, nisi ut merces eius immortalitas sola sit? Nam, si cadit in hominem beata vita, ut philosophi volunt, in eo solo non dissidentes, cadit ergo et immortalitas. Id enim solum beatum est, quod incorruptum; id solum incorruptum, quod aeternum. Immortalitas ergo est summum bonum, quia et hominis, et animi, et virtutis est. Tantum ad[3]) hanc dirigimur, ad hanc capiendam nati sumus. Idcirco nobis deus virtutem iustitiamque proponit, ut aeternum illud praemium nostris laboribus assequamur. De ipsa vero non mortalitate suo loco disseremus. Restat λογικὴ philosophia, quae ad beatam vitam nihil confert. Sapientia enim non in sermonis ornatu, sed in corde atque sensu consistit[4]). Quodsi et physica supervacua est, et haec logica; in ethica vero, quae sola necessaria est, philosophi erraverunt, quia[5]) summum bonum nullo modo invenire potuerunt: inanis igitur et inutilis

---

1) T.: at. 2) Dav.: patientissime. 3) Dav.: est tantum. Ad. 4) V. consistit in T. non legitur. 5) T.: qui.

Digitized by Google

omnis philosophia reperitur, quae nec rationem hominis comprehendere, nec officium potuit munusque complere.

36. Quoniam de philosophia dixi breviter, nunc etiam de philosophis pauca dicam. Epicuri doctrina haec est inprimis, nullam esse providentiam. Et idem deos esse non abnuit. Utrumque contra rationem. Sed si sunt dii; est igitur providentia. Aliter enim deus intelligi non potest, cuius est proprium providere. Nihil, inquit, curat. Ergo non modo humana, sed ne coelestia quidem curat. Quomodo igitur, aut unde esse illum affirmas? Exclusa enim providentia curaque divina, consequens erat, ut non esse omnino deum diceres. Nunc eum verbo reliquisti, re sustulisti. Unde ergo rerum natura est, si deus nihil curat. Semina, inquit, sunt minuta, quae nec videri, nec tangi possunt, quorum coitu fortuito et orta sunt omnia, et semper oriuntur. Si nec videntur, nec ulla corporis parte sentiuntur, unde esse illa scire potuisti? Deinde si sunt, qua mente conveniunt, ut aliquid efficiant? Si sunt laevia, cohaerere non possunt; si hamata et angulata, ergo secabilia sunt. Hami enim et anguli exstant et possunt amputari. Sed haec delira et inutilia[1]). Quid, quod idem animas exstinguibiles facit; quem refellunt non modo philosophi omnes et publica persuasio, verum etiam responsa vatum, carmina Sibyllarum, ipsae denique divinae voces prophetarum, ut mirum sit, exstitisse unum Epicurum, qui cum pecoribus ac belluis sortem hominis aequaret. Quid Pythagoras, qui primus est philosophus nominatus; qui animas quidem immortales esse, in alia tamen corpora vel pecudum, vel avium, vel bestiarum commeare statuit[2])? Non satius fuerat, eas cum suis corporibus exstingui, quam sic ad aliena damnari; satius omnino non esse, quam post hominis formam, vel suem, vel canem vivere? Et homo ineptus, ut fidem dicto adderet, se ipsum Troiano bello Euphorbum fuisse dixit, quo occiso, in alias figuras animalium transiisse, postremo Pythagoram factum. O felicem, cui soli tanta memoria concessa est; vel potius infelicem, cui translato in pecudem non licuit nescire, quid fuerit! Atque utinam solus delirasset! Invenit etiam, qui crede-

1) Heum.: anilia, Bün.: futilia. 2) V. statuit non exstat in T.

rent, et quidem inter doctos[1]) homines, ad quos stultitiae transiret hereditas.

37. Post hunc Socrates philosophiae tenuit principatum, sapientissimus etiam oraculo dictus, quia se fatebatur unum scire, quod nihil sciret. Cuius oraculi auctoritate abstinere se physicos oportebat, ne aut quaererent ea, quae scire non poterant, aut scire se putarent, quae ignorabant. Videamus tamen, an sapientissimus Socrates, sicut Pythius praedicavit. Usurpabat hoc saepe proverbium, quod supra nos, idem et nihil ad nos pertinere. Iam excessit sententiae[2]) suae terminos. Nam, qui unum se scire dicebat, aliud invenit, quod tanquam sciens diceret; sed id frustra. Nam et deus, qui utique supra nos est, quaerendus est, et religio suscipienda, quae sola nos discernit a belluis, quam quidem Socrates non modo repudiavit, verum etiam derisit, per anserem canemque iurando; quasi vero per Aesculapium non posset, cui voverat gallum. En sapientis viri sacrificium. Et quia eum prosecrare ipse non potuit, amicos moriturus oravit, ut post se solverent votum, scilicet, ne apud inferos velut debitor teneretur. Hic profecto et pronunciavit, quod nihil scierit, et probavit.

38. Huius auditor Plato, quem deum philosophorum Tullius[3]) nominat, qui solus omnium sic philosophatus est, ut ad veritatem propius accederet; tamen quia deum ignoravit, in multis ita lapsus est, ut nemo deterius erraverit, inprimis quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimoniis tolerabile est, licet sit iniustum. Nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus. Sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiamne coniuges, etiamne liberi communes erunt? Non erit sanguinis ulla distinctio, nec genus certum, nec familiae, nec cognationes, nec affinitates, sed sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in feminis pudicitia. Qui esse in utrisque amor coniugalis potest, in quibus non est certus, aut proprius affectus? Quis erit in patrem pius, ignorans unde sit natus? Quis filium diliget, quem putabit alienum? Quin etiam feminis curiam resera-

---

1) T.: quidem indoctos. 2) Dav.: scientiae. 3) de nat. d. 2, 12.

vit[1]), militiam, et magistratus, et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt? Sed haec alias latius. Zeno, Stoicorum magister, qui virtutem laudat, misericordiam, quae summa est virtus, tanquam morbum animi amputandam iudicavit, quae et deo cara est, et hominibus necessaria. Quis est enim, qui aliquo in malo constitutus nolit esse miserabilis, ac non desideret auxilia succurrentium, quae[2]) ad opem ferendam nonnisi misericordiae affectu excitantur. Hanc ille licet humanitatem, licet pietatem vocet, non rem, sed nomen immutat. Hic est affectus, qui soli homini datus est, ut imbecillitatem nostram mutuis adiumentis levaremus, quem qui tollit, ad vitam nos redigit belluarum. Nam quod dicit paria esse peccata, ex eadem immanitate est, qua misericordiam veluti morbum insectatur. Qui enim nullam facit differentiam delictorum, aut levia magnis suppliciis afficienda censet, quod est crudelis iudicis, aut gravia parvis, quod est dissoluti; utrumque reipublicae incommodum. Si enim summa scelera leviter puniantur, audacia malis crescet ad facinora maiora; et si levibus delictis poena gravior irrogetur, multi cives, quoniam nemo esse sine delicto potest, in periculum venient, qui correpti possent esse meliores.

39. Illa vero levia; sed ex eadem vanitate nascuntur. Xenophanes orbem lunae decem et octo partibus dixit esse maiorem, quam haec nostra sit terra. Itaque intra sinum eius aliam terram contineri, quae ab hominibus et omnis generis animalibus incolatur. De Antipodibus quoque sine risu nec audiri, nec dici potest. Asseritur tamen quasi aliquid serium, ut credamus esse homines, qui vestigiis nostris habeant[3]) adversa vestigia. Tolerabilius Anaxagoras deliravit, qui nigram nivem dixit. Quorumdam non modo dicta, sed etiam facta ridenda sunt. Democritus agrum suum a patre sibi relictum deseruit, et pascua publica fieri passus est. Diogenes cum choro canum suorum, qui virtutem illam summam et exactam rerum omnium contemtum[4]) profitetur, mendicare victum maluit, quam honesto labore conquirere, aut habere ullam rem familiarem. Certe

---

1) T.: reservavit. 2) Dav.: qui. 3) T.: habent. 4) T.: contemtu.

Digitized by Google

vita sapientis exemplum esse vivendi ceteris debet. Si horum sapientiam omnes imitentur, quomodo stabunt civitates? Sed forsitan iidem Cynici exemplum verecundiae praebere potuerunt, qui palam cum coniugibus suis cubitaverunt. Nescio, quam possent virtutem defendere, qui pudorem sustulerunt. Non melior his Aristippus, qui, credo, ut amiculae suae Laidi placeret, Cyrenaicam instituit disciplinam, qua summi boni finem in voluptate corporis collocavit, ne aut peccatis auctoritas, aut vitiis doctrina deesset. An illi fortiores magis sunt probandi, qui ut mortem contemsisse dicerentur, voluntariam necem sibi intulerunt; Zeno, Empedocles, Chrysippus, Cleanthes, Democritus, et hos imitatus Cato: nec scierunt, homicidii crimine teneri secundum ius legemque divinam eum, qui se interfecerit? Deus enim nos in hoc domicilium carnis induxit; ille nobis temporale corporis habitaculum dedit, ut incolamus, quamdiu idem voluerit. Nefas igitur habendum est, sine dei iussu velle migrare[1]). Non est ergo vis adhibenda naturae. Scit ille, quemadmodum opus suum resolvat. Cum operi si quis manus impias adhibuerit, ac divini opificii vincula diruperit, deum conatur effugere, cuius sententiam nec vivus quisquam, nec mortuus poterit evadere. Scelerati ergo et nefarii, quos superius nominavi, qui etiam docuerunt, quas causas habere debeat mors voluntaria; ut parum sit sceleris, quod homicidae in semetipsos exstiterunt, nisi ad hoc nefas et alios erudirent.

40. Innumerabilia sunt philosophorum dicta factaque, quibus eorum insipientia redargui possit. Itaque quoniam cuncta enumerare non possumus, pauca suffecerint. Satis est intelligi, philosophos neque iustitiae, quam ignorabant, neque virtutis, quam mentiuntur, esse doctores. Quid enim doceant, qui suam saepe ignorantiam confitentur? Mitto Socratem, cuius est nota sententia. Anaxagoras omnia circumfusa tenebris esse pronuntiat. Empedocles angustas ad inveniendam veritatem sensuum semitas esse. Democritus in profundo quodam puteo demersam veritatem iacere testatur, quam quia nusquam reperiunt, idcirco affirmant, neminem adhuc exstitisse sapientem. Quoniam igitur nulla est, ut[2]) apud Platonem Socrates dicit, humana sapientia,

---

1) Heum.: emigrare. 2) V. ut in T. non exstat.

sequamur ergo divinam, deoque gratias agamus, qui eam nobis et revelavit, et tradidit, ac nobis gratulemur, quod veritatem ac sapientiam coelesti beneficio tenemus, quam tot ingeniis, tot aetatibus requisitam philosophia non [1]) potuit invenire.

41. Nunc, quoniam falsam religionem, quae est in deorum cultibus, et falsam sapientiam, quae est in philosophis [2]), refutavimus, ad veram religionem sapientiamque veniamus. Et quidem coniuncte, quia cohaerent, de utraque dicendum est. Nam deum verum colere, id [3]) est, nec aliud quidquam, quam sapientiam [4]). Ille enim summus et conditor rerum deus, qui hominem velut simulacrum suum fecit, idcirco utique soli ex omnibus animalibus rationem dedit, ut honorem sibi tanquam patri et [5]) tanquam domino referret, et hac pietate atque obsequio immortalitatis praemium mereretur. Hoc est verum divinumque mysterium. Illis autem, quia vera non sunt, nulla concordia. Neque in philosophia sacra celebrantur, neque in sacris philosophia tractatur; et ideo falsa religio est, quia non habet sapientiam, ideo falsa sapientia, quia non habet religionem. Ubi autem utraque coniuncta sunt, ibi esse veritatem necesse est, ut si quaeratur, ipsa veritas quid sit, recte dici possit aut sapiens religio, aut religiosa sapientia.

42. Dicam nunc, quid sit vel sapiens religio, vel sapientia religiosa. Deus in principio antequam mundum institueret, de aeternitatis suae fonte, deque divino ac perenni spiritu suo filium sibi ipse progenuit incorruptum, fidelem, virtuti ac maiestati patriae respondentem. Hic est virtus, hic ratio, hic sermo dei, hic sapientia. Hoc opifice, ut Hermes ait, et consiliatore, ut Sibylla, praeclaram [6]) et mirabilem huius mundi fabricam machinatus est. Denique ex omnibus angelis, quos idem deus de suis spiritibus figuravit, solus in consortium summae potestatis ascitus est, solus deus nuncupatus. Omnia enim per ipsum, et sine ipso nihil. Denique Plato de primo ac secundo deo non plane, ut philosophus, sed ut vates locutus est, fortasse in hoc Trismegistum secutus, cuius verba de graecis conversa subieci [7]): Dominus et factor universorum, quem

---

1) T.: philosophiam num. 2) Bün.: philosophia. 3) Dav.: idem. 4) Heum.: sapientia omissa v. quam. 5) Bün.: et timorem. 6) T.: et praecl. 7) Cf. instit. 4, 6.

deum vocari [1]) existimavimus, secundum fecit deum visibilem et sensibilem. Sensibilem autem dico, non quod ipse sensum accipiat, sed quod in sensum mittat et visum. Cum ergo hunc fecisset primum, et solum, et unum, optimus ei apparuit, et plenissimus omnium bonorum. Sibylla quoque deum dicit ducem omnium a deo factum; et alia, deum dei filium esse noscendum, sicut ea, quae in libris posui, exempla declarant. Hunc prophetae divino spiritu pleni praedicaverunt; quorum praecipue Salomon in libro Sapientiae, item pater eius coelestium scriptor hymnorum, ambo clarissimi reges, qui Troiani belli tempora CLXXX. annis antecesserunt, hunc ex deo natum esse testantur. Huius nomen nulli est [2]) notum, nisi ipsi et patri, sicut docet Iohannes in Revelatione [3]). Hermes ait, non posse nomen eius mortali ore proferri. Ab hominibus tamen duobus vocabulis nuncupatur, Iesus, quod est salvator, et Christus, quod est rex. Salvator ideo, quia est sanatio et salus omnium, qui per eum credunt in deum. Christus ideo, quia ipse de coelo in saeculi huius consummatione venturus est, ut iudicet mundum, et resurrectione mortuorum facta, regnum sibi constituat aeternum.

43. Sed ne qua forte sit apud te haesitatio, cur eum, qui ante mundum ex deo natus sit, Iesum Christum [4]) appellemus, qui ante annos CCC. natus ex homine est, rationem tibi breviter exponam. Idem est dei et hominis filius. Bis enim natus est. Primum de deo in spiritu ante ortum mundi, postmodum in carne ex homine, Augusto imperante; cuius rei praeclarum et grande mysterium est, in quo et salus hominum, et religio summi dei, et omnis veritas continetur. Nam cum primum scelerati atque impii deorum cultus per insidias daemonum irrepserunt, tum penes solos Hebraeos religio dei mansit, qui tamen non lege aliqua, sed traditum sibi per successiones cultum patrio more tenuerunt usque ad id tempus, quo de Aegypto exierunt, Moyse duce, primo omnium prophetarum, per quem illis lex est a deo imposita, iique [5]) Iudaei sunt postmodum nominati. Servierunt igitur deo vinculis legis obstricti. Sed iidem paulatim ad profanos ritus aberrantes, alienos deos susceperunt, et dere-

---

1) Dav.: vocare. 2) T.: esse. 3) 19, 12. 4) V. Christum in T. non legitur. 5) T.: hii qui.

licto patrio cultu, insensibilibus[1]) simulacris immolaverunt. Propterea deus prophetas ad eos misit, divino spiritu adimpletos, qui illis peccata exprobrarent, et poenitentiam indicerent, qui secuturam ultionem minarentur, ac denunciarent futurum, si in iisdem delictis perseverassent, ut alium mitteret novae legis latorem, et[2]) ingrato populo ab hereditate summoto, aliam sibi plebem fideliorem de exteris gentibus congregaret. Illi autem non modo perseverarunt, verum etiam eos ipsos, qui mittebantur, interfecerunt. Itaque damnavit eos ob haec facinora, nec adiecit ulterius prophetas mittere ad populum contumacem; sed filium suum misit, ut gentes universas ad gratiam dei convocaret. Nec illos tamen, licet impios et ingratos, ab spe salutis exclusit: sed ad ipsos potissimum misit, ut si forte paruissent, non amitterent, quod acceperant; si autem deum suum non suscepissent, tum heredibus abdicatis, gentes in adoptionem venirent. Iussit igitur eum summus pater descendere in terram, et humanum corpus induere, ut subiectus passionibus carnis, virtutem ac patientiam non solum verbis, sed etiam factis doceret. Renatus est ergo ex virgine sine patre tanquam homo; ut quemadmodum in prima nativitate spiritali creatus ex[3]) solo deo, sanctus spiritus factus est, sic in secunda carnali ex sola matre genitus, caro sancta fieret, ut per eum caro, quae subiecta peccato fuerat, ab interitu liberaretur.

44. Haec sic futura, ut exposui, prophetae ante praedixerant. Apud Salomonem ita scriptum est[4]): Infirmatus est uterus virginis, et accepit fetum; et gravata est, et facta est in multa miseratione mater virgo. Apud Esaiam[5]) sic: Ecce virgo accipiet in utero[6]), et pariet filium, et vocabitis nomen eius Emmanuel, quod significat, nobiscum deus. Fuit enim nobiscum in terra, cum induit carnem; et nihilominus deus fuit in homine, et homo in deo. Utrumque autem eum fuisse, a prophetis ante praedictum est. Quod deus fuerit, Esaias[7]) ita dicit: Adorabunt te, et in te precabuntur, quoniam in te deus est, et nos nesciebamus, deus Israel. Confundentur et reverebuntur omnes, qui adversantur tibi, et cadent in confusionem. Item Hieremias[8]):

1) T.: insensilibus. 2) T.: ut. 3) T.: est ex. Pfaff.: et ex. 4) V. instit. 4, 12. 5) 7, 14. 6) T.: uterum. 7) 45, 14—16. Instit. 4, 13. 8) Baruch. 3, 35—37.

Hic deus noster est, et non deputabitur alius absque illo, qui invenit omnem viam prudentiae, et dedit eam Iacob puero suo, et Israel dilecto sibi: Post haec in terris visus est, et cum hominibus conversatus est. Item, quod homo fuerit, idem Hieremias [1]) dicit: Et homo est, et quis cognovit eum? Esaias [2]) quoque sic tradit: Et mittet eis dominus hominem, qui salvabit eos, et iudicans sanabit eos. Item Moyses ipse in Numeris [3]): Orietur stella ex Iacob, et exsurget homo ex Israel. Idcirco igitur cum deus esset, suscepit carnem, ut inter deum et hominem medius factus, hominem ad deum magisterio suo superata morte perduceret.

45. Diximus de nativitate. Nunc de virtute operibusque dicamus, quae cum magna inter homines ac mirabilia faceret, videntes illa Iudaei, magica potentia fieri putabant, ignorantes ea omnia, quae fiebant ab eo, praedicta esse a prophetis. Aegros et vario morborum genere languentes non medela aliqua, sed vi ac potestate verbi sui protinus roborabat, debiles resanabat, claudos ad gressum erigebat, caecis visum restituebat, mutis eloquium dabat, surdos inauribat, pollutos maculatosque purgabat, furiatis daemonum incursu mentem propriam reponebat, mortuos, aut iam sepultos ad vitam lucemque revocabat. Idem quinque milia hominum quinque panibus et duobus piscibus saturavit. Idem super [4]) mare ambulavit. Idem in tempestate praecepit vento, ut conquiesceret, statimque tranquillitas facta est: quae omnia et in prophetarum libris, et in carminibus Sibyllinis praedicta invenimus. Ob haec miracula cum ad eum magna concurreret multitudo, et, ut erat, dei filium et a deo missum crederet, repleti invidia sacerdotes ac principes Iudaeorum simul ira concitati, quod eorum peccata et iniustitiam coarguebat, coierunt, ut eum occiderent. Quod futurum ante annos mille paulo amplius Salomon in Sapientia [5]) pronuntiaverat his verbis: Circumveniamus iustum, quoniam insuavis est nobis, et exprobrat nobis peccata legis. Promittit scientiam dei se habere, et filium dei se nominat; factus est nobis in traductionem cogitationum nostrarum, gravis est nobis etiam ad videndum, quoniam dissimilis est aliis vita illius, et mutatae sunt viae

---

1) 17, 9. 2) 19, 20. 3) 24, 17. 4) T.: supra. 5) 2, 12—22. Instit. 4, 16.

Digitized by Google

illius. Tanquam nugaces aestimati sumus ab illo. Continet se a viis nostris, quasi ab immunditiis, et praefert novissima iustorum, et gloriatur patrem deum. Videamus ergo, si sermones illius veri sunt, et tentemus, quae eventura sunt illi. Contumelia et tormento interrogemus eum, ut sciamus reverentiam illius, et probemus patientiam illius, morte turpissima condemnemus eum. Haec cogitaverunt et erraverunt. Excaecavit enim illos stultitia eorum, et nescierunt sacramenta dei. Harum igitur literarum immemores, quas legebant, incitaverunt populum tanquam adversus impium, ut eum comprehensum ad iudicium ducerent, mortemque eius impiis vocibus flagitarent. Intentabant autem pro crimine id ipsum, quod se dei filium diceret, et quod legem solveret, curando homines in sabbato, quam ille se non solvere, sed implere dicebat. Cumque Pontius Pilatus, qui tum legatus in Syria iudicabat, perspiceret, causam illam ad officium Romani iudicis non pertinere, misit eum ad Herodem Tetrarcham, permisitque Iudaeis, ut ipsi legis suae disceptatores essent: qui accepta sceleris potestate, addixerunt [1]) eum cruci, sed prius flagellis et palmis verberaverunt, spinis coronarunt, faciem conspuerunt, in cibum et potum dederunt ei fel et acetum; et inter haec nulla vox eius audita est. Tunc carnifices sortiti de tunica eius et pallio, suspenderunt eum [2]) patibulo atque affixerunt, cum postridie Pascha, id est, festum diem suum celebraturi essent. Quod facinus prodigia secuta sunt, ut intelligerent nefas, quod admiserant. Eodem namque momento, quo spiritum posuit, et terrae motus magnus, et deliquium solis fuit, ut in noctem dies verteretur.

46. Quae omnia prophetae sic futura esse praedixerant. Esaias [3]) ita dicit: Non sum contumax, neque contradico: dorsum meum posui ad flagella, et maxillas meas ad palmas: faciem autem meam non averti a foeditate sputorum. Idem de silentio: Sicut ovis ad immolandum adductus est [4]), et sicut agnus coram tondentibus sine voce, sic non aperuit os suum. Item David in psalmo XXXIV.: Congregata sunt in me flagella, et ignoraverunt, dissoluti sunt, nec compuncti sunt, tentaverunt me, et striderunt

1) Bün.: affixerunt. 2) V. eum abest a T. 3) 50, 5 s. 53, 7. 4) T.: sum.

Digitized by Google

super me dentibus suis. Idem de cibo et potu psalmo[1]) LXVIII.: Et dederunt in escam meam fel, et in siti mea potum mihi dederunt acetum. Item de cruce Christi[2]): Et foderunt manus meas et pedes meos, dinumeraverunt omnia ossa mea: ipsi autem contemplati sunt, et viderunt me; diviserunt vestimenta mea sibi, et super vestem meam sortem miserunt. Moyses in Deuteronomio[3]): Et erit pendens vita tua ante oculos tuos, et timebis die et nocte, et non credes vitae tuae. Item in Numeris[4]): Non quasi homo deus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur. Item Zacharias[5]): Et intuebuntur in me, quem transfixerunt. De solis obscuratione Amos[6]) ita dicit: In illo die, dicit dominus, occidet sol meridie, et obtenebrabitur dies lucis; et convertam dies festos vestros in luctum, et cantica vestra in lamentationem. Item Hieremias[7]) de civitate Hierosolyma, in qua passus est: Et subivit sol ei, cum adhuc medius dies esset; confusa est et maledicta, reliquos eorum in gladium dabo. Nec frustra haec dicta sunt. Siquidem post breve tempus Imperator Vespasianus Iudaeos debellavit, et terras eorum ferro ignique depopulatus est, obsessos fame subegit, Hierosolymam evertit, captivos triumphavit, ceteris, qui reliqui fuerunt, terris suis interdixit, ne quando iis ad solum patrium reverti liceret. Quae a deo propter illam Christi crucem facta sunt, ut hoc in scripturis eorum Salomoni ante testatus sit, dicens[8]): Et erit Israel in perditionem, et in improperium populo, et domus haec erit deserta, et omnis, qui transiet per illam, admirabitur, et dicet: Propter quam rem deus fecit terrae huic et huic domui haec mala? Et dicent: quia dereliquerunt dominum deum suum, et persecuti sunt regem suum dilectissimum deo, et cruciaverunt illum in humilitate magna; propter[9]) hoc importavit illis deus mala haec. Quid enim non mererentur, qui dominum, qui ad salutem ipsorum venerat, peremerunt?

47. Post haec detractum patibulo corpus monumento condiderunt. Verum tertio die ante lucem, terrae motu facto ac revoluto lapide, quo sepulcrum clauserant, resurrexit. In sepulcro autem nihil, nisi exuviae corporis sunt

1) V. in ps. absunt a T. 2) Ps. 21, 16—18. 3) 28, 66. 4) 23, 19. 5) 12, 10. 6) 8, 9 s. 7) 15, 9. 8) III. Regg. 9, 7—9. II. Paralip. 7, 20—22. Cf. instit. 4, 18. 9) T.: pro.

Digitized by Google

repertae. Ipsum vero resurrecturum die tertio iam olim prophetae fuerant praelocuti. David in psalmo XV.: Non derelinques animam meam ad inferos, nec dabis sanctum tuum videre corruptionem. Item Oseae[1]; Hic filius meus sapiens, propter quod nunc non resistet in contribulatione filiorum suorum; et de manu inferorum eruam eum. Ubi est iudicium tuum mors, ubi est aculeus tuus? Idem rursus: Vivificabit nos post biduum die tertio. Profectus igitur in Galilaeam post resurrectionem, discipulos suos rursus, quos metus in fugam verterat, congregavit, datisque mandatis, quae observari vellet, et ordinata evangelii praedicatione per totum orbem, inspiravit in eos spiritum sanctum, ac dedit eis potestatem mirabilia faciendi, ut in salutem hominum tam factis, quam verbis operarentur; ac tum demum quadragesimo[2]) die remeavit ad patrem, sublatus in nubem. Hoc Daniel[3]) propheta iampridem ostenderat, dicens: Videbam in visu noctis, et ecce in nubibus coeli ut filius hominis veniens et usque ad antiquum dierum pervenit, et qui assistebant, obtulerunt eum: et datum est ei regnum, et honor, et imperium, et omnes populi, tribus, linguae servient ei; et potestas eius aeterna, quae nunquam transibit, et regnum eius non corrumpetur. Item David in psalmo CIX.: Dixit dominus domino meo: sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos suppedaneum pedum tuorum.

48. Cum igitur ad dexteram dei sedeat, calcaturus inimicos suos, qui eum cruciaverunt, quando ad iudicandum orbem venerit, apparet, nullam spem reliquam esse Iudaeis, nisi conversi ad poenitentiam, et a sanguine, quo se polluerunt, abluti sperare in eum coeperint, quem necaverunt[4]). Ideo sic dicit Esdras[5]): Hoc pascha salvator noster est et refugium nostrum. Cogitate et ascendat in cor vestrum, quoniam habemus humiliare eum in signo: et post haec sperabimus[6]) in eum. Exheredatos autem esse Iudaeos, quia Christum reprobaverunt, et nos, qui sumus ex gentibus, in eorum locum adoptatos, scripturis approbatur. Hieremias[7]) ita dicit: Dereliqui domum meam, dimisi hereditatem meam in manus inimicorum eius. Facta est hereditas mea mihi, sicut leo in silva: dedit ipsa super

---

1) 13, 13 s. 6, 3. 2) T.: quinquagesimo. 3) 7, 13 s. 4) T.: negaverunt. 5) T.: Hesdra. Cf. instit. 4, 18. 6) T.: speravimus. 7) 12, 7 s.

me vocem suam; idcirco odivi eam. Item Malachias[1]): Non est mihi voluntas circa vos, dicit dominus, et sacrificium acceptum non habebo ex manibus vestris, quia a solis ortu usque ad occasum clarificabitur nomen meum apud gentes. Esaias[2]) quoque sic: Venio colligere omnes gentes, et linguas; et venient, et videbunt claritatem meam. Idem alio loco ex persona patris ad filium: Ego dominus deus vocavi te in iustitiam, et tenebo manum tuam, et confirmabo te; dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos caecorum, producere ex vinculis alligatos, et de domo carceris sedentes in tenebris.

49. Si ergo Iudaei a deo reiecti sunt, sicut sacrarum scripturarum fides indicat, gentes autem, sicut videmus, asscitae, ac de tenebris huius vitae saecularis deque vinculis daemonum liberatae; nulla igitur alia[3]) spes homini proposita est, nisi veram religionem veramque sapientiam, quae in Christo est, fuerit secutus: quem qui ignorat, a veritate ac deo semper alienus est. Nec sibi de summo deo, vel Iudaei, vel philosophi blandiantur. Qui filium non agnovit, nec patrem potuit agnoscere. Haec est sapientia, et hoc mysterium summi dei. Per illum se deus et agnosci, et coli voluit. Ideo prophetas ante praemisit, qui de adventu eius praedicarent, ut cum facta essent in eo quaecunque praedicata sunt, tunc ab hominibus et dei filius, et deus crederetur. Nec tamen sic habendum est, tanquam duo sint dii. Pater enim ac filius unum sunt. Cum enim pater filium diligat, omniaque ei tribuat, et filius patri fideliter obsequatur, nec velit quidquam, nisi quod pater, non potest utique necessitudo tanta divelli, ut duo esse dicantur, in quibus et substantia, et voluntas, et fides una est. Ergo et filius per patrem, et pater per filium. Unus est honos utrique tribuendus, tanquam uni deo, et ita dividendus est per duos cultus, ut divisio ipsa compage inseparabili vinciatur. Neutrum sibi relinquet, qui aut patrem a filio, aut filium a patre secernit.

50. Superest respondere etiam iis, qui putant, inconveniens fuisse nec habere rationem, ut deus mortali corpore indueretur, ut hominibus subiectus esset, ut contumelias

1) 1, 10 s. T.: Malachiel. 2) 66, 18. 42, 6 s. 3) Dav.: igitur vitae vel salutis.

sustineret, cruciatus etiam mortemque pateretur. Dicam quod sentio, et rem immensam paucis, ut potero, substringam. Qui aliquid docet, debet, ut opinor, facere ipse quae docet, ut cogat homines obtemperare. Nam si non fecerit, praeceptis suis fidem derogabit. Exemplis igitur opus est, ut ea, quae praecipiuntur, habeant firmitatem, et si quis contumax éxstiterit, ac dixerit non posse fieri, praeceptor illum praesenti opere convincat. Non potest ergo perfecta esse doctrina, cum verbis tantum traditur; sed tum perfecta est, cum factis adimpletur. Christus itaque cum doctor virtutis ad homines mitteretur, utique, ut doctrina eius perfecta esset, et docere, et facere debuerat. Sed, si corpus hominis non induisset, non posset facere, quae docebat, id est, non irasci, non cupere divitias, non libidine inflammari, dolorem non timere, mortem contemnere. Haec sunt utique virtutes, sed fieri sine carne non possunt. Ergo ideo corporatus est, ut cum vincenda esse carnis desideria doceret, ipse faceret prior, ne quis excusationem de carnis fragilitate praetenderet.

51. Dicam nunc de sacramento crucis, ne quis forte dicat: si suscipienda illi mors fuerat, non utique infamis ac turpis, sed quae haberet aliquid honestatis. Scio equidem multos, dum abhorrent nomen crucis, refugere a veritate, cum in ea et ratio magna sit, et potestas. Nam cum ad hoc missus esset, ut humillimis quibusque viam panderet ad salutem, se ipse humilem fecit, ut eos liberaret. Suscepit ergo id genus mortis, quod solet humilibus irrogari, ut omnibus facultas daretur imitandi. Praeterea cum esset resurrecturus, amputari partem corporis eius fas non erat, nec os infringi, quod accidit iis, qui capite plectuntur. Crux ergo potior fuit, quae resurrectioni corpus integris ossibus reservavit. His etiam illud accedit, quod passione ac morte suscepta, sublimem fieri oportebat. Adeo illum crux et re, et significatione exaltavit, ut omnibus maiestas eius ac virtus cum ipsa passione notuerit. Nam quod extendit in patibulo manus, utique alas suas in Orientem Occidentemque porrexit, sub quas universae nationes ab utraque mundi parte ad requiem convenirent. Quantum autem valeat hoc signum, et quid habeat potestatis, in promtu est, cum omnis daemonum cohors hoc signo expellitur ac fugatur. Et sicut ipse ante passionem daemonas verbo et imperio

Digitized by Google

perturbabat, sic nunc nomine ac signo passionis eius iidem [1]) spiritus immundi, quando in corpora hominum irrepserint, exiguntur, cum extorti, et excruciati, ac se daemonas confitentes verberanti se deo cedunt. Quid ergo speraverint de suis religionibus cumque [2]) sua sapientia Graeci, cum videant, deos suos, quos eosdem daemonas esse non negant, per crucem ab hominibus triumphari?

52. Una igitur spes hominibus vitae est, unus portus salutis, unum refugium libertatis, si abiectis, quibus tenebantur, erroribus, aperiant oculos mentis suae deumque cognoscant, in quo solo domicilium veritatis est, terrena et de terra ficta contemnant, philosophiam, quae apud deum stultitia est, pro nihilo computent, sed [3]) vera sapientia, id est, religione suscepta, fiant immortalitatis heredes. At enim repugnant non tam veritati, quam propriae saluti; cumque haec audiunt, velut aliquod inexpiabile nefas detestantur. Sed ne audire quidem patienter [4]); violari aures suas sacrilegio putant, si audierint: nec iam maledictis abstinent, sed quantis possunt, verborum contumeliis insectantur, iidemque, si potestatem nacti fuerint, velut hostes publicos persequuntur, imo etiam plus quam hostes, quorum, cum bello victi fuerint, aut mors, aut servitus poena est, nec ullus [5]) post arma deposita cruciatus, quamvis omnia pati meruerint, qui facere voluerunt, et inter mucrones locum pietas habet [6]). Inaudita est crudelitas, cum innocentia nec victorum hostium conditionem meretur. Quae tanta huius furoris est causa? Scilicet, quia ratione congredi non queunt, violentia premunt, incognita causa tanquam nocentissimos damnant, quia [7]) constare de ipsa innocentia noluerunt. Nec satis putant, si celeri ac simplici morte moriantur, quos irrationabiliter oderunt; sed eos exquisitis cruciatibus lacerant, ut expleant odium, quod non peccatum aliquod, sed veritas parit, quae idcirco male viventibus odiosa est, quia aegre ferunt esse aliquos, quibus facta eorum placere non possunt. Hos omni modo cupiunt exstinguere, ut possint libere sine teste peccare.

---

1) T.: eiusdem. 2) Dav.: omnique. 3) Pfaff. al: et. 4) T.: patiuntur. Bün.: patienter volunt. Heum.: audiunt qu. patienter. 5) T.: ullis. 6) T.: haberet. 7) T.: qui.

Digitized by Google

53. Sed haec facere se dicunt, ut deos suos defendant. Primum, si dii sunt, et habent aliquid potestatis ac numinis, defensione hominis patrocinioque non indigent, sed se ipsos utique defendunt. Aut quomodo ab iis homo sperare auxilium potest, si ne suas quidem iniurias possunt vindicare? Stultum igitur et vanum, deorum esse vindices velle, nisi quod ex eo magis apparet diffidentia. Qui enim patrocinium dei, quem colit, suscipit, illum esse nihili [1]) confitetur: si autem ideo colit, quia potentem arbitratur, non debet eum velle defendere, a quo ipse est defendendus. Nos igitur recte. Nam cum isti defensores falsorum deorum adversus verum deum rebelles, nomen eius in nobis persequuntur, nec re, nec verbo repugnamus, sed mites, et taciti, et patientes perferimus omnia, quaecunque adversus nos potest crudelitas machinari. Habemus enim fiduciam in deo, a quo exspectamus secuturam protinus ultionem. Nec est inanis ista fiducia: siquidem eorum omnium, qui hoc facinus ausi sunt, miserabiles exitus partim cognovimus, partim vidimus [2]); nec ullus habuit impune, quod deum laesit, sed qui sit verus deus, qui verbo discere noluit, supplicio suo didicit. Vellem scire, cum invitos adigunt ad sacrificium, quid secum habeant rationis, aut cui praestent, quod faciunt. Si diis, non est ille cultus, nec acceptabile sacrificium, quod fit ingratis, quod extorquetur per iniuriam, quod eruitur per dolorem. Si autem ipsis, quos cogunt, non est utique beneficium, quod quis ne accipiat, etiam mori mavult. Si bonum est, ad quod me vocas, cur malo invitas? cur non verbis, sed verberibus; cur non ratione, sed cruciatibus corporis? Unde apparet, malum esse illud, ad quod non illicis volentem, sed trahis recusantem. Quae stultitia est, consulere velle nolenti? An si aliquis prementibus malis ad mortem confugere conatur [3]), num potes, si aut gladium extorseris, aut laqueum ruperis, aut praecipitio retraxeris, aut venenum effuderis, conservatorem te hominis gloriari, cum ille, quem servasse te putas, nec gratias agat, et te male secum arbitretur egisse, quod mortem sibi prohibueris optatam, quod ad finem, quod ad requiem malorum pervenire non siveris [4])?

1) T.: nihilo. 2) T.: videmus. 3) T.: cogatur.
4) T.: sinueris.

Digitized by Google

Beneficium enim non ex qualitate rei debet, sed ex animo eius, qui accipit, ponderari. Cur pro beneficio imputes, quod mihi maleficium est. Vis me deos tuos colere, quod ego mihi mortiferum duco. Si bonum est, non invideo. Fruere solus bono tuo. Non est quod velis errori meo succurrere, quem iudicio ac voluntate suscepi. Si malum, quid me ad consortium mali rapis? Utere sorte tua [1]). Ego malo in bono mori, quam in malo vivere.

54. Haec quidem iuste dici possunt. Sed quis audiet, cum homines furiosi et impotentes minui dominationem suam putent, si sit aliquid in rebus humanis liberum. Atqui religio sola est, in qua libertas domicilium collocavit. Res est enim praeter ceteras voluntaria, nec imponi cuiquam necessitas potest, ut colat, quod non vult. Potest aliquis forsitan simulare; non potest velle. Denique cum metu tormentorum aliqui, aut cruciatibus victi ad exsecranda sacrificia consenserint, nunquam ultro faciunt, quod necessitate fecerunt; sed data rursus facultate ac reddita libertate, referunt se ad deum, eumque precibus et lacrymis placant, agentes non voluntatis, quam non habuerunt, sed necessitatis, quam pertulerunt, poenitentiam: et venia satisfacientibus non negatur. Quid ergo promovet, qui corpus inquinat, quando immutare non potest voluntatem? At enim homines inanis cerebri, si quem forte [2]) adegerint libare diis suis, incredibili alacritate insolenter exsultant, et quasi hostem sub iugum miserint, gaudent. Si vero aliquis nec minis, nec tormentis territus, fidem vitae anteferre maluerit, in hunc ingenium suum crudelitas exserit, infanda et intolerabilia molitur; et quia sciunt, gloriosam esse pro deo mortem, et hanc nobis esse victoriam, si superatis tortoribus animam pro fide ac religione ponamus, et ipsi enituntur, ut vincant. Non afficiunt morte, sed excogitant novos inauditosque cruciatus, ut fragilitas viscerum doloribus cedat, et si non cesserit, differunt, adhibentque vulneribus curam diligentem, ut crudis adhuc cicatricibus repetita tormenta plus doloris immittant, et hanc adversus innocentes carnificinam exercentes [3]), pios utique se, et iustos, et religiosos putant; talibus enim sacris deorum [4]) delectantur:

---

1) Virg. Aen. 12, 932. 2) T.: fortem. 3) T.: exercent. Dav. dum hanc — exercent. 4) Dav.: dii eorum.

Digitized by Google

illos vero impios et desperatos nuncupant. Quae ista est perversitas, ut qui torquetur innocens, desperatus atque impius nominetur, carnifex autem iustus piusque dicatur?

55. Sed recte ac merito puniri eos aiunt, qui publicas religiones a maioribus traditas exsecrantur. Quid, si maiores illi stulti fuerunt in suscipiendis religionibus vanis, sicut iam supra ostendimus, praescribetur nobis, quominus vera et meliora sectemur? Cur nobis auferimus libertatem, sed quasi addicti alienis servimus erroribus? Liceat sapere, liceat inquirere veritatem. Sed tamen, si libet maiorum defendere religiones [1]), cur impune habent Aegyptii, qui pecudes et omnis generis bestias pro diis colunt? Cur de diis ipsis mimi [2]) aguntur, et qui eos facetius deriserit, honoratur? Cur audiuntur philosophi, qui aut nullos deos esse aiunt, aut si sunt [3]), nihil curare, nec humana respicere, aut nullam esse omnino, quae regat mundum, providentiam disserunt? Sed soli ex omnibus impii iudicantur, qui deum, qui veritatem sequuntur. Quae cum sit eadem iustitia, eadem sapientia, hanc isti vel impietatis, vel stultitiae crimine infamant, nec perspiciunt, quid sit, quod eos fallat, cum et malo vocabulum boni, et bono mali nomen imponunt. Plurimi [4]) quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de iustitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet; et cum ceterae virtutes quasi tacitae sint et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit, nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quamplurimis prosit: quasi vero in iudicibus solis atque in potestate aliqua constitutis iustitia esse debeat, et non in omnibus. Atqui nullus est hominum, ne infimorum [5]) quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde profflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est, commune omnium bonum paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito exstitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum

1) V. religiones abest a T. Pfaff. supplevit: stultitiam.
2) V. mimi abest a T. 3) Heum.: sint. 4) T.: primuli.
5) T.: infirmorum.

Digitized by Google

orationem, et iustitiam, quae fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare.

56. (1.) Nam si iustitia est veri dei cultus: quid enim tam iustum ad aequitatem, tam pium ad honorem, tam necessarium ad salutem, quam deum agnoscere ut parentem, venerari ut dominum, eiusque legi, aut[1]) praeceptis obtemperare? nescierunt ergo iustitiam philosophi, quia nec ipsum deum agnoverunt, nec cultum eius legemque tenuerunt; et ideo refelli potuerunt a Carneade, cuius haec fuit disputatio, nullum esse ius naturale, itaque omnes animantes ipsa ducente natura commoda sua defendere, et ideo iustitiam, si alienis utilitatibus consulit, suas negligit, stultitiam esse dicendam. Quodsi omnes populi, penes quos sit imperium, ipsique Romani, qui orbem totum possederint, iustitiam sequi velint, ac suum cuique restituere, quod vi et armis occupaverunt, ad casas et egestatem revertentur. Quod si fecerint, iustos quidem, sed tamen stultos iudicari necesse est, qui ut aliis prosint, sibi nocere contendant. Deinde, si reperiat aliquis hominem, qui aut aurum pro aurichalco, aut argentum pro plumbo vendat per errorem, atque id emere necessitas cogat, utrum dissimulabit et emet parvo, an potius indicabit? Si indicabit, iustus utique dicetur, quia non fefellit; sed idem stultus, qui alteri fecerit lucrum, sibi damnum. Sed facile de damno est. Quid, si vita eius in periculum veniet[2]), ut eum aliquando[3]) necesse sit aut occidere, aut mori, quid faciet? Potest hoc evenire, ut naufragio facto, inveniat aliquem imbecillem tabulae inhaerentem, aut victo exercitu, fugiens reperiat aliquem vulneratum equo insidentem: utrumne aut illum tabula, aut hunc equo deturbabit, ut ipse possit evadere? Si volet iustus esse, non faciet: sed idem stultus iudicabitur, qui dum alterius vitae parcit, suam perdet. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consulet, sed idem malus, quia nocebit.

57. Acuta ista sane: sed respondere ad ea facillime possumus. Imitatio[4]) enim nominum facit, ut sic esse vi-

---

1) Lengl.: et. 2) Par. 1513: veniat. 3) V. aliquando abest a T. 4) T. Bon. Reg. Put.: immutatio.

Digitized by Google

deatur. Nam et iustitia imaginem habet stultitiae, non tamen est stultitia; et malitia imaginem sapientiae, non tamen sapientia est. Sed sicut malitia ista in conservandis utilitatibus suis intelligens et arguta, non sapientia, sed calliditas et astutia est; ita et iustitia non debet stultitia, sed innocentia nominari: quia necesse est et iustum esse sapientem, et eum qui sit stultus, iniustum. Nam neque ratio, neque natura ipsa permittit, ut is, qui iustus est, sapiens non sit, quoniam iustus nihil utique facit, nisi quod rectum et bonum est, pravum et malum semper fugit. Quis autem discernere bonum et malum, pravum et rectum poterit[1]), nisi qui sapiens fuerit? Stultus autem male facit, quia bonum et malum quid sit, ignorat. Ideo peccat, quia non potest prava et recta discernere. Non potest ergo neque stulto iustitia, neque iniusto sapientia convenire. Stultus igitur non est, qui nec tabula naufragum, nec equo saucium deiecerit, quia se abstinuit a nocendo, quod est peccatum; peccatum autem vitare sapientis est. Sed ut stultus prima facie videatur, illa res efficit, quod exstingui animam cum corpore existimant[2]); idcirco omne commodum ad hanc vitam referunt. Si enim post mortem nihil est, utique stulte facit, qui alterius animae parcit cum dispendio suae, aut qui alterius lucro magis quam suo consulit. Si mors animam delet, danda est opera, quo diutius commodiusque vivamus: si autem vita post mortem superest aeterna et beata, hanc utique corporalem cum omnibus terrae bonis iustus et sapiens contemnet, quia sciet, quale a deo sit praemium recepturus. Teneamus igitur innocentiam, teneamus iustitiam, subeamus imaginem stultitiae, ut veram sapientiam tenere possimus. Et si hominibus ineptum videtur ac stultum, torqueri et mori malle, quam libare diis, et abire sine noxa, nos tamen omni virtute omnique patientia fidem deo exhibere nitamur. Non mors terreat, non dolor frangat, quominus vigor animi et constantia inconcussa servetur. Stultos vocent, dummodo ipsi stultissimi sint, et caeci, et hebetes, et pecudibus aequales, qui non intelligunt esse mortiferum, relicto deo vivo, prosternere se atque adorare terrena; qui nesciunt, et illos aeternam poenam manere, qui figmenta insensibilia fuerint

1) T. Bon. Reg. Put.: potest. 2) T.: aestimant.

Digitized by Google

venerati[1]), et eos, qui nec tormenta, nec mortem pro cultu et honore veri dei recusaverint, vitam perpetuam consecuturos. Haec est fides summa, haec est vera sapientia, haec perfecta iustitia. Nihil ad nos attinet, quid iudicent stulti, quid homunculi sentiant. Nos iudicium dei exspectare debemus, ut eos postmodum, qui de nobis iudicaverint[2]), iudicemus.

58. (2.) Dixi de iustitia, quid esset. Sequitur ut ostendam, quod sit verum sacrificium dei, qui sit iustissimus ritus colendi, ne quis arbitretur, aut victimas, aut odores, aut dona pretiosa desiderari a deo, a quo si fames, si sitis, si algor, si rerum omnium terrenarum cupiditas abest, non ergo utitur his omnibus, quae templis diisque fictilibus inferuntur: sed sicut corporalibus corporalia, sic utique incorporali incorporale sacrificium necessarium est. Illis autem, quae in usum tribuit homini deus, ipse non indiget, cum omnis terra ipsius sit sub potestate; non indiget templo, cuius domicilium mundus est; non indiget simulacro, qui est et oculis, et mente incomprehensibilis; non indiget terrenis luminibus, qui solem cum ceteris astris in usum hominis potuit accendere. Quid igitur ab homine desiderat deus, nisi cultum mentis, qui est purus et sanctus? Nam illa, quae aut digitis fiunt, aut extra hominem sunt, inepta, fragilia, ingrata sunt. Hoc est sacrificium verum, non quod ex arca, sed quod ex corde profertur; non quod manu, sed quod mente libatur. Haec acceptabilis victima est, quam de se ipso animus immolat[3]). Nam quid hostiae? quid thura? quid vestes? quid argentum? quid aurum? quid pretiosi lapides conferunt, si colentis pura mens non est? Sola ergo iustitia est, quam deus expetit. In hac sacrificium, in hac dei cultus est, de quo nunc mihi disserendum est, docendumque, in quibus operibus iustitiam necesse sit contineri.

59. (3. al. 2.) Duas esse humanae vitae vias nec philosophis ignotum fuit, nec poetis; sed eas utrique diverso modo induxerunt. Philosophi alteram industriae, alteram inertiae esse voluerunt; sed hoc minus recte, quod eas ad sola vitae huius commoda retulerunt. Melius poetae, qui

---

1) T.: adorati. 2) T.: iudicant. 3) T.: immolaverit.

alteram iustorum, alteram impiorum esse dixerunt; sed in eo peccant, quod eas non in hac vita, sed apud inferos esse aiunt. Nos utique rectius, qui alteram vitae, alteram mortis, et hic tamen esse has vias dicimus; sed illa dexterior, qua iusti gradiuntur, non in Elysium fert, sed in coelum: immortales enim fiunt; sinisterior ad tartarum: aeternis enim cruciatibus addicuntur iniusti. Tenenda est igitur nobis iustitiae via, quae ducit ad vitam. Primum autem iustitiae officium est, deum agnoscere ut parentem, eumque metuere ut dominum, diligere ut patrem. Idem enim, qui nos genuit, qui vitali spiritu animavit, qui alit, qui salvos facit, habet in nos non modo ut pater, verum etiam ut dominus licentiam verberandi, et vitae ac necis potestatem; unde illi ab homine duplex honos, id est, amor cum timore debetur. Secundum iustitiae officium est, hominem agnoscere velut fratrem. Si enim nos idem deus fecit, et universos ad iustitiam vitamque aeternam pari conditione generavit, fraterna utique necessitudine cohaeremus, quam qui non agnoscit, iniustus est. Sed origo huius mali, quo societas inter se hominum, quo necessitudinis vinculum dissolutum est, ab ignoratione veri dei nascitur. Qui enim fontem illum benignitatis ignorat, bonus esse nullo pacto potest. Inde est, quod ex eo tempore, quo dii multi consecrari ab hominibus colique coeperunt, fugata, sicut poetae ferunt, iustitia, diremtum est omne foedus, diremta societas iuris humani. Tum sibi quisque consulens ius in viribus computare, nocere invicem, fraudibus aggredi, dolis circumscribere, commoda sua aliorum incommodis adaugere, non cognatis, non liberis, non parentibus parcere, ad necem hominum pocula temperare, obsidere cum ferro vias, maria infestare, libidini autem, quo furor duxerit, frena laxare, nihil denique sancti habere, quod non cupiditas infanda violaret. Cum haec fierent, tum leges sibi homines condiderunt pro utilitate communi, ut se interim tutos ab iniuriis facerent. Sed metus legum non scelera comprimebat, sed licentiam summovebat. Poterant enim leges delicta punire, conscientiam punire non poterant. Itaque quae ante palam fiebant, clam fieri coeperunt. Circumscribi etiam iura, siquidem ipsi praesides legum praemiis muneribusque corrupti, vel in remissionem malorum, vel in perniciem bonorum sententias venditabant. His accedebant

Digitized by Google

dissensiones, et bella, et mutuae depraedationes, et oppressis legibus saeviendi potestas licenter assumta.

60. In hoc statu cum essent humanae res, misertus est nostri deus, revelavit se nobis et ostendit, ut in ipso religionem, fidem, castitatem, misericordiam disceremus; ut errore vitae prioris abiecto, simul cum ipso deo nosmetipsos, quos impietas dissociaverat, nosceremus, legemque divinam, quae humana cum coelestibus copulat, tradente ipso domino, sumeremus: qua lege universi, quibus irretiti fuimus, errores cum vanis et impiis superstitionibus tollerentur. Quid igitur homini debeamus, eadem illa lex divina praescribit, quae docet, quicquid homini praestiteris, deo praestari. Sed radix iustitiae, et omne fundamentum aequitatis est illud, ut non facias, quod pati nolis, sed alterius animum de tuo metiaris. Si acerbum est iniuriam ferre, et qui eam fecerit, videtur iniustus, transfer in alterius personam, quod de te sentis, et in tuam, quod de altero iudicas; et intelliges, tam te iniuste facere, si alteri noceas, quam alterum, si tibi. Haec si mente volvamus, innocentiam tenebimus, in qua iustitia velut primo gradu insistit. Primum est enim non nocere, proximum prodesse. Et[1]) sicut in rudibus agris priusquam serere incipias, evulsis sentibus, et omnibus[2]) stirpium radicibus amputatis, arva purganda sunt: sic de nostris animis prius vitia detrahenda, et tunc demum virtutes inserendae, de quibus seminatae per verbum dei fruges immortalitatis oriantur.

61. (4.) Tres affectus, vel, ut ita dicam, tres furiae sunt, quae in animis hominum tantas perturbationes cient, et interdum cogunt ita delinquere, ut nec famae, nec periculi sui respectum habere permittant: ira, quae vindictam cupit; avaritia, quae desiderat opes; libido, quae appetit voluptates. His vitiis ante omnia resistendum est; hae stirpes eruendae, ut virtutes inseri possint. Hos affectus Stoici amputandos, Peripatetici temperandos putant. Neutri eorum recte, quia neque in totum detrahi possunt, siquidem natura insiti certam habent magnamque rationem, neque diminui, quoniam si mala sunt, carendum est etiam temperatis et mediocribus; si bona, integris abutendum est. Nos vero neque detrahendos, neque minuendos esse dici-

1) T.: sed. 2) Sic Bon. Reg. Put. Vulgo: omnium.

mus. Non enim per se mala sunt, quae deus homini rationabiliter insevit[1]): sed cum sint utique natura bona, quoniam ad tuendam vitam sunt attributa, male utendo fiunt mala, et sicut fortitudo, si pro patria dimices, bonum est, si contra patriam, malum: sic et affectus, si ad usus bonos habeas, virtutes erunt; si ad malos, vitia dicentur. Ira igitur ad coercitionem peccatorum, id est, ad regendam subiectorum disciplinam data est a deo[2]), ut metus licentiam comprimat et compescat audaciam. Sed qui terminos eius ignorant, irascuntur paribus, aut etiam potioribus. Inde ad immania facinora prosilitur: inde ad caedes, inde ad bella consurgitur. Cupiditas quoque ad desideranda et conquirenda vitae necessaria tributa est. Sed qui nesciunt fines eius insatiabiliter opes congerere nituntur. Hinc venena, hinc circumscriptiones, hinc falsa testamenta, hinc omnia fraudum genera erupere. Libidinis autem affectus ad procreandos liberos[3]) insitus et innatus est, sed qui limites eius in[4]) animo non tenent, utuntur eo ad solam voluptatem. Inde illiciti amores, inde adulteria et stupra, inde omnes corruptelae oriuntur. Redigendi sunt ergo isti affectus intra fines suos, et in viam rectam dirigendi, in qua etiamsi sint vehementes, culpam tamen habere non possunt.

62. (5. al. 3.) Cohibenda est ira, cum patimur iniuriam, ut et malum comprimatur, quod ex certamine impendet, et duas maximas virtutes, innocentiam patientiamque teneamus. Avaritia frangatur, cum habemus, quod satis est. Quis enim furor est, in his coacervandis laborare, quae aut latrocinio, aut furto[5]), aut proscriptione, aut morte ad alios necesse sit pervenire? Libido extra legitimum torum non evagetur, sed creandis liberis serviat. Appetentia enim nimia voluptatis et periculum parit, et infamiam generat; et, quod est maxime cavendum, mortem acquirit aeternam. Nihil est tam invisum deo, quam mens incesta et animus impurus. Nec hac sola voluptate abstinendum sibi quis putet, quae capitur ex feminei corporis copulatione, sed et ceteris voluptatibus sensuum reliquorum, quia et ipsae sunt vitiosae, et eiusdem virtutis est eas

1) Ita T. Reg. Put., Bet. Vulgo: inseruit. 2) V. a deo absunt a T. 3) Ita T. Vulgo: filios. 4) V. in abest ab edd. ante Pfaff. 5) V. aut furto in T. Bon. non leguntur.

Digitized by Google

contemnere. Oculorum voluptas percipitur ex rerum pulchritudine, aurium de vocibus canoris et suavibus, narium de odore iucundo, saporis de cibis dulcibus: quibus omnibus virtus repugnare fortiter debet, ne his illecebris irretitus animus a coelestibus ad terrena, ab aeternis ad temporalia, a vita immortali ad poenam perpetuam deprimatur. In saporis et odoris voluptatibus hoc periculum est, quod trahere ad luxuriem possunt. Qui enim fuerit his deditus, aut non habebit ullam rem familiarem, aut si habuerit, absumet, et aget postmodum vitam detestabilem. Qui autem rapitur [1]) auditu, ut taceam de cantibus, qui sensus intimos ita saepe deliniunt, ut etiam statum mentis furore perturbent, compositis certe orationibus numerosisque carminibus, aut argutis disputationibus ad impios cultus facile traducitur. Inde est, quod scriptis coelestibus, quia videntur incomta, non facile credunt, qui aut ipsi sunt diserti, aut diserta legere malunt: non quaerunt vera, sed dulcia: imo illis haec videntur esse verissima, quae auribus blandiuntur. Ita respuunt veritatem, dum sermonis suavitate capiuntur. Voluptas vero, quae spectat ad visum, multiformis est. Nam quae percipitur ex rerum pretiosarum pulchritudine, avaritiam concitat, quae aliena esse debet a sapiente atque iusto: quae autem capitur de specie mulierum, in alteram rapit voluptatem, de qua iam superius locuti sumus.

63. (6. al. 4.) Superest de spectaculis dicere, quae quoniam potentiora [2]) sunt ad corrumpendos animos, vitanda sapientibus et cavenda sunt; tum [3]), quod ad celebrandos deorum honores inventa memorantur. Nam munerum editiones Saturni festa sunt. Scena Liberi patris est. Ludi vero Circenses Neptuno dicati putantur, ut iam qui spectaculis interest, relicto dei cultu, ad profanos ritus transiisse videatur. Sed ego de re malo dicere, quam de origine. Quid tam horribile, tam tetrum, quam hominis trucidatio? Ideo severissimis legibus vita nostra munitur; ideo bella exsecrabilia sunt. Invenit tamen consuetudo, quatenus homicidium sine bello ac sine legibus faciat [4]), et hoc sibi voluptas, quod scelus vindicavit. Quodsi interesse homicidio sceleris conscientia est, et eidem facinori

---

1) Heum.: capitur. 2) T. 2 Reg., edd.: potentia. 3) Sic T. al.; 1 Reg., edd. vett.: taliter; Ald. al.: totaliter. Bün. tentat: in totum. 4) Edd. ante Pfaff.: faciant.

Digitized by Google

spectator obstrictus est, cui et admissor; ergo et in his gladiatorum caedibus non minus cruore perfunditur, qui spectat, quam ille, qui facit: nec potest esse immunis a sanguine, qui voluit effundi, aut videri non interfecisse, qui interfectori et favit, et praemium postulavit. Quid scena? num sanctior? in qua comoedia de stupris et amoribus, tragoedia de incestis et parricidiis fabulatur. Histrionum etiam impudici gestus, quibus infames feminas imitantur, libidines, quas saltando exprimunt, docent. Nam mimus corruptelarum disciplina est, in quo fiunt per imaginem, quae pudenda sunt, ut fiant sine pudore, quae vera sunt. Spectant haec adolescentes, quorum lubrica aetas, quae frenari ac regi debet, ad vitia et peccata his imaginibus eruditur. Circus vero innocentior existimatur, sed maior hic furor est, siquidem mentes spectantium tanta efferuntur insania, ut non modo in convicia, sed etiam in rixas, et [1]) proelia, et contentiones saepe consurgant. Fugienda igitur omnia spectacula, ut tranquillum mentis statum tenere possimus. Renuntiandum noxiis voluptatibus, ne deliniti suavitate pestifera, in mortis laqueos [2]) incidamus.

64. Placeat sola virtus, cuius merces immortalis est, cum vicerit voluptatem. Superatis autem affectibus et perdomitis voluptatibus, facilis in comprimendis ceteris labor est ei, qui sit dei veritatisque sectator: non maledicet unquam, qui sperabit [3]) a deo benedictionem; non peierabit, ne deum ludibrio habeat, sed ne iurabit quidem, ne quando vel necessitate, vel consuetudine in periurium cadat. Nihil subdole, nihil dissimulanter loquetur; neque abnegabit, quod spoponderit, neque promittet, quod facere non possit: non invidebit cuiquam, qui se suoque contentus sit, nec detrahet, aut male alteri volet, in quem forsitan beneficia dei proniora sunt. Non furabitur, nec omnino quidquam concupiscet alienum; non dabit in usuram pecuniam, hoc est enim de alienis malis lucra captare, nec tamen negabit, si quem necessitas coget mutuari. Non sit asper in filium, neque in servum: meminerit, quod et ipse patrem habeat et dominum. Ita cum his agat, quemadmodum secum agi volet [4]). Munera superabundantia non accipiat a tenuio-

---

1) Bon. 1 Reg., edd. ante Pfaff.: nec non et. 2) T.: plagas. 3) T. al.: speravit. 4) 1 Reg., edd. ante Pfaff.: vellet.

ribus; nec enim iustum est, augeri patrimonia locupletum per damna miserorum. Vetus praeceptum est, non occidere, quod non sic accipi debet, tanquam iubeamur ab homicidio tantum, quod etiam legibus publicis vindicatur, manus abstinere. Sed hac iussione interposita, nec verbo licebit periculum mortis inferre, nec infantem necare, aut exponere, nec se ipsum voluntaria morte damnare. Item non adulterare: sed hoc praecepto non solum corrumpere alienum matrimonium prohibemur, quod etiam communi gentium iure damnatur, verum etiam prostitutis corporibus abstinere. Supra leges enim dei lex est: ea quoque, quae pro licitis habentur, vetat, ut iustitiam consummet. Eiusdem legis est, falsum testimonium non dicere, quod et ipsum latius patet. Nam si falsum testimonium mendacio nocet ei, contra quem dicitur, et fallit eum, apud quem dicitur, nunquam igitur mentiendum est, quia mendacium semper aut fallit, aut nocet. Non est ergo vir iustus, qui etiam sine noxa in otioso sermone mentitur. Huic vero nec adulari licet; perniciosa est enim ac deceptrix adulatio: sed ubique custodiet veritatem. Quae licet sit ad praesens insuavis, tamen, cum fructus eius atque utilitas apparuerit, non odium pariet, ut ait poeta [1]), sed gratiam.

65. (7. al. 5.) Dixi de iis, quae vetantur: dicam nunc breviter, quae iubentur. Innocentiae proxima est misericordia. Illa enim malum non facit, haec bonum operatur: illa inchoat iustitiam, haec complet. Nam cum imbecillior sit hominum natura quam ceterarum animantium, quas deus et instructas ad inferendam, et munitas ad vim repellendam figuravit, affectum nobis misericordiae dedit, ut omne praesidium vitae nostrae in mutuis auxiliis poneremus. Si enim ficti ab uno deo, et orti ab uno homine consanguinitatis iure sociamur, omnem igitur hominem diligere debemus. Itaque non tantum inferre iniuriam non oportet, sed ne illatam quidem vindicare, ut sit in nobis perfecta innocentia. Et ideo iubet nos deus etiam pro inimicis precem facere semper. Ergo animal commune atque consors esse debemus, ut nos invicem praestandis et accipiendis auxiliis muniamus. Multis enim casibus et incommodis fragilitas nostra subiecta est. Spera et tibi accidere posse, quod alteri

1) Terent. Andr. 1, 1. 41.

videas accidisse. Ita demum excitaberis ad opem ferendam, si sumseris eius animum, qui opem tuam in malis constitutus implorat. Si quis victu indiget, impertiamus; si quis nudus occurrit[1]), vestiamus; si quis a potentiore iniuriam sustinet, eruamus. Pateat domicilium nostrum peregrinis, vel indigentibus tecto. Pupillis defensio, viduis tutela nostra non desit. Redimere ab hoste captivos magnum misericordiae opus est, aegros item pauperes visere atque refovere. Inopes, aut advenae si obierint, non patiamur insepultos iacere. Haec sunt opera, haec officia misericordiae, quae si quis obierit, verum et acceptum sacrificium deo immolabit. Haec litabilior victima est apud deum, qui non pecudis sanguine, sed hominis pietate placatur, quem deus, quia iustus est, suamet ipsum lege, sua et conditione prosequitur: miseretur eius[2]), quem viderit misericordem; inexorabilis est ei, quem precantibus cernit immitem. Ergo, ut haec omnia, quae deo placent, facere possimus, contemnenda est pecunia, et ad coelestes transferenda thesauros, ubi nec fur effodiat, nec rubigo consumat, nec tyrannus eripiat, sed nobis ad aeternam opulentiam deo custode servetur.

66. (8. al. 6.) Fides quoque magna iustitiae pars est: quae maxime a nobis, qui nomen fidei gerimus, conservanda est, praecipue in religione, quia deus prior est et potior, quam homo. Et si est gloriosum pro amicis, pro parentibus, pro liberis, id est, pro homine suscipere mortem, et qui hoc fecerit, diuturnam memoriam laudemque consequitur: quanto magis pro deo, qui potest aeternam vitam pro temporali morte praestare? Itaque cum inciderit eiusmodi necessitas, ut desciscere a deo atque ad ritus gentium transire cogamur, nullus nos metus, nullus terror inflectat, quominus traditam nobis fidem custodiamus. Deus sit ante oculos, sit in corde, cuius interno auxilio dolorem viscerum et adhibita corpori tormenta superemus. Nihil tunc aliud, quam vitae immortalis praemia cogitemus. Ita facile, etsi dissipandi, aut urendi[3]) artus fuerint, tolerabimus universa, quae in nos tyrannicae crudelitatis amentia molietur. Postremo ipsam mortem non inviti, aut timidi, sed libentes

---

1) Sic scripsi Davisio obsecutus. Edd. aut occurrerit ex Bon., aut occurret ex T. 2) Ita T. Reg. Put. Edd.: ei. 3) V. aut urendi absunt a T.

Digitized by Google

et interriti subire nitamur, ut qui sciamus[1]), quali apud deum gloria simus futuri[2]), triumphato seculo ad promissa venientes[3]); quibus bonis, quanta beatitudine brevia haec poenarum mala et huius vitae damna pensemus. Quodsi facultas huius gloriae deerit, habebit fides etiam in pace mercedem. Teneatur ergo in omnibus vitae officiis, teneatur in matrimonio. Non enim satis est, si aut alieno toro, aut lupanari abstineas. Qui habet coniugem, nihil quaerat extrinsecus, sed contentus ea sola, casti et inviolati cubilis sacramenta custodiat. Adulter enim deo est perinde atque[4]) incestus, qui abiecto iugo, vel in liberam, vel in servam peregrina voluptate luxuriat. Sed sicut femina castitatis vinculis obligata est, ne aliud[5]) concupiscat: ita vir eadem lege teneatur, quoniam deus virum et uxorem unius corporis compage solidavit. Ideo praecepit, non dimitti uxorem, nisi crimine adulterii revictam, ut nunquam coniugalis foederis vinculum, nisi quod perfidia ruperit, resolvatur. Illud quoque ad consummandam pudicitiam iungitur, ut non modo peccatum absit, verum etiam cogitatio. Pollui enim mentem quamvis inani cupiditate manifestum est. Itaque[6]) iustum hominem, quod sit secus, nec facere oportere, nec velle. Purganda est igitur conscientia, quam deus pervidet, qui falli non potest. Emaculetur omni labe pectus, ut templum dei esse possit, quod non auri, nec eboris nitor, sed fidei et castitatis fulgor illustrat.

67. (9.) Sed enim haec omnia difficilia sunt homini, nec patitur conditio fragilitatis, esse quemquam sine macula. Ultimum ergo remedium illud est, ut confugiamus ad poenitentiam, quae non minimum locum inter virtutes habet, quia sui correctio est; ut cum forte aut re, aut verbo lapsi fuerimus, statim resipiscamus, ac nos deliquisse fateamur, oremusque a deo veniam, quam pro sua misericordia non negabit, nisi perseverantibus in errore. Magnum est poenitentiae auxilium, magnum solatium. Illa est vulnerum peccatorumque sanatio; illa spes, illa portus salutis: quam qui tollit, viam vitae sibi amputat, quia nemo esse tam

1) Sic Bon.; T. Reg. Put.: cum scimus; edd. vett.: ut sciamus; Ald. al.: ut qui scimus. 2) T., Ald. al.: functuri; Dav. corrigit: fruituri. 3) V. triumphato — venientes in T. non leguntur. 4) T.: Est enim deo et. 5) Bon.: alium. 6) T.: ita.

Digitized by Google

iustus potest, ut nunquam sit ei poenitentia necessaria. Nos vero, etiamsi nullum sit peccatum, confiteri tamen debemus deo, et pro delictis nostris identidem deprecari, gratias agere etiam in malis. Hoc semper obsequium domino deferamus. (c. 7.) Humilitas enim cara et amabilis deo est: qui cum magis suscipiat peccatorem confitentem, quam iustum superbum, quanto magis iustum suscipiet confitentem, eumque in regnis coelestibus faciet pro humilitate sublimem. Haec sunt, quae debet cultor dei exhibere: hae sunt victimae, hoc sacrificium placabile: hic verus est cultus, cum homo mentis suae pignora in aram dei confert. Summa illa maiestas hoc cultore laetatur: hunc ut filium suscipit, eique idoneum praemium [1]) immortalitatis impertit; de qua nunc mihi disserendum est, et arguenda persuasio eorum, qui exstingui animas cum corporibus arbitrantur. Qui quia nec deum sciebant, nec arcanum mundi perspicere [2]) poterant, ne hominis quidem animaeque rationem comprehenderunt. Quomodo enim possent sequentia pervidere, qui summam non tenebant? Negantes igitur esse ullam providentiam, utique deum, qui fons et caput rerum est, negaverunt. Sequebatur, ut ea quae sunt, aut semper fuisse dicerent, aut sua sponte esse nata, aut minutorum seminum conglobatione concreta. Semper fuisse non potest, quod et est, et visui subiacet; ipsum enim esse sine aliquo initio non potest. Sua sponte autem nihil nasci potest, quia nulla est sine generante natura. Semina vero principalia quomodo esse potuerunt, cum et semina ex rebus oriantur, et vicissim res ex seminibus? Nullum igitur semen est, quod originem non habet. Sic factum est, ut cum putarent, mundum nulla providentia generatum [3]), ne hominem quidem putarint aliqua ratione generari [4]). Quodsi nulla esset in fingendo homine ratio versata, immortalem igitur animam esse non posse. Alii vero ex adverso et deum esse unum, et ab eo mundum factum, et hominum causa factum, et animas esse immortales existimaverunt. Sed cum vera sentirent, huius tamen divini operis atque consilii nec causas, nec rationes, nec exitus perspexerunt, ut omne veritatis arcanum consummarent, atque aliquo vel-

1) Edd.: quia donum; Bon.: eique donum; T.: idoneum praemium. Dav.: ei divinum p. 2) T.: prospicere. 3) Ita T. Vulgo: factum. 4) Bon.: generatum.

Digitized by Google

uti fine concluderent. Sed quod illi facere non potuerunt, quia veritatem perpetuo non tenebant, nobis faciendum est, qui eam cognovimus deo annuntiante.

68. Consideremus igitur, quae ratio fuerit huius tanti tamque immensi operis fabricandi. Fecit deus mundum, sicut Plato existimavit, sed cur fecerit, non ostendit. Quia bonus, inquit, et invidens nulli, fecit quae bona sunt. Atqui videmus, in rerum natura et bona esse, et mala. Potest ergo exsistere perversus aliquis, qualis fuerit ἄθεος ille Theodorus, et Platoni respondere: Imo quia malus est, fecit quae mala sunt. Quomodo illum redarguet? Si quae bona sunt, deus fecit, unde igitur tanta mala eruperunt, quae plerumque etiam praevalent bonis? In materia, inquit, continebantur. Si mala, ergo et bona, ut aut nihil fecerit deus, aut si bona tantum fecit, aeterniora sunt mala, quae facta non sunt, quam bona, quae habuerunt exordium. Finem igitur habebunt, quae aliquando coeperunt, et permanebunt, quae semper fuerunt. Mala ergo potiora sunt. Si autem potiora esse non possunt, ne aeterniora quidem possunt. Ergo aut utraque semper fuerunt, et deus otiosus; aut utraque ex uno fonte fluxerunt. Est enim convenientius, ut deus omnia fecerit potius, quam nihil. Ergo secundum sententiam Platonis idem deus et bonus est, quia bona fecit, et malus, quia mala. Quod si fieri non potest, apparet non ideo factum esse a deo mundum, quia bonus est 1): omnia enim complexus est bona et mala; nec fiet 2) propter se quidquam, sed propter aliud. Domus aedificatur non ad hoc solum, ut sit domus, sed ut suscipiat et tueatur habitantem. Item navis fabricatur non ad hoc 3), ut navis tantum videatur, sed ut in ea possint homines navigare. Vasa item fiunt, non ut vasa sint solum, sed ut capiant, quae sunt usui necessaria. Sic et mundum deus ad usum aliquem fecerit necesse est. Stoici aiunt, causa hominum factum esse: et recte. Homines enim fruuntur his omnibus bonis, quae mundus in se continet. Sed ipsi homines cur facti sint, aut quid in illis utilitatis habeat fabricatrix illa rerum providentia, non explicant. Immortales esse animas idem Plato affirmat: sed cur, aut quomodo, aut quando, aut

---

1) Ita locum sanasse mihi videor. Edd.: quia mundus bonus est. T.: quia bonum est mundus. 2) Sic T. Vulgo: fecit. 3) V. ad hoc om. T., Is.

Digitized by Google

per quem immortalitatem assequantur, aut quod sit omnino tantum illud mysterium; cur ii, qui sunt immortales futuri, prius mortales nascantur, deinde decurso temporalis vitae spatio atque abiectis fragilium corporum exuviis, ad aeternam illam beatitudinem transferantur, non comprehendit. Denique nec iudicium dei, nec discrimen iusti et iniusti explicavit: sed cum animas, quae se sceleribus immerserint, hactenus condemnari putavit, ut in pecudibus renascantur, et ita peccatorum suorum luere poenas, donec rursus ad figuras hominum revertantur, et hoc fieri semper, nec esse finem transmeandi: ludum mihi, nescio quem inducit, somnio similem, cui nec ratio ulla, nec dei gubernatio, nec consilium aliquod inesse videatur.

69. (10. al. 8.) Dicam nunc quae sit illa summa, quam ne ii quidem, qui vera dixerunt, collatis in unum causis atque rationibus connectere potuerunt. Factus a deo mundus, ut homines nascerentur; nascuntur autem homines, ut deum patrem agnoscant, in quo est sapientia; agnoscunt, ut colant, in quo est iustitia; colunt, ut mercedem immortalitatis accipiant; accipiunt immortalitatem, ut in aeternum deo serviant. Videsne, quemadmodum sibi connexa sint et prima cum mediis, et media cum extremis? Inspiciamus singula et videamus, utrumne illis ratio subsistat. Fecit deus mundum propter hominem. Hoc qui non videt, non multum distat a pecude. Quis coelum suspicit, nisi homo? quis solem, quis astra, quis omnia dei opera miratur, nisi homo? Quis colit terram? quis ex ea fructum capit? Quis navigat mare? Quis pisces, quis volatilia, quis quadrupedes habet in potestate, nisi homo? Cuncta igitur propter hominem deus fecit, quia usui hominis cuncta cessere. Viderunt hoc philosophi, sed illud quod sequitur, non viderunt, quod ipsum hominem propter se fecerit. Erat enim consequens, et pium, et necessarium, ut cum hominis causa tanta opera molitus sit, cum tantum illi honoris, tantum dederit potestatis, ut dominetur in[1] mundo, et homo agnosceret deum, tantorum beneficiorum auctorem, qui et ipsum fecit mundum propter ipsum, eique cultum et honorem debitum redderet. Hic Plato aberravit; hic perdidit, quam primum arripuerat, veritatem, cum de cultu eius dei, quem

1) V. in om. Reg., edd.

conditorem rerum ac parentem fatebatur, obticuit, nec intellexit, hominem deo pietatis vinculis esse religatum, unde ipsa religio nominatur, et hoc esse solum, propter quod animae immortales fiant. Sensit tamen aeternas esse: sed non per gradus ad eam sententiam descendit. Amputatis enim mediis, incidit potius in veritatem, quasi per abruptum aliquod praecipitium; nec ulterius progressus est, quoniam casu, non ratione verum invenerat. Colendus est igitur deus, ut per religionem, quae eadem iustitia est, accipiat homo a deo immortalitatem, nec est ullum aliud praemium piae mentis: quae si est invisibilis, non potest ab invisibili deo, nisi invisibili mercede donari.

70. Plurimis vero argumentis colligi potest, aeternas esse animas. Plato ait, quod per se ipsum semper movetur, neque principium motus habet, etiam finem non habere; animum autem hominis per se semper moveri: qui quia sit ad cogitandum mobilis, ad inveniendum solers, ad percipiendum facilis, ad discendum capax, et quia praeterita teneat, praesentia comprehendat, futura prospiciat, multarumque rerum et artium scientiam complectatur, immortalem esse; siquidem nihil habeat in se terreni ponderis labe concretum. Praeterea ex virtute ac voluptate intelligitur aeternitas animae. Voluptas omnibus est communis animalibus, virtus solius est hominis: illa vitiosa est, haec honesta; illa secundum naturam, haec adversa naturae, nisi anima immortalis est. Virtus enim pro fide, pro iustitia nec egestatem timet, nec exsilium metuit, nec carcerem perhorrescit, nec dolorem reformidat, nec mortem recusat: quae quia naturae contraria sunt, aut stultitia est virtus, si et commoda impedit, et vitae nocet; aut si stultitia non est, ergo anima immortalis est, et ideo praesentia bona contemnit, quia sunt alia potiora, quae post dissolutionem corporis assequatur. Illud autem[1]) maximum argumentum immortalitatis est, quod deum solus homo agnoscit. In mutis nulla suspicio religionis est, quia terrena sunt in terramque prostrata. Homo ideo rectus asspicit coelum, ut deum quaerat. Non potest igitur non esse immortalis, qui immortalem desiderat. Non potest esse solubilis, qui cum deo et vultu, et mente communis est. Denique coe-

---

1) T.: etiam.

lesti elemento, quod est ignis, homo solus utitur. Si enim lux per ignem, vita per lucem: apparet eum, qui usum ignis habet[1]), non esse mortalem, quoniam id illi proximum, id familiare est, sine quo non potest nec lux, nec vita constare. Sed quid argumentis colligimus aeternas esse animas, cum habeamus testimonia divina? Id enim sacrae literae ac voces prophetarum docent. Quod si cui parum videtur, legat carmina Sibyllarum, Apollinis quoque Milesii responsa consideret; ut intelligat, delirasse Democritum, et Epicurum, et Dicaearchum, qui soli omnium mortalium, quod est evidens negaverunt. Confirmata immortalitate, superest docere, a quo, et quibus, et quomodo, et quando tribuatur? Cum certa et constituta divinitus tempora compleri coeperint, interitum et consummationem rerum fieri necesse est, ut innovetur a deo mundus. Id vero tempus in proximo est, quantum de numero annorum deque signis, quae praedicta sunt a prophetis, colligi potest. Sed cum sint innumerabilia, quae de fine saeculi et conclusione temporum dicta sunt, ea ipsa quae dicuntur, nuda ponenda sunt, quoniam ut testimoniis utamur immensum est. Si quis illa desiderat, aut nobis minus credit, adeat, ad ipsum sacrarium coelestium literarum, quarum fide instructior[2]) errasse philosophos sentiat, qui aut aeternum esse hunc mundum, aut infinita esse annorum milia putaverunt, ex quo fuerit instructus. Nondum enim sex milia completa sunt, quo numero consummato, tunc demum malum omne tolletur, ut regnet sola iustitia. Quod quatenus eventurum sit, paucis explicabo.

71. (11. al. 9.) Haec autem a prophetis, sed et a[3]) vatibus, futura dicuntur. Cum coeperit mundo finis ultimus propinquare, malitia invalescet, omnia vitiorum et fraudum genera crebrescent, iustitia interibit, fides, pax, misericordia, pudor, veritas non erit, vis et audacia praevalebit, nemo quidquam habebit, nisi manu partum, manuque defensum. Si qui erunt boni, praedae ac ludibrio habebuntur. Nemo pietatem parentibus exhibebit, nemo infantis, aut senis miserebitur, avaritia et libido universa corrumpet. Erunt caedes et sanguinis effusiones. Erunt

---

1) T.: habeat usum ignis. 2) T.: instructus. 3) T.: sed ut. Reliqui ll. discrepare videntur.

Digitized by Google

bella non modo externa et finitima, verum etiam intestina. Civitates inter se belligerabunt, omnis sexus et omnis aetas arma tractabit. Non imperii dignitas conservabitur, non militiae disciplina, sed more latrocinii depraedatio et vastitas fiet. Regnum multiplicabitur, et decem viri occupabunt orbem, partientur, devorabunt. Exsistet alius longe potentior ac nequior, qui tribus deletis, Asiam possidebit, et ceteris in potestatem suam redactis et asscitis, vexabit omnem terram. Novas leges statuet, veteres abrogabit; rempublicam suam faciet, nomen imperii sedemque mutabit. Tunc erit tempus infandum et exsecrabile, quo nemini libeat vivere. Denique in eum statum res cadet, ut vivos lamentatio, mortuos gratulatio sequatur. Civitates et oppida interibunt, modo ferro et igni, modo terrae motibus crebris, modo aquarum inundatione, modo pestilentia et fame. Terra nihil feret, aut frigoribus nimiis, aut caloribus sterilis. Aqua omnis partim mutabitur in cruorem, partim amaritudine vitiabitur, ut nihil sit nec ad cibos utile, nec ad potum salubre. His malis accedent etiam prodigia de coelo, ne quid desit hominibus ad timorem. Cometae crebro apparebunt. Sol perpetuo pallore fuscabitur. Luna sanguine inficietur, nec amissae lucis damna reparabit. Stellae omnes decident, nec temporibus sua ratio constabit, hieme atque aestate confusis. Tunc et annus, et mensis, et dies breviabitur. Et hanc esse mundi senectutem ac defectionem Trismegistus elocutus est. Quae cum evenerint[1]), adesse tempus sciendum est, quo deus ad commutandum saeculum revertatur. Inter haec autem mala surget[2]) rex impius, non modo generi hominum, sed etiam deo inimicus. Hic reliquias illius prioris tyranni conteret, cruciabit, vexabit, interimet. Tunc erunt lacrymae iuges, luctus et gemitus perpetes, et ad deum cassae preces: nulla requies a formidine, nec somnus ad quietem[3]). Dies cladem, nox metum semper augebit. Sic orbis terrarum paene ad solitudinem, certe ad raritatem hominum redigetur. Tunc et impius iustos homines ac dicatos deo persequetur, et se coli iubebit, ut deum. Se enim dicet esse Christum, cuius erit adversarius. Ut credi ei possit, accipiet potestatem

1) Ita T. Vulgo: venerit. 2) Bon.: exsurget. 3) T.: requiem.

mirabilia faciendi, ut ignis descendat de[1]) coelo, ut sol resistat a cursu suo, ut imago, quam posuerit, loquatur. Quibus prodigiis illiciet multos, ut adorent eum, signumque eius in manu, aut fronte suscipiant. Et qui non adoraverit signumque susceperit, exquisitis cruciatibus morietur. Ita fere duas partes exterminabit, tertia in desertas solitudines fugiet. Sed ille vecors ira implacabili furens, adducet exercitum, et obsidebit montem, quo iusti confugerint. Qui cum se viderint circumsessos, implorabunt auxilium dei voce magna, et exaudiet eos deus[2]), et mittet eis liberatorem.

72. Tunc coelum intempesta nocte[3]) patefiet, et descendet Christus in virtute magna, et anteibit eum claritas ignea, et vis inaestimabilis angelorum, et extinguetur omnis illa multitudo impiorum, et torrentes sanguinis current, et ipse ductor effugiet, atque exercitu saepe reparato, quartum praelium faciet, quo captus cum ceteris omnibus tyrannis, tradetur exustioni. Sed et ipse daemonum princeps, auctor et machinator malorum, catenis igneis[4]) alligatus, custodiae dabitur, ut pacem mundus accipiat, et vexata tot saeculis terra requiescat. Pace igitur parta[5]) compressoque omni malo, rex ille iustus et victor iudicium magnum de vivis et mortuis faciet super terram, et viventibus quidem iustis tradet in servitium gentes universas; mortuos autem ad aeternam vitam suscitabit, et in terra cum iis ipse regnabit, et condet sanctam civitatem, et erit hoc regnum iustorum mille annis. Per idem tempus et stellae candidiores erunt, et claritas solis augebitur, et luna non patietur diminutionem. Tunc descendet a deo pluvia benedictionis matutina et vespertina, et omnem frugem terra sine labore hominum procreabit. Stillabunt mella de rupibus, lactis et vini fontes exuberabunt. Bestiae deposita feritate mansuescent, lupus inter pecudes errabit innoxius, vitulus cum leone pascetur, columba cum accipitre congregabitur, serpens virus non habebit, nullum animal vivet ex sanguine. Omnibus enim deus copiosum atque innocentem victum ministrabit. Peractis vero mille annis ac resoluto daemonum principe, rebellabunt gentes adversus iustos, et

1) T.: a. 2) V. deus abest a T. 3) T.: in tempestate. 4) V. igneis abest a T. 5) T., Ven. 1490. 97. Par. 1513. Bet.: parata.

veniet innumerabilis multitudo ad expugnandam sanctorum civitatem. Tunc fiet ultimum iudicium dei adversus gentes. Concutiet enim a fundamentis suis terram, et corruent civitates, et pluet super impios ignem cum sulphure et grandine, et ardebunt, et se invicem trucidabunt. Iusti vero sub terra paulisper latebunt, donec perditio gentium fiat, et exibunt post diem tertium, et videbunt campos cadaveribus opertos. Tunc fiet terrae motus, et scindentur montes, et subsident valles [1]) in altitudinem profundam, et congerentur in eam corpora mortuorum, et vocabitur nomen eius *πολυάνδριον*. Post haec renovabit deus mundum, et transformabit iustos in figuras angelorum, ut immortalitatis [2]) veste donati, serviant deo in sempiternum. Et hoc erit regnum dei, quod finem non habebit. Tunc etiam [3]) impii resurgent, non ad vitam, sed ad poenam. Eos quoque secunda resurrectione facta, deus excitabit, ut ad perpetua tormenta damnati et aeternis ignibus traditi, merita pro sceleribus suis supplicia persolvant.

73. Quare, cum haec omnia vera et certa sint, prophetarum omnium consona [4]) annuntiatione praedicta, cum eadem Trismegistus, eadem Hystaspes, eadem Sibyllae cecinerint, dubitari non potest, quin spes omnis vitae ac salutis in sola dei religione sit posita. Itaque nisi homo Christum susceperit, quem deus ad liberationem misit atque missurus est, nisi summum deum per Christum [5]) cognoverit, nisi mandata eius legemque servaverit, in eas incidet poenas, de quibus locuti sumus. Proinde fragilia contemnenda sunt, ut solida consequamur; spernenda terrena, ut coelestibus honoremur; temporalia fugienda, ut ad aeterna veniamus [6]). Erudiat se quisque ad iustitiam, reformet [7]) ad continentiam, praeparet ad agonem [8]), instruat ad virtutem; ut si forte adversarius indixerit bellum, nulla vi, nullo terrore, nullis cruciatibus a recto et bono depellatur [9]): non se substernat insensibilibus figmentis, sed verum et solum deum rectus agnoscat, abiiciat voluptates, quarum illecebris anima sublimis deprimitur ad terram, teneat innocentiam,

---

1) Bün. corrigit: colles v. institutt. 7, 26. 2) T.: immortali. 3) T.: et. 4) T.: consonanti. 5) T. om. per. Vulgo: per eum. 6) T.: fugiamus. 7) Bon.: formet. Edd.: firmet. 8) V. praep. ad ag. absunt a T. 9) Sic T. Vulgo: divellatur.

prosit quamplurimis, incorruptibiles sibi thesauros bonis operibus acquirat, ut possit deo iudice pro virtutis suae meritis vel coronam fidei, vel praemium immortalitatis adipisci.

LACTANTII FIRMIANI
LIBER
DE OPIFICIO DEI
AD DEMETRIANUM[1]).

1. Quam minime sim quietus, etiam[2]) in summis necessitatibus, ex hoc libello poteris existimare, quem ad te rudibus paene verbis, prout ingenii mediocritas tulit, Demetriane, perscripsi, ut et quotidianum studium meum nosces, et non deessem tibi, praeceptor etiam nunc, sed honestioris rei meliorisque doctrinae. Nam si te in literis nihil aliud quam linguam instruentibus, auditorem satis strenuum praebuisti: quanto magis in his veris et ad vitam pertinentibus docilior esse debebis? Apud quem nunc profiteor, nulla me necessitate vel rei, vel temporis impediri, quominus aliquid excudam, quo philosophi nostrae sectae, quam tuemur, instructiores doctioresque in posterum fiant; quamvis nunc male audiant castigenturque vulgo, quod aliter quam sapientibus convenit vivant, et vitia sub obtentu nominis celent: quibus[3]) aut mederi oportuit, aut ea prorsus effugere, ut beatum atque incorruptum sapientiae nomen, vita ipsa cum praeceptis congruente, praestarent. Ego tamen, ut nos ipsos simul et ceteros instruam, nullum laborem recuso. Neque enim possum oblivisci mei, tum praesertim, cum maxime opus sit meminisse; sicut ne tu quidem tui, ut spero, et opto. Nam licet te publicae rei necessitas a veris et iustis operibus avertat: tamen fieri non potest, quin subinde in[4]) coelum asspiciat mens sibi conscia recti[5]).

---

1) Vario modo librum inscribunt. Alii (ut edd. vett.) addunt: vel (sive Bas. G.) formatione hominis et deinde edd. pleraeque omnes: auditorem suum. Haec duo v. om. Bas. G. Z. al., priora etiam Z. 2) Nonnulli ll.: et. 3) Alii cdd., ed. Erasmi al. addunt: illos. 4) V. in abest a ms. Bov. Bas. G. Z. 5) Virg. Aen. 1, 604.

Digitized by Google

Ego quidem laetor, omnia tibi, quae pro bonis habentur, prospere fluere; sed ita, si nihil de statu mentis immutent. Vereor enim, ne paulatim consuetudo et iucunditas earum rerum, sicut fieri solet in animum tuum repat. Ideoque te moneo et repetens iterumque iterumque monebo [1]), ne oblectamenta ista terrae pro magnis, aut veris bonis habere te credas, quae sunt non tantum fallacia, quia dubia; verum etiam insidiosa, quia dulcia. Nam [2]) ille colluctator et adversarius noster scis quam sit astutus, et idem saepe [3]) violentus, sicuti nunc videmus. Is haec omnia, quae illicere possunt, pro laqueis habet, et quidem tam subtilibus, ut oculos mentis effugiant, ne possint hominis provisione vitari. Summa ergo prudentia est, pedetentim procedere, quoniam utrobique saltus insidet, et offensacula pedibus latenter opponit. Itaque res tuas prosperas, in quibus nunc agis, suadeo, ut pro tua virtute aut contemnas, si potes; aut non magnopere mireris. Memento et veri parentis tui, et in qua civitate nomen dederis, et cuius ordinis fueris. Intelligis profecto, quid loquar. Nec enim te superbiae arguo, cuius in te ne suspicio quidem ulla est: sed ea quae dico, ad mentem referenda sunt, non ad corpus, cuius omnis ratio ideo [4]) comparata est, ut animo tanquam domino serviat, et regatur nutu eius. Vas est enim quodammodo fictile, quo animus, id est homo ipse verus continetur, et quidem non a Prometheo fictum [5]), ut poetae loquuntur, sed a summo illo rerum conditore atque artifice deo; cuius divinam providentiam perfectissimamque virtutem nec sensu comprehendere, nec verbo enarrare possibile est. Tentabo tamen, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem, quantum pusillitas intelligentiae meae pervidet, explicare. Quod officium hac de causa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de republica libro, cum id facere tentasset [6]), materiam late patentem angustis finibus terminavit, leviter summa quaeque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit executus, ipse

1) Virg. l. l. 3, 436. 2) Sic Bon. ant., Thomas. al. Vulgo addunt: et. 3) Sic Bon. ant., Erasm. Bün. Vulgo: idem ipse. 4) Goth., Bün.: ita. 5) Bon. Tax., Bün.: fictus. 6) Nonnulli edd., ut 2 Bon. Tax., interserunt v. nihil prorsus effecit, nam (edd. rec. et).

Digitized by Google

testatus est, nec voluntatem sibi defuisse, nec curam. In libro enim de legibus primo [1]), cum hoc idem summatim stringeret, sic ait: Hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. Postea tamen in libro de natura deorum secundo hoc idem latius exsequi conatus est. Sed quoniam ne ibi quidem satis expressit, aggrediar hoc munus, et sumam mihi audacter explicandum, quod homo disertissimus paene omisit intactum. Forsitan reprehendas, quod in rebus obscuris coner aliquid disputare; cum videas, tanta temeritate homines exstitisse, qui vulgo philosophi nominantur, ut ea, quae abstrusa prorsus atque abdita deus esse voluit, scrutarentur, ac naturam rerum coelestium terrenarumque conquirerent, quae a nobis longe remotae, neque oculis contrectari, neque tangi manu, neque percipi sensibus possunt: et tamen de illarum omnium ratione sic disputant, ut ea, quae afferunt, probata et cognita videri velint. Quid est tandem, cur nobis invidiosum quisquam putet, si rationem corporis nostri inspicere [2]) et contemplari velimus? Quae plane obscura non est, quia ex ipsis membrorum officiis et usibus partium singularum, quanta vi providentiae quidque factum sit, intelligere nobis licet.

2. Dedit enim homini artifex ille noster ac parens deus sensum atque rationem, ut ex eo appareret, nos ab eo esse generatos, quia ipse intelligentia, ipse sensus ac ratio est. Ceteris animantibus quoniam rationalem istam vim non attribuit, quemadmodum tamen vita eorum tutior esset, ante providit. Omnes enim suis ex se pellibus texit, quo facilius possent vim pruinarum ac frigora [3]) sustinere. Singulis autem generibus ad propulsandos impetus externos sua propria munimenta constituit, ut aut naturalibus telis repugnent fortioribus, aut quae sunt imbecilliora, subtrahant se periculis pernicitate fugiendi, aut quae simul et viribus, et celeritate indigent, autu se protegant, aut latibulis sepiant. Itaque alia eorum vel plumis levibus in sublime suspensa sunt, vel suffulta ungulis, vel instructa cornibus; quibusdam in ore arma sunt dentes, aut in pedibus adunci ungues: nullique munimentum ad tutelam sui deest.

---

1) c. 9. 2) Nonnulli cdd., ut 2 Bon. Tax., dispicere. 3) Al. cdd., ut Z., Lengl.: frigorum.

Digitized by Google

Si qua vero in praedam maioribus cedunt, ne tamen stirps eorum funditus interiret, aut in eam sunt relegata regionem[1]), ubi maiora esse non possunt; aut acceperunt uberem generandi fecunditatem, ut et bestiis, quae sanguine aluntur, victus suppeteret ex illis, et illatam tamen cladem ad conservationem generis multitudo ipsa superaret. Hominem autem, ratione concessa et virtute sentiendi atque eloquendi data, eorum, quae ceteris animalibus attributa sunt, fecit expertem, quia sapientia reddere poterat, quae illi naturae conditio denegasset: statuit nudum et inermem, quia et ingenio poterat armari, et ratione vestiri. Ea vero ipsa, quae mutis data et homini denegata sunt, quam mirabiliter homini ad pulchritudinem faciant, exprimi non potest. Nam si homini ferinos dentes, aut cornua, aut ungues, aut ungulas, aut caudam, aut varii coloris pilos addidisset, quis non sentiat, quam turpe animal esset futurum, sicut muta, si nuda et inermia fingerentur? Quibus si detrahas vel naturalem sui corporis vestem, vel ea, quibus ex se armantur, nec speciosa poterunt esse, nec tuta; ut mirabiliter, si utilitatem cogites, instructa, si speciem, ornata videantur: adeo miro modo consentit utilitas cum decore. Hominem vero, quem[2]) aeternum animal atque immortale fingebat, non forinsecus, ut cetera, sed interius armavit; nec munimentum eius in corpore, sed in animo posuit: quoniam supervacuum fuit, cum illi, quod erat maximum, tribuisset, corporalibus eum tegere munimentis; cum praesertim pulchritudinem humani corporis impedirent. Unde ego philosophorum, qui Epicurum sequuntur, amentiam soleo mirari, qui naturae opera reprehendunt, ut ostendant, nulla providentia instructum esse ac regi mundum; sed originem rerum insecabilibus ac solidis corporibus assignant, quorum fortuitis concursionibus universa nascantur et nata sint. Praetereo, quae ad ipsum mundum pertinentia vitio dant, in quo ridicule insaniunt: id sumo, quod ad rem, de qua nunc agimus, pertinet.

3. Queruntur, hominem nimis imbecillum et fragilem nasci, quam cetera animalia nascuntur; quae ut sunt edita ex utero, protinus in pedes suos erigi et gestire discursi-

1) Plerique ll., ut Bas. G.: ea — regione. 2) Plures ll., ut Z.: quoniam.

bus, statimque aeri tolerando idonea esse, quod in lucem naturalibus indumentis munita processerint: hominem contra nudum et inermem, tanquam ex naufragio in huius vitae miserias proiici et expelli; qui neque movere se loco, ubi effusus est, possit, nec alimentum lactis appetere, nec iniuriam temporis ferre. Itaque naturam non matrem esse humani generis, sed novercam, quae cum mutis tam liberaliter gesserit[1]), hominem vero sic effuderit, ut inops, et infirmus, et omni auxilio indigens nihil aliud possit, quam fragilitatis suae conditionem ploratu ac fletibus ominari: scilicet,

Cui[2]) tantum in vita restet transire malorum.

Quae cum dicunt, vehementer sapere creduntur, propterea quod unusquisque inconsiderate suae conditioni ingratus est; ego vero illos nunquam magis[3]) desipere contendo, quam cum haec loquuntur. Considerans enim conditionem rerum, intelligo nihil fieri aliter debuisse; ut non dicam, potuisse, quia deus potest omnia: sed necesse est, ut providentissima illa maiestas id effecerit, quod erat melius et rectius. Libet igitur interrogare istos divinorum operum reprehensores, quid in homine deesse, quia imbecillior nascitur, credant: num idcirco minus educentur homines; num minus ad summum robur aetatis provehantur; num imbecillitas aut incrementum impediat, aut salutem, quoniam quae desunt, ratio dependit[4])? At hominis, inquiunt, educatio maximis laboribus constat: pecudum scilicet conditio melior, quod hae omnes, cum fetum ediderint[5]), non nisi pastus sui curam gerunt; ex quo efficitur, ut uberibus sua sponte distentis, alimentum lactis fetibus ministretur, et id cogente natura, sine[6]) sollicitudine appetant. Quid aves, quarum ratio diversa est, nonne maximos suscipiunt in educando labores, ut interdum aliquid humanae intelligentiae habere videantur? Nidos enim aut luto aedificant, aut virgultis et frondibus construunt, et[7]) ciborum expertes incubant ovis; et quoniam fetus de suis corporibus alere non datum est, cibos convehunt, et totos dies in huiusmodi

1) Al. cdd., Ald. Lugd. 1541 et sequu. edd.: se gesserit. Bet.: se egerit. 2) Lucret. 5, 228. 3) Nonnulli cdd. bonae notae 1 Lengl.: tam. 4) Reg. Put.: rependit. Bet.: compensat. 5) Lips. 3. Reim. Bas. G.: emiserint. 6) Nonnulli cdd., Ald. al. addunt: matrum. 7) Bov. Bas. G., Cell. Bün.: etiam.

Digitized by Google

discursatione consumunt, noctibus vero defendunt, fovent, protegunt. Quid amplius facere homines possunt? Nisi hoc solum fortasse, quod non expellunt adultos, sed perpetua necessitudine ac vinculo caritatis adiunctos habent. Quid, quod avium fetus multo fragilior est, quam hominis, quia non materno corpore ipsum animal ėdunt; sed id[1]), quod materni corporis fotu et calore tepefactum, animal efficiat, quod tamen cum spiritu fuerit animatum, id vero implume ac tenerum, non modo volandi, sed ambulandi quoque usu caret. Non ergo ineptissimus sit, si quis putet male cum volucribus egisse naturam, primum quod bis nascuntur; deinde, quod tam infirmae, ut sint quaesitis per laborem cibis a parentibus nutriendae? Sed illi fortiora eligunt, imbecilliora praetereunt. Quaero igitur ab iis, qui conditionem pecudum suae praeferunt, quid eligant, si deus iis deferat optionem; utrum malint humanam[2]) sapientiam cum imbecillitate, an pecudum firmitatem cum illarum natura[3])? Scilicet non tam pecudes sunt, ut non malint vel fragiliorem multo, quam nunc est, dummodo humanam, quam illam irrationabilem firmitatem. Sed videlicet prudentes viri neque hominis rationem volunt cum fragilitate, neque mutorum firmitatem sine ratione. Quo[4]) nihil est tam repugnans tamque contrarium, quod unumquodque animal aut ratio instruat necesse est, aut conditio naturae. Si naturalibus munimentis instruatur, supervacua ratio est. Quid enim excogitabit? quid faciet? aut quid molietur? aut in quo lumen illud ingenii ostendet, cum ea, quae possunt esse rationis, ultro natura concedat? Si autem ratione sit praeditum, quid opus erit sepimentis corporis, cum semel concessa ratio naturae munus possit implere? quae quidem tantum valet ad ornandum tuendumque hominem, ut nihil potuerit maius ac melius a deo dari. Denique cum et corporis non magni homo, et exiguarum virium, et valetudinis sit infirmae, tamen quoniam id, quod est maius accepit, et instructior est ceteris animalibus, et ornatior. Nam cum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus

1) Al. om. v. id. 2) Bon. ant. 1 Colb., Thomas. al.: humanamne. 3) Bon. ant., Thomas. al. addunt v. Quid optant? quid eligunt? 4) Cdd.: quod, peius edd. vett.: quod — quam quod. Ald. al.: quare. Par. 1513. Bün.: at. Z.: quo nil repugnantius quod.

tutus est, et ea omnia, quae firmiora nascuntur, etiamsi vim coeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quominus aut opprimantur a nobis, aut nostrae subiecta sint potestati. Potestne igitur aliquis, cum videat, etiam boves lucas cum immanissimis corporibus ac viribus servire homini, queri de opifice rerum deo, quod modicas vires, quod parvum corpus acceperit? nec beneficia in se divina pro merito aestimat, quod est ingrati, aut, ut verius loquamur, insani. Plato, ut hos, credo, ingratos refelleret, naturae gratias egit, quod homo natus esset [1]. Quanto melius et sanius, qui sensit conditionem hominis esse meliorem, quam isti, qui se pecudes natos esse maluerint [2]. Quos si deus in ea forte converterit [3] animalia, quorum sortem praeferunt suae, iam profecto cupiant remigrare, magnisque clamoribus conditionem pristinam flagitent, quia non est tanti robur ac firmitas corporis, ut officio linguae careas; aut avium per aerem libera discursatio, ut manibus indigeas. Plus enim manus praestant, quam levitas ususque pennarum; plus lingua, quam totius corporis fortitudo. Quae igitur amentia est ea praeferre, quae si data sint, accipere detrectes?

4. Iidem queruntur, hominem morbis et immaturae morti esse subiectum. Indignantur videlicet, non deos se esse natos. Minime, inquiunt; sed ex hoc ostendimus, hominem nulla providentia esse factum, quod aliter fieri debuit. Quid si ostendero, id ipsum magna ratione provisum esse, ut morbis vexari posset, et vita saepe in medio cursus sui spatio rumperetur? Cum enim deus animal, quod fecerat, sua sponte ad mortem transire cognovisset, ut mortem ipsam, quae est dissolutio naturae, capere posset, dedit ei fragilitatem, quae morti aditum ad dissolvendum animal inveniret. Nam si eius roboris fieret, ut ad eum morbus et aegritudo adire non posset, ne mors quidem posset, quoniam mors sequela morborum est. Immatura

1) Vulgo addunt: quod et ipsum quale sit, non est huius materiae ponderare. Absunt haec v. a mscr. Erasm. Goth. Lips. 2. 3. Reim. Bov. Bas. G. Z., Rom. 1474. Ven. 71. 90. Rost. Ceterum cf. institt. 3, 19. 2) Plurimi edd., ut Bas. G., edd. vett.: maluerunt. 3) Bon. Goth. Bas. G., Bün.: converteret.

vero mors quomodo abesset ab eo, cui esset constituta natura[1])? Nempe nullum hominem mori volunt, nisi cum centesimum aetatis compleverit annum. Quomodo illis in tanta repugnantia rerum ratio poterit constare? Ut enim ante annos centum mori quisque non possit, aliquid illi roboris, quod sit immortale, tribuendum est: quo concesso, necesse est conditionem mortis excludi. Id autem ipsum cuiusmodi potest esse, quod hominem contra morbos et ictus extraneos solidum atque inexpugnabilem faciat? Cum enim constet ex ossibus, et nervis, et visceribus, et sanguine, quid horum potest esse tam firmum, ut fragilitatem repellat ac mortem? Ut igitur homo indissolubilis sit ante id tempus, quod illi putant oportuisse constitui, ex qua ei materia corpus attribuent? Fragilia sunt omnia, quae videri ac tangi possunt. Superest, ut aliquid ex coelo petant, quoniam in terra nihil est, quod non sit infirmum. Cum ergo homo sic formandus esset a deo, ut mortalis esset aliquando[2]), res ipsa exigebat, ut terreno et fragili corpore fingeretur. Necesse est igitur, ut mortem recipiat quandolibet, quoniam corporalis est; corpus enim quodlibet solubile atque mortale est. Stultissimi ergo, qui de morte immatura queruntur, quoniam naturae conditio locum illi facit. Ita consequens erit, ut morbis quoque subiectus sit; neque enim patitur natura, ut abesse possit infirmitas ab eo corpore, quod aliquando solvendum est[3]). Sed putemus fieri posse, quemadmodum volunt, ut homo non ea conditione nascatur, qua morbo mortive subiectus sit, nisi peracto aetatis suae spatio, ad ultimam processerit senectutem. Non igitur vident, si ita sit constitutum, quid sequatur: omni utique cetero tempore mori nullo modo posse; sed, si prohiberi ab altero victu potest, mori poterit. Res igitur exigit, ut homini, qui ante certum diem mori non potest, ciborum alimentis, quia subtrahi possunt, opus non sit; si opus cibo non erit, iam non homo ille, sed deus fiet. Ergo, ut superius dixi, qui de fragilitate hominis queruntur, id potissimum queruntur, quod non immortales sempiternique sint nati. Nemo, nisi senex, mori debet. Nempe ideo

1) Plerique ll.: natura. 2) Nonnulli ll. scripti, ut Bon. Tax., et ed. addunt: et per se ipsum mobilis semper. 3) Nonnulli ll. scripti et multi ed.: corpore, quod idcirco non solidum firmumque natum est, ut aliquando solvendum sit.

Digitized by Google

mori debet, quia deus non est. Atqui mortalitas non potest cum immortalitate coniungi; si enim mortalis est in senectute, immortalis esse in adolescentia non potest, nec est ab eo conditio mortis aliena, qui quandoque moriturus est, nec ulla immortalitas est, cui sit terminus constitutus. Ita fit, ut et immortalitas exclusa in perpetuum, et ad tempus recepta mortalitas, hominem constituat in ea conditione, ut sit in qualibet aetate mortalis. Quadrat igitur necessitas undique, nec debuisse aliter fieri[1]), nec fas fuisse. Sed isti rationem sequentium non vident, quia semel erraverunt in ipsa summa. Exclusa enim de rebus humanis divina providentia, necessario sequebatur, ut omnia sua sponte sint nata. Hinc invenerunt illas minutorum seminum plagas et concursiones fortuitas, quia rerum originem non videbant. In quas se angustias cum coniecissent, iam cogebat eos necessitas existimare, animas cum corporibus nasci, et item cum corporibus exstingui; assumserant enim, nihil fieri mente divina. Quo ipsum non aliter probare poterant, quam si ostenderent esse aliqua, in quibus videretur providentiae ratio claudicare. Reprehenderunt igitur ea, in quibus vel maxime divinitatem suam providentia[2]) mirabiliter expressit, ut illa, quae retuli de morbis et immatura morte, cum debuerint cogitare, his assumtis quae necessario sequerentur. Sequuntur autem illa, quae dixi: si morbum non reciperet, neque tectis, neque vestibus indigeret. Quid enim ventos, aut imbres, aut frigora metueret, quorum vis in eo est, ut morbos afferant? Idcirco enim accepit sapientiam, ut adversus nocentia fragilitatem suam muniat. Sequitur, quod necesse est, ut quoniam retinendae rationis causa morbos capit etiam mortem semper accipiat, quia is, ad quem mors non venit, firmus sit necesse est: infirmitas autem[3]) habet in se mortis conditionem; firmitas vero ubi fuerit, nec senectus locum potest habere, nec mors, quae sequitur senectutem. Praeterea, si mors certae constituta esset aetati, fieret homo insolentissimus, et humanitate omni careret. Nam fere iura omnia humanitatis, quibus inter nos cohaeremus, ex metu et conscientia fragilitatis oriuntur. Denique imbecilliora et timidiora quaeque ani-

1) V. fieri cdd. vulgo om. Habent 2 Reg. et plurimae edd.
2) Nonnulli cdd., ut Bon. Tax. Z. et edd. quaedam rec.: divinitas suam providentiam. 3) Reim. Bas. G., Bün.: enim.

Digitized by Google

malia congregantur, ut quoniam viribus tueri se nequeunt, multitudine tueantur: fortiora vero solitudines appetunt, quoniam robore viribusque confidunt. Homo quoque, si eodem modo haberet ad propulsanda pericula suppetens robur, nec ullius alterius auxilio indigeret, quae societas esset? quae reverentia inter se? quis ordo[1])? quaeve ratio? quae humanitas? aut quid esset tetrius homine? quid efferatius? quid immanius? Sed quoniam imbecillis est, nec per se potest sine homine vivere, societatem appetit, ut vita communis et ornatior fiat, et tutior. Vides igitur, omnem hominis rationem in eo vel maxime stare, quod nudus fragilisque nascitur, quod morbis afficitur, quod immatura morte multatur. Quae si homini detrahantur, rationem quoque ac sapientiam detrahi necesse est. Sed nimis diu de rebus apertis disputo, cum sit liquidum, nihil sine providentia nec factum esse unquam, nec fieri potuisse. De cuius operibus universis si nunc libeat disputare per ordinem, infinita materia est. Sed ego de uno corpore hominis tantum institui dicere, ut in eo divinae providentiae potestatem, quanta fuerit, ostendam, his duntaxat in rebus, quae sunt comprehensibiles et apertae; nam illa, quae sunt animae, nec subiici oculis, nec comprehendi queunt. Nunc de ipso vase hominis loquimur, quod videmus.

5. In principio, cum deus fingeret animalia, noluit ea in rotundam formae speciem conglobare atque colligere, ut et moveri ad ambulandum, et flectere se in quamlibet partem facile possent; sed ex ipsa corporis summa produxit caput: item produxit membra quaedam longius, quae vocantur pedes, ut alternis motibus solo fixa producerent[2]) animal, quo mens tulisset, aut quo petendi cibi necessitas provocasset. Ex ipso autem vasculo corporis quatuor fecit exstantia: bina posterius, quae sunt in omnibus pedes; item bina capiti et collo proxima, quae varios animantibus usus praebent. In pecudibus enim ac feris sunt pedes posterioribus similes, in homine autem manus, quae non ad ambulandum, sed ad faciendum tenendumque[3]) sunt natae. Est et tertium genus, in quo priora illa neque pedes, ne-

---

1) V. quae rev. i. s. q. ordo non leguntur in Lips. Reim. Bas. G. al. nonnullisque edd. vett. Bov. Z. om. v. quis ordo.
2) Nonnulli cdd., Par. 1513. al.: perducerent. 3) Al.: temperandumque; al.: operandumque.

Digitized by Google

que manus sunt, sed alae, in quibus pennae per ordinem fixae, volandi exhibent usum. Ita una fictio diversas species et usus habet. Atque ut ipsam corporis crassitudinem firmiter comprehenderet, maioribus et brevibus ossibus invicem colligatis, quasi carinam compegit, quam nos dicimus spinam, eamque noluit ex uno perpetuoque osse formare, ne gradiendi flectendique se facultatem animal non haberet. Ex eius parte quasi media costas, id est transversa et plana ossa porrexit in diversum, quibus clementer curvatis, et in se velut in circulum paene conductis, interna viscera contegantur, ut ea, quae mollia et minus valida fieri opus erat, illius solidae cratis amplexu possent esse munita. In summa vero constructionis eius, quam similem navis carinae diximus, caput collocavit, in quo esset regimen totius animantis; datumque illi hoc nomen est, ut quidem Varro ad Ciceronem scribit, quod hinc capiant initium sensus ac nervi. Ea vero, quae diximus de corpore vel ambulandi, vel faciendi, vel volandi causa esse producta, neque nimium longis, propter celerem mobilitatem, neque nimium brevibus, propter firmitatem, sed et paucis, et magnis ossibus constare voluit. Aut enim bina sunt, ut in homine; aut quaterna, ut in quadrupede: quae tamen non fecit solida, ne in gradiendo pigritia et gravitas retardaret, sed cavata et ad vigorem corporis conservandum medullis intrinsecus plena; eaque rursus non aequaliter porrecta finivit, sed summas eorum partes crassioribus nodis conglobavit, ut et substringi nervis facilius, et verti tutius possent, unde sunt vertibula nominata. Eos nodos firmiter solidatos leni quodam operculo texit, quod dicitur cartilago; scilicet ut sine attritu et sine sensu doloris aliquo flecterentur: eosdem tamen non in unum modum informavit. Alios enim fecit simplices et in orbem rotundos, in iis duntaxat articulis, in quibus moveri membra in omnes partes oportebat, ut in scapulis, quoniam manus utrolibet agitari et contorqueri necessarium est; alios autem latos, et aequales, et in unam partem rotundos, et in his utique locis, ubi tantummodo curvari membra oportebat, ut in genibus, et in cubitis, et in manibus ipsis. Nam sicut manus ex eo loco, unde oriuntur, ubique versus moveri, speciosum simul et utile fuit: sic profecto, si hoc idem etiam cubitis accideret, et supervacuus esset eiusmodi motus, et turpis. Iam enim

Digitized by Google

manus amissa dignitate, quam nunc habet, mobilitate nimia proboscidi similis videretur, essetque homo plane anguimanus, quod genus in illa immanissima bellua mirabiliter effectum est. Deus enim, qui providentiam et potestatem suam multarum rerum mirabili varietate voluit ostendere, quoniam caput eius animalis non tam longe porrexerat, ut terram posset ore contingere, quod erat futurum horribile atque tetrum; et quia os ipsum profusis dentibus sic armaverat, ut etiamsi contingeret, pascendi tamen facultatem dentes adimerent; produxit inter eos a summa fronte molle ac flexibile membrum, quo prendere, quo tenere quodlibet posset, ne rationem victus capiendi vel dentium prominens magnitudo, vel cervicis brevitas impediret.

6. Non possum hoc loco teneri, quominus Epicuri stultitiam rursum coarguam. Illius enim sunt omnia, quae delirat Lucretius[1]: qui, ut ostenderet animalia non artificio aliquo divinae mentis, sed, ut solet, fortuito esse nata, dixit, in principio mundi alias quasdam innumerabiles animantes miranda specie et magnitudine fuisse natas, sed eas permanere non potuisse, quod illas aut sumendi cibi facultas, aut coeundi generandique ratio defecisset. Videlicet, ut atomis suis locum faceret per infinitum et inane volitantibus, divinam providentiam voluit excludere. Sed cum videret, in omnibus, quae spirant, mirabilem providentiae inesse rationem: quae, malum, vanitas erat, dicere, fuisse animalia prodigiosa, in quibus nascendi[2]) ratio cessasset[3])? Quoniam igitur omnia, quae videmus, cum ratione nata sunt: id enim ipsum nasci efficere nisi ratio non potest; manifestum est, nihil omnino rationis expers potuisse generari. Ante enim provisum est in singulis quibusque fingendis, quatenus et ministerio membrorum ad necessaria vitae uterentur, et quatenus adiugatis corporibus elata soboles, universas generatim conservaret animantes. Nam si peritus architectus, cum magnum aliquod aedificium facere constituit, primo omnium cogitat, quae summa perfecti aedificii futura sit; et ante emetitur, quem locum leve pondus exspectet, ubi magni operis statura sit moles, quae columnarum intervalla, qui, aut ubi aquarum cadentium decursus,

1) 5, 835 ss. 2) V. nascendi abest a plerisque ll. scriptis (Bas. G. Z.) et ed. Receperunt Is. Thys. al. 3) Nonnulli cdd., Lengl.: cessaret.

Digitized by Google

et exitus, et receptacula, haec, inquam, prius providet, ut quaecunque sunt perfecto iam operi necessaria, cum ipsis fundamentis pariter ordiatur: cum deum quisquam putet in machinandis animalibus non ante providisse, quae ad vivendum necessaria essent, quam ipsam vitam daret? Quae utique constare non posset, nisi prius effecta essent, quibus constat. Videbat igitur Epicurus in corporibus animalium divinae rationis solertiam; sed ut efficeret, quod ante imprudenter assumserat, adiecit aliud deliramentum superiori congruens. Dixit enim, neque oculos ad videndum esse natos, neque aures ad audiendum, neque pedes ad ambulandum, quoniam membra haec prius nata sunt, quam esset usus videndi, et audiendi, et ambulandi; sed horum omnia officia ex natis exstitisse. Vereor, ne huiusmodi portenta et ridicula refutare non minus ineptum esse videatur; sed libet ineptire, quoniam cum inepto agimus, ne se ille nimis argutum putet. Quid ais, Epicure? non sunt ad videndum oculi nati? cur igitur vident? Postea, inquit, usus eorum apparuit. Videndi ergo causa nati sunt, siquidem nihil possunt aliud, quam videre. Item membra cetera, cuius rei causa nata sint, ipse usus ostendit: qui utique nullo modo posset exsistere, nisi essent membra omnia tam ordinate, tam providenter effecta, ut usum possent habere. Quid enim, si dicas, aves non ad volandum esse natas, neque feras ad saeviendum, neque pisces ad natandum, neque homines ad sapiendum, cum appareat ei naturae officioque servire animantes, ad quod est quaeque generata? Sed videlicet qui summam ipsam veritatis amisit, semper erret necesse est. Si enim non providentia, sed fortuitis atomorum concursionibus nascuntur omnia, cur nunquam fortuito accidit, sic coire illa principia, ut efficerent animal eiusmodi, quod naribus potius audiret, odoraretur [1]) oculis, auribus cerneret? Si enim primordia nullum genus positionis inexpertum relinquunt, oportuit eiusmodi quotidie monstra generari, in quibus et membrorum ordo praeposterus, et usus longe diversus exsisteret. Cum vero universa genera, et universa quoque membra leges suas, et ordines, et usus sibi attributos tueantur, manifestum est, nihil fortuito esse factum, quoniam divinae rationis dispo-

1) Al.: odoraret.

sitio perpetua servatur. Verum alias refellemus Epicurum: nunc de providentia, ut coepimus, disseramus.

7. Deus igitur solidamenta corporis, quae ossa dicuntur, nodata et adiuncta invicem nervis alligavit atque constrinxit, quibus mens, si excurrere, aut resistere velit, tanquam retinaculis uteretur; et quidem nullo labore nulloque conatu, sed vel minimo nutu totius corporis molem temperaret ac flecteret. Haec autem visceribus operuit, ut quemque locum decebat, ut quae solida essent[1]), conclusa tegerentur. Item visceribus ipsis venas admiscuit quasi rivos per corpus omne divisos[2]), per quas discurrens humor et sanguis universa membra succis vitalibus irrigaret, et ea viscera formata in eum modum, qui unicuique generi ac loco aptus fuit, superiecta pelle contexit: quam vel sola pulchritudine decoravit, vel setis adoperuit, vel squamis munivit, vel plumis insignibus adornavit. Illud vero commentum dei mirabile, quod una dispositio et unus habitus innumerabiles animantium[3]) praeferat varietates. Nam in omnibus fere, quae spirant, eadem series et ordo membrorum est. Primum enim caput et huic annexa cervix: item collo pectus adiunctum et ex eo prominentes armi, adhaerens pectori venter: item ventri subnexa genitalia: ultimo loco femina[4]) pedesque. Nec solum membra suum tenorem ac situm in omnibus servant, sed etiam partes membrorum. Nam in uno capite ipso certam sedem possident aures, certam oculi, nares item, os quoque, et in eo dentes et lingua. Quae omnia cum sint eadem in omnibus animantibus, tamen infinita et multiplex diversitas figuratorum est, quod ea, quae dixi, aut productiora, aut contractiora lineamentis varie differentibus comprehensa sunt. Quid, illud nonne divinum, quod in tanta viventium multitudine unumquodque animal in suo[5]) genere et specie pulcherrimum est? ut si quid vicissim de altero in alterum transferatur, nihil impeditius ad utilitatem, nihil deformius ad asspectum videri necesse sit: ut si elephanto cervicem prolixam tribuas, aut camelo brevem; vel si serpentibus pedes, aut pilos addas, in quibus porrecti aequaliter cor-

---

1) Al.: utque solida ossa. 2) Z.: diffusos. 3) Nonnulli cdd., Is.: imaginis. 4) Ita 2 Bon. Tax. al., Lengl. Vulgo: femora. 5) Z. al., quaedam edd. vett. Lengl.: sui.

Digitized by Google

poris longitudo nihil aliud exigebat[1]), nisi ut maculis terga distincti et squamarum laevitate suffulti, in lubricos tractus sinuosis flexibus laberentur. In quadrupedibus autem idem opifex contextum spinae a summo capite deductum, longius extra corpus eduxit et acuminavit in caudam, ut obscenae corporis partes vel propter foeditatem tegerentur, vel propter teneritudinem munirentur, ut animalia quaedam minuta et nocentia motu eius arcerentur a corpore: quod membrum si detrahas, imperfectum sit[2]) animal ac debile. Ubi autem ratio et manus est, tam non est id necessarium, quam indumentum pilorum: adeo in suo quaeque genere aptissime congruunt, ut neque nudo quadrupede, neque homine tecto excogitari quidquam turpius possit. Sed tamen cum[3]) ipsa nuditas hominis mire ad pulchritudinem valeat, non tamen etiam capiti congruebat; quanta enim in eo futura deformitas esset, ex calvitio apparet[4]). Texit ergo illud pilo; et quia in summo futurum erat, quasi summum aedificii culmen ornavit. Qui ornatus non est in orbem coactus, aut in figuram pilei teres factus, ne quibusdam partibus nudis esset informis, sed alibi effusus, alibi[5]) retractus pro cuiuslibet loci decentia. Frons ergo vallata per circuitum, et a temporibus effusi ante aures capilli, et earum summae partes in coronae modum cinctae, et occipitium omne contectum, speciem miri decoris ostentant. Iam barbae ratio incredibile est quantum conferat ad dignoscendam corporum maturitatem, vel ad differentiam sexus, vel ad decorem virilitatis ac roboris, ut videatur omnino non constatura fuisse totius corporis[6]) ratio, si quidquam aliter esset effectum.

8. Nunc rationem totius hominis ostendam, singulorumque membrorum, quae in corpore aperta, aut operta sunt, utilitates et habitus explicabo. Cum igitur statuisset deus ex omnibus animalibus solum hominem facere coelestem, cetera universa terrena, hunc ad coeli contemplationem rigidum erexit, bipedemque constituit, scilicet ut eodem spectaret, unde illi origo est; illa vero depressit ad

---

1) Sic Bon. Tax., Is. Bün. Vulgo: exhibeat. 2) Al., ut Z.: fit. 3) Sic 2 Bon. Tax. al., Is. al. Vulgo: Cum tamen. Z.: Cum autem. 4) V. quanta — apparet om. Bas. G. Z. al. et edd. vett. 5) Bon. Cauc., Is. Lengl.: alicubi eff. alicubi. 6) 2 Bon. Tax. Bas. G. al., Ven. 1478. Lengl.: operis.

Digitized by Google

terram, ut quia nulla his immortalitatis exspectatio est, toto corpore in humum proiecta, ventri pabuloque servirent. Hominis itaque solius recta ratio, et sublimis status, et vultus deo patri communis ac proximus, originem suam fictoremque testatur. Eius prope divina mens, quia non tantum animantium, quae sunt in terra, sed etiam sui corporis est sortita dominatum, in summo capite collocata, tanquam in arce sublimi[1]) speculatur omnia et contuetur. Hanc eius aulam non obductam porrectamque formavit, ut in mutis animalibus, sed orbi et globo similem, quod orbis[2]) rotunditas perfectae rationis est ac figurae. Eo igitur mens et ignis ille divinus tanquam coelo tegitur: cuius cum summum fastigium naturali veste texisset, priorem partem, quae dicitur facies, necessariis membrorum ministeriis et instruxit pariter, et ornavit. Ac primum oculorum orbes concavis foraminibus conclusit, a quo foratu frontem nominatam Varro existimavit; et eos neque minus, neque amplius, quam duos esse voluit, quod ad speciem nullus est perfectior numerus, quam duorum: sicut et aures duas, quarum duplicitas incredibile est quantam pulchritudinem praeferat, quod cum pars utraque similitudine ornata est, tum ut venientes altrinsecus voces facilius colligantur. Nam et forma ipsa mirandum in modum ficta, quod earum foramina noluit esse nuda et inobsepta, quod et minus decorum, et minus utile fuisset, quoniam simplicium cavernarum angustias praetervolare vox posset et spargi, nisi exceptam[3]) per cavos sinus et repercussu retentam foramina ipsa combiberent[4]), illis similia vasculis, quibus impositis solent angusti oris[5]) vasa compleri. Eas igitur aures, quibus est inditum nomen a vocibus hauriendis, unde Virgilius[6]):

Vocemque his auribus hausi;

aut quia vocem ipsam Graeci αὐδήν vocant ab auditu, per immutationem literae aures velut audes sunt nominatae: noluit deus artifex mollibus pelliculis informare, quae pulchritudinem demerent pendulae atque flaccentes; neque duris

1) Ita Par. 1513. Bün. Reliquae edd.: sublimis. 2) 2 Bon. Tax. al., Lengl.: omnis. 3) Sic 2 Bon. Tax. al., Bün. Lengl. Vulgo: perceptam. 4) Sic 2 Bon. Tax. al., Bün.; Bas. G. al., edd.: conveherent; nonnulli ll., ut Z., Lengl.: cohiberent. 5) Ita restituit Ian. Guilielmi (ad Plaut. Menaechm. qu. c. 4.) cum in suo l. invenisset angustiores, quod multorum cdd. est. Alii, ut Bas. G. Z. et edd.: angustiora. 6) Aen. 4, 359.

ac solidis ossibus, ne ad usum inhabiles essent immobiles ac rigentes: sed quod esset horum medium excogitavit, ut eas cartilago mollior alligaret, et haberent aptam simul [1]) et flexibilem firmitatem. In his audiendi tantum officium constitutum est, sicut in oculis videndi; quorum praecipue inexplicabilis est ac mira subtilitas, quia eorum orbes gemmarum similitudinem praeferentes, ab ea parte, qua videndum fuit, membranis perlucentibus texit, ut imagines rerum contra positarum tanquam in speculo refulgentes [2]), ad sensum intimum penetrarent. Per eas igitur membranas sensus ille, qui dicitur mens, ea, quae sunt foris, transpicit: ne forte existimes, aut imaginum incursione nos cernere, ut philosophi disserunt, quoniam videndi officium in eo debet esse, quod videt, non in eo, quod videtur; aut intentione aeris cum acie, aut effusione radiorum, quoniam, si ita esset, tardius, quam oculos advertimus [3]), videremus, donec intentus aer cum acie, aut effusi radii ad id, quod videndum esset, pervenirent. Cum autem videamus eodem momento temporis, plerumque vero [4]) aliud agentes, nihilominus tamen universa, quae contra sunt posita, intueamur, verius et manifestius est mentem esse, quae per oculos ea, quae sunt opposita, transpiciat, quasi per fenestras perlucente vitro, aut speculari lapide obductas. Et idcirco mens et voluntas ex oculis saepe dignoscitur. Quod quidem ut refelleret Lucretius [5]), ineptissimo usus est argumento. Si enim mens, inquit, per oculos videt, erutis et effossis oculis magis videret, quoniam evulsae cum postibus fores plus inferunt luminis, quam si fuerint obductae. Nimirum ipsi, vel potius Epicuro, qui eum docuit, effossi oculi erant, ne viderent, effossos orbes, et ruptas oculorum fibras, et fluentem per venas sanguinem, et crescentes ex vulneribus carnes, et obductas ad ultimum cicatrices nihil posse lucis admittere, nisi forte auribus oculos similes nasci volebat, ut non tam oculis, quam foraminibus cerneremus: quo nihil ad speciem foedius, ad usum inutilius fieri potest. Quantulum enim videre possemus, si mens ab intimis penetralibus capitis per exiguas cavernarum rimulas attenderet; ut

1) Reim. Bas. G.: sibi. 2) Reim. Bas. G.: relucentes. 3) Ita Bon. ant. Z., Bün. et pari modo multi ll., Ald. al. nisi quod oculis exhibent. Bas. G. al., edd. vett. Lengl.: esset radium quem oculis adv. 4) Z.: pler. etiam. 5) 3, 368 ss.

Digitized by Google

si quis velit transpicere per cicutam, non plus profecto cernat, quam cicutae ipsius capacitas comprehendat. Itaque ad videndum membris potius in orbem conglobatis opus fuit, ut visus in latum spargeretur, et quae in primori facie adhaererent, ut libere posset omnia contueri. Ergo ineffabilis divinae providentiae virtus fecit duos simillimos orbes, eosque ita devinxit, ut non in totum converti, sed moveri tamen ac flecti cum modo possent: orbes autem ipsos humoris puri ac liquidi plenos esse voluit, in quorum media parte scintillae luminum conclusae tenerentur, quas pupillas nuncupamus, in quibus puris ac subtilibus cernendi sensus ac ratio continetur. Per eos igitur orbes se ipsam mens intendit, ut videat, miraque ratione in unum miscetur et coniungitur amborum luminum visus.

9. Libet hoc loco illorum reprehendere vanitatem, qui dum volunt ostendere, sensus falsos esse, multa colligunt, in quibus oculi fallantur; inter quae illud etiam, quod furiosis et ebriis omnia duplicia videantur: quasi vero eius erroris obscura sit causa. Ideo enim fit, quia duo sunt oculi. Sed quomodo id fiat, accipe. Visus oculorum intentione animi constat. Itaque quoniam mens, ut supra dictum est, oculis tanquam fenestris utitur, non tantum hoc ebriis, aut insanis accidit, sed etiam sanis ac sobriis. Nam si aliquid nimis propius admoveas, duplex videbitur; certum est enim intervallum ac spatium, quo acies oculorum coit. Item si retrorsum avoces animum, quasi ad cogitandum, et intentionem mentis relaxes, tum acies oculi utriusque diducitur, et singuli videre incipiunt separatim. Si animum rursus intenderis aciemque direxeris, coit in unum, quidquid duplex videbatur. Quid ergo mirum, si mens veneno ac potentia vini dissoluta, dirigere se non potest ad videndum, sicut ne pedes quidem ad ambulandum, nervis stupescentibus debiles? aut si vis furoris in cerebrum saeviens concordiam disiungit oculorum? Quod adeo verum est, ut luscis hominibus, si aut insani, aut ebrii fiant, nullo modo possit accidere, ut aliquid duplex videant. Quare si ratio apparet, cur oculi fallantur, manifestum est, non esse falsos sensus: qui aut non falluntur, si sunt puri et integri, aut si falluntur, mens tamen non fallitur, quae illorum novit errorem.

10. Sed nos ad dei opera revertamur. Ut igitur oculi munitiores essent ab iniuria, eos ciliorum tegminibus occu-

Digitized by Google

luit, unde oculos dictos esse, Varroni placet. Nam et ipsae palpebrae, quibus mobilitas inest et palpitatio vocabulum tribuit, pilis in ordine stantibus vallatae, septum oculis decentissimum praebent; quarum motus assiduus incomprehensibili celeritate concurrens, et videndi tenorem non impedit, et reficit obtutum. Acies enim, id est membrana illa perlucens, quam siccari et obarescere non oportet, nisi humore assiduo tersa pure niteat, obsolescit. Quid ipsa superciliorum fastigia pilis brevibus adornata? nonne quasi aggeribus et munimentum oculis, ne quid superne incidat, et speciem simul praestant? Ex quorum confinio nasus exoriens, et veluti aequali porrectus iugo, utramque aciem simul et discernit, et munit. Inferius quoque genarum non indecens tumor in similitudinem collium leniter[1]) exsurgens, ab omni parte oculos efficit tutiores, provisumque est ab artifice summo, ut si quis forte vehementior ictus exstiterit, eminentibus repellatur. Nasi vero pars superior usque ad medium solida formata est, inferior autem cartilagine adhaeret[2]) mollita, ut ad usum digitorum possit esse tractabilis. In hoc autem, quamvis simplici membro tria sunt officia constituta: unum ducendi spiritus, alterum capiendi odoris, tertium ut per eius cavernas purgamenta cerebri defluant; quas ipsas deus quam mirabili, quam divina ratione molitus est, ut tamen hiatus ipse nasi oris speciem non deformaret. Quod erat plane futurum, si unum ac simplex foramen pateret; at id, velut pariete per medium ducto, intersepsit atque divisit, fecitque ipsa duplicitate pulcherrimum. Ex quo intelligimus, quantum dualis numerus una et simplici compage solidatus, ad rerum valeat perfectionem. Nam cum sit corpus unum, tamen totum ex simplicibus membris constare non poterat, nisi ut essent partes vel dextrae, vel sinistrae. Itaque ut pedes duo, et item manus non tantum ad utilitatem aliquam usumque vel gradiendi, vel faciendi valent, sed et habitum decoremque admirabilem conferunt: sic in capite, quod totius divini operis quasi culmen est, et auditus in duas aures, et visus in duas acies, et odoratio in duas nares a summo artifice divisa est, quia cerebrum, in quo sentiendi ratio est, quamvis sit unum, tamen in duas partes membrana interveniente discretum est. Sed

---

1) Al.: leviter. 2) Reg. Put. al., Lengl.: adhaerente.

et cor, quod sapientiae domicilium videtur, licet sit unum, duos tamen intrinsecus sinus habet, quibus fontes vivi sanguinis continentur, septo intercedente divisi; ut sicut in ipso mundo summa rerum vel de simplici duplex, vel de duplici simplex et gubernat, et continet totum: ita in corpore de duobus universa compacta indissociabilem praetenderent unitatem. Oris quoque species et rictus ex transverso patefactus quam utilis, quam decens sit, enarrari non potest: cuius usus in duobus constat officiis, sumendi victus et loquendi. Lingua intus inclusa, quae vocem motibus suis in verba discernit, et est interpres animi, nec tamen sola potest per se loquendi munus implere, nisi acumen suum palato illiserit, nisi iuta vel offensione dentium, vel compressione labiorum: dentes tamen plus conferunt ad loquendum; nam et infantes non ante incipiunt fari, quam dentes habuerint, et senes amissis dentibus ita balbutiunt, ut ad infantiam revoluti denuo esse videantur. Sed haec ad hominem solum pertinent, aut ad aves, in quibus acuminata et vibrata certis motibus lingua innumerabiles cantuum flexiones et sonorum varios modos exprimit. Habet praeterea et aliud officium, quo in omnibus, sed tamen [1]) solo in mutis utitur, quod contritos et commolitos dentibus cibos colligit, et conglobatos vi sua deprimit, et transmittit ad ventrem. Itaque Varro a ligando cibo putat linguae nomen impositum. Bestias etiam potu [2]) adiuvat; protenta enim cavataque hauriunt aquam, eamque comprehensam linguae sinu, ne tarditate ac mora effluat, ad palatum celeri mobilitate complodunt. Haec itaque palati concavo tanquam testudine tegitur, eamque dentium septis deus quasi muro circumvallavit. Dentes autem ipsos mirabili modo per ordinem fixos [3]), ne nudi ac restricti magis horrori, quam ornamento essent, gingivis mollibus, quae a gignendis dentibus nominantur, ac deinde labrorum tegminibus honestavit, quorum durities, sicut in molari lapide, maior est et asperior, quam in ceteris ossibus, ut ad conterendos cibos pabulumque sufficerent. Labra ipsa, quae quasi antea cohaerebant, quam decenter intercidit? quorum superius sub ipsa medietate narium lacuna quadam levi,

---

1) Bet. Bün.: non tamen. 2) Bas. G.: ad potum. 3) V. mirab. m. p. o. fixos addunt 2 Bon. Tax., Thomas. al.

quasi valle signavit; inferius honestatis gratia foras molliter explicavit. Nam quod attinet ad saporem capiendum, fallitur, quisquis hunc sensum palato inesse arbitratur; lingua est enim, qua sapores sentiuntur, nec tamen tota: nam partes eius, quae sunt ab utroque latere teneriores, saporem subtilissimis sensibus trahunt. Et cum neque ex cibo quidquam, neque ex potione minuatur, tamen inenarrabili modo penetrat ad sensum sapor eadem ratione, qua nihil de quacunque[1]) materia odoris capio decerpit. Cetera quam decora sint, vix exprimi potest. Deductum clementer a genis mentum, et ita inferius conclusum, ut acumen eius extremum signare videatur leviter[2]) impressa divisio: rigidum ac teres collum: scapulae velut mollibus iugis a cervice demissae: valida et substricta nervis ad fortitudinem brachia: insignibus toris exstantium lacertorum ingens robur: utilis ac decens flexura cubitorum. Quid dicam de manibus, rationis ac sapientiae ministris? quas solertissimus artifex plano ac modice concavo sinu fictas, ut si quid tenendum sit, apte possit insidere, in digitos terminavit: in quibus difficile est expedire, utrumne species, an utilitas maior sit. Nam et numerus perfectus ac plenus, et ordo ac gradus decentissimus, et articulorum parium curvatura flexibilis, et forma unguium rotunda, concavis tegminibus digitorum fastigia comprehendens atque firmans, ne mollitudo carnis in tenendo cederet, magnum praebet ornatum. Illud vero ad usum miris modis habile, quod unus a ceteris separatus cum ipsa manu oritur, et in diversum maturius funditur[3]), qui se velut obvium ceteris praebens, omnem tenendi faciendique rationem vel solus, vel praecipue possidet, tanquam rector omnium atque moderator; unde etiam pollicis nomen accepit, quod vi et potestate inter ceteros polleat. Duos quidem articulos exstantes habet, non, ut alii, ternos, sed unus ad manus carnem nectitur[4]) pulchritudinis gratia: si enim fuisset tribus articulis et ipse discretus, foeda et indecora species ademisset manibus honestatem. Nam pectoris latitudo sublimis et exposita oculis, mirabilem prae se fert habitus sui dignitatem. Cuius haec causa est, quod videtur hominem solum deus veluti supinum formasse: nam

1) 2 Bon. Tax. al., Lengl.: quaque. 2) Goth. Z., Ven. 1478: leniter. 3) Al.: finditur. 4) Al.: ad manum carne nectitur.

fere nullum aliud animal iacere in tergum potest; mutas autem animantes quasi alterno latere iacentes finxisse, atque ad terram compressisse. Idcirco illis angustum pectus, et ab asspectu remotum, et ad terram versus abiectum; hominis autem patens et rectum[1]), quia plenum rationis a coelo datae, humile, aut indecens esse non debuit. Papillae quoque leniter[2]) eminentes et fuscioribus ac parvis orbibus coronatae, non nihil addunt venustatis; feminis ad alendos fetus datae, maribus ad solum decus, ne informe pectus et quasi mutilum videretur. Huic subdita est planicies ventris, quam mediam fere umbilicus non indecenti nota signat, ad hoc factus, ut per eum fetus, dum est in utero, nutriatur.

11. Sequitur necessario, ut de internis quoque visceribus dicere incipiam: quibus non pulchritudo, quia sunt abdita, sed utilitas incredibilis attributa est, quoniam opus fuerat, ut terrenum hoc corpus succo aliquo de cibis ac potibus aleretur, sicut terra ipsa imbribus ac pruinis. Providentissimus artifex in medio eius receptaculum cibis fecit, quibus concoctis et liquefactis, vitales succos membris omnibus dispertiret. Sed cum homo constet ex corpore atque anima, illud, quod supra dixi, receptaculum soli corpori praestat alimentum; animae vero aliam sedem dedit. Fecit enim genus quoddam viscerum molle atque rarum, quod pulmonem vocamus, in quod spiritus reciproca vicissitudine commearet[3]): eumque non in uteri modum finxit, ne effunderetur simul spiritus, aut inflaret simul[4]); ideoque plenum[5]) quidem viscus effecit, sed inflabile atque aeris capax, ut paulatim spiritum reciperet, dum vitalis ventus per illam spargitur raritatem, et eundem rursus paulatim redderet, dum se ex illo explicat: ipsa enim vicissitudo flandi, et spirandi respirandique tractus, vitam sustentat in corpore. Quoniam ergo duo sunt in homine receptacula, unum aeris, quod alit animam, alterum ciborum, quod alit corpus[6]): duas esse per collum fistulas necesse est, cibalem ac spiritalem, quarum superior ab ore ad ventrem ferat,

1) Z. al., Lengl.: erectum. 2) Al.: leviter. 3) V. in quod — commearet om. multi edd., ut Bas. G. Z. et nonnullae edd. vett. 4) Bas. G. Z. al.: semel sp. a. infl. semel. 5) Al.: ne plenum. 6) Cdd. quidam et edd. fere omnes addunt: ut flecti cervix ac moveri facile possit.

inferior a naribus ad pulmonem. Quarum ratio et natura diversa est. Ille enim qui est ab ore transitus, mollis effectus est, et qui semper clausus cohaereat sibi, sicut os ipsum; quoniam potus et cibus dimota et patefacta gula, quia corporales sunt, spatium sibi transmeandi faciunt. Spiritus contra, qui est incorporalis ac tenuis, quia spatium sibi facere non poterat, accepit viam patentem, quae vocatur gurgulio. Is constat ex ossibus flexuosis ac mollibus, quasi ex annulis in cicutae modum invicem compactis et cohaerentibus; patetque semper hic transitus. Nullam enim requiem meandi habere spiritus potest, quia is, qui semper commeat, demissa utiliter de cerebro membri portione, cui uva nomen est, velut occursu quodam refrenatur, ne aut teneritudinem domicilii cum impetu veniens, attracta pestilenti aura, corrumpat, aut totam nocendi violentiam internis receptaculis perferat; ideoque etiam nares breviter sunt apertae, quae idcirco sic nominantur, quia per eas vel odor, vel spiritus nare non desinit[1]). Tamen haec fistula spiritalis non tantum ad nares, verum ad os quoque interpatet in extremis palati regionibus, ubi se toles[2]) faucium spectantes uvam tollere incipiunt in tumorem. Cuius rei causa et ratio non obscura est. Loquendi enim facultatem non haberemus, si, sicut[3]) gulae iter ad os tantum, ita gurgulio ad nares tantum pateret[4]). Aperuit igitur viam voci divina solertia ex illa fistula spiritali, ut posset lingua ministerio suo fungi, et vocis ipsius inoffensum tenorem pulsibus suis in verba concidere. Qui meatus, si aliquo modo interceptus sit, mutum faciat necesse est; errat enim profecto, quisquis aliam causam putat, cur homines muti sint. Non enim, ut vulgo creditur, vinctam gerunt linguam; sed ii vocalem illum spiritum per nares quasi mugientes profundunt, quod voci transitus ad os aut nullus omnino est, aut non sic patens, ut plenam vocem possit emittere. Quod

---

1) Bon. Tax. Pen. Lips. 3., Thomas. al. adiiciunt: quae sunt huius fistulae quasi ostia. 2) ,,toles tumor faucium, quae per diminutionem dicuntur tonsillae.“ Fest., Paul. Diac. ,,t. gallica lingua dicuntur, quas vulgo per diminutionem toxillas vocant, quae in faucibus turgescere solent.“ Isid. Hisp. Orig. 11, 1. 57. Vulgo ll. praebet: colles, nonnullae edd. vett.: folles. 3) 1 Bon. Reg. Put., Is. Lengl.: ut. 4) Quidam ll., ut 2 Bon. Tax., Thomas. al. addunt: nec procedens ex eo spiritus efficere vocem sine linguae ministerio posset.

Digitized by Google

plerumque natura fit; aliquando etiam casu accidit, ut morbo aliquo hic aditus obseptus vocem non transmittat ad linguam, faciatque de loquentibus mutos. Quod cum acciderit, auditum quoque obstrui necesse est; ut quia vocem emittere non potest, ne admittere quidem possit. Loquendi ergo causa patefactus est hic meatus. Illud quoque praestat, ut in lavacris celebrandis, quia nares calorem ferre non possunt, aer fervens ore ducatur: item, si forte spiramenta narium frigoris pituita praecluserit, per os auram trahere possimus, ne obstructa meandi facultate, spiritus strangületur. Cibi vero in alvum recepti, et cum potus humore permixti, cum iam calore percocti fuerint, eorum succus inenarrabili modo per membra diffusus, irrigat universum corpus et vegetat. Intestinorum quoque multiplices spirae, ac longitudo in se convoluta, et uno tantum [1]) substricta vinculo, quam mirificum dei opus est? Nam ubi maceratos ex se cibos alvus emiserit paulatim per illos internorum anfractus extruduntur, ut quidquid ipsis inest succi, quo corpus alitur, membris omnibus dividatur. Et tamen necubi forte obhaereant ac resistant, quod fieri poterat propter ipsorum voluminum flexiones in se saepe redeuntes, et fieri sine pernicie non poterat, oblevit ea [2]) intrinsecus crassiore succo, ut purgamenta illa ventris ad exitus suos facilius per lubricum niterentur. Illa quoque ratio subtilissima est, quod vesica, cuius usum volucres non habent, cum sit ab intestinis separata, nec ullam habeat fistulam, qua ex illis urinam trahat, completur tamen et humore distenditur. Id quomodo fiat, non est difficile pervidere. Intestinorum enim partes, quae ab alvo cibum potumque suscipiunt, patentiores sunt, quam ceterae spirae, et multo tenuiores. Hae vesicam circumplectuntur et continent: ad quas partes cum potus et cibus mixta pervenerint, fimum quidem crassius fit et transmeat, humor autem omnis per illam teneritudinem percolatur, eumque vesica, cuius aeque tenuis subtilisque membrana est, absorbet et colligit, ut foras, qua natura exitum patefecit, emittat.

12. De utero quoque et conceptione, quoniam de internis loquimur, dici necesse est, ne quid praeterisse videamur: quae quamquam in operto latent, sensum tamen

1) Al.: tamen. 2) Ita Het. Lengl. Vulgo II.: opplevit.

atque intelligentiam latere non possunt. Vena in maribus, quae seminium continet, duplex est, paulo interior, quam illud humoris obsceni receptaculum. Sicut enim renes duo sunt, itemque testes, ita et venae seminales duae, in una tamen compage cohaerentes: quod videmus in corporibus animalium, cum intersecta[1]) patefiunt. Sed illa dexterior masculinum continet semen, sinisterior femininum; et omnino in toto corpore pars dextra masculina est, sinistra vero feminina. Ipsum semen quidam putant ex medullis tantum, quidam ex omni corpore ad venam genitalem confluere, ibique concrescere; sed hoc humana mens, quomodo fiat, non potest comprehendere. Item in feminis uterus in duas se dividit partes, quae in diversum diffusae ac reflexae, circumplicantur, sicut arietis cornua. Quae pars in dextram retorquetur, masculina est; quae in sinistram, feminina. Conceptum igitur Varro et Aristoteles sic fieri arbitrantur. Aiunt, non tantum maribus inesse semen, verum etiam feminis, et inde plerumque matribus similes procreari; sed earum semen sanguinem esse purgatum, quod si recte cum virili mixtum sit, utraque concreta et simul coagulata informari: et primum quidem cor hominis effingi[2]) quod in eo sit et vita omnis[3]), et sapientia; denique totum opus[4]) quadragesimo die consummari. Ex abortionibus haec fortasse collecta sunt. In avium tamen fetibus primum oculos fingi, dubium non est: quod in ovis saepe deprehendimus. Unde fieri non posse arbitror, quin fictio a capite sumat exordium. Similitudines autem in corporibus filiorum sic fieri putant: cum semina inter se permixta coalescunt, si virile superaverit, patri similem provenire sive marem, seu feminam; si muliebre praevaluerit, progeniem cuiusque sexus ad imaginem respondere maternam. Id autem praevalet e duobus, quod fuerit uberius; alterum enim quodammodo amplectitur et includit: hinc plerumque fieri, ut unius tantum lineamenta praetendat. Si vero aequa fuerit ex pari semente permixtio, figuras quoque misceri, ut soboles illa communis aut neutrum referre videatur, quia totum ex altero non habet; aut utrumque, quia partem de singulis

1) Ita restituendum esse vidit Heum. Libri: interfecta.
2) Bas. G. al. et plurimae edd.: confingi. 3) Bas. G. al. et plurimae edd.: v. hominis. 4) Z. 1 Colb. Brun., Bet.: corpus.

Digitized by Google

mutuata est. Nam in corporibus animalium videmus aut confundi parentum colores, ac fieri tertium neutri generantium simile; aut utriusque sic exprimi, ut discoloribus membris per omne corpus concors mixtura varietur. Dispares quoque naturae hoc modo fieri putantur: cum forte in laevam uteri partem masculinae stirpis semen inciderit, marem quidem gigni opinatio est; sed quia sit in feminina parte conceptus, aliquid in se habere femineum, supra quam decus virile patiatur, vel formam insignem, vel nimium candorem, vel corporis laevitatem, vel artus delicatos, vel staturam brevem, vel vocem gracilem, vel animum imbecillum, vel ex his plura. Item, si partem in dextram semen feminini sexus influxerit, feminam quidem procreari; sed quoniam in masculina parte concepta sit, habere in se aliquid virilitatis, ultra quam sexus ratio permittat, aut valida membra, aut immoderatam longitudinem, aut fuscum colorem, aut hispidam faciem, aut vultum indecorum, aut vocem robustam, aut animum audacem, aut ex his plura. Si vero masculinum in dexteram, femininum in sinistram pervenerit, utrosque fetus recte provenire; ut et feminis per omnia naturae suae decus constet, et maribus tam mente, quam corpore robur virile servetur. Illud vero ipsum quam mirabile institutum dei, quod ad conservationem generum singulorum duos sexus maris ac feminae machinatus est; quibus inter se per voluptatis illecebras copulatis, succisiva[1]) soboles pararetur[2]), ne omne genus viventium conditio mortalitatis exstingueret. Sed plus roboris maribus attributum est, quo facilius ad patientiam iugi maritalis feminae cogerentur. Vir itaque nominatus est, quod maior in eo vis est, quam in femina; et hinc virtus nomen accepit. Item mulier, ut Varro interpretatur, a mollitie, immutata et detracta litera, velut mollier; cui suscepto fetu, cum partus appropinquare iam coepit, turgescentes mammae dulcibus succis distenduntur, et ad nutrimenta nascentis fontibus lacteis fecundum pectus exuberat. Nec enim decebat aliud, quam ut sapiens animal a corde alimoniam duceret. Idque ipsum solertissime comparatum est, ut candens ac pinguis humor teneritudinem

---

1) Bas. G. Z. al., edd.: successiva. 2) Al. cdd. et edd.: pareretur.

Digitized by Google

novi corporis irrigaret, donec ad capiendos fortiores cibos et dentibus instruatur, et viribus roboretur. Sed redeamus ad propositum, ut cetera, quae supersunt, breviter explicemus.

13. Poteram nunc ego ipsorum quoque genitalium membrorum mirificam rationem tibi exponere, nisi me pudor ab huiusmodi sermone revocaret: itaque a nobis indumento verecundiae, quae sunt pudenda, velentur. Quod ad hanc rem attinet, queri satis est, homines impios ac profanos summum nefas admittere, qui divinum et admirabile dei opus ad propagandam successionem inexcogitabili ratione provisum et effectum, vel ad turpissimos quaestus, vel ad obscenae libidinis pudenda opera convertunt, ut iam nihil aliud re [1]) sanctissima petant, quam inanem et sterilem voluptatem. Quid reliquae corporis partes, num carent ratione ac pulchritudine? Conglobata in nates caro, quam sedendi officio apta! et eadem firmior, quam in ceteris membris, ne premente corporis mole ossibus cederet. Item feminum deducta et latioribus toris valida longitudo, quo facilius onus corporis sustineret; quam paulatim deficientem in angustum genua determinant, quorum decentes nodi flexuram pedibus ad gradiendum sedendumque aptissimam praebent. Item crura non aequali modo ducta, ne indecens habitudo deformaret pedes, sed teretibus suris clementer exstantibus sensimque tenuatis, et firmata sunt, et ornata. In plantis vero eadem quidem, sed tamen longe dispar, quam in manibus ratio est: quae quoniam totius operis [2]) quasi fundamenta sunt, mirificus eas artifex non rotunda specie, ne homo stare non posset, aut aliis ad standum pedibus indigeret, sicut quadrupedes, sed porrectiores longioresque formavit, ut stabile corpus efficerent planicie sua, unde illis inditum nomen est. Digiti aeque totidem, quot in manibus, speciem magis quam usum maiorem praeferentes, ideoque et iuncti, et breves, et gradatim compositi: quorum qui est maximus, quoniam illum, sicut in manu, discerni a ceteris opus non erat; ita in ordinem redactus est, ut tamen ab aliis magnitudine ac modico intervallo distare videatur. Haec eorum speciosa germanitas non levi adiumento nisum pedum firmat; con-

---

1) Ald. al.: ex re. 2) Bas. G. Z. al., Lengl.: corporis.

citari enim ad cursum non possumus, nisi digitis in humum pressis soloque nitentibus, impetum saltumque capiamus. Explicasse videor omnia, quorum ratio intelligi potest. Nunc ad ea venio, quae vel dubia, vel obscura sunt.

14. Multa esse constat in corpore, quorum vim rationemque perspicere nemo, nisi qui fecit, potest. An aliquis enarrare se putat posse, quid utilitatis, quid effectus habeat tenuis membrana illa perlucens, qua circumretitur alvus ac tegitur? Quid renum gemina similitudo? quos ait Varro ita dictos, quod rivi ab his obsceni humoris oriantur: quod est longe secus, quia spinae altrinsecus supini cohaerent, et sunt ab intestinis separati. Quid splen? quid iecur? quae viscera quasi ex conturbato sanguine videntur esse concreta: quid fellis amarissimus liquor? quid globus cordis? qui vivus sanguinis fons est[1]); nisi forte illis credendum putabimus, qui affectum iracundiae in felle constitutum putant, pavoris in corde, in splene laetitiae. Ipsius autem iecoris officium volunt esse, ut cibos in alvo coquat[2]) amplexu et calefactu suo; quidam libidines rerum venerearum in iecore contineri arbitrantur. Primum ista perspicere acumen humani sensus non potest, quia horum officia in operto latent, nec usus suos patefacta demonstrant. Nam si ita esset, fortasse placidiora quaeque animalia vel nihil fellis omnino, vel minus haberent, quam ferae; timidiora plus cordis, salaciora plus iecoris[3]) lasciviora plus splenis habuissent. Sicuti igitur nos sentimus audire auribus, oculis cernere, naribus odorare: ita profecto sentiremus, nos felle irasci, iecore cupere, splene gaudere. Cum autem, unde affectus isti veniant, minime sentiamus, fieri potest, ut aliunde veniant, et aliud viscera illa, quam suspicamur, efficiant; nec tamen convincere possumus, falsa illos, qui haec disputant, dicere. Sed omnia, quae ad motus animi animaeque pertineant, tam obscurae altaeque rationis esse arbitror, ut supra hominem sit, ea liquido pervidere. Id tamen certum et indubitatum esse debet, tot res, tanta viscerum genera unum et idem habere officium, ut animam contineant in corpore. Sed quid proprie singulis muneris

1) V. qui v. s. f. est om. Bas. K. Z. al.. Rom. 1474. Cell. Lengl. 2) Ita Bov. Z. Bas. G., Rom. 1474. Cell. Bün. Vulgo: concoquat. 3) V. sal. p. iec. om. Bas. G. Z. al., Rom. 1474. Ven. 71. 90. Rost. Cell.

Digitized by Google

sit iniunctum, quis scire, nisi artifex potest, cui soli opus suum notum est?

15. De voce autem quam rationem reddere possumus? Grammatici quidem ac philosophi vocem esse definiunt, aerem spiritu verberatum; unde verba sunt nuncupata: quod perspicue falsum est. Non enim vox extra os gignitur, sed intra, et ideo verisimilior est illa sententia, stipatum spiritum, cum obstantia faucium fuerit illisus, sonum vocis exprimere: veluti cum in patentem cicutam labroque subiectam dimittimus[1]) spiritum, et is cicutae concavo repercussus ac revolutus a fundo, dum descendentem occursu suo reddit, ad exitum nitens sonum gignit, et in vocalem spiritum resiliens per se ventus animatur. Quod quidem an verum sit, deus artifex viderit. Videtur enim non ab ore, sed ab intimo pectore vox oriri. Denique et ore clauso ex naribus emittitur sonus, qualis potest. Praeterea et maximo spiritu, quo anhelamus, vox non efficitur, et levi ac non coarctato spiritu, quoties volumus, efficitur. Non est igitur comprehensum, quomodo fiat, aut quid sit omnino. Nec me nunc in Academiae sententiam delabi putes, quia non omnia sunt incomprehensibilia. Ut enim fatendum est multa nesciri, quae voluit deus intelligentiam hominis excedere: sic tamen multa esse, quae possint et sensibus percipi, et ratione comprehendi. Sed erit nobis contra philosophos integra disputatio. Conficiamus igitur spatium, quo[2]) nunc decurrimus.

16. Mentis quoque rationem incomprehensibilem esse, quis nesciat, nisi qui omnino illam non habet; cum ipsa mens quo loco sit, aut cuiusmodi, nesciatur? Varia ergo a philosophis de natura eius ac loco disputata sunt. Ac ego non dissimulabo, quid ipse sentiam; non quia sic esse affirmem, quod est insipientis in re dubia facere, sed ut exposita rei difficultate, intelligas, quanta sit divinorum operum magnitudo. Quidam sedem mentis in pectore esse voluerunt. Quod si ita est, quanto tandem miraculo dignum est, rem in obscuro ac tenebroso habitaculo sitam, in tanta rationis atque intelligentiae luce versari? tum quod ad eam sensus ex omni corporis parte conveniunt, ut in qualibet

1) Nonnulli cdd., Bet. Lengl.: demittimus. 2) Reg. Put., Lengl.: quod.

Digitized by Google

regione membrorum praesens esse videatur. Alii sedem eius in cerebro esse dixerunt. Et sane argumentis probabilibus usi sunt; oportuisse scilicet, quod totius corporis regimen haberet, potius in summo, tanquam in arce corporis habitare; nec quidquam esse sublimius, quam id, quod universum ratione moderetur, sicut ipse mundi dominus et rector in summo est. Deinde quod sensus omnis, id est audiendi, et videndi, et odorandi ministra membra in capite sint locata, quorum omnium viae non ad pectus, sed ad cerebrum ferant; alioqui necesse nos esset tardius sentire, donec sentiendi facultas longo itinere per collum ad pectus usque descenderet. Ii vero aut non multum, aut fortasse non errant. Videtur enim mens, quae dominatum corporis tenet, in summo capite constituta, tanquam in coelo deus: sed cum [1]) in aliqua sit cogitatione, commeare ad pectus, et quasi ad secretum aliquod penetrale secedere, ut consilium, tanquam ex thesauro recondito, eliciat ac proferat; ideoque cum intenti ad cogitandum sumus, et cum mens occupata in altum se abdiderit, neque audire, quae circumsonant, neque videre, quae obstant, solemus. Id vero sive ita est, admirandum profecto est, quomodo id fiat, cum ad pectus ex cerebro nullum iter pateat; sin autem non est ita, tamen nihilominus admirandum est, quod divina, nescio qua ratione fiat, ut ita esse videatur. An potest aliquis non admirari, quod sensus ille vivus atque coelestis, qui mens, vel animus nuncupatur, tantae mobilitatis est, ut ne tum quidem, cum sopitus est, conquiescat; tantae celeritatis, ut uno temporis puncto coelum omne collustret; si velit, maria pervolet; terras et urbes peragret; omnia denique, quae libuerit, quamvis longe lateque summota sint, in conspectu sibi ipse constituat? Et miratur aliquis, si divina mens dei per universas mundi partes intenta discurrit, et omnia regit, omnia moderatur, ubique praesens, ubique diffusa; cum tanta sit vis ac potestas mentis humanae intra mortale corpus inclusae, ut ne septis quidem gravis huius ac pigri corporis, cui illigata est, coerceri ullo modo possit, quominus sibi liberam vagandi facultatem quietis impatiens largiatur? Sive igitur in capite mens habitat, sive in pectore; potestne aliquis comprehendere, quae vis rationis efficiat,

1) Al.: quando.

ut sensus ille incomprehensibilis aut in medulla cerebri haereat, aut in illo sanguine bipartito, qui est inclusus in corde? ac non ex eo ipso colligat, quanta sit dei potestas, quod animus se ipsum non videt, aut qualis, aut ubi sit; nec si videat, tamen perspicere possit, quo pacto rei corporali res incorporalis adiuncta sit? Sive etiam mentis locus nullus est, sed per totum corpus sparsa discurrit: quod et fieri potest, et a Xenocrate, Platonis discipulo, disputatum est, siquidem sensus in qualibet parte corporis praesto est, nec quid sit mens [1]), nec qualis, intelligi potest, cum sit natura [2]) tam subtilis ac tenuis, ut solidis visceribus infusa, vivo et quasi ardenti sensu membris omnibus misceatur. Illud autem cave, ne unquam simile veri putaveris, quod Aristoxenus dixit, mentem omnino nullam esse, sed quasi harmoniam in fidibus ex constructione corporis et compagibus viscerum vim sentiendi exsistere. Musici enim intentionem concentumque nervorum in integros modos sine ulla offensione consonantium harmoniam vocant. Volunt igitur animum simili ratione constare in homine, qua et concors modulatio constat in fidibus; scilicet, ut singularum corporis partium firma coniunctio membrorumque omnium consentiens in unum vigor motum illum sensibilem faciat, animumque concinnet, sicut nervi bene intenti conspirantem sonum. Et sicuti in fidibus, cum aliquid aut interruptum [3]), aut relaxatum est, omnis canendi ratio turbatur et solvitur: ita in corpore, cum pars aliqua membrorum duxerit vitium, destrui universa, corruptisque omnibus atque turbatis, occidere sensum, eamque mortem vocari. Verum ille, si quidquam mentis habuisset, nunquam harmoniam de fidibus ad hominem transtulisset. Non enim canere sua sponte fides possunt, ut sit ulla in his comparatio ac similitudo viventis; animus autem sua sponte et cogitat, et movetur. Quodsi quid in nobis harmoniae simile esset, ictu moveretur externo, sicut nervi manibus, qui sine tractatu [4]) artificis pulsuque digitorum muti atque inertes iacent. Sed nimirum pulsandus ille manu fuit, ut aliquando sentiret; quia mens eius ex membris male compacta torpebat.

---

1) Reg. Put. al., Lengl.: m. ipsa. 2) Al.: nat. eius. 3) Nonnulli cdd. et plurimae edd.: interceptum. 4) Bas. G. Z. al., edd.: tactu.

Digitized by Google

17. Superest de anima dicere; quamquam percipi ratio eius et natura non possit. Nec ideo tamen immortalem esse animam non intelligimus; quoniam quidquid viget moveturque per se semper, nec videri, aut tangi potest, aeternum sit necesse est. Quid autem sit anima, nondum inter philosophos convenit, nec unquam fortasse conveniet. Etenim alii sanguinem esse dixerunt, alii ignem, alii ventum; unde anima, vel animus nomen accepit, quod graece ventus *ἄνεμος* dicitur: nec illorum tamen quisquam dixisse aliquid videtur. Non enim, si anima sanguine aut per vulnus effuso, aut febrium calore consumto, videtur exstingui, continuo in materia sanguinis animae ratio ponenda est, veluti si veniat in quaestionem, lumen, quo utimur, quid sit, et respondeatur, oleum esse, quoniam consumto illo, lumen exstinguitur; cum sint utique diversa, sed alterum sit alterius alimentum. Videtur ergo anima similis esse lumini, quae non ipsa sit sanguis, sed humore sanguinis alitur[1]), ut lumen oleo. Qui autem ignem putaverunt, hoc usi sunt argumento, quod praesente anima corpus caleat, recedente frigescat. Sed ignis et sensu indiget, et videtur, et tactu comburit. Anima vero et sensu aucta est, et videri non potest, et non adurit. Unde apparet, animam nescio quid esse deo simile. At illi, qui ventum putant, hoc falluntur, quod ex aere spiritum ducentes, vivere videamur[2]). Varro ita definit: Anima est aer conceptus ore, defervefactus in pulmone, temperatus[3]) in corde, diffusus in corpus. Haec apertissime falsa sunt. Neque enim tam obscuram nobis huiusmodi rerum dico esse rationem, ut ne hoc quidem intelligamus, quid verum esse non possit. An si mihi quis dixerit, aeneum esse coelum, aut vitreum; ut Empedocles ait, aerem glaciatum, statimne assentiar, quia coelum ex qua materia sit ignorem? Sicut enim hoc nescio, ita illud scio. Anima ergo non est aer ore conceptus, quia multo prius gignitur anima, quam concipi aer ore possit. Non enim post partum insinuatur in corpus, ut quibusdam philo-

---

1) Nonnulli edd., ut Bas. G., Ven. 1472. Bet. Bün. Lengl.: alatur. 2) Bas. G. Z. al., Ven. 1478.: videmur. 3) Ita ll. scripti fere omnes; nonnulli et plurimi editi: tepefactus. Sed G. I. Vossius de or. et progr. idolol. 2, 83 natura rei sic postulante scribi iubet: tepefactus in p. fervefactus, quod Gall. al. in textum receperunt.

Digitized by Google

sophis videtur, sed post conceptum protinus, cum fetum in utero necessitas divina formavit; quia adeo vivit intra viscera genitricis, ut et incremento augeatur, et crebris pulsibus gestiat emicare. Denique abortum fieri necesse est, si fuerit animal intus exstinctum. Ceterae definitionis partes eo spectant, ut illis novem mensibus, quibus in utero fuimus, mortui fuisse videamur. Nulla ergo ex his tribus vera sententia est. Nec tamen in tantum falsos esse dicendum est, qui haec senserunt, ut omnino nihil dixerint; nam et sanguine simul, et calore, et spiritu vivimus. Sed cum constet anima in corpore his omnibus adunatis, non expresserunt, proprie quid esset, quia tam non potest exprimi, quam videri.

18. Sequitur alia, et ipsa inextricabilis quaestio: idemne sit anima et animus, an vero aliud sit illud, quo vivimus, aliud autem, quo sentimus et sapimus. Non desunt argumenta in utramque partem. Qui enim unum esse dicunt, hanc rationem sequuntur, quod neque vivi sine sensu possit, nec sentiri sine vita, ideoque esse non posse diversum id, quod non potest separari; sed quidquid est illud, et vivendi officium, et sentiendi habere rationem. Idcirco animum et animam indifferenter appellant duo Epicurei poetae. Qui autem dicunt esse diversa, sic argumentantur: Ex eo posse intelligi, aliud esse mentem, aliud esse animam, quia incolumi anima mens possit exstingui, quod accidere soleat insanis; item quod anima morte sopiatur, animus somno, et quidem sic, ut non tantum, quid faciat[1]), aut ubi sit, ignoret, sed etiam rerum falsarum contemplatione fallatur. Quod ipsum quomodo fiat, non potest pervideri; cur fiat, potest. Nam requiescere nullo pacto possumus, nisi mens visionum imaginibus occupata teneatur. Latet autem mens oppressa somno, tanquam ignis obducto cinere sopitus; quem si paululum commoveris, rursus ardescit et quasi evigilat. Avocatur ergo simulacris, donec membra sopore irrigata vegetentur; corpus enim, vigilante sensu, licet iaceat immobile, tamen non est quietum, quia flagrat in eo sensus et vibrat, ut flamma, et artus omnes ad se asstrictos tenet. Sed postquam mens ad contemplandas imagines ab intentione traducta est, tunc

1) Al.: fiat.

Digitized by Google

demum corpus omne resolvitur in quietem. Traducitur autem mens cogitatione caeca, cum cogentibus tenebris secum tantummodo esse coeperit; dum intenta est in ea, de quibus cogitat, repente somnus obrepit, et in species proximas sensim ipsa cogitatio declinat: sic ea, quae sibi ante oculos posuerat, videre quoque incipit. Deinde procedit ulterius, et sibi avocamenta invenit, ne saluberrimam quietem corporis interrumpat. Nam ut mens per diem veris visionibus avocatur, ne obdormiat, ita falsis nocte, ne excitetur; nam si nullas imagines cernat, aut vigilare illam necesse erit, aut perpetua morte sopiri. Dormiendi ergo causa tributa est a deo ratio somniandi, et quidem in commune universis animantibus; sed illud homini praecipue, quod cum eam rationem deus quietis causa daret, facultatem sibi reliquit docendi hominem futura per somnium. Nam et historiae saepe testantur, exstitisse somnia, quorum praesens et admirabilis fuerit eventus; et responsa vatum nostrorum ex parte somniis constiterunt. Quare neque semper vera sunt, neque semper falsa, Virgilio [1]) teste, qui duas portas voluit esse somniorum. Sed quae falsa sunt, dormiendi causa videntur; quae vera, immittuntur a deo, ut imminens bonum, aut malum hac revelatione discamus.

19. Illud quoque venire in quaestionem potest, utrumne anima ex patre, an potius ex matre, an vero ex utroque generetur. Sed ego id meo iure ab ancipiti vindico. Nihil enim ex his tribus verum est, quia neque ex utroque, neque ex alterutro seruntur animae. Corpus enim ex corporibus nasci potest, quoniam confertur aliquid ex utroque; de animis anima non potest, quia ex [2]) re tenui et incomprehensibili nihil potest decedere. Itaque serendarum animarum ratio uni ac soli deo subiacet.

Denique coelesti sumus omnes semine oriundi:
Omnibus ille idem pater est,

ut ait Lucretius [3]). Nam de mortalibus non potest quidquam nisi mortale generari. Nec putari pater debet, qui transfudisse, aut inspirasse animam de sua [4]) nullo modo sentit; nec si sentiat, quando tamen, aut quomodo id fiat, habet animo comprehensum. Ex quo apparet, non a pa-

---

1) Aen. 6, 894. 2) Z.: de. 3) 2, 991 s. 4) Al., ut Bas. F. Z.: suo.

rentibus dari animas, sed ab uno eodemque omnium deo patre, qui legem rationemque nascendi tenet solus, siquidem solus efficit. Nam terreni parentis nihil est, nisi ut humorem corporis, in quo est materia nascendi, cum sensu voluptatis emittat, vel recipiat; et citra hoc opus homo resistit, nec amplius quidquam potest: ideo nasci sibi filios optant, quia non ipsi faciunt. Cetera iam dei sunt omnia: scilicet conceptus ipse, et corporis informatio, et inspiratio animae, et partus incolumis, et quaecunque deinceps ad hominem conservandum valent; illius munus est, quod spiramus, quod vivimus, quod vigemus. Nam praeterquam quod ipsius beneficio incolumes sumus corpore, et quod victum nobis ex variis rebus subministrat, sapientiam quoque homini tribuit, quam terrenus pater dare nullo modo potest; ideoque et de sapientibus stulti, et de stultis sapientes saepe nascuntur, quod quidam fato ac sideribus assignant. Sed non est nunc locus de fato disserendi: hoc dicere satis est, quod etiamsi astra efficientiam rerum contineant, nihilominus omnia a deo fieri [1]), qui astra ipsa et fecit, et ordinavit; inepti ergo, qui hanc potestatem deo detrahunt, et operi eius attribuunt. Hoc igitur dei munere coelesti atque praeclaro an utamur, an non utamur, in nostra voluit esse potestate. Hoc enim concesso, ipsum hominem virtutis sacramento religavit, quo vitam posset [2]) adipisci [3]). Magna est

---

1) Ald. al. addunt: certum est. 2) Bas. G. Z.: possit. 3) Hoc l. addunt: „*Dedit ei et constituit adversarium nequissimum et fallacissimum spiritum, cum quo in hac terrestri vita sine ulla securitatis requie dimicaret. Cur autem deus hunc vexatorem generi hominum constituerit, breviter exponam. Ante omnia diversitatem voluit esse, ideoque vulgo non aperuit veritatem, sed eam paucissimis revelavit: quae diversitas omne arcanum mundi continet. Haec est enim, quae facit virtutem, quae scilicet sine ipsa non modo esse, sed ne apparere quidem posset; quia virtus esse non poterit, nisi fuerit compar aliquis, in quo superando vim suam vel exerceat, vel ostendat. Nam ut victoria constare sine certamine non potest, sic ne virtus quidem ipsa sine hoste. Itaque* (al. *ita*) *quoniam virtutem dedit homini, statuit ei* (al. *illi*) *e contrario inimicum, ne virtus otio torpens naturam suam perderet. Cuius omnis ratio in eo est, ut concussa et labefacta firmetur, nec aliter ad summum fastigium possit venire, nisi prudenti manu semper agitata se ad salutem suam dimicandi tenore fundaverit. Noluit enim deus hominem ad immortalem illam beatitudinem delicato itinere pervenire. Daturus ergo virtutem dedit hostem prius, qui animis hominum cupiditates et vitia immitteret: qui esset auctor errorum malorumque omnium machi-*

Digitized by Google

enim vis hominis, magna ratio, magnum sacramentum: a quo si quis non defecerit, nec fidem suam devotionemque prodiderit; hic beatus, hic denique, ut breviter finiam, similis deo sit necesse est. Errat enim, quisquis hominem carne metitur. Nam corpusculum hoc, quo induti sumus, hominis receptaculum est. Nam ipse homo neque tangi, neque asspici, neque comprehendi potest, quia latet intra hoc, quod videtur. Qui si delicatus ac tener in hac vita fuerit, quam ratio eius exposcit, si virtute contemta, desideriis se carnis addixerit, cadet et premetur in terram; sin autem, ut debet, statum suum, quem rectum sortitus est, promte constanterque defenderit, si terrae, quam calcare ac vincere debet, non servierit, vitam merebitur sempiternam.

20. Haec ad te, Demetriane, interim paucis et obscurius fortasse, quam decuit, pro rerum ac temporis necessitate peroravi, quibus contentus esse debebis; plura et meliora laturus[1]), si nobis indulgentia coelitus venerit. Tunc ego te ad verae philosophiae doctrinam et planius, et verius cohortabor. Statui enim, quam multa potero, literis tradere, quae ad vitae beatae statum spectent; et quidem contra philosophos, quoniam sunt ad perturbandam veritatem perniciosi et graves. Incredibilis enim vis eloquentiae, et argumentandi disserendique subtilitas quemvis facile deceperit: quos partim nostris armis, partim vero ex ipsorum inter se concertatione sumtis revincemus, ut appareat, eos induxisse potius errorem, quam sustulisse. Fortasse mireris, quod tantum facinus audeam. Patiemurne igitur exstingui, aut opprimi veritatem? Ego vero libentius

---

nator; ut quoniam deus hominem ad vitam vocat, ille contra, ut rapiat et traducat ad mortem. Hic est, qui aut inducit, aut decipit eos, qui veritati student, aut si dolo et studiis non quiverit, virilem gerit animum, quo (al. *animam, qua*) *sublimium vigorem labefactare conetur, infanda dictu et exsecrabilia moliens: vexat, interficit, et tamen, ut prosternit multos, sic a multis victus prostratusque discedit.*" Legitur hic l. in plurimis cdd., ut Bas. G. Z., et in omnibus, quas ego quidem, inspexi, edd., nisi quod recentiores editores in inferiore libri ora eum collocarunt. Abest a 2 Bon. Gauc. Reg. Put. Ceterum v. quae dixi ad institutt. 7, 5. 2, 8. Unum moneo, ne cdd. multitudine imponi tibi patiaris. Eorum enim in hoc libro haec est ratio, ut saepe manifestos errores et eos maioris etiam momenti cum plura v. modo adiecta, modo omissa sunt, in plurimis deprehendas.

1) Nonnulli cdd., Lugd. 1541 al.: lecturus.

Digitized by Google

vel sub hoc onere defecerim. Nam si M. Tullius, eloquentiae ipsius unicum exemplar, ab indoctis et ineloquentibus, quia [1]) tamen pro vero nitebantur, saepe superatus est: cur desperemus, veritatem ipsam contra fallacem captiosamque facundiam sua propria vi et claritate valituram? Illi quidem sese patronos veritatis profiteri solent; sed quis potest eam rem defendere, quam non didicit, aut illustrare apud alios, quam ipse non novit? Magnum videor polliceri: sed coelesti opus est munere, ut nobis facultas ac tempus ad proposita persequenda tribuatur. Quodsi vita est optanda sapienti, profecto nullam aliam ob causam vivere optaverim, quam ut aliquid efficiam, quod vita dignum sit, et quod utilitatem legentibus, etsi non ad eloquentiam, quia tenuis in nobis facundiae rivus est, ad vivendum tamen afferat: quod est maxime necessarium. Quo perfecto, satis me vixisse arbitrabor, et officium hominis implesse, si labor meus aliquos homines ab erroribus liberatos, ad iter coeleste direxerit.

LACTANTII FIRMIANI
LIBER
DE IRA DEI
AD DONATUM.

1. Animadverti saepe, Donate, plurimos id existimare, quod etiam nonnulli philosophorum putaverunt, non irasci deum, quoniam vel benefica sit tantummodo natura divina, nec cuiquam nocere praestantissimae atque optimae congruat potestati; vel certe nil curet omnino, ut neque ex beneficentia eius quidquam boni perveniat ad nos, neque ex maleficentia quidquam mali. Quorum error, quia maximus est et ad evertendum vitae humanae statum spectat, coarguendus est a [2]) nobis, ne et ipse fallaris, impulsus auctoritate hominum, qui se putant esse sapientes. Nec tamen nos arrogantes sumus, ut comprehensam nostro ingenio veritatem gloriemur: sed doctrinam dei sequimur, qui scire solus potest et revelare secreta. Cuius doctrinae

1) Reim. Bov., Bün. Lengl.: qui. 2) V. *a* om. Bon. ant.

Digitized by Google

philosophi expertes, existimaverunt naturam rerum coniectura posse deprehendi. Quod nequaquam fieri potest, quia mens hominis tenebroso corporis domicilio circumsepta, longe a veri perspectione summota est; et hoc differt ab humanitate divinitas, quod humanitatis est ignoratio, divinitatis scientia. Unde nobis aliquo lumine opus est ad depellendas tenebras, quibus offusa est hominis cogitatio, quoniam in carne mortali agentes, nostris [1] sensibus divinare non possumus. Lumen autem mentis humanae deus est, quem qui cognoverit et in pectus admiserit, illuminato corde mysterium veritatis agnoscet; remoto autem deo coelestique doctrina, omnia erroribus plena sunt, recteque Socrates, cum esset omnium philosophorum doctissimus, tamen ut ceterorum argueret inscitiam, qui se aliquid tenere arbitrabantur, ait, se nihil scire, nisi unum, quod nihil sciret. Intellexit enim, doctrinam illam nihil habere in se certi, nihil veri, nec, ut putabant quidam, dissimulavit ipse doctrinam, ut alios refelleret; sed vidit ex parte aliqua veritatem, testatusque est etiam in iudicio, sicut traditur a Platone, quod nulla esset humana sapientia: adeo doctrinam, qua tum philosophi gloriabantur, contemsit, derisit, abiecit, ut id ipsum pro summa doctrina profiteretur, quod nihil scire didicisset. Si ergo nulla est sapientia humana, ut Socrates docuit, ut Plato tradidit, apparet esse divinam, nec ulli alii, quam deo veritatis notitiam subiacere. Deus igitur noscendus est, in quo solo veritas est. Ille mundi parens et conditor rerum, qui oculis non videtur, mente vix cernitur; cuius religio multis modis impugnari solet ab iis, qui neque veram sapientiam tenere potuerunt, neque magni et coelestis arcani comprehendere rationem.

2. Nam cum sint gradus multi, per quos ad domicilium veritatis asscenditur, non est facile cuilibet evehi ad summum. Caligantibus enim veritatis fulgore luminibus, qui stabilem gressum tenere non possunt, revolvuntur in planum. Primus autem gradus est, intelligere falsas religiones, et abiicere impios cultus deorum humana manu fabricatorum: secundus vero, perspicere animo, quod unus sit deus summus, cuius potestas ac providentia effecerit a

1) Nonnulli edd.: de nostris.

Digitized by Google

principio mundum, et gubernet in posterum: tertius, cognoscere ministrum eius ac nuntium, quem legavit in terram, quo docente liberati ab errore, quo implicati tenebamur, formatique ad veri dei cultum, iustitiam disceremus. Ex quibus omnibus gradibus, ut dixi, pronus est lapsus et facilis ad ruinam, nisi pedes inconcussa stabilitate figantur. De primo gradu eos excuti videmus, qui cum falsa intelligant, tamen verum non inveniunt, contemtisque terrenis fragilibusque simulacris, non ad colendum se deum conferunt, quem ignorant, sed mundi elementa mirantes, coelum, terram, mare, solem, lunam caeteraque astra venerantur. Sed horum imperitiam iam coarguimus in secundo divinarum institutionum libro [1]). De secundo vero gradu eos dicimus cadere, qui cum sentiant, unum esse summum deum, iidem tamen a philosophis irretiti et falsis argumentationibus capti, aliter de unica illa maiestate sentiunt, quam veritas habet; qui aut figuram negant habere ullam deum, aut nullo affectu commoveri putant, quia sit omnis affectus imbecillitatis, quae in deo nulla est. De tertio vero ii praecipitantur, qui cum sciant legatum dei, eundemque divini et immortalis templi conditorem, tamen aut non accipiunt eum, aut aliter accipiunt, quam fides poscit; quos ex parte iam refutavimus in quarto supradicti operis libro [2]), et refutabimus postea diligentius, cum respondere ad omnes sectas coeperimus, quae veritatem, dum dissipant [3]), perdiderunt. Nunc vero contra eos disseremus, qui de secundo gradu lapsi, prava de summo deo sentiunt. Aiunt enim quidam, nec gratificari eum cuiquam, nec irasci; sed securum et quietum immortalitatis suae bonis perfrui. Alii vero iram tollunt, gratiam relinquunt deo; naturam enim summa virtute praestantem, ut non maleficam, sic beneficam esse debere. Ita omnes philosophi de ira consentiunt, de gratia discrepant. Sed ut ad propositam materiam per ordinem descendat oratio, huiusmodi facienda nobis et sequenda partitio est, cum diversa et repugnantia sint, ira et gratia: aut ira tribuenda est deo, et gratia detrahenda; aut utrumque pariter detrahendum: aut ira demenda est, et gratia tribuenda; aut neutrum detrahendum. Aliud amplius

---

1) c. 5 s. 2) c. 10 ss. 3) Ita Kell. et nonnulli alii edd., Bün. Vulgo: disputant.

praeter haec nihil potest capere natura, ut necesse sit in uno istorum aliquo verum, quod quaeritur, inveniri. Consideremus singula, ut nos ad latebras veritatis et ratio, et ordo deducat.

3. Primum illud nemo de deo dixit unquam, irasci eum tantummodo, et gratia non moveri; est enim disconveniens [1]) deo, ut eiusmodi potestate sit praeditus, qua noceat et obsit, prodesse vero ac benefacere nequeat. Quae igitur ratio, quae spes salutis hominibus proposita est, si malorum tantummodo auctor est deus? Quod si sit, iam maiestas illa venerabilis non ad iudicis potestatem, cui licet servare ac liberare, sed ad tortoris et carnificis officium deducetur. Cum autem videamus, non modo mala esse in rebus humanis, sed etiam bona, utique si deus est auctor malorum, esse alterum necesse est, qui contraria deo faciat, et det nobis bona. Si est, quo nomine appellandus est? cur nobis, qui male facit, notior est, quam ille, qui bene? Si autem nihil potest esse praeter deum, absurdum est et vanum putare divinam potestatem, qua nihil est maius, nihil melius, nocere posse, prodesse non posse; et ideo nemo exstitit, qui auderet id dicere, quia nec rationem habet, nec ullo modo potest credi. Quod quia convenit, transeamus et veritatem alibi requiramus.

4. Quod sequitur, de schola Epicuri est: sicut iram in deo non esse, ita ne gratiam quidem. Nam cum putaret Epicurus, alienum esse a deo male facere atque nocere; quod ex affectu iracundiae plerumque nascitur, ademit ei etiam beneficentiam, quoniam videbat consequens esse, ut si habeat iram deus, habeat et gratiam. Itaque ne illi vitium concederet, etiam virtutis fecit expertem. Ex hoc, inquit, beatus et incorruptus est, quia nihil curat, neque habet ipse negotium, neque alteri exhibet. Deus igitur non est, si nec movetur, quod est proprium viventis, nec facit aliquid impossibile homini, quod est proprium dei; si omnino nullam habet voluntatem, nullum actum, nullam denique administrationem, quae deo digna sit. Et quae maior, quae dignior administratio deo assignari potest, quam mundi gubernatio, quam cura viventium, maximeque generis humani, cui omnia terrena subiecta sunt? Quae

1) Nonnulli cdd., Bet. Bün.: inconveniens.

igitur in deo potest esse beatitudo, si semper quietus et immobilis torpet? si precantibus surdus, si colentibus caecus? quid tam dignum, tam proprium deo, quam providentia? Sed si nihil curat, nihil providet, amisit omnem divinitatem. Qui ergo totam vim, totam deo substantiam tollit, quid aliud dicit, nisi deum omnino non esse? Denique M. Tullius 1) a Posidonio dictum refert, id Epicurum sensisse, nullos deos esse, sed ea, quae de diis locutus sit, depellendae invidiae causa dixisse: itaque verbis illum deos relinquere, re autem ipsa tollere, quibus nullum motum, nullum tribuit officium. Quod si ita est: quid eo fallacius? quod a sapiente et gravi viro debet esse alienum. Hic vero si aliud sensit, et aliud locutus est, quid aliud appellandus est, quam deceptor, bilinguis, malus, et propterea stultus? Sed non erat tam versutus Epicurus, ut fallendi studio ista loqueretur, cum haec etiam scriptis ad aeternam memoriam consignaret; sed ignorantia veritatis erravit. Inductus enim a principio verisimilitudine unius sententiae, necessario in ea, quae sequebantur, incurrit. Prima enim sententia fuit, iram in deum non convenire. Quod cum illi verum et inexpugnabile videretur, non poterat consequentia recusare, quia uno affectu amputato, etiam ceteros affectus adimere deo, necessitas ipsa cogebat. Ita qui non irascitur, utique nec gratia movetur, quod est irae contrarium; iam si nec 2) ira in eo, nec gratia est, utique nec metus, nec laetitia, nec moeror, nec misericordia. Una est enim ratio cunctis affectibus, una commotio, quae in deum cadere non potest. Quodsi nullus affectus in deo est, quia quidquid afficitur, imbecillum est: ergo nec cura ullius rei, nec providentia est in eo. Hucusque pervenit sapientis hominis disputatio; cetera, quae sequuntur, obticuit: scilicet, quia nec cura sit in eo, nec providentia, ergo nec cogitationem aliquam, nec sensum in eo esse ullum; quo efficitur, ut non sit omnino. Ita cum gradatim descendisset, in extremo gradu restitit, quia iam praecipitium videbat. Sed quid prodest reticuisse ac periculum dissimulasse? Necessitas illum vel invitum cadere coegit; dixit enim quod noluit quia argumentum sic ordinavit, ut ad illud, quod evitabat, necessario deveniret. Vides igitur quo perveniat, ira sublata et deo

1) de nat. deor. 1. c. 44. c. 30. 2) 2 Reg., edd.: non.

ademta. Denique aut nullus id credit, aut admodum pauci, et quidem scelerati ac mali, qui sperant peccatis suis impunitatem. Quodsi et hoc falsum invenitur, nec iram in deo esse, nec gratiam, veniamus ad illud, quod tertio loco positum est.

5. Existimantur Stoici et alii nonnulli aliquanto melius de divinitate sensisse, qui aiunt, gratiam in deo esse, iram non esse. Favorabilis admodum[1]) ac popularis oratio, non cadere in deum hanc animi pusillitatem[2]), ut ab ullo se laesum putet, qui laedi non potest; ut quieta illa et sancta maiestas concitetur, perturbetur, insaniat, quod est terrenae fragilitatis. Iram enim commotionem mentis esse ac[3]) perturbationem, quae sit a deo aliena. Quodsi hominem quoque, qui modo sit sapiens et gravis, ira non deceat, siquidem, cum in animum cuiusquam incidit, velut saeva tempestas tantos excitet fluctus, ut statum mentis immutet, ardescant oculi, os tremat, lingua titubet, dentes concrepent, alternis vultum maculet nunc suffusus rubor, nunc pallor albescens: quanto magis deum non deceat tam foeda mutatio? Et si homo, qui habeat imperium ac potestatem, late noceat per iram, sanguinem fundat, urbes subvertat, populos deleat, provincias ad solitudinem redigat: quanto magis deum, qui habeat totius generis humani et ipsius mundi potestatem, perditurum fuisse universa credibile sit, si irasceretur? Abesse igitur ab eo tam magnum, tam perniciosum malum oportere. Et si absit ab eo ira et concitatio, quia et deformis, et noxia est, nec cuiquam male faciat, nihil aliud superesse, nisi ut sit lenis, tranquillus, propitius, beneficus, conservator. Ita enim demum et communis omnium pater, et optimus maximus dici poterit, quod expetit divina coelestisque natura. Nam si inter homines laudabile videtur, prodesse potius, quam nocere; vivificare, quam occidere; salvare, quam perdere nec immerito innocentia inter virtutes numeratur; et qui haec fecerit, diligitur, praefertur, ornatur, benedictis omnibus votisque celebratur, denique ob merita et beneficia deo simillimus iudicatur: quanto magis ipsum deum par est divinis perfectisque virtutibus praecellentem atque ab omni

1) V. admodum om. Kell. Bas. G. Z. al., edd. vett. et nonnullae recc. 2) Al., ut Bas. G. Z.: pusillanimitatem. 3) Lips. 2. Reim. Z.: ac animi.

terrena labe summotum, divinis et coelestibus beneficiis omne genus hominum promereri? Speciose ista populariterque dicuntur, et multos illiciunt ad credendum: sed qui haec sentiunt, ad veritatem quidem propius accedunt, sed in parte labuntur, naturam rei parum considerantes. Nam si deus non irascitur impiis et iniustis, nec pios utique iustosque diligit. Ergo constantior est error illorum, qui et iram simul, et gratiam tollunt. In rebus enim diversis, aut in utramque partem moveri necesse est, aut in neutram. Ita, qui bonos diligit, et malos odit; et qui malos [1]) non odit, nec bonos diligit: quia et diligere bonos, ex odio malorum venit; et malos odisse, ex bonorum caritate descendit. Nemo est, qui amet vitam sine odio mortis, nec appetit lucem, nisi qui tenebras fugit: adeo natura ista connexa sunt, ut alterum sine altero fieri nequeat. Si quis dominus habens in familia servos, bonum ac malum, non utique aut ambos odit, aut ambos beneficiis et honore prosequitur; quod si faciat, et iniquus, et stultus est: sed bonum et alloquitur amice, et ornat, et domui ac familiae suisque omnibus rebus praeficit; malum vero maledictis, verberibus, nuditate, fame, siti, compedibus punit, ut et hic exemplo ceteris sit ad non peccandum, et ille ad promerendum; ut alios metus coerceat, alios honor provocet. Qui ergo diligit, et odit; qui odit, et diligit: sunt enim qui diligi debeant, sunt qui odio haberi. Et sicut is, qui diligit, confert bona in eos, quos diligit: ita qui odit, irrogat mala iis, quos odio habet; quod argumentum, quia verum est, dissolvi nullo pacto potest. Vana ergo et falsa est sententia eorum, qui cum alterum deo tribuant, alterum detrahunt, non minus quam illorum, qui utrumque detrahunt. Sed illi, ut ostendimus, ex parte non errant, sed id, quod melius est ex duobus retinent; hi vero, quos ratio et veritas argumenti huius inducit, ob falsa omnino [2]) suscepta in maximum errorem cadunt. Non enim sic oportebat eos argumentari: quia deus non irascitur, ergo nec gratia commovetur, sed ita: quia deus gratia movetur, ergo et irascitur. Si enim certum et indubitatum fuisset, non irasci deum, tunc ad illud alterum veniri esset necesse.

---

1) Kell. Bas. G. Z. al., edd. vett.: Ita qui b. d. et malos.
2) Al.: f. om. sententia omissa v. ob.

Digitized by Google

Cum autem magis sit ambiguum de ira, paene manifestum de gratia; absurdum est, ex incerto certum velle subvertere, cum sit promtius, de certis incerta firmare.

6. Hae sunt de deo philosophorum sententiae. Aliud praeterea nihil quisquam dixit. Quodsi haec, quae dicta sunt, falsa esse deprehendimus, unum illud extremum superest, in quo solo possit veritas inveniri, quod a philosophis nec susceptum est unquam, nec aliquando defensum: consequens esse, ut irascatur deus, quoniam gratia commovetur. Haec tuenda nobis et asserenda sententia est; in eo enim summa omnis et cardo religionis pietatisque versatur: neque honos ullus deberi potest deo, si nihil praestat colenti, nec ullus metus, si non irascitur non colenti.

7. Cum saepe philosophi per ignorantiam veritatis a ratione desciverint, atque in errores inciderint inextricabiles; id enim solet his evenire, quod viatori viam nescienti et non fatenti se ignorare, ut vagetur, dum percontari obvios erubescit: illud tamen nullus philosophus asseruit unquam, nihil inter hominem ac pecudes interesse; nec omnino quisquam, modo sapiens, qui vel leviter[1]) rationale animal cum mutis et irrationabilibus coaequavit: quod faciunt quidam imperiti atque ipsis pecudibus similes, qui cum ventri ac voluptati se velint tradere, aiunt, eadem ratione se natos, qua universa quae spirant; quod dici ab homine nefas est. Quis enim tam indoctus, ut nesciat: quis tam imprudens, ut non sentiat, inesse aliquid in homine divini? Nondum venio ad virtutes animi et ingenii, quibus homini cum deo manifesta cognatio est: nonne ipsius corporis status et oris figura declarat, non esse nos[2]) cum mutis pecudibus aequales? Illarum natura in humum pabulumque prostrata est, nec habet quidquam commune cum coelo, quod non intuentur[3]). Homo autem recto statu, ore sublimi, ad contemplationem mundi excitatus, confert cum deo vultum, et rationem ratio cognoscit. Propterea nullum est animal, ut ait Cicero[4]), praeter hominem, quod habeat aliquam notitiam dei. Solus enim sapientia instructus est, ut religionem solus intelligat; et haec est hominis atque

1) Ald. et sequu. edd.: modo qui sapiens videri vellet. 2) V. nos abest a plerisque ll. scriptis et ed. ante Ald. Legitur in Bas. G. 3) Plurimi edd., ut Kell. Z.: intuetur. 4) de legg. 1, 8. cf. Lact. institutt. 3, 10.

mutorum vel praecipua, vel sola distantia. Nam cetera, quae videntur homini esse propria, etsi non sint talia in mutis, tamen similia videri possunt. Proprius homini sermo est; tamen et in illis quaedam similitudo sermonis. Nam et dignoscunt invicem se vocibus, et cum irascuntur, edunt sonum iurgio similem, et cum se ex intervallo vident, gratulandi officium voce declarant. Nobis quidem voces eorum videntur inconditae, sicut illis fortasse nostrae, sed ipsis, qui[1]) se intelligunt, verba sunt; denique in omni affectu certas vocis notas exprimunt, quibus habitum mentis ostendant. Risus quoque est homini proprius; et tamen videmus in aliis animalibus quaedam signa laetitiae, cum ad lusum gestiunt, aures demulcent, rictum contrahunt, frontem serenant, oculos in lasciviam resolvunt. Quid tam homini proprium, quam ratio et providentia futuri? Atqui sunt animalia, quae latibulis suis diversos et plures exitus pandant, ut si quod periculum inciderit, fuga pateat obsessis; quod non facerent, nisi inesset illis intelligentia et cogitatio. Alia provident in futurum: ut

ingentem formicae farris acervum[2])
Comportant, hiemis memores, tectoque reponunt;

ut apes,

Quae patriam solae et certos novere penates,
Venturaeque hiemis memores, aestate laborem
Experiuntur, et in medium quaesita reponunt.

Longum est, si exsequi velim, quae a singulis generibus animalium fieri soleant humanae solertiae simillima. Quodsi horum omnium, quae asscribi homini solent, in mutis quoque deprehenditur similitudo, apparet solam esse religionem, cuius in mutis nec vestigium aliquod, nec ulla suspicio inveniri potest. Religionis est propria iustitia, quae nullum aliud animal attingit. Homo enim solus impertit[3]) cetera sibi conciliata sunt. Iustitiae autem dei cultus asscribitur: quem qui non suscipit, hic a natura hominis alienus, vitam pecudum sub humana specie vivet. Cum vero a ceteris animalibus hoc paene solo differamus, quod soli omnium divinam vim potestatemque sentimus, in illis autem nullus sit intellectus dei: certe illud fieri non potest, ut in hoc

---

1) Is. Lengl.: quae; Heum. scribendum putat: quia. 2) Virg. Aen. 4, 402 s. Georg. 4, 155 ss. 3) Sic Goth. Emman. Kell., Bün. Vulgo: imperat.

Digitized by Google

vel muta plus sapiant, vel humana natura desipiat; cum homini ob sapientiam et cuncta quae spirant, et omnis rerum natura subiecta sit. Quare si ratio, si vis hominis hoc praecellit et superat ceteras animantes, quod solus notitiam dei capit, apparet religionem nullo modo posse dissolvi.

8. Dissolvitur autem religio, si credamus Epicuro illa dicenti[1]):

Omnis enim per se divum natura necesse est
Immortali aevo summa cum pace fruatur,
Semota a nostris rebus[2]) seiunctaque longe.
Nam privata dolore omni, privata periclis,
Ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri,
Nec bene pro meritis capitur, nec tangitur ira.

Quae cum dicit, utrum aliquem cultum deo putat esse tribuendum, an evertit omnem religionem? Si enim deus nihil cuiquam boni tribuit, si colentis obsequio nullam gratiam refert, quid tam vanum, tam stultum, quam templa aedificare, sacrificia facere, dona conferre[3]), rem familiarem minuere, ut nihil assequamur? At enim naturam excellentem honorari oportet. Quis honos deberi potest nihil curanti et ingrato? An aliqua ratione obstricti esse possumus ei, qui nihil habeat commune nobiscum? Deus, inquit Cicero[4]), si talis est, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur, valeat. Quid enim dicam, propitius sit? esse enim propitius potest nemini. Quid contemtius dici potuit in deum? Valeat, inquit; id est abeat ac recedat, quando[5]) prodesse nulli potest. Quodsi negotium deus nec habet, nec exhibet, cur ergo non delinquamus, quoties hominum conscientiam fallere licebit, ac leges publicas circumscribere? Ubicunque nobis latendi occasio arriserit[6]), auferamus aliena vel sine cruore, vel etiam sanguine, si praeter leges nihil est amplius, quod colendum sit. Haec dum sentit Epicurus, religionem funditus delet; qua sublata, confusio ac perturbatio vitae sequetur. Quodsi religio tolli non potest, ut et sapientiam, qua distamus a belluis, et

1) Lucret. 1, 57 ss. (2, 646 ss.). 2) Kell. Bas. G. Z. al., edd. vett.: oculis. 3) V. sacrif. f. d. conf. om. permulti cdd., ut Kell. Bas. G. Z. 4) de nat. deor. 1, 44. 5) Nonnulli ll.: quandoquidem. 6) Addunt nonnulli cdd., Ald. et sequu. edd.: consulamus rei.

Digitized by Google

iustitiam[1]) retineamus, qua communis vita sit tutior: quomodo religio ipsa sine metu teneri, aut custodiri potest? Quod enim non metuitur, contemnitur: quod contemnitur, utique non colitur. Ita fit, ut religio, et maiestas, et honor metu constet; metus autem non est, ubi nullus irascitur. Sive igitur gratiam deo, sive iram, sive utrumque detraxeris, religionem tolli necesse est, sine qua vita hominum stultitia, scelere, immanitate completur. Multum enim refrenat homines conscientia, si credamus nos in conspectu dei vivere; si non tantum quae gerimus videri desuper, sed etiam quae cogitamus, aut loquimur audiri a deo putemus. At enim prodest id credere, ut quidam putant, non veritatis gratia, sed utilitate[2]); quoniam leges conscientiam punire non possunt, nisi aliquis desuper terror impendeat ad cohibenda peccata. Falsa est igitur omnis religio, et divinitas nulla est; sed a viris prudentibus universa conficta sunt, quo rectius innocentiusque vivatur. Magna haec et a materia, quam proposuimus, aliena quaestio est; sed quia necessario incidit, debet quamvis breviter attingi.

9. Cum sententiae philosophorum prioris temporis de providentia consensissent, nec ulla esset dubitatio, quin mundus a deo et ratione esset instructus, et ratione regeretur: primus omnium Protagoras exstitit temporibus Socratis, qui sibi diceret non liquere, utrum esset aliqua divinitas, necne. Quae disputatio eius adeo impia et contra veritatem et religionem iudicata est, ut et ipsum Athenienses expulerint suis finibus, et libros eius in concione, quibus haec continebantur, exusserint. De cuius sententia non est opus disputare, quia nihil certi pronuntiavit. Post haec Socrates, et auditor eius Plato, et qui de schola Platonis, tanquam rivuli diversas in partes profluxerunt, Stoici et Peripatetici in eadem fuere sententia, qua priores. Postea vero Epicurus deum quidem esse dixit, quia necesse sit esse aliquid in mundo praestans, et eximium, et beatum; providentiam tamen nullam: itaque mundum ipsum nec ratione ulla, nec arte, nec fabrica instructum, sed naturam rerum quibusdam minutis seminibus et insecabilibus con-

---

1) V. qua dist. a b. et i. absunt a plurimis cdd., ut Kell. Bas. G. Z. et edd. vett. 2) Z. al., Ald. al.: utilitatis.

Digitized by Google

globatam. Quo quid repugnantius dici possit, non video. Etenim si est deus, utique providens est, ut deus; nec aliter ei potest divinitas attribui, nisi et praeterita teneat, et praesentia sciat, et futura prospiciat. Cum igitur providentiam sustulit, etiam deum negavit esse. Cum autem deum esse professus est, et providentiam simul esse concessit; alterum enim sine altero nec esse prorsus, nec intelligi potest. Verum iis postea temporibus, quibus iam philosophia defloruerat, exstitit Melius quidam Diagoras, qui nullum esse omnino deum diceret, ob eamque sententiam nominatus est *ἄθεος;* item Cyrenaeus Theodorus: ambo [1]), quia nihil novi poterant reperire, omnibus iam dictis et inventis, maluerunt contra [2]) veritatem id negare, in quo priores universi sine ambiguitate consenserant. Ii sunt, qui tot saeculis, tot ingeniis assertam atque defensam providentiam calumniati sunt. Quid ergo? utrumne istos minutos et inertes philosophos ratione, an vero auctoritate praestantium virorum refellemus? an potius utroque? Sed properandum est, ne longius a materia devagetur [3]) oratio.

10. Qui nolunt divina providentia factum esse mundum, aut principiis inter se temere coeuntibus dicunt esse concretum, aut repente natura exstitisse; naturam vero, ut ait Strato, habere in se vim gignendi et minuendi, sed eam nec sensum habere ullum, nec figuram, ut intelligamus, omnia quasi sua sponte esse generata, nullo artifice, nec auctore. Utrumque vanum et impossibile. Sed hoc evenit ignorantibus veritatem, ut quidvis potius excogitent, quam id sentiant, quod ratio deposcit. Primum minuta illa semina, quorum concursu totum coisse mundum loquuntur, ubi, aut unde sint, quaero. Quis illa vidit unquam? quis sensit? quis audivit? an solus Leucippus oculos habuit? solus mentem? qui profecto solus omnium caecus et excors fuit, qui ea loqueretur, quae nec aeger quisquam delirare, nec dormiens posset somniare. Quatuor elementis constare omnia philosophi veteres disserebant. Ille noluit, ne alienis vestigiis videretur insistere; sed ipsorum elementorum alia voluit esse primordia, quae nec videri possint, nec tangi, nec ulla corporis parte sentiri. Tam minuta sunt,

---

1) Bas. G. Z., Bün.: amboque. 2) Nonnulli: vel contra.
3) Al., ut Kell. Bas. G.: divagetur.

inquit, ut nulla sit acies ferri tam subtilis, qua secari ac dividi possint. Unde illis nomen imposuit atomorum. Sed occurrebat ei, quod una esset omnibus eademque natura, non possent res efficere diversas, tanta varietate, quantam videmus inesse mundo. Dixit ergo, laevia esse, et aspera, et rotunda, et angulata [1]), et hamata. Quanto melius fuerat tacere, quam in usus tam miserabiles, tam inanes habere linguam! Et quidem [2]) vereor, ne non minus delirare videatur, qui haec putet refellenda; respondeamus tamen velut
4 aliquid [3]) dicenti. Si laevia sunt et rotunda, utique non possunt invicem se apprehendere, ut aliquod corpus efficiant; ut si quis milium velit in unam coagmentationem constringere, laevitudo ipsa granorum in massam coire non sinat. Si aspera, et [4]) angulata sunt, et hamata, ut possint cohaerere, dividua ergo et secabilia sunt; hamos enim necesse est et angulos eminere, ut possint amputari. Ita quod amputari ac divelli potest, et videri poterit, et teneri. Haec, inquit, per inane irrequietis motibus volitant, et huc atque illuc feruntur, sicut pulveris minutias videmus in sole, cum per fenestram radios ac lumen immiserit. Ex his arbores, et herbae, et fruges omnes oriuntur: ex his animalia, et aqua, et ignis, et universa gignuntur, et rursus in eadem resolvuntur. Ferri hoc potest, quamdiu de rebus parvis agitur. Ex his etiam mundus concretus est. Implevit numerum perfectae insaniae; nihil videtur ulterius adiici posse: sed invenit tamen ille quod adderet. Quoniam omne, inquit, infinitum, nec potest quidquam vacare; necesse est ergo innumerabiles esse mundos. Quae tanta vis fuerat atomorum, ut moles tam inaestimabiles ex tam minutis conglobarentur? Ac primum requiro, quae sit istorum seminum vel ratio, vel origo. Si enim ex illis sunt omnia, ipsa igitur unde esse dicemus? quae natura tantam copiam ad efficiendos innumerabiles mundos subministravit? Sed concedamus, ut impune de mundis deliraverit: de hoc lo-
5 quamur, in quo sumus, et quem videmus. Ait, omnia ex individuis corpusculis fieri. Si hoc ita esset, nulla res unquam sui generis semine indigeret: sine ovis alites nasce-

1) V. et ang. om. multi cdd., ut Kell. Bas. G. Z. 2) Reim. Lips. 3. Bas. G. Z.: Equidem. 3) Kell. Z. al., edd. vett.: aliqua. 4) Plerique cdd., ut Kell. Bas. G. Z. et edd. ante Thomas.: Aspera inquit et.

Digitized by Google

rentur, aut ova sine partu; item cetera viventia sine coitu: arbores, et quae gignuntur e terra, propria semina non haberent; quae nos quotidie tractamus et serimus. Cur ex frumento seges nascitur, et rursus ex segete frumentum? Denique si atomorum coitio et conglobatio efficeret omnia, in aere universa concrescerent, siquidem per inane atomi volitant: cur sine terra, sine radicibus, sine humore, sine semine, non herba, non arbor, non fruges oriri, aut generari [1]) possunt? Unde apparet, nihil ex atomis fieri, quandoquidem unaquaeque res habet propriam certamque naturam, suum semen, suam legem ab exordio datam. Denique Lucretius [2]), quasi oblitus atomorum, quos asserebat, ut redargueret eos, qui dicunt ex nihilo fieri omnia, his argumentis usus est, quae contra ipsum valerent. Sic enim dixit:

> Nam si de nihilo fierent, ex omnibus rebus
> Omne genus nasci posset: nil semine egeret.

Item postea,

> Nil igitur fieri de nilo posse fatendum est:
> Semine quando opus est rebus, quo quaeque creatae
> Aeris in teneras possint proferrier auras.

Quis hunc putet habuisse cerebrum, cum haec diceret, nec videret sibi esse contraria? Nihil enim per atomos fieri exinde apparet, quod semen cuiusque rei certum est; nisi forte et [3]) ignis et aquae naturam ex atomis esse credemus. Quid, quod durissimi rigoris materiae si ictu vehementiore collidantur, ignis excutitur. Num in ferro, aut silice atomi latent? Quis inclusit? aut cur sua sponte non emicant? aut quomodo semina ignis in materia frigidissima permanere potuerunt? Omitto silicem ac ferrum. Orbem vitreum plenum aquae si tenueris in sole, de lumine, quod ab aqua refulget, ignis accenditur, etiam in durissimo frigore. Num etiam in aqua ignem esse credendum est? Atqui de sole ignis ne aestate quidem accendi potest. Si cerae inhalaveris, vel si vapor levis aliquid attigerit, aut crustam marmoris, aut laminam, paulatim per minutissimos rores aqua concrescit. Item de halitu terrae, aut maris nebula exsistit: quae aut dispersa humefacit quidquid texerit; aut collecta, in arduos montes in sublime vento rapta, stipatur in

---

1) Nonnulli ll.: or. augerique. 2) 1, 160 s. 206 ss.
3) V. et abest a Kell. Bas. G. Z., edd. vett.

Digitized by Google

nubem, atque imbres maximos deiicit. Ubi ergo dicimus liquores natos esse? num in vapore? num in halitu? num in vento? Atqui nihil potest consistere in eo, quod nec tangitur, nec videtur. Quid ego[1]) de animalibus loquar, in quorum corporibus nihil sine ratione, sine ordine, sine utilitate, sine specie figuratum videmus; adeo ut solertissima et diligentissima omnium partium membrorumque descriptio casum ac fortunam repellat? Sed putemus, artus, et ossa, et nervos, et sanguinem de atomis posse concrescere: quid sensus, cogitatio, memoria[2]), ingenium, quibus seminibus coagmentari possunt? Minutissimis, inquit. Sunt ergo alia maiora. Quomodo igitur insecabilia? Deinde, si ex invisibilibus sunt, quae non videntur, consequens est, ut ex visibilibus sint quae videntur[3]). Cur igitur nemo videt? Sed sive invisibilia, quae sunt in homine, consideres, sive tractabilia, quae veniunt sub asspectum, ratione utraque constare quis non videt? Quomodo ergo sine ratione coeuntia possunt aliquid efficere rationale? Videmus enim nihil esse in omni mundo, quod non habeat in se maximam mirabilemque rationem. Quae quia supra hominis sensum et ingenium est, cui rectius, quam divinae providentiae tribuenda est? An simulacrum hominis et statuam ratio et ars fingit; ipsum hominem de frustis temere concurrentibus fieri putabimus? Et quid simile veritatis in ficto, cum summum et excellens artificium nihil aliud, nisi umbram et extrema corporis lineamenta possit imitari. Num potuit humana solertia dare operi suo aut motum aliquem, aut sensum? Omitto usum videndi, audiendi, odorandi, ceterorumque membrorum vel apparentium, vel latentium mirabiles utilitates; quis artifex potuit aut cor hominis, aut vocem, aut ipsam fabricare sapientiam? Quisquamne igitur sanus existimat, quod homo ratione et consilio facere non possit, id concursu atomorum passim cohaerentium perfici potuisse? Vides, in quae deliramenta inciderint, dum nolunt effectionem curamque rerum deo dare. Concedamus tamen his, ut ex atomis fiant, quae terrena sunt: num etiam coelestia? Deos aiunt incorruptos, aeternos, beatos

---

1) Sic 1 Bon. Cauc. Vulgo: ergo. 2) Ald. et sequu. edd. addunt: mens. 3) Multi cdd., ut Kell. Bas. G. Z. et edd. ante Thomas.: Deinde si ex invis. sint (sunt) quae vid. Ut exhibui 2 Bon 3 Colb. Baluz. Tax.

Digitized by Google

esse; solisque dant immunitatem, ne concursu atomorum 12
concreti esse videantur. Si enim dii quoque ex illis constitissent[1]), dissipabiles fierent, seminibus aliquando resolutis atque in naturam suam revertentibus. Ergo si est aliquid, quod atomi non effecerint, cur non cetera eodem modo intelligamus? Sed quaero, antequam mundum primordia ista generarent, cur sibi dii habitaculum non aedificaverint? Videlicet, nisi atomi coissent coelumque fecissent, 13
adhuc dii per medium inane penderent. Quo igitur consilio, qua ratione de confuso acervo se atomi congregaverunt, ut ex aliis inferius terra conglobaretur, coelum desuper tenderetur, tanta siderum varietate distinctum, ut nihil unquam excogitari possit ornatius? Tanta ergo qui 14
videat et talia, potest existimare, nullo effecta esse consilio, nulla providentia, nulla ratione divina; sed ex atomis subtilius[2]) exiguis concreta esse tanta miracula? Nonne prodigio simile est aut natum esse hominem, qui haec diceret; aut exstitisse, qui crederent? ut Democritum, qui auditor eius fuit, vel Epicurum, in quem vanitas omnis de Leucippi fonte profluxit. At enim, sicut alii dicunt, natura mundus effectus est, quae sensu et figura caret. Hoc vero multo est absurdius. Si natura mundum fecit, consilio et 15
ratione fecerit necesse est; is enim facit aliquid, qui aut voluntatem faciendi habet, aut scientiam. Si caret sensu ac figura, quomodo potest ab ea fieri, quod et sensum habeat, et figuram? Nisi forte quis arbitretur[3]), animalium fabricam tam subtilem[4]) a non sentiente formari animarique potuisse; aut istam coeli speciem tam providenter ad utilitates viventium temperatam, nescio quo casu, sine conditore, sine artifice, subito exstitisse. Si quid est, inquit Chrysippus, quod efficiat ea, quae homo, licet ratione sit praeditus, facere non possit, id profecto est maius, et fortius, et sapientius homine. Homo autem non potest facere coelestia: ergo illud, quod haec efficiet[5]), vel effecerit, superat hominem arte, consilio, prudentia, potestate.

1) Bas. G. Z. al., edd. vett. et pleraeque recc.: deos — constituissent (constituisset). 2) Ita Kell. Bas. G. Goth. Lond. Reg., Bün. Vulgo, ut Z: subtilibus. Nonnullae edd. recc.: subtilibus et. 3) Bon.: arbitratur. 4) Addunt nonnulli ll.: tamque mirabilem. 5) Kell. Bas. G. al., Ven. 1478. Bet. efficiat.

Digitized by Google

Quis igitur potest esse nisi deus? Natura vero, quam veluti matrem esse rerum putant, si mentem non habet, nihil efficiet unquam, nihil molietur. Ubi enim non est cogitatio, nec motus est ullus, nec efficacia. Si autem consilio utitur ad incipiendum aliquid, ratione ad disponendum, arte ad efficiendum, virtute ad consummandum, potestate ad regendum et continendum; cur natura potius, quam deus nominetur? Aut si concursus atomorum, vel carens mente natura ea quae videmus effecit, quaero, cur facere coelum potuerit, urbem, aut domum non potuerit? cur montes marmoris fecerit, columnas et simulacra non fecerit? Atqui non debuerant atomi etiam ad haec efficienda concurrere, siquidem nullam positionem relinquunt, quam non experiantur? Nam de natura, quae mentem non habeat, non est mirandum, quod haec facere oblita sit. Quid ergo est? Utique deus, cum inchoaret hoc opus mundi, quo nihil potest esse nec dispositius ad ordinem, nec aptius ad utilitatem, nec ornatius ad pulchritudinem, nec maius ad molem, quae fieri ab homine non poterant, fecit ipse; in quibus etiam hominem ipsum, cui particulam de sua sapientia dedit, et instruxit eum ratione, quantum fragilitas terrena capiebat, ut ipse sibi efficeret, quae ad usus[1]) suos essent necessaria. Si vero in huius mundi, ut ita dixerim, republica nulla providentia est, quae regat, nullus deus, qui administret, nec omnino sensus ullus in hac rerum natura pollet; unde igitur mens humana tam solers, tam intelligens orta esse credetur? Si enim corpus hominis ex humo fictum est, unde homo nomen accepit; animus ergo, qui sapit et rector est corporis, cui membra obsequuntur tanquam regi et imperatori, qui nec asspici, nec comprehendi potest, non potuit ad hominem nisi a sapiente natura pervenire. Sed sicut omne corpus mens et animus gubernat, ita et mundum deus. Nec enim verisimile est, ut minora et humilia regimen habeant, maiora et summa non habeant. Denique M. Cicero in Tusculanis[2]) et in Consolatione, Animorum, inquit, nulla in terris origo inveniri potest. Nihil est, inquit, in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur; nihil ne aut humidum quidem, aut flabile, aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod

---

1) Kell. Bas. G. al., edd.: in usus. 2) 1, 27.

vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod [1]) et praeterita teneat, et futura provideat, et complecti possit praesentia, quae sola divina sunt. Nec enim invenietur unquam, unde ad hominem venire possint, nisi a deo. Exceptis igitur duobus tribusve calumniatoribus vanis, cum constet, divina providentia mundum regi, sicut et factus est, nec sit quisquam, qui Diagorae Theodorique sententiam, vel Leucippi inane commentum, vel Democriti Epicurique levitatem praeferre audeat auctoritati vel illorum septem priorum, qui sunt appellati sapientes, vel Pythagorae, vel Socratis, vel Platonis, ceterorumque philosophorum, qui esse providentiam iudicaverunt: falsa igitur est et illa sententia, qua putant terroris ac metus gratia religionem a sapientibus institutam, quo se homines imperiti a peccatis abstinerent. Quod si verum sit, ergo derisi ab antiquis sapientibus sumus. Quodsi fallendi nostri atque adeo totius generis humani causa commenti sunt religionem, sapientes igitur non fuerunt, quia in sapientem non cadit mendacium. Sed fuerint sapientes; quae tanta felicitas mentiendi, ut non tantummodo [2]) indoctos, sed Platonem quoque ac Socratem fallerent, et Pythagoram, Zenonem, Aristotelem, maximarum sectarum principes, tam facile deluderent? Est igitur divina providentia, ut senserunt ii homines, quos nominavi; cuius vi ac potestate omnia, quae videmus et facta sunt, et reguntur. Nec enim tanta rerum magnitudo, tanta dispositio, tanta in servandis ordinibus temporibusque constantia aut olim potuit sine provido artifice oriri, aut constare tot saeculis sine incola potenti, aut in perpetuum gubernari sine perito ac sciente [3]) rectore: quod ratio ipsa declarat. Quidquid est enim, quod habet rationem, ratione sit ortum necesse est. Ratio autem sentientis sapientisque naturae est; sapiens vero sentiensque natura nihil aliud potest esse, quam deus. Mundus autem, quoniam rationem habet, qua et regitur, et constat; ergo a deo factus est. Quodsi est conditor rectorque mundi deus, recte igitur ac vere religio constituta est; auctori enim rerum parentique communi honos veneratioque debetur.

---

1) Plerique ll. scripti (Kell. Bas. G. Z.) et ed.: quo. 2) Kell. Bas. G. Z. al., Rom. 1474. al.: non modo. 3) Kell. Bas. G. al.: sentiente.

11. Quoniam constitit de providentia, sequitur ut doceamus, utrumne multorum esse credenda sit, an potius unius. Satis, ut opinor, docuimus in nostris institutionibus, deos multos esse non posse; quod divina vis ac potestas si distribuatur in plures, diminui eam necesse sit: quod autem minuitur, utique et mortale est; si[1]) vero mortalis non est, nec minui, nec dividi potest. Deus igitur unus est, in quo vis et potestas consummata nec minui potest, nec augeri. Si autem sunt multi, dum habent singuli potestatis aliquid ac numinis, summa ipsa decrescit, nec poterunt singuli habere totum, quod est commune cum pluribus: unicuique tantum deerit, quantum ceteri possidebunt. Non possunt igitur in hoc mundo multi esse rectores, nec in una domo multi domini, nec in navi una multi gubernatores, nec in armento, aut grege duces multi, nec in uno examine multi reges; sed ne in coelo quidem multi soles esse potuerunt, sicut nec animae plures in uno corpore: adeo in unitate natura universa consentit. Quodsi mundum

Spiritus[2]) intus alit, totamque infusa per artus
Mens agitat molem, et magno se corpore miscet:

apparet testimonio poetae, unum esse mundi habitatorem deum; siquidem corpus omne nisi ab una mente incoli regique non potest. Omnem igitur divinam potestatem necesse est in uno esse, cuius nutu et imperio regantur omnia; et ideo tantus est, ut ab homine non possit aut verbis enarrari, aut sensibus aestimari. Unde igitur ad homines opinio multorum deorum persuasiove[3]) pervenit? Nimirum ii omnes, qui coluntur ut dii, homines fuerunt, et iidem primi ac maximi reges: sed eos aut ob virtutem, qua profuerant hominum generi, divinis honoribus affectos esse post mortem; aut ob beneficia et inventa, quibus humanam vitam excoluerant, immortalem memoriam consecutos, quis ignorat? nec tantum mares, sed et feminas. Quod cum vetustissimi Graeciae scriptores, quos illi θεολόγους nuncupant, tum etiam Romani Graecos secuti et imitati, docent: quorum praecipue Euhemerus ac noster Ennius, qui eorum omnium natales, coniugia, progenies, imperia, res gestas,

---

1) Kell. Bas. G. Z. al. et edd. antiquiores omnes: plures, diminuitur utique et mortalis est; si. 2) Virg. Aen. 6, 726 s. 3) Sic Par. 1513. Libri: persuasione.

Digitized by Google

obitus, sepulcra [1]) demonstrant. Et secutus eos Tullius tertio de natura deorum libro dissolvit publicas religiones: sed tamen veram, quam ignorabat, nec ipse, nec alius quisquam potuit inducere. Adeo et ipse testatus est falsum quidem apparere, veritatem tamen latere. Utinam, inquit [2]), tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere! Quod quidem non dissimulanter, ut Academicus, sed vere atque ex animi sententia proclamavit, quia veritas humanis sensibus erui non potest; quod assequi valuit humana providentia, id assecutus est, ut falsa detegeret. Quidquid enim fictum et commentitium, quia nulla ratione subnixum est, facile dissolvitur. Unus est igitur princeps et origo rerum deus, sicut Plato in Timaeo [3]) et sensit, et docuit; cuius maiestatem tantam esse declarat, ut nec mente comprehendi, nec lingua exprimi possit. Idem testatur Hermes, quem Cicero ait [4]) in numero deorum apud Aegyptios haberi, eum scilicet, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus nominatus; et erat non modo Platone, verum Pythagora septemque illis sapientibus longe antiquior. Apud Xenophontem [5]) Socrates disputans, ait, formam dei non oportere conquiri; et Plato in legum libris [6]): Quid omnino sit deus, non esse quaerendum; quia nec inveniri possit, nec enarrari. Pythagoras quoque unum deum confitetur, dicens, incorporalem esse mentem, quae per omnem rerum naturam diffusa et intenta, vitalem sensum cunctis animantibus tribuat: Antisthenes autem in Physico unum esse naturalem deum dixit, quamvis gentes et urbes suos habeant populares. Eadem fere Aristoteles cum suis Peripateticis, et Zeno cum suis Stoicis. Longum est enim singulorum sententias exsequi; qui licet diversis nominibus sint abusi, ad unam tamen potestatem, quae mundum regeret, concurrerunt. Sed tamen summum deum eum et philosophi, et poetae, et ipsi denique, qui deos colunt, saepe fateantur, de cultu tamen et honoribus eius nemo unquam requisivit, nemo disseruit; ea scilicet persuasione, qua semper beneficum incorruptumque credentes, nec irasci eum cuiquam, nec ullo cultu indigere arbi-

1) Plurimi ll. scripti (Kell. Bas. G. Z.) et ed. fere omnes: simulacra. 2) de nat. deor. 1, 32. 3) ed. Steph. p. 28. 4) de nat. deor. 3, 22. 5) Memor. 4, 3. 13. 6) l. VII. p. 821.

Digitized by Google

trabantur[1]). Adeo religio esse non potest, ubi metus nullus est.

12. Nunc, quoniam respondimus impiae quorundam detestabilique imprudentiae[2]), vel potius amentiae, redeamus ad propositum. Diximus, religione sublata, nec sapientiam teneri posse, nec iustitiam; sapientiam, quia divinitatis[3]) intellectus, quo differimus a belluis, in homine solo reperiatur: iustitiam, quia nisi cupiditates nostras deus, qui falli non potest, coercuerit, scelerate impieque vivemus. Spectari ergo actus nostros a deo, non modo ad utilitatem communis vitae attinet, sed etiam ad veritatem, quia religione iustitiaque detracta, vel ad stultitiam pecudum amissa ratione devolvimur, vel ad bestiarum immanitatem, imo vero amplius; siquidem bestiae sui generis animalibus parcunt. Quid erit homine truculentius, quid immitius, si demto metu de[4]) superiore, vim legum aut fallere potuerit, aut contemnere? Timor igitur dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem, per quem vita ipsa sustinetur, munitur, gubernatur. Is autem timor aufertur, si fuerit homini persuasum, quod irae sit expers deus; quem moveri et indignari, cum iniusta fiunt, non modo communis utilitas, sed etiam ratio ipsa et veritas persuadet. Rursus nobis ad superiora redeundum est, ut quia docuimus a deo factum esse mundum, doceamus, quare sit effectus.

13. Si consideret aliquis universam mundi administrationem, intelliget profecto, quam vera sit sententia Stoicorum, qui aiunt, nostra[5]) causa mundum esse constructum. Omnia enim, quibus constat, quaeque generat ex se mundus, ad utilitatem hominis accommodata sunt. Homo igne utitur ad usum calefaciendi, et luminis, et coquendorum[6]) ciborum, ferrique fabricandi: utitur fontibus ad potum et ad lavacra, fluminibus ad agros irrigandos terminandasque regiones: utitur terra ad percipiendam fructuum varietatem, collibus ad conserenda vineta, montibus ad

1) Sic nonnullae edd. vett., ut Rom. 1474. Vulgo: arbitrantur. 2) Kell. Z. al., edd. vett.: prudentiae. 3) Ita recte Bün. hunc l. sanavit, in ll. misere corruptum. Concinunt mei ll., nisi quod Kell. Bas. G. cum vulgo: iustitiam dum (Z. quoniam) div. et paulo post Kell. Bas. G. qua nisi praebent. 4) V. de recepit Bün. ex Lond. Reg. A libris abest. 5) Bon. Z., Is. Bün.: nostri. 6) 1 Reg. 2 Colb. Baluz., Lengl.: molliendorum. 2 Bon. Tax.: molendorum.

Digitized by Google

usum arborum atque lignorum, planis ad segetem[1]): utitur mari non solum ad commercia et copias ex longinquis regionibus ferendas, verum etiam ad ubertatem omnis generis piscium. Quodsi his elementis utitur, quibus est proximus, non est dubium, quin et coelo, quoniam et coelestium rerum officia ad fertilitatem terrae, ex qua vivimus, temperata sunt. Sol irrequietis cursibus et spatiis inaequalibus orbes annuos conficit, et aut oriens diem promit ad laborem, aut occidens noctem superducit ad requiem; et tum abscessu longius ad meridiem, tum accessu propius ad septentrionem, hiemis et aestatis vicissitudines facit, ut et hibernis humoribus ac pruinis in ubertatem terra pinguescat, et aestivis caloribus vel herbidae fruges maturitate durentur, vel quae sunt in humidis, incocta et fervefacta mitescant. Luna quoque nocturni temporis gubernatrix, amissi ac recepti luminis vicibus menstrua spatia moderatur et caecas tenebris horrentibus noctes fulgore suae claritatis illustrat, ut aestiva itinera, et expeditiones, et opera sine labore ac molestia confici possint; siquidem

Nocte[2]) leves melius stipulae, nocte arida prata
Tondentur.

Astra etiam cetera vel ortu, vel occasu suo certis stationibus[3]) opportunitates temporum subministrant. Sed et navigiis, quominus errabundo cursu per immensum vagentur, regimen praebent, cum ea rite gubernator observans, ad portum destinati litoris pervehatur. Ventorum spiritu attrahuntur nubes, ut sata imbribus irrigentur, ut vites fetibus, arbusta pomis exuberent. Et haec per orbem vicibus exhibentur, ne desit aliquando, quo vita hominum sustineatur. At enim ceteras animantes eadem terra nutrit, et eiusdem fetu etiam muta pascuntur. Num etiam mutorum causa deus laboravit? Minime; quia sunt rationis expertia. Sed intelligimus, et ipsa eodem modo in usum hominis a deo facta, partim ad cibos, partim ad vestitum, partim ad operis auxilia, ut clarum sit, divinam providentiam rerum et copiarum abundantia hominum vitam instruere atque ornare voluisse; ob eamque causam et aerem volucribus, et mare piscibus, et terram quadrupedibus implevit. Sed Academici

1) V. planis ad seg. om. multi cdd., ut Kell. Bas. G. Z. et edd. vett. 2) Virg. Georg. 1, 289 s. 3) Goth. Kell.: sationibus.

Digitized by Google

contra Stoicos disserentes, solent quaerere, cur, si deus omnia hominum causa fecerit, etiam multa contraria, et inimica, et pestifera nobis reperiantur, tam in mari, quam in terra. Quod Stoici veritatem non respicientes ineptissime repulerunt. Aiunt enim, multa esse in gignentibus et in numero animalium, quorum adhuc [1]) lateat utilitas; sed eam processu temporum inveniri, sicut iam plura prioribus saeculis incognita necessitas et usus invenerit. Quae tandem utilitas potest in muribus, in blattis, in serpentibus reperiri, quae homini molesta et perniciosa sunt? An medicina in his aliqua latet? Quae si est, invenietur aliquando, nempe adversus mala, cum id illi querantur esse omnino malum. Viperam ferunt exustam in cineremque dilapsam, mederi eiusdem bestiae morsui. Quanto melius fuerat eam prorsus non esse, quam remedium contra se ab ea ipsa desiderari. Brevius igitur ac verius respondere potuerunt in hunc modum: Deus cum formasset hominem veluti simulacrum suum, quod erat opificii summum, inspiravit ei sapientiam soli, ut omnia imperio ac ditioni suae subiugaret omnibusque mundi commodis uteretur. Proposuit tamen ei et bona, et mala, quia sapientiam dedit, cuius omnis ratio in discernendis malis ac bonis sita est. Non potest enim quisquam eligere meliora et scire, quid bonum sit, nisi sciat simul reiicere ac vitare, quae mala sunt. Invicem sibi alterutra [2]) connexa sunt, ut sublato alterutro utrumque sit tolli necesse. Propositis igitur bonis malisque, tum demum opus suum peragit sapientia, et quidem bonum appetit ad utilitatem, malum reiicit ad salutem. Ergo sicut bona innumerabilia data sunt, quibus frui posset; sic etiam mala, quae caveret. Nam si malum nullum sit, nullum periculum, nihil denique, quod laedere hominem possit, tollitur omnis materia sapientiae, nec erit homini necessaria. Positis enim tantummodo in conspectu bonis, quid opus est cogitatione, intellectu, scientia, ratione? cum quocunque porrexerit manum, id naturae aptum et accommodatum [3]) sit; ut si quis velit apparatissimam coenam infantibus, qui nondum sapiant, apponere, utique id appetent singuli, quo unumquemque aut impetus, aut

1) V. adhuc om. Kell. Bas. G. Z. al., edd. vett. 2) Z. al., edd. (except. Bet. Lengl.) alterutrum. 3) Kell. Bas. G. Z. al. edd.: commodum.

fames, aut etiam casus attraxerit, et quidquid sumserint, id illis erit utile ac salubre. Quid igitur nocebit, eos, sicuti sunt, permanere, et semper infantes ac nescios esse rerum? Si autem admisceas vel amara, vel inutilia, vel etiam venenata, decipiuntur utique per ignorantiam boni ac mali, nisi accedat his sapientia, per quam habeant malorum reiectionem, bonorumque delectum. Vides ergo, magis propter mala opus nobis esse sapientia: quae nisi fuissent proposita, rationale animal non essemus. Quodsi haec ratio vera est, quam Stoici nullo modo videre potuerunt, dissolvitur etiam argumentum illud Epicuri. Deus, inquit, aut vult tollere mala, et non potest; aut potest, et non vult; aut neque vult, neque potest; aut et vult, et potest. Si vult, et non potest; imbecillis est, quod in deum non cadit: si potest, et non vult; invidus, quod aeque alienum est a deo: si neque vult, neque potest; et invidus, et imbecillis est, ideoque nec deus: si et vult, et potest, quod solum deo convenit, unde ergo sunt mala? aut cur illa non tollit? Scio plerosque philosophorum, qui providentiam defendunt, hoc argumento perturbari solere, et invitos paene adigi, ut deum nihil curare fateantur, quod maxime quaerit Epicurus; sed nos ratione perspecta, formidolosum hoc argumentum facile dissolvimus. Deus enim potest, quidquid velit, et imbecillitas, vel invidia in deo nulla est: potest igitur mala tollere, sed non vult; nec ideo tamen invidus est. Idcirco enim non tollit, quia sapientiam, sicut edocui, simul tribuit, et plus est boni ac iucunditatis in sapientia, quam in malis molestiae. Sapientia enim facit, ut etiam deum cognoscamus, et per eam cognitionem immortalitatem assequamur, quod est summum bonum. Itaque nisi prius malum agnoverimus, nec bonum poterimus agnoscere. Sed hoc non vidit Epicurus, nec alius quisquam, si tollantur mala, tolli pariter sapientiam; nec ulla in homine virtutis remanere vestigia, cuius ratio in sustinenda et superanda malorum acerbitate consistit. Ita propter exiguum compendium sublatorum malorum maximo, et vero, et proprio nobis bono careremus. Constat igitur, omnia propter hominem proposita tam mala, quam etiam bona.

14. Sequitur, ut ostendam, cur fecerit hominem ipsum deus. Sicut mundum propter hominem machinatus est, ita ipsum propter se, tanquam divini templi antistitem,

Digitized by Google

spectatorem operum rerumque coelestium. Solus est enim, qui sentiens capaxque rationis intelligere possit deum, qui opera eius admirari, virtutem potestatemque perspicere; idcirco enim consilio, mente, prudentia instructus est: ideo solus praeter ceteras animantes recto corpore ac statu factus est, ut ad contemplationem parentis sui excitatus esse videatur: ideo sermonem solus accepit ac linguam cogitationis interpretem, ut enarrare maiestatem domini sui possit: postremo idcirco ei cuncta subiecta sunt, ut factori atque artifici deo esset ipse subiectus. Si ergo deus hominem suum voluit esse cultorem, ideoque illi tantum honoris attribuit, ut rerum omnium dominaretur: utique iustissimum est, et deum colere, qui tanta praestiterit, et amare hominem [1]), qui sit nobiscum divini iuris societate coniunctus. Nec enim fas est, cultorem dei a dei cultore violari. Unde intelligitur, religionis ac iustitiae causa esse hominem figuratum. Cuius rei testis est M. Tullius in libris de legibus [2]), ita dicens: Sed omnium, quae in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos. Quod si est verissimum, deus ergo vult omnes homines esse iustos, id est, deum et hominem caros habere: deum scilicet honorare tanquam patrem, hominem diligere velut fratrem; in his enim duobus tota iustitia consistit. Qui ergo aut deum non agnoscit, aut homini nocet, iniuste et contra naturam suam vivit, et hoc modo irrumpit institutum legemque divinam.

15. Hic fortasse quaerat aliquis, unde ad hominem peccata pervenerint, aut quae pravitas divini instituti regulam ad peiora detorserit; ut cum sit ad iustitiam genitus, opera tamen efficiat iniusta. Iam superius explanavi, simul deum proposuisse bonum ac malum: et bonum quidem diligere, malum autem, quod huic repugnat, odisse; sed ideo malum permisisse, ut et bonum emicaret, quod alterum sine altero, sicut saepe docui, intelligimus constare non posse: denique ipsum mundum ex duobus elementis repugnantibus et invicem copulatis esse concretum, igneo et humido; nec potuisse lucem fieri, nisi et tenebrae fuissent, quia nec

1) Libri magnopere variant. Secutus sum Lips. 1., Thys. al.
2) 1, 10.

superum potest esse sine infero, nec oriens sine occidente, nec calidum sine frigido, nec molle sine duro. Sic et nos ex duobus aeque repugnantibus compacti sumus, anima et corpore, quorum alterum coelo asscribitur, quia tenue est et intractabile, alterum terrae, quia comprehensibile est; alterum solidum et aeternum est, alterum fragile atque mortale. Ergo alteri bonum adhaeret, alteri malum; alteri lux, vita, iustitia, alteri tenebrae, mors, iniustitia. Hinc exstitit in hominibus naturae suae depravatio, ut esset necesse constitui legem, qua possent et vitia prohiberi, et virtutis officia imperari. Cum igitur sint in rebus humanis bona et mala, quorum rationem declaravi, necesse est, in utramque partem moveri deum, et ad gratiam, cum iusta fieri videt; et ad iram, cum cernit iniusta. Sed occurrit nobis Epicurus ac dicit: Si est in deo laetitiae affectus ad gratiam, et odii ad iram, necesse est habeat et timorem, et libidinem, et cupiditatem, ceterosque affectus, qui sunt imbecillitatis humanae. Non est necesse, ut timeat, qui irascitur; aut moereat, qui gaudet: denique iracundi minus timidi sunt, et natura laeti minus moerent. Quid opus est de humanis affectibus dicere, quibus fragilitas nostra succumbit? Consideremus divinam necessitatem; nolo enim naturam dicere, quia deus nunquam creditur natus. Timoris affectus habet in homine materiam, in deo non habet. Homo, quia multis casibus periculisque subiectus est, metuit, ne qua vis maior exsistat, quae illum verberet, spoliet, laceret, affligat, interimat: deus autem, in quem nec egestas, nec iniuria, nec dolor, nec mors cadit, timere nullo pacto potest, quia nihil est, quod ei vim possit inferre. Item libidinis ratio et causa in homine manifesta est. Nam quia fragilis et mortalis effectus est, necesse fuit alterum sexum diversumque constitui, cuius permixtione soboles effici posset ad continuandam generis perpetuitatem. Haec autem libido in deo locum non habet, quia et fragilitas, et interitus ab eo alienus est: nec ulla est apud eum femina, cuius possit copulatione gaudere; nec successione indiget, qui semper futurus est. Eadem de invidia et cupiditate dici possunt, quae certis manifestisque de causis in hominem cadunt, in deum nullo modo. At vero et gratia, et ira, et miseratio habent in deo materiam, recteque illis utitur summa illa et singularis potestas ad rerum conservationem.

Digitized by Google

16. Quaerit quispiam, quae sit ista materia? Primum accidentibus malis afflicti homines ad deum plerumque confugiunt, mitigant, obsecrant, credentes eum posse ab iis iniurias propulsare. Habet igitur causam miserandi; nec enim tam immitis est hominumque contemtor, ut auxilium laborantibus deneget. Item plurimi, quibus persuasum est deo placere iustitiam, eum, quia[1]) sit dominus ac parens omnium, venerantur et[2]) precibus assiduis, ac frequentibus votis, dona et sacrificia offerunt, nomen eius laudibus prosequuntur, iustis ac bonis operibus demereri eum laborantes. Ergo est, propter quod deus et possit, et debeat gratificari. Nam si nihil est tam conveniens deo, quam beneficentia, nihil autem tam alienum, quam ut sit ingratus: necesse est, ut officiis optimorum sancteque viventium praestet aliquid ac vicem reddat, ne subeat ingrati culpam, quae est etiam homini criminosa. Contra autem sunt alii facinorosi et nefarii, qui libidinibus omnia polluant, caedibus vexent, fraudent, rapiant, periurent, nec consanguineis, nec parentibus parcant, leges, et ipsum etiam deum negligant. Habet igitur ira in deo materiam. Non est enim fas, eum, cum talia fieri videat, non moveri et insurgere ad ultionem sceleratorum, et pestiferos nocentesque delere, ut bonis omnibus consulat: adeo et in ipsa ira inest et gratificatio. Inania ergo et falsa reperiuntur argumenta vel eorum, qui, cum irasci deum nolunt, gratificari volunt, quia ne hoc quidem fieri sine ira potest; vel eorum, qui nullum animi motum esse in deo putant, et quia sunt aliqui affectus, qui non cadunt in deum, ut libido, timor, avaritia, moeror, invidia, omni prorsus affectu eum vacare dixerunt. His enim vacat, quia vitiorum affectus sunt: eos autem, qui sunt virtutis, id[3]) est, ira in malos, caritas in bonos, miseratio in afflictos, quoniam divina potestate sunt digna, proprios, et iustos, et veros habet. Quae profecto nisi habeat, humana vita turbabitur; atque ad tantam confusionem deveniet status rerum, ut contemtis superatisque legibus, sola regnet audacia, ut nemo denique tutus esse possit, nisi qui viribus praevaleat: ita quasi communi latrocinio terra omnis depopulabitur. Nunc vero quoniam et mali poenam, et

---

1) Ita Kell.; Z.: qui. Vulgo: eumque qui. 2) Edd. fere omnes: cum. 3) Bün. legi iubet: ut.

Digitized by Google

boni gratiam, et afflicti opem sperant; et virtutibus locus est, et scelera rariora sunt. At enim plerumque et scelerati feliciores sunt, et boni miseriores, et iusti ab iniustis impune vexantur. Considerabimus postea, cur ista fiant. Interim de ira explicemus, an sit aliqua in deo; utrum nihil curet omnino, nec moveatur ad ea, quae impie geruntur.

17. Deus, inquit Epicurus, nihil curat. Nullam igitur habet potestatem; curare enim necesse est eum, qui habet potestatem: vel si habet, et non utitur, quae tanta est[1]) causa, ut ei, non dicam nostrum genus, sed etiam mundus ipse sit vilis? Ideo, inquit, corruptus est ac beatus, quia semper quietus. Cui ergo administratio tantarum rerum cessit, si haec a deo negligantur, quae videmus ratione summa gubernari? aut quietus esse quomodo potest, qui vivit et sentit? Nam quies aut somni res est, aut mortis. Sed nec somnus habet quietem. Nam cum soporati sumus, corpus quidem quiescit, animus autem irrequietus agitatur; imagines sibi, quas cernat, effingit, ut naturalem suum motum exerceat varietate visorum, avocatque se falsis, dum membra saturentur, ac vigorem capiant de quiete. Quies igitur sempiterna solius mortis est. Si autem mors deum non attingit, deus igitur nunquam quietus est. Dei vero actio quae potest esse, nisi mundi administratio? Si vero mundi curam gerit, curat igitur hominum vitam deus, ac singulorum actus animadvertit, eosque sapientes ac bonos esse desiderat. Haec est voluntas dei, haec divina lex; quam qui sequitur, qui observat, deo carus est. Necesse est igitur, ut ira moveatur adversus eum, qui hanc aeternam divinamque legem aut violaverit, aut spreverit. Si nocet[2]) alicui deus, iam bonus non est. Non exiguo falluntur errore, qui censuram sive humanam, sive divinam acerbitatis[3]) nomine infamant, putantes nocentem dici oportere, qui nocentes afficit poena. Quod si est, nocentes igitur leges habemus, quae peccantibus supplicia sanxerunt; nocentes iudices, qui scelere convictos poena capitis afficiunt. Quodsi et lex iusta est, quae et nocenti tribuit[4]), quod meretur, et iudex integer ac bonus dicitur, cum male

---

1) Nonnulli ll. scripti et plurimi ed. addunt v. negligendi. 2) 1 Bon. Reg. Put., Thomas. al.: nocet inquit. 3) 1 Bon. Reg. Put., Thomas. al. addunt: et malitiae. 4) Kell. Bas. G. Z. Reim. Lips. 3. Goth.: retribuit.

Digitized by Google

facta vindicat; bonorum enim salutem custodit, qui malos punit: ergo et deus, cum malis obest, nocens non est; ipse est autem [1]) nocens, qui aut innocenti nocet, aut nocenti parcit, ut pluribus noceat. Libet quaerere ab iis, qui deum faciunt immobilem, si quis habeat rem, domum, familiam, servique eius contemnentes patientiam domini, omnia eius invaserint, ipsi bonis eius fruantur, ipsos familia eius honoret, dominus autem contemnatur ab omnibus, irrideatur, relinquatur: utrumne sapiens esse possit, qui contumelias non vindicet, suisque rebus eos perfrui patiatur, in quos habeat potestatem? Quae tanta in quoquam potest patientia reperiri? si tamen patientia nominanda est, et non stupor quidam insensibilis. Sed facile est ferre contemtum. Quid si fiant illa, quae a Cicerone [2]) dicuntur? Etenim quaero, si quis paterfamilias liberis suis a servo interfectis, uxore occisa, incensa domo, supplicium de servo non quam [3]) acerrimum sumserit: utrum is clemens ac misericors, an inhumanus et crudelissimus esse videatur? Quodsi eiusmodi facinoribus ignoscere, crudelitatis est potius, quam pietatis: non est ergo virtutis in deo, ad ea, quae iniuste fiunt, non commoveri. Nam mundus tanquam dei domus est, et homines tanquam servi; quibus si ludibrio sit nomen eius, qualis, aut quanta patientia est, ut honoribus suis cedat, prava et iniqua fieri videat, et non indignetur, quod proprium et naturale est ei, cui peccata non placeant? Irasci ergo rationis est; auferuntur enim delicta, et refrenatur licentia, quod utique iuste sapienterque fit. Sed Stoici non viderunt esse discrimen recti et pravi; esse iram iustam, esse et iniustam: et quia medelam rei non inveniebant, voluerunt eam penitus excidere. Peripatetici vero non excidendam, sed temperandam esse dixerunt, quibus in sexto libro [4]) institutionum satis respondimus. Nescisse autem philosophos, quae ratio esset irae, apparet ex definitionibus eorum, quas Seneca enumeravit in libris, quos de ira composuit. Ira est, inquit [5]), cupiditas ulciscendae iniuriae; aut [6]), ut ait Posidonius, cupiditas puniendi eius, a quo te inique putes laesum. Quidam ita definierunt: Ira est incitatio animi ad nocendum ei, qui aut nocuit, aut

1) Bon.: is est a. Reim., Bün.: is a. est. 2) in Catilin. or. IV. c. 6. 3) Libri: nunquam. 4) c. 15 ss. 5) 1, 3. 2, 3. 6) Sic Bon., Bün. Vulgo: alii.

Digitized by Google

nocere voluit. Aristotelis definitio non multum a nostra abest. Ait enim, iram esse cupiditatem doloris rependendi[1]). Haec est ira, de qua superius, diximus, quae etiam mutis inest: in homine vero cohibenda est, ne ad aliquod maximum malum prosiliat per furorem. Haec in deo esse non potest, quia ille stabilis[2]) est; in homine autem, quia fragilis est, invenitur. Inurit enim laesio dolorem, et dolor facit ultionis cupiditatem. Ubi est ergo illa ira adversus delinquentes? quae utique non est cupiditas ultionis, quia non praecedit iniuria. Non dico de iis, qui adversus leges peccant, quibus etsi iudex sine crimine irasci potest, fingamus tamen, eum sedato animo esse debere, cum subiicit poenae nocentem, quia legum sit minister, non animi, aut potestatis suae; sic enim volunt, qui iram conantur evellere: sed de iis potissimum dico, qui sunt nostrae potestatis, ut servi, ut liberi, ut coniuges, ut discipuli, quos cum delinquere videmus, incitamur ad coercendum. Necesse est enim bono ac iusto displicere, quae prava sunt; et cui malum displicet, movetur, cum id fieri videt. Ergo surgimus ad vindictam, non quia laesi sumus, sed ut disciplina servetur, mores corrigantur, licentia comprimatur. Haec est ira iusta; quae sicut in homine necessaria est ad pravitatis correctionem, sic utique in deo, a quo ad hominem pervenit exemplum. Nam sicuti nos potestati nostrae subiectos coercere debemus, ita etiam peccata universorum deus coercere debet. Quod ut faciat, irascatur necesse est, quia naturale est bono ad alterius peccatum moveri et incitari. Ergo definire debuerunt: ira est motus animi ad coercenda peccata insurgentis. Nam definitio Ciceronis[3]): ira est libido ulciscendi, non multum a superioribus distat. Ira autem, quam possumus vel furorem, vel iracundiam nominare, haec ne in homine quidem debet esse, quia tota vitiosa est; ira vero, quae ad correctionem vitiorum pertinet, nec homini adimi debet, nec deo potest, quia et utilis est rebus humanis, et necessaria.

18. Quid opus est, inquiunt, ira, cum sine hoc affectu

---

1) Ita pleraeque edd., sed ll. h. m. variant: reprimendi, respuendi (Z.), respondendi (Kell. Bas. G.), unde fortasse ex Seneca reponendi restituendum. Ceterum cf. Aristot. Rhetor. 2, 2.
2) Sic Lips. 2. 3. Viteb. Reim. Bas. G. Z., Bün. Vulgo: quia illaesibilis. 3) Tuscul. 4, 19. 8, 5.

peccata corrigi possint? Atqui nullus est, qui peccantem possit videre tranquille: possit fortasse, qui legibus praesidet, quia facinus non sub oculis eius admittitur, sed defertur aliunde tanquam dubium; nec unquam potest esse scelus tam clarum, ut defensioni locus non sit, et ideo potest iudex non moveri adversus eum, qui potest innocens inveniri: cumque detectum facinus in lucem venerit, iam non sua, sed legum sententia utitur. Potest concedi, ut sine ira faciat; habet enim, quod sequatur. Nos certe, cum domi peccatur a nostris, sive id cernimus, sive sentimus, indignari necesse est; ipse enim peccati asspectus, indignus est. Nam qui non movetur omnino, aut probat delicta, quod est turpius et iniustius, aut molestiam castigandi fugit, quam sedatus animus et quieta mens aspernatur ac renuit, nisi stimulaverit ira et incitaverit; qui autem commovetur [1]), tamen intempestiva lenitate vel saepius, quam necesse est, vel etiam semper ignoscit, is plane et illorum vitam perdit, quorum audaciam nutrit ad facinora maiora, et sibi ipsi [2]) aeternam molestiarum materiam subministrat. Vitiosa est ergo in peccatis irae suae cohibitio. Laudatur Archytas Tarentinus, qui cum in agro corrupta esse omnia comperisset, villici sui culpam redarguens, Miserum te, inquit, quem iam verberibus necassem, nisi iratus essem. Unicum hoc exemplum temperantiae putant; sed auctoritate ducti non vident, quam inepta et locutus fuerit, et fecerit. Nam si, ut ait Plato [3]), nemo prudens punit, quia peccatum est, sed ne peccetur, apparet, quam malum vir sapiens proposuerit exemplum. Si enim senserint servi, dominum suum saevire, cum non irascitur, tum parcere, cum irascitur; non peccabunt utique leviter, ne verberentur, sed quantum potuerint gravissime, ut stomachum perversi hominis incitent, atque impune discedant. Ego vero laudarem, si cum fuisset iratus, dedisset irae suae spatium, ut residente per intervallum temporis animi tumore, haberet modum castigatio. Non ergo propter irae magnitudinem donanda erat poena, sed differenda; ne aut peccanti maiorem iusto dolorem inureret [4]), aut castiganti furorem. Nunc vero quae tandem aequitas, aut quae sapientia est, ut ali-

1) Nonnulli edd., ut 2 Bon. Reg. Put., Lengl.: cum moveatur. Kell.: commoveatur. 2) Goth., Bet. Bün.: ipse. 3) V. Senec. de ira 1, 16. 4) Z al.: immitteret.

Digitized by Google

quis ob exiguum delictum[1]) puniatur, ob maximum non puniatur? Quodsi naturam rerum causasque didicisset, nunquam tam importunam continentiam profiteretur, ut nequam servus iratum sibi fuisse dominum gratularetur. Nam sicut corpus humanum deus multis et variis sensibus ad usum vitae necessariis instruxit, sic et animo varios attribuit affectus, quibus vitae ratio constaret; ut libidinem producendae[2]) sobolis gratia dedit, sic iram cohibendorum causa delictorum. Verum ii, qui nesciunt fines bonorum ac malorum, sicut libidine utuntur ad corruptelas et ad voluptates, sic ira et affectu ad nocendum, dum iis, quos odio habent, irascuntur. Ergo etiam non peccantibus irascuntur, etiam paribus, aut etiam superioribus. Hinc quotidie ad immania facinora prosilitur: hinc tragoediae saepe nascuntur. Esset igitur laudandus Archytas, si, cum alicui civi et pari facienti sibi iniuriam fuisset iratus, repressisset se tamen, et patientia furoris impetum mitigasset. Haec sui cohibitio gloriosa est, qua compescitur aliquod imminens magnum malum: servorum autem filiorumque peccata non coercere, peccatum est; evadent enim ad maius malum per impunitatem. Hic non cohibenda ira, sed etiam, si iacet, excitanda est. Quod autem de homine dicimus, id etiam de deo, qui hominem similem sui fecit. Omitto de figura dei dicere, quia Stoici negant habere ullam formam deum; et ingens alia materia nascetur, si eos coarguere velimus: de animo tantum loquor. Si deo subiacet cogitare, sapere, intelligere, providere, praestare: ex omnibus autem animalibus homo solus haec habet; ergo ad dei similitudinem factus est: sed ideo procedit in vitium, quia de terrena fragilitate permixtus, non potest id, quod a deo sumsit, incorruptum purumque servare, nisi ab eodem deo iustitiae praeceptis imbuatur.

19. Sed quoniam compactus est, ut diximus, e duobus, animo et corpore; in altero virtutes, in altero vitia continentur, et impugnant invicem. Animi enim bona, quae sunt in continendis libidinibus, contraria sunt corpori; et corporis bona, quae sunt in omni genere voluptatum, inimica sunt animo. Sed si virtus animi repugnaverit volu-

---

1) Kell. Bas. G. Z. al., edd. vett.: dolorem. 2) Al.: prodendae.

ptatibus easque compresserit, erit vere deo similis. Unde apparet, animam hominis, quae virtutem divinam capit, non esse mortalem. Sed discrimen illud est, quod cum virtus habeat amaritudinem, et sit dulcis illecebra voluptatis, vincuntur plurimi, et abstrahuntur ad suavitatem: ii vero, qui se corpori rebusque terrenis addixerunt, premuntur in terram, nec assequi possunt divini muneris gratiam, quia se vitiorum labibus inquinaverunt. Qui autem deum secuti eique parentes, corporis desideria contemserint, et virtutem praeferentes voluptatibus, innocentiam iustitiamque servaverint: hos deus ut sui similes recognoscit. Cum igitur sanctissimam legem posuerit, velitque universos innocentes ac beneficos esse; potestne non irasci, cum videt contemni legem suam, abiici virtutem, appeti voluptatem? Quodsi est mundi administrator, sicut esse debet, non utique contemnit id, quod est in omni mundo vel maximum: si est providens[1]), ut oportet deum, consulit utique generi humano, quo sit vita nostra et copiosior, et melior, et tutior: si est pater ac deus[2]) universorum, certe et virtutibus hominum delectatur, et vitiis commovetur; ergo et iustos diligit, et impios odit. Odio, inquit, opus non est; semel enim statuit bonis praemium, et malis poenam. Quodsi aliquis iuste innocenterque vivat, et idem deum nec colat, nec curet omnino, ut Aristides et Cimon ceterique[3]) philosophorum, cedetne huic impune, quod cum legi dei obtemperaverit, ipsum tamen spreverit? Est igitur aliquid, propter quod deus possit irasci, tanquam fiducia integritatis adversus eum rebellanti. Si huic potest irasci propter superbiam, cur non magis peccatori, qui legem cum ipso pariter latore contemserit? Iudex peccatis veniam dare non potest, quia voluntati servit alienae; deus autem potest, quia est legis suae ipse disceptator et iudex, quam cum poneret, non utique ademit sibi omnem potestatem, sed habet ignoscendi licentiam.

20. Si potest ignoscere, potest igitur et irasci. Cur

---

1) Kell. al., edd. vett.: providus. 2) Davisius (ad Epit. c. 70.) emendavit: dominus. 3) Kell. Bas. G. Z. plurimique edd. et edd. vett.: Aristoteles ceterique. Qui alterum nomen addunt (Ald. al.) praebent: Timon. Sed Aristides legitur in 1 Bon. Reg. Put. 1 Vatic. 1 Colb. 1 Bodl. et Clarom. in m., et Cimon recte restituit Bün.

Digitized by Google

ergo, inquiet aliquis, et qui peccant, saepe felices sunt; et qui pie vivunt, saepe miseri? Quia fugitivi et abdicati libere vivunt; et qui sub disciplina patris, aut domini sunt, strictius et frugalius. Virtus enim per mala et probatur, et constat; vitia per voluptatem. Nec tamen ille, qui peccat, sperare debet perpetuam impunitatem, quia nulla est perpetua felicitas:

sed scilicet ultima semper
Exspectanda dies homini, dicique beatus
Ante obitum nemo supremaque funera debet;

ut ait poeta non insuavis[1]). Exitus est, qui arguit felicitatem; et nemo iudicium dei potest nec vivus effugere, nec mortuus. Habet enim potestatem et vivos praecipitare de summo, et mortuos aeternis afficere cruciatibus. Imo, inquit, si irascitur deus, statim debuit vindicare, et pro merito quemque punire. At enim si id faceret, nemo superesset. Nullus est enim, qui nihil peccet; et multa sunt, quae ad peccandum irritent: aetas, vinolentia, egestas, occasio, praemium. Adeo subiecta est peccato fragilitas carnis, qua induti sumus, ut nisi huic necessitati deus parceret, nimium fortasse pauci viverent: propter hanc causam patientissimus est, et iram suam continet. Nam quia perfecta est in eo virtus, necesse est patientiam quoque eius esse perfectam, quae et ipsa virtus est. Quam multi ex peccatoribus iusti posterius effecti sunt, ex malis boni, ex improbis continentes! quam multi in prima aetate turpes et omnium iudicio damnati, postmodum tamen laudabiles exstiterunt! quod utique non fieret, si omne peccatum poena sequeretur. Leges publicae manifestos reos damnant; sed plurimi sunt, quorum peccata occuluntur: plurimi, qui delatorem comprimunt aut precibus, aut praemio: plurimi, qui iudicia eludunt per gratiam, vel potentiam. Quodsi eos omnes, qui humanam poenam effugiunt, censura divina damnaret, esset homo aut rarus, aut etiam nullus in terra. Denique vel una illa causa delendi generis humani iusta esse potuisset, quod homines contemto deo vivo, terrenis fragilibusque figmentis honorem divinum tanquam coelestibus deferunt, adorantes opera humanis digitis laborata. Cumque illos deus artifex ore sublimi, statu recto figuratos, ad

1) Ovid. Metam. 3, 135 ss.

contemplationem coeli et notitiam dei excitaverit, curvare se ad terram maluerunt pecudum modo[1]). Humilis enim, et curvus, et pronus est, qui ab asspectu coeli deique patris aversus, terram, quam calcare debuerat, id est, de terra ficta et formata veneratur. In tanta igitur impietate hominum tantisque peccatis id assequitur patientia dei, ut se ipsi homines damnatis vitae prioris erroribus, corrigant. Denique et boni sunt iustique multi, et abiectis terrenis cultibus, maiestatem dei singularis agnoscunt. Sed cum maxima et utilissima sit dei patientia, tamen, quamvis sero, noxios punit, nec patitur longius procedere, cum eos inemendabiles esse perviderit.

21. Superest una et extrema quaestio. Nam dixerit fortasse quispiam, adeo non irasci deum, ut etiam in praeceptis hominem irasci vetet. Possem dicere, quod ira hominis refrenanda fuerit, quia iniuste saepe irascitur, et praesentem habet motum, quia temporalis est. Itaque ne fierent ea, quae faciunt per iram et humiles, et mediocres, et magni reges, temperari debuit furor eius et comprimi, ne mentis impos in bile[2]) aliquod inexpiabile facinus admitteret. Deus autem et non ad praesens irascitur, quia aeternus est perfectaeque virtutis, et nunquam nisi merito irascitur. Sed tamen non ita res se habet. Nam si omnino prohiberet irasci, ipse quodammodo reprehensor opificii sui fuisset, qui a principio[3]) iram iecori[4]) hominis indidisset; siquidem creditur causa huius commotionis in humore *fellis* contineri. Non igitur in totum prohibet irasci, quia is affectus necessario datus est: sed prohibet in ira permanere. Ira enim mortalium debet esse mortalis; nam si maneat, confirmantur inimicitiae ad perniciem sempiternam. Deinde rursus, cum irasci quidem, sed tamen non peccare praecepit, non utique evellit iram radicitus, sed temperavit, ut in omni castigatione modum ac iustitiam teneremus. Qui ergo irasci nos iubet, ipse utique irascitur: qui placari ce-

1) Nonnulli cdd., Ald. al.: et pecudum more (modo) humi repere. 2) Vulgo om. edd. v. in bile; sed cum in multis cdd. bonae notae, ut etiam in Kell, Bas. G. legatur: impossibile Ian. Guilielmi (Quaest. in Plaut. Menaechm. c. 4.) retinxit a bile, aut in bile, probant Is. Gall. Bün. 3) Kell. Bas. G. Z. al. et edd. ante Thomas.: quia in principio. 4) Emman., Bün.: felli. Kell.: in felle homini.

lerius praecipit, est utique ipse placabilis; ea enim praecepit, quae sunt iusta et rebus utilia communibus. Sed quia dixeram, non esse iram dei temporalem, sicut hominis, qui praesentanea commotione fervescit, nec facile regere se potest propter fragilitatem: intelligere debemus, quia sit aeternus deus, iram quoque eius in aeternum manere; sed rursum, quia virtute sit maxima praeditus, in potestate habere iram suam, nec ab ea regi, sed ipsum illam, quemadmodum velit, moderari: quod utique non repugnat superiori. Nam si prorsus immortalis fuisset ira eius, non esset satisfactioni, aut gratiae post delictum locus, cum ipse homines ante solis occasum reconciliari iubeat: sed ira divina in aeternum manet adversus eos, qui peccant in aeternum. Itaque deus non thure, non hostia, non pretiosis muneribus, quae omnia sunt corruptibilia, sed morum emendatione placatur; et qui peccare desinit, iram dei mortalem facit. Idcirco enim non ad praesens noxium quemque punit, ut habeat homo resipiscendi et corrigendi sui facultatem.

22. Haec habui, quae de ira dei dicerem, Donate carissime; ut scires, quemadmodum refelléres eos, qui deum faciunt immobilem. Restat, ut more Ciceronis utamur epilogo ad perorandum. Sicut ille in Tusculanis de morte disserens fecit, ita nos in hoc opere testimonia divina, quibus credi possit, adhibere debemus, ut illorum persuasionem revincamus, qui sine ira deum esse credentes, dissolvunt omnem religionem: sine qua, ut ostendimus, aut immanitate belluis, aut stultitia pecudibus adaequamur; in sola enim religione, id est, in dei summi notione sapientia est. Prophetae universi divino spiritu repleti, nihil aliud, quam de gratia dei erga iustos, et de ira eius adversus impios loquuntur. Quorum testimonia nobis quidem satis sunt: verum iis quoniam non credunt isti, qui sapientiam capillis et habitu iactant, ratione quoque et argumentis fuerant a nobis refellendi. Sic enim praepostere agitur, ut humana divinis tribuant auctoritatem, cum potius humanis divina debuerint. Quae nunc sane omittamus, ne nihil apud istos agamus, et in infinitum materia procedat. Ea igitur quaeramus testimonia, quibus illi possint aut credere, aut certe non repugnare. Sibyllas [1]) plurimi et maximi auctores

1) Cdd. 4. recc., Ald. al. addunt: multas fuisse.

tradiderunt: Graecorum, Aristo Chius et Apollodorus Erythraeus; nostrorum, Varro et Fenestella. Hi omnes praecipuam et nobilem praeter ceteras Erythraeam fuisse commemorant. Apollodorus quidem ut de civi ac populari sua gloriatur; Fenestella vero etiam legatos Erythras a senatu esse missos refert, ut huius Sibyllae carmina Romam deportarentur [1]), et ea consules Curio et Octavius in Capitolio, quod tunc erat curante Q. Catulo restitutum, ponenda curarent. Apud hanc de summo et conditore rerum deo huiusmodi versus reperiuntur [2]):

Ἄφθαρτος κτίστης αἰώνιος αἰθέρα ναίων,
τοῖς ἀγαθοῖς ἀγαθὸν προφέρων πολὺ μείζονα μισθόν,
τοῖς δὲ κακοῖς ἀδίκοις τε χόλον καὶ θυμὸν ἐγείρων.

Rursus alio loco enumerans, quibus maxime facinoribus incitetur deus, haec intulit [3]):

Φεῦγε τε λατρείας ἀνόμους, θεῷ ζῶντι λάτρευε·
μοιχείας τε φυλάξαι καὶ ἄρσενος ἄκρατον [4]) εὐνήν,
τὴν δ' ἰδίαν γενεὰν παίδων τρέφε, μηδὲ φόνευε.
τοῖς δὲ γὰρ ἀθάνατος κεχολώσεται, ὅσκεν ἁμάρτῃ.

Indignatur ergo adversus peccatores.

23. Verum quia plures, ut ostendi, Sibyllae a doctissimis auctoribus fuisse traduntur, unius testimonium satis non sit ad confirmandam, sicut intendimus, veritatem. Cumaeae quidem volumina, quibus Romanorum fata conscripta sunt, in arcanis habentur: ceterarum tamen fere omnium libelli, quominus in usu sint omnibus, non vetantur. Ex quibus alia denuntians universis gentibus iram dei ob impietatem hominum, hoc modo exorsa est [5]):

Ἐρχομένης ὀργῆς μεγάλης ἐπὶ κόσμον ἀπειθῆ
ἔσχατον εἰς αἰῶνα θεοῦ μηνύματα φαίνω,
πᾶσι προφητεύσασα κατὰ πόλιν ἀνθρώποισιν.

Alia quoque per indignationem dei adversus iniustos cataclysmum priore saeculo factum esse dixit, ut malitia generis humani exstingueretur [6]):

Ἐξ οὗ μηνίσαντος ἐπουρανίοιο θεοῖο
αὐταῖσιν πολίεσσι καὶ ἀνθρώποισιν ἅπασιν,
γῆν ἐκάλυψε θάλασσα κατακλυσμοῖο ῥαγέντος.

---

1) Z.: deportarent. 2) ed. Gall. p. 29. Theophil. ad Autol. l. 2. ed. Col. 1686. p. 113 s. 3) ed. Gall. p. 475. 4) Libri: ἄκριτον. 5) ed. Gall. p. 676. 6) ed. Gall. p. 492.

Digitized by Google

Simili modo deflagrationem postea futuram vaticinata est, qua rursus impietas hominum deleatur[1]).

Καὶ τότε γινώσκειν θεὸν οὐκέτι πραῢν ἐόντα,
ἀλλὰ χόλῳ βρίθοντα καὶ ἐξολέκοντά τε γένναν
ἀνθρώπων μάλα πᾶσαν ὑπ' ἐμπρησμοῦ μεγάλοιο.

Unde apud Nasonem[2]) de Iove ita dicitur:

Esse quoque in fatis reminiscitur, affore tempus,
Quo mare, quo tellus, correptaque regia coeli
Ardeat, et mundi moles operosa laboret.

Quod tum fiat necesse est, cum honor et cultus dei summi apud homines interierit. Eadem tamen placari eum poenitentia factorum et sui emendatione contestans, haec addidit[3]):

ἆ μέλεοι μετάθεσθε βροτοὶ τάδε, μηδὲ πρὸς ὀργὴν
παντοίην ἀγάγητε θεὸν μέγαν.

Item paulo post:

Οὐδ' ὀλέσει, παύσει δὲ πάλιν χόλον, ἣν ἄρα πάντες
εὐσεβίην ἐρίτιμον ἐνὶ φρεσὶν ἀσκήσητε.

Deinde alia Sibylla coelestium terrenorumque genitorem diligi oportere denuntiat, ne ad perdendos homines indignatio eius insurgat.

Μήποτε θυμωθεὶς θεὸς ἄφθιτος ἐξαπολέσσῃ
πᾶν γένος ἀνθρώπων βίοτον καὶ φῦλον ἀναιδὲς
δεῖ στέργειν γενετῆρα θεὸν σοφὸν αἰὲν ἐόντα.

Ex his apparet, vanas esse rationes philosophorum, qui deum putant sine ira, et inter ceteras laudes eius id ponunt, quod est inutilissimum, detrahentes ei, quod est rebus humanis maxime salutare, per quod constat ipsa maiestas[4]). Regnum hoc imperiumque terrenum, nisi metus custodiat, solvitur. Aufer iram regi; non modo nemo parebit, sed etiam de fastigio praecipitabitur. Imo vero cuilibet humili eripe hunc affectum; quis eum non spoliabit? quis non deridebit? quis non afficiet iniuria? Ita nec indumenta, nec sedem, nec victum poterit habere, aliis quidquid habuerit diripientibus; nedum putemus coelestis imperii maiestatem

---

1) ed. Gall. p. 529 s. De hoc l. in edd. misere corrupto v. Struv. l. l. Kell. ita habet: ka pote teynos | chintenoy ke | gi peainten la | cho lobritonta | kai ex ole chon | to poimain apa | sanypem tresmo | ym thalois. Loci interpretatio latina a plerisque cdd. videtur abesse, editionum eam prima Aldina praebet. 2) Metam. 1, 256 ss. 3) ed. Gall. p. 530. 537. 618. 4) Sic 2 Bon. Tax. Pen., Thom. Is. Thys. al. Vulgo: ponunt quod est contra ipsam maiestatem.

Digitized by Google

sine ira et metu posse consistere. Apollo Milesius de Iudaeorum religione consultus, responso haec indidit:

'Ηδὲ [1]) θεὸν βασιλῆα καὶ γεννητῆρα πρὸ πάντων,
ὃν τρέμεται καὶ γαῖα, καὶ οὐρανὸς, ἠδὲ θάλασσα,
ταρτάρεοί τε μυχοὶ, καὶ δαίμονες ἐκφρίττουσιν.

Si tam lenis est, quam philosophi volunt, quomodo ad nutum eius non modo daemones et ministri tantae potestatis, sed etiam coelum, et terra, et rerum natura omnis contremiscit? Si enim nullus alteri servit nisi coactus, omne igitur imperium metu constat; metus autem per iram. Nam si non moveatur quis adversus parere nolentem, nec cogi poterit ad obsequium. Consulat unusquisque affectus suos: iam intelliget, neminem posse sine ira et castigatione imperio subiugari. Ubi ergo ira non fuerit, imperium quoque non erit. Deus autem habet imperium: ergo et iram, qua constat imperium, habeat necesse est.

24. Quapropter [2]) nemo vaniloquentia philosophorum inductus, ad contemtum se dei erudiat, quod est maximum nefas. Debemus hunc omnes et amare, quod pater est; et vereri, quod dominus; et honorificare, quod beneficus; et metuere, quod severus: utraque persona in eo venerabilis. Quis salva pietate non diligat animae suae parentem? aut quis impune contemnat eum, qui rerum dominator habeat in omnes veram et aeternam potestatem? Si patrem consideres, ortum nobis ad lucem, qua fruimur, subministrat: per illum vivimus, per illum in hospitium huius mundi intravimus. Si deum [3]) cogites, ille nos innumerabilibus copiis alit, ille sustentat, in huius domo habitamus, huius familia sumus, et si minus obsequens, quam decebat, minusque officiosa, quam domini et parentis immortalia merita poscebant: tamen plurimum proficit ad veniam consequendam, si cultum eius notionemque teneamus; si abiectis humilibus terrenisque tam rebus, quam bonis, coelestia et divina sempiterna meditemur. Quod ut facere possimus, deus nobis sequendus est, deus adorandus et diligendus [4]), quoniam in eo est materia rerum, et ratio virtutum, et fons bonorum. Quid enim deo aut potentia [5]) maius est, aut

1) Struv. coni.: οἶδε. 2) Ald. et sequu. edd. haec quae sequuntur cum cap. superiori connectunt. 3) Davis. ad. Epit. c. 70. legi iubet: dominum. 4) V. et dilig. om. plerique ll. scripti et ed. Habent ea 2 Bon. Tax. 1 Lips., Thomas. al. 5) Kell. addit: eius.

Digitized by Google

ratione perfectius, aut claritate luculentius? Qui quoniam nos ad sapientiam genuit, ad iustitiam procreavit; non est fas hominem relicto deo, sensus ac vitae datore, terrenis fragilibusque famulari, aut quaerendis temporalibus bonis inhaerentem, ab innocentia et pietate desciscere [1]). Non faciunt beatum vitiosae ac mortiferae voluptates; non opulentia, libidinum incitatrix [2]); non inanis ambitio; non caduci honores, quibus illaqueatus animus humanus et corpori mancipatus, aeterna morte damnatur: sed innocentia sola, sola iustitia, cuius legitima et digna merces est immortalitas, quam statuit a principio deus sanctis et incorruptis mentibus, quae se a vitiis et ab omni labe terrena integras inviolatasque conservant. Huius praemii coelestis ac sempiterni participes esse non possunt, qui fraudibus, rapinis, circumscriptionibus conscientiam suam polluerunt, quique iniuriis hominum, nefariis commissis, ineluibiles sibi maculas inusserunt. Proinde universos oportet, qui sapientes, qui homines merito dici volunt, fragilia contemnere, terrena calcare, humilia despicere, ut possint cum deo beatissima necessitudine copulari. Auferatur impietas, discordiae dissensionesque turbulentae ac pestiferae sopiantur, quibus humanae societates, et publici foederis divina coniunctio irrumpitur [3]), dirimitur, dissipatur: quantum possumus, boni ac benefici esse meditemur; si quid nobis opum, si quid suppetit copiarum, non voluptati unius, sed multorum saluti impertiatur. Voluptas enim tam mortalis est, quam corpus, cui exhibet ministerium. Iustitia vero et beneficentia tam immortales, quam mens et anima, quae bonis operibus similitudinem dei assequitur. Sit nobis deus non in templis, sed in corde nostro consecratus. Destructilia [4]) sunt omnia, quae manu fiunt. Mundemus hoc templum, quod non fumo, non pulvere, sed malis cogitationibus sordidatur; quod non cereis [5]) ardentibus, sed claritate ac luce sapientiae illuminatur. In quo si deum semper crediderimus esse praesentem, cuius divinitati secreta mentis patent, ita [6]) vivemus, ut et propitium semper habeamus, et nunquam vereamur iratum.

---

1) Sic Bon. Tax., Bün. Lengl. Vulgo: discedere. 2) Bon. Tax. 1 Guelf.: irritatrix. 3) Par. 1513 al.: rumpitur. Bet.: dirumpitur. 4) Multi cdd., ut Bas. G. Z., edd.: destructibilia. 5) Kell. Bas. G. Z.: ceris. 6) Plurimi ll. scripti, ut Kell. Bas. G. Z., et edd. vett.: eius divinitatis potentia ita.

LUCII CECILII
LIBER
AD DONATUM CONFESSOREM
DE
MORTIBUS PERSECUTORUM.

1. Audivit dominus orationes tuas, Donate carissime, quas in conspectu eius [constitutus fundere soles, imo et preces sanctissimorum martyrum, qui gloriosa confessione sempiternam sibi coronam pro fidei suae meritis][1]) quaesierunt. Ecce, [deletis omnibus adversariis et restituta][2]) per orbem tranquillitate, profligata nuper ecclesia rursum exsurgit, et maiore gloria templum dei, quod ab impiis fuerat eversum, misericordia domini fabricatur. Excitavit enim deus principes, qui tyrannorum nefaria et cruenta imperia resciderunt et humano generi providerunt, ut iam quasi discusso transacti[3]) temporis nubilo, mentes omnium pax iucunda et serena laetificet. Nunc post tantae[4]) tempestatis violentos turbines, placidus aer et optata[5]) lux refulsit; nunc placatus servorum suorum precibus[6]) deus iacentes et afflictos coelesti auxilio sublevavit; nunc moerentium lacrymas, exstincta impiorum conspiratione, detersit. Qui illuctati[7]) erant deo, iacent; qui templum sanctum everterant, ruina maiore[8]) ceciderunt; qui iustos excarnificaverant, coelestibus plagis et cruciatibus meritis nocentes animas profuderunt. Sero id[9]) quidem, sed graviter ac digne. Distulerat enim poenas eorum deus, ut ederet in eos magna et mirabilia exempla, quibus posteri discerent, et deum esse unum, et eundem vindicem[10]) digna videlicet[11]) supplicia impiis ac persecutoribus irrogare. De quo exitu [eorum tes]tificari placuit, ut omnes,

1) C.: „cons..... m..... ssim m... qui glōsa fessione sepu.... pro fidei ... rittis." Lengl. priora v. ita refinxit: „constanter fundis per dies omnes et carissimorum fratrum qui — ." 2) C.: „addaetur his omnibus adversariis restituto." 3) C.: trisansarii. Bün.: tristi nefarii. 4) C.: postatae. Bün.: post atrae. 5) C.: obicca. 6) V. precibus a C. abest. 7) C.: illustrati. 8) C.: maioris. 9) C.: seruit; vulgo edd.: serius. 10) C.: iucucem. 11) C.: uid...

qui procul moti fuerunt, vel qui p[ost nos fu]turi sunt, scirent, quatenus virtutem ac maiestatem suam in e[xstinguen]dis delendisque nominis sui hostibus deus summus ostenderit. 'Nunc tamen satis est[1]) si a principio, ex quo est ecclesia constituta, qui fuerint persecutores eius[2]) et quibus poenis in eos coelestis iudicis severitas vindicaverit, exponam.

2. Extremis temporibus Tiberii Caesaris, ut scriptum legimus, dominus noster Iesus Christus a Iudaeis cruciatus est, post[3]) diem decimum kalendarum Aprilium duobus Geminis consulibus. Cum resurrexisset die tertio, congregavit discipulos, quos metus comprehensionis eius in fugam verterat, et diebus quadraginta cum his commoratus, aperuit corda eorum, et scripturas interpretatus est, quae usque ad id tempus obscurae atque involutae fuerant[4]): ordinavitque eos et instruxit ad praedicationem dogmatis ac doctrinae suae, disponens testamenti novi solemnem disciplinam. Dein officio repleto, circumvolvit eum procella nubis, et subtractum oculis hominum rapuit in coelum. Et inde discipuli, qui tunc erant undecim, assumtis in locum Iudae proditoris Matthia et Paulo, dispersi sunt per omnem terram ad evangelium praedicandum, sicut illis magister dominus imperaverat, et per annos XXV. usque ad principium Neroniani imperii, per omnes provincias et civitates ecclesiae fundamenta miserunt. Cumque iam Nero imperaret, Petrus Romam advenit, et editis quibusdam miraculis, quae virtute ipsius dei, data sibi ab eo potestate, faciebat, convertit multos ad iustitiam, deoque templum fidele ac stabile collocavit. Qua re ad Neronem delata, cum animadverteret, non modo Romae, sed ubique quotidie magnam multitudinem deficere a cultu idolorum, et ad religionem novam damnata vetustate transire, ut erat exsecrabilis ac nocens tyrannus, prosilivit ad excidendum coeleste templum delendamque iustitiam, et primus omnium persecutus dei servos, Petrum cruci affixit et Paulum[5]) interfecit. Nec tamen habuit impune. Respexit enim deus vexationem populi sui. Deiectus itaque fastigio imperii ac devolutus a summo tyrannus impotens, nusquam repente comparuit, ut ne sepulturae quidem locus in terra tam malae bestiae appareret.

---

1) C.: ostenderet Vinc ta....... est. 2) C.: ...ecut. rei. 3) Cf. Institt. 4, 10. et quae disputat Baluzius ed. Bauldri II. p. 114 ss. 4) C.: fuerint. 5) Fortasse addendum: gladio.

Unde illum quidam deliri credunt esse translatum ac vivum reservatum, Sibylla [1]) dicente matricidam profugum a finibus terrae [2]) esse venturum, ut quia primus persecutus est, idem etiam novissimus persequatur et antichristi praecedat adventum, [quod ne]fas est credere. Sicut duos prophetas vivos esse translatos [et ultimo eos tempore ante iudicium] [3]) Christi sanctum ac sempiternum, cum descendere coeperit, [redituros Sibyllae] [4]) pronuntiant; eodem modo etiam Neronem venturum putant, [ut prae]cursor diaboli ac praevius sit venientis ad vastationem terrae et humani generis eversionem.

3. Post hunc interiectis aliquot annis, alter non minor tyrannus ortus est, qui cum exerceret invisam dominationem, subiectorum tamen cervicibus incubavit quam diutissime, tutusque regnavit, donec impias manus adversus dominum tenderet. Postquam vero ad persequendum iustum populum instinctu daemonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum luit poenas. Nec satis ad ultionem fuit, quod est interfectus domi; etiam memoria nominis eius erasa est. Nam cum multa mirabilia opera fabricasset, cum Capitolium aliaque nobilia monumenta fecisset, senatus ita nomen eius persecutus est, ut neque imaginum, neque titulorum eius relinqueret ulla vestigia, gravissimis [5]) decretis etiam mortuo notam inureret ad [6]) ignominiam sempiternam. Rescissis igitur actis tyranni, non tantum in statum pristinum ecclesia restituta est, sed etiam multo clarius ac floridius enituit: secutisque temporibus, quibus multi ac boni principes Romani imperii clavum regimenque tenuerunt, nullos inimicorum impetus passa, manus suas in orientem occidentemque porrexit; ut iam nullus esset terrarum angulus tam remotus, quo non religio dei penetrasset, nulla denique [7]) natio tam feris moribus vivens, ut non suscepto dei cultu ad iustitiae opera mitesceret. Sed enim postea longa pax rupta est.

4. Exstitit enim post annos plurimos exsecrabile animal Decius, qui vexaret ecclesiam; quis enim iustitiam, nisi malus, persequatur? Et quasi huius rei gratia provectus

---

1) ed. Gall. p. 619. 522. 2) V. terrae in C. non legitur. 3) C.: „in ultima —— que initium.“ 4) C.: ....um. Intellige Thesbiten et Mosen v. Orac. sib. ed. Gall. p. 270. 278. 5) C.: gravissime. 6) ac. 7) C.: denique di.

Digitized by Google

esset ad illud principale fastigium, furere protinus contra deum coepit, ut protinus caderet. Nam profectus adversum Carpos, qui tum Daciam Moesiamque occupaverant, statimque circumventus a barbaris et cum magna exercitus parte deletus, ne [1]) sepultura quidem potuit honorari; sed exutus ac nudus, ut hostem dei oportebat, pabulum feris ac volucribus iacuit.

5. Non multo post Valerianus quoque non dissimili furore correptus, impias manus in deum [2]) intentavit, et multum, quamvis brevi tempore, iusti sanguinis fudit. At illum deus novo ac singulari poenae [3]) genere affecit, ut esset posteris documentum, adversarios dei semper dignam scelere suo recipere mercedem. Hic captus a Persis non modo imperium, quo [4]) fuerat insolenter usus, sed etiam libertatem, quam ceteris ademerat, perdidit vixitque in servitute turpissime. Nam rex Persarum Sapores, qui eum ceperat, si quando libuerat [5]) aut vehiculum asscendere, aut equum, inclinare sibi Romanum iubebat ac terga praebere, et imposito pede super [6]) dorsum eius, illud esse verum dicebat, exprobrans ei cum risu, non quod in tabulis, aut parietibus Romani pingerent. Ita ille dignissime triumphatus, aliquamdiu vixit, ut diu barbaris Romanum nomen ludibrio ac derisui esset. Etiam hoc ei accessit ad poenam, quod cum filium haberet imperatorem, captivitatis suae tamen ac servitutis extremae non invenit ultorem, nec omnino repetitus est. Postea vero quam pudendam vitam in illo dedecore finivit, derepta [7]) est ei cutis et exuta visceribus pellis infecta rubro colore, ut in templo barbarorum deorum ad memoriam clarissimi triumphi poneretur, legatisque nostris semper esset ostentui [8]), ne nimium Romani viribus suis fiderent, cum exuvias capti principis apud deos suos cernerent. Cum igitur tales poenas de sacrilegis deus exegerit, nonne mirabile est, ausum esse quemquam postea non modo facere, sed etiam cogitare adversus maiestatem singularis dei, regentis et continentis universa?

6. Aurelianus, qui esset natura vesanus et praeceps, quamvis captivitatem Valeriani meminisset, tamen oblitus sceleris eius et poenae, iram dei crudelibus factis lacessivit.

---

1) C.: nec. 2) C.: deo. 3) C.: propene; unde fortasse: prorsus p. vel prope p. 4) C.: quod. 5) C.: libuerit. 6) C.: supra. 7) C.: direpta. 8) C.: ostentus.

Verum illi ne perficere quidem, quae cogitaverat, licuit, sed protinus inter initia sui furoris exstinctus est. Nondum ad provincias ulteriores cruenta eius scripta pervenerant, et iam Coenofrurio, qui locus est Thraciae, cruentus ipse humi iacebat, falsa quadam suspicione ab amicis suis interemtus. Talibus et tot exemplis coerceri posteriores tyrannos oportebat: at hi non modo territi non sunt, sed audacius etiam contra deum confidentiusque fecerunt.

7. Diocletianus, qui scelerum inventor et malorum machinator fuit, cum disperderet omnia, ne [1]) a deo quidem manus potuit abstinere. Hic orbem terrae simul et avaritia, et timiditate subvertit. Tres enim participes regni sui fecit, in quatuor partes orbe diviso et multiplicatis exercitibus, cum singuli eorum longe maiorem numerum militum habere contenderent, quam priores principes habuerant, cum soli rempublicam gererent. Adeo maior esse coeperat numerus accipientium, quam dantium, ut enormitate indictionum consumtis viribus colonorum, desererentur agri et culturae verterentur in silvam. Et ut omnia terrore complerentur, provinciae quoque in frusta concisae: multi praesides et plura officia singulis regionibus ac paene iam civitatibus incubare; item rationales multi, et magistri, et vicarii praefectorum, quibus omnibus civiles actus admodum rari, sed condemnationes tantum et proscriptiones frequentes, exactiones rerum innumerabilium, non dicam crebrae, sed perpetuae, et in exactionibus iniuriae non ferendae. Nec [2]) quoque tolerari possunt, quae ad exhibendos milites spectant. Idem insatiabili avaritia thesauros nunquam minui volebat, sed semper extraordinarias opes ac largitiones congerebat, ut ea quae recondebat, integra atque inviolata servaret. Idem cum variis iniquitatibus immensum faceret caritatem, legem pretiis rerum venalium statuere conatus est. Tunc ob exigua et vilia multus sanguis effusus, nec venale quidquam metu apparebat, et caritas multo deterius exarsit, donec lex necessitate ipsa post multorum exitium solveretur. Huc accedebat infinita quaedam cupiditas aedificandi, non minor provinciarum exactio in exhibendis operariis, et artificibus, et plaustris omnibusque [3]) quaecunque sint fabricandis operibus necessaria. Hic basilicae, hic

1) C.: nec. 2) C.: Hec. 3) C.: omnibus.

Digitized by Google

circus, hic moneta, hic armorum fabrica, hic uxori domus, hic filiae. Repente magna pars civitatis exceditur[1]). Migrabant omnes cum coniugibus et liberis, quasi urbe ab hostibus capta. Et cum perfecta haec fuerant cum interitu provinciarum, non recte facta sunt, aiebat; alio modo fiant. Rursus dirui ac mutari necesse erat, iterum fortasse casura. Ita semper dementabat, Nicomediam studens urbi Romae coaequare. Iam illud praetereo, quam multi perierint possessionum, aut opum gratia. Hoc enim usitatum et fere licitum consuetudine malorum. Sed in hoc illud fuit praecipuum, quod ubicunque cultiorem agrum viderat, aut ornatius aedificium, iam parata domino calumnia et poena capitalis, quasi non posset rapere aliena sine sanguine.

8. Quid frater eius Maximianus, qui est dictus Herculius? Non dissimilis ab eo; nec enim possent in amicitia tam fideli cohaerere, nisi esset in utroque mens una, eadem cogitatio, par voluntas, aequa sententia. Hoc solum differebant, quod avaritia minor in altero fuit, in altero maior; in hoc minus audaciae et plus timiditatis, in illo plus vero[2]) animi, non ad bene faciendum, sed ad male. Nam cum ipsam imperii sedem teneret Italiam, subiacerentque opulentissimae provinciae, vel Africa, vel Hispania, non erat in custodiendis opibus tam diligens, quarum illi copia suppetebat. Et cum opus esset, non deerant locupletissimi senatores, qui subornatis indiciis affectasse imperium dicerentur, ita ut effoderentur assidue lumina senatus. Cruentissimus fiscus male partis opibus affluebat. Iam libido in homine pestifera[3]), non modo ad corrumpendos mares[4]), quod est odiosum ac detestabile, verum etiam ad violandas primorum filias. Nam quacunque iter fecerat, avulsae a conspectu parentum virgines statim praesto. His rebus beatum se iudicabat; his constare felicitatem imperii sui putabat, si libidini et cupiditati malae nihil denegaret. Constantium praetereo, quoniam dissimilis ceterorum fuit dignusque, qui solus orbem teneret.

9. Alter vero Maximianus, quem sibi generum Diocletianus asciverat, non his duobus tantum, quos tempora

1) Heum.: exciditur. 2) Locum alii aliter emendant. C.: „avaritia minori altero fuit plus maiori vero minus sed plus timiditatis plus vero.“ 3) C.: pestifero. 4) C.: mores.

Digitized by Google

nostra senserunt, sed omnibus qui fuerunt, malis peior. Inerat huic bestiae naturalis barbaries et feritas a Romano sanguine aliena. Non mirum, cum mater eius Transdanuviana infestantibus Carpis in Daciam novam transiecto amne confugerat. Erat etiam corpus moribus congruens, status[1]) celsus, caro ingens et in horrendam magnitudinem diffusa et inflata. Denique et verbis, et actibus, et asspectu terrori omnibus ac formidini fuit. Socer quoque eum metuebat acerrime; cuius timoris haec fuit causa. Narseus, rex Persarum, concitatus domesticis exemplis avi sui Saporis, ad occupandum orientem cum magnis copiis inhiabat. Tunc Diocletianus, ut erat in omni tumultu meticulosus animique deiectus[2]), simul et exemplum Valeriani timens, non ausus est obviam tendere, sed hunc per Armeniam misit, ipse in oriente subsistens et aucupans exitus rerum. Ille insidiis suis[3]) barbaros, quibus mos est cum omnibus suis ad bellum pergere, multitudine impeditos et sarcinis occupatos, non difficiliter oppressit; fugatoque Narseo rege reversus cum praeda et manubiis ingentibus, sibi attulit superbiam, Diocletiano timorem. In tantos namque fastus post hanc victoriam elevatus[4]) est, ut iam detrectaret Caesaris nomen. Quod cum in literis ad se datis audisset, truci vultu ac voce terribili exclamabat: quousque Caesar? Exinde insolentissime agere coepit, ut ex Marte se procreatum et videri, et dici vellet, tanquam alterum Romulum; maluitque Romulam matrem stupro infamare, ut ipse diis oriundus videretur. Sed differo de factis eius dicere, ne confundam tempora. Postea enim quam nomen imperatoris accepit, exuto socero, tum demum furere coepit et contemnere omnia. Diocles, sic[5]) enim ante imperium vocabatur, cum rempublicam talibus consiliis et talibus sociis everteret, cum pro sceleribus suis nihil non mereretur, tamdiu tamen summa felicitate regnavit, quamdiu manus suas iustorum sanguine non inquinaret. Quam vero causam persequendi habuerit, exponam.

10. Cum ageret in partibus orientis, ut erat pro[6]) timore scrutator rerum futurarum, immolabat pecudes et in iecoribus earum[7]) ventura quaerebat. Tum quidam mini-

---

1) C.: statu. 2) C.: disiectus. 3) Toll.: ins. usus. 4) Heum.: elatus. 5) V. sic abest a C. 6) prae. 7) C.: eorum cf. Salvian. de gubern. d. l. 7. ed. Brem. p. 135.

strorum[1]) scientes dominum, cum assisterent immolanti, imposuerunt frontibus suis immortale signum: quo facto, fugatis daemonibus, sacra turbata sunt. Trepidabant aruspices, nec solitas in extis notas videbant, et quasi non litassent, saepius immolabant. Verum identiden mactatae hostiae nihil ostendebant, donec magister ille aruspicum Tagis[2]) seu suspicione, seu visu ait, idcirco non respondere sacra, quod rebus divinis profani homines interessent. Tunc ira furoris sacrificare non eos tantum, qui sacris ministrabant, sed universos, qui erant in palatio, iussit et in eos, si[3]) detrectassent, verberibus animadverti; datisque ad praepositos literis, etiam milites cogi ad nefanda sacrificia praecepit, ut qui non paruissent, militia solverentur. Hactenus furor eius et ira processit, nec amplius quidquam contra legem, aut religionem dei fecit. Deinde interiecto aliquanto tempore, in Bithyniam venit hiematum, eodemque tum Maximianus quoque Caesar inflammatus scelere advenit, ut ad persequendos Christianos instigaret senem vanum, quia iam principium fecerat. Cuius furoris hanc causam fuisse cognovi.

11. Erat mater eius deae[4]) montium cultrix, mulier admodum superstitiosa. Quae cum esset[5]), dapibus sacrificabat paene quotidie, ac vicariis[6]) suis epulas exhibebat. Christiani abstinebant, et illa cum gentibus epulante, ieiuniis hi et orationibus insistebant. Hinc concepit odium adversus eos, ac filium suum non minus superstitiosum querelis muliebribus ad tollendos homines incitavit. Ergo habito inter se per totam hiemem consilio, cum nemo admitteretur et omnes de summo statu reipublicae tractari arbitrarentur, diu senex furori eius repugnavit, ostendens quam perniciosum esset inquietari orbem terrae, fundi sanguinem multorum; illos libenter mori solere, satis esse, si palatinos tantum ac milites ab ea religione prohiberet. Nec tamen deflectere potuit praecipitis hominis insaniam. Placuit ergo amicorum sententiam experiri. Nam erat huius malitiae, cum bonum quid facere decrevisset, sine consilio faciebat, ut ipse laudaretur; cum autem malum, quoniam id reprehendendum sciebat, in consilium multos advocabat, ut aliorum culpae asscriberetur, quicquid ipse

1) Cf. institt. 4, 27. 2) Tages. 3) Heum.: qui. 4) C.: deorum. 5) Toll. addit: Nicomediae. 6) vicanis.

Digitized by Google

deliquerat. Admissi ergo iudices pauci, et pauci militares, ut dignitate antecedebant, interrogabantur. Quidam proprio adversus Christianos odio, inimicos deorum et hostes religionum publicarum tollendos esse censuerunt; et qui aliter sentiebant, intellecta hominis voluntate vel timentes, vel gratificari volentes, in eandem sententiam congruerunt. Ne[1]) sic quidem flexus est imperator, ut accommodaret assensum; sed deos potissimum consulere statuit, misitque aruspicem ad Apollinem Milesium. Respondit ille ut divinae religionis inimicus. Traductus est itaque a proposito; et quoniam nec amicis, nec Caesari, nec Apollini poterat reluctari, hanc moderationem tenere conatus est, ut eam rem sine sanguine transigi iuberet, cum Caesar vivos cremari vellet, qui sacrificio repugnassent.

12. Inquiritur peragendae rei dies aptus et felix; ac potissimum Terminalia deliguntur, quae sunt a. d. VII. kalendas Martias, ut quasi terminus imponeretur huic religioni.

Ille[2]) dies primus leti primusque malorum
Causa fuit,

quae et ipsis, et orbi terrarum acciderunt. Qui dies cum illuxisset, agentibus consulatum senibus ambobus octavum et septimum, repente adhuc dubia luce, ad ecclesiam praefectus cum ducibus, et tribunis, et rationalibus venit; et revulsis foribus, simulacrum dei quaeritur: scripturae repertae incenduntur: datur omnibus praeda, rapitur, trepidatur, discurritur. Ipsi vero in speculis: in alto enim constituta ecclesia ex palatio videbatur; diu inter se concertabant, utrum ignem potius supponi oporteret. Vicit sententia Diocletianus, cavens, ne magno incendio facto pars aliqua civitatis arderet. Nam multae ac magnae domus ab omni parte cingebant. Veniebant igitur praetoriani acie structa cum securibus et aliis ferramentis, et immissi undique, templum[3]) illud editissimum paucis horis solo adaequarunt.

13. Postridie propositum est edictum, quo cavebatur, ut religionis illius homines carerent omni honore ac dignitate, tormentis subiecti essent, ex quocunque ordine ac[4]) gradu venirent, adversus eos omnis actio valeret[5]); ipsi

---

1) C.: nec. 2) Virg. Aen. 4, 169 s. 3) C.: tamen. 4) aut. 5) C.: caleret.

Digitized by Google

non de iniuria, non de adulterio, non de rebus ablatis agere possent, libertatem denique ac vocem non haberent. Quod edictum quidam, etsi non recte, magno tamen animo deripuit[1]) et conscidit, cum irridens diceret, victorias Gothorum et Sarmatarum propositas[2]); statimque productus, non modo extortus, sed etiam legitime[3]) coctus, cum admirabili patientia postremo exustus est.

14. Sed Caesar non contentus est edicti legibus; aliter Diocletianum aggredi parat. Nam ut illum ad propositum crudelissimae persecutionis impelleret, occultis ministris palatio subiecit incendium, et cum pars quaedam conflagrasset, Christiani arguebantur, velut hostes publici, et[4]) ingenti invidia simul cum palatio Christianorum nomen ardebat: illos consilio cum eunuchis habito, de exstinguendis principibus cogitasse, duos imperatores domi suae paene vivos esse combustos. Diocletianus vero, qui semper se volebat videri astutum et intelligentem, nihil potuit suspicari; sed ira inflammatus, excarnificari omnes suos protinus praecepit[5]). Sedebat ipse atque innocentes igne torquebat[6]): item iudices universi, omnes denique, qui erant in palatio magistri data potestate torquebant. Erant certantes, quis prior aliquid inveniret: nihil usquam reperiebatur, quippe cum familiam Caesaris nemo torqueret. Aderat ipse et instabat, nec patiebatur iram inconsiderati senis deflagrare. Sed quindecim diebus interiectis, aliud rursum incendium molitus est. Id[7]) celerius animadversum, nec tamen auctor apparuit. Tunc Caesar medio hiemis profectione parata prorupit, eodem die contestans fugere se, ne vivus arderet.

15. Furebat ergo imperator iam non in domesticos tantum, sed in omnes; et primam omnium filiam Valeriam coniugemque Priscam sacrificio pollui coegit. Potentissimi quondam eunuchi necati, per quos palatium et ipse ante constabat; comprehensi presbyteri ac ministri et sine ulla probatione ad confessionem[8]) damnati, cum omnibus suis deducebantur. Omnis sexus et aetatis homines ad exustionem rapti: nec singuli, quoniam tanta erat multitudo, sed

---

1) C.: diripuit. 2) C.: praepositas. 3) lentissime; lento igne. 4) C.: et cum. 5) C.: coepit. 6) C.: torrebat. G. a Mastricht: terrebat. 7) C.: sed. 8) C.: confessione; quare alii ac (aut) confessione correxerunt.

Digitized by Google

gregatim circumdato igni ambiebantur [1]; domestici alligatis ad collum molaribus mari mergebantur. Nec minus in ceterum populum persecutio violenter incubuit. Nam iudices per omnia templa dispersi, universos ad sacrificia cogebant. Pleni carceres erant: tormentorum genera inaudita excogitabantur, et ne cui temere ius diceretur, arae in secretariis ac pro tribunali positae, ut litigatores prius sacrificarent, atque ita causas suas dicerent; sic ergo ad iudices, tanquam ad deos adiretur. Etiam literae ad Maximianum atque Constantium commeaverant, ut eadem facerent. Eorum sententia in tantis rebus exspectata non erat. Et quidem senex Maximianus libens paruit per Italiam, homo non adeo clemens. Nam Constantius, ne dissentire a maiorum praeceptis videretur, conventicula, id est parietes, qui restitui poterant, dirui passus est; verum autem dei templum, quod est in hominibus, incolume servavit.

16. Vexabatur ergo universa terra, et praeter Gallias, ab oriente usque ad occasum tres acerbissimae bestiae saeviebant.

Non [2]), mihi si linguae centum sint oraque centum,
Ferrea vox, omnes scelerum comprendere formas,
Omnia poenarum percurrere nomina possim,

quae [3]) iudices per provincias iustis atque innocentibus intulerunt. Verum quid opus est illa narrare, praecipue tibi, Donate carissime, qui praeter ceteros tempestatem turbidae persecutionis expertus es? Nam cum incidisses in Flaccinum praefectum, non pusillum homicidam, deinde in Hieroclem ex vicario praesidem, qui auctor et consiliarius ad faciendam persecutionem fuit, postremo in Priscillianum, successorem eius, documentum omnibus invictae fortitudinis praebuisti. Novies enim tormentis cruciatibusque variis subiectus, novies adversarium gloriosa confessione vicisti novem proeliis zabulum cum satellitibus suis debellasti, novem victoriis saeculum cum suis terroribus triumphasti. Quam iucundum illud spectaculum deo fuit, cum victorem te cerneret, non candidos equos, aut immanes elephantos, sed ipsos potissimum triumphatores currui tuo subiugantem [4])? Hic est verus triumphus, cum dominatores domi-

---

1) amburebantur. 2) Virg. Aen. 6, 625 ss. 3) quas. 4) Heinsius: subiungentem.

nantur. Victi enim tua virtute ac subiugati sunt, quandoquidem nefanda iussione contemta, omnes apparatus ac terriculas tyrannicae potestatis fide stabili et robore animi profligasti. Nihil adversus te verbera, nihil ungulae, nihil ignis, nihil ferrum, nihil varia tormentorum genera valuerunt. Adimere tibi fidem ac devotionem nulla vis potuit. Hoc est esse discipulum dei, hoc est militem Christi, quem nullus hostis expugnet, nullus lupus de castris coelestibus rapiat, nullus laqueus inducat, nullus dolor vincat, nullus cruciatus affligat. Denique post illas novem gloriosissimas pugnas, quibus a te zabulus victus est, non est ausus ulterius congredi tecum, quem tot proeliis expertus est non posse superari. Et cum tibi parata esset victrix corona, desiit amplius provocare, ne iam sumeres: quam licet non acceperis in praesenti, tamen integra tibi pro virtutibus tuis et meritis in regno domini reservatur. Sed redeamus ad ordinem rerum.

17. Hoc igitur scelere perpetrato Diocletianus [1]) cum iam felicitas ab eo recessisset, perrexit statim Romam, ut illic vicennalium diem celebraret, qui erat futurus a. d. duodecimum kalendas Decembres. Quibus solennibus celebratis, cum libertatem populi Romani ferre non poterat, impatiens et aeger animi, prorupit ex urbe impendentibus kalendis Ianuariis, quibus illi nonus consulatus deferebatur. Tredecim dies tolerare non potuit, ut Romae potius, quam Ravennae procederet consul: sed profectus hieme, saeviente frigore atque imbribus verberatus, morbum levem ac [2]) perpetuum traxit [3]); vexatusque per omne iter, lectica plurimum vehebatur. Sic aestate transacta, per circuitum ripae istricae [4]) Nicomediam venit morbo iam gravi insurgente [5]): quo utcunque [6]) se premi videret, prolatus est tamen, ut circum, quem fecerat, dedicaret anno post vicennalia repleto. Deinde ita languore oppressus, ut per omnes deos pro vita eius rogaretur, donec Idibus Decembribus luctus repente in palatio, moestitia et lacrymae, iudicum trepidatio et silentium. Tota civitate iam non modo mortuum, sed

---

1) C.: Diocletiani. 2) at. 3) contraxit. 4) C.: strigae, quod tuetur Henr. Dodwellus diss. de ripa striga in ed. Bauldri II. p. 331 ss., Lengl. II. p. XIV ss. Al.: Histriae; Strigoniae; Phrigiae. 5) ingruente; gravius ins.; gravius urgente. 6) C.: quodcunque.

Digitized by Google

etiam sepultum dicebant, cum repente mane postridie pervagari fama, quod viveret, domesticorum ac iudicum vultus alacritate mutari. Non defuerunt qui suspicarentur celari mortem eius, donec Caesar veniret, ne quid forte a militibus novaretur. Quae suspicio tantum valuit[1]), ut nemo crederet eum vivere, nisi kalendis Martiis prodisset, vix agnoscendus, quippe qui anno fere toto aegritudine tabuisset. Et ille Idibus Decembribus sopitus, animam receperat, nec tamen totam. Demens enim factus est, ita ut certis horis insaniret, certis resipisceret.

18. Nec multis post diebus Caesar advenit, non ut patri gratularetur, sed ut eum cogeret imperio cedere[2]). Iam conflixerat nuper cum[3]) Maximiano sene, eumque terruerat iniecto armorum civilium metu. Aggressus est ergo Diocletianum, primum molliter et amice, iam senem esse dicens, iam minus validum et administrandae reipublicae inhabilem, debere illum requiescere post labores. Simul et exemplum Nervae proferebat, qui imperium Traiano tradidisset. Ille vero aiebat, et indecens esse, si post tantam sublimis fastigii claritatem in humilis vitae tenebras decidisset; et minus tutum, quod in tam longo imperio multorum sibi odia quaesisset. Nervam vero uno anno imperantem[4]), cum pondus et curam tantarum rerum vel aetate, vel insolentia ferre non quiret, abiecisse gubernaculum reipublicae, atque ad privatam vitam redisse, in qua consenuerat. Verum si nomen Imperatoris cuperet adipisci, impedimento nihil esse, quominus omnes Augusti nuncuparentur. At ille, qui orbem totum iam spe invenerat[5]), cum[6]) sibi aut nihil praeter nomen, aut[7]) multum videbat accedere; respondit, debere ipsius dispositionem in perpetuum conservari, ut duo sint in republica maiores, qui summam rerum teneant; item duo minores, qui sint adiumento: inter duos facile posse concordiam servari, inter quatuor pares nullo modo. Si ipse cedere[8]) noluisset, se sibi consulturum, ne amplius minor et extremus esset. Iam fluxisse annos quindecim, quibus[9]) in Illyricum, id est ad

---

1) invaluit. 2) C.: imperium credere. 3) V. cum in C. non legitur. 4) C.: Nerva — imperante. 5) C.: ipse invenerat; al.: spe invaserat. 6) Vulgo addunt: inde. 7) Al.: aut non. 8) C.: credere. 9) V. quibus abest a C.

ripam Danubii relegatus cum gentibus barbaris luctaretur, cum alii intra laxiores et quietiores terras delicate imperarent. His auditis senex languidus, qui iam et Maximiani senis literas acceperat, scribentis quaecunque locutus fuisset, et didicerat augeri ab eo exercitum, lacrimabundus: fiat, inquit, si hoc placet. Supererat, ut communi consilio omnium Caesares legerentur. Quid opus est consilio, cum sit necesse illis duobus placere quidquid nos fecerimus? Ita plane. Nam illorum filios nuncupari necesse est. Erat autem Maximiano filius [1]) Maxentius, huius ipsius Maximiani gener, homo perniciosae ac malae mentis, adeo superbus et contumax, ut neque patrem, neque socerum solitus sit adorare; et idcirco utrique invisus fuit. Constantio quoque filius erat Constantinus, sanctissimus adolescens et illo fastigio dignissimus, qui insigni et decoro habitu corporis, et industria militari, et probis moribus, et comitate singulari, a militibus amaretur, a privatis et optaretur. Eratque tunc praesens, iam pridem a Diocletiano factus tribunus ordinis primi. Quid ergo fiet? Ille, inquit, dignus non est. Qui enim me privatus contemsit, quid faciet, cum imperium acceperit? Hic vero et amabilis est, et ita imperaturus, ut patre suo melior et clementior iudicetur. Ita fiet, ut ego non possim facere quae velim. Eos igitur oportet nuncupari, qui sint in mea potestate, qui timeant, qui nihil faciant, nisi meo iussu. Quos ergo faciemus? Severum, inquit. Illumne saltatorem, temulentum, ebriosum, cui nox pro die et dies pro nocte? Dignus, inquit, quoniam militibus fideliter praebuit [2]); et eum misi ad Maximianum, ut ab eo induatur. Esto. Alterum quem dabis? Hunc, inquit, ostendens Daiam, adolescentem quendam semibarbarum, quem recens iusserat Maximinum [3]) vocari de suo nomine. Nam [4]) et ipsi Diocletianus nomen ex parte mutaverat ominis causa, quia Maximianus fidem summa religione praestabat. Quis est hic, quem mihi offers? Meus, inquit, affinis. At ille gemebundus: Non idoneos homines mihi das, quibus tutela reipublicae committi possit. Probavi eos, inquit. Tu videris, qui regimen imperii suscepturus es. Ego satis laboravi et providi, quemadmodum

1) V. filius in C. non legitur. 2) praefuit. 3) Semel moneo, in C. hunc ubique Maximianum dici. 4) C.: Iam.

Digitized by Google

Qui cum deligati fuissent, subdebatur primo pedibus lenis flamma tamdiu, donec callum solorum contractum igni ab ossibus revelleretur. Deinde incensae faces et exstinctae admovebantur singulis membris, ita ut locus nullus in corpore relinqueretur intactus. Et inter haec suffundebatur facies aqua frigida, et os humore abluebatur, ne arescentibus siccitate faucibus, cito spiritus redderetur; quod postremo accidebat, cum per multum diem decocta omni cute, vis ignis ad intima viscera penetrasset. Hinc rogo facto cremabantur corpora iam cremata [1]). Lecta ossa et in pulverem comminuta iactabantur in flumine ac [2]) mare.

22. Quae igitur in Christianis excruciandis didicerat, consuetudine ipsa in omnes exercebat. Nulla poena penes [3]) eum levis: non insulae, non carceres, non metalla, sed ignis, crux, ferae, in illo erant quotidiana et facilia. Domestici et administratores lancea emendabantur. In causa capitis [4]) animadversio gladii admodum paucis quasi beneficium [5]) deferebatur, qui ob merita vetera impetraverant bonam mortem. Iam illa his levia fuerunt [6]): eloquentia exstincta, causidici sublati, iure consulti aut relegati, aut necati. Literae autem inter malas artes habitae, et qui eas noverant, pro inimicis hostibusque protriti et exsecrati. Licentia rerum omnium solutis legibus assumta et iudicibus data. Iudices militares humanitatis literarum rudes, sine assessoribus in provincias immissi.

23. At vero illud publicae calamitatis et communis luctus omnium fuit, census in provincias et civitates *semel* [7]) missus: censitoribus ubique diffusis et omnia exagitantibus, hostilis tumultus et captivitatis horrendae species erant. Agri glebatim metiebantur, vites et arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur, in civitatibus urbanae ac rusticae plebes adunatae, fora omnia gregibus familiarum referta, unusquisque cum liberis, cum servis aderant, tormenta ac verbera personabant, filii adversus parentes suspendebantur, fidelissimi quique servi contra dominos vexabantur, uxores adversus maritos. Si omnia defecerant, ipsi contra se torquebantur,

---

1) Corpore i. cremato. 2) flumina ac; flumen aut. 3) C.: Nulla poenis. 4) C.: In cā poena capitis et, quod tuetur Lengl. et cā legit curia. 5) C.: beneficii. Fortasse excidit loco. 6) C.: fuerant. 7) Galeus: simul.

Digitized by Google

et cum dolor vicerat, asscribebantur quae non habebantur. Nulla aetatis, valitudinis excusatio. Aegri et debiles deferebantur, aestimabantur aetates singulorum; parvulis adiiciebantur anni, senibus detrahebantur. Luctu et moestitia plena omnia. Quae veteres adversus victos iure belli fecerant, et[1]) ille adversus Romanos Romanisque subiectos facere ausus est, quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Traianis Dacis[2]) assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit. Post hoc pecuniae pro capitibus pendebantur, et merces pro vita dabatur. Non tamen iisdem censitoribus fides habebatur; sed alii super alios mittebantur, tanquam plura inventuri: et duplicabatur semper, illis non invenientibus, sed ut libuit addentibus, ne frustra missi viderentur. Interea minuebantur animalia, et mortales obibant, et nihilo minus solvebantur tributa pro mortuis, ut nec vivere iam, nec mori saltem gratis liceret. Mendici supererant soli, a quibus nihil exigi posset, quos ab omni genere iniuriae tutos[3]) miseria et infelicitas fecerat. Atqui homo pius[4]) misertus est illis, ut non egerent. Congregari omnes iussit, et exportatos naviculis in mare mergi. Adeo hominem misericordem, qui providerit, ne quis illo imperante miser esset. Ita dum cavit[5]), ne quis simulatione mendicitatis censum subterfugiat, multitudinem virorum miserorum contra omne ius humanitatis occidit.

24. Iam propinquavit illi iudicium dei secutumque tempus est, quo res eius dilabi ac fluere coeperant. Nondum animum intenderat ad evertendum pellendumve Constantium, dum est occupatus his rebus, quas superius exposui, et exspectabat obitum eius: sed tam celeriter non putabat obiturum. Qui cum graviter laboraret, miserat literas, ut filium suum Constantinum remitteret sibi videndum, quem iamdudum frustra repetierat[6]). Ille vero nihil minus volebat. Nam et insidiis[7]) saepe iuvenem appetiverat, quia palam nihil audebat, ne contra se arma civilia, et quod maxime verebatur, odia militum concitaret, et[8]) sub obtentu exercitii ac lusus feris illum obiecerat: sed frustra, quoniam dei manus hominem protegebat, qui illum de manibus eius liberavit in ipso cardine. Namque saepius

1) haec; ea. 2) C.: Daciis. 3) C.: iniuria aetatis. 4) C.: impius. 5) cavet. 6) V. frustra repetierat in C. non leguntur. 7) C.: in ius. 8) V. et abest a C.

Digitized by Google

rogatus [1]), cum iam diutius negare [2]) non posset, dedit illi sigillum inclinante iam die, praecepitque, ut postridie mane acceptis mandatis proficisceretur; vel ipse illum occasione aliqua retentaturus, vel praemissurus literas, ut a Severo teneretur. Quae cum ille prospiceret, quiescente iam imperatore post coenam properavit exire, sublatisque per mansiones multas omnibus equis publicis evolavit. Postridie imperator, cum consulto ad medium diem usque dormisset, vocari eum iubet. Dicitur ei post coenam statim profectus. Indignari ac fremere coepit. Poscebat equos publicos, ut eum retrahi faceret. Nudatus ei cursus publicus nuntiatur. Vix lacrimas tenebat. At ille incredibili celeritate usus, pervenit ad patrem iam deficientem, qui ei militibus commendato, imperium per manus tradidit; atque ita in lecto suo requiem vitae, sicut optabat, accepit. Suscepto imperio Constantinus Augustus nihil egit prius, quam Christianos cultui ac deo suo reddere [3]). Haec fuit prima eius sanctio sanctae religionis restitutae.

25. Paucis post diebus laureata imago eius allata est ad malam bestiam. Deliberavit diu, an susciperet. In eo paene res [4]) fuit, ut illam et ipsum, qui attulerat, exureret; nisi eum amici ab illo furore flexissent, admonentes eum periculi, quod universi milites, quibus invitis ignoti Caesares erant facti, suscepturi Constantinum fuissent, atque ad eum concursuri alacritate summa, si venisset armatus. Suscepit itaque imaginem admodum invitus, atque ipsi purpuram misit, ut ultro asscivisse illum in societatem videretur. Iam turbatae rationes eius fuerant, nec poterat alterum extra numerum nuncupare, ut voluerat. Sed illud excogitavit, ut Severum, qui erat aetate maturior, Augustum nuncuparet, Constantinum vero non imperatorem, sicut erat factus, sed Caesarem cum Maximino appellari iuberet, ut eum de secundo loco reiiceret in quartum.

26. Compositae ei res quodammodo [5]) iam videbantur, cum subito illi alius terror allatus est, generum ipsius Maxentium Romae factum imperatorem. Cuius motus haec fuit causa. Cum statuisset censibus institutis orbem terrae devorare, ad hanc usque prosiluit insaniam, ut ab hac

---

1) V. rogatus a C. abest. 2) C.: iamdiu necare. 3) quam ut — redderet. 4) C.: rex. 5) C.: quo modo.

Digitized by Google

captivitate ne populum quidem Romanum fieri vellet immunem. Ordinabantur iam censitores, qui Romam missi describerent plebem. Eodem fere tempore castra quoque praetoria sustulerat. Itaque milites pauci, qui Romae in castris relicti erant, opportunitatem nacti, occisis quibusdam iudicibus non invito populo, qui erat concitatus, Maxentium purpura [1]) induerant. Quo nuntio allato, aliquantum rei novitate turbatus est, nec tamen nimium territus. Et oderat hominem, et tres Caesares facere non poterat. Satis visum est semel fecisse, quod noluit. Severum arcessit et hortatus ad recipiendum imperium, mittit eum cum exercitu Maximiani ad expugnandum Maxentium; et mittit Romam, in qua milites illi summis deliciis saepissime excepti, non modo salvam esse illam urbem, sed ibi [2]) vivere optarent. Maxentius tanti facinoris sibi conscius, licet iure hereditatis paternos milites traducere ad se posset, cogitans tamen fieri posse, ut Maximianus socer idipsum metuens, Severum in Illyrico relinqueret, atque ipse cum suo exercitu ad se oppugnandum veniret, quaerebat, quatenus se a periculo impendente muniret. Patri suo post depositum imperium in Campania moranti purpuram mittit, et bis Augustum nominat. Ille vero et rerum novarum cupidus, et qui deposuerat invitus, libenter arripuit. Severus interim vadit et ad muros urbis armatus accedit. Statim milites sublatis signis abeunt, et se contra quem venerant tradunt. Quid restabat deserto, nisi fuga? Sed occurrebat iam resumto imperio Maximianus, cuius adventu Ravennam confugit, ibique se cum paucis militibus inclusit. Qui cum videret futurum, ut Maximiano traderetur, dedidit se [3]) ipse, vestemque purpuream eidem, a quo acceperat, reddidit. Quo facto nihil aliud impetravit, nisi bonam mortem? Nam venis eius incisis, leniter mori coactus est. Ab hoc coepit [4]) suos persequi.

27. Herculius vero, cum Maximiani nosset insaniam, cogitare coepit, illum audita nece Severi inflammatum ira, cum exercitu esse venturum, et fortasse adiuncto Maximino ac duplicatis copiis, quibus resisti nullo modo posset, urbe munita et rebus ac copiis inimicis diligenter instructa [5]),

1) C.: Maxentius purpuram. 2) C.: sed ut. 3) C.: dedit de se. 4) C.: capite. 5) C.: rebus ceptis in. d. instructis.

proficiscitur in Galliam, ut Constantinum partibus suis conciliaret suae minoris filiae nuptiis. Ille interea coacto exercitu invadit Italiam, ad urbem accedit, senatum exstincturus, populum trucidaturus: verum clausa et munita omnia offendit. Nulla erat spes irrumpendi, oppugnatio difficilis, ad circumsedenda moenia non satis copiarum: quippe qui nunquam viderat Romam, aestimaretque [1]), illam non multo esse maiorem, quam quas noverat civitates. Tunc quaedam legiones detestantes [2]) scelus, quod socer generum oppugnaret et quod Romani milites Romam, translatis signis imperium reliquerunt. Et iam ceteri milites nutabant, cum ille fracta superbia demissisque animis et Severi exitum metuens, ad pedes militum provolutus orabat, ne hosti traderetur, donec promissis ingentibus flexit animos eorum, et retro signa convertit, ac fugam trepidus capessivit, in qua opprimi facillime potuit, si cum paucis quispiam sequeretur. Quod cum timeret, dedit militibus potestatem, ut dispersi quam latissime diriperent omnia, vel corrumperent; ut si quis insequi voluisset, utensilia non haberet. Vastata est igitur ea pars Italiae, quo [3]) pestiferum illud agmen incessit: expilata omnia, mulieres corruptae, virgines violatae, extorti parentes et mariti, ut filias, ut coniuges, ut opes suas proderent. Abactae, tanquam de barbaris praedae pecorum ac iumentorum. Hoc modo se ad sedes suas recepit, cum Romanus quondam imperator, nunc populator Italiae, hostiliter universa vexasset. Olim quidem ille, ut nomen imperatoris acceperat, hostem se Romani nominis erat professus, cuius titulum immutari volebat, ut non Romanum imperium, sed Daciscum cognominaretur.

28. Post huius fugam, cum se Maximianus alter e Gallia recepisset, habebat imperium commune cum filio. Sed iuveni magis parebatur, quam seni, quippe eum prior et maior filii potestas [4]), qui etiam patri reddiderat imperium. Ferebat iniquo animo senex, quod non posset libere facere quod vellet, et filio suo puerili aemulatione invidebat. Cogitabat ergo expellere adolescentem, ut sibi sua vindicaret; quod facile videbatur, quia milites erant, qui Severum

---

1) existimaretque. 2) C.: detestande. 3) qua. 4) pot. esset.

Digitized by Google

reliquerant. Advocavit populum ac milites, quasi concionem de praesentibus reipublicae malis habiturus. De quibus cum multa dixisset, convertit ad filium manus; et illum esse dicens auctorem malorum, illum principem calamitatum, quas respublica sustineret, deripuit [1]) ab humeris eius purpuram. Exutus ille praecipitem se de tribunali dedit, et a militibus exceptus est. Quorum ira et clamore perturbatus est senex impius, et ab urbe Roma, tanquam Superbus alter exactus est.

29. Rediens rursus in Gallias, ubi aliquantulum moratus est, profectus ad hostem filii sui Maximianum, quasi ut de componendo reipublicae statu cum eo disputaret; re autem vera, ut illum per occasionem reconciliationis occideret ac regnum eius teneret, exclusus a suo, quocunque venisset. Aderat [2]) ibi Diocles, a genero nuper accitus, ut quod ante non fecerat, praesente illo imperium Licinio daret, substituto in Severi loco [3]). Itaque fit utroque praesente. Sic uno tempore sex fuerunt. Quare impeditis consiliis senex Maximianus tertiam quoque fugam moliebatur: redit in Galliam plenus malae cogitationis ac sceleris, ut Constantinum imperatorem, generum suum, generi filium, dolo malo circumveniret, et ut posset fallere, deponit regiam vestem. Francorum gens in armis erat. Persuadet nihil suspicanti, ne omnem secum exercitum duceret, paucis militibus posse barbaros debellari; ut et ipse haberet exercitum, quem occuparet, et ille opprimi posset ob militum paucitatem. Credit adolescens, ut perito ac seni; paret, ut socero: proficiscitur relicta militum parte maiore. Ille paucis diebus exspectatis, cum iam Constantinum aestimaret [4]) intrasse fines barbarorum, repente purpuram sumit, thesauros invadit, donat, ut solet, large; fingit de Constantino, quae in ipsum protinus reciderunt. Imperatori propere quae gesta sunt, nuntiantur. Admirabili celeritate cum exercitu revolat. Opprimitur homo ex improviso, nondum satis instructus; milites ad imperatorem suum redeunt. Occupaverat Massiliam et portas obseraverat. Accedit propius imperator, et in muro asstantem alloquitur, non aspere, nec hostiliter; sed rogat, quid sibi voluisset, quid ei de-

1) C.: diripuit. 2) Quo cum venisset, aderat. 3) locum. 4) existimaret.

fuisset, cur faceret, quod ipsum praecipue non deceret. Ille vero ingerebat maledicta de muris. Tum subito a tergo eius portae reserantur, milites recipiuntur. Attrahitur ad imperatorem rebellis imperator, pater impius, socer perfidus. Audit scelera, quae fecit, detrahitur ei vestis, et increpito vita donatur.

30. Sic amisso imperatoris ac soceri honore, humilitatis impatiens, alias rursus insidias machinatus est, quia semel habuit impune. Vocat filiam Faustam, eamque nunc precibus, nunc blandimentis sollicitat ad proditionem mariti, alium digniorem virum pollicetur; petit cubiculum patens relinqui, et negligentius custodiri sinat. Pollicetur illa facturam, et refert protinus ad maritum. Componitur scena, qua manifesto facinus teneretur. Supponitur quidam vilis eunuchus, qui pro imperatore moriatur. Surgit ille nocte intempesta, videt omnia insidiis opportuna. Rari excubitores erant, et ii quidem longius; quibus tamen dicit vidisse somnium, quod filio suo narrare vellet. Ingreditur armatus, et spadone obtruncato prosiliit[1]) gloriabundus ac profitetur quod admiserit[2]). Repente se ex altera parte Constantinus ostendit cum globo armatorum. Profertur e cubiculo cadaver occisi; haeret manifestarius homicida et mutus stupet, quasi

dura[3]) silex, aut stet Marpesia cautes;

impietatis ac sceleris increpatur. Postremo datur ei potestas liberae mortis,

Ac nodum informis leti trabe nectit ab alta.

Ita ille Romani nominis maximus imperator, qui per longum temporis intervallum cum ingenti gloria viginti annorum vota celebravit, eliso et fracto superbissimo gutture, vitam detestabilem turpi et ignominiosa morte finivit.

31. Ab hoc deus, religionis ac populi sui vindex, oculos ad Maximianum alterum transtulit, nefandae persecutionis auctorem, ut in eo etiam virtutem[4]) maiestatis ostenderet. Iam de agendis et ipse vicennalibus cogitabat, [et ut] qui iam dudum provincias afflixerat auri argentique indictionibus factis, quae promiserat redderet, etiam in[5]) nomine vicennalium securem alteram inflixit[6]). Qua vexa-

1) prosilit. 2) admiserat. 3) Virg. Aen. 6, 471. 12, 603. 4) C.: eo et ......em. 5) V. in videtur delenda. 6) C.: adflixit.

Digitized by Google

tione generis humani exactio celebrata sit, maxime rei annonariae, ecquis[1]) enarrare digne potest? Officiorum omnium milites, vel potius carnifices, singulis adhaerebant: cui prius satisfieret, incertum: venia non habentibus nulla: sustinendi multiplices cruciatus, nisi exhiberetur statim, quod non erat: multis custodiis circumsepto nulla respirandi facultas: nullo tempore anni vel exigua requies: frequens super iisdem hominibus, vel ipsis iudicibus, vel militibus iudicum, pugna: nulla area sine exactore, nulla vindemia sine custode, nihil ad victum laborantibus relictum. Quae quamquam intolerabilia[2]) sint, eripi ab ore hominum cibos labore quaesitos, tamen sustentabile aliquo modo vel spe futurorum. Quid vestis omnis generis? quid aurum? quid argentum? nonne haec necesse est ex venditis fructibus comparari? Unde igitur hoc, o dementissime tyranne, praestabo, cum omnes fructus auferas, universa nascentia violenter eripias? Quis ergo non bonis suis eversus est, ut opes, quae sub imperio eius fuerunt, corraderentur ad votum, quod non erat celebraturus.

32. Nuncupato igitur Licinio imperatore, Maximinus iratus, nec Caesarem se, nec tertio loco nominari volebat. Mittit ergo ad eum saepe legatos, orat sibi pareat, dispositionem suam servet, cedat aetati, et honorem deferat canis. At ille tollit audacius cornua, et praescriptione temporis pugnat, se priorem esse debere, qui prior sumserit purpuram; preces eius et mandata contemsit[3]). Dolet bestia et mugit, quod cum[4]) ideo ignobilem fecisset Caesarem, ut sibi obsequens esset, is tamen tanti beneficii sui oblitus, voluntati ac precibus suis impie repugnaret. Victus contumacia, tollit Caesarum nomen, et se Liciniumque Augustos appellat, Maximinum[5]) et Constantinum filios Augustorum. Maxentius[6]) postmodum scribit quasi nuntians, in campo Martio proxime celebrato Augustum se ab exercitu nuncupatum. Recepit ille moestus ac dolens, et universos quatuor imperatores iubet numerari[7]).

33. Iam decimus et octavus annus agebatur, cum percussit eum deus insanabili plaga. Nascitur ei ulcus malum in inferiori parte genitalium serpitque latius. Medici

1) C.: et quis. 2) C.: Quae quam tolerabilia. 3) contemnit. 4) C.: eum. 5) C.: Maxentium. 6) C.: Maximinus. 7) nominari.

Digitized by Google

secant, curant. Sed inducta iam cicatrice scindit vulnus, et rupta vena fluit sanguis usque ad periculum mortis. Vix tamen cruor sistitur. Nova ex integro cura. Tamen perducitur ad cicatricem. Rursus levi corporis m[otione] vulneratus, plus sanguinis quam ante decurrit. Albescit ipse, atque absumtis viribus tenuatur; et tunc quidem rivus cruoris inhibetur. Incipit vulnus non sentire medicinam: proxima quaeque cancer invadit, et quanto magis circumsecatur, latius saevit; quanto curatur, increscit.

Cessere magistri [1]),
Phillyrides Chiron Amythaoniusque Melampus.

Undique medici nobiles trahuntur: nihil humanae manus promovent. Confugitur ad idola: Apollo et Asclepius orantur; remedium flagitatur. Dat Apollo curam; malum multo peius augetur. Iam non longe pernicies aberat, et inferiora omnia corripuerat. Computrescunt forinsecus viscera, et in tabem sedes tota dilabitur. Non desinunt tamen infelices medici, vel sine spe vincendi mali, fovere, curare. Repercussis medullis, malum recidit introrsus et interna comprehendit, vermes intus creantur. Odor it autem [2]) non modo per palatium, sed totam civitatem pervadit. Nec mirum, cum iam confusi essent exitus stercoris et urinae. Comestur [3]) a vermibus, et in putredinem corpus cum intolerandis doloribus solvitur.

Clamores [4]) simul horrendos ad sidera tollit,
Quales mugitus, fugit cum saucius aram
Taurus.

Apponebantur ad sedem fluentem cocta et calida animalia, ut vermiculos eliceret calor. Queis resolutis, inaestimabile scatebat examen, et tamen multo maiorem copiam tabescentium [5]) viscerum pernicies fecunda generaverat. Iam diverso malo partes corporis amiserant speciem. Superior usque ad vulnus aruerat, et miserabili macie cutis lurida longe inter ossa consederat: inferior sine ulla pedum forma, in utrium modum inflata discreverat [6]). Et haec facta sunt per annum perpetem, cum tandem malis domitus deum coactus est confiteri. Nam vi doloris urgente [7]) per in-

---

1) Virg. Georg. 3, 549 s. 2) C.: odoritatem. 3) C.: comestus. 4) Virg. Aen. 2, 222 ss. 5) C.: tabescendorum. 6) Graev.: increverat. Bün.: distenderat; distenta erat. 7) C.: Novi dol. urgentis.

tervalla exclamat, se restituturum dei templum, satisque pro scelere facturum. Et iam deficiens edictum[1]) misit huiusmodi:

34. Inter cetera, quae pro reipublicae semper commodis atque utilitate disponimus, nos quidem volueramus antehac, iuxta leges veteres et publicam disciplinam Romanorum, cuncta corrigere, atque id providere, ut etiam Christiani, qui parentum suorum reliquerant sectam, ad bonas mentes redirent: siquidem quadam ratione tanta eosdem Christianos voluntas invasisset et tanta stultitia occupasset, ut non illa veterum instituta sequerentur, quae forsitan primum parentes eorundem constituerant; sed pro arbitrio suo atque ut iisdem erat libitum, ita sibimet leges facerent, quas observarent, et per diversa varios populos congregarent. Denique cum eiusmodi nostra iussio exstitisset, ut ad veterum se instituta conferrent, multi periculo subiugati, multi etiam deturbati sunt; atque cum plurimi in proposito perseverarent ac videremus, nec diis eosdem cultum ac religionem debitam exhibere, nec Christianorum deum observare, comtemplatione mitissimae nostrae clementiae, intuentes et consuetudinem sempiternam, qua solemus cunctis hominibus veniam indulgere, promtissimam in his quoque indulgentiam nostram credidimus porrigendam; ut denuo sint Christiani, et conventicula sua componant, ita ut ne quid contra disciplinam agant. Per[2]) aliam autem epistolam iudicibus significaturi sumus, quid debeant observare. Unde iuxta hanc indulgentiam nostram debebunt deum suum orare pro salute nostra, et reipublicae, ac sua, ut undiqueversum respublica praestetur[3]) incolumis, et securi vivere in sedibus suis possint.

35. Hoc edictum proponitur Nicomediae pridie Kalendas Maias, ipso octies et Maximino iterum consulibus. Tunc apertis carceribus, Donate carissime, cum ceteris confessoribus e custodia liberatus es, cum tibi carcer sex annis pro domicilio fuerit. Nec tamen ille hoc facto veniam sceleris accepit a deo; sed post dies paucos, commendatis Licinio coniuge sua et filio, atque in manu[4]) traditis, cum iam totius corporis membra diffluerent[5]) horrenda

1) Legitur graece versum ap. Euseb. h. e. 8, 17. 2) V. per abest a C. 3) C.: perstetur, unde al. perstet. 4) manum. 5) C.: defluerent.

Digitized by Google

tabe consumtus est. Idque cognitum Nicomediae [Id.] mensis eiusdem, cum futura essent vicennalia Kalendis Martiis impendentibus.

36. Quo nuntio Maximinus audito, dispositis ab oriente cursibus pervolavit, ut provincias occuparet, ac Licinio morante, omnia sibi usque ad fretum Chalcedonium vindicaret; ingressusque Bithyniam, quo sibi ad praesens favorem conciliaret, cum magna omnium laetitia sustollit[1]) censum. Discordia[2]) inter ambos imperatores ac paene bellum. Diversas ripas armati tenebant; sed conditionibus certis pax et amicitia componitur, et in ipso freto foedus fit ac dexterae copulantur. Redit ille securus, et fit qualis in Syria et in Aegypto fuit. In primis indulgentiam Christianis communi titulo[3]) datam tollit, subornatis legationibus civitatum, quae peterent, ne intra civitates suas Christianis conventicula exstruere liceret, ut quasi[4]) coactus et impulsus facere videretur, quod erat sponte facturus. Quibus annuens, novo more sacerdotes maximos per singulas civitates singulos ex primoribus fecit; qui et sacrificia per omnes deos suos quotidie facerent, et veterum sacerdotum ministerio subnixi darent operam, ut[5]) Christiani neque fabricarent, neque publice, aut privatim colerent[6]), sed comprehensos suo iure ad sacrificia cogerent, vel iudicibus offerrent. Parumque hoc fuit, nisi etiam provinciis ex altiore dignitatis gradu singulos quasi pontifices superponeret, et eos utrosque candidis chlamydibus ornatos iussit incedere. Facere autem parabat, quae iamdudum in orientis partibus fecerat. Nam cum clementiam specie tenus profiteretur, occidi servos dei vetuit, debilitari iussit. Itaque confessoribus effodiebantur oculi, amputabantur manus, pedes detruncabantur, nares, vel auriculae desecabantur.

37. Haec ille moliens, Constantini literis deterretur: dissimulavit ergo. Et tamen si quis inciderat, mari occulte mergebatur. Consuetudinem quoque suam non intermisit, ut in palatio per singulos dies sacrificaretur. Et hoc primus invenerat, ut animalia omnia, quibus vescebatur, non a coquis, sed a sacerdotibus ad aras immolarentur, nihilque prorsus mensae apponeretur, nisi aut delibatum, aut sacri-

---

1) sustulit. 2) C.: discordiam; fortasse: discordia iam. 3) C.: tutelo; al.: tutela. 4) C.: suasu. 5) V. ut in C. non legitur. 6) coirent.

Digitized by Google

ficatum, aut perfusum mero; ut quisquis ad coenam vocatus esset, inquinatus inde atque impurus exiret. In ceteris quoque magistri sui similis. Nam si quid reliqui vel Diocles, vel Maximianus reliquerunt[1]), hic abrasit, sine ullo pudore auferens omnia. Itaque horrea privatorum claudebantur, apothecae obsignabantur, debita in futuros annos exigebantur. Hinc fames, agris ferentibus; hinc caritas inaudita. Armentorum ac pecorum greges ex agris rapiebantur ad sacrificia quotidiana, quibus aulicos[2]) adeo corruperat, ut aspernarentur annonam, et effundebat passim sine delectu, sine modo, cum satellites[3]) universos, quorum numerus ingens erat, pretiosis vestibus et aureis nummis expungeret, gregariis et tironibus argentum daret, barbaros omni genere largitionis honoraret. Nam quod viventium bona vel auferebat, vel dono suis dabat, ut[4]) quisque petierat aliena, nescio an[5]) agendas illi fuisse gratias putem, quod more clementium latronum incruenta spolia detrahebat.

38. Illud vero capitale et[6]) supra omnes qui fuerunt, corrumpendi cupiditas, quid dicam nescio, nisi caeca et effrenata, et tamen his verbis exprimi[7]) res pro indignatione[8]) sua non potest: vincit officium linguae sceleris magnitudo. Eunuchi, lenones scrutabantur omnia. Ubicunque liberalior facies erat, secedendum patribus ac maritis fuit. Detrahebantur nobilibus feminis vestes, itemque virginibus, et per singulos artus inspiciebantur, ne qua pars corporis regio cubili esset indigna. Si qua detrectaverat, in aqua necabatur, tanquam maiestatis crimen esset sub illo adultero pudicitia. Aliqui constupratis uxoribus, quas ob castitatem ac fidem carissimas habebant, cum dolorem ferre non possent, se ipsos etiam necaverunt. Sub hoc monstro[9]) pudicitiae integritas nulla, nisi ubi barbaram libidinem deformitas insignis arcebat. Postremo hunc iam induxerat morem, ut nemo uxorem sine permissu eius duceret, ut ipse in omnibus nuptiis praegustator esset. Ingenuas virgines imminutas servis suis donabat uxores. Sed et comites eius sub tali

---

1) reliquerant. 2) C.: eos. 3) C.: lites; al.: milites, fortasse: comites. 4) V. ut in C. non exstat. 5) an non. 6) Bün.: eius; fortasse: ei et. 7) C.: exprimere. 8) indignitate. 9) C.: ministro.

principe imitabantur [et domesticorum[1])] suorum cubilia impune violabant: quis enim vindicaret? Mediocrium filias, ut cuique libuerat, rapiebat. Primariae, quae rapi non poterant, in beneficiis petebantur; nec recusari[2]) licebat subscribente imperatore, quin aut pereundum esset, aut habendus gener aliquis barbarus. Nam fere nullus stipator in latere ei, nisi ex gente eorum, qui a Gothis tempore vicennalium terris suis pulsi, Maximiano se tradiderunt[3]), malo generis humani, ut illi barbaram servitutem fugientes, in Romanos dominarentur. His satellitibus et protectoribus cinctus orientem ludibrio habuit.

39. Denique cum libidinibus suis hanc legem dedisset, ut fas putaret, quidquid concupisset, ne ab Augusta quidem, quam nuper appellaverat matrem, potuit temperare. Venerat post obitum Maximiani ad eum Valeria, cum se putaret in partibus eius tutius moraturam, eo maxime quod habebat uxorem. Sed animal nefarium protinus inardescit. Adhuc in atris vestibus erat mulier, nondum luctus tempore impleto. Legatis primis[4]) in matrimonio[5]) postulat, eiecturus uxorem, si impetrasset. Respondit illa libere, quae sola poterat: primo non posse de nuptiis in illo ferali habitu agere, tepidis adhuc cineribus mariti sui, patris eius; deinde illum impie facere, quod sibi fidam coniugem repudiet, idem utique facturus et sibi; postremo nefas esse, illius nominis ac loci feminam sine more, sine exemplo maritum alterum experiri. Nuntiatur homini, quid esset ausa. Libido in iram furoremque convertitur. Statim mulierem proscribit, bona eius rapit, aufert comites, spadones in tormentis necat, ipsam cum matre in exsilium relegat, nec in locum certum, sed huc atque illuc praecipitem cum ludibrio exturbat, et amicas eius adficto adulterio damnat.

40. Erat clarissima femina, cui ex filiis iuvenibus iam nepotes erant. Hanc Valeria, tanquam matrem alteram diligebat, cuius consilio negatam sibi suspicatur. Dat negotium praesidi Eratineo[6]), ut eam cum dedecore interficiat. Huic aliae duae adiunguntur aeque nobiles, quarum altera

1) Desunt in C. quindecim circiter literae. Quod exhibui si minus placet, scribe: hoc exemplum et. 2) recusare. 3) tradiderant. 4) praemissis. 5) matrimonium. 6) Cratino; Flaccino c. 16.

Vestalem famulam virginem[1]) Romae reliquerat, furtive tunc Valeriae familiaris: altera virum habuit senatorem, non nimis[2]) Augustae proxima. Sed utraque ob eximiam pulchritudinem corporis ac pudicitiam necabatur[3]). Rapiuntur subito mulieres, non ad iudicium, sed ad latrocinium; nec enim quisquam accusator exstabat. Invenitur quidam Iudaeus ob alia facinora reus, qui spe impunitatis inductus adversus insontes mentiatur. Iudex aequus et diligens extra civitatem cum praesidio, ne lapidibus obruatur, protulit[4]). Agebatur haec tragoedia Nicaeae. Irrogantur tormenta Iudaeo, dum quae iussus [erat diceret; mulieres ne] loquerentur pugnis a tortoribus coercentur: innocentes duci iubentur. Fletus et comploratio, non illius tantum mariti, qui aderat bene meritae uxori, sed omnium, quos res indigna et inaudita contraxerat. Ac ne impetu populi de carnificum manibus raperentur, promoti militari modo instructi pilo et ense, et sagittarii[5]) prosequuntur. Ita mediae inter cuneos armatorum ad supplicium deductae; iacuissentque insepultae domesticis in fugam versis, nisi eas furtiva amicorum misericordia sepelisset. Nec adultero impunitas promissa persolvitur; sed patibulo affixus, aperuit[6]) omne mysterium, et sub extremo spiritu[7]) omnibus, qui videbant, innocentes occisas esse testatur.

41. Augusta vero in desertas quasdam Syriae solitudines relegata, patrem suum Diocletianum per occultos gnarum calamitatis suae fecit. Mittit ille legatos et rogat, ut ad se filiam remittat: nihil proficit. Iterum ac saepius obsecrat: non remittitur. Postremo cognatum suum, quendam militarem ac potentem virum legat, qui eum beneficiorum suorum admonitum deprecetur[8]). Is quoque perfecta[9]) legatione irritas preces renuntiat.

42. Eodemque tempore senis Maximiani statuae Constantini iussu revellebantur et imagines, cum quoque[10]) pictus esset, detrahebantur. Et quia senes ambo simul plerumque picti erant, et imagines simul deponebantur amborum. Itaque cum videret vivus, quod nulli unquam

---

1) Fortasse excidit v. filiam; al.: filiam vest. virg. 2) minus. 3) C.: necabantur. 4) Bün.: producit. 5) C.: instructibile mens essagittari. 6) aperit. 7) C.: spiritu in quod. Bün.: sp. iniquis. 8) C.: deprecatur. 9) C.: imperfecta; fortasse: iam p.; illi p. 10) C.: quo.

Digitized by Google

imperatorum acciderat, duplici aegritudine affectus, moriendum sibi esse decrevit. Iactabat se huc atque illuc, aestuante anima per dolorem, nec somnum, nec cibum capiens. Suspiria et gemitus, crebrae lacrymae, iugis volutatio corporis, nunc in lecto, nunc humi. Ita viginti annorum felicissimus imperator, ad humilem vitam deiectus adeo, et proculcatus iniuriis, atque in odium vitae deductus[1]), postremo fame atque angore confectus est.

43. Unus iam supererat de adversariis dei, cuius nunc exitum ruinamque subnectam. Cum haberet aemulationem adversus Licinium, quia praelatus ei a Maximiano fuerat, licet nuper cum eo amicitiam confirmasset, tamen ut audivit, Constantini sororem Licinio esse desponsam, existimavit, affinitatem illam duorum imperatorum contra se copulari. Et ipse legatos ad urbem misit occulte, societatem Maxentii atque amicitiam postulatum. Scribit etiam familiariter. Recipiuntur legati benigne; fit amicitia; utriusque imagines simul locantur. Maxentius tanquam divinum auxilium libenter amplectitur: iam enim bellum Constantino indixerat, quasi necem patris sui vindicaturus. Unde suspicio inciderat, senem illum inexpiabilem[2]) finxisse discordiam cum filio, ut ad alios succidendos viam sibi faceret, quibus omnibus sublatis, sibi ac filio totius orbis imperium vindicaret. Sed id falsum fuit. Nam id propositi habebat, ut et filio, et ceteris exstinctis, se ac Diocletianum restitueret in regnum.

44. Iam mota inter eos fuerant arma civilia. Et quamvis se Maxentius Romae contineret, quod responsum acceperat, periturum esse, si extra portas urbis exisset, tamen bellum per idoneos duces gerebatur. Plus virium Maxentio erat, quod et patris sui exercitum receperat a Severo, et suum proprium de Mauris atque Italis[3]) nuper extraxerat. Dimicatum, et Maxentiani milites praevalebant; donec postea confirmato animo Constantinus et ad utrumque paratus, copias omnes ad urbem propius admovit, et e regione pontis Milvii[4]) consedit. Imminebat dies, quo Maxentius imperium ceperat, qui est a. d. sextum Kalendas Novembris, et quinquennalia terminabantur. Commonitus

1) C.: deiectus. 2) C.: ...xtabilem. Al.: intestabilem; detestabilem; implacabilem. 3) Heum.: ac Getulis. 4) C.: Mulii.

est in quiete Constantinus, ut coeleste signum dei notaret in scutis, atque ita proelium committeret. Fecit[1]) ut iussus est, et transversa X litera, summo capite circumflexo, Christum in scutis notat. Quo signo armatus exercitus capit ferrum. Procedit hostis obviam sine imperatore, pontemque transgreditur. Acies pari fronte concurrit: summa vi utrinque pugnatur:

neque[2]) his fuga nota, neque illis.

Fit in urbe seditio, et dux increpitatur, velut desertor salutis publicae; tumque[3]) repente populus, Circenses enim natali suo edebat, una[4]) voce succlamat, Constantinum vinci non posse. Qua voce consternatus proripit se, ac vocatis quibusdam senatoribus, libros Sibyllinos inspici iubet, in quibus repertum est, illo die hostem Romanorum esse periturum. Quo responso in spem victoriae inductus procedit, in aciem venit. Pons a tergo eius scinditur. Eo viso, pugna crudescit, et manus dei supererat aciei. Maxentianus proterretur; ipse in fugam versus properat ad pontem, qui interruptus erat, ac multitudine fugientium pressus in Tiberim deturbatur. Confecto tandem acerbissimo bello, cum magna senatus populique Romani laetitia susceptus imperator Constantinus, Maximini perfidiam cognoscit, literas deprehendit, statuas et imagines invenit. Senatus Constantino virtutis gratia primi nominis titulum decrevit, quem sibi Maximinus vindicabat: ad quem victoria liberatae urbis cum fuisset allata, non aliter accepit, quam si ipse victus esset. Cognito deinde senatus decreto, sic exarsit dolore, ut inimicitias aperte profiteretur, convicia iocis mixta adversus imperatorem maximum diceret.

45. Constantinus, rebus in urbe compositis, hieme proxima Mediolanum contendit. Eodem Licinius advenit, ut acciperet uxorem. Maximinus, ubi eos intellexit nuptiarum solennibus occupatos, exercitum movit e Syria hieme quam cum maxime saeviente, et mansionibus geminatis in Bithyniam concurrit[5]) debilitato agmine. Nam maximis imbribus, et nivibus, et luto, et frigore, et labore iumenta omnis generis amissa sunt, quorum miserabilis per viam strages speciem iam futuri belli, et similem cladem militibus

---

1) facit. 2) Virg. Aen. 10, 757. 3) C.: cumque; al.: cunctusque. 4) C.: suo et debita. 5) cucurrit.

Digitized by Google

nuntiabat. Nec ipse intra fines suos moratus est; sed transiecto protinus freto, ad Byzantii portas accessit armatus. Erant ibi milites praesidiarii, ad huiusmodi casus a Licinio collocati. Hos primum muneribus et promissis illicere tentavit, postea vi et oppugnatione terrere: nec tamen quidquam vis, aut promissa valuerunt. Iam consumti erant dies undecim, per quos fuit spatium nuntios literasque mittendi ad imperatorem, cum milites non fide, sed paucitate diffisi, se ipsos dediderunt. Hinc promovit Heracleam; et illic eadem ratione detentus, aliquot dierum tempus amisit. Et iam Licinius festinato itinere cum paucis Hadrianopolim venerat, cum ille accepta in deditione[1]) Perintho aliquanto moratus, processit ad mansionem milia decem et octo: nec enim poterat ulterius, Licinio iam secundam mansionem tenente, distantem millibus totidem. Qui[2]) collectis ex proximo quantis potuit militibus, pergebat obviam Maximino, magis ut eum moraretur, quam proposito dimicandi, aut spe victoriae: quippe cum ille septuaginta milium armatorum exercitum duceret, ipse vix triginta milium numerum collegisset. Sparsi enim milites per diversas regiones fuerant, et adunari omnes angustiae temporis non sinebant.

46. Propinquantibus ergo exercitibus, iam futurum propediem proelium videbatur. Tum Maximinus eiusmodi votum Iovi vovit, ut si victoriam cepisset, Christianorum nomen exstingueret funditusque deleret. Tunc proxima nocte Licinio quiescenti assistit angelus dei, monens ut ocius surgeret atque oraret deum summum cum omni exercitu suo; illius fore victoriam, si fecisset. Post has voces cum surgere sibi visus esset, et cum ipse[3]), qui monebat, asstaret, tunc docebat eum, quomodo et quibus verbis esset orandum. Discusso deinde somno, notarium iussit acciri, et sicut audierat, haec verba dictavit: Summe deus, te rogamus: sancte deus, te rogamus: omnem iustitiam tibi commendamus, salutem nostram tibi commendamus, imperium nostrum tibi commendamus. Per te vivimus, per te victores et felices exsistimus. Summe, sancte deus, preces nostras exaudi: brachia nostra ad te tendimus; exaudi sancte, summe deus. Scribuntur haec in libellis pluribus, et per praepositos tribunosque mittuntur, ut suos quisque milites doceat.

---

1) deditionem. 2) C.: Atque. 3) C.: ipso.

Digitized by Google

Crevit animus universis, victoriam sibi credentibus de coelo nuntiatam. Statuit imperator proelium diei Kalendarum Maiarum, quae octavum annum nuncupationis eius implebant; ut suo potissimum natali vinceretur, sicut ille victus est Romae. Maximinus voluit praeire maturius; pridie mane aciem composuit, ut natalem suum postridie victor celebraret. Nuntiatur in castra movisse Maximinum. Capiunt milites arma obviamque procedunt. Campus intererat sterilis ac nudus, quem vocant serenum. Erat iam utraque acies in conspectu. Liciniani scuta deponunt, galeas resolvunt, ad coelum manus tendunt, praeeuntibus praepositis, et pro imperatore precem dicunt. Audit acies peritura precantium murmur. Illi oratione ter dicta virtute iam pleni, reponunt capitibus galeas, scuta tollunt. Procedunt imperatores ad colloquium. Ferri non potuit Maximinus ad pacem. Contemnebat enim Licinium ac desertum iri a militibus existimabat, quod ille esset in largiendo tenax, ipse autem profusus; eoque proposito moverat bellum, ut exercitu Licinii sine certamine accepto, ad Constantinum duplicatis viribus statim pergeret.

47. Ergo propius acceditur; tubae canunt, signa procedunt. Liciniani impetu facto adversarios invadunt. Illi vero perterriti, nec gladios expedire, nec tela iacere quiverunt. Maximinus aciem circumire ac milites Licinianos nunc precibus sollicitare, nunc donis. Nullo loco auditur. Fit impetus in eum, et ad suos refugit. Caedebatur acies eius impune, et tantus numerus legionum, tanta vis militum a paucis metebatur. Nemo nominis, nemo virtutis, nemo veterum praemiorum memor; quasi ad devotam mortem, non ad proelium venissent, sic eos deus summus iugulandos subiecit inimicis. Iam strata erat ingens multitudo. Videt Maximinus aliter rem geri, quam putabat. Proiecit purpuram, et sumta veste servili fugit ac fretum traiecit; ac dein exercitus[1]) pars dimidia prostrata est, pars autem vel dedita, vel in fugam versa est. Ademerat enim pudorem deserendi desertor imperator. At ille Kalendis Maiis, id est, una nocte atque una die ad fretum[2]), Nicomediam alia nocte pervenit, cum locus proelii abesset milia centum

1) C.: ac in exercitu. 2) In C. videtur aliquid excidisse. Adieci cum Tollio: ad fretum; al.: Melantiada; fugiens.

Digitized by Google

sexaginta; raptisque filiis, et uxore, et paucis ex palatio comitibus, petivit orientem. Sed in Cappadocia, collectis ex fuga et ab oriente militibus, substitit. Ita vestem resumsit.

48. Licinius vero, accepta exercitus parte ac distributa, traiecit exercitum in Bithyniam paucis post pugnam diebus, et Nicomediam ingressus, gratiam deo, cuius auxilio vicerat, retulit, ac die Iduum Iuniarum, Constantino atque ipso ter consulibus, de restituenda ecclesia huiusmodi literas ad praesidem datas [1]) proponi iussit:

Cum feliciter tam ego Constantinus Augustus, quam etiam ego Licinius Augustus apud Mediolanum convenissemus, atque universa, quae ad commoda et securitatem publicam pertinerent, in tractatu haberemus, haec inter cetera quae videbamus pluribus hominibus profutura, vel in primis ordinanda esse credidimus, quibus divinitatis reverentia continebatur, ut daremus et Christianis, et omnibus liberam potestatem sequendi religionem, quam quisque voluisset, quo quidquid divinitatis in sede coelesti [2]) nobis atque omnibus, qui sub potestate nostra sunt constituti, placatum ac propitium possit exsistere. Itaque hoc consilium [3]) salubri ac rectissima ratione ineundum esse credidimus, ut nulli omnino facultatem abnegandam putaremus, qui vel observationi Christianorum, vel ei religioni mentem suam dederet [4]), quam ipse sibi aptissimam esse sentiret; ut possit nobis summa divinitas, cuius religioni liberis mentibus obsequimur, in omnibus solitum favorem suum benivolentiamque praestare. Quare scire dicationem tuam convenit, placuisse nobis, ut amotis omnibus omnino conditionibus [5]), quae prius scriptis ad officium tuum datis super Christianorum nomine videbantur, nunc liberé ac [6]) simpliciter unusquisque eorum, qui eandem observandae religioni

---

1) Has graece versas exhibuit Euseb. h. e. 10, 5., Niceph. h. e. 7, 41. 2) C.: quod quidem divinitas in s. c. Eus.: *ὅπως ὅ, τί ποτέ ἐστι θειότητος* (sic Ion., vulgo *θειότης*) *κ. οὐρανίου πράγματος.* 3) C.: consilio. 4) C.: dederat. 5) Cf. quae disputat Heinichen ad Eus. excurs. XVII. T. III. p. 457 ss. 6) C.: cavere ac. Eus. *ἐλευθέρως τε κ. ἁπλανῶς.* Paulo ante loco videbantur alii legendum censent continebantur (Eus. *ἐνείχοντο*); rectius Bünemanno nonnulla excidisse videntur eaque ex Eusebio ita explet: n. continebantur, cum illa, quae prorsus sinistra et a nostra mansuetudine aliena esse videbantur, omnino removeantur, ut n. l. ac.

Digitized by Google

Christianorum gerunt voluntatem, citra ullam inquietudinem ac molestiam sui id ipsum observare contendant. Quae sollicitudini tuae plenissime significanda esse credidimus, quo scires, nos liberam atque absolutam colendae religionis suae facultatem iisdem Christianis dedisse. Quod cum iisdem a nobis indultum esse pervideas, intelligit dicatio tua, etiam aliis religionis suae vel observantiae potestatem similiter apertam et liberam pro quiete temporis nostri esse concessam, ut in colendo, quod quisque delegerit, habeat liberam facultatem, quod nobis placuit, ut neque cuiquam honori, neque cuiquam religioni aliquid a nobis detractum videatur [1]. Atque hoc insuper in persona Christianorum statuendum esse censuimus, quod si eadem loca, ad quae antea convenire consuerant, de quibus etiam datis ad officium tuum literis certa antehac forma fuerat comprehensa, priore tempore aliqui vel a fisco nostro, vel ab alio quocunque videntur esse mercati, eadem Christianis sine pecunia et sine ulla pretii petitione, postposita omni frustratione atque ambiguitate, restituantur. Qui etiam dono fuerunt consecuti, eadem similiter iisdem Christianis quantocius reddant. Et iam [2]) vel hi qui emerunt, vel qui dono fuerunt consecuti, si petiverint [3]) de nostra benevolentia aliquid, vicarium postulent, quo et ipsis per nostram clementiam consulatur. Quae omnia corpori Christianorum protinus per intercessionem tuam ac sine mora tradi oportebit. Et quoniam iidem Christiani non ea loca tantum, ad quae convenire consuerunt, sed alia etiam habuisse noscuntur, ad ius corporis eorum, id est ecclesiarum, non hominum singulorum, pertinentia; ea omnia lege, quam [4]) superius comprehendimus; citra ullam prorsus ambiguitatem, vel controversiam iisdem Christianis, id est, corpori et conventiculis eorum reddi iubebis: supra dicta scilicet ratione servata, ut ii, qui eadem sine pretio, sicut diximus, restituant [5]), indemnitatem de nostra benevolentia sperent. In quibus omnibus supra dicto corpori Christianorum intercessionem

1) V. in C. omissa, vel corrupta duce Eusebio, quem v., ut fieri potuit restituimus. C.: facultatem, qui — — — honori n. c. rel. aut al. a nobis — —. 2) C.: etiam. 3) C.: qui donaverunt si putiverint. Pluribus de hoc l. exponunt Diazius et Baluzius ed. Bauldri II. p. 111—114. 4) C.: qua. 5) Edd.: restituerint.

Digitized by Google

tuam efficacissimam exhibere debebis, ut praeceptum nostrum quantocius compleatur; quo etiam in hoc per clementiam nostram quieti publicae consulatur. Hactenus fiet, ut sicut superius comprehensum est, divinus iuxta nos favor, quem in tantis sumus rebus experti, per omne tempus prospere [1]) successibus nostris cum beatitudine publica perseveret. Ut autem huius sanctionis et [2]) benevolentiae nostrae forma ad omnium possit pervenire notitiam, prolata programmate tuo haec scripta et ubique proponere, et ad omnium scientiam te perferre conveniet, ut huius benevolentiae nostrae sanctio latere non possit.

His literis propositis, etiam verbo hortatus est, ut conventicula in statum pristinum redderentur. Sic ab eversa ecclesia usque ad restitutam fuerunt anni decem, menses plus minus quatuor.

49. Sequenti autem Licinio cum exercitu tyrannum, profugus concessit, et rursus Tauri montis angustias petit; munimentis ibidem ac turribus fabricatis iter obstruere conatus est, et inde dextrorsum [3]) perrumpentibus omnia victoribus, Tarsum postremo confugit. Ibi cum iam terra marique [peteretur], nec ullum speraret refugium, angore animi ac metu confugit ad mortem, quasi ad remedium malorum, quae deus in caput eius ingessit. Sed prius cibo se infersit ac vino ingurgitavit, ut solent hi, qui hoc ultimo se facere arbitrantur; et sic hausit venenum. Cuius vis referto stomacho repercussa, valere non potuit in praesens, sed in languorem malum versum est [4]) pestilentiae similem, ut diutius protracto spiritu cruciamenta sentiret. Iam saevire in eum coeperat virus; cuius vis cum praecordia eius ureret [5]), insustentabili dolore usque ad rabiem mentis elatus est, adeo ut per dies quatuor insania percitus haustam manibus terram velut esuriens devoraret. Deinde post multos gravesque cruciatus, cum caput suum parietibus infligeret, exsilierunt oculi eius de caveis. Tunc demum, amisso visu, deum videre coepit, candidatis ministris de se iudicantem. Exclamabat ergo sicut ii, qui torqueri solent, et non se, sed alios fecisse dicebat. Deinde quasi tormentis adactus, fatebatur, Christum subinde deprecans et plorans,

1) Bün.: prosper esse. 2) V. et in C. deest. 3) C.: inde detrorsum. Bün.: i. rursum; i. deorsum. 4) C.: verso. 5) C.: vi c. p. e. furens.

ut suimet misereretur. Sic inter gemitus, quos tanquam cremaretur, edebat, nocentem spiritum detestabili genere mortis efflavit.

50. Hoc modo deus universos persecutores nominis sui debellavit, ut eorum nec stirps, nec radix ulla remaneret. Nam Licinius summa rerum potitus, in primis Valeriam, quam [1]) Maximinus iratus ne post fugam quidem, cum sibi videret esse pereundum, fuerat ausus occidere; idem [2]) Candidianum, quem Valeria ex concubina genitum ob sterilitatem adoptaverat, necari iussit. Mulier tamen, ut eum vicisse [3]) cognovit, mutato habitu comitatui eius se miscuit, ut fortunam Candidiani specularetur; qui [4]) quia Nicomediae se obtulerat, et in honore haberi videbatur, nihil tale metuens occisus est. Et illa, exitu eius audito, protinus fugit. Idem Severi filium Severianum, iam aetate robustum, qui fugientem Maximinum fuerat ex acie secutus, tanquam post obitum eius de sumenda purpura cogitasset, capitali sententiae subiectum interemit. Qui omnes Licinium iam pridem quasi malum metuentes, cum Maximino esse maluerant, praeter Valeriam [5]), quae volenti [6]) Licinio in omnes Maximiani hereditates iure suo cedere, idem Maximino negaverat. Ipsius quoque Maximini filium tum [7]) maximum, agentem in annis [8]) octo, et filiam septennem, quae desponsa fuerat Candidiano, exstinxit. Sed prius mater eorum in Orontem [9]) praecipitata est: ibi [10]) saepe illa [11]) castas feminas mergi iusserat. Sic omnes impii vero et iusto iudicio dei eadem, quae fecerant, receperunt.

51. Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebeio cultu pervagata, postremo apud Thessalonicam cognita, comprehensa cum matre poenas dedit. Ductae igitur mulieres cum ingenti spectaculo et miseratione tanti casus ad supplicium; et amputatis capitibus, corpora earum in mare abiecta sunt. Ita illis pudicitia et conditio exitio fuit.

52. Quae omnia secundum fidem, scienti enim [12]) lo-

---

1) C.: Valerium quem, quam lectionem tuetur Pagius in Critica sua Baroniana ad a. 306 n. 15. 2) item. 3) C.: vixisse; Bün.: vix issé. 4) V. qui a C. abest. 5) C.: prae Valeria. 6) nolens. 7) C.: suum; al.: natu. 8) annos deleta v. in. 9) C.: orientem. 10) ubi. 11) ille v. c. 38. 12) Ita C., nisi quod praebet finem. Fort.: sec. fidem scientium.

Digitized by Google

quor, ita ut gesta sunt mandanda literis credidi; ne aut memoria tantarum rerum interiret, aut si quis historiam scribere voluisset, corrumperet [1]) veritatem, vel peccata illorum adversum deum, vel iudicium dei adversus illos reticendo. Cuius aeternae pietati gratias agere debemus, qui [2]) tandem respexit in terram, quod gregem suum partim vastatum a lupis rapacibus, partim vero dispersum, reficere ac recolligere dignatus est, et bestias malas exstirpare, quae divini gregis pascua protriverant, cubilia dissipaverant. Ubi sunt modo magnifica [3]) illa et clara per gentes Ioviorum et Herculiorum cognomina, quae primum a Diocletc ac Maximiano insolenter assumta, ac postmodum ad successores eorum translata viguerunt? Nempe delevit ea dominus, et erasit de terra. Celebremus igitur triumphum dei cum exsultatione, victoriam domini cum laudibus frequentemus, diurnis nocturnisque precibus celebremus [4]), ut pacem post annos decem plebi suae datam confirmet in saeculum. Tu praecipue, Donate carissime, qui a deo mereris audiri, dominum deprecare, ut misericordiam suam servet aeternam [5]), famulis suis propitius ac mitis; ut omnes insidias atque impetus diaboli a populo suo arceat; ut florescentis ecclesiae perpetuam quietem [6]) custodiat.

LACTANTII FIRMIANI
FRAGMENTA [7]).

1. „Timor, amor, laetitia, tristitia, libido, concupiscentia, ira, miseratio, zelus, admiratio, hi motus animi, vel affectus a domino ab initio hominis exsistunt conditi et naturae humanae utiliter et salubriter sunt inserti, ut per eos ordinate et rationabiliter regendo se homo, virtutes bonas viriliter agendo exercere possit, per quas a domino

---

1) C.: non corrumperet. 2) quod. 3) C.: magnificentia. 4) C.: celebremus celebremus. 5) C.: et tam. 6) C.: florescentes ecclesiae perpetuae quiete.
7) Fragmentum de extremo iudicio („Nullus vel negat vel dubitat — esse ventura“), quod Steph. Baluzius in c. Colbert. 1095. libro VII. institutionum subiunctum invenerat et Lactantio tribuerat, Augustini est. (de civit. dei XX. c. 30.) Legitur etiam in quibusdam aliis codd. ut Kell. Augustini nomine adiecto idque vir quidam pius subiecit, ut lector ab erroribus Lactantii de regno millenario caveret.

Digitized by Google

perpetuam accipere vitam iuste meruisset. Hi namque animi motus intra fines proprios coarctati, hoc est in bona parte positi, in praesenti virtutes bonas et in futuro aeterna praemia parant; extra metas vero suas affluentes, hoc est in malam partem declinantes, vitia et iniquitates exsistunt et aeternas poenas pariunt." V. Muratorii Antiqu. ital. med. aevi III. p. 849.

2. „Nostra quoque memoria Lactantius de metris, pentameter, inquit, et tetrameter." Maxim. Victorin. de carmine heroico c. 5. p. 1957. Putsch. (cf. Hieron. catal. c. 80: habemus — et alium librum, qui inscribitur Grammaticus).

3. „Firmianus ad Probum de metris comoediarum sic dicit: „„Nam quod de metris comoediarum requisisti, et ego scio plurimos existimare, Terentianas vel maxime fabulas metrum non habere comoediae graecae, i. e. Menandri, Philemonis, Diphili, qui trimetris versibus constant. Nostri enim veteres comoediae scriptores in modulandis fabulis sequi maluerunt Eupolim, Cratinum, Aristophanem, ut praefatum est."" Mensuram esse in fabulis, h. e. μέτρον, Terentii et Plauti ac ceterorum comicorum et tragicorum dicant hi, Cicero, Scaurus, Firmianus —." Rufinus grammaticus de metris comicis p. 2712 s. Putsch.

4. „Lactantii nostri quae in tertio ad Probum volumine de hac gente opinatus sit, verba ponemus. Galli, inquit, antiquitus a candore corporis Galatae nuncupabantur; et Sibylla sic eos appellat. Quod significare voluit poeta cum ait: Tum lactea colla Auro innectuntur (Virg. Aen. 8, 660 s.), cum posset dicere candida. Hinc utique Galatia provincia, in quam Galli aliquando venientes, cum Graecis se miscuerunt. Unde primum ea regio Gallograecia, post Galatia nominata est. Nec mirum si hoc ille de Galatis dixerit, et occidentales populos tantis in medio terrarum spatiis praetermissis, in orientis plaga consedisse memorarit —." Hieronym. commentar. in ep. ad Gal. l. 2. Opp. ed. Vallars. VII. 1. p. 426. (Hieron. de viris ill. c. 80. habemus — ad Probum epistolarum libros quatuor[1])).

---

1) Adduco praeterea de epistolis Lactantii deperditis haec Damasi et Hieronymi testimonia: „Fateor tibi, eos quos mihi iampridem Lactantii dederas libros, ideo non libenter lego, quia et plurimae epistolae eius usque ad mille spatia versuum tenduntur, et raro de

CARMEN
DE PHOENICE.

Est locus in primo felix oriente remotus,
Qua patet aeterni maxima porta poli:
Nec tamen aestivos, hiemisve propinquus ad ortus,
Sed qua sol verno fundit ab axe diem.
Illic planicies tractus diffundit apertos,
Nec tumulus crescit, nec cava vallis hiat.
Sed nostros montes, quorum iuga celsa putantur,
Per bis sex ulnas eminet ille locus.
Hic solis nemus est et consitus arbore multa
Lucus, perpetuae frondis honore virens.
Cum Phaethonteis flagrasset ab ignibus axis,
Ille locus flammis inviolatus erat;
Et cum diluvium mersisset fluctibus orbem,
Deucalioneas exsuperavit aquas.
Non huc exsangues morbi, non aegra senectus,
Nec mors crudelis, nec metus asper adit;
Nec scelus infandum, nec opum vesana cupido,
Aut Mars, aut ardens caedis[1]) amore furor:
Luctus acerbus abest, et egestas obsita pannis,
Et curae insomnes, et violenta fames.
Non ibi tempestas, nec vis furit horrida venti,
Nec gelido terram rore pruina tegit.
Nulla super campos tendit sua vellera nubes,
Nec cadit ex alto turbidus humor aquae.
Sed fons in medio, quem vivum nomine dicunt,
Perspicuus, lenis, dulcibus uber aquis.

---

nostro dogmate disputant: quo fit, ut et legenti fastidium generet longitudo, et si qua brevia sunt, scholasticis magis sunt apta, quam nobis, de metris et regionum situ et philosophis disputantia (al. disputantibus)." (Damas. ep. ad Hieron. XXXV. Opp. Hier. ed. Vallars. I. 1. p. 159.) „Multi per imperitiam scripturarum, quod et Firmianus in octavo (Vallars. rescribit altero) ad Demetrianum epistolarum libro facit, asserunt sp. s. saepe patrem, saepe filium nominari; et cum perspicue in trinitate credamus, tertiam personam auferentes, non substantiam eius volunt esse, sed nomen." (Hieron. in ep. ad Gal. 4, 6., add. ei. ad Pammach. et Ocean. ep. LXXXIV. ed. Vallars. I. 1. p. 528., de v. ill. c. 80. habemus — ad Demetrianum auditorem suum epistolarum libros duos.) 1) Libri scripti: A. metus — cedit.

Digitized by Google

Qui semel erumpens per singula tempora mensum,
Duodecies undis irrigat omne nemus.
Hic genus arboreum procero stipite surgens,
Non lapsura solo mitia poma gerit.
Hoc nemus, hos lucos avis incolit unica Phoenix:
Unica, sed vivit morte refecta sua.
Paret et obsequitur Phoebo memoranda satelles.
Hoc natura parens munus habere dedit.
Lutea cum primum surgens aurora rubescit,
Cum primum rosea sidera luce fugat,
Ter quater illa pias immergit corpus in undas;
Ter quater e vivo gurgite libat aquam.
Tollitur, ac summo considit in arboris altae
Vertice, quae totum despicit una nemus:
Et conversa novos Phoebi nascentis in ortus,
Exspectat radios et iubar exoriens.
Atque ubi sol pepulit fulgentis limina portae,
Et primum emicuit luminis aura [1]) levis,
Incipit illa sacri modulamina fundere cantus,
Et mira lucem voce ciere novam:
Quam nec aëdoniae voces, nec tibia possit
Musica Cirrhaeis assimulare modis.
Sed neque olor moriens imitari posse putatur,
Nec Cyllenaeae fila canora lyrae.
Postquam Phoebus equos in aperta refudit Olympi,
Atque orbem totum protulit usque means;
Illa ter alarum repetito verbere plaudit
Igniferumque caput ter venerata, silet.
Atque eadem celeres etiam discriminat horas
Non errabilibus nocte dieque sonis:
Antistes nemorum, luci veneranda sacerdos
Et sola arcanis conscia, Phoebe, tuis.
Quae postquam vitae iam mille peregerit annos,
Ac se reddiderint tempora longa gravem,
Ut reparet lapsum spatiis [2]) vergentibus aevum,
Assuetum nemus et dulce cubile fugit.
Cumque renascendi studio loca sancta reliquit,
Tunc petit hunc orbem, mors ubi regna tenet.

1) Mart. coni.: ora. 2) Duo cdd.: fatis.

Dirigit in Syriam celeres longaeva volatus,
Phoenicen nomen cui dedit ipsa Venus,
Secretosque petit deserta per avia lucos,
Hic ubi per saltus silva remota latet.
Tum legit aerio sublimem vertice palmam,
Quae graium[1]) Phoenix ex ave nomen habet,
Et quam nulla nocens animans perrumpere possit,
Lubricus aut serpens, aut avis ulla rapax.
Tum ventos claudit pendentibus Aeolus antris,
Ne violent flabris aera purpureum;
Neu concreta Noto nubes per inania coeli
Summoveat radios solis et obsit avi.
Construit inde sibi seu nidum, sive sepulcrum;
Nam perit, ut vivat: se tamen ipsa creat.
Colligit hinc succos et odores divite silva,
Quos legit Assyrius, quos opulentus Arabs;
Quos aut Pygmeae gentes, aut India carpit,
Aut molli generat terra Sabaea sinu.
Cinnamon hinc auramque procul spirantis amomi
Congerit, et mixto balsama cum folio.
Non casiae mitis, nec olentis vimen acanthi,
Nec thuris lacrymae guttaque pinguis abest.
His addit teneras nardi pubentis aristas,
Et sociam myrrhae vim, Panachaea, tuae.
Protinus in strato corpus mutabile nido
Vitalique toro membra quieta locat.
Ore dehinc succos membris circumque supraque
Iniicit, exsequiis immoritura suis.
Tunc inter varios animam commendat odores,
Depositi tanti nec timet illa fidem.
Interea corpus genitali morte peremtum
Aestuat, et flammam parturit ipse calor;
Aetherioque procul de lumine concipit ignem:
Flagrat, et ambustum solvitur in cinerem.
Quos velut in massam cineres in morte coactos
Conflat; et ad foetum seminis instar habent.
Hinc animal primum sine membris fertur oriri,
Sed fertur vermi lacteus esse color.

---

1) Sic Heins. Libri: gratum.

Crescit et immensum subito cum corpore curto[1]),
  Seque ovi teretis colligit in speciem.
Inde reformatur, qualis fuit ante figura,
  Et Phoenix ruptis pullulat exuviis;
Ac velut agrestes, cum filo ad saxa tenentur,
  Mutari tineae[2]) papilione solent.
Non illi cibus est nostro concessus in orbe;
  Nec cuiquam implumem pascere cura subest.
Ambrosios libat coelesti nectare rores,
  Stellifero teneri[3]) qui cecidere polo.
Hos legit, his alitur mediis in odoribus ales,
  Donec maturam perferat effigiem.
At ubi primaeva coepit florere iuventa,
  Evolat ad patrias iam reditura domos.
Ante tamen, proprio quidquid de corpore restat,
  Ossaque, vel cineres, exuviasque suas
Unguine balsameo, myrrhaque, et thure soluto[4])
  Condit, et in formam conglobat ore pio.
Quam pedibus gestans contendit solis ad ortus[5]),
  Inque ara residens, promit in aede sacra.
Mirandam sese praestat praebetque videnti;
  Tantus ibi decor est, tantus abundat honor.
Principio color est, qualis sub sidere coeli
  Mitia qui croceo punica grana tegit[6]);
Qualis inest foliis, quae fert agreste papaver,
  Cum pandit vestes Flora rubente polo.
Hoc humeri pectusque decens velamine fulget;
  Hoc caput, hoc cervix summaque terga nitent.
Caudaque porrigitur fulvo distincta metallo,
  In cuius maculis purpura mixta rubet.
Aurum[7]) inter pennas insigneque desuper, Iris
  Pingere ceu nubem desuper aura solet.
Albicat insignis mixto viridante smaragdo,
  Et puro cornu gemmea cuspis hiat.

---

1) Libri in hoc vs. magnopere variant, sed certo, quod omnes habent, ego correxi. 2) Cdd.: pennae. 3) Quatuor cdd. tenues. 4) C. Luneb.: sabaeo. 5) Is. Vossius ad Metam. 3, 8 correxit: urbem, Leys.: arces. 6) Sic Lemaire et Leys. Cdd.: legunt, unus: legit. 7) Ita Leys. Cdd.: harum, edd.: clarum.

Ingentes oculi: credas geminos hyacinthos,
Quorum de medio lucida flamma micat.
Aequatur toto capiti radiata corona,
Phoebei referens verticis alta decus.
Crura tegunt squamae flavo distincta metallo;
Ast ungues roseo pingit honore color.
Effigies inter pavonis mixta figuram
Cernitur et pictam Phasidis inter avem.
Magnitiem, terris Arabum quae gignitur ales,
Vix aequare potest, seu fera, seu fit avis.
Non tamen est tarda, ut volucres, quae corpore magno
Incessus pigros per grave pondus habent.
Sed levis et velox, regali plena decore;
Talis in asspectu se probat usque hominum.
Convenit Aegyptus tanti ad miracula visus,
Et raram volucrem turba salutat ovans.
Protinus exsculpunt sacrato in marmore formam,
Et signant titulo remque diemque novo.
Contrahit in coetum sese genus omne volantum;
Nec praedae memor est ulla, nec ulla metus.
Alituum stipata choro volat illa per altum;
Turbaque prosequitur munere laeta pio.
Sed postquam puri pervenit ad aetheris auras,
Mox redit illa: suis conditur inde locis.
At[1]) fortunatae sortis fatique volucrem,
Cui de se nasci praestitit ipse deus!
Femina sit, vel mas, seu neutrum, seu sit utrumque,
Felix, quae Veneris foedera nulla colit.
Mors illi Venus est; sola est in morte voluptas:
Ut possit nasci, appetit ante mori.
Ipsa sibi proles; suus est pater, et suus heres:
Nutrix ipsa sui, semper alumna sibi.
Ipsa quidem, sed non eadem, quia et ipsa, nec ipsa est,
Aeternam vitam mortis adepta bono.

---

1) Leys.: Ah.

CARMEN
DE PASSIONE DOMINI.

Quisquis ades, mediique subis in limina templi,
Siste parum [1]), insontemque tuo pro crimine passum,
Respice me, me conde animo, me in pectore serva.
Ille ego, qui casus hominum miseratus acerbos,
Huc veni pacis promissae interpres, et ampla
Communis culpae venia: hic clarissima ab alto
Reddita lux terris, hic alma salutis imago;
Hic tibi sum requies, via recta, redemtio vera,
Vexillumque dei, signum et memorabile fati.
Te propter vitamque tuam sum virginis alvum
Ingressus, sum factus homo, atque horrentia passus
Funera, nec requiem terrarum in finibus usquam
Inveni, sed ubique minas, sed ubique labores.
Horrida prima mihi in terris magalia Iudae
Hospitia in partu sociaeque fuere parenti:
Hic mihi fusa dedit bruta inter inertia primum
Arida in angustis praesepibus herba cubile.
In Phariis primos vixi regionibus annos
Herodis regno profugus, reliquosque reversus
Iudaeam, semper ieiunia, semper et ipsam
Pauperiem extremam et rerum inferiora secutus,
Semper agens monitis humana salubribus almae
Ingenia ad studium probitatis, aperta salubri
Plurima doctrinae iungens miracula; quare
Impia Hierusalem rabidis exercita curis
Invidiae saevisque odiis et caeca furore
Insonti est poenis letalibus ausa cruentam
In cruce terribili mortem mihi quaerere. Quae si
Latius ipse velis distinguere, sique per omnes
Ire iuvet gemitus, mecum et sentire dolores,
Collige consilia insidiasque, meique nefandum
Sanguinis innocui pretium, et simulata clientis
Oscula, et insultus, et saevae iurgia turbae:
Verbera praeterea, et promtas ad crimina linguas.
Finge animo et testes, et caeci infanda Pilati
Iudicia, ingentemque humeros et fessa prementem

1) Heum. emendat: **gradum.**

Terga crucem, atque graves horrenda ad funera gressus.
Nunc me, nunc vero desertum extrema secutum
Supplicia, et dulci procul a genitrice levatum
Vertice ad usque pedes me lustra: en asspice crines
Sanguine concretos, et sanguinolenta sub ipsis
Colla comis, spinisque caput crudelibus haustum,
Undique diva pluens vivum super ora cruorem.
Compressos speculare oculos et luce carentes,
Afflictasque genas, arentem suspice linguam
Felle venenatam, et pallentes funere vultus.
Cerne manus clavis fixas, tractosque lacertos,
Atque ingens lateris vulnus; cerne inde fluorem
Sanguineum, fossosque pedes, artusque cruentos.
Flecte genu, lignumque crucis venerabile adora
Flebilis [1]), innocuo terramque cruore madentem
Ore petens humili, lacrymis perfunde subortis,
Et me nunquam non [2]) devoto in corde meosque
Fer monitus. Sectare meae vestigia vitae,
Ipsaque supplicia inspiciens mortemque severam,
Corporis innumeros memorans animique dolores.
Disce adversa pati et propriae invigilare saluti.
Haec monumenta tibi si quando in mente iuvabit
Volvere, si qua fides animo tibi forte meorum,
Debita si pietas et gratia digna laborum
Surget, erunt verae stimuli virtutis, eruntque
Hostis in insidias clypei, quibus acer in omni
Tutus eris victorque feres certamine palmam.
Haec monumenta tuos si labilis orbis amicos
Avertent sensus fugiente decoris ab umbra
Mundani, efficient, ne spe captatus inani
Mobilis occiduis fortunae fidere rebus
Auseris [3]), aut vitae sperare fugacibus annis.
Sed te nimirum sic ista caduca videntem
Saecula et exutum patriae melioris amore
Orbis opes, rerumque usus, et vota priorum
Moribus expolient [4]) sacris, vitaeque beatae
Spe duras inter poenas te rore fovebunt

1) V. lignumque — flebilis, cum de adoratione crucis agant, induxit Fabricius. 2) Libri: nonnunquam. 3) Bet. Gall. Cell. al.: ausis. 4) Sic Heum. correxit. Libri: extollens; Barth.: extollent; fortasse: excolent.

Digitized by Google

Coelesti pactique boni dulcedine pascent:
Purpuream donec post ultima fata relicto
Corpore, sublimes animam revocabit ad auras
Gratia magna dei. Tunc omnem exuta laborem,
Angelicos tunc laeta choros, aciesque beatas
Sanctorum inspiciens, aeternae pacis amoena
Perpetuo felix mecum regnabit in aula.

[VENANTII FORTUNATI]

CARMEN

DE RESURRECTIONE DOMINI.

Tempora florigero rutilant distincta sereno,
  Et maiore poli lumine porta patet.
Altius ignivomum solem coeli orbita ducit,
  Qui vagus Oceanas exit et intrat aquas:
Armatus radiis elementa liquentia lustrans,
  Adhuc[1]) nocte brevi tendit in orbe diem.
Splendida sincerum producunt aethera vultum,
  Laetitiamque suam sidera clara probant.
Terra ferax vario fundit munuscula foetu,
  Cum bene vernales reddidit annus opes.
Mollia purpureum pingunt violaria campum:
  Prata virent herbis, et micat herba comis.
Paulatim subeunt stellantia lumina florum,
  Arridentque oculis gramina tincta suis.
Semine deposito lactens[2]) seges exsilit arvis,
  Spondens agricolae vincere posse famem.
Caudice desecto lacrymat sua gaudia palmes;
  Unde merum tribuat, dat modo vitis aquam.
Cortice de matris tenera lanugine surgens
  Praeparat ad partum turgida gemma sinum.
Tempore sub hiemis foliorum crine revulso,
  Iam reparat viridans frondea tecta nemus.
Mixta[3]) salix, abies, corylus, siler, ulmus, acer, nux,
  Plaudit quaeque suis arbor amoena comis.

1) Ita Fabric. al.; cdd.: hac in; Buchner.: iam nunc. 2) Fabric. al.: lactans; vulgo: late. 3) Fabric.: myrrha; Busch. corrigit: taeda.

Constructura favos apis hinc alvearia linquens,
Floribus instrepitans poplite mella rapit.
Ad cantus revocatur avis, quae carmine clauso
Pigrior hiberno frigore muta fuit.
Hinc Philomela suis attemperat organa cannis,
Fitque repercusso dulcior aura melo,
Ecce renascentis testatur gratia mundi,
Omnia cum domino dona redisse suo.
Namque triumphanti post tristia tartara Christo
Undique fronde nemus, gramina flore favent.
Legibus inferni oppressis, super astra meantem
Laudant rite deum lux, polus, arva, fretum.
Qui crucifixus erat, deus ecce per omnia regnat,
Dantque creatori cuncta creata precem.
Salve festa dies, toto venerabilis aevo,
Qua deus infernum vicit, et astra tenet.
Nobilitas anni, mensum decus, alma dierum,
Horarum splendor, scriptula, puncta fovens.
Hinc tibi silva comis, hinc plaudit campus aristis;
Hinc grates tacito palmite vitis agit.
Hinc tibi nunc avium resonant virgulta susurro,
Has inter minimus passer amore cano.
Christe salus rerum, bone conditor atque redemtor,
Unica progenies ex deitate patris,
Irrecitabiliter manans de corde parentis,
Verbum subsistens, et penetrare [1]) potens,
Aequalis, concors, socius, cum patre coaevus,
Quo sumsit mundus principe principium;
Aethera suspendis, sola congeris, aequora fundis,
Quaeque locis habitant quo moderante vigent.
Qui genus humanum cernens mersum esse [2]) profundo,
Ut hominem eriperes, es quoque factus homo.
Nec voluisti etenim tantum cum [3]) corpore nasci,
Sed caro, quae nasci pertulit atque mori.
Funeris exsequias pateris, vitae auctor et orbis,
Intras mortis iter, dando salutis opem.
Tristia cesserunt infernae vincula legis;
Expavitque chaos luminis ore premi.

---

1) Sic Fabric. al., vulgo: et patris ore. 2) Edd. vett.: mersisse. 3) Ita Browerus e libris. Edd.: Nec nostro tantum voluisti e.

Depereunt tenebrae Christi fulgore fugatae,
Et tetrae noctis pallia crassa cadunt.
Pollicitam sed redde fidem, precor, alma potestas:
Tertia lux rediit, surge sepulte meus.
Non decet ut humili iaceant tua membra sepulcro,
Neu[1]) pretium mundi vilia saxa premant.
Indignum est, cuius clauduntur cuncta pugillo,
Ut tegat inclusum rupe vetante lapis.
Lintea tolle, precor, sudaria linque sepulcro;
Tu satis es nobis, et sine te nihil est.
Solve catenatas inferni carceris umbras,
Et revoca sursum quidquid ad ima ruit.
Redde tuam faciem, videant ut saecula lumen;
Redde diem, qui nos, te moriente, fugit.
Sed plane implesti remeans, pie victor, ad orbem:
Tartara pressa iacent, nec sua iura tenent.
Inferus insaturabiliter cava guttura pandens,
Qui rapuit semper, fit tua praeda deus.
Eripis innumerum populum de carcere mortis;
Et sequitur liber, quo suus auctor adit.
Evomit absorptam trepide fera bellua plebem,
Et de fauce lupi subtrahit agnus oves.
Hinc tumulum repetens post tartara, carne resumta,
Belliger ad coelos ampla tropaea refers.
Quos habuit poenale chaos, iam reddidit in te,
Et quos mors peteret, hos nova vita tenet.
Rex sacer, ecce tui radiat pars magna triumphi,
Cum puras animas sacra lavacra beant.
Candidus egreditur nitidis exercitus undis,
Atque vetus vitium purgat in amne novo.
Fulgentes animas vestis quoque candida signat,
Et grege de niveo gaudia pastor habet.
Additur hac Felix[2]) consors mercede sacerdos,
Qui dare vult domino dupla talenta suo.
Ad meliora trahens gentili errore vagantes,
Bestia ne rapiat, munit ovile dei.
Quos prius Eva nocens infecerat, hos modo reddit
Ecclesiae pastos ubere lacte sinu.

---

1) Al.: non. 2) Nannetum erat episcopus.

Digitized by Google

Mitibus alloquiis agrestia corda colendo
Munere Felicis de vepre nata seges.
Aspera gens, Saxo, vivens quasi more ferino,
Te medicante sacer, bellua reddit ovem.
Centeno reditu tecum mansura per aevum,
Messis abundantis horrea fruge reples.
Immaculata tuis plebs haec vegetetur[1] in ulnis,
Atque deo purum pignus ad astra feras.
Una corona tibi de te tribuatur ab alto,
Altera de populo vernet adepta tuo.

[COELII SYMPHOSII] AENIGMATA.

Haec quoque Symphosius de carmine lusit inepto;
Sic tu, Sexte, doces, sic te deliro magistro.
Annua Saturni dum tempora festa redirent,
Perpetuo semper nobis solennia ludo,
Post epulas laetas, post pocula dulcia mensae
Deliras inter vetulas puerosque loquaces,
Cum streperet late madidae facundia linguae:
Tum verbosa cohors studio sermonis inepti
Nescio quas passim magno de nomine nugas
Est meditata diu, sed frivola multa locuta.
Nec mediocre fuit magni certaminis instar,
Ponere diverse, vel solvere quaeque vicissim.
Ast ego ne solus foede tacuisse viderer,
Qui nihil attuleram mecum, quod dicere possem,
Hos versus feci subito de carmine vocis.
Insanos inter sanum non esse necesse est.
Da veniam, lector, si non sapit ebria Musa.

1. *Graphium sive stylus.*

De summo planus, sed non ego planus in imo,
Versor utrinque manu, diversa et munera fungor;
Altera pars revocat, quicquid pars altera fecit.

2. *Arundo.*

Littora semper amo, ripis vicina profundis,
Suave canens Musis; nigro perfusa colore,
Nuntia sum linguae, digitis signata magistri.

---

1) Gall. Lengl.: agitetur.

3. *Annulus cum gemma.*

Corporis extremi non magnum pondus adhaesi;
Ingenitum dicas, ita pondere nemo gravatur:
Una tamen facies, plures habitura figuras.

4. *Clavis.*

Virtutes magnas de viribus affero parvis.
Pando domos clausas: iterum sed claudo patentes;
Servo domum domino: sed rursus servor ab ipso.

5. *Catena.*

Nexa ligor ferro, multos habitura ligatos.
Vincior ipsa prius, sed vincio vincta vicissim.
Et solvi multos, nec sum tamen ipsa soluta.

6. *Tegula.*

Terra mihi corpus, vires mihi praestitit ignis:
Alta domus quaero, sedes est semper in imo:
Perfundor liquidis, sed me cito deserit humor.

7. *Fumus.*

Sunt mihi, sunt lacrymae, sed non est causa doloris.
Est iter ad coelum, sed me gravis impedit aer;
Et qui me genuit, sine me non nascitur ipse.

8. *Nebula.*

Nox ego sum facie, sed non sum nigra colore:
Inque diem mediam tenebras tamen affero mecum:
Nec mihi dant stellae lucem, nec Cynthia lumen.

9. *Pluvia.*

Ex alto venio, longa delapsa ruina.
De coelo cecidi medias transmissa per auras:
Excepitque sinus, qui me simul ipse recepit.

10. *Glacies.*

Unda fui quondam, quod me cito credo futuram:
Nunc rigidi coeli duris connexa catenis,
Nec calcata pati possum, nec nuda teneri.

11. *Flumen et piscis.*

Est domus in terris, clara quae voce resultat:
Ipsa domus resonat, tacitus sed non sonat hospes;
Ambo tamen currunt, hospes simul et domus una.

12. *Nix.*

Pulvis aquae tenuis modico cum pondere lapsus,
Sole madens, aestate fluens, in frigore siccus,
Flumina facturus, totas prius occupo terras.

Digitized by Google

13. *Navis.*

Longa feror velox formosae filia silvae,
Innumera pariter comitum stipante caterva:
Curro vias multas, vestigia nulla relinquens.

14. *Pullus in ovo.*

Mira tibi referam nostrae primordia vitae.
Nondum natus eram, nec eram tum matris in alvo:
Iam posito partu, natum me nemo videbat.

15. *Vipera.*

Non possum nasci, si non occidero matrem.
Occidi matrem: sed me manet exitus idem.
Id mea mors patitur, quod iam mea fecit origo.

16. *Tinea.*

Litera me pavit, nec quid sit litera novi.
In libris vixi, nec sum studiosior inde.
Exedi Musas, nec adhuc tamen ipsa profeci.

17. *Aranea.*

Pallas me docuit texendi nosse laborem.
Nec pepli radios poscunt, nec licia telae.
Nulla mihi manus est: pedibus tamen omnia fiunt.

18. *Cochlea.*

Porto domum mecum, semper migrare parata,
Mutatoque solo non sum miserabilis exsul,
Sed mihi consilium de coelo nascitur ipso.

19. *Rana.*

Rauca sonans ego sum media vocalis in unda;
Sed vox laude sonat, qua se quoque laudet et ipsa:
Cumque canam semper, nullus mea carmina laudat.

20. *Testudo.*

Tarda gradu lento, specioso praedita dorso,
Docta quidem studio, sed saevo perdita fato,
Viva nihil dixi, quae sic modo mortua canto.

21. *Talpa.*

Coeca mihi facies, atris obscura tenebris.
Nox est ipsa dies, nec sol mihi cernitur ullus.
Malo tegi terra: sic me quoque nemo videbit.

22. *Formica.*

Provida sum vitae, duro non pigra labori,
Ipsa ferens humeris securae praemia brumae:
Nec gero magna simul, sed congero multa vicissim.

Digitized by Google

23. *Musca.*

Improba sum, fateor; quid enim gula turpe veretur?
Frigora vitabam, quae nunc aestate revertor:
Sed cito summoveor falso conterrita vento.

24. *Curculio.*

Non bonus agricolis, non frugibus utilis hospes:
Non magnus forma, non recto nomine dictus:
Non gratus Cereri, non parvam sumo saginam.

25. *Mus.*

Parva mihi domus est, sed ianua semper aperta.
Exiguo sumtu furtiva vivo sagina.
Quod mihi nomen inest, Romae quoque consul habebat.

26. *Grus.*

Litera sum coeli pennas per scripta volantes,
Bella cruenta gerens, volucris discrimina Martis;
Nec vereor pugnas, dum non sit longior hostis.

27. *Cornix.*

Vivo novem vitas, si non me Graecia fallit;
Atraque sum semper nullo compulsa dolore:
Et non irascens ultro convicia dico.

28. *Vespertilio.*

Nox mihi dat nomen primo de tempore noctis.
Pluma mihi non est, cum sit mihi pinna volantis.
Sed redeo in tenebris, nec me committo diebus.

29. *Ericius.*

Plena domus spinis, parvi sed corporis hospes,
Incolumi dorso telis confixus acutis.
Sustinet armatas segetes habitator inermis.

30. *Pediculi.*

Est nova notarum cunctis captura ferarum,
Ut, si quid capias, id tu tibi ferre recuses,
Et, quod non capias, tecum tamen ipse reportes.

31. *Phoenix.*

Vita mihi mors est; morior, si coepero nasci:
Sed prius est fatum leti, quam lucis origo.
Sic solus Manes ipsos mihi dico parentes.

32. *Taurus.*

Moechus eram regis, sed lignea membra sequebar;
Et Cilicum mons sum, sed non sum nomine solo;
Et vehor in coelis, et in ipsis ambulo terris.

33. *Lupus.*

Dentibus insanis ego sum, qui vinco bidentes,
Sanguineas quaerens praedas victusque cruentos
Multa cum rabie: vocem quoque tollere possum.

34. *Vulpes.*

Exiguum corpus, sed cor mihi corpore maius.
Sum versuta dolis, arguto callida sensu;
Et fera sum sapiens, sapiens fera si qua vocatur.

35. *Capra.*

Alma Iovis nutrix, longo vestita capillo,
Culmina difficili peragrans sed et ardua gressu,
Custodi pecoris tremula respondeo lingua.

36. *Porcus.*

Setigerae matris foecunda natus in alvo,
Desuper ex alto virides exspecto saginas,
Nomine numen habens, si litera prima periret.

37. *Mula.*

Dissimilis patri, matri diversa figura,
Confusi generis, generi non apta propago,
Ex aliis nascor, nec quicquam nascitur ex me.

38. *Tigris.*

A fluvio dicor, fluvius vel dicitur ex me:
Iunctaque sum vento, vento velocior ipso,
Et mihi dat ventus natos, non quaero maritum.

39. *Centaurus.*

Quattuor insignis pedibus, manibusque duabus,
Dissimilis mihi sum, quia sum non unus et unus;
Et vehor et gradior, quia me duo corpora portant.

40. *Papaver.*

Grande mihi caput est, intus sed membra minuta:
Pes unus solus, sed pes longissimus unus:
Et me somnus amat, proprio nec dormio somno.

41. *Malva.*

Anseris esse pedes similes mihi, nolo negare:
Nec duo sunt tantum, sed plures ordine cernis;
Et tamen hos ipsos omnes ego porto supinos.

42. *Beta.*

Tota vocor graece, sed non sum tota latine;
Ante tamen mediam cauponis scripta tabernam.
In terris nascor, lympha lavor, ungor olivo.

Digitized by Google

43. *Cucurbita.*

Pendeo, dum nascor: rursus pendendo tumesco.
Pendens commoveor ventis, et nutrior undis.
Pendula si non sim, non sum iam iamque futura.

44. *Cepa.*

Mordeo mordentes, ultro non mordeo quenquam;
Sed sunt mordentem multi mordere parati:
Nemo timet morsum, dentes quia non habeo ullos.

45. *Rosa.*

Purpura sum terrae, pulchro perfusa colore,
Septaque, ne violer, telis defendor acutis.
O felix, longo si possem vivere fato!

46. *Viola.*

Magna quidem non sum, sed inest mihi maxima virtus.
Spiritus est magnus, quamvis in corpore parvo.
Nec mihi germen habet noxam, nec culpa ruborem.

47. *Thus.*

Dulcis odor nemoris flamma fumoque fatigor:
Et placet hoc superis, medios quod mittor in ignes,
Cum mihi peccandi meritum natura negarit.

48. *Myrrha.*

De lacrymis et pro lacrymis mea coepit origo.
Ex oculis fluxi, sed nunc ex arbore nascor,
Laetus honos frondi, tristis sed imago doloris.

49. *Ebur.*

Dens ego sum magnus, populis cognatus Eois.
Nunc ego per partes in corpora multa recessi,
Nec remanent vires, sed formae gratia mansit.

50. *Foenum.*

Herba fui quondam viridi de gramine terrae;
Sed chalybis duro mollis praecisa metallo,
Mole premor propria, tecto conclusa sub alto.

51. *Mola.*

Ambo sumus lapides, una sumus, ambo iacemus;
Quam piger est unus, tantum non segnis it alter.
Hic manet immotus, non desinit ille moveri.

52. *Farina.*

Inter saxa fui, quae me contrita premebant:
Vix tamen effugi totis collisa medullis;
Et nunc forma mihi minor est, sed copia maior.

Digitized by Google

53. *Vitis.*

Nolo thoro iungi, quamvis placet esse maritam.
Nolo virum thalamo: per me mea nata propago est.
Nolo sepulcra pati: scio me submergere terrae.

54. *Hamus.*

Exiguum corpus, flexu mucronis adunci
Fallaces escas medio circumfero fluctu:
Blandior, ut noceam; morti praemitto saginam.

55. *Acus.*

Longa, sed exilis, tenui producta metallo,
Mollia duco levi comitantia vincula ferro:
Et faciem laesis, et nexum reddo solutis.

56. *Caliga.*

Maior eram longe quondam, dum vita manebat:
Sed nunc exanimis, lacerata, ligata, revulsa,
Dedita sum terrae; tumulo sed condita non sum.

57. *Clavus caligaris.*

In caput ingredior, qui de pede pendeo solo:
Vertice tango solum: capitis vestigia signo:
Sed multi comites casum patiuntur eundem.

58. *Capillus.*

Findere me nulli possunt, praecidere multi.
Sed sum versicolor, albus quandoque futurus.
Malo manere niger: minus ultima fata verebor.

59. *Pila.*

Non sum cincta comis, et non sum comta capillis;
Intus enim crines mihi sunt, quos non videt ullus:
Meque manus mittunt, manibusque remittor in auras.

60. *Serra.*

Dentibus innumeris toto sum corpore plena:
Frondicomam sobolem morsu depascor acuto:
Mando tamen frustra, quae respuo praemia dentis.

61. *Pons.*

Stat nemus in lymphis, stat in alto gurgite silva,
Et manet in mediis undis immobile robur.
Terra tamen mittit, quod terrae munera praestat.

62. *Spongia.*

Ipsa gravis non sum, sed aquae mihi pondus inhaeret;
Viscera tota tument patulis diffusa cavernis.
Intus lympha latet, sed non se sponte refundit.

Digitized by Google

63. *Tridens.*

Tres mihi sunt dentes: quos unus continet ordo:
Unus praeterea dens est et solus in imo;
Meque tenet numen, ventus timet, aequora curant.

64. *Sagitta.*

Septa gravi ferro, levibus circumdata pennis,
Aera per medium volucri contendo meatu,
Missaque discedens nullo mittente revertor.

65. *Flagellum.*

De pecudis dorso pecudes ego terreo cunctas,
Obsequium reddens moderati lege doloris:
Nec volo contemni, sed contra nolo nocere.

66. *Laterna.*

Cornibus apta cavis, tereti perlucida gyro,
Lumen habens intus divini sideris instar,
Noctibus in mediis faciem non perdo dierum.

67. *Specular.*

Perspicior penitus, nec luminis arceo visus,
Transmittens oculos intra mea membra meantes:
Nec me transit hiems, sed sol tamen emicat in me.

68. *Speculum.*

Nulla mihi certa est, nulla est peregrina figura.
Fulgor inest intus radianti luce coruscans,
Qui nihil ostendit, nisi si quid viderit ante.

69. *Clepsydra.*

Lex bona dicendi, lex sum quoque dura tacendi.
Ius avidae linguae, finis sine fine loquendi,
Ipsa fluens, dum verba fluunt, ut lingua quiescat.

70. *Puteus.*

Mersa procul terris in cespite lympha profundo,
Nonnisi perfossis possum procedere venis,
Et trahor ad superos alieno ducta labore.

71. *Tubus.*

Truncum terra tegit, latitant in cespite lymphae:
Alveus est modicus, qui ripas non habet ullas.
In ligno vehitur medio, quod ligna vehebat.

72. *Follis.*

Non ego continuo morior, dum spiritus exit;
Nam redit assidue, quamvis et saepe recedat.
Et mihi nunc magna est animae, nunc nulla facultas.

73. *Lapis.*

Deucalionis ego crudeli sospes ab unda,
Affinis terrae, sed longe durior illa.
Litera decedat: volucris quoque nomen habebo.

74. *Calx.*

Evasi flammas, ignis tormenta profugi.
Ipsa medela meo pugnat contraria fato.
Ardeo de lymphis; mediis incendor ab undis.

75. *Silex.*

Semper inest in me, sed raro cernitur ignis.
Intus enim latitat, sed solos prodit ad ictus;
Nec lignis, ut vivat, eget, nec, ut occidat, undis.

76. *Rotae.*

Quattuor aequales currunt ex arte sorores,
Sic quasi certantes, cum sit labor omnibus unus,
Et prope sunt pariter, nec se contingere possunt.

77. *Scalae.*

Nos sumus, ad coelum quae tendimus alta petentes,
Concordi fabrica quas unus continet ordo,
Ut simul haerentes per nos scandatur ad auras.

78. *Scopa.*

Mundi magna parens, laqueo connexa tenaci,
Iuncta solo plano, manibus comprensa duabus,
Ducor ubique sequens, et me quoque cuncta sequuntur.

79. *Tintinnabulum.*

Aere rigens curvo patulum componor in orbem.
Mobilis est intus linguae crepitantis imago;
Non resonat positus, motus quoque saepe resultat.

80. *Conditus potus.*

Tres olim fuimus, qui nomine iungimur uno.
Ex tribus est unus, et tres miscentur in uno;
Quisque bonus per se: melior, qui continet omnes.

81. *Vinum conversum in acetum.*

Sublatum nihil est, nihil est extrinsecus auctum;
Nec tamen invenio, quidquid prius ipse reliqui.
Quod fuerat, non est: coepit, quod, non erat, esse.

82. *Malum.*

Nomen habens graecum, contentio magna dearum,
Fraus iuvenis pulchri, multarum cura sororum,
Excidium Troiae, dum bella cruenta peregi.

Digitized by Google

83. *Perna.*

Nobile duco genus magni de gente Catonis.
Una mihi soror est, plures licet esse putentur.
De fumo facies, sapientia de mare nata est.

84. *Malleus.*

Non ego de toto mihi corpore vindico vires,
Sed capitis pugna nulli certare recuso.
Grande mihi caput est: totum quoque pondus in ipso.

85. *Pistillus.*

Contero cuncta simul virtutis robore magno.
Una mihi cervix, capitum sed forma duorum.
Pro pedibus caput est: nam caetera corporis absunt.

86. *Strigilis.*

Rubea, curva, capax, alienis humida guttis,
Luminibus falsis auri mentita colorem,
Dedita sudori, modico succumbo labori.

87. *Balneum.*

Per totas aedes innoxius introit ignis:
Est calor in medio magnus, quem nemo veretur.
Non est nuda domus, sed nudus convenit hospes.

88. *Tessera.*

Dedita sum semper voto, non certa futuri:
Iactor in ancipites varia vertigine casus,
Nunc ego moesta malis, nunc rebus laeta secundis.

89. *Pecunia.*

Terra fui primo latebris abscondita terrae:
Nunc aliud pretium flammae nomenque dederunt.
Nec iam terra vocor, licet ex me terra paretur.

90. *Mulier geminos pariens.*

Plus ego sustinui, quam corpus debuit unum.
Tres animas habui, quas omnes intus habebam:
Discessere duae, sed tertia paene secuta est.

91. *Miles podagricus.*

Bellipotens olim, saevis metuendus in armis
Quinque pedes habui, quos unquam nemo negavit;
Nunc mihi vix duo sunt: inopem me copia fecit.

92. *Luscus allium vendens.*

Cernere iam fas est, quod vix tibi credere fas est.
Unus inest oculus, capitum sed milia multa.
Qui quod habet vendit, quod non habet, unde parabit?

93. *Funambulus.*

Inter luciferum coelum terrasque iacentes
Aera per medium docta meat arte viator:
Semita sed brevis est, pedibus nec sufficit ipsis.

94. *Umbra.*

Insidias nullas vereor de fraude latenti,
Nam deus attribuit nobis haec munera formae,
Ut nemo moveat, nisi qui prius ipse movetur.

95. *Echo.*

Virgo modesta nimis legem bene servo pudoris.
Ore procax non sum, nec sum temeraria lingua;
Ultro nolo loqui, sed do responsa loquenti.

96. *Somnus.*

Sponte mea veniens varias ostendo figuras.
Fingo metus vanos nullo discrimine vero.
Sed me nemo videt, nisi qui sua lumina claudit.

97. *Monumentum.*

Nomen habens hominis post ultima fata remansi;
Nomen inane manet, sed dulcis vita profugit.
Vita tamen superest morti post tempora vitae.

98. *Ancora.*

Mucro mihi geminus ferro coniungitur unco.
Cum vento luctor, cum gurgite pugno profundo;
Scrutor aquas medias: ipsas quoque mordeo terras.

99. *Lagena.*

Mater erat tellus, genitor fuit ipse Prometheus,
Auriculaeque regunt redimitae ventre cavato.
Dum cecidi infelix, mater mea me divisit.

100.

Nunc mihi iam credas, fieri quod posse negatur.
Octo tenes manibus, sed me monstrante magistro
Sublatis septem reliqui tibi sex remanebunt [1]).

---

1) Multis verbis de hoc aenigmate explanando dixit Heumannus, qui varias v. d. interpretationes attulit. Heynazius ita explicat: „Veteres per digitos numerabant: sex significabant omnibus sinistrae praeter annularem, seu minimo proximum expansis; septem solo minimo depresso; octo depresso annulari et minimo, seu auriculari. Si ergo auricularem septem exprimentem erigebant, relictus est annularis digitus depressus, ergo numerus senarius.“ Ceterum in editione Perionii neque hoc, neque illud aenigma invenitur, quod in ed. Lemairii n. 100. legitur, ut Reusnerus hoc ex illa ed. transscripsisse falso dicatur. Aenigma hoc est:

Cuculus.

Frigore digredior, redeunte calore revertor.
Desero quod peperi; hoc tamen educat altera mater.
Quid tibi vis aliud dicam? me vox mea prodit.

INDEX LOCORUM,

QUOS E SCRIPTORIBUS ATTULIT LACTANTIUS.

I. LOCI SCRIPT. S.

II. LOCI SCRIPTORUM.

---

*) Lactantii liber ubi non notatur intellige institutiones.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

IMPRESSIT BERNH. TAUCHNITZ JUN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

3 2044 009 864 448

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

WIDENER
BOOK DUE
FEB 11 1991

WIDENER
BOOK DUE
SEP 10 1991

Digitized by Google